

**ВСТУП
ДО ПОРІВНЯЛЬНО-
ІСТОРИЧНОГО
ВИВЧЕННЯ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ
МОВ**

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

ВСТУП ДО ПОРІВНЯЛЬНО- ІСТОРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

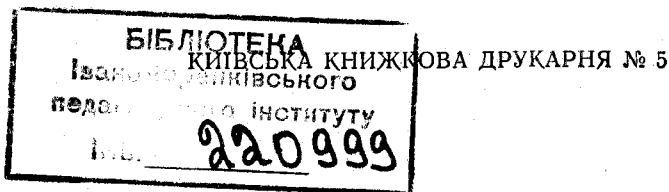
За редакцією О. С. Мельничука

Книга являє собою вперше створений у радянському мовознавстві систематичний курс порівняльно-історичної фонетики, граматики і лексикології слов'янських мов. В окремому розділі висвітлюються загальні питання, пов'язані з порівняльно-історичним вивченням слов'янських мов.

У курсі підсумовуються основні досягнення порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, здобуті попередніми дослідниками і самими авторами курсу. Серед матеріалів усіх слов'янських мов, які висвітлюються в курсі, належне місце займають факти української мови.

Авторський колектив:

Багмут А. И., кандидат філологічних наук;
Коломієць В. Т., кандидат філологічних наук;
Критенко А. П.; Лукінова Т. Б., кандидат філологічних наук;
Мельничук О. С., доктор філологічних наук;
Нікулін Г. І., кандидат філологічних наук;
Романова Н. П.; Ткаченко О. Б., кандидат філологічних наук.

ПЕРЕДМОВА

Порівняльно-історичне вивчення слов'янських мов на сучасному етапі розвитку мовознавства є основною, найбільш розробленою і ефективною формою дослідження і висвітлення структурних особливостей слов'янської мовної групи — як спільних для неї в цілому, так і характерних лише для окремих мов, що розглядаються в складі цілої групи. Висвітлення особливостей слов'янських мов за допомогою порівняльно-історичного методу забезпечує правильне розуміння їх генетичних стосунків з багатьма іншими мовними групами і окремими мовами світу і робить можливим наукове усвідомлення явищ окремих слов'янських мов у глибокій історичній перспективі як результатів тривалого і складного розвитку. Засвоєння найголовніших відомостей з порівняльно-історичної фонетики, граматики і лексикології слов'янських мов є неодмінною умовою наукової підготовки філолога-фахівця з будь-якої слов'янської мови, в тому числі й української чи російської. Разом з тим результати порівняльно-історичного вивчення слов'янських, як і інших споріднених, мов становлять у певній своїй частині надійний ґрунт для конкретної розробки питання про характер зв'язку розвитку мови з розвитком мислення, а в ряді випадків можуть бути використані для відтворення чи деталізації особливостей економічного життя, географічного поширення і різноманітних стосунків слов'янського суспільства в давні періоди, безпосередньо не відображені історією.

Систематичне застосування порівняльно-історичного методу до вивчення слов'янських мов веде свій початок від праць О. Х. Востокова і Й. Добровського і триває вже близько 150 років. За цей час було досягнуто значних успіхів у висвітленні походження і тривалих шляхів розвитку різноманітних елементів і особливостей структури слов'янських мов. Одночасно в процесі розвитку слов'янського порівняльно-історичного мовознавства виникло багато нових проблем, які вимагають дальших досліджень. У даному посібнику викладаються основні результати порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов на сучасному етапі, причому в більшості розділів посібника знайшла своє відображення і самостійна, не-

рідко досить значна, дослідницька робота членів авторського колективу над нерозробленими чи спірними проблемами.

У зв'язку з обмеженим обсягом посібника при остаточному його редагуванні довелося опустити деякі частини окремих розділів, підготовлені авторами згідно з раніше опублікованим проспектом. Так, у підрозділі про словотвір дієслова опущено спеціальний розгляд залишків способів основ у праслов'янській і окремих слов'янських мовах, у розділі «Синтаксис» — підрозділ про синтагматичне членування і порядок слів, у розділі «Лексика» — підрозділ про лексичні запозичення в окремих слов'янських мовах.

У посібнику використано сучасні і історичні матеріали з усіх слов'янських мов і багатьох їх діалектів, у тому числі й з мертвої полабської мови. Але в деяких випадках обсяг посібника, а іноді й стан попередньої розробки історії окремих слов'янських мов змушували при розгляді загальнослов'янських явищ відмовитись від цитування відповідного матеріалу з кожної слов'янської мови. В усіх розділах посібника, який є першим виданням такого типу в Українській РСР, належне місце відведено фактам української мови.

Значення слів різних індоевропейських мов, які наводяться як паралелі до відповідних слов'янських слів, розкриваються в посібнику, як правило, лише тоді, коли вони в чомусь розходяться із значеннями слов'янських слів. Значення реконструйованих слів праслов'янської мови і слів окремих слов'янських мов розкриваються зрідка в тих випадках, коли вони можуть здатися незрозумілими українському читачеві. Реконструйовані слова і форми праслов'янської мови наводяться під зірочкою лише в тому разі, якщо вони в такому вигляді не зафіксовані серед фактів будь-якої слов'янської мови.

Спеціальна транскрипція звуків праслов'янської мови на окремих етапах її розвитку послідовно проведена лише в розділі «Фонетика». В інших розділах застосовується, як правило, простіша, загальноновживана транскрипція праслов'янських слів і форм, зокрема в усіх тих випадках, де можна брати до уваги лише найраніший чи найпізніший стан праслов'янської мови, коли звукові особливості, висвітлювані в розділі «Фонетика», ще не наступали або вже зникли.

Бібліографічні посилання в тексті робляться лише в найнеобхідніших випадках у вигляді взятих у квадратні дужки чисел, з яких перше (надруковане напівжирним шрифтом) означає порядковий номер відповідної праці у бібліографічному списку, поданому в кінці книги, а друге, в разі потреби, — сторінку чи сторінки, на які робиться посилання.

Окремі розділи курсу написали члени авторського колективу: Багмут А. Й. — «Відмінювання імен» («Іменники», «Займенники», «Прикметники», «Дієприкметники», «Числівники»); Коломієць В. Т. — «Слов'янські мови» (в розділі «Загальні питання по-

рівняльно-історичного вивчення слов'янських мов»), «Фонетика»; **Критенко А. П.** — «Лексика»; **Лукінова Т. Б.** — підрозділи «Прикметники», «Числівники», «Прислівники» і присвячені словоскладанню частини підрозділу «Іменники» в розділі «Словотвір»; **Мельничук О. С.** — «Загальні питання порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (крім підрозділу «Слов'янські мови»), «Синтаксис»; **Нікулін Г. І.** — «Відмінювання дієслів»; **Романова Н. П.** — підрозділ «Іменники» в розділі «Словотвір» (крім частин, присвячених словоскладанню); **Ткаченко О. Б.** — підрозділ «Дієслова» в розділі «Словотвір».

На попередньо опублікований проспект посібника авторський колектив одержав письмові відзиви від ряду вітчизняних і зарубіжних мовознавців: доц. Я. Бауера (Брно, Чехословаччина), доктора філологічних наук Л. Л. Гумецької (Львів), доктора філологічних наук В. К. Журавльова (Мінськ), кафедри української мови Львівського університету (зав. кафедрою доктор філологічних наук І. І. Ковалик), професора Я. Отрембського (Познань, Польща), доцента М. Х. Семенової (Рига), доцента А. Є. Супруна (Фрунзе), проф. В. Томановича (Скопје, Югославія), д-ра Б. Фінки (Загреб, Югославія). В обговоренні підготовленого до друку посібника взяли безпосередню участь доктори філологічних наук М. А. Жовтобрюх, А. Є. Супрун, кандидати філологічних наук В. В. Німчук, В. М. Русанівський і М. І. Толстой. Усім названим ученим авторський колектив висловлює щирі подяку.

Розділ І

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

✓ Слов'янські мови

До групи слов'янських мов належить ряд виразно подібних одна до одної за своїм словниковим складом і граматичною будовою мов, якими тепер розмовляє близько 240 млн. чол., що населяють велику територію східної частини Європи і північної половини Азії. Приблизно три чверті носіїв слов'янських мов (росіяни, українці, білоруси) проживають на території Радянського Союзу, решта — в європейських соціалістичних країнах — Польщі, Чехословаччині, Болгарії і Югославії, частково в інших країнах Європи і Америки. В сучасний період існує 12 слов'янських мов, відмінних між собою за сферами їх поширення, тобто, головним чином, за кількістю їх носіїв: російська, українська, білоруська, польська, чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька, болгарська, македонська, сербо-хорватська і словенська.

Найбільш поширеною слов'янською мовою є російська мова, що займає одне з перших місць серед найуживаніших мов світу. Вона є рідною мовою більш як 124 млн. чол. — головним чином росіян, і разом з тим нею як засобом міжнаціонального спілкування користуються представники інших народів СРСР та ряду зарубіжних країн. Російська мова має безперервну письмову традицію, що разом з традиціями української та білоруської мов веде свій початок з епохи давньоруської літературної мови X—XIII ст., спільної для предків росіян, українців і білорусів. Виразна відмінність ознак російської, української і білоруської мов простежується в писаних пам'ятках починаючи з XIV ст. На сучасній території поширення російської мови виділяється північноросійське та південноросійське наріччя і велика смуга перехідних говорів між ними, яка проходить через Москву. На формування сучасної російської літературної мови, остаточно закріпленої в творах О. С. Пушкіна та його сучасників (перша чверть XIX ст.), вирішальний вплив мали особливості московського говору, що поєд-

нує в собі найважливіші риси як північної, так і південної діалектних груп.

Найближчими в структурному відношенні до російської є українська і білоруська мови. Українською мовою розмовляє понад 33,5 млн. чол. Вона поширена в основному на території УРСР і лише в незначній кількості за її межами — в РРФСР, БРСР, Казахській РСР, у Чехословаччині, Польщі, Румунії, Югославії, Канаді тощо. В діалектному відношенні сучасна українська мова ділиться на три великі наріччя — північне, південно-східне і південно-західне. Сучасна українська літературна мова, систематичне вживання якої починається з творчості І. П. Котляревського на переході від XVIII до XIX ст., сформувалася на основі середньонадніпрянських говорів Полтавщини і Київщини, в яких до структурних рис південно-східного наріччя долучаються значною мірою риси південно-західні.

Білоруська мова має близько 7 млн. носіїв (переважно в Білоруській РСР). Вона розпадається на два наріччя: південно-західне і північно-східне. Сучасна білоруська літературна мова, яка сформувалася протягом XIX ст. на основі центральних говорів, що входять до складу південно-західного наріччя, починає свій справжній розвиток тільки після 1905 р. і особливо після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Польською мовою розмовляє понад 34 млн. поляків, з яких 30 млн. проживає на території Польської Народної Республіки і приблизно 4,5 млн. в інших країнах Європи і Америки. Письмові пам'ятки польської мови збереглися починаючи з XIII ст. Територія сучасної польської мови розпадається на ряд наріч: великопольське, малопольське, сілезьке, мазовецьке, перехідне хелмінсько-мазовецьке. Тепер до польської мови відноситься також кашубське наріччя, яке, на думку частини лінгвістів, являє собою окрему слов'янську мову. Близько 200 тис. кашубів живе на півночі Польщі, головним чином у Вейгеровському і Картузькому повітах, до 100 тис. — у США і Канаді. На формування польської літературної мови в різні історичні періоди мали вирішальний вплив дві групи говорів — говори великопольські і малопольські. Небагата література на кашубському діалекті, що з'явилась у XIX ст., ґрунтувалась частково на північнокашубських говорах, частково на південнокашубських. Збереглися і давніші пам'ятки, писані кашубським наріччям (починаючи з XVI ст.).

Чеською мовою розмовляє понад 10 млн. чол., з яких 9 млн. проживає на території Чехословацької Соціалістичної Республіки. Сучасна чеська мова ділиться на два основні наріччя: західне (вся Чехія і частина Моравії) та східне (решта Моравії і Сілезія). Чеська літературна мова, пам'ятки якої беруть початок з XIII ст., була сформована на основі середньочеських говорів.

Словацька мова є мовою 4 млн. словаків, що проживають головним чином на східній частині території Чехословацької Соціалістич-

ної Республіки. В її межах розрізняються три наріччя: західне, середнє і східне. Окремої літературної традиції словацька мова не мала до середини ХІХ ст., бо на території Словаччини протягом ряду століть офіційною була чеська мова. Але в писаних пам'ятках з території Словаччини починаючи з ХVІ ст. з'являються виразні особливості словацької мови. Сучасна словацька літературна мова, яка починається з творчості Л. Штура (1815—1856), була сформована на основі середньословацьких говорів.

Дві серболужицькі мови — верхньолужицька і нижньолужицька — є мовами близько 70 тис. верхніх лужичан і 30 тис. нижніх лужичан, які заселяють невелику територію в Німецькій Демократичній Республіці (округи Котбус і Дрезден на сучасній межі з Польщею і Чехословаччиною). Центром верхніх лужичан є м. Будишин (Бауцен), центр нижніх лужичан — м. Хошобуз (Котбус). Обидві серболужицькі мови, виразно відмінні одна від одної, закріпились у літературі ще в ХVІ ст. і зберігаються як дві літературні мови й досі. Східний діалект нижньолужицької мови (інакше мукачовський) має риси, перехідні до польської. В Німецькій Демократичній Республіці нижні і верхні лужичани користуються культурною автономією.

Сербо-хорватська мова є мовою більш як 12 млн. чол. двох націй — сербів і хорватів, що проживають у СФРЮ (республіки Сербія з автономною областю Косово і Метохія та автономним краєм Воеводина, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія). Територія сербо-хорватської мови ділиться на три наріччя: штокавське (центрально-східне) з трьома піднаріччями — екавським (на сході), ієкавським (на півдні і в центрі) та ікавським (на заході), чакавське (західне) і кайкавське (північно-західне, перехідне від сербо-хорватських до словенських говорів). Літературна традиція на сербській мові починається з ХІІ ст. Сучасна літературна сербо-хорватська мова була остаточно сформована в середині ХІХ ст. на основі південно-західних герцеговинських говорів штокавського наріччя. В рамках єдиної літературної норми сербо-хорватської мови існують деякі розходження між літературним вжитком сербів (центр — Белград) і хорватів (центр — Загреб) у галузі лексики, вимови колишнього ятя та в графіці (серби користуються кирилівським — гражданським алфавітом з додатком деяких специфічних літер, а хорвати — латинським алфавітом з деякими його видозмінами).

Словенською мовою розмовляє 1,7 млн. словенців, що проживають у Югославії (республіка Словенія з центром Любляна). В діалектному відношенні словенська мова дуже подрібнена: в ній виділяється 6 різних діалектних груп. Літературна традиція словенської мови — на основі центрального діалекту Нижньої Крайни — починається з середини ХVІ ст. (з творчості П. Трубара).

Понад 7 млн. населення Народної Республіки Болгарії розмовляє болгарською мовою. Деяка кількість болгар проживає також

на території Молдавської РСР та УРСР. В діалектному відношенні болгарська мова ділиться на два великі наріччя — східне і західне. Болгарська мова має найдавнішу з усіх слов'янських мов літературну традицію: так звана староцерковнослов'янська мова, якою в свій час користувалися різні слов'янські народи, була створена в середині IX ст. на основі південномакедонського діалекту старо-болгарської мови. Сучасна болгарська літературна мова сформувалась у першій половині XIX ст. на східноболгарській основі, але останнім часом до неї значною мірою ввійшли елементи західноболгарські.

Македонською мовою розмовляють 1,5 млн. чол., які живуть у Югославії (Вардарська Македонія), Болгарії (Пірінська Македонія) і Греції (Егейська Македонія — батьківщина старослов'янської писемності). Літературна македонська мова — державна мова народної республіки Македонії з центром Скоп'є, що входить до складу СФРЮ. Македонська мова має три групи діалектів: західну, південну і північно-східну. Сучасна літературна македонська мова, вироблена на основі центральних говорів, що належать до західної діалектної групи, не має ніякого зв'язку з староцерковнослов'янською, в основі якої лежить південномакедонський діалект. Перші спроби формування македонської літературної мови припадають на початок XIX ст., але офіційне визнання вона дістала тільки в 1943 р. Таким чином, сучасна літературна македонська мова є наймолодшою з усіх слов'янських літературних мов.

У минулому слов'янські мови були поширені в Європі на значно більшій території, ніж тепер. Зокрема великий простір між ріками Одером (Одрою) і Ельбою (Лабою) колись заселяли слов'янські племена полабів, серед яких розрізнялися лютичі (вєлети), ободрити і дерев'яни і які розмовляли полабською мовою, що разом з мовами польською і кашубською належала до групи лехітських мов. У результаті насильственої германізації, яка тривала протягом ряду століть, полабська мова зовсім зникла. Останні полаби на території Німеччини померли в XVIII ст. Слов'янські говори, перехідні від західнослов'янських до південнослов'янських, були поширені раніше також на території сучасної Угорщини (до приходу угрів) та на берегах Дунаю, пізніше колонізованих німцями. Східнослов'янські і південнослов'янські (можливо, й перехідні між ними) говори займали раніше територію сучасної Молдавії і Румунії. Південні слов'яни заселяли також значні простори сучасної північної Греції. На всіх цих територіях досі зберігається велика кількість слов'янських географічних назв (назв річок, населених пунктів і т. п.), які свідчать про слов'янську приналежність давнього місцевого населення.

~~Структурна близькість усіх слов'янських мов виразно проявляється як у їх словниковому складі, так і в граматичній будові. Переважна більшість слів з однаковою чи подібною звуковою будовою має однакове або явно споріднене значення в усіх тих~~

Інші з структурних ознак, що виступають на ґрунті різних слов'янських мов у двох варіантах, поділяють усі слов'янські мови на такі дві групи: меншу південну і більшу північну, яка об'єднує в собі всі східнослов'янські і західнослов'янські мови. В основі цього поділу лежить рефлексация (відбиття) в різних слов'янських мовах колишніх спільнослов'янських звукосполучень зг, зі на початку слів перед приголосними, двояка зміна закінчень називного і знахідного відмінків множини іменників жіночого роду на -ja-, а також родового відмінка однини тих самих іменників та знахідного відмінка множини іменників на -jo- (див. стор. 62—63, 267 — 269).

Ряд ознак, властивих одній якійсь із трьох груп слов'янських мов і не характерних для двох інших груп, проявляється з дещо меншою послідовністю, ніж перераховані досі. Так, наприклад, усі південнослов'янські мови на відміну від переважної більшості північних зберігають колишні спільнослов'янські прості форми минулих часів — аориста і імперфекта. Але ці форми виявляються властивими також і серболужицьким мовам, які за іншими ознаками належать до північних.

Порівняльно-історичний метод вивчення споріднених мов

Зв'язок певних мовних значень з певними звучаннями ніколи, крім випадків безпосереднього звуконаслідування, не буває природно вмотивованим. Звуковий склад слів і їх частин — коренів і афіксів на сучасному етапі розвитку мов є результатом численних і різноманітних звукових змін, які відбувалися протягом багатьох тисячоліть за певними, в кожній окремій мові своєрідними закономірностями, конкретний характер яких не залежав від розвитку значень відповідних слів чи їх словотворчих частин. Тому наявність у різних мовах ряду здавна спільних елементів словникового складу і граматичної будови з однаковим чи близьким звучанням і значенням є незаперечним свідченням спільності походження відповідних мов, їх генетичної спорідненості. Як правило, всі такі мови виявляються результатами розпаду якоїсь більш давньої єдиної в минулому мови, яка зветься в таких випадках прамовою або, менш вдало, мовою-основою. Наявність спільних елементів у самому тільки словниковому складі окремих мов не завжди може бути достатнім доказом споконвічної спорідненості цих мов, оскільки слова з однієї мови можуть запозичатися в іншу, зовсім чужу для неї мову в різні історичні періоди. Лише при умові спільності для різних мов значної частини таких слів, які означають постійно актуальні для суспільства предмети і явища (частини тіла, предмети і явища навколишньої природи, повсякденні фізіологічні і фізичні процеси, найбільш характерні властивості), є серйозні підстави для визнання цих мов генетично спорідненими. Що ж до спільних гра-

матичних форм у різних мовах, то наявність їх завжди є переконливим показником генетичної спорідненості відповідних мов, оскільки встановлено, що граматичні форми, зокрема форми словозміни, майже ніколи з однієї мови в іншу не запозичаються (винятки мають місце головним чином у стосунках між дуже близько спорідненими мовами при інтенсивних контактах між ними).

Протягом тривалого історичного розвитку споріднених мов кількість спільних для них елементів словникового складу і граматичної будови поступово зменшується, а ті спільні елементи, які зберігаються, набувають дедалі більше відмінностей у своєму звуковому оформленні, в результаті чого зовнішня подібність між ними частково чи повністю втрачається. Дослідження генетичних зв'язків між такими спільними елементами споріднених мов стає можливим лише при застосуванні до них порівняльно-історичного методу.

Специфіка порівняльно-історичного методу в мовознавстві і можливість його успішного застосування до вивчення споріднених мовних явищ зумовлюється фактом закономірної послідовності звукових змін у мовах. Історичне вивчення різних мов і зіставлення споріднених мов показує, що майже при всіх історичних змінах окремих звуків ці зміни охоплюють усі випадки функціонування відповідного звука в різних словах і граматичних формах відповідної мови, якщо тільки при цьому наявні ті умови, що є необхідними для даної зміни. Знання встановлених на основі простіших прикладів результатів змін по різних споріднених мовах тих звуків, які в минулому становили в цих мовах або в їх правові єдиний звук, дає змогу констатувати спорідненість слів або окремих формантів також і в більш складних, менш очевидних, випадках, коли доводиться мати справу відразу з результатами кількох звукових змін, нерідко досить глибоких.

В результаті зіставлення споріднених мовних елементів реконструюється з більшою чи меншою ймовірністю колишня звукова форма відповідного елемента прамови, а при врахуванні видозмін семантики цього елемента по споріднених мовах — нерідко і колишній характер його значення. Зведення реконструйованих елементів у систему або встановлення хронологічних співвідношень між ними стають основою для наукового уявлення про загальну структуру прамови і про окремі етапи її розвитку, а це, в свою чергу, забезпечує глибше розуміння особливостей і причин розвитку різних видозмін цих елементів у споріднених мовах після розпаду прамови.

Застосування порівняльно-історичного методу робить можливим наукове зіставлення не тільки близько споріднених мов типу слов'янських, а й таких генетично пов'язаних мовних груп, які вже майже зовсім утратили зовнішні ознаки спорідненості і виявляються спорідненими лише при методичному порівняльно-історичному освітленні. Зіставлення в межах однієї мовної сім'ї даних з

різних груп споріднених мов, уже значною мірою віддалених одна від одної, дає змогу реконструювати єдині в минулому мовні елементи далеко більшої давності, ніж ті, які реконструюються для прамови однієї мовної групи. Це значно поглиблює і уточнює розуміння природи і походження різних елементів тієї прамови, яка лежить в основі розвитку окремої групи близько споріднених мов, а також розуміння умов і особливостей розвитку похідних від цих елементів явищ окремих мов.

Спеціальним аспектом порівняльно-історичного методу є метод внутрішньої реконструкції, який полягає у відтворенні давніх мовних фактів шляхом зіставлення відомих пізніших різновидів цих фактів у межах однієї мови, в тому числі на різних історичних етапах її розвитку і в різних її діалектах.

Порівняльно-історичний метод є важливим засобом історичного вивчення різних сторін структури споріднених мов, особливо фонетики, морфології і лексики. За допомогою порівняльно-історичного методу здобуваються дані про минулий стан різних елементів досліджуваних мов у періоди, набагато давніші від тих, які відображаються в найстаріших писаних пам'ятках. А через те, що історія кожної мови нерозривно пов'язана з історією народу — її носія, порівняльно-історичне вивчення споріднених мов є важливим засобом наукового проникнення в глибоку доісторію стосунків між предками носіїв сучасних споріднених мов. Поряд з цим реконструкція давніх значень слів, успадкованих спорідненими мовами від прамови, дає багато цінних відомостей про особливості доісторичного життя відповідних суспільних колективів, їх економіки, культури і суспільних відносин. Але значення порівняльно-історичного методу для вивчення зовнішньої історії відповідних мов залишається поки що відносно невеликим, оскільки він здебільшого не забезпечує пов'язання реконструйованих явищ прамови з якими-сь конкретними періодами розвитку суспільства, що було її носієм. Не може бути досягнуте за допомогою порівняльно-історичного методу і повне відтворення структури прамови в цілому, бо всі ті елементи цієї структури, які зникли безслідно, не підлягають ніякій реконструкції, а ті елементи, які випадково збереглися в одній чи двох споріднених мовах, далеко не завжди є надійним матеріалом для реконструкції. Таким чином, ефективність порівняльно-історичного методу залежить насамперед від обсягу і якості того мовного матеріалу, який піддається дослідженню. З другого боку, окремі пізніші елементи, запозичені якоюсь частиною споріднених мов з іншої мови, яка не належить до тієї самої групи, помилково можуть бути приписані прамові даної групи споріднених мов. У таких випадках виявляється необхідним особливо уважний підхід до відповідних елементів і поглиблене дослідження їх генетичних стосунків до кожної з тих мов, у яких вони зустрічаються.

V Місце слов'янських мов у індоєвропейській мовній сім'ї

Зіставлення слов'янських мов за допомогою порівняльно-історичного методу з іншими мовами світу показує, що слов'янські мови разом з рядом інших мов і мовних груп належать до великої мовної сім'ї, яка з огляду на межі географічного поширення відповідних мов дістала назву індоєвропейської. Термін «сім'я» в даному разі, як і в застосуванні до інших великих мовних об'єднань (семіто-хамітська сім'я мов, фінно-угорська сім'я мов, тюркська сім'я мов і т. д.), має цілком умовне значення. Крім слов'янської групи мов, до індоєвропейської сім'ї належать мови індійські, іранські, балтійські, германські, кельтські, романські (або, ширше, італійські), грецька, албанська, вірменська, а також давно вимерлі, але відомі з пам'яток мови анатолійські (хетто-лувійські), тохарські і деякі інші.

Порівняльно-історичне дослідження особливостей різних груп індоєвропейських мов приводить до висновку, що всі вони є результатом розпаду колись єдиної індоєвропейської прамови, територія поширення якої (в Європі чи в Азії) поки що з достатньою певністю не встановлена, а час розпаду припускається не пізніше як за 2,5—3 тис. років до н. е. Приблизно з цього періоду починається самостійний розвиток окремих галузей індоєвропейських мов. На час свого розпаду індоєвропейська прामова була мовою флективного типу з чергуванням голосних у коренях споріднених слів і в різних формах тих самих слів, з високорозвиненою системою іменної і дієслівної словозміни (в тому числі з складною системою де прикметників), але з порівняно слабо розвиненою категорією слів злучників (особливо підрядних). Деякі дані свідчать про те, що вже в рамках індоєвропейської прамови існували певні діалектні відмінності, які згодом були успадковані різними індоєвропейськими мовами. Одна з таких відмінностей — вимова колишніх палаталізованих задньоязичних приголосних *k'*, *g'* в одних випадках як проривних задньоязичних, у других — як передньоязичних африкатів, що здебільшого перейшли згодом у фрикативні, поділяє всі індоєвропейські мови на дві великі групи, які за рефlekсацією слова **k'ntom* «сто», з одного боку, в латинській мові і, з другого, в авестійській стали позначатись як мови *centum* (читається «кентум», інакше, не зовсім точно, західні) і мови *satəm* (інакше східні). Слов'янські мови разом з мовами балтійськими, індійськими, іранськими, вірменською і албанською належать до групи мов *satəm*. За деяких інших ознаками, в тому числі за збереженням чи втратою розрізнення голосних заднього ряду *a* і *o*, діалекти індоєвропейської прамови пізнього періоду можна поділити умовно на південно-західні і північно-східні. У тих групах індоєвропейських мов, які походять з південної діалектної групи (хеттська, вірменська, грецька, італійські, кельтські), зберігається давнє розрізнення голосних

а і о, тимчасом як у мовах північноіндоєвропейських (слов'янських, балтійських, германських, а також індійських і іранських) відповідно до двох південноіндоєвропейських голосних **а і о** здавна виступає якийсь один голосний.

Ряд структурних особливостей різних груп індоєвропейських мов при порівняльно-історичному підході до них свідчить про те, що виділення їх з єдиної індоєвропейської прамови відбувалося не одночасно і не відразу в тому членуванні, яке спостерігається тепер. Так, індійські і іранські мови виявляють стільки спільних особливостей у своїй структурі, не властивих іншим індоєвропейським мовам, що це дає підставу для об'єднання їх у більшу групу індоіранських мов і для припущення давньої індоіранської мовної єдності, яка існувала деякий час після виділення з індоєвропейської прамови. На подібних, хоч і менш переконливих, підставах частиною дослідників припускається існування в минулому італо-кельтської мовної єдності. Багато спільних структурних рис, невідомих іншим індоєвропейським мовам, мають слов'янські мови з балтійськими, до яких належать живі мови — литовська і латиська, мертві — пруська, курська та деякі інші.

Проблема доісторичних стосунків між слов'янськими і балтійськими мовами

Спільні риси давнього походження, не властиві іншим індоєвропейським мовам, мають місце в різних сферах структури слов'янських і балтійських мов — у їх фонетиці, граматиці і лексиці. Найбільш виразними фонетичними особливостями слов'янських і балтійських мов, відсутніми в решті індоєвропейських мов, є двояка рефлексация індоєвропейських складових сонорних приголосних r , l , m , n — то як r , l , m , n (балт. ir , il , im , in), то як r , l , m , n (балт. ur , ul , um , un), перехід наголосу з короткого або циркумфлектованого довгого складу на наступний кінцевий акутований (закон Фортунатова — де Соссюра). В галузі словотвору слов'янські і балтійські мови мають ряд спільних суфіксів, невідомих іншим індоєвропейським мовам, зокрема іменникові суфікси на позначення осіб, напр. $-(i)jo-$, $-ējo-$, $-tājo-$, $-iko-$, $-ikjo-$, $-tījo-$, прикметникові суфікси $-ino-$, $-injo-$ тощо. Деякі характерні особливості, властиві лише слов'янським і балтійським мовам, спостерігаються в творенні і відмінюванні займенників і дієслів. Найбільш показовою синтаксичною особливістю слов'янських і балтійських мов є вживання в них орудного відмінка в предикативній функції. Особливо виразною є близькість слов'янських і балтійських мов у лексиці: серед значної кількості слів (їх нараховується до 200), здавна спільних для слов'янських і балтійських мов, є ряд таких належних до основного словникового фонду, яких немає в жодній іншій індоєвро-

пейській мові (зокрема назви деяких частин тіла, рослин, тварин, а також дій і властивостей).

Переважна більшість дослідників розглядає спільні для слов'янських і балтійських мов давні структурні риси як ознаку тісного генетичного зв'язку між обома мовними групами, як свідчення того, що ці спільні риси походять з єдиного джерела, спільного для обох мовних груп [39, 3—4, 16; 40, 2, 18; 34, I, 42; 23; 7]. Лише поодинокі вчені висловлюють малопереконливу думку про те, що спільні риси в структурі слов'янських і балтійських мов можуть бути результатом пізнішого сходження і взаємовпливу праслов'янської і прабалтійської мови, які до того існували вже як відособлені, хоч і здавна споріднені мовні галузі, що виділилися з індоєвропейської прамови [19, 10—11; 35; 1, 32—37]. Не відкидаючи можливості такого пізнішого сходження двох окремих споріднених мов, які до того були вже більш або менш виразно відособленими, не можна, проте, допустити, щоб результатами такого сходження були зміни, які стосуються найглибших шарів структури обох мов. Тому припущення про споконвічний характер основних спільних ознак слов'янських і балтійських мов має безперечну перевагу.

Але положення про генетичну єдність балто-слов'янських спільних мовних ознак допускає два відмінні одне від одного тлумачення. З одного боку, можна припустити, що після розпаду індоєвропейської прамови кілька століть існувала єдина балто-слов'янська прामова, якою розмовляли предки слов'ян і балтійців (точка зору К. Бругмана і його послідовників). З другого боку, не може бути категорично відкинуте і припущення про те, що слов'янські і балтійські мови сформувались на основі спільної групи говорів або на основі дуже близьких між собою говорів індоєвропейської прамови, що забезпечувало можливість систематичних контактів між балтійськими і слов'янськими говорами вже й після їх відособлення, а також паралельного розвитку в них однакових нових явищ, але при розпаді індоєвропейської прамови слов'янські і балтійські говори відразу поділились на дві окремі галузі (точка зору А. Мейє і його послідовників) [18, 101; 19, 10—11]. Зокрема, саме як результат пізнішого паралельного розвитку в балтійських і слов'янських мовах може бути пояснене предикативне вживання орудного відмінка або вживання родового відмінка при запереченні в обох цих мовних групах.

Протилежність між обома вказаними точками зору для порівняльно-історичного вивчення балто-слов'янських мовних стосунків принципового значення не має. Якщо виходити з загальноприйнятого положення про те, що індоєвропейська прामова вже задовго до її розпаду на окремі мовні галузі фактично не була єдиною, а поділялась на ряд територіальних діалектів, то при характерній для давніх часів відсутності постійного зв'язку між різними територіальними частинами індоєвропейського народу неможливо з на-

лежною певністю сказати, до якого часу дана діалектна група становить ще складову частину єдиної індоєвропейської прамови і від якого часу ця діалектна група є вже виразно відособленою мовою чи групою мов. Крім того, слід мати на увазі, що й сам поділ індоєвропейської прамови на окремі мовні галузі не міг бути одночасним актом, а, найбільш імовірно, був складним і тривалим процесом, який міг відбуватися різними способами (і шляхом послідовного членування колишньої прамови на все нові галузі, і шляхом відпадання від цілої прамови окремих все нових мовних галузей і т. д.). Це ще більше ускладнює питання про конкретний стосунок діалектів — предків балтійських і слов'янських мов у окремі періоди їх існування до індоєвропейської прамови. Тимчасом для порівняльно-історичного мовознавства на сучасному етапі його розвитку є цілком достатнім незаперечне положення про особливу близькість і первісну єдність структури тих говорів, які лягли в основу формування балтійських і слов'янських мов, незалежно від того, чи ця єдність мала місце тільки в рамках індоєвропейської прамови, чи також і після остаточного виділення з прамови. Конкретний стосунок цієї єдиної групи говорів до індоєвропейської прамови не має ніякого значення для порівняльно-історичного висвітлення єдиних за походженням спільних рис балтійських і слов'янських мов, якщо тільки при цьому враховується, що деяка частина таких спільних рис справді може бути результатом пізнішого паралельного розвитку в обох уже відособлених мовних галузях.

Доісторичні стосунки слов'янських і балтійських мов з іншими індоєвропейськими

Характеристика особливостей генетичних зв'язків слов'янських мов з іншими групами індоєвропейських мов не вичерпується висвітленням особливо тісного зв'язку слов'янських мов з балтійськими. Існують деякі структурні риси, які об'єднують слов'янські мови (а здебільшого також і балтійські) з іншими двома (згодом трьома) групами індоєвропейських мов — германськими та індо-іранськими. Так, в усіх цих мовних групах, як уже згадано, зникло розрізнення давніх індоєвропейських коротких голосних *a* і *o*, причому балтійські, германські і індо-іранські мови в обох випадках мають один звук *a*, тимчасом як у слов'янських в обох випадках виступає *o*. Як у слов'янських і балтійських, так і в індо-іранських мовах звук *s* після приголосних *g* і *k* зазнавав змін (у балтійських і індо-іранських мовах — у *š*, а в слов'янських — після стадії *š* — у *x*), причому вже тільки в слов'янських і індо-іранських мовах та сама зміна сталася і після голосних *i*, *u*, тимчасом як у балтійських мовах звук *s* після *i*, *u* залишився без змін. Спільним для балто-слов'янських і германських мов є специфічне закінчення давального відмінка множини на *-m*, широке вживання прикметникового су-

фікса -isk- (слов'ян. -ъsk-, нім. -isch-), відсутність родових відмінностей у формах давального відмінка множини вказівних займенників, творення пасивних дієприкметників минулого часу за допомогою суфікса -en- (у балтійських мовах відзначаються вже тільки залишки цих форм), значна кількість спільних елементів лексики, властивих лише цим групам індоєвропейських мов [3: 5, 235—237] і т. д.

Спільні риси в структурі слов'янських, балтійських, індоіранських і германських мов, не властиві решті мовних груп індоєвропейської сім'ї, свідчать про те, що деякий час діалекти — предки слов'янських і балтійських мов — перебували в тісному контакті з предками індоіранських і германських мов. Саме на цій підставі припускається існування в пізньоіндоєвропейській період окремої північної групи індоєвропейських діалектів, які згодом лягли в основу слов'янських, балтійських і германських мов. Деякі явища слов'янських і балтійських мов, спільні з індоіранськими і особливо германськими мовами, виявляються результатами пізніших запозичень.

✓ Питання про територію прабатьківщини слов'ян

Дані порівняльно-історичного мовознавства про особливо тісні генетичні стосунки слов'янських мов з окремими іншими групами індоєвропейських мов приводять до думки про давню суміжність території поширення праслов'янської мови з територіями поширення прамов відповідних інших мовних груп. У зв'язку з цим постає питання про конкретне місце поширення праслов'янської мови, інакше кажучи, питання про територію слов'янської прабатьківщини. Це питання становить проміжну ланку, яка найтісніше пов'яже власне лінгвістичну проблематику порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов з більш загальною соціально-історичною проблематикою етногенезу слов'ян, історією їх матеріальної культури, соціальних установ та інших сторін суспільного життя.

Питання про прабатьківщину слов'ян розв'язується шляхом зіставлення і синтезу даних різних наук — насамперед порівняльно-історичного мовознавства (зокрема топонімії, фітонімії і зоонімії), археології, антропології, палеонтології, фіто- і зоогеографії, історії та ін. Лише такий комплексний підхід може забезпечити обґрунтоване пов'язання відтворюваної порівняльно-історичним методом слов'янської прамови з певною територією і з певними встановлюваними археологією доісторичними культурами.

Враховуючи засвідчені історією і археологією численні факти міграції, особливо характерні для давніших періодів розвитку людства, слід наперед відмовитись від уявлення про слов'янську прабатьківщину як незмінну на всьому протязі існування праслов'янської мови. На різних етапах розвитку доісторичних слов'ян

їх батьківщина могла не тільки розширюватись із збереженням за собою попередньої території, а й переміщуватися з однієї території на зовсім іншу, відірвану від попередньої.

Визначення території слов'янської прабатьківщини становить більші або менші труднощі залежно від того, який саме період доісторичного розвитку слов'ян мається на увазі. Якщо прийняти, що слов'янська прамова остаточно відокремилась від інших індоєвропейських мов (у тому числі й від балтійських) приблизно за 2 тис. років до н. е., а почала розпадатись десь близько III ст. н. е. (процес розпаду слов'янської прамови відбувався головним чином у III—V ст. н. е., але частково продовжувався й пізніше), то епоха існування слов'янської прамови мала тривати близько 2,5 тис. років. Найлегше розв'язується питання про територію слов'янської прабатьківщини в період безпосередньо перед початком розпаду праслов'янської мови. Слов'янська прабатьківщина цього періоду майже всіма дослідниками приймається в межах між Карпатами і Балтійським морем, Одером і середньою течією Дніпра, хоча точні межі поширення праслов'янської мови на захід і на схід залишаються не встановленими [1, 67—69; 31, 152—154; 51].

Значно складнішим є питання про те, на якій території починалось формування праслов'янської мови в рамках індоєвропейської і безпосередньо після виділення з неї. В цьому питанні думки розходяться. Одні з дослідників гадають, що первісною прабатьківщиною слов'ян була територія на схід від Німану і Дніпра (Шахматов, Розвадовський), другі твердять, що слов'яни сформувались на землях між середньою течією Вісли і середньою частиною басейну Дніпра [21; 1, 64—65; 31, 147—151], треті вважають прабатьківщиною слов'ян територію між басейнами Ельби і Західного Бугу [47; 55]. Висувається також малопереконливе твердження про прихід первісних слов'ян на територію Європи з району Середньої Азії [60, 230]. Жодна з названих точок зору не дістала загального визнання, але останнім часом, особливо серед польських учених, дедалі більше прихильників здобуває «автохтонна» теорія слов'янського етногенезу, яка вважає прабатьківщиною слов'ян землі між Ельбою і Бугом чи, в вузких межах, між Одером і Віслою. Ця остання точка зору базується переважно на даних археологічного характеру: основні риси встановленої на цій території так званої лужицької культури, яка припадає на другу половину I тисячоліття до н. е., збігаються з історично засвідченими особливостями матеріальної культури слов'ян на цій самій території. З лінгвістичних аргументів найбільш показовим є той факт, що деякі гідронімічні назви басейну Вісли зустрічаються в здрібнелих формах також у басейні Дніпра [62, 288—290]; це свідчить про пізніше розселення слов'ян з басейну Вісли на схід. В деяких нових працях радянських учених [1, 62—64; 31, 35—45] «автохтонна» вісло-одерська гіпотеза прабатьківщини слов'ян викликала серйозні заперечення.

Розділ II

ФОНЕТИКА

Звукова будова кожної мови протягом більш-менш тривалих періодів зазнає певних змін. В ході історичного розвитку мов змінюється характер вимови різних мовних звуків, способи їх поєднування в словах і реченнях, окремі звуки зовсім зникають з фонетичного інвентаря даної мови або збігаються з іншими наявними в мові звуками, а час від часу з'являються нові звуки, яких раніше в мові не було.

Всі мовні звуки, які вимовляються в різних конкретних умовах звукового складу слів, у кожній мові об'єднуються в порівняно невелику кількість звукових типів — фонем, тобто таких узагальнених, практично не розчленовуваних на дрібніші елементи звукових одиниць мови, які в сильних фонетичних позиціях чи принаймні в частині таких позицій розрізняються вимовою, хоча в слабких позиціях можуть і змішуватися. Кожна фонема в різних позиційних умовах слова, залежно від характеру сусідніх звуків у слові, від місця наголосу і под. набуває у вимові різних відтінків, виступаючи таким чином у вигляді різних позиційних варіантів. Науковий аналіз фонем будь-якої мови показує, що кожна фонема складається з небагатьох звукових якостей — так званих диференційних ознак фонем, які, по-різному комбінуючись, створюють увесь фонемний запас кожної мови. Такими ознаками є, наприклад, наявність чи відсутність голосу, наявність чи відсутність шуму, створюваного перепороною в ротовій порожнині, змичний чи щілинний характер артикуляції, місце артикуляції. Кожна фонема складається з диференційних ознак, властивих і певним групам інших фонем даної мови, але відрізняється від інших фонем або тим, що ці ознаки в ній своєрідно комбінуються, або тим, що до її складу входить ще якась ознака, іншим фонемам не властива. Так, напр., українська фонема з складається з диференційних ознак приголосності (створення перепони при артикуляції), шумності, щілинності, зубної артикуляції, дзвінкості і твердості. Кожна з цих диференційних ознак зустрічається і в більших чи менших групах інших

приголосних фонем української мови, але в жодній іншій фонемі української мови немає такої самої комбінації диференційних ознак. Найближча до з фонема з' відрізняється від з ознакою м'якості (палаталізованості), не властивою фонемі з, але характерною для ряду інших приголосних фонем української мови (д', т', л' н' і т. д.). Так само близька до з фонема с відрізняється від неї відсутністю дзвінкості (глухистію), характерною також для ряду інших фонем української мови (т, ц к, п і т. д.). Інші приголосні фонемі мають значно менше диференційних ознак, спільних з фонемою з; так, фонема к має лише такі спільні і для з диференційні ознаки, як приголосність, шумність і твердість, тимчасом як замість щілинності її характеризує змичність, замість зубної артикуляції — задньоязична, замість дзвінкості — глухість. Кожна з диференційних ознак, якою к відрізняється від з, в свою чергу зустрічається і в частині інших приголосних фонем. Але така українська фонема, як г (h), відрізняється від усіх інших приголосних фонем тим, що в ній до властивих і іншим приголосним фонемам приголосності, щілинності, дзвінкості і твердості долучається не властива жодній іншій приголосній фонемі української мови ознака — фарингальність.

Конкретна звукова якість фонемі при вимові слів не обмежується сумою диференційних ознак фонемі. Так, до перерахованих ознак фонемі з в українській мові долучаються фактично такі звукові особливості, як відсутність відтінку шиплячості. характерного, напр., для альвеолярної вимови фонемі z в англійській мові, і разом з тим відсутність свистячого відтінку, який зумовлюється зближенням кінчика язика з міжзубною щілиною, тобто з характеризується в акустично-артикуляційному відношенні, як правило, зубною не альвеолярною вимовою. Але така особливість вимови українського з не є обов'язковою для відрізнення фонемі з від інших фонем української мови і для сприймання її саме як з. Зокрема шепелява вимова з в українській мові не може стати перешкодою для сприймання цієї фонемі саме як з до того часу, поки шепелявість (шиплячість) не набуває ступеня, характерного для фонемі ж, яка всіма іншими диференційними ознаками збігається з фонемою з. Таким чином, долучення до диференційних ознак фонемі інших акустично-артикуляційних особливостей може залишитись неістотним для характеристики фонемі, виступаючи лише як ознака певного конкретного варіанта даної фонемі. Але в тих випадках, коли долучення необов'язкової для даної фонемі ознаки приводить до змішування цієї фонемі з іншою, необов'язкова звукова ознака фонемі переростає в її диференційну ознаку, міняючи цим самим характер самої фонемі. Характер фонемі може змінитися не тільки в результаті безпосередньої зміни звукових ознак даної фонемі, а й від появи в мові нової фонемі, яка має найбільше диференційних ознак, спільних з наявною вже в мові фонемою. Так, коли б в українській мові з'явилась фонема ђ, тобто дзвінкий

міжзубний щілинний звук, як в англійському the, диференційна ознака зубної артикуляції, характерна досі для фонем *з*, стала б для неї недостатньою, бо ця ознака є характерною і для фонем *д*, а це викликало б розрізнення фонем *з* і *д* за диференційними ознаками зазубної і міжзубної артикуляції, тобто в фонемі *з* з'явився б нова диференційна ознака, яка змінила б характер самої фонемі (фактично звузила б діапазон її артикуляційних варіантів).

✓ Розрізнення і протиставлення фонем за їх диференційними ознаками має важливе значення для функціонування мови як засобу вираження думки, бо саме завдяки відмінності своїх диференційних ознак фонемі відіграють роль диференційних елементів у складі відмінних значущих одиниць мови — слів і формантів, тобто виконують форморозрізнявальну функцію. Всі фонемі будь-якої мови на кожному етапі її існування перебувають між собою в певних складних взаємовідносинах, які визначаються характером диференційних ознак, властивих кожній фонемі. Сукупність усіх фонем даної мови в їх взаємовідносинах, абстрагованих від конкретних випадків функціонування фонем у складі слів, становить фонематичну систему мови, яка частіше зветься фонологічною (від назви науки фонології, тобто частини фонетики, яка займається виключно дослідженням фонем і їх взаємовідношень, безвідносно до конкретних фонетичних особливостей вимови, не пов'язаних безпосередньо з диференційними ознаками фонемі). Будь-яка зміна у складі диференційних ознак однієї фонемі, так само як і зникнення чи виникнення єдиної фонемі, веде до зміни всієї фонологічної системи даної мови в цілому.

В історії розвитку мов відбуваються фонетичні зміни які мають неоднаковий стосунок до фонологічної системи мови. Одні зміни полягають лише в зникненні або появі окремих звуків у певних позиційних умовах у складі слова чи в перетворенні таких звуків у інші близькі до них звуки тієї самої мови. Все це не викликає ніяких видозмін у фонологічній системі мови, а зводиться лише до зменшення чи збільшення частоти вживання певних фонем або тільки їх позиційних варіантів у актах мовлення. Інші зміни поширюються на певні фонемі в усіх випадках їх вимови, незалежно від різних позиційних умов, і в таких випадках зміна звукової природи окремої фонемі може повести до значних змін у співвідношеннях між елементами всієї фонологічної системи мови.

Ніякі історичні зміни в звуковому складі не відбуваються поза зв'язком із загальною фонологічною системою даної мови. Об'єктивна потреба в чіткому відрізненні однієї фонемі як форморозрізнявальної ознаки від інших близьких до неї фонем рішуче обмежує надмірні хитання в характері вимови кожної фонемі, допускаючи, як правило, лише такі відхилення в вимові, які не порушують диференційних ознак даної фонемі і, таким чином, не ведуть до змішування з іншими фонемами. Стійкість системи є безпосереднім проявом прагнення кожного носія мови до того, щоб

його легко і вірно розуміли співрозмовники. Проте, з другого боку, в діапазоні вимови окремих фонем чи їх груп час від часу відбуваються артикуляційні зрушення, які спочатку не мають фонологічного характеру, але згодом набувають такої інтенсивності, що вже не можуть бути зупинені опором фонологічної системи, яка при цьому перебудовується сама. Порівняно менший опір з боку фонологічної системи зустрічає поява в ній нових фонем, але й тут діє спільна для всіх мов тенденція до обмеження кількості фонем рамками кількох десятків. Ця тенденція зумовлюється психологічною трудністю врахування більш як кількох диференційних звукових ознак фонем у актах мовлення. Таким чином, між напрямом історичних змін окремих фонем чи їх груп і структурою фонологічної системи мови на відповідних етапах розвитку існує безпосередній взаємозв'язок. Основу історичного розвитку фонетичної будови становлять єдність і взаємодія двох протилежних аспектів існування мови — мовної системи і мовлення, точніше властивості кожній мові стійкості історично сформованої фонологічної системи, з одного боку, і нескінченного повторення звуків і просодичних елементів мови в безмежно різноманітних артикуляційних і експресивних умовах — з другого. Зумовлене безперервним функціонуванням мови в суспільстві все нове повторення звукових елементів мови, які змінюються в умовах контексту, артикуляції, емоційного забарвлення, експресивного навантаження і загальної ситуації, є рушійною первопричиною всіх фонетичних змін. Сенса стійкості фонологічної системи полягає в обмеженні фонетичних змін межами, необхідними для забезпечення взаєморозуміння і для збереження звукових відмінностей між різними мовними знаками.

Переважає більшість доісторичних звукових змін, які встановлюються за допомогою порівняльно-історичного методу, являють собою загальні або позиційні перетворення одних фонем у інші. Але в ряді випадків при порівняльно-історичному вивченні споріднених мов доводиться мати справу також із змінами, які відбуваються лише в сфері позиційних варіантів фонем, не впливаючи на відповідному етапі на загальну природу фонем і її місце в фонологічній системі, або й зачіпають вимову фонем в усіх позиціях, але не міняють її місця в системі. Такі зміни є не менш важливим об'єктом порівняльно-історичної (і власне історичної) фонетики, ніж зміни суто фонологічні, оскільки вони становлять, як правило, перехідні етапи до зміни самих фонем у фонологічній системі.

Як уже згадано, крім змін окремих звуків мови і пов'язаних з ними змін у структурі фонологічної системи, відбуваються історичні зміни в характері наголошення слів, у загальних особливостях вимови різних щодо наголосу складів слова і под., інакше кажучи, в просодичній стороні звукового оформлення слова. Ці зміни, в свою чергу, перебувають у певному зв'язку з історичними змінами в характері вимови і частоті вживання окремих фонем.

Об'єктивний зв'язок і взаємозумовленість історичних змін окремих фонем і фонологічної системи, а також фонематичної і просодичної сторін слова викликає необхідність вивчення фонетичного розвитку мов насамперед з точки зору цієї взаємозумовленості. Оскільки при цьому виявляються цілі серії взаємозв'язаних змін, які охоплюють більш або менш значні історичні періоди в розвитку мов, виникає потреба у висвітленні кожного з цих рядів закономірних фонетичних змін окремо в порядку їх історичної послідовності. Практично такий підхід зводиться насамперед до поділу історичного розвитку фонетичного складу слов'янських мов на окремі періоди, які характеризуються певними тенденціями в галузі фонетичних змін. Найголовнішими і найбільш тривалими з таких періодів є праслов'янський період фонетичного розвитку, який характеризується єдністю фонетичних процесів на всьому обширі слов'янської мовної території, і період паралельного фонетичного розвитку споріднених слов'янських мов після їх виділення з праслов'янської мови, який характеризується наявністю ряду відмінностей, властивих фонетичному розвитку окремих слов'янських слов.

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Початкова фонетична система праслов'янської мови, успадкована з індоєвропейської

Праслов'янська мова разом з прабалтійською та іншими мовами — предками окремих груп сучасних індоєвропейських мов успадкувала свою фонетичну систему від індоєвропейської прамови. Можливо, що між фонетичною системою праслов'янської і фонетичною системою індоєвропейської прамови деякий час існувала фонетична система балто-слов'янської мовної єдності, хоча можна припустити, що спільні балто-слов'янські фонетичні риси дослов'янського періоду являли собою діалектні риси в рамках індоєвропейської прамови на час її розпаду.

Перед розпадом індоєвропейської прамови система її вокалізму складалася з 12 голосних фонем: 5 довгих — ā, ē, ō, ī, ū, 5 відповідних їм коротких — ā, ē, ō, ī, ū і 2 редукованих — ə₁ і ə₂. Щодо системи індоєвропейського консонантизму на цей період, то питання про її склад поки що в науці остаточно не розв'язане. Не встановлена зокрема кількість рядів задньоязичних (гутуральних) приголосних: на думку одних учених (А. Беценбергер, Г. Остгоф, К. Бругман, Г. Педерсен та ін.), в індоєвропейській прамові було три ряди гутуральних: лабіалізовані g^w, g^wh, k^w, чисті велярні g, gh, k і палатальні g', g'h, k', тимчасом як інші дослідники (А. Мейє, В. Георгієв, Ю. Курилович та ін.) обстоюють думку про реальність всього двох рядів індоєвропейських гутуральних: лабіовелярних і

чистих велярних (у Ю. Куриловича — чистих велярних і палатальних). Немає єдності також у питанні про кількість індоєвропейських ларингальних приголосних: різні вчені припускають різну кількість індоєвропейських ларингальних — від 1 до 5. Дослідження останнього часу показують, що ларингальних приголосних в індоєвропейській мові пізнішого періоду було не менше двох. Разом з тим немає виразних підстав для припущення трьох рядів гутуральних, оскільки це припущення наштовхується на серйозні протиріччя, а сучасні рефлекси індоєвропейських гутуральних легко можуть бути виведені з двох рядів — лабіовелярного і чистого велярного. В такому разі система консонантизму індоєвропейської прамови перед початком її розпаду може бути реконструйована в складі 21 приголосного звука, в тому числі 15 шумних, з них 13 проривних — *p, t, k, k^w, b, d, g, g^w, bh, dh, gh, g^wh, ' (ларингальний) та два щілинних — (передньо)язичний *s*, ларингальний *h* — і 6 сонорних — *j, w, r, l, m, n*, які могли виступати в ролі звичайних приголосних, у ролі другого компонента дифтонгічного сполучення і в ролі складотворчого звука. Крім цього, індоєвропейській прамові можуть бути приписані глухі придихові приголосні *ph, th, kh, k^wh*, які збереглись лише в діалектах, що лягли в основу індо-іранських, грецької і вірменської мов, тимчасом як деякі сліди збереження *kh* простежуються і в слов'янських мовах, у яких рефлекси *ph* і *th* збіглись із *p* і *t* непридиховими.*

Як окремі фонетичні одиниці, що в споріднених основах чергувались із простими фонемами, в індоєвропейській прамові виступали також дифтонги *āi, ai, āu, au, ōi, ōi, ōu, ōu, ei, ei, ēu, ēu* та дифтонгічні сполучення голосних із сонорними *г, l, m, n*. Ні дифтонги, ні дифтонгічні сполучення окремих самостійних фонем не становили; вони являли собою комбінації з двох простих фонем.

У процесі діалектної диференціації індоєвропейської прамови ще до початку її розпаду на окремі мовні галузі виникли деякі діалектні розходження в її фонетичному складі. Зокрема, уже в цей період редукований голосний *ə₁* в переважній більшості індоєвропейських діалектів, крім тих, що лягли в основу індо-іранських мов, збігся з голосним повного творення *a*. Так на місці і.-е. **sthə₁-* (редукованої форми кореня **sthā-* «стояти») виступає санскр. *sthi-taḥ* «стоячий», тимчасом як інші і.-е. мови мають *stā-*: лат. *sta-tus*, гр. *στα-τός*, лит. *sta-tai* «уміщуюю», прасл. *sto-(j)ō* з давнішого **stā-*; на місці і.-е. **sphə₁g-* (похідного утворення від кореня **sphe-* «спіти, поспівати») виступає санскр. *sphigaḥ* «багатий, великий», але прасл. *spog-* з давнішого **spāg-* (пор рос. *спорый*). Разом з цим у ряді індоєвропейських діалектів, у тому числі тих, що лягли в основу слов'янських, балтійських, германських, іранських і вірменської мов, *ə₁* в усіх серединних складах (крім першого і останнього складу слова) зазнало дальшої редукції і згодом остаточно зникло. Пор. відображення і.-е. **dhūghə₁tēr* «дочка» в прасл.

*dūktī, лит. duktė, got. dauhtar поряд з гр. θυγάτηρ, санскр. duhitā або відображення і.-е. кореня *anə́s- «дути, пахнути» в прасл. *onx-ati (з *ans-) при лат. animus «дух», гр. ἄνεμος «вітер», санскр. āniti «віє».

Очевидно, трохи пізніше в тій частині індоєвропейських діалектів, які лягли в основу розвитку слов'янських, балтійських, германських, індо-іранських і, можливо кельтських та албанської мов, проявилась тенденція до змішування фонем *ō*, *ǫ* і *ā*, *ǣ*, яка здійснилась більш або менш послідовно лише в період відокремленого існування названих мов. Так само в рамках індоєвропейської прамови діалекти, що лягли в основу слов'янських, балтійських, індо-іранських мов, виявили певне відхилення у вимові спільно-індоєвропейської фонемі *s*. Оскільки *s* була в індоєвропейській прамові єдиною щільною фонемою, що артикулювалась наближенням язика до піднебіння, а фонема типу сучасної *š* (*ш*) була тоді відсутня, фонема *s* могла вимовлятись і як сучасне *s*, і як сучасне *š* без порушення нормального сприймання тих слів, до складу яких вона входила. Це забезпечувало сприятливі можливості для розвитку і закріплення певних акустично відмінних фонетичних варіантів фонемі *s* в окремих позиційних умовах. Такі можливості почали реалізовуватись, очевидно, вже в індоєвропейських діалектах — предках слов'янських і індо-іранських мов у позиції після звуків *i*, *u*, *g*, *k*, *'*, а в діалектах — предках балтійських мов після *g*, *k*, де фонема *s* почала набувати більш задньої шиплячої вимови.

Більшість учених вважає також, що вже в рамках єдиної індоєвропейської прамови розвинулись діалектні відмінності у вимові задньоязичних: у тих діалектах, які лягли в основу слов'янських, балтійських, індо-іранських, вірменської і албанської мов (так званих мов групи *satəm* — від форми *satəm*, якої набуло в авестійській мові іранської мовної групи індоєвропейське слово *kə́tom «сто»), чисті велярні (а в разі припущення трьох рядів задньоязичних — палатальні) почали зазнавати перехідного пом'якшення, перетворюючись у м'які передньоязичні аффрикати, які згодом після розпаду індоєвропейської прамови здебільшого перетворились у щільні шиплячі або свистячі, а індоєвропейські лабіовелярні почали втрачати лабіальність, тимчасом як у діалектах — предках германських, італійських, грецької, хеттської, тохарської (так званих мов групи *centum*, за вимовою того самого індоєвропейського слова в латинській мові) і чисті велярні і лабіовелярні продовжували зберігатись без змін (а при допущенні трьох рядів — палатальні втратили палаталізацію і збіглись із чистими велярними). Окремі дослідники [5, 28—57] заперечують проти віднесення поділу індоєвропейських мов на групи *centum* і *satəm* в індоєвропейську давнину, вважаючи, що характерна для групи *satəm* рефлексія давніх чистих велярних є лише проявом загальної схильності цих мов до перехідної палаталізації задньоязичних, яка да-

вала себе знати в різні періоди їх розвитку. Але слід визнати, що такі результати розглядуваної палаталізації, як тверді слов'янські *s, z* (с, з) на місці давніх *k, g*, є занадто віддаленими за своєю якістю від задньоязичних, щоб можна було заперечувати індоєвропейську давність їх розвитку. В результаті діалектної диференціації вимови індоєвропейських задньоязичних виникли такі відповідності їх спільнослов'янських (пізньопраслов'янських) рефлексів рефлексам інших індоєвропейських мов: прасл. *gov-ędo* «скот» (з і.-е. **g^wou-*) — латиськ. *gūovs* «корова», санскр. *gāūh*, авест. *gāo* «скот», лат. *bōs* «бик», гр. *βοῦς* «віл, корова»; прасл. *bęg-* (з і.-е. **bhe(u)g^w-*) — лит. *bęgu*, гр. *φέβομαι* «відлітаю»; прасл. **(po-)koj-* (з і.-е. **k^woi-*) — лат. *quiēs* «спокій», гот. *hweilan* «перебувати»; прасл. *oko* (з і.-е. **ok^w-*) — лит. *akis*, лат. *oculus* «око, погляд»; прасл. *govog-* (з і.-е. **gou-* «кричати») — лит. *gauju* «вию», гр. *γοῶω* «кричу», санскр. *jó-guvē* — «кричати»; прасл. *stog-* (з і.-е. **(s)tog-* «покривати») — лит. *stógas* «дах», гр. *στέγω* «захищаю, покриваю, вміщую», санскр. *sthaḡayati* «покриває»; прасл. *kal-* (з і.-е. **kālo-*) — лат. *cālīgō* «густий туман, випари», гр. *κηλῖς* «пляма», санскр. *kālah* «чорний»; прасл. *zima* (з і.-е. **g^hheim-* чи **gheim-*) — лит. *žienia*, санскр. *hīmā*, *hēman*, гр. *χεῖμα* «буря»; прасл. *vezq* (з і.-е. **weg^h-* чи *wegh-*) — лит. *vežu*, авест. *vazaiti* «везе», санскр. *vāhati*, гот. *gawigan* «рухати», лат. *vehō* «несу, тягну, везу», гр. *ὄχος* «підвода»; прасл. **sōlma* (з і.-е. **k^ol^m-* чи **kol^m-*) — латиськ. *salms*, д.-в.-нім. *halm*, гр. *κάλαμος* «очерет, стебло, солома»; прасл. *desęť* (з і.-е. **dek^h-* чи **dek^m-*) — лит. *dęšimt*, латиськ. *desimt*, санскр. *dāśa*, авест. *dasa*, гр. *δεκάς*, *δέκα*, лат. *decem*, гот. *taihun*; прасл. *zqǃbъ* (з і.-е. **g^ombh-* чи **gombh-*) — лит. *žai^mbas* «ріг будівлі», латиськ. *zūobs* «зуб», санскр. *jāmbhaḡ* «зуб», гр. *γόμφος* «цвях», д.-в.-нім. *kamb* «гребінь».

У ряді індоєвропейських діалектів, у тому числі тих, що стали предками германських, кельтських, балтійських і слов'янських мов (можливо, вже в межах балто-слов'янської мовної єдності, незалежно від того, чи існувала вона лише до остаточного розпаду індоєвропейської прамови, чи ще й після цього розпаду), відбувся збіг індоєвропейських придихових приголосних *bh, dh, gh, ph, th* з простими приголосними *b, d, g, p, t*, тимчасом як придиховий *kh* перетворився (принаймні в діалектах — предках праслов'янської мови) в *x*, сфера вживання якого залишалась, проте, дуже вузькою. Пор. прасл. *berq* (з і.-е. **bher-*), гот. *baīra*, ст.-ірл. *berim*, санскр. *bhārāmi*, лат. *ferō*, гр. *φέρω* «несу»; прасл. *nebo* (і.-е. **nebh-*), лит. *debesis*, д.-в.-нім. *nebul* «хмара», лат. *nebula* «туман, хмара», санскр. *pabhaḡ* «небо, хмари», гр. *νέφος* «хмара»; прасл. *рѣна* (з і.-е. **sphoinā*), лит. *spāinė* «зморшки на воді», санскр. *phēnaḡ* «піна»; прасл. *dym-* (з і.-е. **dhūm-*), лит. *dūmai* «дим», лат. *fūmus*, санскр. *dhūmāḡ*; прасл. *dvor-* (з і.-е. **dhwor-*), лит. *dūrys*, гот. *daūr*, ст.-ірл. *dorus*, лат. *fores*, гр. *θύρα* «двері, ворота, царський палац, двір»;

прасл. *mentō* (з і.-е. **menth-*), лит. *mentūre* «збивачка», д.-ісл. *mondull* «важіль, вал (у жорнах)», санскр. *mānthati* «рухає, бовтає»; прасл. *stignō* (з і.-е. **steigh-*), лит. *staigùs* «поспішний», гот. *steigan* «підніматись», ст.-ірл. *tíagaim* «іду», гр. *στεῖχω* «іду», санскр. *stighnoti* «піднімається»; прасл. *mьgla* (з і.-е. **migh-*), лит. *miglā*, санскр. *mēghāḥ* «хмара», гр. *μίχλη* «туман, імла»; прасл. *sněg-* (з і.-е. **snoig^{wh}-*), лит. *sniēgas*, гот. *snaiws*, гр. *знах*. відм. одн. *νίφα* (до *νίψ*) «сніг»; прасл. *gorēti* (з і.-е. **g^{wh}er-*), лит. *gāgas* «пара», ірл. *gorim* «грію», санскр. *gharmāḥ* «жар», гр. *θερμαί* «гріюсь, нагріваюсь»; прасл. *хохот-* (з і.-е. **khakho-*), санскр. *kakhati* «сміється», гр. *χαχάζω* «голосно сміюсь, регочу»; прасл. **xьrbg-* (з і.-е. **kher(b)-*), латиськ. *skarbs* «гострий, суворий», санскр. *kharah* «твердий», гр. *κάρχαρος* «гострий»; прасл. *soxa*, лит. *šakà* «сук», санскр. *śākhā*, перс. *šāx*.

✓ Складотворчі г, ї, ъ, ѣ, які в індоєвропейській правові відзначались, очевидно, в окремих випадках більш передньою, в інших — більш задньою вимовою (чи відповідними супровідними відтінками голосних), у балто-слов'янський період зберігали свій складотворчий характер з розрізненням передньої і задньої артикуляції. Уже перед відокремленням праслов'янської і прабалтійської мов при складотворчих плавних і носових посилювались у вимові голосні призвуки неозначеної якості, що виступали в двох різновидах — передньому і задньому, відповідно до передньої і задньої артикуляції складотворчих приголосних. Неозначений («ірраціональний») голосний призвук охоплював артикуляцію складотворчих приголосних з обох боків, проявляючись як перед її початком, так і після її закінчення. Пізніше в прабалтійській мові ці ірраціональні призвуки, прояснившись у позиції перед складотворчим, перетворювались у голосні *і* або *у*, які взяли на себе роль носія складу, а в праслов'янській мові голосні призвуки збереглись при складотворчих значно довше, аж до того часу, коли з ними почали зливатись колишні короткі голосні *ї, ѣ* (і, ѣ). Пор.: прасл. **vьr̥gt-ētī* (з і.-е. **vṛgt-*), лит. *pa-viřsti* «стати, зробитись», лат. *versus* «повернутий», д.-в.-нім. *wurtum* «вони зробились»; прасл. **bьrgьz-* (з і.-е. **bhr̥gh-*), лит. *burzdùs* «рухливий», санскр. *bṛhán* «сильний»; прасл. **vьl̥k-* (з і.-е. **wl̥k-*), лит. *vil̥kas*, гот. *wulfs*, санскр. *vṛkaḥ*; прасл. **dьl̥g-* «борг» (з і.-е. **dl̥g-*), гот. *tulgus* «міцний», лат. *in-dulgeo* «поступатись, давати волю»; прасл. *desēt-* з **desьmьt-* (з і.-е. **dekьm-*), лит. *dēšimt*, гот. *taihunda*, гр. *δέκατος*; прасл. (ра-)мєт- з **mьr̥mьt-* (з і.-е. **m̥r̥m̥t-*), лит. *at-mintis* «спогад», гот. *gamunds* «пам'ять», санскр. *matih* «думка».

Очевидно, в цей самий балто-слов'янський період давній редукований *ə₂* збігся з голосним *і*, зрідка *у*. Пор. прасл. *čityre (з і.-е. *kʷə₂tūr-*), лат. *quattuor*, гр. *гомер. τίσσρες*; *kūtor-* (з і.-е. *kʷə₂tor-*), п. *któru*, ч. *který*, санскр. *katarah*, ст.-сл. **который**.

Можна припустити, що вже до відокремлення балтійської і слов'янської правов у них занепав щілинний ларингальний *h*, а,

можливо, і проривний ларингальний ' , які залишили свої сліди тільки в характері інтонації тих слів, до складу яких вони входили [100], та в деяких інших фонетичних явищах.

Внаслідок зазначених діалектних змін фонетичної системи в рамках індоєвропейської прамови та в межах балто-слов'янської мовної єдності фонологічна система праслов'янської мови на самому початку її існування набула такого вигляду:

Голосні				Приголосні			
ā, ū		ī, i		p, b		m	w (u)
ō, ǫ		ē, e		t, d, s (š), z (ž), n, r, l, j			(i)
ā, ǣ				k, g, x			

Таким чином, найдавніша фонологічна система праслов'янської мови складалася з 10 голосних фонем, серед яких голосні ā, ǣ, з одного боку, і голосні ō, ǫ, з другого, виявляли виразну тенденцію до змішування, та з 15 приголосних фонем, з яких фонема x зустрічалась порівняно рідко. Поряд з цим у фонетичній системі ранньопраслов'янської мови існувало 12 дифтонгів — āi, ai, oi, oi, ei, ei, āu, au, ou, ou, eu, eu — і 32 дифтонгічних сполучення ā, a, ē, ē, ō, ǫ, i (ь), y (ъ) з сонорними r, l, m, n, які здавна в праслов'янській мові відігравали роль, близьку до ролі окремих фонем (однакова в частині випадків участь у будові коренів, чергування з простими фонемами тощо), а на пізнішому етапі розвитку праслов'янської мови здебільшого перетворювались у справжні фонemi. Наявність у праслов'янській мові дифтонгів і дифтонгічних сполучень, близьких за своєю звуковою функцією до простих фонем, значною мірою компенсувала ту відносну малочисленність простих фонем, якою характеризувалась фонологічна система ранньопраслов'янської мови.

Не менш важливе значення для забезпечення мови достатньою кількістю розрізняювальних фонетичних ознак мало те, що в праслов'янській мові склади з довгими голосними, дифтонгами і дифтонгічними сполученнями виступали в двох різновидах, оскільки кожний з таких складів характеризувався одним з двох різновидів музичного наголосу (інакше кажучи, складової інтонації) — акутом або циркумфлексом. На підставі зіставлень з даними живих мов, генетично пов'язаних з праслов'янською — насамперед сербської мови, яка досі зберегла розрізнення інтонацій у наголошених складах, і балтійських мов — праслов'янський акут (умовно позначуваний знаком нагласу ['] над відповідним голосним чи дифтонгом) можна визначити як інтонацію в основному висхідну, одновершинну, а циркумфлекс (умовно позначуваний [~]) — як інтонацію в основному спадну і, очевидно, двовершинну.

~~Питання про давнє походження праслов'янських інтонацій, які раніше беззастережно виводились з індоєвропейської прамови, останнім часом починає переглядатися. Перші серйозні заперечення проти визнання за слов'янськими, балтійськими і грецькими~~

інтонаціями (інші індоєвропейські мови давніх інтонацій не зберегли) спільного індоєвропейського походження висунув польський лінгвіст Ю. Курилович, який висловив думку про паралельний і незалежний розвиток балто-слов'янських і грецьких складових інтонацій на ґрунті успадкованого з індоєвропейської прамови простого тонічного наголосу. Думка Ю. Куриловича є досить вірогідною, особливо якщо врахувати, що остаточний занепад ларингальних приголосних, який привів до встановлення інтонаційних протиставлень у балтійських і слов'янських довгих монофтонгів, відбувався, очевидно, вже після розпаду індоєвропейської прамови на окремі мовні галузі чи, принаймні, на виразно розмежовані діалекти. Спосіб розподілу акута і циркумфлекса на довгих складах різних слів у слов'янських мовах виявляється здебільшого аналогічним із способом розподілу інтонацій у споріднених словах балтійських мов, тимчасом як грецька мова має в цьому відношенні багато відмінностей. Такі співвідношення свідчать про те, що балтійські і слов'янські інтонації мають спільне походження і розвинулись чи то в період балто-слов'янської мовної єдності після остаточного розпаду індоєвропейської прамови, чи то в рамках індоєвропейського діалекту — предка обох мовних груп.

Як показав Ф. де Соссюр, акутова інтонація в балтійських і слов'янських мовах здавна була властива довгим монофтонгам і довготним дифтонгам (тобто дифтонгам з довгим першим елементом), тимчасом як циркумфлексова інтонація характеризувала короткісні дифтонги. Пор.: прасл. *māti*, *grīva*, *rūba*, **séito* «сито», але **sno īg-* «сніг», **gořd-* «город», **zořb-* «зуб». Це загальне правило допускає ряд відхилень, при яких довгі монофтонги виявляють інтонацію циркумфлекса, а короткісні дифтонги — акута. Напр.: **dāmī* «даю, дам», *sūn-*, **dīg-* «довгий», **gʷrdlo* і под. Акутова інтонація короткісних дифтонгів і дифтонгічних сполучень пояснюється здебільшого випадінням індоєвропейського редукованого *ə*₁ після другого елемента дифтонга (якщо перед цим *ə*₁ не було проривного ларингального). Що ж до давньої циркумфлексової інтонації на довгих монофтонгах, то більшість учених (А. Мейє, Я. Ендзелін, Л. А. Булаховський та ін.) пояснює її як результат переміщення наголосу з закінчення на склад з довгим монофтонгом; але дослідження останнього часу показують, що короткі монофтонги мали діставати циркумфлексову інтонацію в тих випадках, коли вони утворювалися в результаті злиття двох коротких голосних, між якими випадав проривний ларингальний ' [100, 11—13].

На відміну від дифтонгів і довгих голосних монофтонгів, короткі голосні монофтонги в праслов'янській мові початкового періоду не виявляли ніяких інтонаційних протиставлень і в випадках наголошення вимовлялися підвищеним тоном порівняно з ненаголошеними складами. Таким чином, уся система наголосу праслов'янської мови початкового періоду відзначалася послідовно тонічним характером.

В індоєвропейській правові наголос не був зв'язаний з якимсь певним складом по відношенню до початку чи до кінця слова, а припадав у різних словах на різні склади. Праслов'янська мова успадкувала індоєвропейську систему розміщення наголосу в відповідних словах і їх окремих формах. Але вже в балто-слов'янський період проявилась тенденція до зміни місця наголосу, залежної від часокількості і інтонації наголошуваного складу та від характеру сусідніх складів. Так, російський мовознавець П. Ф. Фортунатов і швейцарський мовознавець Ф. де Соссюр незалежно один від одного встановили закон, згідно з яким наголос з коротких і циркумфлексованих складів у балтійських і слов'янських мовах пересувався на наступний склад, якщо цей склад був акутованим. Так виникли протиставлення в розміщенні наголосу типу укр. *лі́на* лит. *línera* — укр. *лі́ну*, лит. *línera*, але укр. *борода́*, лит. *barzdà* — укр. *бро́ду*, лит. *baĩzda*; пор. укр. *ма́жу*, *ма́жеш*, але *пи́шю*, *пи́шеш* (укр. *пис-*, *пиш-* походить з **rěis-*; закінчення 1-ої ос. одн. *-ām > -q > укр. -у було здавна акутованим). На думку одних учених, дія закону Фортунатова — де Соссюра мала місце у балто-слов'янський період, на думку інших, переміщення наголосу на наступний акутований склад відбулось паралельно в балтійській і слов'янській правовах після їх відокремлення.

Ранньопраслов'янський період розвитку фонетичної системи

Перший період розвитку праслов'янської фонетичної системи, який умовно може бути названий ранньопраслов'янським, був досить тривалим, мабуть, значно довшим, ніж період пізньопраслов'янський. Основний напрям фонетичних змін цього періоду полягав у здійсненні і дальшому поглибленні тих тенденцій фонетичного розвитку, які намітились у відповідних діалектах уже в період існування індоєвропейської правови і балто-слов'янської мовної єдності.

Позиційний перехід давнього *s* в *x*

Одним з найдавніших фонетичних процесів ранньопраслов'янського періоду була дальша зміна передньогоязичного *s*. Результатом цієї зміни було позиційне перетворення звука *s* через стадію *š* у відповідних умовах — тобто в позиції після *i*, *u*, *г*, *к*, якщо далі не йшли звуки *к*, *р*, *т* — у звук *x* і злиття його з тим *x*, яке походило з індоєвропейського *kh*. Здійснення цієї зміни значно збільшило частоту вживання фонему *x* в словах і формах ранньопраслов'янської мови. Напр.: *blǫxa, ст.-сл. *blǫxa*, лит. *blusà* «блоха»; *moιxa, ст.-сл. *moιxa*, лит. *musė*, лат. *mus-sa* «муха»; **mǫx-*, ст.-сл. *mǫxъ*, лит. *mūsas* «пліснява», д.-в.-нім. *mos*, лат. *muscus* «мох»;

*ouho, ст.-сл. **оухо**, лит. ausis, гот. auso, лат. auris (у латинській мові звук **s** між двома голосними закономірно переходив у **r**, пор. auscultare «вслухуватися, уважно слухати, вислуховувати»); *loixa, ст.-сл. **лѣха**, «грядка (опрацьована земля)», лит. lŷsė, ст.-прус. lyso (те саме значення), гот. laists «колія», с.-в.-нім. leis «колія, вибоїна», лат. līga «борозна грядка»; *moix-, ст.-сл. **мѣхъ**, лит. máišas (š розвинулось із **s** після **i**) «великий мішок (для сіна)», ст.-прус. moasis «ковальський міх» ст.-ісл. meiss «корзина», санскр. meśāḥ, зенд. maēšō «баран»; род. в. мн. *toix-, ст.-сл. **тѣхъ**, санскр. tēṣām, ст.-прус. steison; *vʹrɣx-, ст.-сл. **врѣхъ** «верх», прислівник **врѣхоу**, лит. viršus «вершина», санскр. vārṣiṣṭhaḥ «вищий», лат. vergūsa «підвищення, горбик»; *doux-, ст.-сл. **доухъ**, лит. dāusos «повітря»; *vʹlkoix-, ст.-сл. **вльцѣхъ**, місц. відм. мн. з *vʹlkois- (пор. гр. -οισι, санскр. -eṣu); *trɣx-, ст.-сл. **трѣхъ** з *trīs- (пор. лит. trisù); *porɣx-, ст.-сл. **прахъ** «порох» з *pors- (пор. *pʹrsti, ст.-сл. прѣсть).

Після інших голосних, тобто після **a**, **o**, **e**, **ě** (з **ē**), після приголосних зубних, проривних губних та після старих **m**, **n**, **l** звук **s** фонетично не міг переходити в **x**. Однак уже в найдавніших пам'ятках старослов'янської мови зафіксовано ряд слів, у яких такий перехід має місце. Пояснюються ці випадки, як правило, дією аналогії до тих форм, у яких звук **x** був фонетично закономірним. Напр.: форми місц. відм. мн. žep-a-xъ, ст.-сл. **женахъ** — під впливом syn-b-xъ (пор. лит. sunūs), gostъ-xъ (пор. лат. hostis), *vʹlɕc-ě-xъ (з vʹlkoix-, ст.-сл. **вльцѣхъ**), а також форми аориста дахъ, ст.-сл. **дахъ**, pes-o-xъ, ст.-ст. **несохъ** — під впливом modlīxъ, kɣuxъ і т. д. Про те, що тут справді діяла аналогія, свідчать процеси, які відбувалися вже в історичну епоху. Факти проходження цих процесів засвідчені пам'ятками старослов'янської мови. Особливо яскраво це видно на дієсловах з кореневим інфінітивом на -e-ti, у яких аористна форма типу -sъ замінювалася типом -xъ. Так, у Маріїнському євангелії від дієслова **ѡти** часто вживаються фонетично закономірні форми **ѡсѣ** (**ѡса**, **ѡсте**), але переписувачі намагаються замінювати **ѡсѣ** на **ѡхъ**. У Зографському євангелії також зустрічаються форми типу **ѡсѣ**, але частіше тут вживається **ѡхъ** за аналогією до фонетично закономірного **вѣхъ** та до типу **дахъ**, що встановився ще в спільнослов'янську епоху. Дія аналогії була такою сильною, що навіть в аористі дієслів з коренем, який закінчувався на проривний, типу **ěsti** (з *ēd-ti), пам'ятки дають такі ж аналогічні форми **ѣхъ** (**ихъ**) і **ѣша** (**иша**) поряд з **ѣсѣ** (**исѣ**), **ѣса** (**иса**).

Злиття **ǣ** і **ǫ** в один звук **ǫ** (ǣ°)

Важливі наслідки для фонологічної системи праслов'янської мови мав дальший розвиток на слов'янському ґрунті успадкованої тенденції до змішування **o** і **a**. Через деякий час після виділення

праслов'янської мови з індоєвропейської, можливо ще в балтослов'янський період, короткі голосні *ǫ* і *ā* злились у ній в один короткий лабіалізований голосний заднього ряду *ǫ̃* (*ā⁰*), що відзначався у вимові значним ступенем відкритості.

Відповідність праслов'янського звука *ǫ̃* індоєвропейському *ā* мала місце в таких, наприклад, випадках: **ǵsī-* (ст.-сл. *ось*, рос. *ось*) — гр. *ἄξων* «вісь», санскр. *ákṣaḥ*, лат. *axis*, лит. *ašis*, д.-в.-нім. *aḥsa*, авест. *aša-*; **ǵj-(ǝ)* (ст.-сл. *орѣ*, укр. *орю*) — лит. *ariù*, *arti*, гр. *ἀρόω*, лат. *arō*, *arāre*, гот. *arjan*, ст.-ірл. *airim*; **sōlī-* (ст.-сл. *соль*, рос. *соль*) — лат. *sālis* — род. відм. одн., *sāl* — наз. відм. одн., гр. *ἄλς* < **sals*, ст.-ірл. *salan*, вірм. *al*; **dōbr-* «спритний, хоробрий» (ст.-сл. *добрѣ*, укр. *добрий*) — д.-в.-нім. *tarphar* «сильний, міцний», лат. *faber* «майстерний».

Індоєвропейському *ō* відповідало прасл. *ǫ̃* в таких прикладах: **dōmu-* (ст.-сл. *домъ*, рос. *дом*) — лат. *domus*, гр. *δόμος*, санскр. *dāmaḥ*; **ǵkō* (ст.-сл. *око*, укр. *око*) — лат. *oculus*, гр. *ὄσσε* (двоїна «очі»), лит. *akis*; **ǵsmī* (ст.-сл. *осьмь*, рос. *восемь*) — лит. *aštuoni*, гот. *ahtau*, ст.-ірл. *ocht*, лат. *octō*, гр. *ὀκτώ*, санскр. *aṣṭāu*; **ǵvīsa* (ст.-сл. *овѣца*, рос. *овца*) — лит. *avis*, ст.-ірл. *ōi*, лат. *ovis*, гр. *ὄφις*, санскр. *áviḥ*; **ǵrōsītei* (ст.-сл. *просити*, укр. *просити*) — лит. *prašyti*, лат. *procus* «жених»; **vōz-* (ст.-сл. *возѣ*, рос. *воз*) — лит. *važūs* «сани», гр. *ὄχος* «віз»; **nebō* (ст.-сл. *небо*, укр. *небо*) — гр. *νέφος* «хмара».

Доказом того, що звук *ǫ̃* був голосний лабіалізований, порівняно відкритий. проміжний між *ā* і *ǫ̃*, а можливо, навіть ближчий до *ā*, є відтворення цього звука в численних словах, запозичених іншими мовами з праслов'янської і навпаки. В усіх іншомовних запозиченнях з праслов'янської мови, праслов'янському звукові *ǫ̃* послідовно відповідає голосний *a*. Напр.: лат. *Sclavi*, *Slavini*, *Slaveni* — прасл. **slōven-* «слов'яни»; герм. *abrs* — прасл. **ǵbr-* «обр, аварин»; герм. *smakka* — прасл. **smǵkū* «смоква»; фін. *akkuna* — прасл. **ǵkūnō* «вікно»; фін. *palttina* — прасл. **pǵltīnō* «полотно». З другого боку, в запозиченнях праслов'янської мови з інших мов звуком *ǫ̃* передавався здебільшого іншомовний голосний *ā*, напр.: д.-іран. *sabaka* — прасл. **sǵbaka* «собака»; гр. *Σατανας*, лат. *Satanas* — прасл. **sǵtōna* «сатана»; лат. *sabbatum* — прасл. **sǵbōta* «субота»; ір. *taraḡa* — прасл. *tǵrǵ-* «сокира»; герм. *pfaffo* — прасл. **pǵr-* «піп»; гот. *asilus* — прасл. **ǵsīl-*, ст.-сл. *осьлѣ*.

Відкритий характер короткого лабіалізованого голосного *ǫ̃* зберігався протягом тривалого періоду розвитку праслов'янської мови. Лише під кінець праслов'янського періоду звук *ǫ̃* в результаті звуження вимови перетворився в голосний *o*.

Подібний до слов'янського процес злиття коротких індоєвропейських голосних *a* і *o* в один голосний відбувався і в балтійських мовах, а також у мовах германських, індо-іранських і частково в албанській. І хоча кінцевий результат злиття *a* і *o* в балтійських мовах не збігається з слов'янським, бо в сучасних балтійських мовах на місці індоєвропейських *o* і *a* виступає *a*, проте спільність самого факту злиття для слов'янських і балтійських мов свідчить про його спільне походження в відповідних мовних групах і про те, що принаймні початок цього процесу відбувався в той період, коли балтійські і слов'янські діалекти не були ще відокремлені. Деякими дослідниками висловлюється думка, що в праслов'янській мові було не *э*, а нелабіалізоване *ǣ* [130, 445—450; 86].

Злиття довгих голосних *ā* і *ō*

Дещо пізніше, ніж злиття коротких *a* і *o*, відбувався в праслов'янській мові раннього періоду аналогічний процес злиття успадкованих з індоєвропейської прамови довгих голосних *ā* і *ō*. Про неодноразовість проходження цього процесу з процесом злиття коротких *a* і *o* свідчить той факт, що в балтійських мовах він здійснився непослідовно, не поширившись на латиську мову, яка зберігає індоєвропейське розрізнення довгих *ō* і *ā*. Таке розходження між балтійськими і слов'янськими мовами у відношенні до двох даних фонетичних процесів найбільш переконливо може бути з'ясоване тим, що перший з цих процесів відбувався (чи принаймні почався) в період балто-слов'янської мовної єдності, а другий — уже після її розпаду. Питання про характер голосного, який утворився внаслідок злиття *ā* та *ō*, поки що остаточно не розв'язане, але, очевидно, це був довгий лабіалізований голосний заднього ряду *ɔ*, який у вимові був дещо більш відкритим, ніж *ǫ*.

Індоєвропейське *ā* перейшло в прасл. *ǫ* в таких, наприклад, словах: *mōti (ст.-сл. *мати*, укр. *мати*) — латиськ. *māte*, лит. *mótė* «жінка», прус. *mūti*, санскр. *mātár*, лат. *māter*, гр. дор. *μᾶτηρ*, вірм. *maug*, ст.-ірл. *māthir*; **bōj-(ō)* (ст.-сл. *бѣж*, *бѣяти*, рос. *баю*, *баять*) — лит. *bóti* «питати про що», лат. *fāma* «чутка, погосл», *fāgī* «говорити», гр. дор. *φᾶμι* «говорю», *φᾶμα* «мова, слова»; **brōtr-* (ст.-сл. *братъ*, укр. *брат*) — лит. *broterėlis* (зменшувальне «братик»), санскр. *bhrātár*-, ірл. *bráthir*, гот. *brōþar*, лат. *frāter*, гр. *φρατήρ* «член фратрії»; **stō(t)-* (ст.-сл. *стати*, *станъ*, укр. *стати*, *стан*) — лит. *stóti* гот. *stōþ*, ст.-ірл. *táu* (з *stajō), санскр. *sthāna-m* «стоянка», лат. *stāre* «стояти», гр. *ἵστημι*, авест. *stā*, санскр. *ásthá-t* (аорист 3-ї ос. одн.); **tōti-* «злодій», *tōj-* «таємний» (ст.-сл. *татъ*, *тан*) — ст.-ірл. *táid* «злодій» (з **tāti-*), гр. *τατάω* «грабую», санскр. *tāuúh* «злодій»; **kōl-* (ст.-сл. *калъ* «бруд», укр. *кал*) — лат. *cāligō* «густий туман, випари», гр. *κηλῖς* «пляма», санскр. *kālah*, «чорний»;

*kōšlj- (kōšlyj-) (ст.-сл. кашль, укр. кашель) — лит. kosulys, д.-сканд. hósti, д.-в.-нім. huosto, санскр. kāsate «він кашляє».

Прасл. 5 на місці індоєвропейського ǵ було в таких, наприклад, словах: *dōt- (ст.-сл. дати, укр. дати) — гр. δίδωμι, лит. dúoti, прус. dātwei «давати»; *dōg- (ст.-сл. даръ, укр. дар) — гр. δῶρον «дар, подарунок», лат. dōnum «дар», лит. doslūs «щедрий», ірл. dān «дар», санскр. dānam, лит. dovanà, вірм. tur; *znōt- (ст.-сл. знати, укр. знати) — лит. žinoti, гр. γι-γνώ-σκω «пізнавати, дізнаватись, знайомитися», γνῶτός «відомий», ірл. gnath «відомий», лат. (g)-nōsco «знаю», gnotus, санскр. jñātāh «відомий»; *pō-jōs- (ст.-сл. поясъ, укр. пояс) — лит. júosta «пояс», гр. ζῶστος «опережаний», ζῶστήρ «пояс», ζώνη «жіночий пояс», авест. yāsta «опережаний»; *jōgdō (ст.-сл. ягода, укр. ягода) — лит. úoga «ягода» лат. ūva (з ūgva); *dōvō (ст.-сл. дъва, укр. два) — лит. dū з dvuo, гр. δύο «два», лат. duō «два», вед. dvā.

Внаслідок злиття праслов'янських коротких голосних *ā* і *ǝ* та довгих голосних *a* і *o* початкова праслов'янська система вокалізму, що складалася з 5 пар довгих і коротких фонем, утратила одну пару і набула такого вигляду

ū	ū̄	ī	ī̄
ǝ	ǝ̄	ē	ē̄

Перехід індоєвропейських ē, ē̄ в ā, ā̄

У результаті лабіалізації колишніх фонем *ā*, *ā̄* з'явилась можливість більш відкритої вимови *ē*, *ē̄* з наближенням їх до *ā*, *ā̄* без небезпеки сплутування їх у вимові з іншими голосними фонемами. В цих умовах фонемі *ē*, *ē̄* набули більш відкритої вимови, ставши фонетично звуками *ā*, *ā̄*.

Приклади праслов'янських слів з *ā* на місці індоєвропейського *ē*: *sāt-, *sāmen (ст.-сл. сѣти, сѣма, рос. семя) — лит. sėju «сію», лат. sēmen «насіння», гот. gaseps, д.-в.-нім. sāmō «сім'я», ст.-ірл. sīl гр. ἵμι з *σισημι «кидати, пускати» і т. д.; *dād- (ст.-сл. дѣдъ, рос. дед) — лит. dėdė «дядько», гр. τῆθη «бабуня», τῆθίς «тітка»; *mārō (ст.-сл. мѣра, рос. мера) — англосакс. mæge «границя», лат. mētiōr «міряти», санскр. mātram і mātṛā «міра», гот. mē-l «час, година», д.-в.-нім. mā-l «мітка, пам'ятка, знак», гр. μῆ-τις «хитрість, мудрість, намір»; *māsink- (ст.-сл. мѣсяць, рос. месяц) — лит. mėnuo «місяць», гр. μῆν, μηνός «місяць, місяця», лат. mēnsis «місяць», гот. mēna «місяць», санскр. māś «місяць»; *pāchōtō, *pāš- (ст.-сл. пѣхота, пѣшь, рос. пехота, пеший) — лит. pėsčias (з *pēd-tios, *pēstios) «пішки», pēda «слід ноги», санскр. pād- «слід»; *spāj- (ст.-сл. спѣти, спѣж, рос. спеть) — лит. spėju, spėti «мати дозвілля, час, встигати», лат. spēš, spērare «надія, надіятися», гот. spēdia «пізній, пізніший», д.-в.-нім. spāti «пізній»; *vārō (ст.-сл. вѣра,

рос. *вера*) — лат. *vērus* «справжній, дійсний», гот. *tuz-wērjan* «сумніватися, вагатися»; **zvāg-* (ст.-сл. *звѣръ*, рос. *зверь*) — лит. *žvėrīs* «хижий звір», гр. *θηρ* «хижий звір», лат. *fera* «дикий звір»; **bāg-* (ст.-сл. *вѣгъ*, рос. *бег*) — лит. *bėgu, bėgti* «біжу, бігти», гр. *φέβομαι* «біжу»; **dāt-, *dājōt-* (ст.-сл. *дѣти, дѣяти*, рос. *дети, действовать*) — лит. *dėti* «діяти, задіти, подіти», *dė-siu* «подіну», гр. *τίθημι* «кладу», гот. *ga-deþs* «діло, дія, положення, місце».

Приклади праслов'янських слів з *ǣ* на місці індоєвропейського *ē*: **vāz-* (ст.-сл. *вѣзъ*, укр. *везу*) — лит. *vežù* «везу», лат. *veho* «везу»; **mād-* (ст.-сл. *медъ*, укр. *мед*) — лит. *medūs* «мед», гр. *μέθυ* «вино, брага», д.-в.-нім. *metu* «напій, мед», санскр. *mādhū*, ст.-ірл. *míd*; *nābo (ст.-сл. *небо*, укр. *небо*) — лит. *debesis* (із *nebesis), д.-в.-нім. *nebul* «хмара», новонім. *Nebel* «туман», гр. *νέφος* «хмара», *νεφέλη* «хмара», лат. *nebula* «туман»; **vātūx-* (ст.-сл. *ветѣхъ*, рос. *ветхий*) — лит. *vėtušas*, лат. *vetus* «старий», гр. *(ἥ)τος* «рік»; **bāg-* (ст.-сл. *веръ*, укр. *беру*) — гр. *φέρω*, лат. *ferō* «несу»; **dās^hmt-* (ст.-сл. *десѣтъ*, укр. *десять*) — гр. *δεκάς* «десяток», лат. *decem*, лит. *dėšimt*.

Таким чином, у ранньопраслов'янський період обидві пари колишніх голосних середнього ступеня відкритості *ō, ȳ* і *e, ē* стали звуками, найбільш відкритими у фонологічній системі (*ǫ, ǭ, ā, ǣ*), оскільки артикуляція звуків *ǫ, ǭ* поширилась і на колишні найбільш відкриті голосні *ā, ǣ*.

Відсутність закритих голосних *ē, ȳ* в фонетичній системі праслов'янської мови цього періоду, в свою чергу, забезпечила можливість більш відкритої вимови найбільш закритих голосних.

Поява якісних відмінностей між довгими
і короткими голосними
(перехід *ǫ* в *ā, ȳ* в *ū, ī* в *ī*)

Протиставлення довгих і коротких голосних у фонологічній системі праслов'янської мови поступово привело до розвитку відмінностей у тембровому забарвленні довгих і коротких голосних. Першою зміною, що відбулась у цьому напрямі, була втрата лабіалізації довгим голосним *ǫ*, який перетворився у відкритий нелабіалізований голосний *ā*, що об'єднав у собі індоєвропейські *ā* і *ō*.

Другим процесом з аналогічними результатами, який відбувався після делябіалізації *ǫ*, був перехід коротких закритих голосних *ū* та *ī* в більш відкриті голосні *u* і *i* при збереженні закритого характеру відповідних довгих голосних *ū* та *ī*. Але після переходу голосного *ǫ* в відкритий нелабіалізований голосний *ā* з'явилась можливість і більш відкритої вимови довгого голосного *ū*. Часткова реалізація цієї можливості стала передумовою пізнішої делябіалізації *ū*, тобто переходу його в нелабіалізований голосний у (*u*).

Приклади праслов'янських слів з голосним *u* відповідно до *i. ē. ȳ*: *blūxa (ст.-сл. *влѣха*, укр. *блоха*) — лит. *blusà*; *dūktī (ст.-сл.

Дѣшті, рос. *дочь*) — лит. *duktė* «дочка-приймачка», санскр. *duhitār*, гр. *θυγάτηρ*; *snuxa (ст.-сл. *снѣха*, рос. *сноха*) — санскр. *snusā*, д.-в.-нім. *snug*, лат. *nugus*, гр. *νύος*; **mux-* (ст.-сл. *мѣхъ*, укр. *мох*) — лит. *mūsa ī* «пліснява», д.-в.-нім. *mos*, лат. *mus-cus*; **sūp-* (ст.-сл. *сѣнѣ*, укр. *сон*) — санскр. *suptāḥ* «той, що заснув», гр. *ὑπνος* «сон» (у пізньопраслов'янський період *p* перед *p* випадало). Перехід *ū > u* відбувався також у показниках *ū*-основ, напр., **sūp-* (ст.-сл. *сѣнѣ*, укр. *син*) — лит. *sūpūs*, санскр. *sūpūḥ*; **dōm-* (ст.-сл. *домѣ*, рос. *дом*) — лат. *domus*.

Приклади праслов'янських слів з голосним *i* відповідно до *i.-e.* *ī*: *zvi-k-a (ст.-сл. *овѣца*, рос. *овца*) — лат. *ov-i-s*; *mizda (ст.-сл. *мѣзда*) — гр. *μισθός* «плата»; **dīn-* (ст.-сл. *дѣнь*, укр. *день*) — лат. *nūp-dīnum* «ринковий день», дії «вдень», санскр. род. та дав. *v. divāḥ*, «дня», гр. *Διός*, род. відм. від *Zeός*; *visi (ст.-сл. *вѣсь* «село») — санскр. *viś-* «плем'я», ст.-перс. *viθ*, гр. *ῥιχ* (у гомер. *τρῖα(-ε)ῖνες* «поділені на три племені»); **lip-* «липнути» (рос. *льнуть*) — лит. *līpti*, пор. санскр. корінь *lip-*; *či-to (ст.-сл. *чѣто*, рос. *что*) — лат. *quid* «що»; *trīx (місц. в. мн. числівника «три»), *trīmī* (оруд. в. мн.) (ст.-сл. *трѣхъ*, *трѣми*) — лит. *trisė*, *trimis*, гр. *τρίσι*, санскр. місц. відм. *triṣú*. Перехід *ī > i* відбувався і в суфіксах, зокрема в суфіксах *ī*-основ, напр. **zvaŋi-* (ст.-сл. *звѣрь*, рос. *зверь*) — лит. *žvėris*.

Процес переходу давніх *ū, ī* в більш відкриті голосні *u, i* пов'язаний з особливою короткістю закритих голосних *ū, ī* порівняно з іншими короткими голосними; поступово голосні *u* та *i*, утративши в фонологічній системі зв'язок щодо якості з голосними *ū, ī*, почали перетворюватись в ультракороткі (редуковані) голосні *ъ і ъ*.

Скорочення довготних дифтонгів і дифтонгічних сполучень

Після виникнення якісних відмінностей між довгими і відповідними їм короткими голосними створились умови для стирання фонологічного значення часокількісних відмінностей голосних і для наступного стирання самих цих відмінностей. Найдавнішими випадками такого стирання було скорочення всіх довгих голосних, які виступали в ролі перших компонентів довготних дифтонгів і дифтонгічних сполучень. Внаслідок таких перетворень в рефlekсах індоєвропейських довготних і короткісних дифтонгів не спостерігається ніяких слідів розрізнення, за винятком інтонації, яка на колишніх довготних дифтонгах залишається акутовою, на відміну від звичайної для короткісних дифтонгів циркумфлексової (пор. *sāito, с.-х. *сѣто* «сито», *lāitai, с.-х. *лѣти* «лити» при *snōigs, с.-х. *снѣг* «сніг» і под.). Колишня довгота перших компонентів таких дифтонгів безпосередньо засвідчується тими формами відповідних коренів, у яких між першим і другим компонентом проходить

межа складу і через це дифтонг розпадається на простий голосний і належний до наступного складу приголосний. При цьому відповідні голосні зберігали й далі свою довготу. Напр.: *lāj-(ō) (ст.-сл. лѣж), де ā-j з і.-е. ēj; *sāvǣgъ (ст.-сл. сѣверъ), де ā-v з і.-е. ēu (пор. лит. šiaur-ys).

Після скорочення довгих голосних, які були першими компонентами довготних дифтонгів, кількість можливих у праслов'янській мові дифтонгів і дифтонгічних сполучень зменшилась наполовину. Зокрема, дифтонг āi злився з дифтонгом āi, дифтонг āu з āu, дифтонг īi перетворився в īi, а потім закономірно змінився в āi, дифтонг ūi злився з ūi, а пізніше закономірно перейшов у ou. Відповідно до цього дифтонгічні сполучення ōg, ōl, ōm, ōn, āg, āl, ām, ān злились із сполученнями ōg, ōl, ōm, ōn, āg, āl, ām, ān, які зазнали дальших змін, пов'язаних з пізнішою взаємодією між компонентами.

Початок процесу пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду та j

Слід припустити, що вже під кінець ранньопраслов'янського періоду відбулось помітне зміщення задньоязичних приголосних у позиції перед голосними переднього ряду та перед приголосним j у напрямі до більш передньої вимови з палатальним призвучком. Якою мірою цей процес зачепив на відповідному етапі різні групи приголосних (задньоязичні, передньоязичні, губні), тепер встановити неможливо. Але слід припустити, що вже на той час найбільшого відхилення від своєї звичайної вимови зазнавали в позиції перед ẽ, ĭ та перед j приголосні задньоязичні — g, k і x. Ця позиційна зміна, початки якої могли сягати ще в період розпаду індоєвропейської прамови, стала одним з перших проявів далекосяжної праслов'янської тенденції до посилення взаємозв'язку між звуковими елементами складу. Можливо, що початок такого пом'якшення задньоязичних припадає ще на той період, коли ẽ, ě зберігали властиву їм здавна вузьку вимову і поки що не стали широкими ā, ǣ. На таке припущення наштовхують, зокрема, факти перехідного пом'якшення задньоязичних приголосних перед голосними переднього ряду в індо-іранських та пізніше в деяких інших індоєвропейських мовах.

Генезис протиставлення початкових (j)с—о в східних і в південних та західних слов'янських мовах

Є підстави припустити, що перед голосними переднього ряду у більшості праслов'янських говорів зазнавали пом'якшення і залишки деяких ларингальних приголосних у тих випадках, коли вони ще не встигли остаточно редукуватися. Такі ларингальні

рудименти перед голосними переднього ряду *ě, ē, ĭ, ī* перетворювались у палатальний приступ, який своєю артикуляцією нагадував нескладове *ī*. Але в східній частині праслов'янських говорів ларингальні приголосні перед голосними переднього ряду на початку слів, очевидно, не піддавались палаталізації як звичайні задньоязичні приголосні. Пізніше це привело до розходжень між східнослов'янськими і західно- та південнослов'янськими мовами в рефлексії початкового *е*: завдяки палатальному приступові західні і південні слов'янські мови зберегли вимову початкового *е* (*ǣ*) в таких словах, як *ǣzǣgō, *ǣsǣni, *ǣdīnos, *ǣlǣnjōs, *ǣsǣtrās, тимчасом як східнослов'янські мови в період, коли голосний *ǣ* міг виступати лише після палатальних чи палаталізованих приголосних відповідно до голосного *з* в інших умовах, змінили давнє початкове *е* (*ǣ*) в усіх таких випадках (за винятком окремих прикладів у деяких говорах) у голосний *з* (*o*). В західнослов'янських мовах і в більшості південнослов'янських мов уже в історичний період перед початковим *е* в таких словах (можливо, з палатального приступу) розвинувся протетичний *і*. Пор. укр. *олень, один, озеро, осінь, осетр*; рос. *олень, один, озеро, осень, осетр*; білор. *алень, адзін, вóзера* (мн. *азэры*), *восень, асепр*; ст.-сл. *ѡлень, ѡдинъ, ѡзеро, ѡсень*; болг. *елен, един, езеро, есен, есепра*; с.-х. *јѣлен, јѣдан, јѣзеро, јѣсен, јѣсепра*; словен. *jélen, éden, jêzero, jesêp*; н. *jelen, jeden, jezioro, jesień, jesiotr*; ч. *jelen, jeden, jezero, jeseň, jeseter*; в.-луж. *jelenk, jedyn, jëzor* і т. д.

Існують і інші пояснення розходжень між східними і південними та західними мовами в характері голосних на початку слів типу *озеро* — (j)eze-o. Так, О. І. Соболевський, Г. А. Ільїнський, С. Б. Бернштейн і деякі інші вчені вважають, що ці розходження є відображенням праслов'янських чергувань *е/о*, які в різних слов'янських мовах були усунені шляхом закріплення одного з обох голосних в усіх формах відповідних слів. Частина дослідників доводить, що первісними в праслов'янській мові в усіх випадках були форми з початковим *о*, яке в південних і західних праслов'янських говорах нібито змінилось на *е*. Припущення про давнє (індоевропейське) чергування *е/о* в відповідних коренях залишається можливим і в тому разі, коли воно не приймається за вихідний етап сучасного розходження між східнослов'янськими мовами, з одного боку, і західними та південними — з другого.

Пізньопраслов'янський період розвитку фонетичної системи

Пізньопраслов'янський період відзначається особливо інтенсивними змінами в галузі фонетичної системи. Переважна більшість цих змін була викликана дією характерної для всього пізньопраслов'янського періоду тенденції до посилення взаємозв'язку між

фонетичними елементами складу, яка становила один з найбільш послідовних проявів загальномовного закону асиміляції звуків у мовному потоці.

Злиття приголосних фонем з наступним *j*

Мабуть, уже в кінці ранньопраслов'янського періоду, в зв'язку з процесом пом'якшення приголосних перед палатальним *j* розпочався процес злиття *j* з деякими пом'якшуваними в таких випадках попередніми приголосними. Є підстави припускати, що таке злиття, разом з тим, було одним з проявів розглядуваної далі загальної тенденції до відкритості складу, яка почала діяти в кінці ранньопраслов'янського чи на початку пізньопраслов'янського періоду: злиття приголосних з наступним *j* означало, як правило, перехід приголосного, що закривав попередній склад, до *j*, яким починався наступний склад, після чого, через незручність вимови сполучення приголосного з наступним *j* на початку складу, таке сполучення спрощувалось у єдиний м'який приголосний, в якому *j* розчинявся. На початок пізньопраслов'янського періоду припадає остаточне завершення цього позиційного злиття частини праслов'янських приголосних з наступним *j*, в результаті чого фонологічна система праслов'янської мови збагатилась кількома новими фонемами з диференційною ознакою пом'якшеності, паралельними до відповідних непом'якшених фонем. З певністю можна припускати, що в такий спосіб уже на початку пізньопраслов'янського періоду з'явилися палаталізовані приголосні *g'*, *k'*, *x'*, *s'* і *z'*, а також *g'*, *l'*, *n'*. Наприклад, **lǫg'a* «неправда» (ст.-сл. *лѣжа*) з *lǫgja, пор. ст.-сл. *лѣж* «кажу неправду»; **lǫg'o* «ложе» (ст.-сл. *ложе*) з *lǫgjo, пор. рос. *логово*, гр. *ἄ-λοχος* «наложниця»; **grītk'a* «притча» (ст.-сл. *притѣча*) з *grītskja, пор. ст.-сл. *притѣкнѣти*; **sāk'a* «січа» (ст.-сл. *сѣча*) з *sākja, пор. лат. *secāre* «зрізати, стригти»; **doux'a* «душа» (ст.-сл. *доуша*) з *douxja, пор. укр. *задуха*; **pas'a* «паша» (ст.-сл. *паша*) з *pasja, пор. укр. *пасу*, *паси*; **kǫz'a* «шкіра» (ст.-сл. *кожа*) з *kǫzja, пор. *kǫza «коза»; **v'ǣk'ǣg'a* «вечеря» (ст.-сл. *вечерѣ*) з **v'ǣk'ǣgja*, пор. ст.-сл. *вечерѣ*, рос. *вечер*; **rǫl'o* «поле» (ст.-сл. *полѣ*) з *rǫljo, пор. укр. *полонина*, лат. *palam* «відкрито, напрямки»; **vǫp'a* «пахощі» (ст.-сл. *вонѣ*) з *(v)ǫpja, пор. ст.-сл. *жхати* (< *ǫpχatāi) «нюхати, пахнути», гр. *ἄνεμος* «вітер».

Щодо сполучень губних приголосних *b*, *p*, *m*, *v* з наступним *j*, то в них у праслов'янський період злиття не відбулось, оскільки губні приголосні важко піддавались пом'якшенню з боку наступного *j*. Але через деякий час у цих сполученнях другий компонент *j* під впливом губної артикуляції першого компонента почав набувати відтінку, близького до вимови плавного палаталізованого приголосного *l'*. Напр.: **bl'ǣdǫ* «блюдо» (ст.-сл. *блюдо*) з *bjǣdǫ — запозичення з гот. *biups*, род. відм. *biudis* «стіл»; **grǣbl'a* «гребля»

(давньор. *гребля, гробля*) з *grǣbja, пор. *grǣbǝn «гребу»; *pl'äutāi «плювати» (ст.-сл. *плюти*) з *prǣutāi, пор. лит. *spiāuti*; *kǝupl'a «купівля» (ст.-сл. *коупа* «ринок») з *kǝupja — запозичення з гот. *kaupon* «торгувати» і ін.; *zǣml'a «земля» (ст.-сл. *земля*) з *zǣmja, пор. лит. *žemė* «земля»; *(j)avl'atāi «являти» (ст.-сл. *авляти*) з *(j)avjatāi, пор. укр. *явити*, лит. діал. *ovytiš* «приснитись». Відтінок І' у приголосному j після губних приголосних спочатку був не дуже виразним, і в позиції перед закінченнями та деякими суфіксами він нерідко втрачався. Особливо звичайною була така втрата відтинку І' в сонорному j після губних у тих діалектах праслов'янської мови, які згодом лягли в основу західнослов'янських, болгарської і македонської мов.

Не відбулось на цей час остаточного злиття також і в сполученнях передньоязичних проривних приголосних t і d з наступним j: поряд з пом'якшеними першими компонентами цих сполучень — t' і d' — вимовлявся ще й наступний j, можливо, з деяким уподібненням до попереднього м'якого приголосного, напр.: *svǝit'j'a «свіча», *mǣd'j'd'a «межа» і под.

Перша перехідна палаталізація задньоязичних

Однією з найбільш істотних праслов'янських звукових змін асимілятивного характеру, яка стала початком більш послідовного розгортання дії загальної тенденції до посилення взаємозв'язку між компонентами складу, була позиційна зміна пом'якшених задньоязичних приголосних g', k', x', що виникли в результаті злиття задньоязичних з j, а також у позиції перед голосними переднього ряду ā, ǣ, ī, i, як і перед призвуком переднього ряду ʲ, що виділився з складотворчих ġ', ĳ', m', n', в передньоязичні м'які африкати і щілинні — так звана перша перехідна палаталізація задньоязичних. Результатом цієї зміни була поява на місці колишніх пом'якшених задньоязичних g', k', x' трьох нових фонем — м'яких шиплячих dʒ', ċ', š'. Зокрема звук g' перейшов у dʒ' в таких, наприклад, словах і граматичних формах відповідного періоду: *ludʒ'a «неправда» (ст.-сл. *лъжа*) з *lug'a < *lugja; *bādʒ'ātāi «бігти» (ст.-сл. *бѣжати*) з bāg'ātāi; bādʒ'īšī «біжиш» (ст.-сл. *бѣжиши*) з *bāg'īšī при *bāg'- (ст.-сл. *бѣгъ*); клична форма *bōdʒ'ā «боже» (ст.-сл. *боже*) з *bōg'ā; *bōdʒ'isk- «божий» (ст.-сл. *божьскъ*) з *bōg'isk- (пор. *bōg-, ст.-сл. *богъ*); *dʒ'āpa «жінка» (ст.-сл. *жена*) з *g'āpa (пор. гр. γένος «народження, походження», γυνή «жінка»; *dʒ'āros «жар» (ст.-сл. *жаръ*) з *g'āros при *gērātāi «горіти», гр. θερμός «гарячий»; *dʒ'īvcs «живий» (ст.-сл. *живъ*) з *g'īvcs, пор. лит. *gyvas* «живий», лат. *vivus* «живий, живучий»; *dʒ'īdatāi «ждати» (ст.-сл. *ждати*) з *g'īdatāi, пор. рос. *по-годи* «підожди», лит. *geĩsti* «бажати, вимагати»; *dʒ'āmtāi «тиснути» (ст.-сл. *жати*, рос. *жать, жму*) з *g'āmtāi пор. гр. γέμω «бути навантаженим»;

*dʒ'ändlɔ «жало» (ст.-сл. жало), з *g'ändlɔ, пор. лит. genėti «обрубувати дерева».

В аналогічних умовах задньоязичний k' перейшов у шиплячий африкат č' в таких, наприклад, випадках: *sāč'a «січа» (ст.-сл. сѣча) з *sāk'a; *m^bl^bč'ātāi «мовчати» (давньор. *мълчати*) з *m^bl^bk'ātāi при *m^bl^bk^bontāi (давньор. *у-мълкнути*, рос. *умолкнуть*); *č'āsɔs «час» (ст.-сл. часъ) з *k'āsɔs, пор. ст.-пр. kīsmān «час», алб. kohë «час»; клична форма *v^bl^bč'ā «вовче» (давньор. *вълче*) при основі *v^bl^bk-; *čāsātāi «чесати» (ст.-сл. чесати) з *k'āsātāi, пор. лит. kasyti «скребти»; питальна частка *č'ī «чи» (давньор. *чи*) з *k'ī, пор. лат. quī «чим, як, чому»; *č'istī «честь» (ст.-сл. чѣсть) з *k'istī < *k'itti, пор. санскр. cīttiḥ «мислення, намір»; *mōnč'īnɔs «мучний» (ст.-сл. мжчѣнь) з *mōnk'īnɔs, пор. *mōnka «мука, бо-рошно»; *č'g'snɔs «чорний» (ст.-сл. чьрнь) з *k'g'snɔs, пор. ст.-прус. kīrsnān «чорний», санскр. kṛṣṇāḥ «чорний»; *č'āndɔ «дитина» (ст.-сл. чадѡ) з *k'āndɔ, пор. нім. Kind «дитина»; *čīnstī «частина» (ст.-сл. частъ) з *k'intti < *kindti-, пор. лат. scindo «розриваю, роздираю», лит. kāndu «кусая», kašnys «кусок», kañdis «укус», п. діал. kaḍek «кусок»; *čtrč'ānt «дитя» і ін. (ст.-сл. отроча) з *čtrk'ānt при *čtrkɔs (ст.-сл. отрочъ).

Перехід задньоязичного x' в шиплячий щілинний приголосний š' може бути проілюстрований такими прикладами: *dōš'a «душа» (ст.-сл. доуша) з *dōx'a; *slūš'ātāi «слухати, чути» (ст.-сл. слышати) з *slūx'ātāi, пор. рос. *слыхать*, укр. *слухати*; *š'āstī «шість» (ст.-сл. шѣсть) із *x'āstī, пор. гр. ἑξῆς «кセス» (міра об'єму = 0,547 л); клична форма чол. р. *dōš'ā «душе» (ст.-сл. доуше) з *dōx'ā, пор. укр. *дух*; *dōš'ītāi «душити» (ст.-сл. доушити) з *dōx'ītāi; *tāiš'īna «тиша» (ст.-сл. тишина) з *tāix'īna, пор. укр. *тихий*; *mūš'ī «миша» (ст.-сл. мышь) із *mūx'ī, пор. лат. mūs, гр. μῦς; 3 ос. мн. аор. *gāšint «сказали» (ст.-сл. рѣша) з *gāx'int, пор. ст.-сл. рѣхъ, рѣхомъ.

Однакові результати зміни g', k', x' на місці сполучень gj, kj, xj і в позиції задньоязичних перед голосними переднього ряду та g' свідчать про те, що задньоязичні в обох випадках відзначались приблизно однаковим — і при тому досить високим — ступенем пом'якшеності.

Перехід z', s' з давніших сполучень zj, sj у ž', š'

Приблизно в той самий період, що і перша перехідна палаталізація задньоязичних, відбулась дальша зміна пом'якшених свистячих приголосних z' і s', які виникли в результаті злиття твердих z і s з наступним j, у напрямі до перетворення в м'які шиплячі ž' і š'. Внаслідок цієї зміни в праслов'янській фонологічній системі з'явилась ще одна нова фонема ž', тимчасом як шиплячий рефлекс давнішого s' збігся з аналогічним рефлексом давнішого м'якого x'.

Наприклад: *rāiṣ'ən «пишу» (ст.-сл. пишж) з *rāis'ən < *rāisjən, пор. *rāisatāi, pisatāi (ст.-сл. писати, пьсати); *vānž'ən «в'яжу» (ст.-сл. вжж) з *vānz'ən < vānzjən, пор. *vānzatāi, *vinzatāi (ст.-сл. вжзати); *nōž'əs «ніж» (ст.-сл. ножь) з *nōz'əs < *nōzjəs, пор. укр. заноза, ст.-в.-н. nagan «гризти»; *dāž'a «діжа» (давньор. дѣжа) з *dāz'a < *dāzja, пор. санскр. dēhmi «замазую», вірм. dizeṃ «звалюю в купу», dez «купа», гот. deigan «місити, ліпити», daigs «тісто»; *kōš'əs «кіш, кошара, вівчарня, стоянка, табір» (давньор. кошь) з *kōs'əs < *kōsjəs, пор. латиськ. kōsuls «вулик з бестести», лат. qualum < quaslom «плетена корзинка».

На відміну від задньоязичних g', k', x', що перетворювались у м'які шиплячі як на місці колишніх сполучень з j, так і в позиції перед голосними переднього ряду, приголосні z', s' перед голосними ē (ā), ě (ǣ), ī, і зберегли свій свистячий характер. Це свідчить про те, що ступінь пом'якшеності свистячих перед голосними переднього ряду був значно менший, ніж на місці колишніх сполучень з j, тимчасом як у приголосних задньоязичних істотної різниці між цими двома випадками не було.

Зміна голосних заднього ряду під впливом попереднього j і м'яких приголосних

Ще одним проявом тенденції до тіснішої взаємодії між елементами складу на початку пізньопраслов'янського періоду була асиміляційна зміна голосних заднього ряду а, ɔ, u, ʊ під впливом попереднього j і м'яких приголосних, що виникли шляхом злиття твердих приголосних з j. В цих умовах голосні заднього ряду почали зближатися з відповідними їм голосними переднього ряду ā, ǣ, ī, і. Таке зближення було полегшене тим, що колишні голосні переднього ряду ē, ě, з свого боку, вже перед цим зазнали істотного розширення артикуляції до ā, ǣ і, таким чином, частково наблизились до голосних заднього ряду а, ɔ. В результаті впливу попереднього j і м'яких приголосних голосні заднього ряду u і ʊ зазнавали цілковитого позиційного переходу в голосні переднього ряду ī і і. Голосний ɔ в цій позиції, можливо, ще зберігав деякий час свою лабіалізованість і тому остаточно перейшов у ā дещо пізніше. Щодо голосного а, то він, перетворившись після j і м'яких приголосних у ā, лише частково наблизився до давнього ā (з ē), оскільки вузький (йотовий) приступ, який розвинувся в давньому ā і почав перетворюватися в ньому на закриту частину висхідного дифтонга типу iā, в варіанті ā після j і м'яких приголосних був відсутнім. Лише ціле сполучення j з наступним а (jā) фактично збігалось з давнім ā, яке набувало характеру дифтонга iā. Аналогічного звучання не було також сполучення голосного а з м'якими шиплячими dž', č', š', ž', в яких йотовий призвук за ступенем своєї інтенсивності і впливу на наступний голосний, очевидно, був рівний з j. Щодо

інших м'яких приголосних, які утворилися від злиття твердих приголосних з *j* (*г'*, *і'*, *п'*, *м'* і ін.), то після них звук *ā* як варіант фонем *a* продовжував відрізнятися від давнього *ā* (з *ē*).

Перехід голосних заднього ряду *a*, *ɔ*, *u*, *ʊ* під впливом попереднього *j* і м'яких приголосних у голосні переднього ряду на відповідному етапі може бути проілюстрований такими прикладами: *rjāsɔs «пояс» (ст.-сл. *поѣсъ*) з *rjasɔs, пор. лит. *júosta*; *jākɔs «такий» (ст.-сл. *ѣкъ* «який» відносно) з *jakɔs; **stordž'ā* «сторожа» (давньор. *сторожа*) з **stordž'a*; **kož'ā* «шкіра» (ст.-сл. *кожа*) з **kož'a*; **douš'ā* «душа» (ст.-сл. *доуша*) з **douš'a*; **vɔl'ā* «воля» (ст.-сл. *вола*) з **vɔl'a*; *jāgo «його» (ст.-сл. *ѣго*) з *jɔgo, пор. *tɔgo; *jāunɔs «юний» (ст.-сл. *юнъ*) з *jɔunɔs, пор. лит. *jáunas* «молодий»; **č'āso* «чого» (ст.-сл. *чесо*) з **č'aso*; **lɔdž'ā* «ложе» (ст.-сл. *ложе*) з **lɔdž'o*; **pɔl'ā* «поле» (ст.-сл. *поѣ*) з **pɔl'o*; **mɔg'ā* «море» (ст.-сл. *морѣ*) з **mɔg'o*; **š'tāi* «шити» (ст.-сл. *шити*) з **š'utāi*, пор. лит. *siūti* «шити»; ор. відм. мн. *kraji «краями» (ст.-сл. *кри*) з *kraju, пор. **v'ljku* > **v'ljku* «вовками» (ст.-сл. *вѣкы*) і т. д.

При цьому *ā* і *i*, що на той період були порівняно відкритими, зазнавали дальшого звуження, тимчасом як довгий голосний *ā* зберігав відкриту вимову і тому продовжував усвідомлюватись як позиційний варіант фонем *a* після *j* і м'яких приголосних.

Тенденція до висхідної хвилі сонорності (закон відкритості складу)

Процес посилення взаємозв'язку між компонентами кожного окремого складу в слові означав разом з тим посилення фонетичної автономності складу в межах слова і дальше увиразнення меж окремих складів у слові. Ця сторона загальної тенденції проявилась з особливою послідовністю в дії так званого закону відкритих складів, або, інакше, тенденції до висхідної хвилі сонорності складу.

Внаслідок дії цієї тенденції кожний склад, який закінчувався не на складотворчий голосний, у всіх словах праслов'янської мови зазнав такої перебудови, що на кінець складу припав найбільш звучний його елемент. У зв'язку з цим відбувався цілий ряд закономірних позиційних змін, які стосувались або фонемного складу праслов'янської мови в цілому чи її окремих слів, або ж просодичних особливостей структури мови, зокрема складоподілу.

Переміщення меж складів

Найпростішим і найбільш безпосереднім проявом тенденції до висхідної хвилі сонорності складу, що почала діяти в пізньо-праслов'янський період, було переміщення складових меж в середині слів у всіх тих випадках, коли попередній склад закінчувався на приголосний звук. При цьому всякий приголосний, який ішов після голосного в некінцевому складі, виявляв нахил до пере-

ходу на початок наступного складу. Найбільш виразними прикладами такої зміни праслов'янського складоподілу є розклад префіксів (і прийменників) *vŭp-, *kŭp-, *sŭp- перед наступним словотворчим елементом з початковим голосним звуком і перехід кінцевого приголосного **п** з цих префіксів, які раніше становили єдиний склад, на початок наступного складу. Пор.: *vŭ-nāitai «увійти» (ст.-сл. **вѣнѣти**) з *vŭp-aitai; *vŭ-p^hŭbtai «взяти, почути» (ст.-сл. **вѣнати**) з *vŭp^h-ŭbtai; *sŭ-nāitai «зійти» (ст.-сл. **сѣнѣти**) з *sŭp-aitai; *kŭ p^hamŭ «до нього» (ст.-сл. **къ нему**) з *kŭp jamŭ і т. д. Пор. також *mi-zda «відплата» (ст.-сл. **мѣзда**) з *miz-da; *tā-plŭs «теплий» (ст.-сл. **тѣплѣ**) з *tāp-lŭs і ін. Як уже відзначено, до явищ цього порядку може бути віднесене переміщення приголосних, що замикали попередній склад, до наступного складу, що починався з **j**, за яким ішов голосний звук.

Але просте переміщення приголосних з кінця попереднього складу на початок наступного без будь-яких додаткових змін у складі приголосних було можливе далеко не завжди. Здебільшого при такому переміщенні виникали незручні для вимови (неприродні для артикуляційних навиків слов'ян) групи приголосних, які не могли зберігатися в мові, а приголосні, що замикали кінцеві склади в словах, за винятком слів-проклітиків типу прийменників, взагалі були позбавлені умов для переходу до наступного складу. В таких випадках зміни складоподілу і структури складів вели за собою різні типи змін у групах приголосних, які входили до звукової структури слова.

Зміни в групах приголосних

Носіям праслов'янської мови були властиві певні вироблені протягом віків артикуляційні навиків вимови окремих сполук приголосних звуків. Кожний з таких навиків зумовлювався фізіологічними особливостями артикуляції відповідного звукосполучення і здебільшого знаходив свій прояв у тому, що звукосполучення, які переставали відповідати вимогам зручності вимови в рамках артикуляційної бази носіїв мови, зазнавали тих чи інших змін у своєму складі. Як і в усіх інших випадках, звукові зміни цього характеру регулювались властивою мові на відповідному етапі фонологічною системою, тобто, в кінцевому рахунку, характером і співвідношенням фонем, наявних у фонологічній системі мови на даний момент, і потребами збереження звукових відмінностей між різними словами. Оскільки зміни в групах приголосних стосуються цих груп у цілому і, навіть більше того, пов'язуються з структурою цілого складу, до якого входять дані групи, такі явища не можуть розглядатися лише як чисто фонематичні зміни, що обмежуються однією фонемою чи її варіантом, а повинні бути віднесені до змін просодичного характеру. Але разом з тим, проявляючись безпосередньо в позиційних змінах окремих фонем, які належать до відповідних груп, ці явища іншою своєю стороною належать до сфери фонематичної.

Позиційні звукові зміни у складі сполучень приголосних відбувались у слов'янських мовах на всьому протязі їх розвитку, починаючи з найдавніших часів. Так, очевидно, вже перед початком дії тенденції до висхідної хвилі сонорності праслов'янське сполучення *bv* на початку складу втрачало звук *v*, сполучення *dt*, *tt* перетворювались у *st*, а сполучення приголосних *sr*, *zg* на початку складу перетворювалися в *str*, *zdr*. Пор. *bъixъn (ст.-сл. *бѣхъ* — аорист від **bū-* «бути») з *bvōixъn; *pastāi «упасти» (ст.-сл. *пасти*) з *padtāi, пор. ст.-сл. *падъ*; *māstāi «мести, кинути» (ст.-сл. *мести*) з *mättāi, пор. ст.-сл. *мѣтати*; *gnāstāi «давити» (ст.-сл. *гнѣсти*) з *gnättāi, пор. ст.-сл. *гнѣтъ*; *strōvīā «струмись», *z-strōvōs «острів» (ст.-сл. *строуа, островъ*) з *z-srōvōs, пор. лит. *srovė* «потік», санскр. *śrāvati* «тече»; *z-strōs «гострий» (ст.-сл. *остръ*, пор. лит. *aštrūs* «гострий») з *z-s-rōs, пор. санскр. *āsriḥ* «ріг, край». Аналогічні зміни відбувались у слов'янських мовах і значно пізніше після припинення тенденції до висхідної хвилі сонорності (пор. укр. *строк* із *срок* < *сѣрокъ* і под.).

Найбільш звичайним типом змін незвичних для праслов'янської артикуляції груп приголосних, які виникали в результаті переміщення меж складів, були асимілятивні зміни приголосних, що переходили на початок наступного складу, під впливом наступних приголосних. Зокрема внаслідок дії тенденції до висхідної хвилі сонорності і викликаного нею перегруповування приголосних між сусідніми складами у праслов'янській мові зазнали асимілятивних змін нижченаведені групи приголосних.

У групах «*z* + глухий приголосний» (крім *s*, *š'*, *č'*) дзвінке *z* перетворилось у глухе *s*; напр.: *zrs-prōstītāi «розпустити» (ст.-сл. *распоустити*) з *zrz-prōstītāi, пор. укр. *розорати, розібрати* і т. д.; *jis-tāktāi «витекти» (ст.-сл. *истѣшти*) з *jiz-tāktāi, пор. ст.-сл. *изнѣсти* і т. д.

Група *z* + *dž'* перетворювалась у *ž'dž'*, а група *s* + *č'* — в *š'č'*; напр.: **zrž'dž'āgtāi* «розпалити» (ст.-сл. *раждѣшти*) з **zrzdž'āgtāi*; **ji-s'č'āzatāi* «зникати» (ст.-сл. *иштезе*) з **jiz-č'āzatāi* і под.

Групи *z* + *l'*, *z* + *n'*, *st* + *r'* в результаті сильного пом'якшення *z* і *t* перетворювались у *ž'l'*, *ž'n'*, *š't'r'*, напр.: **vz-ž'l'āvbītāi* «полюбити» (ст.-сл. *вѣжаубѣжъ*) з **vz-z-l'āvbītāi*; **ji-ž'n'āgo* «з нього» (ст.-сл. *ижного*) з **jiz n'āgo*; *jiz-s't'r'ītāi* «вигострити» (ст.-сл. *изоштрѣнъ*) з **jizst-r'ītāi* і т. д.; пізніше в слов'янських мовах за аналогією до інших випадків вживання применників на *-z* (*-z*) та більшості форм слова *ostръ* і похідних були відновлені, як правило, звукові форми з приголосними *z*, *st*.

У частині випадків групи приголосних, які з'явилися на початку складу в результаті переміщення меж складів, зазнавали спрощення, при якому один з приголосних — найменш стійкий у даній групі — зникав. Так, група *bv* втрачала *v* і перетворювалась у *b*; напр.: *z-bōl-kō «хмара» (ст.-сл. *облако*) з *zōb-vōl-kō, пор. рос. *волоку*, укр. *за-волокло* і т. д.; *z-bin-za-tāi «обв'язати» (ст.-сл.

ОБ'ЯЗАТИ) з *ǫbvīn-za-tāi, пор. укр. *в'язати* і т. д.; пізніше в основі *обв'яз-* слов'янські мови відновили в (v) за аналогією до основ без префікса *об-* (*об-*). Подібно до цього в групі *skn* на початку нового складу випадав середній приголосний *k*; напр.: *tāi-snǫntāi «тиснути» (ст.-сл. **ТИСНЖТИ**) з *tāisk-pǫntāi, пор. укр. *тиск*, ст.-ч. *těskny* «тісний»; *bli-snǫntāi «блиснути» (ст.-сл. **БЛІСНЖТИ**) з *blisk-pǫntāi, пор. укр. *блискати* і ін.

Іншого характеру зміна пізньопраслов'янського періоду, викликана переміщенням меж складів, мала місце в нових групах приголосних *sr*, *zr*, що з'явилися на початку складів після переходу *s* і *z* з кінця попереднього складу до початку наступного. В таких групах, як і в попередні періоди розвитку праслов'янської мови на початку слів, розвивались вставні приголосні *t* і *d*, які полегшували перехід від свистячих *s*, *z* до дрижачого *r*. Напр.: *sǣ-stra «сестра» (ст.-сл. **сестра**) з *sǣs-га, пор. лит. род. в. *seseĩs* «сестри» (наз. в. *sesuõ*); *pī-strǣs «строкатий» (ст.-сл. **пѣстрѣ**) з *pīs-rǣs, пор. *pīsatāi, ст.-сл. **пѣсати** «писати», гр. *ποικίλος* «строкатий» і ін.; *pǫ-zdrǫi «ніздрі» (ст.-сл. **ноздри**) з *pǫz-rǫi (< *pǫs-rǫi), пор. рос. *нос*. Сюди ж належать зміни, зафіксовані в старослов'янських звукових формах **вѣздрѣдовати**, **издрѣшти**, **издраниѣ**, **из-д-рѣкы** замість **вѣздрѣдовати**, **из-рѣкы** і ін.

Занепад приголосних у кінці складів

В усіх тих випадках, коли перехід кінцевого приголосного чи групи приголосних з кінця складу до початку наступного складу був неможливий, тобто коли даний склад був у слові кінцевим або коли артикуляційна природа приголосних на початку наступного складу не допускала приєднання до них приголосного чи групи приголосних з кінця попереднього складу, відповідні кінцеві приголосні зазнавали різних змін у межах самого даного складу. Найпростішим випадком таких змін, який поширювався на всі приголосні, крім *m*, *n*, *r*, *l*, в кінці складу, в разі неможливості їх переходу до наступного складу, було випадіння цих приголосних з фонетичної структури слова.

В результаті дії загального закону занепаду приголосних у кінці складу в пізньопраслов'янський період зникли всі шумні приголосні з кінця слів. Напр.: *dǫmъ «дім» (ст.-сл. **домѣ**) з *dǫmъs, пор. лат. *domus*; *padъ «упавший» (ст.-сл. **падѣ**) з *padъs, пор. непрямі відмінки *padъs'a, *padъs'imī (ст.-сл. **падѣша**, **падѣшьмѣ**) з *padъs-ja, *padъs-jimī і т. д.; *v'ǫka «вовка», родовий — відкладний відм. (ст.-сл. **влѣка**) з *v'ǫ'kat, пор. санскр. *vṛkāt*; *tǫ «те» (ст.-сл. **то**) з *tǫd, пор. лат. *is-tud*; *nǣsǣ — «ти ніс», аорист (ст.-сл. **несе**) з *nǣsǣs, пор. гр. *ἔφερες*, санскр. *ábharah*; *nǣsǣ — «він ніс», аорист (ст.-сл. **несе**) з *nǣsǣt, санскр. *ábharat* і т. д.

Поряд із занепадом приголосних у кінці слів зникли в багатьох випадках також внутрішні приголосні в кінці складів. Без враху-

вання складоподілу такий занепад приголосних всередині слів має вигляд звичайного спрощення груп приголосних. Зокрема, занепад приголосних у кінці внутрішніх складів слова (в тому числі й першого не одинокого складу) мав місце в таких умовах: губні проривні приголосні **b** і **p** зникли перед усіма приголосними, крім **l**, **g**, **v**; напр.: *sʊpʌ «сон» (ц.-сл. сѣнѣ) із *sʊp-nəs, пор. *sʊpatāi, ст.-сл. сѣпати, укр. спати; *kanɔntāi «капнути» (ст.-сл. канѣти, рос. кануть) з *kap-nɔntāi, пор. ст.-сл. капати; *gʊnɔntāi «гнути» (ст.-сл. гѣнѣти) з *gʊb-nɔntāi, пор. ц.-сл. сѣгнѣвати (< *gūbatāi); *ɔsa «оса» (ст.-сл. оса) з *ɔp-sa, пор. лит. vapsa «оса»; *grāsɔn > *grāsu «гриб», аорист (ст.-сл. грѣсѣ) з *grāb-sɔn; *grātāi «гребти» (ст.-сл. грети) з *grāb-tāi, пор. сл.-сл. грѣбѣж; *dɔltɔ «долото» (ст.-сл. длато) з *dɔlb-tɔ, пор. ст.-сл. длѣбѣж «довбу»; *tātāi «бити» (ст.-сл. тѣти) з *tār-tāi, пор. ст.-сл. тѣпѣж, н. tērač і т. д.

Зубні проривні приголосні **d** і **t** зникли перед **m**, **n** і **s**, а приголосний **t** в префіксі *ɔt- зник перед усіма приголосними, крім **g**, **l**, **v** і **j**; напр.: *damī «даю» (ст.-сл. дамѣ) з *dad-mī, пор. ст.-сл. дадѣть; *vɔlmi «знаю» (ст.-сл. вѣмѣ) з *vɔid-mī, пор. рос. ведать; *(j)āmī «їм» (ст.-сл. ѣмѣ, имѣ) з *ād-mī, пор. ст.-сл. ѣдѣть, лат. ēdo; *svinɔntāi «світати» (ст.-сл. освѣнѣти) з *svitnɔntāi, пор. ст.-сл. свитати; *bʊnɔntāi «прокинутись, не спати» (ст.-сл. вѣзѣнѣти) з *bʊdnɔntāi, пор. ст.-сл. вѣдѣти; *prʊnɔntāi «скочити» (ст.-сл. вѣспранѣти) з *prʊnɔd-nɔntāi, пор. ст.-сл. прадати, рос. прядать; *ɛ'aislɔ «число» (ст.-сл. число) з ɛ'ait-slɔ, пор. ст.-сл. почитати; *gɔnslɔi «гуслі» (ст.-сл. гѣсли) з *gɔnd-slɔi, пор. ст.-сл. гѣдѣж, укр. гуду; *ɔxɔdītāi «відходити» (ст.-сл. охѣдити) з *ɔt-xɔdītāi, пор. ст.-сл. отити; *ɔšidʊ «відійшовший» (ст.-сл. ошѣдѣ) з *ɔt-šidʊ; *ɔstavītāi «залишити» (ст.-сл. оставити) з *ɔt-stavītāi і т. д.

Задньоязичні проривні приголосні **g** і **k** зникли перед **s**, **x** і твердим **t**; напр.: *rāstā «ви сказали», аорист (ст.-сл. рѣстѣ) з *rāk-stā, пор. ст.-сл. рѣкѣж; *rāxɔn > *rāxʊ «я сказав», аорист (ст.-сл. рѣхѣ) із *rākxɔn; *plātɔntī «плетуть», *plālʊ «плів» (ст.-сл. плѣтѣж, плѣлѣ) з *plāktɔntī, *plākt-lʊ, пор. лат. plectō «плету».

Інакше вели себе **g** і **k** в позиції перед пом'якшеним **t'**: злившись в один глухий приголосний **k'**, вони зазнали тут сильного асимілятивного пом'якшення з артикуляційним наближенням до наступного **t'**, в результаті чого утворилось звукосполучення **t't'**, близьке до того, яке виникало на місці колишнього сполучення **tj** (див. вище); напр.: *nɔt't'ī «ніч» (ст.-сл. нощѣ) з *nɔk-tī, пор. лит. naktis «ніч», лат. род. в. noctis «ночі» (наз. в. пох < *nocts); *rāt't'āi «говорити» (ст.-сл. рѣшти), з *rāk-tāi, пор. ст.-сл. рѣкѣж; *mɔt't'āi «могти» (ст.-сл. мошти) з *mɔg-tāi, пор. ст.-сл. могѣж і под.

Приголосний **n** з префіксів (і прийменників) *vɔn, *kɔn, *sɔn зникав перед усіма приголосними, крім **j**; напр.: *vʊvāstāi «ввести» (ст.-сл. вѣвестѣ), *vʊxɔdītāi «входити» (ст.-сл. вѣхѣдити), *sʊvātʊ «рада» (ст.-сл. сѣвѣтѣ), *kʊ tābɔi «до тебе» (ст.-сл. кѣ тѣбѣ) і т. д.;

пор. ст.-сл. вѣнѣти, сѣнѣти, къ нимъ, де п зберігається перед голосними.

Приголосний s зникав у положенні перед наступним s, очевидно, зливаючись із ним спочатку в один довгий звук ss; напр.: *(j)ǣsōi «єси» (ст.-сл. кси) з *(j)ǣs-sōi, пор. п.-сл. ксмь, кстъ; можливо, проте, що злиття ss у цій формі відбувалось уже до початку дії закону відкритості складу; дією цього закону можуть бути пояснені такі написання в ранніх церковнослов'янських текстах, як бесѣмрътънъ (замість бесѣмрътънъ) «безсмертний» і деякі інші.

Монофтонгізація дифтонгів

Нисхідний характер усіх праслов'янських дифтонгів, успадкованих з індоєвропейської прамови, не відповідав вимогам загальної тенденції до висхідної хвилі сонорності в складі, яка почала діяти в пізньопраслов'янський період; другий елемент кожного праслов'янського дифтонга — нескладове *ʊ* або *i* — завжди був менш звучним, ніж перший голосний елемент дифтонга — *ɔ* або *ǣ*. Через це дія тенденції до висхідної хвилі сонорності викликала докорінну перебудову звукової структури праслов'янських дифтонгів.

Слід припускати, що початок перебудови структури праслов'янських дифтонгів, яка влилась у тенденцію до висхідної хвилі сонорності, був безпосередньо зумовлений більш загальною тенденцією до посилення взаємодії між елементами складу, яка в даному разі проявилась у взаємній асиміляції звукових компонентів дифтонгів. Так, у дифтонгу *ǣi* відбулось взаємне уподібнення *ǣ* й *i*, в дифтонгу *ɔʊ* артикуляційно збіглись *ɔ* і *ʊ*, в дифтонгах *ǣʊ* і *ɔi* зближувались у вимові відповідно *ǣ* та *ʊ* і *ɔ* та *i*. Природно, що процес такої взаємної асиміляції відбувався легше і швидше в тих випадках, коли обидва компоненти дифтонга були більш однорідними в артикуляційному відношенні, тобто коли вони були або обидва голосними переднього ряду (*ǣ*, *i*), або обидва голосними заднього ряду (*ɔ*, *ʊ*), і, навпаки, цей процес відбувався менш інтенсивно в дифтонгах, які складалися з артикуляційно неоднорідних компонентів (*ǣ* + *ʊ* або *ɔ* + *i*). Тому з чотирьох наявних у праслов'янській мові дифтонгів спочатку почали зазнавати перетворення дифтонги *ǣi* і *ɔʊ*, у яких перші компоненти стали наближатись у вимові до других, а далі злились із ними в довгі монофтонги однорідного утворення. При цьому дифтонг *ǣi* через проміжну стадію *ei* перетворився в довгий монофтонг *ī*, який протягом деякого часу продовжував відрізнятися від довгого голосного *ī*, успадкованого з індоєвропейської прамови своєю більшою довготою, що відігравала в даному разі роль диференційної ознаки. Напр.: *īti* «іти» (ст.-сл. ити) з **ǣitāi*, пор. лит. *eīti* «іти»; *zīma* «зима» (ст.-сл. зима) з **zǣima*, пор. лит. *žiemā* «зима», гр. *χεῖμα* «зима», авест. *zaupa-* «зима»; **krīvʊ* «кривий» (ст.-сл. крикъ) з **krāivʊ*, пор. лит. *kreivās* «кривий»; **vīdʊ* «вид» (ст.-сл. видъ), з **vāidʊ*, пор. гр. *εἶδος* (із **εἶδος*)

«вид»; *dīvo «диво» (ст.-сл. **ДИВО**) з *dāivo, пор. лит. deivė «богиня, привид».

Одночасно з перетворенням дифтонга **ai** в монофтонг **i** дифтонг **э** через стадію **ou** перетворився в довгий монофтонг **ū**, який зайняв у системі голосних фонем окреме місце поруч з давнім **ū**, що вже перед цим відзначався можливістю більш відкритої вимови, а після цього перейшов у нелабіалізований голосний **y**. Таким чином, монофтонг **ū** з дифтонга **э** у праслов'янській мові зберіг свою фонологічну самостійність по відношенню до давнього **ū**. Приклади появи монофтонга **ū** на місці колишнього дифтонга **э**: *sūxъ «сухий» (ст.-сл. **соухъ**) із *səuxъ, пор. лит. saūsas «сухий»; *tūgъ «тур, дикий бик» (ст.-сл. **тоуръ**) з *təugъ, пор. лит. taūras «буйвол», гр. ταῦρος «бик», лат. taurus «бик»; būdītī «будити» (ст.-сл. **боудити**) з *būdītāi, пор. лит. baudžiū «примушую, спонукаю»; kūpa «купа» (ст.-сл. **коупъ** «купа») з *kəpa, пор. лит. kairas «купа», ст.-перс. kaufa- «гора».

Одночасно з перетворенням дифтонгів **ai** і **э** у монофтонги **i** та **ū** відбувалась асимілятивна взаємодія між компонентами дифтонгів **эi** та **əu**. Першим етапом такої взаємодії було перетворення голосного компонента заднього ряду **э** в складі дифтонга **эi** під впливом наступного голосного переднього ряду **i** в голосний переднього ряду **ä°**, який, будучи позиційним варіантом фонем **э**, протягом деякого часу міг зберігати відтінок лабіалізації, властивий голосному **э**, і перетворення голосного переднього ряду **ä** в складі дифтонга **əu** під впливом наступного лабіалізованого **u** в лабіалізований голосний переднього ряду **ö**, в якому, як у позиційному варіанті фонем **ä**, зберігався йотовий приступ, що був характерний для вимови **ä**. Таким чином, давні дифтонги з неоднорідними щодо місця артикуляції компонентами — **эi** і **əu** — набули характеру **ä°i** і **öu** з наближенням артикуляції перших компонентів до других. В такому стані колишні дифтонги **эi** і **əu** зберігались ще деякий час і після того, як дифтонги **ai** і **э** уже монофтонгізувались. Але пізніше й ці два дифтонги перетворились у довгі голосні однорідного утворення — дифтонг **ä°i** (з **эi**) — здебільшого в лабіалізований монофтонг переднього ряду **ō** з досить відкритою вимовою (близькою до **ā**), а дифтонг **öu** (з **əu**) — у закритий лабіалізований монофтонг переднього ряду **ū**, перед яким продовжував вимовлятись успадкований з **ä** призвук типу нескладового **i** чи **j**. За якихось спеціальних умов, поки що точно не визначених, дифтонг **ä°i** у кінці слів втрачав лабіалізацію свого першого компонента, в результаті чого переходив не в **ō**, а в **i**.

Приклади переходу дифтонга **эi** у монофтонги **ō**, **i**: *snōgъ «сніг» (ст.-сл. **снѣгъ**) із *snoigъ, пор. лит. sniėgas, д.-прус. snaugis, гот. snaiws; *bāgōtā «беріть» (ст.-сл. **верѣте**) з *bāgōtā, пор. гр. φέρουτε, гот. bairaiþ; *vōnikъ «вінок» (ст.-сл. **вѣнѣць**) з *voinikъ, пор. лит. vainikas «вінок, корона»; *lōvъ «лівий» (ст.-сл. **лѣвъ**) з *lōivъ, пор. лат. laevus «лівий», гр. λαί(φ)ός «лівий», лит. iš-laivóti «робити

вигини»; *svōtŭ «світло» (ст.-сл. свѣтъ) із *svōitŭ, пор. лит. švaityti «робити світлим»; *bǣgī «бери» (ст.-сл. бери) з *bǣgōi, пор. гр. φέρεις «можеш нести»; *pīsī «пси» (ст.-сл. пьси) з *pīsōi, пор. гр. λύκοι «вовки».

Приклади переходу дифтонга āv у монофтонг (j)ū: *bl'ūdōn «спостерігаю, дотримуюсь» (ст.-сл. блюдох) з *bl'āvdōn (< *b(j)āvdōn), пор. гр. гомер. λείδομαι «відчуваю, спостерігаю, не сплю», гот. ana-biudan «наказувати»; *l(j)ūdī «люди» (ст.-сл. люди) з *l(j)āvdōi, пор. лит. liaudis «народ», латис. laudis «народ», гр. ἐλεύθερος «вільний»; *l(j)ūbv «любий» (ст.-сл. любъ) з *l(j)āvbu, пор. лит. liaupsė «хвала, вихвалання», гот. liufs «люб'язний».

Протягом деякого часу монофтонги ī і ū відігравали в фонологічній системі праслов'янської мови роль окремих фонем, оскільки їх прояв не обмежувався ніякими специфічними позиційними умовами, а їх диференційні ознаки не змішувалися з ознаками будь-якої іншої голосної фонемі, наявної в фонологічній системі праслов'янської мови. Але період існування фонем ī і ū в праслов'янській фонологічній системі був, очевидно, нетривалим.

Зрушення в системі голосних фонем,
викликані монофтонгізацією дифтонгів.
Злиття ū, ī з ъ, ь; перехід ū в у

Як результати злиття двох звукових компонентів дифтонгів — складових голосних ə або ā і нескладових голосних ū або ī — монофтонги ī, ū, ē, ū, які з'явилися у праслов'янській мові на місці дифтонгів āi, əu, əi, āv, відзначались особливою довготою, не властивою старим праслов'янським монофтонгам, успадкованим з індоєвропейської прамови. При цьому монофтонги ē, ū, не маючи собі в фонологічній системі ніяких більш коротких відповідників аналогічної якості, спочатку не ввійшли ні в який ряд голосних і тому, залишаючись осторонь від існуючих протиставлень типу а — ə, ā — ā, ī — ī і под., не виявили ніякого істотного впливу на існуючу систему голосних. Але монофтонги дифтонгічного походження ī і ū, як тільки з'явилися у фонологічній системі праслов'янської мови, зразу ж увійшли в кореляцію за ознакою довготи з іншими наявними в фонологічній системі праслов'янської мови відповідними їм у якісному відношенні голосними — новий наддовгий монофтонг ī — з давнім довгим монофтонгом ī і коротким і, а новий наддовгий монофтонг ū — з давнім довгим монофтонгом ū і коротким ū. Більша довгота порівняно з давніми довгими монофтонгами ī, ū стала основною диференційною ознакою, якою нові довгі фонемі ī, ū, що виникли з дифтонгів, продовжували відрізнятися від аналогічних їм за способом і місцем артикуляції давніх довгих монофтонгів. Таким чином виникло протиставлення закритих голосних заднього і переднього рядів не за двома ступенями довготи, як це мало місце в праслов'янській мові до монофтонгізації дифтонгів, а

за трьома ступенями. Звичайно, нові монофтонги дифтонгічного походження не були настільки довгими, щоб могли зовсім чітко відрізнятися від нормально довгих давніх монофтонгів. Тому необхідність підтримання протиставлень цих різних фонем привела до деякого скорочення порівняно з довгими монофтонгами *a*, *ā* давніх довгих монофтонгів *ī*, *ū*, а це, в свою чергу, викликало дальше скорочення коротких голосних *i*, *u*. Наслідком переходу коротких голосних *i*, *u* в ультракороткі було їх артикуляційне і фонологічне злиття з ірраціональними голосними *ь*, *ъ*, які вимовлялись перед складотворчими приголосними *g*, *ǵ*, *m*, *n*, причому колишні *i*, *u* стали ще більш відкритими зредукованими голосними, а позбавлені досі фонологічного значення ірраціональні голосні перед складотворчими приголосними в більшості праслов'янських (в основному північних) говорів набували ролі самостійних фонем *ь*, *ъ*, тимчасом як у південних говорах вони залишилися призвуками, позбавленими фонематичного характеру. Результатом часткового скорочення колишнього довгого монофтонга *ū*, який уже перед цим став відносно відкритим і через це частково позбувся своєї лабіалізованості, була остаточна втрата ним лабіалізації і зміна його в нелабіалізований голосний заднього ряду середнього піднесення *y*. Так після монофтонгізації дифтонгів у праслов'янській мові створилась система голосних фонем, яка схематично може бути представлена в такий спосіб:

<i>ū</i>	<i>ū̄</i>	<i>ō̄</i>	<i>ī</i>
		<i>a</i>	<i>ā</i>
<i>y</i>			<i>i</i>
	<i>o</i>	<i>ǣ</i>	
<i>ъ</i>			<i>ь</i>

Приклади слів з редукованими голосними *ъ*, *ь* на місці коротких голосних *u*, *i*: **dōmъ* «дім» з **dōmū*; **vōlъ* «віл» з **vōlū*; **zъvatī* «звати» із **zuvatī*; **kъnъng-* «князь, витязь» із запозич. **kuning(r)*; **sōlъ* «сіль» із **solī*; **čъto* «що» з **čito* і т. д.

Приклади діалектних розходжень у словах з редукованими голосними на місці колишніх ірраціональних голосних при складотворчих *g*, *ǵ*, *m*, *n*: півд.-прасл. **gъrъdъ* «гордий», **smъrъtъ* «смерть», **sъlъnъkъ* «сонце», **vъlъkъ* «вовк», **(j)ъmtī* «брати», **ramъnъtъ* «пам'ять» — півн.-прасл. *gъrdъ*, *smъrtъ*, *sъlnъkъ*, *vъlkъ*, **(j)ъmtī*, **ramъntъ*.

Приклади слів з голосним *y* (*ы*) на місці давнього довгого *ū*: *gyba* «риба» з **rūba*; *synъ* «син» із **sūnū*; *ty* «ти» з **tū*; *my* «ми» з **mū*; *myslъ* «думка» із **mūsli*; *kydatī* «кидати» з **kūdatī* і т. д.

Імовірний перехід кінцевих *э, ѣ* перед зниклим кінцевим *суъ, ѡ*

Очевидно, через деякий час після переходу *ѡ, і* в редуковані голосні *ѡ, ѡ* аналогічної редукції зазнали короткі голосні, які залишились на місці давніх *э, ѣ* в кінці слів після відпадиння кінцевого *s*. В результаті цієї зміни іменники і прикметники чоловічого роду, що мали давні основи на *-о- (-jo-)*, в називному відмінку однини формально збіглися з іменниками давніх основ на *-ѡ-*. Напр.: **stolъ* «стіл» із **stolc(s)*; *sadъ* із **sadc(s)*; **snōgъ* «сніг» із **snōgc(s)*; **dobrъ* «хоробрий» з **dobrc(s)*; **kōpъ* «кінь» з **kōp'ǎ(s) < *kōnjcs*; **pōžъ* «ніж» із **pōž'ǎ(s) < *pōžjcs*; **sīpъ* «синій» із **sīp'ǎ(s) < *sāinjcs* і т. д. Але можливо, що *ѡ, ѡ* з'явилися у називному відмінку однини іменних форм чоловічого роду колишніх основ на *-о- (-jo-)* нефонетично, під впливом пізнішої аналогії до форм знахідного відмінка однини тих самих слів або й під впливом іменників основ на *-ѡ-*.

Позиційна зміна *ǎ* (з *ē*) в а

Як уже відзначено, після перетворення голосних заднього ряду в позиції після *j* у голосні переднього ряду у цьому положенні відбулась позиційна нейтралізація протиставлення фонем *а* і фонем *ǎ* (з *ē*), оскільки позиційний варіант фонем *а* після *j*, набувши характеру *ǎ*, перестав відрізнятись у артикуляційно-акустичному відношенні від давнього *ǎ* (< *ē*). Нерозрізнення позиційних варіантів обох фонем поширилось і на положення після м'яких шиплячих *dž', č', š', ž'* після того, як *j* злився з задньоязичними і свистячими приголосними в м'які шиплячі приголосні, а задньоязичні приголосні перед голосними переднього ряду перейшли в м'які шиплячі, тому що м'які шиплячі, які з'явилися у результаті першої перехідної палаталізації задньоязичних перед голосними переднього ряду, щодо інтенсивності впливу на наступні голосні повністю збіглися із м'якими шиплячими, які виникли від злиття відповідних приголосних з *j*. В інших положеннях звук *ǎ* як варіант фонем *а* після йотованих приголосних продовжував відрізнятись від фонем *ǎ* (з давнього *ē*), яка частково пом'якшувала попередні приголосні. При цьому зв'язки позиційного варіанта *ǎ* після *jі* м'яких шиплячих з обома відповідними фонемами в морфологічній системі праслов'янської мови були не в однаковій мірі міцними.

З фонемою а варіант *ǎ* пов'язувався цілим рядом системних зв'язків у сфері відмінювання імен (пор. н. в. одн. жін. р. губа, **noga* «нога» — **š'bjǎ* «шия», **svōt'jǎ* «свіча», **dūš'ǎ* «душа», **kōž'ǎ* «шкіра»; род. в. одн. чол. — сер. р. **stola* «стола», **č'ǎla* «чола» — **kraja* «краю», **māč'ǎ* «меча», **plāč'ǎ* «плеча»; дав. в. мн. жін. р. губамъ, **nogatъ* — **š'bjāmъ*, **dūš'āmъ*, **kōž'āmъ*; ор. в. мн. жін. р. губамі, **nogatі* — **š'bjāmі*, **dūš'āmі*, **kōž'āmі*

і т. д.), тимчасом як зв'язок варіанта *ā* з фонемою *ā* (з давнього *ē*) підтримувався лише деякими співвідношеннями в творенні основ дієслів і ступенів порівняння прикметників і прислівників (пор. *stojātī, **lādž'ātī* «лежати», **krīč'ātī* «кричати» — *sādātī «сидіти», *lātātī «летіти»; **nīž'ājь* «нижчий», **tīš'ājь* «тихіший» — **star'ājь* «старіший», **nov'ājь* «новіший» і т. д.), причому система дієслівного словотвору теж давала підстави для одночасного пов'язування *ā* з *a* (пор. *stojātī, **krīč'ātī* — *byratī*, *kazatī*, *kopatī і под.). На початку слова давнє *ā* (< *ē*) розвивало перед собою в праслов'янській мові йотовий приступ і під впливом цього протетичного *j* так само зазнавало змішування з позиційним варіантом *a* (пор. *jāstī «їсти», *jāslī «ясла», *jāxatī «їхати» і под.), але в тих випадках, коли перед коренем з'являвся префікс, що закінчувався на приголосний *n*, *z*, *t*, протетичний *j* не виникав і належність відповідного голосного до фонем *ā* (< *ē*) залишалась виразною (пор. *synāstī «з'їсти» і т. д.).

Оскільки протиставлення, з одного боку, фонем *ā* (< *ē*) після пом'якшуваних нею приголосних фонем (крім *dž'*, *č'*, *š'*) і, з другого боку, варіанта фонем *a* після м'яких приголосних, що виникли від злиття з йотом у праслов'янській мові ніколи не припинялось, фонологічна тотожність варіантів *a* і *ā* в формах типу губа — **vōl'ā* «воля», **vōp'ā* «запах, пахощі», губамъ — **vōp'āmъ*, *byratī* — **vājč'agr'ātī* і под. залишалась цілком виразною. За аналогією до цього звукового співвідношення зберігався фонологічний зв'язок і між позиційним варіантом *ā* та фонемою *a* в іменникових формах, у яких *ā* перебувало в позиції після *j* і м'яких шиплячих, де звукова відмінність *ā* як варіанта *a* від давнього *ā* була втрачена. Поступово така фонологічна оцінка звука *ā* в усіх без винятку іменникових формах, яка в жодному випадку не порушувала фонологічної традиції праслов'янської мови, привела до того, що звук *ā* в цих формах почав артикуляційно все більше зближатися з *a*, тобто повертатися до свого колишнього звучання. Напр: **š'ya*, **vōl'a*, **vōp'a*, *dūš'a*, **svōt'ja*, **kōž'a*, *dūš'amъ*, **svōt'jamъ*, **kōž'amъ*, **kōž'amī* і т. д. Але під впливом звукової аналогії до такого переходу звук *ā* в усіх інших формах, де зникло розрізнення між давнім *ā* і позиційним варіантом фонем *a*, у тому числі звук *ā* з колишнього *ē*, так само почав наближатися до вимови *a* і, таким чином, перетворився в фонему *a*. Напр.: *jaslī*, *jastī*, *jaxatī*, *stojatī, *krīč'atī*, **lādž'atī*, *nīž'ājь*, *tīš'ājь* і т. д. (пор. ст.-сл. *соушан* «сухийший», *горьчан* «гіркіший», рос. книжне *нижайший*, *тишайший* і ін.). Лише згодом у безпрефіксних формах дієслів *jastī* і *jaxatī* під впливом форм типу *synēstī*, *vъžexatī* (з *synāstī, *vъžaxatī) початкове *ja* в частині випадків (по окремих мовах) змінилось в *ě*.

Злиття фонем $\bar{z}$ і $\bar{a}$ (утворення фонем $\bar{e}$)

Після того як колишня фонема $\bar{z}$ втратила в праслов'янській мові ознаку лабіалізованості і перетворилась у фонему a , помітно звузилась сфера артикуляції фонем $\bar{a}$, яка з цього часу поступово почала обмежуватись варіантами з дедалі вужчою або взагалі більш специфічною артикуляцією, в тому числі й з наближенням до висхідного дифтонга. Очевидно, на час позиційного переходу $\bar{a}$ після j і м'яких шиплячих в a фонема $\bar{a}$ (з давнього $\bar{e}$) в усіх інших умовах не була вже звичайним відкритим монофтонгом переднього ряду, а являла собою своєрідний довгий голосний неоднорідного утворення типу $!e\bar{a}$.

Специфічна вимова давнього $\bar{e}$ в цих умовах була вже більш-менш усталена, коли в фонологічній системі праслов'янської мови з'явилась нова фонема $\bar{z}$ з колишнього спадного дифтонга $z\bar{i}$. Положення цієї фонемі в системі виявилось нестійким, бо представлене в ній сполучення ознаки лабіалізованості з ознакою переднього ряду для праслов'янської фонологічної системи було нехарактерним. Через це фонема $\bar{z}$ скоро після свого виникнення втратила диференційну ознаку лабіалізованості і в такий спосіб артикуляційно збіглась із фонемою $\bar{a}$ ($!e\bar{a}$) з давнього $\bar{e}$. Точна артикуляційно-акустична характеристика голосної фонемі, яка виникла внаслідок злиття $\bar{z}$ з давнім $\bar{a}$ ($\bar{e}$) тепер неможлива. Найбільш імовірним здається припущення, що вона мала характер дифтонга висхідного типу з вузьким приступом (приблизне позначення $!e\bar{a}$), хоча можливі були і певні діалектні чи позиційні видозміни її звучання. Умовно ця фонема позначається буквою $\bar{e}$, з якою пов'язується назва церковнослов'янської букви $\bar{z}$ (ять).

Приклади появи фонем $\bar{e}$ на місці давніх $\bar{a}$ ($\bar{e}$) і $\bar{z}$ ($z\bar{i}$): $s\bar{e}d\bar{e}t\bar{i}$ «сидіти» (ст.-сл. $s\bar{c}d\bar{a}t\bar{i}$) з $*s\bar{a}d\bar{a}t\bar{i}$, пор. лит. $s\bar{e}d\bar{e}t\bar{i}$ «сидіти», лат. $s\bar{e}d\bar{e}s$ «сидіння»; $*s\bar{e}k\bar{o}p$ «січу, рубаю» (ст.-сл. $s\bar{c}k\bar{z}$) з $*s\bar{a}k\bar{o}p$, пор. лат. $seco$; $d\bar{e}t\bar{i}$ «подіти, вчинити» (ст.-сл. $d\bar{z}t\bar{i}$) з $*d\bar{a}t\bar{i}$, пор. лит. $d\bar{e}t\bar{i}$ «класти, подіти», гр. $\theta\acute{\eta}σω$ «покладу»; $sn\bar{e}g\bar{z}$ «сніг» (ст.-сл. $sn\bar{e}g\bar{z}$) із $*sn\bar{o}g\bar{z}$ < $*sn\bar{o}ig\bar{z}$, пор. д.-прус. $snaygis$; $*b\bar{a}r\bar{e}t\bar{a}$ «беріть» (ст.-сл. $ber\bar{z}t\bar{e}$) з $*b\bar{a}r\bar{o}t\bar{a}$ < $*b\bar{a}r\bar{o}it\bar{a}$, пор. гр. $\phi\acute{e}rhoite$; $*v\bar{e}p\bar{z}$ «вінок» (ст.-сл. $v\bar{z}n\bar{y}c\bar{z}$) з $*v\bar{o}p\bar{z}$ < $*v\bar{o}ip\bar{z}$, пор. лит. $vainikas$ «вінок, корона».

Злиття фонем $\bar{u}$ і $\bar{i}$

З тієї ж причини, з якої фонема $\bar{z}$ злилась із фонемою $\bar{a}$, тобто через нехарактерність для фонологічної системи праслов'янської мови лабіалізованих передньоязичних голосних, фонема $\bar{u}$, яка утворилась в результаті монофтонгізації дифтонга $z\bar{u}$, через деякий час злилась із фонемою $\bar{i}$, яка з'явилась на місці дифтонга $z\bar{i}$. Крім відзначеної причини, злиття фонем $\bar{u}$ з $\bar{i}$ могло бути зумовлене ще й деякими іншими обставинами, в тому числі наявністю в праслов'янській фонологічній системі порівняно великої кількості

закритих голосних заднього ряду (ū, у, ū) і відносно незначною частотою фонемі ū, яка через це легко могла зазнати асимілятивного впливу з боку іншої більш поширеної в мові фонемі. Так з'явилися у праслов'янській мові звукові форми слів типу l'ūdī (з *l'ūdī), *bl'ūdōn (ст.-сл. **блудъ**) з *bl'ūdōn, *t'jūd'jь «чужий» (ст.-сл. **штоудъ**) з *t'jūd'jь і под.

Зміни дифтонгічних сполучень голосних
з носовими приголосними.
Утворення носових голосних

У процесі здійснення тенденції до висхідної хвилі сонорності в складі численні сполучення голосних з носовими приголосними **m** або **n**, які належали до того самого складу, зазнали різноманітних змін. Конкретний характер цих змін залежав від положення відповідного складу в слові, від якості складового голосного звука в дифтонгічному сполученні і, очевидно, від характеру складового наголосу та від інших фонетичних умов. У деяких випадках (як правило, в складі граматичних формантів) результати зміни сполучень голосних з носовими приголосними були порушені дією граматичної аналогії.

Насамперед слід враховувати, що в абсолютному кінці слова в праслов'янській мові носовий **m** зовсім не зустрічався, оскільки він ще в балто-слов'янський період у кінцевій позиції перейшов у **n**. Напр.: прасл. *bāgōn «беру» (ст.-сл. **веръ**) з *bēgōm чи *bēgām, пор. лат. fegām (1-а ос. одн. умовн. способу); *gōnkōn «руку» (ст.-сл. **ръкъ**) з *gōnkām, пор. лит. gaĩka «руку», лат. terram «землю»; *sūpōn «сина», знах. в. одн. (ст.-сл. **сынъ**) з *sūpōm, пор. лит. sūpū «сина», санскр. sūpīt «сина», лат. portum «порт», знах. в., і т. д.

Вже на ранньому етапі розвитку праслов'янської мови між компонентами дифтонгічних сполучень голосних з носовими почалась асимілятивна взаємодія, яка викликала взаємне уподібнення артикуляції обох компонентів: у складі голосного компонента з'являвся артикуляційний відтінок назалізації, а носовий приголосний компонент поступово втрачав диференційну ознаку змичності, перетворюючись у специфічний голосний носовий призвук. Під впливом цього носового призвука, який замінив собою колишні **m**, **n** в дифтонгічних сполученнях з голосними, відкриті голосні **a**, **ɔ**, **ā**, **ǣ** в складі дифтонгічних сполучень зазнавали звуження, в результаті якого фонема **a** набувала звукового відтінку **ǫ**, фонема **ɔ** наближалась до **ǫ**, фонемі **ā**, **ǣ** перетворювались в позиційні варіанти **ē**, **ĕ**.

Дальшим етапом розвитку колишніх дифтонгічних сполучень з носовими приголосними була втрата давніми закритими голосними **ī**, **ŷ** в усіх відповідних випадках їх носового призвука, що походив з **m**, **n**. Ця втрата в різних позиційних умовах проходила неоднаково: в кінці слів носовий призвук після **ī**, **ŷ** просто відпадав, не залишаючи ніякого сліду в вимові цих голосних, тимчасом як

у середині слів носовий призвук зливався з голосними *ī*, *ū*, викликаючи їх подовження, після чого відтінок назалізації в них теж зникав. Так, на місці колишніх кінцевих дифтонгічних сполучень *īn*, *ūn* (з *īn*, *īm* і *ūn*, *ūm*) у праслов'янській мові з'явилися кінцеві голосні *ī*, *ū*, а на місці серединних дифтонгічних сполучень *īn*, *īm*, *ūn*, *ūm* з'явилися довгі голосні фонемі *ī*, *ū*. Напр.: *nōkti і далі *nōktŭ «ніч», знах. в. одн., *gōsti, пізніше *gōstŭ «гість», знах. в. одн. (ст.-сл. *ношть*, *гость*) з *nōktīn, *gōstīn, пор. гр. *πόλιν* «місто», знах. в. одн., лат. *turrim* «башту», санскр. *agnīm* «вогонь», знах. в. одн.; *sūnŭ, пізніше *synŭ* «сина», знах. в. одн., *dōmŭ > *dōmŭ «дім», знах. в. одн. (ст.-сл. *сынъ*, *домъ*) з *sūnīm, *domīm, пор. гр. *πῆχυν* «руку, передпліччя», лат. *manum* «руку», санскр. *sūnīm* «сина», знах. в. одн.; *vŭlŭkŭ > *vŭlŭkŭ «вовка», знах. в. одн., *stolŭ > *stolŭ «стіл», знах. в. одн. (ст.-сл. *влькъ*, *столъ*) з *vŭlŭkūn < **wlŭ'kom*, *stolūn < *stolom, пор. гр. *λύκον* «вовка», знах. в. одн., *ίπλον* «коня», знах. в. одн., лат. *lupum* «вовка», *equum* «коня», санскр. *vŕkam* «вовка», *śvām* «коня»; *tŕkstŭ «нирка» (ст.-сл. *исто*), з *tŕnkstŭ, пор. лит. *inkstas* «нирка», латиськ. *tŕkstis* «нирка»; *lŭkŭ > *lykŭ «лико» (ст.-сл. *лыко*) з **lŭnkŭ(n)*, пор. лит. *lūnkas* «лико»; *nōktis > *nōktī «ночі», знах. в. мн., *gōstis > *gōstī «гостей», знах. в. мн. (ст.-сл. *ношти*, *гости*) з *nōktins, *gōstins, пор. гот. *gastins* «гостей», знах. в. мн., гр. (кріт.) *πόλινς* «міста», знах. в. мн.; *sūnūs > *synu* «синів», знах. в. мн., *dōmūs > *dōmy «доми», знах. в. мн. (ст.-сл. *сыны*, *домы*) з *sūnuns, *dōmunŭs, пор. гот. *sununs* «синів», знах. в. мн., гр. (кріт.) *υῖονς* «синів».

На відміну від давніх закритих голосних *ī* та *ū*, довгі відкриті голосні *ā*, *ā* в усіх позиціях зберігали носовий призвук як невід'ємну ознаку своєї артикуляції. Внаслідок цього голосні *ā*, *ā* з носовим призвуком перетворилися у нові довгі голосні фонемі, які характеризувались носовою артикуляцією, — *ō* і *ē*. Напр.: *vōdŭ «воду», *džānŭ «жінку» (ст.-сл. *водъ*, *женъ*) з *vōdan < *vōdām, *gānan < *gēnām, пор. лат. *aquam* «воду», гр. *χώραν* «землю»; *nāsŭ «несу», *bāŕŭ «беру» (ст.-сл. *несъ*, *веръ*) з *nāsan < *nēsām* (*nēsōmŭ), *bāŕan < *bērām (*bērōm), пор. лат. *ferām* «я ніс би»; *mē* «мене» знах. в. (ст.-сл. *мѧ*), *tē* «тебе» (ст.-сл. *тѧ*), *sē* «себе» (ст.-сл. *сѧ*) з *mān < *mēm, *tān < *tēm, *sān < *sēm, пор. санскр. *mām* (з *mēm), *tvām*.

Щодо колишніх сполучень коротких голосних *э*, *ă* з носовими приголосними, то їх рефлексі у вигляді носових голосних *ō*, *ē*, таких самих, як на місці колишніх *an*, *ān*, утримувалися лише в середині слова. Напр.: *ŕŕka* «рука» (ст.-сл. *рѣка*) з *ŕŕnka, пор. лит. *rankā* «рука»; *zŕbŭs > *zŕbŭ* «зуб» (ст.-сл. *зѣвъ*) із *zŕmbŭs, пор. лит. *žam̃bas* «ріг, край, лезо», гр. *γόμφος* «цвях»; *bāŕŕti > *bāŕŕti «беруть» (ст.-сл. *верѣтъ*) з *bāŕŕnti, пор. гр. дор. *φέροντι* «несуть», санскр. *bhāraṇti* «несуть», лат. *ferunt* «несуть»; *pēŭ* «п'ять» (ст.-сл. *пѧтъ*) з *pānti, пор. лит. *penkī* «п'ять», гр. *πέντε* «п'ять»; *svēŕŭs > *svēŕŭ* «святий» (ст.-сл. *сѧтъ*) із *svāntŭs, пор. лит. *šventas*

«святий». Але в абсолютному кінці слів сполучення *еп*, *ән*, артикуляційно наближаючись до давніх сполучень *уп*, *ип*, подібно до цих останніх, втрачали свій носовий призвук і перетворювались у короткі голосні звуки *у*, *і*, які збігалися з давніми фонемами *у*, *і* і потім закономірно переходили в *ъ*, *ь*. Напр.: **v^bl^bkъ* > **v^bl^bky* «вовка», знах. в. одн., **stolъ* > **stolъ* «стіл», знах. в. одн., **kъp'і* > **kъpъ* «коня», знах. в. одн. (ст.-сл. *вѣкъъ*, *столъъ*, *конъъ*) з **v^bl^bkъp* < **v^bl^bkōm*, **stolъn* < **stōlōm*, **kъp'ән* < **kōnjōm*, пор. гр. *λόχων* «вовка», лат. *lupum* «вовка», санскр. *vṛkam* «вовка»; **v^bl^bkъ* > **v^bl^bky* «вовків», род. в. мн., **stolъ* > **stolъ* «столів», род. в. мн., **kъp'і* > **kъpъ* «коней», род. в. мн. (ст.-сл. *вѣкъъ*, *человѣкъъ*, *конъъ*) з **v^bl^bkъp* < **v^bl^bkōn*, **stolъn* < **stōlōn*, **kъp'ән* < **kōnjōn*, пор. гр. *λόχων* «вовків» (у праслов'янській мові довге *ō* скоротилось, очевидно, в умовах певного типу складової інтонації — мабуть, акута).

У деяких граматичних формах звукосполучення *еп* перебувало в позиції перед кінцевим *s* або групою *ts*, яка згодом теж спрощувалась у *s*. В цій позиції *еп*, очевидно, як і в усіх інших випадках в середині слова, зберігалось як довге закрите *q*. Але в результаті порівняно раннього занепаду кінцевого щільного *s* (чи принаймні значного уневиразнення його вимови) голосний *q*, опинившись внаслідок цього в абсолютному кінці слова, зазнав дальшого звуження з наближенням до довгого *ū*, після чого втратив свій носовий характер і збігся з давньою фонемою *ū*, а далі закономірно перейшов у нелабіалізоване *y*. Напр.: знах. в. мн. **v^bl^bkū* > **v^bl^bky* «вовків», **stolū* > **stoly* «столи» (ст.-сл. *вѣкы*, *столы*) з **v^bl^bkъns* (> **v^bl^bkъs* > **v^bl^bkq*), **stolъns* (> **stolъs* > **stolq*); **vādū* > **vādy* «ведучий», акт. дієприкм. тепер. ч. (ст.-сл. *веды*) з **vādъnts* (> **vādъs* > **vādq*), пор. род. в. **vādъnt'-ja* (ст.-сл. *ведѣшѣ*), лат. наз. в. *ornans* (< **ornants*) «прикрашаючий», род. в. *ornantis*. Слід припустити, що дальше звуження *q* в напрямі до *ū* відбувалось не після закінчення процесу відпадиння кінцевого *s*, а вже в процесі ослаблення і поступового занепаду *s*, інакше носове *q* такого походження після відпадиння *s* повинно було б збігтися з тим кінцевим *q*, яке походило з кінцевого сполучення *ап*.

На відміну від *еп*, сполучення *ән* у позиції перед кінцевим *s* переходило в стійкий носовий голосний *е*, який після відпадиння кінцевого *s* залишався в кінці слова незмінним. Напр.: знах. в. мн. **kъp'е* «коней», крає **краі* (ц.-сл. *конѣ*, *краѣ*) з **kъpjъns* (> **kъpjъs*), **krajъns* (> **krajъs*), пор. гр. *λόχωνς*, гот. *wulfans*; знає **знаючий* (ст.-сл. *знаѣ*) з **znajъnts* (> **znajъs*). Але в ряді випадків під впливом граматичної аналогії носовий *е* після *j* і йотованих приголосних замінився в праслов'янській мові на *q*, як у формах з твердими приголосними. Так, у праслов'янській мові голосний *q* виступає після *j* в формах непрямих відмінків тих самих дієприкметників, що в називному відмінку одн. чол. р. мають *е*. Пор. род. в. **znajōt'ja* (ст.-сл. *знаѣшѣ*), наз. в. мн. **znajōt'jā* (ст.-сл. *знаѣшѣ*) і т. д.

Аналогічне заміщення звука *е* звуком *о* після *ј* і йотованих приголосних мало місце також у формах знах. в. одн. основ на *-a-* (**vōl'o* «волю», *šjō «шию», ст.-сл. *волѣж*, *шыѣж*) і в формах дієслів 1-ої ос. одн. теп. ч. (*znajo*, *pīš'o* «пишу», ст.-сл. *знаѣж*, *пишѣж*); пор. *vodo «воду», *nāsō «несу» і под.

Дещо відмінно від інших сполучень голосних з носовими приголосними розвивались у праслов'янській мові сполучення редукованих голосних *ь* і *ѣ* з носовими приголосними, що виникли на місці індоєвропейських носових складотворчих. Наявні факти дають підстави припускати, що сполучення *ьп*, *ѣп* в середині слова перетворювались в *е*, тимчасом як у кінці слова вони спрощувались у *ь*. Напр.: *čestōs > *čestъ* «частий» (ст.-сл. *частѣ*) із **kṃ'stōs*, пор. лит. *kiṃštas* «заткнутий, напханий»; *dāsetōs > *dāsetъ «десятий» (ст.-сл. *десѣтъ*) з **dēsṃ'tōs*, пор. лит. *dešiṃtas* «десятий»; *dāvētōs > *dāvētъ «дев'ятий» (ст.-сл. *дѣѣтъ*) з **devn'tōs*, пор. лит. *deviṃtas*; *matǣgъ «матір» (ст.-сл. *мѣтерь*) з *matǣgṃ < *matēgṃ. Але на місці сполучень *ьп*, *ѣп* навіть у середині слів відзначається в одних випадках рефлекс *о*, в інших — *ѣ*. Напр.: *doṭī* «дути» (ст.-сл. *дѣти*), з **dṃ'tāi*, пор. лит. *dūmti* «дути»; **sṃ'tō* «сто» (ст.-сл. *сѣто*) з **sṃ'tō*, пор. гот. *hund* «сто», лат. *centum* «сто», лит. *šimtas* «сто»; **vṃ'tōgōs* > **vṃ'tōgъ* «другий» (ст.-сл. *вѣторѣ*) з *(*v*)*ṃ'tōgōs*, пор. лит. *añtras* «другий», гот. *anþar* «інший» (у литовському і готському прикладах а протетичне). На думку А. Мейє, сполучення *ьп* переходило в *о* при тій умові, коли воно походило з групи *ьпэ* з неозначеним голосним (**dṃ'mətāi*).

Процес перетворення сполучень голосних з носовими приголосними в носові голосні був характерним для праслов'янської мови на різних етапах її існування. Так, уже після завершення цього процесу в давніх, успадкованих з індоєвропейської прамови сполученнях у праслов'янській мові з'явилося декілька нових запозичень з інших мов, які мали в своєму складі сполучення голосних з носовими приголосними і які зазнали згодом аналогічної зміни в носові голосні. Як правило, це були сполучення голосних *ї*, *й*, (*і*, *у*) з носовим *п* в середині слова. Але, на відміну від попередньої праслов'янської зміни сполучень *ін*, *уп*, *ім*, *ум* в довгі ротові голосні *ї*, *й*, в нових запозиченнях усі сполучення *ін*, *уп* перейшли в носові голосні *е*, *о*. Напр.: *kṃnedzъ «князь» (ст.-сл. *кѣназь*) із півн.-герм. *kuningr*, ст.-в.-нім. *kuning*; *pēnedzъ* «грошова одиниця» (ст.-сл. *пѣназь*) із ст.-в.-нім. *pfenning*; *xōdogъ* «мистецький» (ст.-сл. *хѣдогъ*) з гот. *handugs*, ст.-в.-нім. *hantag* і т. п. Рефлексія сполучення *ін* як *е* у пізніх запозиченнях пояснюється тим, що це сполучення перетворювалося в носовий голосний не відразу після засвоєння праслов'янською мовою, а трохи згодом, коли ї вже зазнало закономірної субституції (заміни) відповідним йому праслов'янським звуком *ь*. Таким чином, носове *е* утворювалось не з *ін*, а з *ьп*.

Зміни дифтонгічних сполучень голосних з плавними г, І

Взаємодія між суміжними елементами складу відбувалась у праслов'янській мові також і в сполученнях голосних *э* (з *ѣ* і *ѝ*), *ѣ* (з *ѧ* і *ѡ*), *ъ*, *ь* з плавними сонорними г, І. Як і в дифтонгах з кінцевими *ъ*, І або в дифтонгічних сполученнях з носовими приголосними, взаємодія голосних з наступними г або І, що належали до одного складу з попереднім голосним, полягала в тому, що в артикуляції голосного починали проявлятися елементи артикуляції наступного сонорного г або І, а під час артикуляції самого сонорного продовжував звучати призвук попереднього голосного.

Процес перетворення дифтонгічних сполучень голосних з наступними г, І спершу охопив лише відповідні сполучення на початку слів, що стали починатись на голосний після падіння початкових ларингальних приголосних. Цілком певними в слов'янських мовах є лише факти, які дають можливість простежити зміни початкових сполучень *эг*, *ѡІ* (умовне позначення *эгт*, *ѡІт*, де буква *t* означає будь-який наступний приголосний після г, І, належний до іншого складу). Результати змін цих сполучень у різних діалектах праслов'янської мови були неоднаковими. У південних діалектах праслов'янської мови, які стали основою формування сучасних південнослов'янських мов, початкові сполучення *эгт*, *ѡІт* в результаті взаємодії голосного *э* з наступними г і І в усіх випадках зазнали метатези (взаємного переміщення) голосного і сонорного компонентів з одночасним подовженням *э*, яке в результаті цього перейшло в *а*. Лише в пам'ятках старослов'янської мови зрідка замість рефлекса сполучення *ѡІт* у вигляді *la* зустрічається рефлекс *al(ъ)*. Що ж до діалектів північних (східних і західних), то в них початкові сполучення *эгт*, *ѡІт* перетворились у *rat*, *lat*, як у південних діалектах, лише в тих випадках, коли початкові сполучення *эг*, *ѡІ* мали акутову інтонацію, тимчасом як при циркумфлексовій інтонації початкові *эг*, *ѡІ* перед приголосними в північних діалектах праслов'янської мови перейшли в *гэ*, *Іэ* (згодом *го*, *Іо*) без подовження голосного. Відповідні рефлекси початкових праслов'янських сполучень *эг*, *ѡІ* простежуються в сучасних слов'янських мовах і в їх писаних пам'ятках. Пор.: *ǫrdlо «рало» (лит. *árklas* «соха») — ст.-сл. *рало*, с.-х. *рăло*, словен. *rálo*, ч. *rádlo*, словац. *radlo*, п. *radło*, укр. *рало*, рос. *рало*, білор. *рала*; *ǫrmэ, *ǫrme «плече» — ст.-сл. *рамо*, с.-х. *рăме*, словен. *ráma*, *ráme*, ч. *rámě*, словац. *rameno*, п. *ramię*, укр. *рамена*, рос. *рамена*; *ǫrka, *ǫrku «гробниця» — ст.-сл. *рака*, с.-х. *рăка*, словен. *ráka*, ч. *rakev*, словац. *hakva*, давньор. *рака*; *ǫlkomъ «жадібний» (лит. *álkti* «бути голодним») — ст.-сл. *лакомъ*, але *лакати* «бути голодним», с.-х. *лăком*, словен. *lákot*, ч. *lakomý*, словац. *lakomý*, п. *łakomu*, укр. *лакомий*, рос. *лакомый*, *ǫlbōdъ «лебідь» — с.-х. *лăбūd*, словен. *labōd*, ч. *labut'*, словац. *labut'*, п. *łabędź*; *ǫřstъ «ріст» — ст.-сл. *растъ*, с.-х. *рăст*, словен. *rāst*,

ч. *rost-lina*, словац. *rast, rast-lina*, п. *rośły, roślina*, укр. *росту*, рос. *рост*, білор. *рост*; *ǫřъьпъ «рівний» — ст.-сл. *равънъ*, с.-х. *раван*, словен. *ráven*, ч. *rovný*, п. *gówny*, рос. *ровный*, укр. *рівний* (< *ровъ-ный*), білор. *роўны*; *ǫřz-, *ǫřs- «нарізно» — ст.-сл. *разъ*, рас-, с.-х. *раз-*, рас-, ч., словац., п. *roz-, gos-*, укр., рос., білор. *роз-, рос-*; *ǫlkъьтъ «лікоть» (лит. *alkūnė* «лікоть») — ст.-сл. *лакътъ*, с.-х. *лакът*, словен. *lakāt*, ч. *loket* (словац. *laket'*), п. *łokieć*, укр. *лікоть* (< *локътъ*), рос. *локоть*, білор. *локаць*; *ǫldьjǫ «човен» — ст.-сл. *ладини* і поодинокі *ал'дин*, с.-х. *лађа*, словен. *ládja*, ч. *lodí*, словац. *lod'*, п. *łódź*, рос. *лодья*, білор. *лодка*; *ǫlpǫ «минулий рік» — ст.-сл. *лани* і *ал(ъ)нини*, с.-х. *лани*, *лани*, словен. *láni*, ч. *loni*, словац. *loni* (*vľani*), п. *łoni*, рос. *лони*.

В середині слів — у позиції між двома приголосними — сполучення типу *ǫr, ǫl, ǫr, ǫl* (умовне позначення *tǫrt, tǫlt, tǫrt, tǫlt*, де буква *t* означає будь-який приголосний), зазнавали змін повільніше, ніж на початку слів, оскільки пов'язаність артикуляції голосного, що належав до дифтонгічного сполучення, з артикуляцією попереднього приголосного до певної міри утруднювала проникнення елементів артикуляції наступного *г* або *л* в артикуляцію відповідного голосного. Але скоро після здійснення метатеми початкових *ǫr, ǫl* розпочалась у праслов'янській мові і метатеми *ǫr, ǫl, ǫr, ǫl* у позиції між двома приголосними. При цьому в південних діалектах праслов'янської мови (у тому числі і в тих, що лягли в основу формування чеської і словацької мов) відбулась метатеми голосних і сонорних з одночасним подовженням голосних, у західних діалектах (за винятком крайніх північно-західних, де частково збереглися рефлексі *ǫr* у вигляді *or* і *ar* без перестановки) відбулась метатеми голосних і плавних без подовження голосних, а в східнослов'янських діалектах розвинулось так зване повноголосся — плавний сонорний в сполученнях *tǫrt, tǫlt, tǫrt* виділив після себе ще один голосний звук, аналогічний тому, який був перед сонорним, в результаті чого утворилися двоскладові групи типу *tǫrǫt, tǫlǫt, tǫrǫt*. При цьому в південних і західних діалектах рефлексі сполучень типу *tǫrt, tǫlt, tǫrt, tǫlt* виявляються однаковими незалежно від характеру їх інтонації у праслов'янській мові, але в східнослов'янських діалектах характер колишніх інтонацій дифтонгічних сполучень з *г, л* зберігає свої сліди в протиставленні місць наголосу на першому чи на другому складі повноголосних сполук: у випадках з колишньою циркумфлексовою (спадною) інтонацією наголошується перший склад повноголосної сполуки, у випадках з колишнім акутом або новим акутом (висхідні інтонації) наголос припадає на другий склад повноголосної сполуки. Щодо праслов'янської групи *tǫlt*, то вона в усіх основних випадках на східнослов'янському діалектному ґрунті вже перед цим перетворювалась у *tǫlt*, а далі закономірно в *tǫlǫt*. Приклади: *gǫřd «огорожене місце, місто» (лит. *gařdas* «загорожа») — ст.-сл. *градъ*, болг. *град*, с.-х. *grād*, словен. *grād*, ч. *hrad*, словац. *hrad*, п. *gród*, кашуб. *-gard*,

в.-луж. hrod, н.-луж. grod, полаб. gord, укр. арх. *гѣроуд*, рос. *гѣроуд*, білор. *гѣрад*; *kǫrva «корова» (лит. kǫrvė «корова») — ст.-сл. *крака*, болг. *крава*, с.-х. *krāva*, словен. *krava*, ч. *krava*, словац. *krava*, п. *krowa* (кашуб. *krowa*, але *karwińc* «коров'як»), в.-луж. *kruwa*, н.-луж. *krowa*, полаб. *korvó*, укр. *корѣва*, рос. *корѣва*, білор. *карѣва*; *gǫl'sь «голос» — ст.-сл. *гласъ*, болг. *глас*, с.-х. *glās*, словен. *glas*, ч. *hlas*, словац. *hlas*, п. *głos*, в.-луж. *hlós*, н.-луж. *głos*, полаб. *mlāt* «молот», укр. *гѣлос*, рос. *гѣлос*, білор. *гѣлас*; *kǫlti «колоти» (лит. *kálti* «кувати, довбати») — ст.-сл. *клати*, с.-х. *клāти*, словен. *klati*, ч. *klāti*, словац. *klat'*, п. *kłóć*, в.-луж. *kłóć*, н.-луж. *kłójś*, полаб. *slāpā* «солома», укр. *колѣти*, рос. *колѣть*, білор. *калѣць*; *dǫr'vǫ «дерево» (лит. *devė* «смола») — ст.-сл. *дрѣво*, с.-х. *дрѣјво*, словен. *drēvo*, ч. *dřevo*, словац. *drevo*, п. *drzewo*, в.-луж. *drjewo*, н.-луж. *drjewo*, полаб. *driv-(en)*, укр. *дѣрево*, рос. *дѣрево*; *bǫrza «береза» (лит. *bėržas* «береза») — ст.-сл. *брѣза*, болг. *бреза*, с.-х. *брѣза*, словен. *breza*, ч. *břiza*, словац. *breza*, п. *brzoza*, кашуб. *břoza*, в.-луж. *brěza*, н.-луж. *brjaza*, полаб. *brezə*, укр. *берѣза*, рос. *берѣза*, білор. *бярѣза*; *džalbъ «жолоб» — ст.-сл. *жаѣбъ*, болг. *жлеб*, с.-х. *жлѣб*, словен. *žlėb*, ч. *žlab*, *žleb*, словац. *žl'ab*, п. *żłob*, в.-луж. *žłob*, укр. *жѣлоб*, рос. *жѣлоб*, білор. *жѣлаб*; *mǫlti «молоти» (лит. *málti* «молоти») — ст.-сл. *млѣти*, с.-х. *млѣти*, словен. *mlėti*, ч. *mlíti*, словац. *mliet'*, п. *mleć*, в.-луж. *mlěć*, н.-луж. *mljaś*, укр. *молѣти*, рос. *молѣть*, білор. *малѣць*.

Одночасно з метатезою в дифтонгічних сполученнях голосних *э, ǣ* з *г, і* в частині говорів праслов'янської мови відбулись аналогічні зміни також у сполученнях голосних *ъ, ь* з тими самими сонорними *г, і*. Очевидно, саме в цей період у праслов'янській мові відбувалось фонологічне злиття давніх *ѣ, і* з ірраціональними *ъ, ь*, що виділились у балто-слов'янській мовній єдності з складотворчих *г, і*, *п, ф*. В тих праслов'янських говорах, де на цей час давні *ѣ, і* ще не злились із *ъ, ь* (південні говори праслов'янської мови, включаючи й ті, що лягли в основу формування чеської і словацької мов), почалась взаємодія голосних *ъ, ь* з наступними сонорними *г, і* в процесі їх артикуляції. Внаслідок цього голосні неповного творення в південнослов'янських говорах злились з наступними *г, і*, що належали до того самого складу, в єдині складотворчі сонорні *г, і* і таким чином відновились індоєвропейська природа цих звуків, а в тих праслов'янських говорах, у яких на цей час уже відбулось фонологічне злиття давніх *ѣ, і* з голосними неповного творення *ъ, ь*, що вимовлялись перед колишніми складотворчими *г, і*, голосні *ъ, ь* зберігались перед належними до того самого складу *г, і*, як окремі фонemi. При цьому сонорні *г, і* здебільшого втрачали свій складотворчий характер, очевидно, ще в останній період діяння загальнослов'янського закону відкритості складу і тим самим вели до припинення цього закону. Лише в частині східнослов'янських говорів після складотворчих сонорних *г, і* розвинулись нові голосні неповного творення *ъ, ь*, аналогічні тим, які вимовлялись

перед сонорними, і таким чином на місці праслов'янських складотворчих звуків *ǣ*, *ǫ* тут утворились двоскладові групи *ъгъ*, *ѣгъ*, *ьгъ*, які згодом перейшли в *оро*, *оло*, *ере* (так зване друге повноголосся). В такий спосіб виникли праслов'янські діалектні розходження в рефлексії колишніх тавтосилабічних (належних до одного складу) сполучень *ъг*, *ьг*, *ѣг*, *ьѣ*, які проявляються і в сучасних слов'янських мовах та їх діалектах. Пор.: *gъrbъ «горб» — ст.-сл. *grъbъ*, болг. *grъb*, с.-х. *gr̥ba*, словен. *grb*, ч. *hgb*, словац. *hgb*, рос. діал. *гороб* (із *gъrbъ), але рос. *горб* (із *gъrb*), укр. *горб*, білор. *горб*, п. *garb* (із *gъrb), в.-луж. *hogb*, н.-луж. *gjarb*; прасл. *mъlpъjъ «блискавка» — ст.-сл. *mlъnni*, с.-х. *mъ̥na* (із *mъlpъja), рос. діал. *молонья* (із *mъlpъnya), білор. *маланка*, діал. *молоння*, *молодня*, але рос. *молния* (з *mъlpъnya*); *vygvъ «мотузка» (лит. *viřvė* «мотузка») — ст.-сл. *vrъvъ*, болг. *vrъv*, с.-х. *vr̥vca*, *vr̥vca* «мотузочка», словен. *vrv*, ст.-ч. *vrv*, рос. *верёвка* (з *vrъvъka), білор. *вярбўка*; *vyghъ «верх» (лит. *viršus* «верх») — ст.-сл. *vrъhъ*, болг. *vrъh*, с.-х. *vr̥h*, словен. *vrh*, ч. *vrch*, словац. *vrch*, рос. діал. *верѣх*, але рос. *верх*, укр. *верх*, білор. *верх*, п. *wierzch*, в.-луж. *wjerch*, н.-луж. *wjerch*, полаб. *vārch*.

Відмінності в рефлексії колишніх сполучень типу *эг*, *эл*, *тэг*, *тэл*, *тэрт*, *тэлт*, *тэрт*, *тэлт*, *тэрт*, *тэлт* по окремих групах праслов'янських говорів і збереження цих відмінностей сучасними слов'янськими мовами свідчать про те, що процеси зміни тавтосилабічних сполучень голосних із сонорними *г*, *л* відбувались уже в ході розпаду праслов'янської мови на окремі мовні галузі, а завершились, мабуть, уже в період існування окремих слов'янських мов. Про це свідчить зокрема той факт, що ім'я Карла Великого, яке стало відоме у слов'ян не раніше другої половини VIII ст. (Карл Великий став королем у 768 р.), набувши загального значення «король», поширилось в усіх слов'янських мовах з характерними для кожної мови (за винятком лужицьких) рефlekсами сполучення *эг* (з *ar*). Пор.: болг. *крал*, с.-х. *kr̥alъ*, ч. *král*, словац. *král'*, п. *król*, в.-луж. *kral*, н.-луж. *kral*, укр. *король*, рос. *король*, білор. *кароль*. Це значить, що в другій половині VIII ст. процеси змін у сполученнях голосних із сонорними *г*, *л* ще продовжувались.

Друга перехідна палаталізація задньоязичних

Монофтонгізація дифтонга *эі*, перед яким раніше могли виступати задньоязичні приголосні *g*, *k*, *x*, тобто перетворення колишнього *эі* у голосні переднього ряду *ѣ* (згодом *е*) або *ї*, привела до того, що в ряді праслов'янських слів і форм задньоязичні приголосні знову опинилися в позиції перед голосними переднього ряду, — вже після того, як вони в процесі першої палаталізації перед усіма давніми голосними переднього ряду перейшли в м'які шиплячі

dž', ě', š'. Оскільки після першої перехідної палаталізації задньо-язичні в таких позиціях стали для праслов'янської мови не характерними, приголосні **g, k, x** перед голосними **ǫ (ě), ī** дифтонгічного походження (з **ѡі**) теж почали зазнавати перехідного пом'якшення. Але під впливом властивої кожній мові, хоч і не завжди послідовно виявленої, тенденції до уникнення збігу різних фонем і утворюваних з них мовних знаків рефлексів задньоязичних перед **ǫ** і **ī** з **ѡі** не збіглися із м'якими шиплячими, що виникли внаслідок першої палаталізації, а розвинулись у нові для праслов'янської мови м'які свистячі **dž, ě** і свистячий **š**, який у більшості говорів збігся з давнім свистячим **s**, пом'якшеним перед голосними переднього ряду, а в західних говорах праслов'янської мови, подібно до **sj**, перейшов у м'який шиплячий **š'.** Напр.: *kǫilь «цілий» (прус. *kailüstiskan* «здоров'я», гот. *hails* «здоровий») → *k'ǫilь → *k'ělь → c'ělь (ст.-сл. **цѣлѣ**); *kǫina «ціна» (лит. *káina* «ціна») → *k'ǫna → *k'ěna → ěēna (ст.-сл. **цѣна**); *gǫkǫi «руці», дав. в. одн. (гр. *χώρα* «землі» з *χώραι*) → → *gǫk'ǫ → *gǫk'ě → gǫc'ě (ст.-сл. **ръѡѣ**); *pǫkǫitǣ «печіть», нак. сп. (гр. *φέρουτε* «щоб ви несли») → *pǫk'ǫtǣ → *pǫk'ětǣ → *pǫc'ětǣ (ст.-сл. **пѣѣте**); *pǫkǫi «печи» (гр. *φέρεις* «щоб ти ніс») → *pǫk'ī → → pǫc'ī (ст.-сл. **пѣци**); *v'ǫkǫi «вовки» (гр. *λόχοι* «вовки») → *v'ǫk'ī → *v'ǫc'ī (ст.-сл. **вѣѣци**); *nǫgǫi «нозі» → *nǫg'ǫ → *nǫg'ě → → *nǫdz'ě (ст.-сл. **ноѣѣ**); *dž'ǫgǫitǣ «палить» → *dž'ǫg'ǫtǣ → → *dž'ǫg'ětǣ → *dž'ǫdz'ětǣ (ст.-сл. **жѣѣте**); *dž'ǫgǫi «пали» → → *dž'ǫg'ī → dž'ǫdz'ī (ст.-сл. **жѣѣси**); *xǫidь «сивий» → *x'ǫdь → → x'ědь → s'ědь, зах.-слов. **š'ědь** (ст.-сл. **сѣдѣ**, рос. *сед-ой*, п. *szedziwy*, ч. *šedý, šedivý*); *xǫigь «сірий» → *x'ǫgь → *x'ěgь → → s'ěgь, зах.-слов. **š'ěgь** (ст.-сл. **сѣръ**, рос. *серый*, п. *szary*, ч. *šerý*); *mǫuxǫi «мусі» → *mǫx'ǫ → *mǫx'ě → mǫs'ě, зах.-сл. **mǫš'ě** (ст.-сл. **моуѣѣ**, укр. *мусі*, п. *musze*, ч. *moúše*).

У південних і східних говорах праслов'янської мови голосні **ě** і **ī** з дифтонга **ѡі** викликали перехідну палаталізацію попередніх задньоязичних і в тих випадках, коли між задньоязичним приголосним і наступним **ě** або **ī** дифтонгічного походження мав місце приголосний **v.** У західнослов'янських говорах задньоязичні приголосні в таких умовах палаталізації не зазнавали. Ці діалектні розходження пізньопраслов'янського періоду (а можливо, вже й періоду роздільного існування окремих слов'янських мов) знаходять своє відображення і в сучасних відмінностях між південними і східними слов'янськими мовами, з одного боку, та західними, — з другого в рефлексії колишніх звукосполучень **kvě, kvī (< kvǫi), gvě, gvī (< gvǫi), xvě, xvī (< xvǫi).** Так, на місці праслов'янського *gvǫizda > *gvězda «зоря» виступає рос. *звезда*, укр. діал. *звізда*, ст.-сл. **svѣзда**, болг. *звезда*, макед. *звезда*, с.-х. *zvézda*, словен. *zvézda*, п. *gwiazda*, ч. *hvězda*, словац. *hviezda*, в.-луж. *hwězda*, н.-луж. *gwězda*; на місці прасл. *kvǫitь > květь «цвіт» — рос. *цвет*, укр. *цвіт* (і *квітка*), білор. *цвет* (і *кветка*), ст.-сл. **цвѣтъ**, болг. *цвет*, макед. *цвет*, с.-х. *ceût* (*ceûjet*), словен. *cvēt*,

п. kwiat, ч. květ, словац. kvet, в.-луж. kwět, н.-луж. kwět; на місці прасл. *v^hl^hxvōi > *v^hl^hxvī «волхви» — ст.-сл. **вѣлѣски**. Очевидно, тільки в цей час зазнавали перехідної асиміляції і такі g, k з наступним v, які знаходились у позиції перед будь-яким голосним переднього ряду, бо аналогічний перехід спостерігається і в позиції перед давніми **ī, ъ**. Пор. *gvīzdatī «свистіти» — п. gwizdać, ч. hvízdati, словац. hvízdat', в.-луж. hwizdać, н.-луж. gwizdaś, ст.-сл. **звѣздати**, с.-х. звійждати, звійзнути, словен. zvízdati, zvízgati, білор. звiзд «посвист», рос. діал. звiзнуть «сильно вдарити»; *kvīlētī, *kvīlītī «квиліти, скиглити» і *kvēlītī «мучити, знущатись» — п. kwilić, ч. kvīliti, словац. kvilit', ст.-сл. **цвѣлѣти**, с.-х. цвїлети «скиглити, сумувати», цвѣлiti «засмучувати», давньор. **цвѣлiti** «знущатись»; *kvīstī, *kvytō «цвісти, цвіту» — п. kwitnać, kwitnę, ч. kvěsti, kvetu, словац. kvitnúť, kvitnem, н.-луж. kwisć, kwitu, ст.-сл. **цвѣсти**, **цвѣтъж**, с.-х. цвѣтати, словен. cvesti, cveteti, давньор. **цвѣсти**, **цвѣту**, укр. цвѣсти, цвѣту, рос. цвести, цвету, білор. цвѣсці, цвѣту. Ці приклади свідчать про те, що свистяча якість м'яких приголосних, які виникали із задньоязичних перед голосними переднього ряду в цей час, не залежала від особливої якості **ě** і **ī** дифтонгічного походження, а пояснювалась лише тенденцією до уникнення фонологічного збігу нових палатальних приголосних з тими м'якими шиплячими **ž', ѣ'**, які вже існували на цей час у праслов'янській мові як результати першої перехідної палаталізації задньоязичних.

Висновок про незалежність якісного розрізнення результатів першої і другої перехідної палаталізації задньоязичних від особливої якості дифтонгічних за походженням **ě** і **ī** підтверджується ще й іншими фактами. На час здійснення другої палаталізації в праслов'янській мові (чи вже і в окремих слов'янських мовах) з'явилося декілька слів, запозичених з інших мов, у яких звук **k** знаходився в позиції перед голосними переднього ряду не дифтонгічного походження, але не зазнав першої палаталізації через те, що вона на цей час уже припинила свою дію. В усіх таких словах звук **k** змінився в **c'** за законом другої палаталізації, як і **k** перед **ě, ī** з дифтонга **єі**. Напр.: *k'ynta «цятка, монета» (гот. kintus «гріш») — ст.-сл. **цѣта** «монета», ст.-с.-х. ceta «монета», давньор. **цѣта** «монета», укр. **цятка**, п. cętka, ч. ceta, cetka «бляшка»; *kьrku «церква» (гот. kuirikō «церква», гр.-балк. **κῠρι(α)κη** > kirika, літургійний вираз) — ст.-сл. **цръкы**, болг. **църква**, с.-х. црква, укр. **церква**, рос. **церковь**, п. cerkiew (арх. cyrkiew), ч. církev і т. д.

Дія другої перехідної палаталізації задньоязичних приголосних у пізньопраслов'янський період не обмежилась позицією задньоязичних перед голосними переднього ряду. У тих словах, що мали окремі форми словозміни чи словотвору, в яких задньоязичні опинялись перед новими голосними переднього ряду **ě, ī** (з **єі**) і тому закономірно переходили в м'які свистячі, такий перехід відбувався і в тісно пов'язаних з цими формами інших формах даних слів при

тій умові, якщо задньоязичним приголосним у слові передували вузькі голосні переднього ряду *ī, ь, ę* (з *ьп*), а також *ǣ*. Так, під впливом давального і місцевого відмінків однини, а також називного-знахідного відмінків двоїни типу **dǣvīc'ě* відмінкові форми типу **dǣvīk'a, *dǣvīk'y* і под. при загальному палаталізуючому впливі попереднього голосного ряду і змінились в *dǣvī́ca, *dǣvī́c'y* і под. (пор. **zvьc'a* «вівця» з **zvьk'a, санскр. avīkā* «вівця»; *rbī́c'a* «птиця» з **rbī́k'a; stьdz'a* «дорога, стежка» з **stьg'a; *rǫlьdz'a* «користь» із **rǫlьg'a* і т. д.). Подібно до цього під впливом форм типу місцевого відмінка однини і множини **zьc'ě, *zьc'ěxъ* і називного відмінка множини **zьc'ī* форми типу **zьtk'ъ, *zьtk'a* і т. д. змінились в **zьc'ъ, *zьc'a* і под. (пор. *kьpędz'ъ* «князь» із півн.-герм. *kuningr, jūpьc'ъ* «юнак» із **jūpьk'ъ* і т. д.). Як і в позиції перед *ě, ī* дифтонгічного походження, звук *х* в цих умовах змінювався в південних і східних слов'янських говорах у *с'* в західних — у *щ'*. Пор. **vьx'о* «все», **vьx'акъ* «всякий» — ст.-сл. *вѣсе, вѣсакъ* (*вѣсакъ*), болг. *все, всяка*, с.-х. *свѣ, свѣк*, давньор. *вѣсе, вѣсакъ* (укр. *все, всяк*, рос. *всѣ, всяк*, білор. *усѣ, усяк*) — п. *wsze-, wszech-, wszak*, ч. *vše, však*, словац. *vše, však*; в.-луж. *wšě, wšak*, н.-луж. *wšo, wšak* і т. д. Перейшовши таким чином до категорії слів з м'якими основами, іменники цього типу поміняли свої давні, характерні для твердих основ закінчення давального і місцевого відмінків однини *-e* і закінчення місцевого відмінка множини *-ěxъ* на властиві м'яким основам у відповідних відмінках закінчення *-ī, -īxъ* (**dǣvīc'ě, *zьc'ě > dǣvī́c'ī, *zьc'ī; *zьc'ěxъ > *zьc'īxъ*).

Оскільки перехідна палаталізація задньоязичних після *ī, ь, ę, ǣ* є результатом взаємодії таких різноманітних факторів, як асимілятивний вплив попередніх звуків, фонетична аналогія до зміни пом'якшених задньоязичних в іншій позиції (перед *ě, ī* дифтонгічного походження), які розвивалися деякий час разом з задньоязичними в позиції після *ī, ь* і т. д. і, нарешті, фонетико-граматична аналогія до зміни тих самих звуків у іншій позиції (перед дифтонгічними *ě* і *ī*) в межах однієї парадигми, то кінцеві результати взаємодії всіх цих умов легко могли мінятися при додатковому впливі граматичної аналогії в будь-якому відношенні. Цим пояснюються такі окремі вирівнювання, як, напр., збереження *к* в словах чоловічого (і двоякого) роду *ožьtka, blīžьtka* «родич» і под. під впливом форм чоловічого роду типу *ūcēpьtkъ* (де *-ikъ* — з *-āikъ*, а після дифтонгів *ai, ai* аналогічна зміна задньоязичних не відбувалась), хоча **ūbьjic'a, *vǫzьpьc'a* і ін. Особливо сильно проявились результати цих додаткових впливів граматичної аналогії в пізніші періоди розвитку окремих слов'янських мов, що привело до значних розходжень між окремими слов'янськими мовами і діалектами в рефлексії давніх сполучень задньоязичних *g, k, x* з попередніми *ī, ь, ę, ǣ*. Пор. рос. *земляника, клубника, костяника, полка, палка* — укр. *полуниця, суниця, костяниця, поліця*, діал. *пáлиця*; ст.-сл. *кашица, кннжица, лъжица, мышьца, стьжа* — рос., укр. *кашка,*

книжка, ложка, мышка (мишка), рос. заст. *стьга* (не видно ни зги); рос. *польза, нельзя* — білор. *польга, нельзя*; рос. *паренёк* — *молодец*; ларёк — діал. *ларец*; мешок — діал. *мешец*; всю — істор. *вху* і т. д. В південнослов'янських мовах під впливом форм наказового способу типу *гьст*, *гьсѣте*, *дъздзѣти*, *дъздзѣте*, *палѣст*, *палѣсѣте* тісно пов'язані з ними в словотворчому відношенні ітеративні форми типу **paŕk'atī*, **razdžīg'atī*, **palēk'atī* змінилися у форми типу *paŕc'a-tī*, *razdžīdz'atī*, *palēc'atī*, тимчасом як у східних і західних слов'янських мовах така зміна не відображена.

Більшість попередніх дослідників (починаючи з І. О. Бодуена де Куртене) розглядала перехідну палаталізацію задньоязичних у позиції після *ī*, *ь*, *ѣ*, *гъ* як не пов'язану з палаталізацією перед *ѣ*, *ī* дифтонгічного походження, причому одні дослідники вважали, що вона відбувалась пізніше від палаталізації перед дифтонгічними *ѣ*, *ī* і називали її третьою перехідною палаталізацією, а інші виходили з припущення, що вона мала місце раніше, ніж палаталізація перед *ѣ*, *ī* з дифтонгів. Але при такому розриві різних сторін єдиного історичного процесу переходу *g*, *k*, *x* в *dz'*, *c'*, *s'* (*š'*) залишаються нез'ясованими деякі характерні особливості перехідної палаталізації задньоязичних після *ī*, *ь*, *ѣ*, *гъ* (розходження закінчень типу *отьсѣхъ*, *вьсѣхъ*, відсутність палаталізації в ряді відповідних випадків тощо).

На основі деяких ономастичних даних можна зробити висновок, що друга перехідна палаталізація (принаймні на південнослов'янській мовній території) відбувалась не раніше VII—VIII ст. н. е. Про це свідчить зокрема той факт, що топонімічні назви Паннонії *Lěšnic'a*, *Žabŕnic'a* в латинських документах VII—VIII ст. передаються ще як *Lieznicha*, *Sabinicha*, тобто із звуком *k*. Але при цьому слід враховувати, що латинські документи цього часу могли відображати значно давнішу латинську письмову традицію в написанні назви цієї річки чи принаймні суфікса *-ic'a*, характерного для цілого ряду слов'янських назв річок.

Завершення змін колишніх звукосполучень *tj*, *dj*, *kt'*

На період розпаду праслов'янської мови припадає завершення процесу злиття і перехідної палаталізації колишніх звукосполучень *tj*, *dj*, *kt'*. На відміну від усіх інших приголосних, які в позиції перед *j* зливались із ним, утворюючи нові м'які приголосні фонemi ще на початку пізньопраслов'янського періоду, проривні передньоязичні приголосні *d*, *t*, пом'якшуючись наступним *j*, до кінця праслов'янського періоду не піддавались остаточному злиттю з *j*. В результаті взаємної асиміляції *j* і пом'якшуваних ним попередніх *t'*, *d'* утворилися специфічні дуже м'які подовжені приголосні звуки *t't'*, *d'd'* з сильним палатальним призвуком *j* в усій їх артикуляції. На пізнішому етапі з комплексом *t't'* злився рефлекс праслов'ян-

ського сполучення задньоязичного **k** (в тому числі і з **g**) з наступним м'яким **t'** (перед голосними переднього ряду) або **t't'** (з **t'j**). У переважній більшості говорів праслов'янської мови в ході її розпаду особливо помітний призвук **j** як щільного палатального приголосного залишався все-таки в кінці звукових комплексів **t't'**, **d'd'**. Під впливом артикуляції передньоязичних елементів **t'**, **d'** цей йотовий призвук у східнослов'янських говорах змінився в передньоязичний шиплячий призвук типу **š'**, **ž'**, внаслідок чого комплекси **t't'**, **d'd'** перетворились у цих говорах у м'які шиплячі афrikати **č'**, **žž'** — такі самі, які вже існували в цих говорах на місці **k**, **g**, що зазнали першої перехідної палаталізації задньоязичних. Пізніше афrikата **žž'** на місці колишнього **d'j**, як і **dž'** на місці **g'**, у східнослов'янських мовах втратила свій проривний елемент і змінилась у фрикативний приголосний **ž'**. На відміну від цього, в західнослов'янських діалектах йотовий призвук перетворився в передньоязичний свистячий призвук типу **s'**, **z'**, що привело до переходу комплексів **t't'**, **d'd'** в м'які свистячі афrikати **c'**, **dz'** — такі самі, які виникали в цих діалектах в результаті другої перехідної палаталізації задньоязичних. Більш різноманітними були зміни комплексів **t't'**, **d'd'** в південнослов'янських говорах. У центральних і західних районах поширення південнослов'янських говорів (на території сучасної Югославії, частково західної Болгарії) палатальний призвук **j** в кінці комплексів **t't'**, **d'd'** зберігався без змін, результатом чого стали характерні для цих територій рефлексі відповідних комплексів у вигляді палатальних шиплячих афrikат **č'**, **žž'** (с.-х. **h**, **ḥ**). При цьому в західній частині південнослов'янських говорів призвук **j** у комплексі **d'd'** був настільки сильним, що згодом повністю витіснив проривний елемент **d'**; тому в сучасних словенських і західнохорватських (чакавських) говорах на місці колишнього **d'd'** (< **dj**) виступає рефлекс **j**. На території сучасної Македонії і південнозахідної Болгарії давні комплекси **t't'**, **d'd'** перейшли в м'які задньоязичні **k'**, **g'**. Своєрідними в цьому відношенні були говори на території сучасної Болгарії, а також говори, що лягли в основу формування староцерковнослов'янської мови, в яких призвук **j** поширився на початок артикуляції комплексів **t't'**, **d'd'** настільки інтенсивно, що став передувати початкові вимови проривних компонентів **t'**, **d'**, набувши при цьому характеру передньоязичного шиплячого призвука **š'**, **ž'**. Результатом цієї видозміни стали характерні для старослов'янської мови і більшості болгарських говорів (у тому числі болгарської літературної мови) звукосполучення **št**, **žd** (< **š't'**, **ž'd'**) як рефлексі колишніх комплексів **t't'**, **d'd'**.

Остаточні результати змін колишніх звукосполучень **dj**, **tj**, **kt'** по різних частинах загальнослов'янського мовного масиву відбиваються в таких прикладах рефлексії цих сполучень у відповідних словах різних слов'янських мов: ***mǎd'ja** «межа» — укр. *межа*, рос. *межа*, білор. *мяжа*, п. *miedza*, ч. *meze*, словац. *medza*, в.-луж.

межа, ст.-сл. межда, болг. межда, макед. меџа, с.-х. меџа, словен. meja; *tjūd'jъ-(jъ), *tūd'jъ «чужий» — укр. чужий, рос. чужой, білор. чужы, п. cudzy, ч. cizí, словац. cudzí, в.-луж. cuzy, ст.-сл. штоуџь, болг. чужд, макед. туџ, с.-х. тѹѣ, туѣи, словен. tūj; *svēt'ja «свічка» — укр. свіча, рос. свеча, білор. свечка, п. świeca, ч. svíce, словац. svieca, в.-луж. swěca, ст.-сл. свѣшта, болг. свец (чит. свешт), макед. свеџа, с.-х. свеџа, свиџеџа, словен. svéca; *gōrēt'ja ж. р. «горюча, горяча» — укр. горяча, рос. горяча(-я), білор. гарачая, п. gogaśa, ч. hogoúci, словац. hogúci, в.-луж. hogjasa, ст.-сл. гораш-та, болг. гореџа (чит. гореџта), словен. goreča; *pǎkti > *pǎt't'ь «піч», *nǎkti > *nǎt't'ь «ніч», *mǎgti > *mǎt't'ь «міць» — укр. піч, ніч, рос. печь, ночь, мочь, білор. печ, ноч, п. piés, пос, мос, ч. рес, пос, мос, словац. рес, пос, мос, в.-луж. рѣс, по́с, мо́с, н.-луж. рјас, пос, мос, ст.-сл. пешть, ноштъ, моштъ, болг. пеџ, ноџ, моџ (чит. пешт, ношт, мошт), макед. пеџ, ноџ, моџ, с.-х. пѣѣ, нѣѣ, мѣѣ, словен. reč, poč, moč. Разом з відмінностями у рефлексії по окремих слов'янських мовах давніх звукосполучень *tort*, *tolt*, *tärt*, *tält* відмінності між слов'янськими мовами в наслідках змін колишніх сполучень *dj*, *tj*, *kt'* є найістотнішим фонетичним критерієм членування сучасних слов'янських мов на три групи — східну, західну і південну.

Позиційне подовження голосних. Поява нових складових інтонацій

Перетворення коротких голосних *ъ*, *і* в ультракороткі редуковані голосні *ѣ*, *ь* відбилось на просодичній (ритміко-інтонаційній і акцентуаційній) організації всіх тих слів, до складу яких ці голосні входили. Одним з наслідків скорочення складів з *ъ*, *і* в словах було подовження попередніх складів у тих самих словах, викликане тенденцією до збереження незмінною загальної часокількості слова. На відміну від аналогічного явища в пізніший період розвитку слов'янських мов, коли таке замінене подовження було викликане остаточним занепадом складів з редукованими *ѣ*, *ь*, позиційне подовження голосних, пов'язане з скороченням *ъ*, *і*, не обов'язково проявлялось у складі, який безпосередньо передував складові з *ѣ* чи *ь*, а при певних умовах припадало на інші склади слова. Так, коли редукований голосний був у кінцевому складі трискладового слова з наголосом на початковому складі, подовження проявлялось не на середньому, а на наголошеному початковому складі слова. В тих випадках, коли голосні *ъ*, *і*, які підлягали скороченню, були в наголошеному складі, наголос переміщувався на попередній склад, який зазнавав подовження. Таким чином, позиційне подовження, викликане скороченням *ъ*, *і*, завжди мало місце під наголосом — чи то старим, чи перенесеним із складу з редукованим голосним. А через те, що наголос на довгих голосних у праслов'янській мові міг бути тільки музикальним, тобто супроводи-

тись якимсь певним рухом тону в межах складу, подовження наголошуваних складів тягло за собою зміни в характері складових інтонацій — відбувалась так звана метатонія.

Коли подовження зазнавав склад з голосним дифтонгічного походження чи з сполученням, що походило з колишніх *эг, эл, аг, ал*, такий склад міняв звичайну для нього під наголосом циркумфлексову інтонацію на новий інтонаційний тип, який характеризувався більшою подовженістю і підвищенням тону в кінці складу. Цей інтонаційний тип у працях дослідників дістав назву нового акута. Новоакутова інтонація, як відмінна від інших інтонаційних типів праслов'янської мови, встановлюється на основі зіставлення таких її специфічних рефлексів у відповідних словах сучасних слов'янських мов: довгота голосного в словацькій мові, яка в усіх інших випадках, крім пізніших стягнень, довготу втратила, висхідна довгість у чакавських, кайкавських і посавських говорах і спадна довгість у штокавському наріччі сербо-хорватської мови. В інших слов'янських мовах (словенській, чеській, польській — в останній на носових голосних, східнослов'янських — у випадках з повноголоссям) інтонаційно-часокількісні рефлекси нового акута збіглися з рефlekсами старого акута. Щодо української мови, то в ній поява нового акута на повноголосних формах у вигляді наголосу на другому складі повноголосного сполучення супроводиться подовженням голосного *о чи е* в цьому складі з переходом йог *о в і*. Пор. **gŏ'kŭ* (з наголосом на кінцевому складі) — *гѣкъ* — чак. *gúk*, словен. *gŏk*, словац. *gúk*, п. *gąk* (при *gęka*); **gŏl'vŭ* — *gŏlvъ — чак. *gláv* (при *glávǎ*), словен. *gláv*, словац. *hláv* (при *hlava*), п. *głów* (при *głowa*), рос. *голове* (при *голова́*), укр. *голів* (при *голова́*); **kŏř'ľ* — *kŏrlъ — шток. *krāľ*, чак. *král'*, словен. *králj*, п. *król* (при *krola*); рос., укр. *король* (при *король*); *tęgnǎšt, *vęžǎšt, *mŏltišt — *tęgnǎšъ, *vęžǎšъ, *mŏltišъ — чак. *tęgneš*, *vęžeš*, *mlátiš*, словен. *tęgneš*, *vęžeš*, *mlátiš*, рос. *тяну́* — *тянешь*, *вяжү́* — *вяжешь*, *молочү́* — *молотишь* і ін. Метатонія старого циркумфлекса в новий акут відбувалась і перед внутрішнім складом з редукованим голосним, зокрема перед суфіксами *-ъкъ -ъка*, *-ъко*, *-ъсь*, *-ъса*, *-ъсе*, *-ъствъ*, *-ъје*, *-ъја*. Напр.: *gŏlvŭka — *gŏlvъka, ч. *hlávka* (при *hlava*), п. *główka* (при *głowa*), рос. *голова́ка* (при *голова́*), укр. *голівка*; *prŏtiǎ — *prŏtje — чак. *prútjī*, словен. *prŏtje* і под. Оскільки новий акут з'являвся в якихось окремих формах певних типів слів, тимчасом як решта форм даної парадигми зберігала рефлекс давнього циркумфлекса, у багатьох випадках відбувалось аналогічне узагальнення з нефонетичним витісненням або старого циркумфлекса в решті форм, або нового акута в відповідних формах. Через це повної відповідності рефлексів нового акута по всіх словах і по всіх слов'янських мовах, як правило, не буває.

Умови появи нового акута не обмежуються випадками з наступними складами, що містили в собі *ъ* або *ь*. Такий самий ефект у вигляді нового акута, який мав місце при скороченні наступного

складу з ʔ або ʙ, викликало, очевидно, і стягнення наступної групи «м'який приголосний + j» чи скорочення виниклого з цієї групи довгого м'якого приголосного в короткий м'який приголосний. Найбільш виразно це явище представлене в іменниках жіночого роду на -ja. Пор. *tĕgja — tĕdž'a «вара, тягар» — чак. téža, словен. téža, ч. tíže, п. cięża; *džĕdja «спара» — чак. žĕda, словен. žĕja, п. żadza; *stōrgja — *stōrdž'a «сторожа» — чак. stráža, словен. stráža, ч. stráž, п. stróža, укр. *сторóжа*; *gōrdja «огорожа» — чак. grāja, шток. grāja, словен. grāja, укр. *горóжа*, ч. hráze «гребля», словац. hrádza. Крім цього, новий акут з'являвся не лише внаслідок скорочення часокількості слова, а і внаслідок її збільшення, зокрема при збільшенні кількості складів у слові в процесі приєднання нових словотворчих (а іноді й словозмінних) елементів. Так, зазнавали метатонії старі циркумфлектовані склади прикметників після приєднання до них прикметникового члена. Напр.: *gōldьpъ — *gōldьpъjъ, посав. glādan — glādnī, рос. *голоден* — *голо́дный* і под.

Процес, аналогічний до появи нового акута на довгих циркумфлектованих голосних, відбувався при тих самих умовах і в складах з короткими голосними ɔ, ǣ. В таких випадках голосні ɔ, ǣ зазнавали подовження і, будучи наголошеними або переймаючи при цьому на себе наголос, діставали спеціальну інтонацію, паралельну новоакутовій на старих довготах. Найбільш виразні рефлексі такої нової інтонації виявляє словенська мова, яка в усіх відповідних випадках має висхідну довгість. Специфічні рефлексі паралельної новоакутовій інтонації колишніх коротких ɔ, ǣ спостерігаються в деяких північних говорах російської мови (говір сіл Леки, Нікольське), в яких голосний ɔ в таких випадках звучить як дифтонг уо (ω). У сербо-хорватській літературній мові в відповідних випадках (лише перед приголосними г, l, m, n, j, v) виступає спадна довгота, в чеській і словацькій — довготи. Пор.: *dvǫgъ — *dvǫgъ — чак. dvóg, рос. діал. *двуор*, ч. dvůr; *gǫgъ — *gǫgъ — чак. góg (при gorā), словен. góg, ч. hůr (при hora); *nǫsīšī — *nǫsīšīъ — чак. nòsiš, словен. pòsiš, рос. діал. *носим* (*нюосим*); *kǫzja, *vǫlja — *kǫž'a, *vǫl'a — чак. kòža, vòlja, словен. kǫža, vǫlja, рос. діал. *кѡжа*, *вол'а* (*куожа*, *вуол'а*); ч. kůže, vůle; *nǫvъ — *nǫvъjъ — рос. діал. *нуовай* і под.

Принаймні в частині праслов'янських говорів за тих самих умов, коли на дифтонгічних довготах з'являвся новий акут, а на коротких голосних — інтонація, паралельна новоакутовій, на давніх монофтонгах, які звичайно під старим наголосом виявляли акутову інтонацію, внаслідок подовження виникав новий тип інтонації, який дістав назву нового циркумфлекса. Ця інтонація в сербо-хорватській і словенській мовах відображається як довга спадна, тотожна тій, яка виступає в цих самих мовах на місці старого циркумфлекса. В чеській мові на місці нового циркумфлекса відбулось скорочення довгого голосного, як і на місці старого циркумфлекса, тимчасом як старі акутові склади зберігають довготу. Східнослов'ян-

ські і польська мови ніяких слідів нового циркумфлекса не виявляють — в усіх відповідних випадках тут мають місце рефлексії, що відповідають старому акутові. Пор.: *dělŏ — *dělъ — с.-х. dělŏ — děl, словен. dělo — děl, ч. dílo — děl; *kŏrva — *kŏrvъ — с.-х. krāva — krāv, словен. kráva — krāv, ч. kráva — krav, але рос. корѡва — корѡв; супин *bŕātъ, *sŕātъ, *rītъ, *rūtъ (при інфінітивах *bŕátī, *sŕátī, *rītī, *rūtī) — словен. супини brāt (інфін. bráti), spāt (spáti), rīt (píti), rīt (ríti) — ч. brat (bráti), spat (spáti), pit (píti), ryt (rýti); *krŭtī — *krŭješъ, *mázatī — *māžešъ — чак. krīti — krīješ, mázati — mážeš, словен. kríti — krīješ, mázati — mážeš; *bŏgāta — *bŏgātъjъ, *vālīka — *vālīkъjъ — чак. bogāta — bogātī, velīka — velīkī, словен. bogāt — bogāti, velik — veliki і под.

Нове позиційне подовження голосних під старим чи перенесеним наголосом, особливо позиційне подовження здавна коротких голосних *ѡ, ѣ*, великою мірою затерло старі фонологічні співвідношення довгих і коротких голосних, уже і без того сильно порушені кількісною непропорційністю обох цих рядів голосних, яка виникла в результаті редукції двох коротких голосних —*ъ, ъ* — і появи кількох нових довгих голосних з дифтонгів. Створилась система співвідношень, при якій довгі голосні в ряді випадків могли виступати лише як позиційні (наголошені) варіанти коротких. Це стало одним з вирішальних факторів тенденції до масового позиційного скорочення довгих голосних у всіх праслов'янських говорах.

Дальше позиційне скорочення довгих голосних і позиційне подовження редукованих

Уже в ранньопраслов'янський період скороченням довгих голосних у складі дифтонгів і дифтонгічних сполучень було покладено початок позиційному скороченню довгих голосних. При цьому довгі голосні, переходячи в короткі, відповідним чином міняли згодом і свою якість (*ā* пізніше виступало як *ѡ*, а не як коротке *ă*, *ā* як *ǣ*, а не як коротке *ĕ*). Тенденція до скорочення довгих голосних продовжувала діяти і в пізньопраслов'янський період. Ця тенденція була посилена фактом остаточного порушення пропорційних співвідношень між довгими і короткими голосними після появи в системі вокалізму нових довгих голосних *ū, ī, ū, ē, ō, ȳ*, які виникли в результаті монофтонгізації дифтонгів і дифтонгічних сполучень. Навіть після злиття *ū* з *ū*, *ē* з *ā* (в *ĕ*) і нового *ī* з давнім *ī* створилась система, в якій семи довгим голосним *а, ѣ, ī, ū, у, ȳ, ę* (у тому числі чотири наддовгих *ī, ū, ȳ, ę* і три нормально довгих *а, ѣ, у*, з яких у дещо скоротився порівняно з *а, ѣ*) протиставились усього два нормально короткі голосні *ѡ, ѣ* і два редуковані голосні *ъ, ъ*. У цих умовах ознаки часокількості голосних, вилучені з колишніх пропорційних парних протиставлень, при яких кожній довгій голосній відповідала якісно аналогічна їй коротка голосна, почали

втрачати роль диференційних ознак фонем і перетворювались у супровідні (в тому числі позиційні), ознаки, тимчасом як фонологічно істотна роль диференційних ознак голосних фонем почала все більше пов'язуватись із самими тільки якісними особливостями голосних. Перетворенню довготи в позиційну ознаку єдиної голосної фонемі значною мірою сприяло позиційне подовження коротких голосних *э*, *а* в умовах появи на них інтонації, паралельної новоакутовій. Усе це мало своїм наслідком два зустрічні процеси, які багато в чому змінили фонетичний характер праслов'янського вокалізму в мовному потоці. З одного боку, надмірна різноманітність і непропорційність часокількісних протиставлень голосних повела до того, що довгі голосні в переважній більшості позицій у слові зазнали скорочення. Так, усі довгі голосні незалежно від наголосу, скоротились в усіх випадках в абсолютному кінці слів. Напр.: **vǫdā*, **rǫkā*, **vǫdŭ*, **rǫkŭ*, **vǫdǫ*, **rǫkǫ*, **stolā*, **stolī*, **stolŭ*, **nǫstī*, **vǫstī* → **vǫdā*, *rǫkā*, **vǫdŭ*, *rǫkŭ*, **vǫdǫ*, **rǫkǫ*, **stolā*, **stolī*, **stolŭ*, **nǫstī*, **vǫstī* і т. д. Поряд з цим зазнали скорочення всі голосні в трискладових і багатоскладових словах за винятком довгих голосних під новоакутовим наголосом і довгих голосних перед середнім (не кінцевим) наголошеним складом з коротким голосним. Напр.: **jǫgǫdā*, **mǫtǫrǫ*, **nǫšǫgǫ*, **slŭšǫtī*, **dǫvǫtī*, **kǫpǫtī*, **mǫlīnǫ*, **lǫpǫtā*, **kǫrŭtǫ*, **tǫtīvǫ*, **glǫbīnǫ*, **čīstǫtā*, **vŭsǫkǫ* → **jǫgǫdā*, **mǫtǫrǫ*, **nǫšǫgǫ*, *slŭšǫtī*, *dǫvǫtī*, **kǫpǫtī*, *mǫlīnǫ*, **lǫpǫtā*, **kǫrŭtǫ*, *tǫtīvǫ*, *glǫbīnǫ*, **čīstǫtā*, **vŭsǫkǫ* і т. д., але **zǫjǫcŭ*, **mǫšǫcŭ*, **dǫšǫtŭjŭ*, *rǫšŭkŭ*, **kǫmǫrŭ* → *zǫjǫcŭ*, *mǫšǫcŭ*, **dǫšǫtŭjŭ*, *rǫšŭkŭ*, **kǫmǫrŭ* (під новим акутом), **zǫkǫnŭ*, **qŭtrǫbǫ* → **zǫkǫnŭ*, **qŭtrǫbǫ* (перед наголошеною короткістю). З другого боку, порушення часокількісних співвідношень голосних у кінці праслов'янського періоду викликало тенденцію до усунення з системи вокалізму ультракоротких (редукованих) голосних. Ця тенденція здійснювалась шляхом дальшої редукції голосних *ъ* і *ь* у напрямі до цілковитого зникнення в таких позиціях у слові, де це не зустрічало опору з боку загальної фонетичної структури слова (в т. зв. слабих позиціях), зокрема, в абсолютному кінці слова (*synъ*, **kǫmǫrъ*, **kǫnъ*), а також перед складом з нередукованим голосним, або з редукованим, який не підлягав занепаду (*dŭva*, *pravŭda*, **vŭdŭva*, *žŭnъsŭ*), і шляхом подовження редукованих голосних *ъ*, *ь* до тривалості нормально коротких голосних у таких позиціях, де це вимагалось потребами збереження певного мінімуму звукового складу слова (в т. зв. сильних позиціях), — головним чином, перед складом з редукованим голосним, який занепадав (*grъtŭ*, **kǫnъsŭ*, *žŭvъsŭ*). Кінцевий етап змін слов'янських редукованих голосних *ъ*, *ь*, який припадає вже на період роздільного існування окремих слов'янських мов, особливо дальший хід змін редукованих у сильних позиціях, був пов'язаний з іншим наслідком процесу скорочення довгих голосних — із звуженням праслов'янських коротких голосних *э* і *а*. Так, у переважній більшості пізньопраслов'янських

говорів (за винятком тих, що лягли в основу сербо-хорватської і словенської мов), редукований ь, зазнаючи подовження в сильній позиції, зливався в артикуляційному відношенні з коротким голосним ǎ, в решті південнослов'янських говорів (сучасних сербо-хорватських і при пізнішому подовженні складу в словенських) — із скороченим голосним ǎ, тимчасом як редукований ь в одній частині говорів (в усіх східнослов'янських, частково західних і південних) злився з коротким голосним ǝ, в другій частині говорів (головним чином, у тих, що лягли в основу чеської, польської і нижньолужицької, частково також верхньолужицької і словацької мов) — з тим самим голосним ǎ, з яким злився й ь, а в третій частині говорів (тих, що лягли в основу сербо-хорватської мови), як і голосний ь у тих самих говорах, злився з скороченим голосним ǎ. Щодо переважної більшості тих говорів, які поклали початок сучасній болгарській і словенській мовам, то в них голосний ь, як і голосний ь у протословенських говорах, зазнавши подовження в сильній позиції, залишився окремою фонемою, відмінною від усіх інших коротких голосних. Лише в результаті пізнішого подовження в частині випадків такий ь у словенській мові злився з а.

Відмінності між різними праслов'янськими говорами в шляхах розвитку редукованих голосних у сильній позиції пояснюються тим, що приблизно одночасно відбувалось подовження ь, ь у сильній позиції і зміна відкритих коротких голосних ǝ, ǎ в більш закриті о, е, викликана тією самою причиною, що й подовження редукованих. У більшості праслов'янських говорів (в усіх східних і західних) подовження ерів відбувалось дещо швидше, ніж звуження ǝ, ǎ, тому ери в процесі подовження могли зливатися з ѓ, ǎ як найближчими до них короткими нелабіалізованими голосними. Навпаки, в південнопраслов'янських говорах звуження ǝ, ǎ в о, е здійснювалось, очевидно, трохи раніше, ніж подовження ерів, тому ери, досить відмінні від звужених голосних о, е, або зливались із скороченим ǎ, або залишались (як ь у протоболгарських і протословенських говорах) на положенні окремої фонemi.

Звуження ǝ в о, ǎ в е

Одним з результатів позиційного скорочення довгих голосних у північнопраслов'янський період була поява короткої (скороченої) голосної фонemi ǎ в цілому ряді таких випадків, у яких могли виступати також давні короткі голосні фонemi ǝ і ǎ. Напр.: *sǎlǝ — *sǎlǎ, *slǝvǝ — *slǝvǎ, kǎpǎti — *kǎpǎti (zǎkǎpǎnǝ — *zǎkǎpǎnǝ, *rǎkǎpǎnǝ — *rǎkǎpǎnǝ), ǔmǎliti — *ǔmǎdliiti; *mǝr'ǎ — *mǝr'ǎ, *pǝl'ǎ — *pǝl'ǎ, *ǎǎǎ'ǎnǝǎ — *ǎǎǎ'ǎnǝǎ і под. В усіх таких позиціях, у яких раніше голосний ǎ відрізнявся від голосних ǝ, ǎ як більшим ступенем відкритості артикуляції, так і ступенем довготи, після скорочення ǎ виникла загроза змішування короткого ǎ з відкритими короткими ǝ і ǎ, оскільки ǎ тепер відрізнялось від ǎ вже

тільки більш передньою артикуляцією і дещо меншим ступенем відкритості, а різниця між *э* і *я* зводилась фактично лише до незначної відмінності в ступені відкритості. Таке наближення артикуляції *я* до артикуляції *э* і *я* викликало зміщення артикуляції *э* і *я* в напрямі віддалення від *я*, тобто більшого звуження цих двох давніх коротких голосних і перетворення їх відповідно в *о* і *е*. Напр.: *kǫrǣ-ti > *korǣti*, *slǫvǫ > *slovo*, **mǫr'ǣ* > *mor'e*, **pol'ǣ* > *pol'e*, *nǣbo > *nebo*, **gǫr'ǣ* > *gor'e* і т. д. Очевидно, голосний *э* зазнав звуження в *о* дещо скоріше, ніж *я* в *е*, бо цього вимагала більша близькість *э* до *я*, тимчасом як *я*, більш відмінне, порівняно з *э*, в своїй артикуляції від *я*, могло звузитись в *е* трохи пізніше від *э*, принаймні в частині праслов'янських говорів. У цьому знаходить своє пояснення той факт, що редукований голосний *ь* у протоболгарських говорах після подовження в сильній позиції злився з *я*, яке на той час ще не встигло звузитись і тому залишалось артикуляційно найбільш близьким до подовженого *ь*, тимчасом як подовжений *ь* у цих самих говорах уже не міг злитися з *э*, бо цей голосний тоді вже звузився в *о*, не подібне до *ь*.

В усіх тих праслов'янських говорах (чи, можливо, вже й самостійних слов'янських мовах), у яких сильні редуковані *ь* і *ь* перед *э* злились із *я* чи *э*, звуженню в *о*, *е* підлягали також і ті голосні *э*, *я*, які були рефlekсами колишніх редукованих *ь*, *ь*. Напр.: *съпъ* — сх.-сл. і под. *съпъ — рос., укр., білор. *сон*, макед. *сон*, в.-луж. *són*, зах.-сл. *sǣpъ — п. *sen*, ч. *sen*, словац. *sen* (але *moč*, *bočka* і ін.); *дъпъ* — *dǣpъ — укр. *день*, рос. *день*, білор. *дзень*, п. *dzień*, ч. *den*, словац. *deň*, в.-луж. *džeń*, н.-луж. *žeń*, болг. *ден*. Щодо рефlekсації сильних редукованих *ь* і *ь* у сучасній словенській мові, то тут у коротких складах обидва сильні редуковані злились в одному редукованому *э*, тимчасом як у подовжених складах вони переходять в *а*, *е*, *о*. Пор. *səp* (< *съпъ*), *dəž* (< *dъzdžь), *dəži* (< *dъzdžitъ), *domčək* (< *domъčьkъ*), *gāž* «жито» (< *гъžь*), *dāp* (< *дъпъ*), *koťal* «котел» (< *котьlъ*), *voš* (< *въšь*), *kvarōk* «краплин» (< *карьkъ*), *ovos* «овес» (< *овъсь*) і ін. Така різноманітність рефlekсації подовжених сильних редукованих у словенській мові відображає діалектну диференціацію в відтінках їх артикуляції.

Зміни в артикуляції приголосних фонем *dž'* і *g*

Слід припустити, що вже в період розпаду праслов'янської мовної єдності м'яка приголосна афrikата *dž'* зазнала спрощення, яке виявилось у занепаді початкового проривного елемента. В результаті цього спрощення колишня фонема *dž'* вийшла із співвідношення з своїм колишнім глухим відповідником *ǵ'* і злилася із фонемою *ž'*, що походила з колишньої групи *zj*. Напр.: **dž'ena* «жінка» — *ž'ena*, **dž'ьmъ* «жму» — *ž'ьmъ*, **dž'argъ* — *ž'argъ*, **bě-dž'itъ* «біжить» — *běž'itъ*, **modž'etъ* «може» — *mož'etъ*, **lodž'e* «ложе» — *lož'e* і т. д. У східнослов'янських діалектах такого пере-

творення зазнала фонема **dž'** і в тих випадках, коли вона походила з колишньої групи **dj**, оскільки на цей час рефлекс групи **dj** уже цілком злився з рефлексом колишнього пом'якшеного і йотованого **g'**. Пор.: *medž'a «межа» — mež'a, *č'udž'ь «чужий» — č'už'ь і под.

У позиції після **z** африката **dž'** спрощення в **ž'** не зазнавала. Зате в окремих випадках **dž'** в цій позиції переходило у відповідну глуху африкату **č'**, перед якою **z** могло оглушатись у **s** і переходити в **š**. У частині південнослов'янських і західнослов'янських говорів сполучення **zdž'** (**ždž'**) спрощувалось у **žd'**. Напр. *ǣrzgъє «пруття, хмиз» — укр. *рі́ща* (з *розч'я), ст.-сл. *рождѣнѣ* (ражданє), ч. *roždí* (roští); *mozdž'iti «м'яти, давити, мучити» — укр. *можжити*, ст.-сл. *можданѣ*, ч. *možditi*, *moždír*; *dъzdъ — укр. *дощ*, п. *deszcz*, ст.-сл. *дъждѣ*, ч. *dešť*.

Очевидно, вже в період розпаду праслов'янської мови, по говорах, які пролягали широкою смугою поперек праслов'янського мовного масиву зі сходу на захід, почало розширюватись артикуляційне поле фонеми **g**, яка в цих говорах почала вимовлятись не тільки як проривний **g**, а й як фрикативний **ɣ**. Така видозміна артикуляції стала можливою завдяки тому, що в фонологічній системі праслов'янської мови, на відміну від співвідношення **k—x**, не було окремої самостійної фонеми **ɣ**, яка здавна протиставилась би фонемі **g**, як **x** протиставилось **k**. Наслідком цього було підтримане тенденцією до мінімальної затрати артикуляційних зусиль остаточне витіснення в усіх відповідних говорах проривного варіанта **g** і заміна його щільним варіантом — задньоязичним **ɣ**, який згодом у більшості відповідних говорів перейшов у фарингальне **h**.

Результати цієї зміни виступають у вигляді звука **h** в українській, чеській, словацькій і верхньолужицькій мовах і в вигляді звука **ɣ** в білоруській мові і в південному наріччі російської мови та в деяких говірках словенської і сербо-хорватської мов відповідно до звука **g** в північному наріччі російської мови та в інших слов'янських мовах, які зберігають давнє **g** незмінним. Пор. укр. *гора*, *нога*, *сніг*, ч. *hoga*, *poħa*, *snĭh*, словац. *hoga*, *poħa*, *snĕh*, в.-луж. *hoga*, *poħa*, *snĕh*, білор. *гара*, *нага*, *снег* (чит. *ɣарá*, *наɣá*, *снєɣ*), півд.-рос. *ɣарá*, *наɣá*, *снєх* (< снєɣ) — рос. літерат. *гора*, *нога*, *снег* (чит. *gará*, *naɣá*, *sneg*), п. *góga*, *poga*, *šnieg*, н.-луж. *góga*, *poga*, *snĕg*, болг. *гора* «ліс», *нога*, *сняг* (чит. *g*), макед. *гора*, *нога*, *снег* (чит. *g*), с.-х. *góga*, *pòga*, *snĕg*, словен. *goga*, *poga*, *sneg*.

Подібно до звука **dž'**, проривний **g** не підлягав зміні в **ɣ** і **h** в позиції після приголосного **z**. В таких випадках потреба в збереженні проривного характеру приголосного після **z** при загальній тенденції до витіснення **g** викликала зміну **g** у відповідний глухий **k**, перед яким дзвінкий **z** міг оглушитися в **s**. Пор.: *ǣrzga «прут, різка», *mozgъ*, *bryzgati* — укр. *рі́зка*, *мозок*, *мозку*, *бризкати*, *прискати*, ст.-ч. *gózka*, *mozk*, суч. ч. *mozek*, *mozku*, *pryskati* і ін. Окремі слова звуконаслідувального і афективного характеру теж могли уникати дії загальної звукової закономірності переходу **g** > **ɣ** > **h** (пор. укр.

гелготіти, джерготіти з *g*, ч. *gágoti* «гелготіти», *gumle* (діал.) «примітивний музичний інструмент» і под. Такі випадки полегшували пізніше входження у відповідні мови запозичених слів із звуком *g*.

ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ ПІСЛЯ РОЗПАДУ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЄДНОСТІ

У перший період відокремленого існування слов'янських мов, які з'явилися у результаті розпаду праслов'янської мовної єдності, відбувався дальший паралельний розвиток фонетичних процесів, які діяли або починали діяти вже в праслов'янській мові на час її розпаду. Найбільш важливим для історичного розвитку фонетичної структури всіх слов'янських мов було продовження і завершення в цей період загальнослов'янських позиційних змін у галузі вимови редукованих голосних *ъ, ь*.

Випадіння інтервокального *j* і стягнення голосних

Очевидно, вже в період розпаду праслов'янської мовної єдності в західнослов'янських говорах приголосний *j* у позиції між голосними почав редукуватися, перейшовши перед цим у нескладове *i*. Протягом перших століть відособленого існування західнослов'янських і південнослов'янських мов цей процес закінчився в них остаточним випадінням інтервокального *j* у ряді словотворчих основ, що привело далі до асиміляції відповідних суміжних голосних і стягнення їх у довгі голосні. Одним з найбільш послідовно проведених випадків такого випадіння *j* були фонетичні зміни форм членних прикметників, які простежуються по пам'ятках старослов'янської мови. Найдавніші з цих пам'яток містять ще фонетично не змінені форми членних прикметників типу *Добраго, Доброуемоу, Довръѣмь, Доврыимь* тощо, але в пізніших пам'ятках старослов'янської мови з'являються і стають дедалі більш звичайними форми без *j* з асимільованими або й стягненими голосними: *Добраго, Доброа, Доброуоумоу, Доброумоу, Довръѣѣмь, Довръѣмь, Доврымь* і под.; словен. *dobrega, dobremu* і т. д. У найдавніших пам'ятках (XIV ст.) західнослов'янських мов, у яких випадіння *j* і стягнення голосних відбулось ще трохи раніше, ніж у південнослов'янських, відзначаються вже тільки стягнені форми типу п. *dobrego, dobremu, dobrym*, ч. *dobrého, dobrému, dobrým* і ін. Одночасно із стягненням голосних, між якими випав інтервокальний *j*, відбулося стягнення і таких суміжних голосних, між якими *j* ніколи не було. Напр.: *дѣлаахъ—дѣлаахъ, молѣахъ—моллаахъ* і под. Очевидно, таке стягнення було результатом недавнього випадіння ларингального приголосного перед формантом *-ах-*.

Досить рано відбулось у західнослов'янських і в словенській

мовах випадіння *j* у формі орудного відмінка однини іменників основ на *-a-* типу *vodojō*; пор. п. *woda* (з *wodō*, пор. знах. в. *wodę* з *wodō*), ч. *vodou* (з *vodū* < *vodō*, пор. знах. в. *vodu* з *vodō*), словац. *vodou* (знах. в. *vodu*), словен. *vodō*; пор. зах.-укр. *водов, горов, руков* і под. Так само рано відбулось у західнослов'янських мовах стягнення в формах іменників і прикметників з колишніми групами «*ь + j + голосний*» (*пiтьє, пiтьја, пiтьју* і т. д.; *bratъја, bratъji, bratъjō* і т. д.; *kostъjō, kostъjъ; boъъја, boъъje, boъъji* і т. д.). Пор. п. *piće, pića, piću, braća, braći, košću, košci, boža, bože, božy*; ч. *pití, bratí, kostí, boží*; с.-х. *núhe, núha, brǎha, kósti*, словен. *kostí*.

Дещо пізніше відбулось у західнослов'янських і південнослов'янських мовах стягнення групи *-aje-* в дієслівних формах типу *dělaješъ, dělajetъ, dělajemъ, dělajete*. Пор. п. діал. *działაშ, działა, działamy, działacie*; ч. *děláš, dělá, dělámý, děláte*; с.-х. *дѣлām, дѣлā, дѣлāмо, дѣлāте*; словен. *delaš, dela, delamo, delate*; болг. *дялаш, дяла, дяламе, дялате*. Очевидно, пізнішим є також характерне для західнослов'янських мов і для деяких південнослов'янських говорів стягнення в непрямих відмінках присвійних займенників *moj, tvoj, svoj*. Пор. п. *ma, twa, swa, mego, twego, swego, memu, twemu, swemu* і т. д. (поряд з *moja, twoja, swoja, mojego* і т. д.); ч. *má, tvá, svá, mého, tvého, mému* і т. д.; словен. фрейзінг. *me, mega*.

Стягнення голосних, не пов'язаних з флективними показниками, найширше представлене в чеській мові. Пор. ч. *pás* (словац. *pás*, п. *pas*, словен. *pās*, кайк., чак. *pās*, укр. *пас* і *пояс*, рос. *пояс*, с.-х. шток. *nōjas*, болг. *пояс*), *báti se, bázeň* (словац. *bát' se, bázeň*, с.-х. *бѣјати се, бѣјазан*, укр. *боятися, боязнь*), *vévoda* (словац. *vojvoda, vojvodca*, п. *wojewoda*, словен. *vojvoda*, укр. *воевода*).

Значно пізніше, ніж у західних і південних слов'янських мовах, відбулась утрата інтервокального *i* і стягнення голосних у говорах східнослов'янських мов, зокрема в повних прикметникових формах української мови (*добрая > добра, добрую > добру, доброје > добре* і под.), в українських і білоруських іменниках типу укр. *зілля, життя, браття, сіллю, кістю, божя, боже*, білор. *зелле, піццѣ, соллю, косцю*, в дієслівних формах російських говорів типу *делааш, делат* і ін.

Випадіння інтервокального *j* і стягнення суміжних голосних у єдиний довгий голосний звук проявило помітний вплив на просодичну сферу слов'янських мов, оскільки воно викликало скорочення кількості складів у словах і пов'язану з цим зміну ритмічної організації слова. Разом з тим стягнення суміжних голосних неоднакової якості в частині випадків викликало перетворення м'яких варіантів кількох приголосних фонем у самостійні м'які приголосні фонemi, тобто збільшення кількості таких пар твердих і м'яких приголосних звуків, які становлять самостійні фонemi. Після праслов'янського злиття приголосних *g, k, x, d, t, z, s, n, l, r* з наступним *j* у єдині м'які фонemi ознака м'якості збереглась як диференційна ознака лише в фонем *п', л', г'*, які саме цією ознакою відрізі-

нялись від співвідносних з ними твердих фонем *p*, *l*, *g*, тимчасом як у фонем *dž'*, *č'*, *š'*, *ž'* і різних варіантів рефлексів *dj*, *tj* по окремих слов'янських мовах ознака м'якості перестала бути диференційною відразу ж після того, як ці фонери набули більш істотних для них ознак шиплячої артикуляції. Так само не була диференційною ознака м'якості і в нових м'яких фонемах *dz'*, *c'*, які виникли в результаті поширення другої перехідної палаталізації на випадки типу *stęga* > *stędža*, **dēvika* > *dēvic'a*. Тому нові м'які фонери *dž'*, *č'*, *š'*, *dz'*, *c'* і под., як і давня фонема *j*, у фонологічних системах слов'янських мов не становили корелятивних пар до будь-яких твердих фонем, а співвідносились між собою і з іншими приголосними фонемами за іншими фонологічними ознаками. Після злиття голосної переднього ряду з наступною голосною заднього ряду в довгу голосну заднього ряду м'який приголосний звук потрапляв у позицію перед голосною фонемою заднього ряду, яка не зумовлювала м'якість попереднього приголосного (напр., ст.-сл. *несѣше* > *несѣше*, *ведѣше* > *ведѣше* і под.).

Зміни носових голосних

Одним з найдавніших фонетичних явищ, яке почалось по окремих слов'янських мовах майже відразу після їх виділення з праслов'янської мовної єдності, було також спрощення в переважній більшості мов артикуляції успадкованих з праслов'янської мови носових голосних *q* і *ę*. За винятком польської і полабської мов та південномакедонських говорів, носові голосні приблизно протягом X ст. (в болгарській мові, очевидно, пізніше — протягом XII—XIII ст.) втратили свою носову артикуляцію і перетворилися в звичайні неносові (ротові) голосні. Уже до того в різних праслов'янських діалектах носові голосні зазнавали деяких якісних змін; так, голосний *q* в більшості говорів звукувався до *ц*, а голосний *ę* в частині говорів розширювався в *я*. Можна припустити, що звуження *q* в *ц* було основним фактором, який прискорював у більшості слов'янських мов процес утрати цим голосним носової артикуляції, після чого *ę*, залишаючись єдиним у фонологічній системі носовим голосним, втрачав будь-яку підтримку з боку системи і так само деназалізувався. В результаті деназалізації носовий *q* в переважній більшості слов'янських мов перейшов у голосний *и* (укр. *у*), але словенська мова має тут *о*, македонська — *а*; в болгарській мові на місці *q* виступає рефлекс *ъ*, спільний з рефлексом колишнього редукованого голосного *ъ*, а по діалектах також *а*, *о* та ін. Напр.: прасл. *gŏkŏ*, *sŏdъ* — рос., укр., білор. *руку*, *суд*, ч., словац. *huku*, ст.-ч., словац. *súd*, в.-луж., н.-луж. *huku*, *sud*, с.-х. *rŭku*, *sŭd*, словен. *gŏko*, *sŏd*, макед. *рака*, *сад*, болг. *ръка*, *съд* і под. Носовий *ę* в східнослов'янських мовах перейшов у *а*, перед яким зберігається колишня м'якість приголосних, що мала місце перед голосним переднього ряду *ę*. В південнослов'янських мовах на

місці давнього *ę* виступає *е*. В чеській мові перед твердими голосними *ę* перейшло в *а* (довге або коротке), перед м'якими — в *ě* (при подовженні — *í*), в словацькій перед твердими — в *а*, перед м'якими — в *ä*, в верхньолужицькій — в *а* (*ja*), *е* (*je*), в нижньолужицькій — в *ě*, *е*. Напр.: прасл. *reťь, reťьjь, zeťь, měsěcь* — рос. *пять, пятый, зять, месяц*; укр. *п'ять, п'ятий, зять, місяць*; білор. *пяць, пяты, зяць, месяц*; ч. *pět, patý, zeť', měsíc*; словац. *päť', piaty, zat', mesiac*; в.-луж. *rjeć, rjaty, měsac*; н.-луж. *řeś, rety, mjasec*; болг., макед. *пет, пети, зет, месец*, с.-х. *pēt, pēti, zēt, mjēseć*; словен. *pēt, peti, zet, mesec*.

На відміну від більшості слов'янських мов, у польській мові обидва носові голосні рано зазнали розширення — *ę* в *ą*, а *ǫ* в *ã*. Відсутність звуження *о* в польській мові сприяла збереженню його носової артикуляції, як і артикуляції носового *ę*. Але розширення вимови обох носових голосних у польській мові привело до того, що в кінці XIII ст. давні *ǫ* і *ę* злились тут у єдиний носовий голосний типу *ą*, який протягом XIV ст. в якісному відношенні не розрізнявся. У цей час носовий *ą* як на місці колишнього *ǫ*, так і на місці *ę* міг бути або довгим, або коротким, залежно від певних інтонаційних і інших умов (зокрема довгим був носовий голосний, який утворився в результаті стягнення після випадіння інтервокального *j* у формах типу *woda* з давнішого *wodojǫ*). Згодом (у XV ст.) довгий голосний носовий *ą*, незалежно від його походження з *ǫ* чи з *ę*, зазнає звуження в голосний заднього ряду *ɔ*, а короткий *ą*, так само незалежно від його походження, звужується в голосний переднього ряду *e*. Пор. прасл. *gǫkǫ — gǫkь*, п. *gękę — gąk*; прасл. *reťь — reťьjь*, п. *pięć, piąty*.

У полабській мові, говори якої збереглися до середини XVIII ст., давньому *ǫ* відповідав носовий голосний *ɔ*, а давньому *ę* — носовий голосний *ą* (крім позиції перед приголосними *d, t, z, s, r, l, n*, де так само виступав *ǫ*). Напр.: *skǫpě* (прасл. *skǫpьjь*), *tǫca* (*tǫča*), *mǫka*, *vǫzāt* (*vezati*), *jǫzěk* (*językь*), *jaśmín* (*jeśмень*), *disāt* (*desěть*).

У південномакедонських говорах, як і в ряді говорів польської мови, на місці колишніх носових голосних виступають сполучення чистих голосних з носовими приголосними: *грѣнди* (прасл. *grǫdi* «груди»), *чендо* (прасл. *čędo* «дитя»), *пенток* (прасл. *reťьkь*).

Завершення позиційних змін редукованих голосних *ь і ъ*

Як уже відзначено, процес усунення ультракоротких (редукованих) голосних *ь і ъ*, який намітився ще в період праслов'янської мови, здійснювався в двоякий спосіб залежно від позицій редукованих голосних у слові: редуковані голосні в сильних позиціях, тобто, головним чином, у складах перед редукованими слабкими, зазнавали подовження до ступеня тривалості нормально коротких голосних, причому здебільшого зливалися з

іншими наявними у відповідних групах слов'янських діалектів нормально короткими голосними, тимчасом як редуковані голосні в слабих позиціях, тобто в кінцевих складах, а також у положенні перед складом з голосним повного творення або перед складом із сильним редукованим голосним, підлягали дальшій редукції і остаточному зникненню. В різних групах слов'янських мов, які виникли в результаті розпаду праслов'янської мови, цей процес відбувався з неоднаковою швидкістю. Випадки заміни і опущення ерів у старослов'янських пам'ятках X—XI ст. дають підстави припускати, що в живих південнослов'янських мовах подовження сильних редукованих і занепад слабих редукованих завершилися не пізніше кінця X ст., після чого редуковані зберігались на письмі, а можливо, і в вимові частини грамотіїв лише за традицією. Так, уже в Зографському євангелії, яке датується приблизно кінцем X ст., зустрічаються такі написання, як **оусохъшж** (зам. **оустъхъшж**), **токмо** (зам. **тъкъмо**), **волиѣ** (зам. **кълиѣ**), **сжчець** (зам. **сжчъць**), **отъ старецъ** (зам. **старьць**), **подовентъ** (зам. **подовьнтъ**), а також помилкові написання типу **дъкъльно** (зам. **добольно**), **вѣтъхы** (зам. **вѣтъхы**). Щодо пам'яток, писаних давньоруськими і західнослов'янськими переписувачами в XI ст. (Остромирове євангеліє 1056—1057 рр., Київські листки чеського походження), то в них редуковані голосні пишуться ще цілком послідовно, що свідчить про пізніше завершення занепаду редукованих у східних і західних слов'янських мовах порівняно з південними —десь протягом XII—XIII ст. І в східнослов'янських пам'ятках букви **ѣ**, **ѥ** ще довго після цього, хоч і дуже непослідовно, зберігались на письмі за давньою традицією.

В результаті вокалізації сильних редукованих у різних слов'янських мовах з'явилися такі їх рефлексі: в усіх східнослов'янських мовах, а також у македонській і частково в центральних та східних говорах словацької мови — **о** на місці **ѣ** і **е** на місці **ѥ**; подібна рефлексія має місце і в верхньолужицькій мові, з тією відмінністю, що в позиції перед колишнім м'яким приголосним на місці **ѣ** виступає не **о**, а **е**; у польській, чеській, нижньолужицькій і в західних говорах словацької та північних говорах словенської мови — **е** на місці обох редукованих **ѣ** і **ѥ**; у сербо-хорватській і частково в центральних говорах словацької мови — **а** (у деяких говорах **ѧ**) на місці **ѣ** і **ѥ**; у полабській мові — **ѧ** на місці **ѣ** і **ѥ** (за винятком випадків з **ѣ** перед колишнім м'яким приголосним, де на місці **ѣ** виступає **а**); в болгарській мові, за винятком західних говорів, — **е** на місці **ѣ** і збереження як окремої фонemi **ѣ** після його подовження до ступеня нормального короткого; в словенській мові і в західних говорах болгарської мови обидва редуковані після подовження злилися в окрему фонему **ѣ** (словен. транскр. **ѣ**), яке в словенській мові у випадках пізнішого нового подовження злилося з **а**. Але в ряді випадків по різних слов'янських мовах від загального правила вокалізації редукованих у сильній позиції з'я-

вились відхилення, викликані дією граматичної аналогії. Так, напр., колишні слова *чьсть*, *льсть* зберігають у східнослов'янських мовах голосний *е* на місці першого *ь* не тільки в формах рос. та укр. *честь*, рос. *лесть*, *лестью*, *честью* (укр. *честю*), у яких перший *ь* перебував у сильній позиції, але, під впливом цих форм, також і в інших випадках, у яких колишній *ь* мав слабу позицію і тому закономірно занепадав: укр. *честі*, рос. *чести*, *лести* (пор. давньоруське *чти*, в якому вирівняння за аналогією ще не відбулось). З другого боку, в серболужицьких мовах колишні форми називного — знахідного відмінка однини іменників чол. роду типу *козькъ*, *копсь* із сильним редукованим у другому від кінця складі під впливом інших відмінкових форм, у яких *ъ* або *ь* були в слабій позиції і тому випадали, послідовно втратили рефлекси сильних редукованих *о*, *е*. Напр.: в.-луж. *hajk* «гайок», *kiješk* «кийок», *kusk* «кусок», *hornc* «горщик», *krawc* «кравець», *šewc* «швець»; н.-луж. *kusk* «кусок», *lěsk* «лісок», *pěsk* «пісок», *wěnk* «вінок», *końc* «кінець», *šejc* «швець» і под. Подібні відхилення, хоч і менш послідовні, зустрічаються і в інших слов'янських мовах.

Інакше, ніж у звичайних випадках, мінялись редуковані у сполученнях з попереднім чи наступним *ј* — так звані редуковані напружені. У переважній більшості слов'янських мов *ъ* у позиції перед *ј* змінювався в у (*ы*), а *ь* — в і, зливаючись із рефлексами давніх у, і в аналогічній позиції. При цьому утворювались особливі варіанти *ъ*, *ь* і у, і — так звані у, і напружені. Напр.: *dobrъjъ* > *dobryj*. *myjъ*, *gyjъ*, *vyjъ*, *kryjъ*, *sinъjъ* > *sinij*, *šija*, *hrijъ*, *šijъ*, *čъjъ* > *čij* і под. Пор. укр. *добрий*, *мию*, *рю*, *вию*, *крию*, *синій*, *шия*, *брию*, *шию*, *чий*; білор. *добры*, *мыю*, *крыю*, *сіні*, *шыя*, *шыю*, *чыі*; п. *dobry*, *myje*, *kryje*, *sinі*, *szyja*, *szyje*, *czyj*; ч. *dobrý*, *myji*, *kryji*, *pěši*, *šije*, *šiji*, *či*; болг. *конски*, *мия*, *крія*, *вълчи*, *шия*, *шия*, *чий*; с.-х. *дѣбрѣ*, *мѣјем*, *крѣјем*, *вѣчѣ* «вовчий», *шѣја*, *шѣјем*, *чѣјѣ* і под. Окреме місце в цьому відношенні займає російська мова, в якій напружені голосні дають такі самі рефлекси *о*, *е*, як і ненапружені *ъ*, *ь*. Пор. рос. *злой*, *такой*, *большой*, *мою*, *крою*, *шея*, *чей* і т. д. Російські написання ненаголошених закінчень прикметників *-ый*, *-ий* (*добрый*, *синий*) є лише продовженням старослов'янської правописної традиції, тимчасом як у живій вимові тут звучать редуковані голосні *ъ*, *ь*, що є в сучасній російській мові звичайними позиційними (ненаголошеними) варіантами голосних *о*, *е*.

Окремі наслідки вокалізації і занепаду редукованих проявляються також у колишніх сполученнях редукованих з плавними *г*, *і*. Як уже відзначено, редуковані голосні, які розвинулись у балто-слов'янський період перед колишніми складотворчими *г*, *і*, в частині пізньопраслов'янських говорів — тих, що лягли в основу сербо-хорватської, чеської і словацької мов — знову злилися з наступними плавними приголосними в єдиних складотворчих *г*, *і*. Злиття *ъ*, *ь* з наступним *г* відбулось також і в словенській мові, тимчасом як редукований перед *і* у більшості говорів словенської

мови (за винятком паннонських) зберігся у вигляді окремого голосного **о**. Пізніше в сербо-хорватській мові і в паннонських говорах словенської мови складотворче **!** перейшло в **у** (**y**). Пор. *ръстъ* «палець» — ч. *prst*, словац. *prst*, с.-х. *pr̥st*, словен. *prst*; *вълкъ* «вовк», ч. *vlk*, словац. *vlk*, с.-х. *vŭk*, словен. *volk* (*voŭk*), паннон. *vuk*.

В інших слов'янських мовах редуковані перед колишніми складотворчими **г**, **!**, незалежно від позиції, збереглися і зазнали вокалізації — в східнослов'янських мовах такої самої, як і всякі **ъ**, **ь** у сильній позиції, тобто відповідно в **о**, **е** (перед **л** — тільки **о**), в польській і нижньолужицькій мовах колишнє **tъrt** перейшло в **tart**, колишнє **tъrt** — у **tert**, але в позиції перед твердими передньоязичними приголосними — в **tart**, колишнє **tъlt** — у **flot**, **tlut**, колишнє **tъlt** — у **telt**, **tilt**; у верхньолужицькій мові відповідно до нижньолужицького і польського **tart** виступає **tort**; у болгарській мові на місці обох редукованих **ъ**, **ь** виступає голосний **ъ**, який при наявності після **г** або **!** двох чи більше приголосних, як правило, переміщується після **г**, **!**. Пор.: рос. *горло*, *гордый*, *перстень*, *долгий*, *волк*, *молчать*, укр. *горло*, *гордий*, *перстень*, *довгий*, *вовк*, *мовчати*; білор. *горла*, *горды*, *персцень*, *доўгі*, *войк*, *мойчкі*; п. *gardło*, *hardy*, *pierscień*, *długi*, *wilk*, *milczeć*; н.-луж. *gjařdło*, *gjařdy*, *pjeršćeń*, *dłujki*, *wjelk*, *mjelčas*; в.-луж. *hordło*, *hordy*, *pjeršćeń*, *dołhi*, *wjelk*, *mjelćeć*; болг. *гърло*, *пръст*, *пръстен*, *дълго*, *вълк*, *мълча*.

Щодо давніх сполучень **г**, **!** з наступними **ъ**, **ь** (з і.-е. сполучень **гу**, **лу**, **гі**, **лі**), то в них сильні редуковані давали в східних і західних слов'янських мовах такі самі рефлексі, як і в інших випадках (пор. прасл. *кгъвъ* — укр. *кров*, рос. *кровь*, білор. *кроў*, п. *kwew*, ч. *krév*, в.-луж. *krej*, н.-луж. *kšej*), тимчасом як південнослов'янські мови виявляють тут рефлексі аналогічні тим, які виступають на місці сполучень редукованих з наступними **г**, **!**, тобто рефлексі складотворчих **г**, **!** (пор. болг. *крѣв*, макед. *крв*, с.-х. *крѣв*, словен. *krvi* «крові», наз. в. *kri*). Сполучення слабих редукованих (перед складом з голосним повного творення) з попередніми **г**, **!** в усіх південнослов'янських, а також у чеській і словацькій мовах теж перетворилися в складові **г**, **!**, які в болгарській мові згодом розпалися на звукосполучення **ъг**, **ь!** (**гъ**, **лъ**); у сербо-хорватській мові **!**, як і в інших випадках, перейшло в **у** (**y**), в словенській і македонській — в **ол**. Напр.: ч. *krvavý*, *hltať*, *jablko*, словац. *krvavý*, *hltať*, *jablko*; словен. *krvav*, *gollati*, *jabolko*; с.-х. *крѣвъ*, *гѣтати*, *јѣбука*; болг. *крѣвав*, *гѣлтам*, *ябѣлка*; макед. *крѣѣви*, *голѣта*, *јаболѣко*. Сучасні дані решти слов'янських мов свідчать про те, що і в них колишні сполучення **г**, **!** з редукованими голосними в позиції перед складами з голосними повного творення спочатку перетворювались у складотворчі **г**, **!**. Але в цих мовах складотворчий характер **г**, **!** в таких випадках був рано втрачений шляхом перетворення **г**, **!** в звукосполучення **гу**, **лу** (**ри**, **ли**, **ры**, **лы**), іноді **ир**, **ил**, **лу** (**лу**), як в українській, білоруській і серболужицьких мовах,

у ро, ре, ло, ле, як у російській мові, або в нескладотворчі г, і, як у польській і в деяких говорах (та в історичних пам'ятках) російської мови. Пор. укр. *кривавий, глутати, яблуко*, білор. *кывавы, глытаць, яблыка*, в.-луж. *kwawny, jabluko*, н.-луж. *kšawny* (з *křwawny*), *jabluko*; рос. *кровавый, глотать, яблоко*; п. *kwawny, jablko*. У ряді випадків рефлексі слабих редукованих після г, і в різних слов'янських мовах замінились рефлексами сильних редукованих і навпаки.

Безпосередні наслідки занепаду редукованих голосних у просодичній і фонематичній сферах

Зникнення редукованих голосних в усіх слов'янських мовах мало надзвичайно глибокий вплив на різні сторони фонетичної будови слов'янських мов. З одного боку, позиційні зміни, яких зазнали фонем **ъ, ь**, зокрема їх позиційний занепад, викликали істотні зрушення в сфері просодичних ознак слов'янських мов. Так, занепад редукованого голосного в слові означав разом з тим ліквідацію відповідного складу в даному слові, і тому кожне слово, в якому відбувався занепад слабих редукованих, скорочувалось у своєму фонетичному обсязі на таку кількість складів, скільки редукованих у ньому зникало. Таким чином, занепад редукованих викликав істотні зміни в ритмічній організації слова, які, в свою чергу, зумовлювали нові перетворення в галузі часокількості і наголошення тих складів, які зберігались, а також у галузі якісних ознак голосних у цих складах. Ще більш істотною зміною в сфері просодичних властивостей слов'янських мов, викликану занепадом редукованих, було припинення дії закону відкритих складів: у переважній більшості випадків утрати редукованих, зокрема в усіх кінцевих позиціях у слові, приголосні, які разом з наступним редукованим творили в минулому самостійний склад, після відпадиння редукованого приєдналися до попереднього відкритого складу, перетворивши всі такі склади в закриті. Пор. давньор. *шъ|въ|ць, шъ|въ|ць|мъ, па|лѣ|ка|мѣ* — укр. *швець, шев|цем, пал|кам*; ст.-сл. *сѣ|мръ|тъ, сѣ|ро|кѣ, прѣ|кѣ|дѣ|ни|кѣ* — болг. *смѣрт, срок, прѣвѣд|ник* і под. Так, однією зміною фонематичного характеру було ліквідовано найхарактернішу просодичну особливість слов'янських мов, яка поступово складалась у праслов'янський період і була властивою пізньопраслов'янській і раннім слов'янським мовам протягом ряду століть.

Не менш значимими були безпосередні наслідки занепаду і вокалізації редукованих голосних також і в фонематичній сфері слов'янських мов. Одним з таких наслідків, який стосується особливостей позиційного вияву фонем у різних формальних варіантах слова, була поява так званих випадних голосних, яка полягала у встановленні нових, до того ж дуже численних, випадків чергу-

вання голосних фонем з нулем звуку у різних умовах вживання тих самих основ. Пор. укр. *сон* — *сну*, *пісок* — *піски*, *день* — *дня*, *кінець* — *кінця*; рос. *сон* — *сна*, *песок* — *пески*, *день* — *дня*, *конец* — *конца*; білор. *сон* — *сну*, *пясок* — *пяскі*, *дзень* — *дня*, *канец* — *канца*; п. *sen* — *snu*, *piasek* — *piaski*, *dzień* — *dnia*, *koniec* — *końca*; ч. *sen* — *sna*, *písek* — *písky*, *den* — *dne*, *konec* — *konce*; словац. *sen* — *sna*, *piesok* — *piesky*, *deň* — *dňa*, *koniec* — *konca*; в.-луж. *śón* — *sna*, *dzeń* — *dnja*, але *pěsk* — *pěski*, *kónc* — *konca*; н.-луж. *soń* — *sni*, *dzeń* — *dnja*, але *pěsk* — *pěski*, *końc* — *końca*; болг. *зъл* — *зли*, *сладък* — *сладка*, *ден* — *дни*, *конец* — *конци*; макед. *зол* — *зли*, *сладок* — *сладка*, *ден* — *дни*, *конец* — *конци*; с.-х. *sān* — *snā*, *pēsak* — *pēska*, *dān* — *dāna*, *kōnaц* — *kōнца*; словен. *sen* — *sna*, *pések* — *peska*, *dan* — *dne*, *konec* — *konca*. Найявніші випадки голосних є однією з найхарактерніших особливостей, спільних для фонетичної будови всіх сучасних слов'янських мов.

Другим важливим безпосереднім наслідком занепаду редукованих голосних для фонематичної сфери переважної більшості слов'янських мов було значне збільшення частоти функціонування м'яких фонем як корелятивів відповідним твердим приголосним. Після занепаду в слабких позиціях редукованого голосного переднього ряду **ь** пом'якшуваним ним приголосні (**п', л', р', д', т', з', с', б', в', м'**) втратили позиційну передумову своєї м'якості і тим самим посилили фонологічну самотійність наявних уже в слов'янських мовах м'яких приголосних фонем, які в однакових позиціях протиставлялись твердим фонемам (**п, л, р, д, т, з, с, б, в, м**). Оскільки більшість слов'янських мов на цей час уже втратила або саме в цей час втрачала форми імперфекта типу *pes'aše*, *ved'aše*, м'які приголосні, які залишились після відпадиння **ь** (за винятком **п', л', р'**, які походили ще й з **пj, lj, rj**), стали єдиними представниками самотійних м'яких приголосних фонем у цих мовах. Але в різних слов'янських мовах відмінність парних м'яких фонем від співвідносних з ними твердих збереглась не в однаковій мірі. Найбільш послідовно зберігається викликане занепадом редукованого **ь** протиставлення м'яких і твердих приголосних фонем у російській мові (пор. *грудь* — *груд*, *плоть* — *плот*, *вязь* — *вяз*, *весь* — *вес*, *особь* — *особ*, *цепь* — *цеп*, *новь* — *нов*, *темь* — *тем*). Але й у російській мові в різних випадках відбулось ствердіння м'яких приголосних (напр.: *дам* з *дамь*, *пером* з *перомь*, *правда* з *правьда*, *женский* з *женьский* та ін.). В українській, білоруській, польській мовах зберегли свою відмінність від твердих лише м'які **д'(dz')**, **т'(с')**, **з' і с'**, тимчасом як колишні м'які губні **б'(b')**, **п'(p')**, **в'(w')**, **м'(m')** стверділи. В чеській, словацькій і серболужицьких мовах такого ствердіння зазнали всі зумовлені занепадом **ь** м'які приголосні, крім **д'** і **т'**. В болгарській і македонській мовах жодна з цих м'яких приголосних не зберегла своєї м'якості (пор. болг. *грѣд* із *грѣдь*, *плѣт* із *плѣть*, *мед* із *мѣдѣ*, *ос* із *ось*; макед. *град* із *грѣдь*, *мед* і т. д.). Окремо в цьому відношенні стоять сербо-

хорватська і словенська мови, в яких м'якість приголосних перед колишнім **ь** зникла, очевидно ще до занепаду редукованих у зв'язку з попереднім злиттям у цих мовах обох редукованих **ъ** і **ь** у єдиному голосному **ъ**.

Зміни голосних у новоутворених закритих складах

Одним з істотних наслідків занепаду слабих редукованих і пов'язаного з цим формування закритих складів було так зване заміне подовження голосних у новоутворених закритих складах, яке в фонетичній будові деяких слов'янських мов залишило дуже виразні сліди. Заміне подовження голосних у слов'янських мовах було проявом просодичної тенденції до збереження такої тривалості артикуляції слова після занепаду складу з слабим редукованим голосним, яка була властива слову до занепаду редукованих. Особливо помітним було це заміне подовження в тих складах, попередніх щодо складів із слабими занепадаючими редукованими, в яких були ультракороткі голосні **ъ**, **ь** і короткі голосні **о**, **е**. Фактично вокалізація редукованих голосних **ъ**, **ь** у сильних позиціях, тобто перетворення цих голосних у нормально короткі голосні, яке відбулось по всіх слов'янських мовах, була найбільш послідовним проявом замінного подовження голосних, викликаного занепадом слабих редукованих.

Через деякий час після занепаду слабих редукованих подовжені голосні **о**, **е** в новоутворених закритих складах здебільшого знову скоротились. Але в частині слов'янських мов голосні **о**, **е** в цих умовах через деякий час після їх замінного подовження зазнали якісних змін, після чого такі рефлекси давніх **о**, **е** вже не могли повернутись до своєї колишньої якості. Здебільшого якісні зміни подовжених голосних **о**, **е** в новоутворених закритих складах зводились на першому етапі до перетворення їх у дифтонги, які на пізніших етапах могли стягуватись у монофтонги, якісно відмінні від колишніх **о**, **е**. Можливо, що в частині слов'янських говорів подовжені **о**, **е** шляхом звуження артикуляції відразу переходили в закриті монофтонги.

Найбільш виразних змін зазнали подовжені після занепаду редукованих голосних **о**, **е** в українській мові. Вже пам'ятки давньоруської мови, писані в Південно-Західній Русі, починаючи з другої половини XII ст., відображають подовження **е** в новоутворених закритих складах написанням на його місці **ѣ** (так званого нового ятя). Напр.: *камѣнь*, *шѣсть* *пѣць*, *зѣлье*, *в нѣмь* замість *камень*, *шесть* і т. д. (Добрилове євангеліє 1164 р.). Це значить, що в XII ст. голосний **е** в новоутворених закритих складах південно-західних говорів давньоруської мови збігся з довгим голосним **ѣ**, який походив з довгого **ѣ** або з дифтонга *єі*. У давньоруських пам'ятках XIII—XIV ст. зрідка зустрічається написання подвійного **оо** на

місці давнього **о** в новоутворених закритих складах. Напр.: *воовьця*, *воовьчихъ* (Галицьке ев. 1266 р.), *воотця* (Полікарп. ев. 1307 р.), *воотчину* (Іпат. літ.). Згодом в українських говорах, які сформувались на основі відповідних говорів давньоруської мови, подовжене **о** переходило в різні дифтонги (*уо*, *уи*, *уе*, *уі*, *оу* і ін.), які могли спрощуватись у монофтонги *у*, *и*, *у*, *і* або ж відразу змінювалось у монофтонги *у*, *ѳ*, *і*; подовжене **е** в таких випадках, як і звук **ѣ** на місці давніх **ѣ**, **ѣ**, переходило або в дифтонг *іе*, який міг спрощуватись в *і*, або відразу змінювалось у монофтонг *і*. Результатом таких змін у сучасній українській мові є характерне для переважної більшості говорів і літературної мови чергування голосних **о**, **е** з монофтонгом **і** в новоутворених закритих складах. У північноукраїнських говорах наголошені закриті склади зберігають на місці давніх **о**, **е** різні дифтонги і якісно відмінні від **о**, **е** монофтонги, тимчасом як у ненаголошеній позиції закриті склади здебільшого виявляють звичайні **о**, **е**, як і в відкритих складах. Напр.: *но́чи*, *но́чний(й)* — *нуоч*, *нуич*, *нуеч*, *нуіч*, *ноуч*, *нуч*, *нич*, *нѳч*, *ніч*; *пе́чи*, *пе́чний(й)* — *піеч*, *піч*. У деяких карпатських говорах на місці **о**, **е**, крім монофтонга **і**, виступають також монофтонги *у*, *ѳ*, **и** (**ы**). В українському говорі долини р. Сучави на території Румунії на місці **о** зберігається дифтонг *и^і*, що є, очевидно, варіантом монофтонга **и**.

Дифтонги *уо*, *іе* на місці давніх голосних **о**, **е** в новоутворених закритих складах поширені також у сусідніх з північноукраїнськими південнобілоруських говорах. Напр.: *нуос*, *куот*, *муост*, *жуонка*, *піеч*, *сієно*. В окремих словах російської мови подовження **е** в новоутворених закритих складах викликало переміщення на таке **е** наголосу з попередніх складів. Так дістав наголос суфікс *-єньє* в словах, які раніше мали наголос на корені. Напр.: *каме́ньє*, *уве́реньє*, *прославе́ньє*, *мы́шле́ньє* замість давніших *каме́нья*, *уве́реньє*, *просла́вленье*, *мы́шленье* (пор. с.-х. *сла́вье́ньє*, *мы́шьє́ньє*).

За певних умов замісне подовження голосних у новоутворених закритих складах відбувалось і в польській мові, де подовження в більшості говорів зазнавали не тільки **о**, **е**, але й скорочені **а**, **я**. Спеціальною умовою замінного подовження в польській мові була дзвінкість приголосного, який закривав склад. Напр.: *ród*, *wóz*, *waż* (*weża*), діал. *chléb*, *dął* (*dała*) і под. при *chłop*, *pos*, *oś*, *kęs* і ін. У кашубському наріччі за тих самих умов подовжились також скорочені голосні **і**, **и**. Замісне подовження, подібне до польського, мало місце і в верхньолужицькій мові, а також у чеських і словацьких говорах, сусідніх з польськими.

Асиміляція і спрощення в групах приголосних

Після занепаду редукованих голосних і викликаной цим занепадом появи закритих складів у багатьох словах слов'янських мов на межах складів виникли нові сполучення приголосних, до

того невідомі. Так з'явилися неможливі в минулому випадки безпосереднього сполучення дзвінких приголосних з наступними глухими (губ'ька > губка, *риб'ка*), глухих приголосних з наступними дзвінкими (грос'ьба > гроśба, *прос'ба*), свистячих приголосних з наступними шиплячими (сьšить > ššit, *сшит*), відсутні в минулому групи приголосних типу *stn* (*ustno*, *устно*), *zdn* (*prazdnik*, *праздник*), *č'stv* (*tkač'stvo*, *ткач'ство*), *tstv* (*bogatstvo*, *богатство*), *č'sk* (*tkač'sk-*, *ткач'ский*), *š'sk* (*češ'sk-*, *чешский*) і ін.

Оскільки такі незвичині для слов'янських мов сполучення приголосних становили серйозні труднощі в артикуляції, вони через деякий час після занепаду редукованих почали зазнавати різноманітних змін.

Найбільш послідовною зміною, яка поширилась на відповідні типи нових сполучень приголосних у переважній більшості слов'янських мов, була регресивна асиміляція дзвінких і глухих приголосних за ознакою дзвінкості — глухості. Дзвінки за походженням приголосні перед глухими в слов'янських мовах стали вимовлятися глухо, а глухі перед дзвінками набули позиційної дзвінкості. Напр. (випадки з асиміляцією подаються в транскрипції): рос. *рыба* — *рыпка*, *сказать* — *скаска*, *прасит* — *проз'ба*; білор. *рыба* — *рыпка*, *прасиць* — *проз'ба*; п. *guba* — *гурка*, *prosić* — *groźba*; ч. *guba* — *гурка*, *prositi* — *prozba*; словац. *guba* — *гурка*, *prosit'* — *prozba*; болг. *риба* — *рипка*, *прося* — *прозба* і т. д. Дещо пізніше, ніж у середині слів перед неоднорідними щодо ознаки дзвінкості — глухості приголосними, відбулось у тих самих слов'янських мовах оглушення дзвінких приголосних в кінці слів. Пор. рос. *рыба* — *рып*, *нажы* — *нош*; п. *guba* — *гур*, *poże* — *pósz*; ч. *guba* — *гур*, *pože* — *pňš*; словац. *guba* — *гур*, *poži* — *poš*; болг. *дъбов* — *дъп*, *ножове* — *нош* і т. д. Оглушення дзвінких приголосних у кінці слів не знають лише дві слов'янські мови — українська і сербохорватська (за винятком окремих говорів). Разом з тим в українській мові, крім її південно-західних говорів, зберігається дзвінка вимова приголосних у середині слів перед глухими приголосними.

У ряді слов'янських мов відбулась повна асиміляція свистячих щілинних приголосних до наступних шиплячих і навпаки. Так, в українській, російській, білоруській, польській, болгарській, сербохорватській мовах сполучення приголосних *сш* (*šš*) змінилося в *шш* (*šš*), а *жж* (*žž*) — в *жж* (*žž*), після чого в сербохорватській мові відбулося стягнення подвоєних *шш*, *жж* в прості шиплячі *ш*, *ж*. Напр.: укр. *принішши*, *бежжал'ний*, *рожжарений*; рос. *рашшърит'*, *ражжалобит'*; білор. *прын'ошшы*, *шшытак*, *ражжавац'*; п. *goszszeryć*, *goźżarguć*; болг. *рашширя*, *бежжалостен*; с.-х. *рашйрила*, *ражәлила*. Але в чеській, словацькій, словенській мовах свистячі приголосні перед наступними шиплячими зберігають свою свистячу вимову, піддаючись лише асиміляції щодо дзвінкості — глухості. Іноді в цих мовах після свистячих з'являються вставні голосні (е, ә).

Подібно до зміни свистячих у шиплячі пройшла зміна шиплячих **ж, ш** (**ž, š**) перед наступними свистячими в свистячі **з, с** (**z, s**), **з', с'** (**z', s'**), причому після уподібнення в позиції перед приголосними відбулося стягнення подвоєних свистячих у прості тверді чи м'які свистячі. Така зміна спостерігається в українській, білоруській, польській і в говорах російської мови. Напр.: укр. *товариство, товариський, мис'с'а*; білор. *таварыскі, мыйес'с'а, убоства, н'е парэс'с'а*; п. *towarzystwo, towarzyski, ubóstwo, męski* і т. д. У південнослов'янських мовах у таких сполученнях відбулась прогресивна асиміляція із зміною свистячих у шиплячі і з наступним стягненням подвоєних шиплячих у прості. Напр.: с.-х. *мѣшки*, словен. *móški*, болг. *мѣшки*. В російській літературній мові і в відповідних російських говорах повної асиміляції в таких сполученнях немає. Пор. рос. *мышкой, моеш'с'а* і ін.

Повної асиміляції в частині слов'янських мов зазнали приголосні в нових сполученнях зубних проривних з наступними африкатами, після того як між проривним і африкатою випав редукований голосний. Так, сполучення **дц, тц** змінились у **цц**, сполучення **дч, тч** — в **чч**. Після асиміляції в чеській, сербо-хорватській і болгарській мовах, а в положенні перед приголосними в усіх слов'янських мовах подвійні африкати зазнали стягнення в прості африкати. Пор. рос. *ацца (зотьца), малацца (з молодьца), аччизна (з отьчизна), брацкий*; укр. *у хацці (хатці), брацький, віччизна, льоччик*; білор. *у хаццэ, сус'ецкі, брацкі, л'оччык, прахоччык*; п. *гасса (правоп. gadca), bracki, grocki (правоп. grodzki); ч. осе (правоп. otce < отьса), осе (правоп. otše); с.-х. ѓца (з ѓтъца), ѓче; болг. деца (з дѣтъца).*

Взаємна повна асиміляція відбулась у східнослов'янських мовах після випадіння **ь** (**ъ**) в особових закінченнях і інфінітивних формах на **-ть, -тѣ** (білор. **-цѣ**) перед лексикалізованою часткою **-ся**. В таких випадках сполучення **т'с'** перетворилось у подвійну африкату **ц'ц'**, яка в російській і білоруській мовах ствердла (**цц**), а в деяких західних українських говорах зазнала стягнення в просту африкату **ц'**. Напр.: укр. *миецця, миюцця, мицця* (правоп. *-ться*) діал. *миїця*; рос. *моецца, моюцца, мыцца*; білор. *мыецца, мыюцца, мыцца*.

У більшості слов'янських мов повної взаємної асиміляції зазнали приголосні в сполученні **ѣс** (**чс**), яке змінилось у **с** (**ц**). Напр.: укр. *молодецький* (з *молодечьський*), рос. *молодецкий*, білор. *маладзецкі, п. со (з ѣсо), купієскі (з купеѣьск-), ч. со, купескý, словац. купескý*. У сербо-хорватській і македонській мовах у таких випадках відбувається прогресивна асиміляція (зміна **ѣс** в **ѣ**), напр., с.-х. *мѣтвачкѣ* (з *мѣртвѣьск-*), макед. *мѣтовечки*. У решті південнослов'янських мов сполучення **ѣс** змінюється в **ш**: болг. *мѣртвешки*, словен. *mrtvaški*.

Деякі складні сполучення приголосних, які виникли в результаті випадіння слабих редукованих голосних, у ряді слов'янських мов спростились, утративши одну з приголосних. Так, у всіх сло-

в'янських мовах група приголосних **zdn** (з^{дн}) спростилась у **zn** (з^н). а група **rdc** (р^{дц}) — в **rc** (р^ц). Напр.: укр. *пізно, серце*; рос. *позно* (правоп. *поздно*), *празник* (правоп. *праздник*), *серце* (правоп. *сердце*); білор. *позна, сэрца*.

Позиційний перехід **е в о** в частині слов'янських мов

На відміну від голосного заднього ряду **ā**, який у позиції після м'яких приголосних **г', л', н'** здавна зберіг свою фонологічну самостійність і не злився з голосним переднього ряду **ǣ** (ѣ), голосний заднього ряду **ɔ** (пізніше **о**) не зміг закріпитися як самостійна фонема в позиції після будь-якої м'якої приголосної фонемі, де відповідно до **ɔ** став можливим лише голосний переднього ряду **ǣ**. В результаті цього короткі голосні **ǣ** і **ɔ** набули характеру позиційних варіантів одного короткого голосного, залежних від палатальної чи непалатальної (велярної) якості попередньої приголосної фонемі. Створилась складна фонологічна єдність — силабема, — характеристика якої була пов'язана з якістю її приголосного компонента, тимчасом як конкретне звучання голосного (**ɔ** чи **ǣ**) втрачало своє самостійне фонологічне значення. Оскільки обидва варіанти — **ɔ** і **ǣ** — стали тепер лише позиційними виявленнями однієї голосної фонемі (яку умовно можна було б позначити як **/ǣ/**), конкретне звучання цієї фонемі в позиції після **ј** і м'яких приголосних (як, зрештою, і після твердих приголосних) могло як завгодно варіюватись, набуваючи різних артикуляційних відтінків, характерних то для **ǣ** то для **ɔ**, то для обох цих голосних звуків відразу. Поступово такі хитання привели до того, що в ряді слов'янських мов північної частини уже в період їх відокремленого існування і, очевидно, вже під час занепаду редукованих голосний **е** після **ј** і м'яких приголосних почав більш або менш послідовно змінюватись в **о**. Найважливішою умовою такої зміни була наявність у слові після **е** твердого приголосного, артикуляція якого саме й надавала попередньому **ǣ** відтінку **ɔ**.

Закон переходу **е в о** перед твердим приголосним, мабуть, найраніше припинив свою дію в польській мові, де цей перехід відбувся лише перед твердими приголосними зубними (**d, t, z, s, r, ł, n**). Про раннє припинення дії цього закону в польській мові — ще до завершення процесу занепаду і вокалізації редукованих — свідчить той факт, що тут зміни в **о** зазнало лише давнє **е**, тимчасом як **е з ь** чи **ь** залишається без зміни. Напр.: *żenić — żona, niesie — niosła, plecie — plotę, bierze — biorę* і ін. Перед твердими приголосними губними і задньоязичними **е** зберігається без переходу в **о**. Напр.: *czekać, wściekły, cierpły* і под. Такими самими умовами, як у польській мові, було обмежене розрізнення якості голосного **е** після м'яких приголосних і в полабській мові; але тут у позиції перед твердими приголосними **d, t, n, z, s, r, ł, p** виступає голосний **е**,

а в решті позицій на місці давнього *е* з'являється голосний *i*: *divat*, *ričt*, але *žépə* «жінка», *tepłi* «теплий» і ін.

В інших північних слов'янських мовах — серболужицьких, українській, а також у частині білоруських говорів і в північно-російських говорах перехід *е в о* закінчився пізніше, ніж у польській і полабській мовах — уже після вокалізації редукованих голосних *ь* і *ѣ*. Тому в цих умовах переходу *в о* зазнавало і таке *е*, яке з'явилося на місці колишнього *ь* (у серболужицьких мовах — і на місці *ѣ*). Такий перехід відбувався тут перед усіма без винятку твердими приголосними. Напр.: укр. *женити* — *жона*, *пшениця* — *пшоно*, *четвертий* — *чотири*, *шерстити* — *шорсткий*, *з нею* — *у нього*; в.-луж. *žona*, *soŕa*, *śorŕy* *són*; н.-луж. *žona*, *soŕša*, *śorŕy*, *śón* і ін.

У більшості південноросійських і білоруських говорів, у тому числі в літературних російській і білоруській мовах, перехід *е в о* відбувався пізніше — починаючи з XIV ст., — причому тут, крім позиції перед твердим приголосним, обов'язковою умовою переходу була ще наголошеність *е*. Так з'явилися російські звукові форми типу *нѣс* (поруч з *несла*), *вѣсла* (при *весло*), *жѣны* (при *женá*, *жѣнскій* із *женьскій*), *пѣрышко* (при *перó*, *пѣрý*), *пѣс* (при *песий*), *конѣк* і под.; білор. *нѣс* (при *нѣсці*), *вѣслы* (при *вясло < весло*), *сѣлы* (при *сѣльскі*, *сяло*), *мѣд* (при *мядо́к < медо́к*), *канѣк* і т. д. Відносна хронологія цього переходу *е в о* в російській і білоруській мовах визначається, з одного боку, тим, що переходило *в о* також і те *е*, яке з'явилося на місці давнього *ь* (пор. *нѣс*, *конѣк*), а з другого боку — тим, що зміна *в о* не поширилась на колишній голосний *ѣ* (*ѣ*), який пізніше в південноросійських і білоруських говорах збігся з давнім *е*. Пор. рос. *лес*, *бѣлый*, *дед*, *дѣло*, *лѣвый* і т. д.; білор. *лес*, *бѣлы*, *дзѣла*, *дзед*, *лѣвы* і ін. Лише в окремих випадках під впливом аналогії до форм з давнім *е* колишній голосний *ѣ*, тепер артикуляційно тотожний з *е*, втягується в систему позиційного чергування «ненаголошене *е* — наголошене *о*». Пор. рос. *звезда́* — *звѣзды* (з колишнього *звѣзды*), *гнездо́* — *гнѣзда* (з *гнѣзда*), білор. *гняздо́* — *гнѣзды* тощо.

Дальші зміни приголосних перед голосними переднього ряду

За винятком задньоязичних приголосних, які в позиції перед голосними переднього ряду зазнали сильного пом'якшення з переходом у м'які шиплячі і свистячі (*dž'*, *č'*, *š'*, *dz'*, *c'*, *s'*), інші приголосні під впливом наступних голосних переднього ряду *е*, *є*, *ь*, *ї* в праслов'янській мові на період її розпаду відзначались напівпом'якшеною вимовою, яка характеризувала їх як позиційні варіанти звичайних твердих приголосних. Очевидно, в більшості праслов'янських говорів від такої напівпом'якшеної вимови приголосних перед *ь*, *є*, *е*, *ї* відрізнялась виразно пом'якшена вимова

приголосних перед голосним *ě*, який здебільшого розвивав у своїй початковій частині палатальний приступ, що впливав на попередні приголосні майже так само, як і палатальний приголосний *j*.

Уже перед розпадом праслов'янської мовної єдності ступінь пом'якшення приголосних перед голосними *e*, *ě*, *ь*, *ī* по різних групах говорів був неоднаковим. Після розпаду праслов'янської мови артикуляція напівпом'якшених приголосних у різних слов'янських мовах і їх говорах продовжувала зазнавати дальших змін. Найбільш стійкими в цьому відношенні виявились східні говори болгарської мови, які зберегли підтримувану і в сучасній літературній мові напівпом'якшену артикуляцію приголосних у відповідних позиціях. Західноболгарські говори, як і говори інших південнослов'янських мов, у цій позиції колишнє напівпом'якшення приголосних втратили. Особливо рано стверділи приголосні в цих мовах перед *ь*, *e*, *ě*. Можливо, що ствердіння приголосних перед *ь* у сербо-хорватських говорах відбулось уже до періоду занепаду слабих і вокалізації сильних редукованих; саме цим може бути з'ясований цілковитий збіг рефлексів *ь* і *ъ* у сербо-хорватській мові після їх вокалізації в сильній позиції, як і цілковита втрата слідів колишнього розрізнення слабих *ь* і *ъ* у вимові попереднього приголосного звука. Щодо приголосних перед голосним *ī*, то вони в південнослов'янських мовах довго ще зберігали, а частково зберігають і досі свою колишню напівпом'якшену вимову.

Приблизно таке саме ствердіння приголосних перед рефlekсами колишніх *ě*, *ě*, *ь*, як у південнослов'янських мовах, тільки, можливо, трохи пізніше, відбулось і в чеській мові. Лише голосний *ě*, переходячи тут на певному історичному етапі у відкритий голосний типу *ā*, залишав ще деякий час сліди своєї колишньої вузької вимови в пом'якшенні попередніх приголосних. Пізніше, коли голосний *ā* з *ě* перед твердими приголосними перейшов у *a* (крім положення перед твердим *k*), приголосні перед таким *a* теж стверділи; лише *g'*, який на цей час набував уже шиплячого відтінку *gž'*, зберіг цю ознаку колишньої своєї пом'якшеності і досі (пор. ч. *svatý*, *patý*, *vzatý*, *tázati*, але *řad*, *řada*, *řaditi*, *řasa* і под.). На відміну від позиції перед колишніми *ь*, *e*, *ě*, напівпом'якшені в минулому приголосні, особливо передньоязичні, перед голосним *ī* зазнали в чеській мові цілковитого пом'якшення.

Глибокі зміни у вимові колишніх напівпом'якшених приголосних сталися в українській мові. На відміну від південнослов'янських і чеської мови, в українській мові (за винятком невеликих західно-карпатських говірок) послідовне ствердіння напівпом'якшених приголосних відбулось перед *ě* й *ī*. Невідоме іншим слов'янським мовам ствердіння приголосних перед *ī* в протоукраїнських східнослов'янських говорах почалось, очевидно, вже в X—XI ст. Це ствердіння зробило можливим послідовне фонологічне розрізнення рефлексів давнього *ī* і давнього *ě*, який зразу після цього почав набувати характеру *i*, що, на відміну від давнього *ī*, виразно пом'як-

шувало попередні приголосні. Втративши здатність пом'якшувати приголосні, давнє **ї** в українській мові рано почало зближатись із давнім **ы** (з **ѣ**) і згодом в основній масі українських говорів остаточно збіглося з ним в одну фонему. Інакше, ніж у південнослов'янських і в чеській мовах, розвивались в українській мові напівпом'якшені приголосні перед колишнім **ь**. Українська мова втратила пом'якшеність губних приголосних **і**, в більшості говорів, **р**, після яких занепав слабкий **ь**, але, як і інші східнослов'янські мови, довела напівпом'якшеність передньоязичних приголосних **д**, **т**, **л**, **н**, **з**, **с** в таких випадках до повної м'якості (пор.: *правда*, *голуб*, *кір*, але *батько*, *ганьба*, *тінь*, *сіль* і ін.). Перед **е** на місці сильного редукованого **ь** приголосні в українській мові стверділи, як і перед давнім **ѣ**. Разом з іншими східнослов'янськими мовами українська мова зберегла м'якість приголосних також перед **а** з колишнього носового **ѣ**. Губні приголосні в таких позиціях, зазнаючи пізнішого ствердіння, виділяти після себе палатальний **й** або м'які приголосні **л'**, **н'** (пор. *с'аду*, *зн'ати*, *р'ад*, діал. *рад*, але *п'ять*, *робл'ать*, *м'ясо*, діал. *мн'асо*).

Зміни колишніх напівпом'якшених приголосних, подібні до тих, які мали місце в чеській мові, відбулись і в говорах словацької мови. Основна відмінність словацької мови від чеської з цього погляду полягає в тому, що колишні напівпом'якшені приголосні **t**, **d**, **n** в позиції перед **е** та в абсолютному кінці слова перед зниклим слабим редукованим зберегли і посилили свою м'яку артикуляцію.

Найбільш послідовно проявляється м'якість колишніх напівпом'якшених приголосних у російській і білоруській, а також, за певними обмеженнями, в польській мові. В російській і білоруській, крім давніх випадків типу *правда* (з *правьда*) і явищ білоруського (паралельного з українським) ствердіння губних приголосних і **р** після занепаду **ь**, немає винятків із загального закону сильного пом'якшення колишніх напівпом'якшених приголосних перед рефlekсами давніх **е**, **ѣ**, **ь**, **ї**. У самотньому випадку білор. *сэрца* з твердим **с** перед **ер** з **ьр** слід вбачати результат асиміляції до стверділого **ц** в цьому слові (пор. *сърдзіты*, де м'якість **с'** у тому самому корені зберігається). У польській мові найбільш помітним відхиленням від загальної закономірності є ствердіння приголосних перед сполученням **аг** з колишнього **ьг** (пор. *wierzba*, *śmierć*, але *twardy*, *martwy*).

Проміжне становище між польською і чеською мовами щодо розвитку колишніх напівпом'якшених приголосних займають серболужицькі мови.

Особливо високого ступеня пом'якшеності досягли приголосні **d'**, **t'** в білоруській, польській, серболужицьких мовах і в східних говорах словацької мови, частково в російських говорах. Тут пом'якшеність приголосних **d'**, **t'** спричинилась до розвитку в них додаткового м'якого свистячого призвука, в результаті чого ці

приголосні змінились у м'які афrikати *c'*, *dz'*. Пор.: білор. *дзеці* «діти», п. *dzieci*, в.-луж. *džěco* «дитя» і под. У нижньолужицькій мові афrikати втратили свій проривний елемент і перейшли в м'які свистячі щілинні; пор. н.-луж. *žěse* «дитя».

Відмінності в сучасній рефлексії колишніх напівпом'якшених приголосних по різних слов'янських мовах пояснюються, головним чином, внутрішніми особливостями фонологічних систем окремих слов'янських мов і тими системними стосунками з іншими звуковими елементами мови, в які вступали відповідні приголосні в кожній мові.

Ствердіння здавна м'яких шиплячих і свистячих приголосних

Здавна м'які шиплячі і свистячі приголосні *dž'*, *č'*, *š'*, *dz'*, *c'* і їх діалектні різновиди, які з'явились у праслов'янській мові в результаті перехідного пом'якшення задньоязичних *g*, *k*, *x* перед голосними переднього ряду, а також у результаті злиття приголосних *g*, *k*, *x*, *z*, *s*, *d*, *t* з наступним *j*, займали в системах приголосних фонем слов'янських мов своєрідне становище. На відміну від решти приголосних (крім *j*), які могли виступати в двох позиційно обумовлених варіантах — твердому і м'якому або утворювати два ряди окремих парних фонем — твердих і м'яких, м'які шиплячі і свистячі приголосні, що з'явились у результаті названих змін, подібно до приголосного *j*, не мали спочатку ні твердих варіантів, ні відповідних собі окремих твердих фонем. Такий твердий відповідник у вигляді фонем *s* існував лише у м'якої фонем *s'*, яка з'явилась у результаті другої перехідної палаталізації (*mus'ě*, *poslus'i* і ін.). Згодом, після перетворення *dž'* і *dz'* в *ž'* і *z'* (крім лехітських мов, де зберігається *dz*), до фонем *s'* у цьому відношенні приєдналась і фонема *z'*. Обидві ці фонем або зазнавали далі таких самих змін, як і напівпом'якшені *z'*, *s'* перед голосними *e*, *e*, *ь*, *ī*, або ж, як в українській мові, зберегли свою м'якість, подібно до інших м'яких приголосних під впливом наступного рефлекса колишнього *ě* (пор. ч. *na poze*, білор. *na naze*, укр. *на нозі*).

Оскільки в м'яких шиплячих *ž'*, *š'*, *č'*, *c'* не було твердих відповідників, об'єктивна артикуляційна можливість твердої вимови цих приголосних не натрапляла в слов'янських мовах на опір з боку фонологічної системи. Тому в багатьох говорах, можливо ще праслов'янського періоду, поряд з м'якою артикуляцією цих приголосних стали допускатись і більш або менш стверділі їх варіанти, які при своєму поступовому розвитку в рамках діалекту навіть не усвідомлювались носіями діалекту як нові чи незвичні звуки. Результатом такого становища було послідовне ствердіння всіх чи якоїсь частини здавна м'яких приголосних (*d*)*ž'*, *š'*, *č'*, *c'* в різних слов'янських мовах.

У переважній більшості сучасних слов'янських мов (білорусь-

кій, польській, серболужицьких, сербо-хорватській і словенській) стверділи всі чотири м'які в минулому приголосні *ž', š', ě', č'*. В лехітських мовах стверділа також приголосна фонема *dz*, яка не зазнала спрощення в *z*. З другого боку, м'яка вимова всіх чотирьох приголосних *ž', š', ě', č'* зберігається в болгарській мові, у якій, проте, в більшості позицій *с* стверділо, а також у деяких південно-західних говорах української мови. У російській мові залишається м'яким лише приголосний *щ' (ч')*, тимчасом як *с, ж і ш*, за винятком деяких говорів, зовсім стверділи. В переважній більшості українських говорів, як і в українській літературній вимові, м'яким залишається приголосний *с' (ц')*, що у деяких випадках буває і твердим (пор. *ця, цю, ці, вулиця, вулицю*, але *цей, циган, цурка, царина*); приголосні *ж, ш, ч* в більшості українських говорів стверділи. В чеській і словацькій мовах приголосний *с* став твердим, а приголосні *ž, š, ě* вимовляються з деяким відтінком пом'якшеності. Напівпом'якшеним є також чеське *ř (з г')*, тимчасом як у польській мові відповідні звуки *ž, š* (правописне *rz*) стали зовсім твердими, як і *ž, š* з давніх *(d)ž', š'*.

Занепад інтонаційних протиставлень наголошених складів у більшості слов'янських мов

Фонологічне протиставлення давніх складових інтонацій — акута, циркумфлекса, нового акута і, принаймні на частині слов'янської мовної території, нового циркумфлекса, успадковане слов'янськими мовами з праслов'янської, тривало в усіх слов'янських мовах, очевидно, протягом перших двох-трьох століть їх самостійного розвитку. Але вже в праслов'янський період конкретна база, на якій здійснювались ці інтонаційні протиставлення, була набагато звужена: після позиційного скорочення довгих голосних у праслов'янській мові складові інтонації, які на коротких складах ніколи не розрізнялись, стали проявлятися у меншій кількості слів, ніж це було раніше. Поряд з цим, у нових довготах, які з'явилися на місці колишніх коротких голосних у результаті їх змінного подовження, поява певного типу інтонації не зумовлювалась ніякими визначальними в цьому відношенні факторами, і тому ці нові довготи, яким здебільшого приписується інтонація, паралельна новоакутовій, фактично могли бути й позбавленими будь-якої інтонації і лише в частині пізньопраслов'янських говорів, зокрема в протосербо-хорватських і протословенських, вони, очевидно, приєднувались до новоакутового інтонаційного типу. Таким чином, уже в пізньопраслов'янський період з'явилися передумови, які вели до занепаду інтонаційних протиставлень у переважній більшості говорів.

Протягом перших століть відокремленого існування слов'янських мов тенденція до цілковитого усунення протиставлень скла-

дових інтонацій з фонологічних систем відповідних мов почала інтенсивно здійснюватись. Можна припускати, що приблизно на XII ст. в давньоруській, польській, чеській і, очевидно, серболужицьких, а також болгарській мовах складові інтонації вже не розрізнялись або, в усякому разі, не сприймалися як фонологічні засоби розрізнення слів. Давнє протиставлення складових інтонацій з рядом часткових видозмін послідовно збереглося лише в сербохорватській і словенській мовах. Крім того, складові інтонації продовжували виявлятися на протилежному — північному — краї слов'янської мовної території — в словінському наріччі аж до останніх років його існування. Пор. укр. *зуб*, *зубити*, ч. *zub*, *zubiti* (se), с.-х. *зѹб*, *зѹбити*, словен. *zčb*, *zobnik* «зубний приголосний».

Показово, що саме ті мови, які зберегли інтонаційні протиставлення довгих складів, характеризуються втратою протиставлення приголосних фонем за ознакою твердості-м'якості. Існує припущення (вперше висловлене Р. Й. Якобсоном) про безпосередній зв'язок обох названих фонетичних особливостей відповідних мов [130, 50—51, 59, 107]. Цей зв'язок пояснюється характерною для кожної мови тенденцією до якомога більшого обмеження кількості фонематичних і просодичних ознак, які відіграють фонологічну роль засобів розрізнення слів.

Занепад часокількісних протиставлень голосних у частині слов'янських мов

Численні позиційні зміни в галузі часокількості голосних, які відбувались протягом пізньопраслов'янського періоду і перших століть самостійного розвитку окремих слов'янських мов, великою мірою уневиразнили традиційне, успадковане з праслов'янської мови протиставлення довгих і коротких голосних. У тих мовах, де зберігалось протиставлення складових інтонацій, часокількісні протиставлення голосних не могли бути втраченими, бо тут складова інтонація фактично відігравала роль показника довготи голосного, а відсутність інтонації сприймалась одночасно як показник короткості. Фонологічне протиставлення довгих і коротких голосних досі зберігається також у чеській і словацькій мовах, які, проте, щодо конкретних позиційних умов збереження цього протиставлення помітно відрізняються як одна від одної, так і від сербохорватської та словенської мов. Так, наприклад, у більшості говорів сербохорватської мови довгота зберігається на місці старого циркумфлекса і нового акута при скороченні колишньої довготи на місці старого акута і при збереженні давньої короткості колишніх коротких голосних, які не зазнали акцентологічних змін, тимчасом як у чеській довгота зберігається на місці старого і нового акута (переважно в односкладових і двоскладових словах, крім кінцевої позиції голосного), а в словацькій мові — лише на місці нового акута за

певних умов. Пор. с.-х. *сѣн* «син», *мѣт* «молот», *мѣтиши* (чак. *мѣтиши*) «молотиш», *кѣва* «корова», *вѣра* «віра»; ч. *syn*, *mlat*, *mlátíš*, *kráva*, *víra*; словац. *syn*, *mlat*, *mlátiš*, *krava* і ін. Поза цими акцентологічними передумовами в усіх тих мовах, які не втратили фонологічного розрізнення довгих і коротких голосних, зберігаються і всі ті довготи, які виникали в різних слов'янських мовах пізніше в результаті замісних подовжень і стягнення коротких голосних. Напр.: с.-х. *вѣз*, *дѣбрѣга*, *дѣбрѣму*; ч. *vůz*, *dobrého*, *dobrému*; словац. *vôl*, *dobrého*, *dobrému*.

В інших слов'янських мовах фонологічні стосунки між довгими і короткими голосними настільки ускладнились і зневиразнились, що через деякий час вони почали зовсім утрачати свою диференційну роль. Найраніше почало занепадати протиставлення довгих і коротких голосних у давньоруській мові, яка втратила це протиставлення, можливо, ще разом з утратою складових інтонацій. В усякому разі, найраніші писані пам'ятки давньоруської мови XI—XII ст. уже не виявляють ніяких ознак збереження колишніх довгот голосних. Навіть дифтонги типу *іе*, *іо*, які розвинулись тут на місці давнього *ѣ* (*ѣ*), а також на місці *е*, *о* під перенесеним наголосом (при так званій інтонації, паралельній новоакутовій) в XI—XII ст. перетворюються в монофтонги *і*, *е*, *о* (на початку слова в короткий склад *во*). Напр.: *вѣ* *вири*, *восьмь*, *Вольга* і под. В тих говорах сучасних східнослов'янських мов, де дифтонгічна вимова *іе*, *іо* і под. зберігається, дифтонги займають у фонологічних системах відповідних говорів окреме становище, оскільки довгих монофтонгів у цих говорах немає. Довготи пізнішого походження, які виникали в східнослов'янських мовах у результаті замісного подовження і стягнення голосних у жодному говорі сучасних східнослов'янських мов не збереглись у вигляді довгих голосних; у більшості говорів вони зазнали скорочення і збіглися з іншими короткими голосними, а в частині українських і білоруських говорів збереглись на стадії дифтонгів.

Досить рано були усунені часокількісні протиставлення голосних також у болгарській мові. Можливо, що і в східнослов'янських, і в болгарській мовах занепад фонологічних протиставлень довгих і коротких голосних відбувався одночасно з процесом занепаду і вокалізації редукованих голосних *ѣ* і *ь*. Значно довше, ніж у східнослов'янських говорах, зберігалось протиставлення довгих і коротких голосних у польській і, можливо, також у серболужицьких мовах. Про фонологічне розрізнення довгих і коротких голосних у польській мові ще в XV ст. виразно говориться в трактаті Паркоша з Журавіці про польський правопис (1440 р.). Але на початку XVI ст. довгота голосних у польській мові, очевидно, була вже замінена їх звуженою артикуляцією. Одним з лінгвістичних доказів розрізнення довгих і коротких голосних у польській мові до XV ст. є той факт, що в пам'ятках другої половини XV ст. починає появлятися якісне розрізнення носових голосних *а* і *є*, яке послідовно ві-

дображає давніші часокількісні відмінності між двома носовими голосними, що вже раніше втратили в польській мові свої якісні відмінності, зумовлені їх походженням з прасл. *q* і *ę* (див. про це в розділі про зміни носових голосних). На сучасному етапі ні в польській, ні в обох серболужицьких мовах фонологічного протиставлення довгих і коротких голосних немає.

Після занепаду часокількісних протиставлень голосних у відповідних слов'янських мовах збереглась можливість неоднакової довготи голосних у різних позиційних умовах, але такі часокількісні відмінності вже не сприймаються в цих мовах як фонологічно істотні для характеристики самих голосних. Особливо помітними є такі позиційні часокількісні відмінності в мовах з сильноцентралізуючим різномісним динамічним наголосом — у східнослов'янських і болгарській. У цих мовах наголошені голосні є значно довшими, ніж ненаголошені. Помітного подовження зазнають у деяких акаючих говорах російської мови також голосні в позиції безпосередньо перед наголосом.

Зміни в характері і розміщенні словесного наголосу. Вимова ненаголошених голосних

Утрата інтонаційних протиставлень ненаголошених складів у більшості слов'янських мов, інакше кажучи, втрата музичного характеру наголосу, мала неоднакові наслідки для дальшого розвитку наголосу в різних слов'янських мовах. Після втрати наголошеними складами їх інтонаційних особливостей відповідні склади зберігали на собі порівняно слабкий динамічний компонент музичного наголосу — компонент, який на коротких складах здавна виступав як звичайний варіант складового наголосу. Але виразність динамічного наголошення в окремих слов'янських мовах була різною і залежала від інших особливостей фонетичної структури слова у відповідних мовах. Там, де зникло фонологічне протиставлення довгих і коротких голосних і, таким чином, відпала потреба в уважному, чіткому артикуляційному виділенні часокількості кожного наголошеного і ненаголошеного складу (зокрема, в східнослов'янських і болгарській мовах), з'явилась можливість виразнішого виділення у вимові наголошеного складу слова, в тому числі і шляхом збільшення його часокількості в порівнянні з ненаголошеними складами. Так розвинулась характерна для східнослов'янських і болгарської мов інтенсивність динамічного складового наголосу, яка сприяла закріпленню наголосу в цих мовах на тих складах у словах, на яких він був ще в праслов'янський період. Часткові зміни місця наголосу в цих мовах після такого посилення його інтенсивності відбуваються вже, як правило, не під впливом факторів фонетичного характеру, а в результаті дії граматичної аналогії (за зразками наголошення впливовіших категорій слів аналогічної словотворчої будови, граматичної форми і ін.) або в зв'язку з потребою розрізнення форм.

Зовсім інакше склались умови в західнослов'янських мовах, у яких після занепаду музичної природи наголосу ще довгий час зберігалось або, як у чеській і словацькій мовах, і досі зберігається фонологічне протиставлення довгих і коротких голосних як у наголошених, так і в ненаголошених складах. У цих мовах необхідність чіткого артикуляційного протиставлення довгих і коротких голосних незалежно від їх наголошення значно утруднила одночасне спеціальне артикуляційне виділення наголошеного складу, тим більше, що при цьому стало неможливим застосування до наголошеного складу подовженої вимови. Через це експіраторний залишок колишнього музичного наголосу в західнослов'янських мовах поступово зовсім відмер, і будь-які безпосередні сліди колишнього місця наголосу в цих мовах зникли. Замість колишнього різномісного наголосу в західнослов'янських мовах протягом XII—XIII ст. розвинулось слабе динамічне наголошення початкового складу слова як прояв ритміко-фонетичної єдності слова і як ознака межі слова в мовному потоці. У чеській і серболужицьких мовах, а також у західних говорах словацької мови такий початковий наголос кожного слова (крім енклітиків і проклітиків) зберігається досі. Але в польській мові і в східних говорах словацької мови через два-три століття після встановлення ініціального наголошення відбулось переміщення наголосу на передостанній склад у слові, якщо це слово не односкладове. За незначними винятками таке наголошення залишається характерним для польської мови і словацьких говорів і досі.

Значних змін зазнало розміщення наголосу і в тих мовах, які зберегли його музичну природу. Так, наприклад, у штокавських говорах сербо-хорватської мови місце наголосу послідовно пересунулось на один склад ближче до початку слова, за винятком слів односкладових і тих, які здавна мали наголос на першому складі. У словенській мові відбулось фонетично закономірне переміщення наголосу в певних умовах на наступний склад. Певні зміни в розміщенні складового наголосу відбулись і в кашубсько-словінських говорах, які зберігали інтонаційні протиставлення. Але в цих випадках зміна місця наголосу відбувалася здебільшого під впливом суто фонетичних факторів (особливостей складових інтонацій, часокількості голосних тощо) і значно рідше була викликана дією граматичної аналогії. Не знайшло поки що задовільного пояснення закріплення наголосу в македонській мові (в одних говорах на третьому складі від кінця, в інших — на другому і т. д.).

Всі слов'янські мови з музичним або слабим динамічним наголосом відзначаються виразною, чіткою артикуляцією всіх складів у слові — як наголошених, так і ненаголошених, при якій ненаголошені голосні звучать приблизно так само, як і наголошені. На відміну від цього, слов'янські мови з інтенсивним динамічним наголосом характеризуються невиразною вимовою деяких голосних у ненаголошеній позиції, що приводить до змішування різних го-

лосних фонем у ненаголошених складах або до редукції голосних. Найбільш невиразно вимовляються в цих мовах голосні середнього ступеня відкритості *о* і *е*. При вимові таких голосних у ненаголошеній позиції, як правило, не витримується властивий їм ступінь відкритості, в результаті чого ненаголошені *о*, *е* в одних мовах і говорах частково чи повністю змішуються з закритими голосними *у*, *и* (*і*), в інших — з відкритим *а* (*ја*, *'а*). Так, в українській мові всяке ненаголошене *е* вимовляється з наближенням до *и* або, в ряді говорів, як звичайне *и* (*висна́, силó* і под.), а ненаголошене *о* в позиції перед *у* (в ряді західних говорів також перед *і* або *й* взагалі в усякій ненаголошеній позиції) наближається у вимові до *у* (*гулúбка, пудúшка*, діал. *пурíг, убíд, рубíти, худíти, курóва*). Подібно до цього в болгарській мові ненаголошене *о* часто вимовляється з наближенням до *у* (*затува́* зам. *затовá* «тому», *мумчé* зам. *момчé* «хлопчик»). В акаючих говорах російської і білоруської мов (як і в частині північноукраїнських говорів) ненаголошене *о* вимовляється як *а*, а ненаголошене *е* — як *ја* або *а*, що пом'якшує попередній приголосний (при ствердінні приголосного — як звичайне *а*). Напр.: рос. *нага́, вада́*, діал. *н'асу́, в'асло́*; білор. *нага́, галава́, малако́, н'асу́, рака́*; півн.-укр. *галава́, нага́, паши́ла*. В частині російських говорів ненаголошене *е* за певних умов переходить в *и* (*і*): *н'исла́, в'исла́, в'изла́* і ін. У складах не безпосередньо перед наголосом голосні *а*, *о* в російській мові зазнають редукції в невиразний голосний *ъ* (після м'яких приголосних — *ь*). Напр.: *м'лако́, п'раво́с, х'рашо́, з'гара́т', ч'саво́й, р'а́дъм, в'ы́гль'ьд'ет'* і под.

Дальший розвиток рефлексів колишнього *ѣ* (*ѣ*)

Уже на час своєї появи в пізньопраслов'янський період у результаті збігу рефлексів колишніх *ѣ* і *ѣ* голосний звук, умовно позначуваний буквою *ѣ* (*ѣ*), у різних праслов'янських говорах міг відзначатися різними артикуляційними особливостями. Зокрема, якщо прийняти, що основною артикуляційною формою *ѣ* був висхідний дифтонг типу *ʎea*, то слід припустити, що в одних говорах (протоболгарських) переважав нахил до більш відкритої артикуляції цього дифтонга з ослабленням його початкової частини, тимчасом як в інших говорах (зокрема в південних і північних говорах східнослов'янської діалектної підгрупи, частково в проточеських і протоморавських говорах) виявлявся нахил до більш виразної артикуляції початкової — вузької — частини дифтонга з редукцією кінцевої його відкритої частини. При цьому і самий дифтонгічний характер голосного *ѣ* у різних, навіть сусідніх, говорах був виявлений неоднаково виразно. Все це зумовило значну різноманітність напрямів, у яких продовжувався розвиток голосного *ѣ* (*ѣ*) по окремих слов'янських мовах і їх говорах. Завершення цього розвитку в різних слов'янських мовах припадає на різні

періоди — починаючи з XII ст. (в частині говорів давньоруської мови, не рахуючи значно давнішої позиційної зміни *ě* в *i* в східнослов'янських говорах) і кінчаючи сучасними процесами в північноукраїнських говорах.

Послідовно відкрита вимова *ě* (*ѣ*) — як *ä*, що наближалось до *a*, була властива лише деяким староболгарським говорам, про що свідчать писані пам'ятки старослов'янської мови. Так, у глаголиці була одна буква *Ѧ* («ядь») для передачі як колишнього *ě*, так і голосного *a* з пом'якшенням попереднього приголосного і сполучення *ja*. В кириличних пам'ятках буква *ѣ* нерідко пишеться замість *я*. Пор. написання типу *ѣко*, *твоѣ* (зам. *твоа*), *коѣ* (зам. *коа*) і под. Широка вимова колишнього *ě* в усіх позиціях досі зберігається в північній частині східних говорів болгарської мови.

У ряді говорів слов'янських мов голосний *ě* проявився спочатку як голосний переднього ряду середнього ступеня відкритості з вузьким палатальним приступом (*ĭĕ*). Через деякий час цей голосний у значній частині таких говорів (південноросійських, більшості білоруських, західноболгарських, македонських) після його скорочення збігся з давнім коротким голосним *ĕ*. У польській і полабській мовах ще до скорочення довгих голосних відбувся позиційний перехід *ĭĕ* в голосний *ĭā*, в полабській — в *ĭo*, в тих самих умовах, за яких короткий голосний *e* переходив в *o* (перед твердими приголосними *d, t, z, s, r, l, n*). Пор. п. *świecić* — *świat, światło, mierzyc* — *miara, wierzyć* — *wiara, w lesie* — *las*; полаб. *vā lētā* «в літі» — *l'otū* «літо»; *niděl'ā* «неділя» — *d'olū* «діло» і под. У північно-східних говорах болгарської мови колишній *ě* під наголосом перед твердими приголосними перейшов у *a*, в решті позицій збігся з *e*. У значній частині сербо-хорватських і словенських говорів *ě* зберігається у вигляді довгого вузького голосного *e* (с.-х. *svĕt, snĕg, mlĕko*; словен. *svĕt, snĕg, mlĕko*).

У різних групах говорів ряду слов'янських мов колишній *ě* протягом більш або менш тривалого періоду зберігав свою дифтонгічну артикуляцію, яка починалась елементом типу *ĭ*, а закінчувалась елементом *e*. Найстійкішими в розумінні збереження дифтонгічної вимови *ě* виявились північноукраїнські і південнобілоруські говори, в яких досі під наголосом зберігається вимова колишнього *ě* як справжнього дифтонга *ie*: укр. *сієно, лієс, дієд*; білор. *сієна, лієс, дієт* і под. Конкретний характер вимови цих дифтонгів у різних говорах неоднаковий і під впливом сусідніх говорів та літературної норми зазнає видозмін. У ненаголошеній позиції на місці колишнього *ě* у цих говорах виступає звичайний короткий голосний *e*: *песок, лесок, стена* і ін. Дифтонгічна вимова *ě* як *ie* зберігається також у більшості словацьких говорів у тих позиціях, де *ě* не зазнало скорочення. Такий стан був характерний і для чеської мови до XV—XVI ст. Зберігається дифтонгічна вимова *ie* на місці колишнього *ě* і в частині північноросійських говорів у позиції перед твердим приголосним. Там, де голосний *ě* зазнав позицій-

ного скорочення, в чеській мові і в частині сербо-хорватських говорів він виступає як голосний *е* з йотовим приступом (*je*). Специфічного розвитку набула дифтонгічна вимова довгого *ѣ* в так званих ієкавських говорах Герцеговини і Чорногорії, в яких односкладовий дифтонг *іе* розпався на двоскладове звукосполучення *іје*. Напр.: *svijet*, *rije*ka, *snijeg* і под.

Окреме становище по відношенню до рефлексачії колишнього *ѣ* займає українська мова, за винятком її північних говорів, і новгородські говори російської мови. У переважній більшості українських говорів уже протягом XII—XIII ст. дифтонг *іе* на місці колишнього *ѣ* в усіх позиціях змінився в монофтонг *і*. Завдяки тому, що давнє *і* (*и*) на цей час втратило здатність пом'якшувати попередні приголосні, і на місці колишнього *ѣ*, виразно пом'якшуючи всі попередні приголосні, збереглося в українській мові як окрема фонема, відмінна від давнього *и*, яке поступово стало голосним передньо-середнього ряду середнього піднесення. Така рання зміна дифтонга з *ѣ* в *і* пояснюється тим, що у відповідних східнослов'янських говорах здавна більш виразно вимовлялась початкова закрита частина дифтонга *іе*. Про це свідчить, зокрема, той факт, що вже за декілька століть до цього дифтонг *іе* з колишнього *ѣ* в позиції перед наголошеним складом з *і* в східнослов'янських говорах мінявся в *і*. Напр.: давньорус. *сидишь* (< *стѣдишь*), *мизиньць* (< *мѣзиньць*), *вития* (< *вѣтия*), *дитина* (< *дѣтина*). Очевидно, так само рано з'явився голосний *і* на місці давнього *ѣ* і в західній (новгородській) групі північноросійських говорів. Звук *і* на місці *ѣ* виступає також у західних говорах сербо-хорватської мови. Позиційно — в положенні перед м'якими приголосними — з'являється *і* на місці давнього *ѣ* у цілому ряді північноросійських діалектів, у яких перед твердими приголосними відповідний рефлекс звучить як *е*. Пор. півн.-рос. *с'ѣно* — *ф-с'ін'е*, *д'ело* — *в-д'іл'е*, *с'ел* — *с'іл'и*, *в'іт'ор*, *біл'ен'кој*, *хл'іб'ец'* і под.

Зміни голосного у (ы)

В результаті праслов'янської делабіалізації *ѣ* з'явився своєрідний довгий вузький голосний заднього ряду nelaбіалізований *у* (*ы*), який після втрати своєї лабіалізованості став дещо більш відкритим, ніж звичайне *ѣ*. Через відносну трудність поєднання задньої артикуляції вузького голосного з nelaбіалізованістю вимова *у* (*ы*) вже в пізньопраслов'янський період почала поступово зміщуватись у напрямі до переднього ряду. Цей процес поступової зміни артикуляції *ы* був успадкований і всіма слов'янськими мовами після розпаду праслов'янської єдності. Найбільш інтенсивно відбувалось переміщення *у* (*ы*) в напрямі до переднього ряду в південній частині слов'янських мов, у тому числі в чеській і в протоукраїнських говорах давньоруської. Так, у сербо-хорватській і словенській мовах уже на період появи писемності спостерігаються факти, які свід-

чать про збіг голосного **ы** з давнім **і** (**и**). Дещо пізніше такий самий процес відбувся в болгарській мові, а ще пізніше в чеській і словацькій. У південно-західних говорах давньоруської мови, які дали початок українській мові, процес наближення вимови **ы** до переднього ряду вже в XI—XII ст. зустрівся з процесом розкриття і пересунення в напрямі до заднього ряду давнього голосного **і** (**и**) в результаті втрати ним колишньої здатності пом'якшувати попередні приголосні. Тому в українській мові колишні голосні **ы** та **и** (**і**) злились в один голосний передньо-середнього ряду середнього ступеня піднесення, відмінний як від більш заднього **ы**, що зберігається в інших північнослов'янських мовах і в карпатських говорах самої української мови, так і від переднього **і** (пор. укр. *син, синій, ти, тихий* < прасл. *synъ, sĭnъjĭ, ty, tĭxъjĭ*). Голосний **ы** в карпатських говорах української мови зберіг свою відмінність від давнього **и** (**і**), яке й тут здебільшого набуло більш задньої вимови порівняно з давнім **і**.

Північна частина слов'янських мов — російська, білоруська, польська, обидві серболужицькі — зберегли давнє **ы** (**у**) як окремий голосний звук, відмінний від давнього **і**. Пор. рос. *сын, сила, ты, тихий*; білор. *сын, сіла, ты, ціхі*; п. *syn, siła, ty, cichi*; в.-луж. *syn, syła, ty, śichi*; н.-луж. *syn, sylny, ty, śichy*. Лише в позиції після **g, k, x** колишній голосний **ы** (**у**) у всіх слов'янських мовах, у тому числі й у тих, які зберігають його особливу вимову в інших випадках, набув артикуляції звичайного голосного переднього ряду **і**, який навіть викликає помітне пом'якшення задньоязичних приголосних. Пор. рос. *гибкий, могила, кипеть, хитрый*; п. *gibki, mo-giła, kipiée, ale chytry, chyży, chyba* і *ің*.

Відмінності між північною і південною частинами слов'янських мов у характері вимови колишнього **ы** (**у**) пов'язані з більш загальними відмінностями між відповідними мовами в рефлексії колишніх напівпом'якшених приголосних перед давніми голосними переднього ряду і їх рефlekсами. Збіг давніх голосних **ы** (**у**) й **и** (**і**) відбувся, як правило, в тих мовах, які втратили пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду (не рахуючи **е**). Навпаки, в тих мовах, які зберегли протиставлення твердих і м'яких приголосних, зберігається і протиставлення давніх голосних **у** (**ы**) — **і** (**и**). В частині таких мов звук **ы** з фонологічної точки зору може розглядатися лише як позиційний варіант фонем **і** (**и**) в положенні після твердих приголосних фонем, які протиставляються м'яким приголосним.

Пізніші зміни голосних заднього ряду
під впливом **ј** і м'яких приголосних
у голосні переднього ряду

Процес переходу голосних заднього ряду під впливом сусіднього **ј** або м'якого (йотованого) приголосного в голосні переднього ряду не обмежився початком пізньопраслов'янського періоду, коли всі

голосні заднього ряду після *j* або м'якого приголосного змінились у відповідні їм голосні переднього ряду. Аналогічний процес відновлювався і значно пізніше, через декілька століть після розпаду праслов'янської мовної єдності, тепер уже тільки по окремих говорах деяких слов'янських мов і притому, як правило, в різний час. Найбільш послідовно ці процеси відбулись у говорах чеської мови, в якій уже в XII—XIII ст. голосний *a* після *j* і м'яких приголосних перед м'якими приголосними і в кінці слів через стадію *ä* змінився в *e*. Результати цієї зміни, ускладнені в різних випадках аналогіями узагальненнями, зберігаються в чеській мові, у тому числі в її літературній нормі, досі. Напр.: ч. *maje* < *maja, *naše* < **naš'a*, *ulice* < *ulića, *neděle* < *nedělja*, *držeti* < **drž'ati*, *Jene* < *Jane і т. д. Чеські пам'ятки XIV ст. відображають зміну голосного *u* після *j* і м'яких приголосних у голосний *i*, який так само досі залишився звичайним для чеської мови у відповідній позиції. Напр.: ч. *jih* < *juh, *lid* < **l'ud*, *kliče* < **kl'uč'a*, *litý* < **l'utý*, *práci* < *práću, *piši* < **piš'u*, *znají* < *znaju і т. д. Дещо пізніше (кінець XIV—XV ст.) відображається в пам'ятках чеської мови зміна голосного *a* в *e* під впливом наступного *j*. Результати цієї зміни так само збереглися у чеській мові досі, закріпившись також у її нормативній літературній вимові. Пор. ч. *dej* < *daj*, *vejce* < *vajce* «яйце», *pej-* < *paj-* (префікс найвищого ступеня прикметників) і под.

Перехід голосного *a* в позиції після *j* і м'яких приголосних, незалежно від твердості чи м'якості наступного приголосного, у голосні переднього ряду *e* або *i* (іноді також *u*) відбувся в ряді південно-західних говорів української мови (наддністрянських, гуцульських, буковинсько-покутських, частково надсянських). Напр.: укр. діал. *з'ет'* < *з'ат'*, *т'ешко* < *т'ажко*, *вїезанка* < *вїазанка*, *ж'еба* < *ж'аба*, *ч'ес* < *ч'ас*, *гор'иче* < *гар'аче*, *пор'удок* < *пор'адок* і под.

У положенні між двома м'якими приголосними (в тому числі *j*) звук *a* перейшов у *e* також у багатьох північноросійських говорах. Напр.: діал. *в'з'ал* — *в'з'эл'и*, *в'з'ет'*; *с'аду* — *с'эд'ет*, *гл'ану* — *гл'эн'еш*, *оп'ет'*, *пл'ем'эн'н'ик* і т. д.

Зміна, аналогічна до чеського і північноросійського переходу *a* в *e*, відбувалась і в частині східних говорів болгарської мови. Пор.: болг. діал. *ча́ша* — *че́ши*, *пол'а́на* — *пол'е́ни* і ін.

За винятком чеської мови, в якій усі відповідні зміни знайшли відображення в сучасному літературному вжитку, в інших слов'янських мовах поширення їх, як правило, не виходить за межі окремих діалектів.

Видозміни в артикуляції фонем *l*

Фонема *l* (л) в слов'янських мовах здавна мала широке артикуляційне поле, оскільки це була єдина фонема, яка артикулювалась передньою частиною язика до верхніх зубів, альвеол чи переднього

піднебіння із збереженням більших чи менших латеральних отворів по обидва боки язика для проходження голосового струменя. Через це в різних слов'янських мовах і говорах протягом їх історичного розвитку тверда в минулому фонема І (л) могла набувати різних артикуляційних відмінностей, зокрема під впливом інших, не слов'янських мов. Для основної маси говорів східнослов'янських і південнослов'янських мов характерна тверда альвеолярна вимова І (л), якою вона була, очевидно, і в праслов'янський період. Але в більшості західнослов'янських мов, як і в частині говорів східних та південних слов'янських мов, у вимові твердого І відбулись певні зрушення. Так, у чеській і словацькій мовах тверде І послідовно в усіх позиціях набуло альвеолярної артикуляції, при якій І звучить як напівпалаталізоване (так зване середнє, або європейське І). Середнє І зустрічається також у говорах інших слов'янських мов — української, російської, сербо-хорватської і словенської. З другого боку, в говорах деяких слов'янських мов артикуляція твердого І в результаті збільшення бокових отворів між язиком і зубами у більшій чи меншій мірі наближається до ʋ (w). Найбільш звичайною така артикуляція І стала в сучасній польській мові, де цей звук позначається буквою ł; подібна зміна в вимові твердого І відбулась також у деяких говорах російської і словенської мов та в окремих західноукраїнських говорах. В українській і білоруській мовах та в частині північних говорів російської мови звукосполучення ol (ол), здебільшого на місці колишнього ъl, у середині слова перед приголосним перейшло в oʋ (ow). Напр.: укр. *поўний, стоїп, воўк, тоўкти, жоўтий, мова* (з моўва); білор. *поўны, воўк, шоўк, маўчаць* і под. Твердження про фонетичне походження приголосного -ў (-в) з -л в українських і білоруських формах типу *знав (знай)* достатньою мірою не обгрунтоване.

Ф о н е м а f (ф)

У результаті контактів з іншими мовами, особливо в процесі запозичення цілого ряду слів переважно книжного характеру з грецької і латинської мов після запровадження християнства і пов'язаної насамперед з ним писемності, у слов'янські мови почала проникати невідома їм до того приголосна глуха губо-зубна фонема f (ф). Перші випадки її писемного вживання в запозичених словах типу *омофоръ, философия, фарисей, Филиппъ, Иосифъ* і под. ще не означали входження фонему f (ф) у фонологічні системи слов'янських мов, а залишались звичайними іншомовними цитатами в слов'янському тексті. При поширенні таких запозичених слів у розмовному вжитку слов'ян звук f (ф) зазнавав субституції (заміни) іншими найближчими до нього за звучанням слов'янськими звуками чи звукосполученнями — p (п), xʋ (хв), kv (кв) тощо. Напр., укр. *Пилип, Йосип, хворма, квасоля* і под. У західнослов'янських мовах впливи запозичень з латинської мови як носіїв незвичного

для слов'янських мов звука **f** рано могли бути доповнені відповідними запозиченнями з німецької мови. Але після занепаду слабих редукованих голосних у самих слов'янських мовах з'явилися передумови для засвоєння губно-зубної вимови глухого **ф** (**f**) і перетворення цього звука, наявного в запозичених словах, у окрему самостійну фонему слов'янських мов. Цьому сприяла загальна тенденція до оглушення дзвінких приголосних, за якими випав слабкий редукований голосний, у позиції перед глухими приголосними, а згодом і в кінці слів. Так, у ряді слов'янських мов — російській, польській, болгарській, македонській — приголосний **в** (**v**) у результаті випадіння після нього редукованого голосного в позиції перед глухими і в кінці слів почав зазнавати оглушення і змінився в **ф** (**f**). Пор. рос. *тра́фка, траф, каро́фка, каро́ф, гало́фка, гало́ф, кроф'*; п. *głófka, głóf, kref*; болг. *глафка, усмифка* і ін. Оскільки ця зміна має виключно позиційний характер, звук **ф** (**f**) у всіх таких прикладах не усвідомлюється як окрема самостійна фонема, а сприймається лише як звичайний різновид фонему **в** (**v**). Але навіть неусвідомлювана артикуляція звука **f** у певних позиціях значно полегшила засвоєння глухої губно-зубної артикуляції фонему **f** у запозичуваних словах, незалежно від позиції в слові, і включення цієї фонему у фонологічні системи відповідних слов'янських мов.

У південних і східних слов'янських мовах до фонему **ф**, яка відповідає грецькому **φ**, латинському і німецькому **f**, приєднався також грецький міжзубний звук **ϕ**, який мав місце в таких запозичених з грецької чи через грецьку мову словах, як *акафист, кафісма, Феодор, Феодосій, Афанасій* і под.

З більшими труднощами відбувався процес засвоєння фонему **f** (**ф**) тими слов'янськими мовами і діалектами, в яких, як, наприклад, у більшості українських і білоруських говорів, фонема **в** (**v**) після занепаду слабих редукованих набула в кінці складу губно-губної вимови, перейшовши в нескладове **у** (**u**).

Найголовніші підсумки історичних змін у звуковій будові слов'янських мов

Порівняльно-історичне вивчення звукових змін слов'янських мов, починаючи з ранньопраслов'янського періоду, приводить до висновку, що на всіх етапах розвитку праслов'янської і окремих слов'янських мов голосні фонему виявляють незрівнянно менше стійкості по відношенню до історичних змін, ніж приголосні. За винятком ларингальних приголосних, які вже з індоевропейської прахови могли бути успадковані в стадії занепаду, жодна приголосна фонема праслов'янської мови протягом усього багатовікового розвитку слов'янських мов не була остаточно втрачена чи змішана в усіх позиціях з будь-якою іншою фонемою. Вся історія приголосних фонем у праслов'янській і в усіх окремих слов'янських мовах зводиться лише до поступового зростання кількості приголосних

фонем у фонологічних системах шляхом фонологізації позиційно зумовлюваного розпаду єдиних у минулому приголосних фонем на відмінні одна від одної фонологічні одиниці (пор. розпад ряду *g, k, x* на три ряди — *g, k, x; dž', ě', š'; dz', c', s'*; розпад первісно єдиного ряду твердих приголосних фонем на ряд твердих і ряд м'яких фонем тощо). У зв'язку з кількісним зростанням фонем відбувалось поступове ускладнення систем фонологічних протиставлень приголосних фонем у рамках загальних фонологічних систем слов'янських мов.

Розвиток голосних фонем у слов'янських мовах проходив набагато складніше, ніж розвиток приголосних. Паралельно з появою нових фонем, які займали окремі місця в системі фонологічних протиставлень і тим самим вносили глибокі зміни в загальні фонологічні системи слов'янських мов (пор. появу носових голосних, фонеми *у (ы)* на місці *ѹ*), в історії праслов'янської і окремих слов'янських мов мало місце остаточне зникнення або остаточне злиття з іншими фонемами цілого ряду самостійних і дуже поширених у минулому голосних фонем або їх усталених сполучень — дифтонгів (пор. занепад або злиття з іншими фонемами голосних *э₁* і *э₂*; занепад дифтонгів *аі, эу*; занепад або злиття з іншими голосними носових голосних *е, о*; злиття голосної *ы* з *і* в ряді слов'янських мов; злиття довгих голосних з короткими в більшості слов'янських мов і т. д.).

Майже всі звукові зміни з більш або менш ясними причинами в історії слов'янських мов відбувались як результати постійної взаємодії різноманітних елементів звукової структури в процесі безпосереднього функціонування розмовної мови в різних артикуляційних і експресивних умовах. Така взаємодія мала місце не тільки в рамках окремих сфер звукової будови мов — сфери фонематичної і просодичної, — вона відбувалась також і між елементами, які належали до різних сфер — одні до фонематичної, інші — до просодичної, причому в одних випадках зміни просодичного характеру викликали зміни в сфері фонематики, а в інших випадках фонематичні явища, в свою чергу, ставали причинами змін у сфері просодії [101].

Розглядаючи звукові процеси, які відбувались в історії різних слов'янських мов після розпаду праслов'янської єдності, можна виділити деякі найбільш істотні зміни, які охопили тільки окремі підгрупи слов'янських мов і спричинились, таким чином, до найбільш істотних відмінностей між фонологічними системами окремих слов'янських мов і їх різних груп. У галузі консонантизму до таких змін може бути віднесена поява м'яких приголосних, перехід проривного *g* в щілинне *γ (h)* і зміни м'якого *ǵ* в шиплячий чи свистячий приголосний або набуття ним шиплячого відтінку. В галузі вокалізму такими змінами є втрата протиставлення довгих і коротких голосних, збіг колишнього *у (ы)* з колишнім *і* чи його рефлексом, утрата носових голосних, перехід *е* в *о* після м'яких приголосних, якісна зміна голосних у результаті замінного подовження. В галузі

Мови \ Звукові зміни	Проти- ставлення приголос- них за твердіс- тю-м'я- кістю	Зміна g > h (v)	Зміна f > ř (ž, š, ś)	Утрата часокіль- кісних проти- ставлень	Збіг ы з і	Утрата носових голосних	Дифтонгі- зація і не- редукцій- не зву- ження о, е > u, і	Зміна е > о після j і м'яких приголос- них	Утрата музично- го наголосу	Утрата різноміс- ного на- голосу	За- гальна кіль- кість змін
українська	+	+	—	+	+	+	+	+	+	—	8
російська	+	+/-	—	+	—	+	—	+	+	—	5,5
білоруська	+	+	—	+	—	+	+/-	+	+	—	6,5
польська	+	—	+	+	—	—	+	+	+	+	7
чеська	+	+	+	—	+	+	+	—	+	+	8
словацька	+	+	—	—	+	+	—	—	+	+	6
верхньолужицька . .	+	+	+/-	+	—	+	—	+	+	+	7,5
нижньолужицька . .	+	—	+/-	+	—	+	—	+	+	+	6,5
болгарська	+	—	—	+	+	+	—	—	+	—	5
македонська	+	—	—	+	+	+/-	—	—	+	+/-	5
сербо-хорватська . .	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	2
словенська	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	2

просодії найбільш істотними з цього погляду змінами є втрата музичних протиставлень наголошених складів і втрата різномісного наголосу. Сукупність даних про наявність чи відсутність кожної з цих змін у кожній сучасній слов'янській мові можна розглядати як приблизний показник загального обсягу тих змін, яких зазнала кожна слов'янська мова по відношенню до праслов'янської і в порівнянні з іншими слов'янськими мовами. Відповідні дані можуть бути зведені в такій таблиці, де наявність кожної з названих змін у кожній мові позначається знаком +, відсутність відповідної зміни, тобто збереження праслов'янського стану, знаком —, а наявність діалектних розходжень по відношенню до даної зміни або занадто частковий характер зміни у відповідній мові комбінованим знаком +/— (див. стор. 110).

Як видно з таблиці, за обраними тут десятима фонетичними ознаками найбільш архаїчний характер зберігають сербо-хорватська і словенська мови, в яких відбулось лише дві з узятих до уваги десятих змін: втрата носових голосних і злиття *ы* з *і*. У половині ознак зберігає архаїчний стан болгарська мова; близько до неї щодо ступеня архаїчності, але частково за іншими ознаками стоять македонська і російська мови. З другого боку, найбільш віддаленими від праслов'янського стану за обраними тут фонетичними ознаками виявляються українська і чеська мови, які зберігають лише по дві (неоднакові) з десятих розглядуваних особливостей без істотних змін порівняно з праслов'янською мовою.

Розділ III

МОРФОЛОГІЯ

Граматична будова кожної сучасної слов'янської мови з розмежуванням категорій словотвору та словозміни є результатом еволюції морфологічних засобів праслов'янської мови, які, в свою чергу, великою мірою визначалися характером морфології індоєвропейської прамови.

Для індоєвропейської прамови була характерна наявність значної кількості кореневих утворень, більшість яких виступала і в іменних і в дієслівних формах. І кореневі, і похідні основи поділялися на дві групи: нетематичні і тематичні. Нетематичні основи закінчувалися приголосним або сонантом, тематичні поширювалися формантом (темою) *е*, що чергувалося з *о*. Головними засобами словотворення були суфіксація, словоскладання, чергування голосних, зміни місця наголосу і редуплікація (подвоєння кореня чи його частини). Префіксації індоєвропейська прмова не знала.

Пізній індоєвропейський період характеризувався розвиненою системою категорій словозміни. В індоєвропейській прамові існувало різке протиставлення імені і дієслова. Численні й різноманітні категорії цих основних частин мови виражалися засобами, значною мірою спільними як для словотвору, так і для словозміни.

Індоєвропейській прамові були відомі також незмінні слова (прислівники, частки тощо). Деякі з них становили застиглу форму колись змінюваних слів, інші були незмінними здавна.

Розвиток граматичної будови після розпаду індоєвропейської прамови проходив у словозміні в напрямі до спрощення її складної системи значень та засобів їх вираження, а в словотворі — до збагачення і урізноманітнення словотворчого інвентаря.

Праслов'янська мова в галузі морфології зберегла найзагальніші риси індоєвропейської прамови. Разом з тим окремі ланки індоєвропейської граматичної системи в праслов'янській мові зникли або докорінно трансформувалися. Особливо великі зміни сталися в системі дієслова.

З розвитком формантів словотвору і словозміни в індоєвропейській прамові, а потім у праслов'янській і в окремих слов'янських

мовах було дуже тісно пов'язане формування частин мови. У категорії імені ще в індоєвропейський період поряд з іменником виникла нова частина мови — прикметник, який у слов'янських мовах у словотворі та словозміні значно віддалився від іменника. Від імені ж відокремилися і числівники; переважно з імен у праслов'янській та в окремих слов'янських мовах утворювалися і продовжують творитися прислівники.

СЛОВОТВІР

Іменники

Система іменникового словотвору в праслов'янській мові

Праслов'янська мова успадкувала основні тенденції індоєвропейського словотвору і зберігала його давні риси. Дальше формування її словотворчої системи проходило у подвійному напрямі: з одного боку, відбувався процес відмирання деяких старих індоєвропейських способів словотвору або перехід їх в інші словотворчі формації, а з другого, — розвиток нових словотворчих засобів та тенденцій.

Способи словотвору і словотворчі елементи, успадковані праслов'янською мовою з індоєвропейської

Основними способами іменникового словотвору, успадкованими праслов'янською мовою з попереднього періоду, були суфіксація і словоскладання. Цим праслов'янська мова принципово відрізнялася від індоєвропейської, яка знала ще й кореневий тип творення імен (з нульовим суфіксом), що в залишках зберігся і в праслов'янській мові. Успадковані засоби словотвору зазнали в ній значних змін. Найбільш загальні з них — втрата кореневих, зокрема нетематичних, форм, переосмислення деяких кореневих і похідних утворень, а також заміна їх новими словотворчими моделями і формантами.

Кореневий тип словотворення

Кореневі нетематичні форми, що посідали значне місце в індоєвропейському словотворі, в праслов'янській мові виступали дуже рідко. Історія слов'янських мов зберігає лише залишки цього типу: *кгу* (**kgũ-*) «кров», що засвідчене ст.-п. *кгу*, словен. *krî*, полаб. *k(a)goi*, род. відм. одн. ст.-сл. *кръве*. Частина таких форм була втрачена остаточно, інші збереглися в скла-

ді основ, поширених суфіксами. Про їх належність у минулому до кореневого нетематичного типу свідчить наявність різних формантів при тих самих коренях у різних відгалуженнях індоєвропейської мови. Зокрема, в основи на *-ī-* перейшли і.-е. кореневі нетематичні форми **bhṛū-* > *brūvī* «брова» (санскр. *bhṛūh*, гр. *ὄφρυς*), **mūs-* > *mušī* «миша» (санскр. *mūs*, гр. *μῦς*, лат. *mūs*), **g'hwēr-* > *zvērī* «звір» (лит. *žvėris*, гр. *θηρ*), **sāl-* > *solī* «сіль» (гр. *ἄλς*, лат. *sāl*) і ін., які в пізньопраслов'янський період набули форму *brъvъ*, *mušъ*, *zvērъ*, *solъ*. В основи на *-o-* перейшли **snoig^{wh}-* > *spĕgъ* «сніг» (ст.-сл. *снѣгъ*, лит. *sniegas*, гот. *snaiws*, гр. *νίφ-α*), **mūs-* > *тѣхъ* «мох» (ст.-сл. *мѣхъ*, лат. *muscus*). З суфіксом *-je-* < **-jo-* виступають у праслов'янській (j)ежъ (пор. лит. *ežys*, гр. *ἐχίνος*, вірм. *ozpi*, ст.-ісл. *īgull*), морје (пор. лит. *māgės*, гот. *marei*, ірл. *muir*, лат. *mare*). З іншими суфіксами збереглися у праслов'янській мові колишні нетематичні іменники **k'erd-* (гр. *κῆρ*, лат. *cor*, *cordis*), що дав **serd-a* і *sъrdъ* «серце» (ст.-сл. *сръда* і *сръдѣце*), **mūs-* (пор. лит. *mus-ė*, лат. *mus-ca*, гр. *μῦα*), що дав *моуха* і *тѣсъ-іца* (ст.-сл. *мѣшица*), а також *zem-ja* (пор. лит. *žemė*, санскр. *kṣam-*, *zend. zəm-*), *stȑdza* (< **stiga*), *voda*, *gora*, *poga*, *slava* і т. д.

Кореневі тематичні форми, які відрізнялися від нетематичних приєднанням до кореня голосного *о*, що чергувався з *е* (при зміні слова), характеризувалися незмінністю огласовки кореня та постійністю місця тону при відмінюванні. За своїм складом ця група форм була досить різноманітною в праслов'янській мові: частина дійшла з давніх епох, інші ж постали пізніше, з нетематичних утворень (див. вище). Серед давніх, первісних форм численну групу складають іменники з наголошеним кореневим голосним *о*, що означали дію (напр., *tokъ*, ст.-сл. *вѣстокъ*, *текъ*, лит. *tākas*, санскр. *tākti*, *zend. taka-*; *богъ*, ст.-сл. *веръ*, гр. *φῶρος*, санскр. *bhāraḥ*), а також слова з голосним кореня *ě/ъ* < *oi* (*svěťъ*, санскр. *ṣvētāḥ*), *u* < *ou* (*sluxъ*, авест. *sraōša-*), *q* < *om*, *on* (*blōdъ*, ст.-сл. *владъ*, п. *blād*). Цей тип іменників звичайно супроводжувався дієслівними основами того ж кореня. Такою близькістю з дієсловом пояснюється продуктивність подібних утворень в історичний період, коли створився новий словотворчий тип «віддієслівних іменників». Його форми вже не відповідали старому типу: на відміну від давніх утворень, їх вокалізм збігався з вокалізмом дієслівних основ. Пор. давні *svěťъ* при *světĕti se*, *tokъ* при *tekq*, **smōrdъ* при **smōrdĕti* і пізніші *bĕgъ* при *bĕžati*, *rod-metъ* при *metq* і т. д. На вторинне віддієслівне походження нових форм вказує і наявність префіксів у їх складі (пор. ст.-сл. *раз-вои* от *раз-вити*, *сѣ-воръ* от *сѣ-врати* і т. д.).

До корневих тематичних утворень належать також **vъlĕкъ* (ст.-сл. *вѣлкъ*, лит. *vilkas*, санскр. *vṛkhaḥ*), **jъgo* (ст.-сл. *нго*, лат. *jugum*, санскр. *yugám*), *bĕsъ*, *ĕasъ*, *ĕelo*, **ĕāgrъ*, *dōbъ* і ін. В цілому індоєвропейські кореневі утворення втрачають у праслов'янський період продуктивність і прозорість морфологічної будови.

Похідні утворення

Найдавнішими успадкованими суфіксальними елементами були основотворчі суфікси **-o-**, **-ū-**, **-ǔ-**, **-ī-**, **-ā-** та на приголосний **-men-**, **-es-**, **-en-**, **-eg-**, що втратили продуктивність ще в ранній праслов'янський період і зливалися з флексією. Більш виразними, а отже і стійкими, виявилися ускладнені форманти **-ro-**, **-no-**, **-tī-**, **-to-** і т. д., однак згодом і вони переставали усвідомлюватися і переходили до основи.

Похідні нетематичні форми були нечисленні. Більшість із них становили індоєвропейські утворення, зокрема, в основах на **-ī-**: *osъ* (лит. *ašis*, лат. *axis*), *gostъ* (лат. *hostis*, гот. *gasts*); на **-ū-**: *medъ* (лит. *medūs*, санскр. *mādhū*, гр. *μέθυ*), *domъ* (лат. *domus*, гр. *δόμος*), **vъrъxъ* (лит. *viršūs*); на **-ā-**: *svekry* (лат. *socrus*, санскр. *śvaśrūḥ*); на **-tī-** (**-tei-**): **sъmъrъtъ* (лит. *mirtis*, лат. *mors*), *ра-мѣтъ* (лит. *at-mintis*, лат. *mēns*); на **-tū-** (**-teu-**), **-nū-** (**-neu-**): *-čētъ* (ст.-сл. **на-чат-ъ-къ**), *synъ* (лит. *sūnūs*, гот. *sunus*, санскр. *sūnūḥ*), *đipъ* (ст.-сл. **чинове**); на **-en-**: *jelenъ* (лит. *ėlnis*, гр. *ἐλαφος*, вірм. *eĭn*); на **-men-**: **bārme* (ст.-сл. **врѣма**, вед. *bhāgīman-*), *sěme* (ст.-сл. **сѣма**, лат. *sēmen*), *kamy* — *камень* (гр. *ἄκμων*, лит. *akmuō*); на **-es-**: *nebo* — *nebese* (гр. *νέφος* «хмара», санскр. *nābhaḥ*) і т. д. Деякі з форм цієї групи вторинного походження, — вони постали з кореневих основ внаслідок відмінкових аналогій, а також як результат пізніших новотворень. Так, до основ на **-ī-**, крім зазначених *кгъвъ*, *brъвъ*, *solъ* перейшли ще *vъsъ* (санскр. *viś-*), *dъvъgъ* (лит. *dūrys*), *gъsъ* (гр. *χίψ*); до основ на **-en-**: **pъrъstenъ*, *grebenъ* і т. д. З часом окремі утворення цього типу отримували нові суфікси і в свою чергу переходили до інших груп. Так, з *ī*-основ виділилися: **sъrъdъ-b-ce* (лит. *širdis*), *ovъ-b-ca* (лат. *ovis*); з основ на **-ū-**: **dārvo* (санскр. *dāru*, *dru-*); з основ на **-tū-**: *па-čētъ-къ*, *съ-vitъ-къ*, *britva*; з основ на **-en-**: **mold-en-ъсъ* (ст.-прус. *malden-ikis*) і ін. У групі нетематичних похідних форм спостерігаються деякі закономірності щодо розподілу іменників за родами: чоловічий рід переважає в основах на **-ū-**, **-tū-**, **-nū-**, **-en-**, жіночий — на **-ī-**, **-tī-**, **-ū-**, середній — на **-men-**, **-es-**. Значення цих форм різноманітні — від конкретних до абстрактних. Послідовного закріплення їх за окремими основами не відбулося, хоча подекуди все ж намічаються певні тенденції до цього (напр., абстрактність значень в основах на **-ī-**: **skъrъbъ*, *žalъ* і т. д.).

Похідні тематичні форми частіше зазнавали ускладнення первісної будови і завдяки цьому представлені в праслов'янській мові краще, ніж нетематичні, хоча в цілому вони теж не мали продуктивності і засвідчені нечисленними утвореннями. Це форми з суфіксами: **-to-*, напр., **dolto* (ст.-сл. **длато**, ст.-прус. *dalptan*), *po-to* (при ст.-сл. **пати**), *životъ* < *živъ* (гр. *βίωτος*), вживаний частіше з суфіксом жіночого роду **-ā-*, напр., **dъlgota* < **dъlgъ* (санскр. *dīrghatā*) тощо;

-lo- (-slo-, *-tlo-, *-dlo-), що зберігав певну продуктивність на протязі праслов'янського періоду, напр., tylъ (ст.-сл. тѣлъ, гр. τύλος, і.-е. *teu-), з суфіксом -ā-: mygla (лит. miglā, гр. ὀμίχλη), а також ěislo < *ěit-slo (ст.-сл. чисти, чѣтъ), maslo < *maz-slo (ст.-сл. мазати, мажѣ); споріднені з ними непродуктивні утворення на -slъ, -lъ-, -elъ: kašlъ (ст.-сл. кашель, лит. kósi, kósėti «кашляти», і.-е. *kʷōs-ljo-), myslъ (гр. μῦθος) і ін.;

*-po-, напр., sьpъ (ст.-сл. сѣнь, лит. sãpnas, лат. somnus, ст.-ірл. sūan, і.-е. *swer-, sup-), *gъpъ (ст.-сл. грѣнь, лат. fornus, і.-е. *gʷher-), з *ā-: сѣпа (ст.-сл. цѣна, лит. káina, гр. ποινή, авест. kaēnā-, і.-е. *kʷei-), мѣпа (ст.-сл. мѣна, лит. mai nas, гот. ga-mains), в середн. р.: *zъpъно (ст.-сл. зръно, лит. žignis, лат. grānum, гот. kaurn);

*-do-, напр., *grad (ст.-сл. градъ, лат. grandō), з *ā-: agoda (ст.-сл. а҃ода, лит. uoga), в середн. р.: stado (ст.-сл. стадо, д.-англ. stōd) тощо;

*-ro- (з і.-е. *-toro-, *-tero-, *-tro-) в нечисленних формах, як darъ (ст.-сл. даръ, лат. dōnum, гр. δῶρον, санскр. dānam), mīrъ (ст.-сл. миръ, лат. mītis, санскр. mitrah «дружба»), mѣra (ст.-сл. мѣра, лат. mētīrī, санскр. mānam), vědro (ст.-сл. ведро, лит. vėdaras, прус. weders), jetro (ст.-сл. ятро, гр. ἔντερον, санскр. antrām);

*-mo-, напр., dymъ (ст.-сл. дымъ, доуми, лит. dūmas, лат. fūmus), šumъ (ст.-сл. шумъ, лит. šaũkti, і.-е. *(s)k'eum-), *zъmo (ст.-сл. рама, лат. armus, гот. arms, гр. ἄρμος), *sълma (ст.-сл. слама, латиськ. salms, лат. culmus, гр. κάλαμος);

*-vo- (переважно прикметниковий), напр., *dārvo (ст.-сл. дрѣво, лит. dervà, гр. δόρυ, санскр. dāru, drúnaḥ, і.-е. *dér-u, *dru-), divъ, divo (ст.-сл. диеъ, диео, санскр. dhīraḥ, і.-е. *dei-, *dī-), *kъrva (ст.-сл. крава, лит. kàrvė, лат. cerva, прус. kurwis) і т. д.

Ф о р м и з с у ф і к с о м *-ā- були переважно іменниками жіночого роду вторинного походження. Це назви осіб до відповідних чоловічих назв (*orba < *orǃъ, sqsēda < sqsēdъ); форми, що постали з різних індоєвропейських основ, напр., snъxa (ст.-сл. снѣха, гр. νόος, вірм. nu, пуоу, санскр. snuṣā, і.-е. *(s)nu-só-), *bārza (ст.-сл. врьза, лит. bėržas, санскр. bhūrjaḥ, і.-е. *bherag'-), *vъrba (ст.-сл. врьва, лит. viřbas, лат. verb-ēna, і.-е. *wer-b-, wǃb-) тощо, а також паралельні до дієслів форми, що відповідали кореневому тематичному типу, напр., *pa-vълka/*-vълкъ (ст.-сл. павлака, обѣ-влакъ, волочити) pa-toka//tokъ (ст.-сл. патока, точити). До цієї ж групи належать кога, skoga (ст.-сл. кора, лит. skirti, лат. corium, гр. κείρω, і.-е. *(s)ker-), *vълga (ст.-сл. влага, лит. vilgyti, рос. волгнуть), kosa (ст.-сл. коса, чесати, гр. κείω, санскр. śásati) і т. д. Давність таких утворень не завжди з певністю дозволяє визначити, що було похідним, ім'я чи дієслово. На ґрунті таких форм згодом ствердилася абстрактна функція суфікса *-ā-.

Поряд із суфіксальними утвореннями в індоєвропейській прамові існували іменники з складною основою. Базою, на якій вони виникали, були словосполучення в реченні. Найзагальнішою рисою індоєвропейського словоскладання є двочленність складних утворень. Однак не всі частини мови і не в усякій композиції виступали як компоненти складних імен. Обмеження мали місце особливо щодо другого компонента.

Першою частиною індоєвропейського композита могли бути ім'я, дієслово або незмінна частина мови. Ім'я та дієслово здебільшого виступали в формі основи, причому в іменних тематичних основах тематичний голосний мав огласовку *o*. Ім'я інколи мало також відмінкову форму.

Другим компонентом могло бути лише ім'я. Остання частина могла зберігати свою форму самостійного слова. Поширені були також складні іменники, в яких другу частину становила іменна основа, співвідносна з дієслівною або утворена від неї.

Складні слова в індоєвропейській прамові виникали і шляхом подвоєння (редуплікації) основ.

Способи іменникового словотвору та словотворчі елементи праслов'янської мови

У власне праслов'янський період основну роль у творенні іменників відігравала суфіксація; незрівнянно менше значення мала префіксація, що лише починала свій розвиток як засіб іменникового словотвору. Досить активним було словоскладання, занепадало лише подвоєння основ.

Суфіксація

Праслов'янська мова, розвиваючи продуктивність окремих індоєвропейських формантів, значно змінила і ускладнила їх будову. Переважна більшість давніх суфіксів виникала через поєднання найдавніших голосних формантів із словотворчими елементами *-j-*, *-k-*, *-t-*, *-n-* (*-jъ*, *-je*, *-ja*, *-kъ*, *-ka*, *-ko*, *-no*, *-na*, *-nъ*, *-to*, *-ta*, *-tъ*, *-tъ* і ін.), а також з елементами *-b-*, *-v*, *-g-*, *-m-*, *-p-*, *-d-*. Згодом на базі цієї групи суфіксів шляхом контамінації, перерозкладу основ тощо постала більшість слов'янських іменникових формантів. Деякі з давніх суфіксів уже не піддаються членуванню з погляду сучасної системи словотвору (як *-zнь*, *-snъ*). Однак часто будова їх є досить прозорою і в ній чітко виділяється кілька суфіксів або елементи колишньої основи у поєднанні з суфіксом (напр. *-ostъ* із поєднання *-os-//es-* і суфікса *-tъ*; *-ьба* з *ī*-основи і *-ba*; *-ьникъ* із суфікса *-ikъ* у сполученні з *-ьп*-основи; *-ica* (**-īkā*) з **-kā* та *-ī*-основи і т. д.).

Утворення з елементом **-k-**, вторинні за походженням, були дуже поширеними. І.-е. суфікс ***-ko-**, що здавна приєднувався до іменних основ, дав численні похідні: **-ъкъ**, **-ькъ** — з основами іменників на **-tū-**, **-nū-**, **-ī-** (із-**byтъкъ**, на-**čęтъкъ**, ста-**nъкъ**, рѣ-**съкъ**);

-ікъ (< ***-īko-**), що утворив з кінцевим **-ьп-** прикметникових основ продуктивний формант **-ьпикъ** (лит. **-ininkas**), напр., ***zoltikъ** < ***zoltъ** (ст.-сл. **златикъ**), ***dъljъznikъ** < **dъljъznъ** (лит. **dařžininkas** «садівник»);

-ьсь, **-ьсе** (< ***-īko-**), **-іса** (< ***-īkā**) — від сполучення ***-ko-** з передньорядними голосними основи, яке супроводжувалося чергуванням **k/c**, напр., **jъпсь** (лит. **jaunikis** «жених»), **овьса** (санскр. **avikā**), **вѣпсь** (лит. **vainikas**), ***sъrgъdъse** (лит. **širdis**) тощо. Значення цих суфіксів були різноманітні. Форманти **-ікъ**, **-ьпикъ**, **-ьсь**, **-іса** творили назви осіб (у-**чепікъ**, ть-**гвтьсь**, бл-**дъница**, на-**слѣдъ-пикъ**); живих істот (аг-**псь**, тель-**сь**, ***gъrglica**); назви предметів та явищ (ко-**псь**, ра-**льсь**, ть-**гъница**, рь-**шеніса**); зменшувальні форми (***dъsēica** < **dъska**, **гъbica** < **гъba**, ть-**йіса** < **тъха**), подекуди вони виступали у формальній функції (от-**сь** < ***oto**, гр. **αττα**). Суфікси жіночого роду **-ъка**, **-ьса**, **-іса**, так само, як і чоловічого **-ікъ**, **-ьпикъ**, **-ьсь**, близькі за функціями, конкурували між собою і згодом почали переважати на певних територіях (**-ъка** з падінням редукованих витісняв **-ьса** і т. д.). Суфікс **-іса**, зокрема, закріпився вже після праслов'янської епохи (пор. ст.-сл. **пътица** < **пъта**, с.-х. **птѣца** і ст.-рос. **пѣтка**; ст.-сл. **палица** < **пала**, укр. **палиця** і **палка**, с.-х. **пѣлица**, п. **palica** і **paika**, рос. **палка** тощо).

Ряд невідомих балтослов'янському періоду суфіксів **-ѣь**, **-іѣь**, **-аѣь** — переважно на означення діючих осіб — виник внаслідок поєднання ***-ko-** (з попереднім голосним основи чи без нього) і суфікса **-je-** (< ***-jo-**), напр., **іграѣь**, **коваѣь**, **огаѣь**, **kotoriѣь** (пор. ст.-сл. **каторити** «битися»).

На означення місця та знаряддя дії ***-ko-** з елементом **-s-** утворив суфікс **-isko**, що подекуди виступав в ускладненні з суфіксом **-je-** (***-jo-**), тобто як **-іше** (< ***-iskjo-**, ст.-сл. **-иштѣ**), напр., **gnojisko/gnojіше** (ст.-сл. **гноиштѣ**, укр. **гнойще**, п. **gnojowisko**), **ognisko/ognіше**, **toporisko/toporіше** і т. д.

Утворення з елементом **-j-**, продуктивні серед прикметників, широко представлені також в іменниках різних семантичних груп. Індоевропейський суфікс ***-jo-** виступав у праслов'янській мові як **-je-** і утворював ряд похідних: **-іје** (**-ьеje**), що творив численні збірні назви (ко-**гепъje**, list-**въje**, рг-**тъje**, lo-**зьje**), просторові (q-**долъje**, ***ęzрг-тъje** — ст.-сл. **пжтъ**, ро-**могъje**), абстрактні від прикметників (***sъdрг-въje** < ***sъdргъ**, **veselъje** < **veselъ**, **ostrъje** < **ostrъ**) та пасивних діеприкметників (на-**чęтъje** < **начęтъ**, **ubіjепъje** < **ubіjепъ**), з яких виділилися самостійні продуктивні форманти **-ніје**, **-тіје**, **-пъје**, **-тъје** (**žitije**, **znanije**); подекуди **-іје** (**-ьеje**)

приєднувався до іменників для підсилення їх абстрактного значення (čuvstvije < čuvstvo, oťčstvije < oťčstvo);

-jь — для назв предметів (požь, košь, polje, morje, krajь), тварин і птахів ((j)ezь, kopjь, *vǫrbьjь, *sǫlvьjь) та назв діючих осіб (*stǫržь, *vodjь, lъžь), інколи в сполученні з елементом -ta- (*ǫrtajь, povodatajь ін.);

-ja (-ъja) — у назвах речей та явищ (burja, čaša, koža, zemja); абстрактних формах (duša, lъža, *kupja, *nadedja, suša, volja, *stǫrža) та в назвах осіб жіночого роду (*gospodja, пор. с.-х. *gospođa*), де він скоро був замінений на -ynja// -ynji (gospodynĭ, *orbyni). В ряді утворень з -ja виступає кінцевий -ĭ- (sǫdiji, baliji, *mъlĭniji, *ǫldiji).

Утворення з елементом -n- різноманітні як за характером суфіксів, так і за їх функціями. Найважливіші похідні від *-no-:

-inъ (< *-ino-, лит. -ynas, санскр. -īnaḥ, гр. -ivos, лат. -inus) — мав значення одиничності, а згодом почав означати осіб за певною приналежністю (національною тощо) в однині (ljudinъ, roganinъ, gospodinъ); у множині він не виступав (пор. ljudije, pogani, gospodьje). У поєднанні з суфіксами -jan- чи -jĕn-, що зберігалися і в множині, -inъ утворював складні форманти з тією ж функцією: -janinъ, -jĕninъ (*gǫrdjaninъ, mĕstjĕninъ, slovĕninъ, пор. у множ. *gǫrdjane, *mĕstjĕne, slovĕne);

-ina, що, на відміну від -inъ, зберігав певну продуктивність ще і в історичну епоху, творячи назви речові (*xǫgmĭna, račĭna, teletina); збірні (družina, kǫpĭna, obyština); абстрактні (glǫbina, jistina, kopyština) тощо. Інколи в цій групі форм виступає суфікс -izna (з елементом -z- неясного походження), найчастіше в абстрактних назвах (ukorizna, trizna), вживаючись паралельно до -ina (пор. ст.-сл. *глакѣзна*, п. *glōwizna* і словен. *glavina*; рос. *новѣзна* і укр. *новина* тощо);

-nъ — найчастіше для абстрактних понять (*bǫgnъ, danъ, kaznъ, ognъ), значно активніший у похідному від нього -znъ (-snъ) (basnъ, pĕsnъ, bojaznъ, bolĕznъ, prijaznъ, žiznъ);

-ynji (*-ynĭā, лит. -ūnė, лат. -ūnia), що постав через сполучення кінцевого -у колишніх -ū-основ та суфікса *-nĭ (*-nĭā), творив назви осіб жіночого роду (roganynji, kьnegynji) та абстрактні назви (*gъrdynji, milostynji). Згодом в окремих слов'янських мовах (переважно східно- та південнослов'янських, крім старослов'янської) на місці -ynji закріпився суфікс -ynja, — можливо, з вторинним -a, що постало під впливом аналогій іменників жіночого роду на -a;

-ĕt- — для творення назв молодих істот чи тварин, — постав на слов'янському ґрунті внаслідок приєднання до суфікса -ĕn- (що чергувався з -ĕp-, пор. ст.-сл. *младѣнѣць* і *младенѣць*) вторинного форманта -t- (пор. гр. *ὄνομα*, *ὀνόματος*). Про його вторинний характер свідчать форми, де суфікс -ĕn- (-ĕ) виступає без -t- або в сполученні з іншими формантами, як рос. *телѣнок*, *телѣнка* (пор. укр. *теля*, *теляти* або ст.-сл. *младѣнѣць* поряд з *младатьце* і ін.).

Напр., *agne*, *ovъѣ*, *osъѣ*, *děte* (пор. ст.-сл. *агна*, *окача*, *осъла*, *дѣта*, род. одн. *агнате*, *окачате*, *осълате*, *дѣтате* і ін.).

Утворення з елементом *-t-*, крім тих, що мали суфікси *-tī-* і **-to-* (див. стор. 115), а також абстрактних типу *гърѣтъ*, *трѣрѣтъ*, *ѣръѣтъ* були досить поширеними в праслов'янський період і творилися, як правило, ускладненими формантами.

Суфікс *-ostъ* виник на слов'янському ґрунті з кількох формантів (*-es-/-os-* і *-тъ* < *-tī-*) [21, 296; пор. 72, I, 648] і був одним з найбільш активних для творення абстрактних іменників від прикметникових основ, напр., *dobrostъ* < *dobrъ*, *mъdrostъ* < *mъdrъ*, *radostъ* < *radъ*, *krěpostъ* < *krěpъкъ*).

З суфіксом *-ostъ* конкурував близький до нього за функціями суфікс *-ota*, що утворився внаслідок приєднання суфікса **-to-* (в формі жін. роду *-lā*) до прикметникових основ (спочатку на *-o-*, а згодом і до інших), напр., *čistota* < *čistъ*, *pagota* < *pagъ*, *suje-ta* < *suъjъ*, *rěsnota* < *rěsnъ*. Суфікс *-ota* оформляв також назви осіб чоловічого роду (*junota*, *sirota*), а згодом збірні (*golota*).

Суфікси *-tvo*, *-tva* (**-tuo-*, **-tva-*), що виникли внаслідок приєднання *-o-*, *-ā-* до основ на *-tū-*, *-teu-*, виступали в назвах дій, знарядь і результатів певної дії. Утворень з *-tva* більше, ніж з *-tvo* (*šitvo*, *žnitvo* і *britva*, *žetva*, *modlitva*, **žyrtva*).

Пов'язаний із *-tvo* за походженням продуктивний суфікс абстрактності *-(b)stvo*, що постав через приєднання *-tvo* до прикметникових основ на *-īs-* (пізніше *-ьsko-*) [72, I, 490, 592], напр., *bo-gatъstvo*, *člověčъstvo*, *otъčъstvo*, *ubijъstvo*, *mъžъstvo*.

Суфікс *-itjъ* < *-itje-* (< **-itjo-*) — початково демінутивний (пор. *vilkŭtis* в лит.), згодом розвинув інші функції і вживався переважно для творення назв молодих істот, назв осіб за походженням, патронімічних назв тощо (**mōldēnitjъ*, **otročitjъ*).

З основами присвійних прикметників на *-ov-/-ev* цей суфікс дав складний формант *-ovitjъ* (*-evitjъ*), що творив патронімічні назви (**cesarevitjъ*, **gospoditjъ*).

Суфікс *-tel-* (< **-ter*, відповідник індо-іранського *-tar*, лат. *-tōr*, гр. *-τορ*, *-τηρ*) творив назви діючих осіб від дієслівних основ. Появу елемента *-l-* у суфіксі **-ter* (пор. гр. *λατήρ*, лит. *sesėrs*, укр. *сестра*) пояснюють процесом фонетичної дисиміляції, що відбувся у найдавніших слов'янських формах *prijatel*, **žьrtel*. В однині *-tel-* ускладнився суфіксом *-je-* (< **-jo-*) і утворення з ним перейшли до основ на *-ī-*, хоча деякі відмінки ще певний час зберігали старий консонантний тип відмінювання (пор. наз. в. множ. *žetele*), напр., *svьděteljъ*, *žiteljъ*, *mъčiteljъ*, *roditeljъ*, *učiteljъ*, *dateljъ*.

Утворення з елементом *-b-* були порівняно нечисленні. Деяку активність мали форманти *-ьba* (пор. лит. *-ybas*, *-yba*), а згодом і *-oba*, що постали з **-bo-* (у формі ж. р. **-bā*) у поєднанні з голосним основи (*-o-*, *-ī-*). Близькі за функціями до *-ota*, вони творять від прикметників та іменників абстрактні назви, напр., *služьba*, *družьba*, *sъdьba*, *zьloba*, *xudoba*.

Утворення з елементом **-d-** також малочисленні. З абстрактним значенням виступав **-da** (***-dho-**) з похідними **-da**, **-oda**, що активізувалися на праслов'янському ґрунті, напр., **prav-da**, **krivъda**, ***vǫrъda**, **svoboda**. Найбільшу активність розвинув суфікс **-dlo** (**< *-dhlo-**) на означення знарядь дії, який належить до ряду близьких індоєвропейських суфіксів ***-tlo-**, ***-dro-**, ***-dhro-** (**větrъ**, **vědro**, **jědro**). Виділившись на основі найдавніших форм типу ***gъrdlo**, ***ordlo**, суфікс **-dlo** почав приєднуватися до інфінітивних основ, напр., **kadidlo**, **kridlo**, ***zъrcadlo**, **světidlo**, **šidlo**, ***kъgmidlo**.

Утворення з елементом **-v-** не відігравали у праслов'янській мові значної ролі. Суфікс ***-vo-** виступав у формі трьох родів (часто з попереднім голосним основи **-i-**, **-a-**, **-o-**) і творив назви знаряддя дії (**sěčivo**, **tětiva**), результату (**kladivo**, **prědivo**) або самої дії з інтенсивним забарвленням (**kričava**) тощо.

Суфікс **-arjъ** (**< *-ario-**), що творив назви професій і занять, був запозичений у пізній праслов'янський період з латинської мови (**-ārius**) через посередництво германських мов (пор. гот. **-areis**, лит. **-ārius**, гр. **-αρης**) і поширився у зв'язку з наявністю в слов'янських мовах слів, що могли сприйматися як похідна основа для таких запозичень (типу **mytarjъ**, **boukarjъ**). До давніх утворень належать **mytarjъ**, **gybarjъ**, **vinarjъ**, **gospodarjъ**, ***gъrъnъearjъ** [21, 299].

Крім цих основних словотворчих типів, праслов'янська мова використовувала і інші засоби суфіксального словотвору. Одні з них втрачали продуктивність уже під кінець праслов'янського періоду і відмирили (як, напр., суфікси з елементом **-g-**: **ostrogъ**, **kovъsegъ**; **-x-**: **směxъ**, **grěxъ** і ін.), інші ж лише починали розвивати свою продуктивність.

До цих останніх належать різні похідні (напр., з елементом **-k-**, як **-ikъ-**, **-akъ** тощо), а особливо суфікси с у б'є к т и в н о ї о ц і н к и. Слов'янські форми з цими суфіксами слабо відтворені найдавнішими пам'ятками, що пояснюється їх жанровою специфікою (переважно це пам'ятки релігійного письменства). Але цілком очевидно, що форми з цими суфіксами сягають у праслов'янську давнину. З індоєвропейських демінутивних формантів ***-ko-**, ***-lo-**, ***-ino-**, ***-eino-**, ***-ijo-**, ***-jo-** праслов'янська мова успадкувала ***-ko-**, ***-ino-**, ***-jo-** (**-je-**), сформувавши на власному ґрунті ряд суфіксів. Це форманти: **-ъk-**, **-ъk-** (**synъkъ**, **domъkъ**, **dъnъkъ**, **koтъka**, **děvъka**, **roъka**); **-ikъ** (**bratikъ**, **malъčikъ**); пізніші **-ьсь** **< *-iko¹** (***gъrdьсь**), **-ьса** **< *-ikā** (**dъvъгьса**, **roъьса**), **-ica** **< *-īkā** (***dъsēica**); **-itjъ** **< *-itjo-** (***dětijъ**, ***ptitjъ**); **-et-** (**kozyļe**, **tele**); **-ina** (**dětina**, **psina**).

Активність таких специфічно демінутивних суфіксів, як **-itjъ**, **-et-**, поступово втрачалася у зв'язку з розвитком цих функцій у формантів з елементом **-k-** (**-с-**) на більшій частині праслов'янської

¹ Про більш пізнє виникнення **-ьсь** (**< *-iko**), ніж **-ъkъ** (**< *-īko**), — в період після третьої палаталізації див. бібліографію [72, I, 620, 356].

території, за винятком тієї, де пізніше сформувалися південнослов'янські мови. Суфікси *-ък-, -ьк-, -ьсь-, -ьсе-, -ьса-, -іса* і т. д. теж взаємодіяли між собою: *-іса* витісняв *-ьса*; суфікси з елементом *-к-* (*-ъкъ-, -а-, -ькъ-, -а-*) мали рішучу перевагу над спорідненими суфіксами з *-с-* (*-ьсь-, -ьса-, -іса*) у східних та західних діалектах праслов'янської мови і т. д. Суфікси суб'єктивної оцінки в давню епоху вживалися при конкретноречових назвах; приєднання їх до абстрактних понять стало можливим значно пізніше. Це явище пов'язане із самим процесом виникнення таких суфіксів. Спільні за походженням з прикметниковими формантами, вони початково означали походження чогось від чогось, об'єктивну величину речі тощо. Згодом шляхом асоціацій за цими формантами закріплювалися й інші значення — пестливості, ніжності або згрубілості, презирства. Емоційні значення ставали самостійними функціями цих суфіксів і могли виступати не лише при конкретних назвах, але й у інших поняттях.

Словоскладання

У праслов'янській мові, як і в індоєвропейській, деякі синтаксичні сполучення за певних умов могли перетворюватися на складні слова. За зразком кількох однотипних складних слів, що з'явилися на базі однотипних словосполучень, утворювалися нові композити — так виникали словотворчі типи і моделі складних слів. Однак і за кількістю словотворчих моделей, і за кількістю утворених за цими моделями слів словоскладання в праслов'янській період значно поступалося суфіксації.

На слов'янському ґрунті повністю збереглася така особливість індоєвропейського словоскладання, як двочленність складних основ. Першим компонентом праслов'янських складних слів могли бути незмінні частини мови (найчастіше прийменники та частка *не*, див. розділ «Префіксація») і основи імен та дієслів або деякі займенники. Звук *о*, що характеризував кінець тематичної основи в композитах з іменною першою частиною, у праслов'янській мові поширився також на основи нетематичні, в тому числі і на *а*-основи (пор. *тихомогъ, гѣкоjęтъ*), на основи на приголосні, а потім і на основи інших частин мови, напр., займенників. Отже, колишній тематичний *о* перетворився в праслов'янській мові на сполучну морфему в складних словах з основою повнозначного слова в першій частині. Після основ на *-і-, -ја-, -јо* сполучний голосний у складних словах виступав у вигляді *е*: *vojevoda, liscemѣъ*. Деякі праслов'янські композити не мають сполучної морфеми, перша основа в них виступає з характеризуючим її голосним: *medvѣdъ, *noktylegъ*.

Продуктивним у праслов'янській мові був тип складних іменників, у яких при першій іменниковій основі в другій частині виступала основа віддієслівного імені (*listopadъ, тихомогъ*).

Своєрідну групу серед праслов'янських складних слів становили

так звані посесивні складні слова, або, за термінологією санскритських граматик, *bahuvrīhi*. Цей тип виник на базі атрибутивних словосполучень, що складалися з прикметника та іменника, причому в композитах першою частиною є основа прикметника, а другою — іменника. *Bahuvrīhi* вказували на предмет, виражаючи його ознаку: *suhoḡḡk* «той, що має суху руку», *tṛyqob* «той, що має три зуби» і под. Цей давній тип відомий багатьом мовам (пор. санскр. *trīpād*, гр. *τρίπους*, лат. *trīpēs* «той, що має три ноги, триногий», латиськ. *gaŕausis* «той, що має довгі вуха, довговухий» і под.).

Тип складних імен з дієслівною основою в першій частині на слов'янському ґрунті поступово втратив продуктивність і занепав, відомі лише окремі раритетні утворення, як ст.-сл. *немаѣтърь*, укр. *неясить*, *невіглас* (пор. у словенській мові *glas znati čemu* «розумітися на чому»), власні імена *Pribyslavъ*, *Nedamirъ* та деякі інші; дієслівні основи на *-i-* вбачають і в іменах типу *Bogivojъ*, **Bǫgnislavъ* та под.

У композитах з основою імені в першій частині ця основа була, як правило, непохідна. Значна кількість давніх складних слів не мала словотворчих суфіксів і при другому компоненті.

Утворення типу *тихотогъ* часто належали до *-a(-ja)-основ* (*vojevoda* і под.).

Крім складних слів з основою імені (рідше дієслова) в першій частині, в праслов'янській мові можливі були також утворення з першим компонентом, що становив певну форму повнозначної частини мови. Ім'я могло стояти у формі непрямого відмінка (звичайно однини) при другій іменній або віддієслівній основі; кількість подібних складних слів була невелика (збереглися переважно власні імена цього типу: *Bogumilъ*, *Boguslavъ* і под.).

Більш виразний і чіткіше окреслений словотворчий тип становили складні слова з дієслівною формою в ролі першого компонента. Дієслово в них виступало у формі 2-ої ос. однини наказового способу (при іменниковій основі в другій частині): *tṛesigqzъka*, **kl'ujъdārvo*, **Dadjъbogъ* та ін. Цей тип відомий не всім індоєвропейським мовам: крім слов'янських, він існує в романських, германських, давньогрецькій. Можливо, що він виник пізніше, ніж тип складних слів з основою дієслова в першій частині, і саме на його ґрунті: в більшості давніх складних слів типу **Bǫgnislavъ* виступають основи теперішнього часу на *-i-*, форма яких фонетично збіглася з формою 2-ої особи однини наказового способу. Формальна тотожність могла привести до переосмислення основ теперішнього часу на *-i-* в імперативну форму, що згодом дало підставу до появи композитів з імперативом від дієслів інших основ (як **kl'ujъdārvo*, **Dadjъbogъ* та ін.).

Чимало праслов'янських складних слів утворювалися за аналогією до вже існуючих, тому безпосередній зв'язок з синтаксичними парами слів у них був утрачений. Однак словосполучення залишали-

ся базою, на якій виникали нові окремі одиничні композити, що могли лягти в основу нового словотворчого типу складних слів.

Складні слова виникали переважно із словосполучень з підрядним типом зв'язків між словами. Композити, в основі яких лежали сполучення рівноправних компонентів (так зв. dvandva, або копулятивні композити), зустрічалися набагато рідше.

Через подвоєння основ виникли такі праслов'янські слова, як *golgolъ, *kolkolъ, *rolrolъ. Однак редуплікація не належала до числа продуктивних видів словотворення.

Для пізнього праслов'янського періоду можна відзначити такі основні структурні типи складних іменників:

1) основа іменника + морфема о (е) + іменник (або його основа): kugopatъka;

2) основа прикметника + морфема о (е) + іменник (або його основа): *bēlovolsъ;

3) основа іменника + морфема о (е) + віддієслівна основа: тихотогъ;

4) основа займенника (неособового) + морфема о (е) + віддієслівна основа: samotokъ;

5) відмінкова форма іменника + ім'я (або його основа): Boguslavъ;

6) відмінкова форма займенника (неособового) + ім'я (або його основа): Sebeslavъ.

7) дієслово у формі 2-ої особи однини наказового способу + іменник (або його основа): *kl'ujьdārvo;

Виникали складні іменники й інших морфологічних типів, зокрема з прислівником як першим компонентом (пор. *Vetjeslavъ і под.).

Префіксація

Префіксація, як засіб іменникового словотвору, сформувалася лише у праслов'янську епоху, хоча й тоді відігравала значно меншу роль, ніж суфіксація. Індоевропейська мова префіксів не знала. Більшість слов'янських префіксів постала ще у праслов'янський період; тоді ж визначилася перевага префіксально-суфіксального типу перед префіксальним.

Найдавнішими іменними префіксами є *pa-*, *raz-* (< **pōz-*), *sq-* (v)q-, *gra-*. Вони несли на собі наголос слова і мали деяку продуктивність у праслов'янській мові. На ґрунті їх конкретних значень (*pa-* означав близькість понять між собою, *gra-* попередність одного іншому *sq-* приєднання, суміжність тощо) виникли численні утворення з переносними значеннями, напр.: *pa-meъ*, *pa-kostъ*, *pa-qъkъ*, *pa-volka (ст.-сл. *павлака*), *pa-luba*, *pa-porъtъ (ст.-сл. *пaпpaтъ*), *pa-zduha* (словен. *pazduha*), *pa-znogъtъ*, *pa-zderъ; *sq-dъ*, *sq-prqogъ*, *sq-sěkъ*, *sq-sědъ*, *q-rodъ*, (v)qvozъ, (v)qdolъ (ст.-сл. *ждoль*), *gra-dědъ*, *gra-mati* та ін.

У власне праслов'янський період їх вживання почало розширюватися через використання суфіксів **-ъкъ**, **-ѣ**, **-іа** і **ін.**, що супроводжували префіксацію: **рахолъкъ**, **сѣтьпѣніе**, **сѣръгнікъ**, **(v)qsobica**, **(v)qtroba** та **ін.**

Для префіксального творення іменників праслов'янська мова використовувала також префікси, спільні з прикметниками (**bez-**, ***medjъ-**, **ne-**) та дієсловами (**o-**, **po-**, **pod-**, **pri-**, **pre-**, **za-**, **na-**, **vъz-** і **ін.**), супроводжуючи їх суфіксацією (таким префіксам переважно відповідають прийменники). Напр.: **bezъna**, ***medjъgъsъje**, **nebogъ**, ***rârdъgъrdъje** (ст.-сл. **предъградикъ**), ***zgolvъ** (ст.-сл. **оглавъ**), **rone-dělynikъ**, **rodъpozъje**, ***prigъrdъ**, **zautъje**, ***nagolvъje**, ***vъzdъxъ**, **vъzъmъzdъje** і т. д.

На відміну від суфіксів, що творять ряди близьких за походженням та пов'язаних за функціями формантів, префікси генетично не пов'язані між собою. Лише деякі, найдавніші з них, походять з одного джерела, хоча внаслідок різних умов функціонування вони отримали відмінну фонетичну форму, напр., іменниковий префікс **sq-** (< ***sōn-**) пов'язаний з дієслівними **sz-//sъn-** (< ***sq-**), **pa-** (< ***pō-**) з **po-** (< ***po-**), **(v)q-** (< ***ōn-**) з **vъ-//vъn-** (< ***q-**) і **ін.**

Більшість слов'янських префіксів сходять до різних, колись самостійних слів; одні з них відповідають прийменникам (**po-**, **za-**, **na-**, **pri-** та **ін.**) і розвивалися, очевидно, паралельно з ними від початково спільних прислівників; інші пов'язані за походженням з частками (**ne-**), іменниками (**nizъ-**, **(s)vъgъxъ-**) тощо.

Розвиток праслов'янської системи іменникового словотвору у слов'янських мовах

Для системи іменникового словотвору слов'янських мов визначальною є їх подібність, — як у словотворчому інвентарі, так і в основних його функціях. В основі такої подібності лежить спільність успадкованого запасу слів, основних словотворчих засобів та тенденцій розвитку. Відмінності, що постали у зв'язку з різними умовами існування окремих слов'янських мов, складають їх специфіку, але в цілому не змінюють картини спільнослов'янської єдності мов. Формальні відмінності поставали через певну довільність у обранні синонімічних основ та дублетних формантів при називанні однакових понять, семантичні — внаслідок неоднакових щодо мов вторинних нашарувань на основні іменникові значення.

Слов'янські мови продовжували інтенсивно розвивати суфіксацію як основний спосіб іменникового словотвору, розширили словоскладання, суфіксально-префіксальний спосіб та префіксацію, а також далі використовували інші типи словотвору, зокрема субстантивацію та **ін.**

Праслов'янські іменникові форманти по-різному зберігалися і розвивалися у слов'янських мовах. Система іменникового словотвору кожної з слов'янських мов містить у собі хронологічно різні суфіксальні групи: а) суфікси найбільш раннього праслов'янського періоду (до уваги беруться форманти, вичленення яких можливе і для сучасної мовної свідомості); б) суфікси пізнішого походження, що постали на базі більш давніх формантів у пізньопраслов'янський період і в період відокремленого існування окремих слов'янських мов; в) суфікси, запозичені з інших, неслов'янських мов, переважно у новіші часи.

Суфікси ранньопраслов'янського періоду частково мали однакову долю в слов'янських мовах, — стали малопродуктивними або мертвими (як **-нь**, **-znь**, **-et-**, **-ynja//ynji**), деякі ж розвивали активність лише в окремій мові або групі мов (як **-ežь** < ***-egjo-** у словенській, **-adь** у сербо-хорватській, **-ьса** в ряді західних тощо); інші виявились продуктивними у більшості слов'янських (**-ькъ**, **-ька**, **-(ь)nikъ**, **-ina**, **-ost(ь)**, **-ьje**, **-isko/-išče**). Суфікси пізньопраслов'янського періоду поставали внаслідок приєднання давніх формантів до елементів основи (т. зв. процесу перерозкладу основ, який супроводився різними фонетичними змінами), а також в результаті злиття кількох суфіксальних елементів, чергування звуків і ін. До них, очевидно, належать ті форманти, які засвідчені в більшості слов'янських мов, характеризуються розвиненою системою значень і широкими словотворчими зв'язками, але не мають відповідників у інших індоевропейських мовах (як **-(ь)stvo**, **-aць**, **-ština**, **-izna**, **-nja**, **-ньje**, **-тьje** і ін.).

Хронологічно пізнішими є численні похідні від них, що виникали на ґрунті окремих слов'янських мов (укр. **-ільник**; рос. **-овщик**; п. **-cielstwo**; с.-х. **-aька**; болг. **-идба** і т. д.); серед них і такі, що складають специфіку цих мов порівняно з іншими (укр. **-ощі**, **-илно**, **-иння**; рос. **-чик**, **-щик**; ч. **-sko**; с.-х. і словен. **-ага**, **-аца**; словен. **-en** і ін.). У цей період виникає також більшість суфіксів суб'єктивної оцінки.

Найбільш пізній шар складають т. зв. інтернаціональні форманти греко-латинського походження, що прийшли до всіх слов'янських мов через європейське посередництво у XVI—XIX ст. (як **-ist(a)²**, **-izm**, **-acja**, **-ant**, **-ura**, **-ik** і т. д.). Від них слід відрізняти запозичені суфікси, що з'являлися лише в окремих слов'янських мовах у зв'язку з особливостями їх історії (пор. п. **-us**, **-unek** у XV—XVI ст., а звідси і укр. **-унок**), а найбільше в південнослов'янських у XV—XVII ст. — суфікси тюркського та раннього греко-романського

² Варіант **-ista** виступає у західнослов'янських та частково у сербській мові. Відмінності у вживанні **-ist** і **-ista** пояснюються різними джерелами запозичення: перший прийшов через грецьку мову, другий — через латинську.

походження, що асимілювалися на слов'янському ґрунті (як -džija/-čija з турецького -či/-ci і слов'янського -ja; -lak, -luk з турецького -luk, -lūk, -lik; -lija з турецьких прикметників на -li і слов'янського -ja; -ija з грецького -ia; -arija з італійського -aria, -eria). Ці суфікси засвоювалися в більш ранній період, ніж інтернаціональні форманти, і частіше, ніж останні, сполучалися з слов'янськими основами.

В історичний період для розвитку суфіксального іменникового словотвору всіх слов'янських мов характерні дві найзагальніші тенденції. З одного боку, відбувалося розгалуження семантики давніх форм (напр., розвиток значень дії, діючої особи і предмета дії в давніх віддієслівних формах на -ъ, -а) та активний розвиток вторинних значень на базі основних (напр., конкретних з абстрактних — у -ньje, -(ь)stvo, -ъka, -nja, -isko, предметних з назв діючих осіб у -(ь)nik, -tel(ь), значень суб'єктивної оцінки із значень конкретної ознаки предмета і т. д.), тобто, розвиток суфіксальної омонимії. З другого боку, проявилася тенденція до обмеження кількості синонімічних формантів, до концентрації семантико-словотворчих типів і зосередження продуктивності в певній групі суфіксів, закріплення кола твірних основ, усунення дублетних форм тощо.

Семантичні групи іменників, як логічно-предметні категорії людського мислення, є однаковими в усіх слов'янських мовах, проте способи їх вираження значно диференційовані.

Назви осіб

Назви осіб чоловічого роду

Назви осіб за ознакою активної дії чи професії

Ці групи назв семантично близькі, але морфологічно виразно розмежовані: назви діючих осіб (агентивні) творяться від дієслівних основ, назви професій — від іменникових, де іменник вказує на предмет, з яким пов'язується заняття особи. Назви виконавців дії у слов'янських мовах належать головним чином до словотворчих типів з формантами -aъ (-iъ, -eъ), -aгъ, -ъсь, -ъса, -tel(ь), -ikъ, -(ь)nikъ, -ovъnikъ, -lъnikъ.

Суфікс -aъ (< *-akъ < *-akio-), у ч., словац., луж. -iъ, -eъ — з похідним -ovaъ і ін., приєднувався переважно до основ недоконаного виду і набув продуктивності в південно- та західнослов'янських мовах (крім лужицьких). Серед східнослов'янських він більш звичайний в українській мові. Напр.: п. działacz, zdobywacz; ч. hlídač, holič, mleč; словац. zametač, dojič, zapytovač; болг. купувач, изследвач; макед. отрубач, раскажувач; с.-х. играч, давач; словен. kričač, živač (пор. ст.-сл. орачь, ковачь; укр. втікач, споживач, шукач; рос. рвач; білор. дзеяч; в.-луж. drač, роһонѣ; н.-луж. žges, kichac). Утворення з ним характеризують насамперед розмовні

стилі мов (особливо у болгарській, де він під впливом розмовної мови проник і в літературну) і часто мають негативне емоціональне забарвлення (як п. *gadacz*, *gderacz*; болг. *писач*, *рисувач*; словац. *rozkrádač*, *zdychač*). В XV—XVII ст. **-аць** міг приєднуватися і до основ доконаного виду, напр., ст.-укр. *відвідач*; п. *podsluchacz*; ч. *rozkazovač*; болг. *подковач*. З іменниковими основами (на означення професій) **-аць** виступає рідко (пор. укр., рос. *трубач*, *цир-кач*; білор. *бубнач*; п. *waflacz*).

Суфікс **-arjъ** (< **-arje* < **-arjo-*) творить назви осіб за професією (рідше — діяльністю) переважно у сполученні з іменниковими основами. Порівняно нечастий у східнослов'янських мовах (найменше — у російській), досить поширений у південнослов'янських, він є дуже продуктивним у західнослов'янських мовах, що зазнавали впливу німецької. У лужицьких мовах, зокрема, розвинулася продуктивність його від дієслівних недоконаних основ, — також, очевидно, під постійним територіальним впливом німецьких діалектів. У мовах він набув фонетичні варіанти **-arz**, **-ár**, **-ár** та **-er**, **-ěř**, **-ř** і т. д. Напр.: п. *rzeźbiarz*, *łgarz*; ч. *povínář malíř*; словац. *kovár*, *zvonár*; в.-луж. *wuhler*, *moler*, *bubnar*; н.-луж. *tuřař*, *krowař*; болг. *бръснар*, *печатар*; макед. *калесар*, *леяр*; с.-х. *клопотар*, *служар*; словен. *tesar*, *zidar* (пор. ст.-сл. *виннаръ*, *клеветаръ*; укр. *каменярь*, *тесляр*; рос. *пахарь*, *токарь*; білор. *клячар*, *цяслар*).

Суфікс **-ьсь** (< **-jko-*) у назвах виконавців дії (одній з численних загальнослов'янських його функцій) розвинув продуктивність лише в сербо-хорватській та словенській мовах. У західнослов'янських мовах **-ьсь** був витіснений з віддієслівних утворень праслов'янським дублетом **-ьса** (перейшовши у відприкметникові назви), але з часом чеська і словацька мови відновили активність суфікса **-ьсь**, який знову почав замінювати колишнє **-ьса** (**-се**) внаслідок дії граматичної аналогії. Напр.: с.-х. *бегац*, *глумац*, *судац*; словен. *beres*, *hvalec* (пор. п. *łowiec*, *strzelec*; ч. *tvůřec* і пізніші *chodec*, *měpес*; словац. *kosec*, *bežec* і н.-луж. *gadc*, *ženc*; ст.-сл. *коупьць*, *къмьць*; укр. *крavecь*, *промовець*; рос. *чтец*, *певец*; білор. *гулец*, *плывец*). У сербо-хорватській та словенській мовах значення діючих осіб мають також і утворення на **-(l)-ьсь** і від дієприкметникових основ, на відміну від інших мов, де такі форми мають лише атрибутивне значення (пор. с.-х. *читалац*, *носилац*; словен. *igralec*, *skakalec* і рос. *пораженец*; укр. *вихованець*; п. *bywalec* тощо).

Суфікс **-ьса** (< **-jka*) виключно агентивний формант, у праслов'янську епоху виступав паралельно до **-ьсь** при віддієслівних основах (пор. ст.-сл. *пѣдѣца* і *пѣдѣць*, *къмѣца* і *къмѣць*), але розвинув продуктивність лише у західнослов'янських мовах (крім лужицьких). У чеській та словацькій на пізнішому етапі його почав витісняти **-ьсь**, напр.: п. *mówca*, *obrońca*; ст.-п. *paśmiewca*; ч. *soudce*, *ochránce*; словац. *vládca*, *strojca*. Східно- та південнослов'янським мовам **-ьса** мало властивий; дещо поширеніші утворення з ним у білоруській, — можливо, під впливом польської мови, напр.: *забой-*

ца, видайца, выхавайца (пор. укр. *вбивця*; рос. *убийца*; с.-х. *убојица*).

Суфікс **-tel(ь)** творить назви осіб за дією чи за професією (переважно від недоконаних дієслівних основ на **-а-**, **-і-**) і в усіх слов'янських мовах зберігає виразний книжний характер. У східнослов'янських мовах в історичний період він поширювався під впливом старослов'янської книжної традиції, але найбільшу продуктивність розвинув лише у російській мові, напр.: ст.-сл. **прѣдатель**, **скѣдетель**; ст.-укр. *казатель*, *боронитель*; рос. *водитель*, *потребитель*, *ваятель*; пор. укр. *визволитель*, *вихователь*; білор. *насіцель*, *карміцель*. З південнослов'янських мов зберіг продуктивність лише у болгарській; в інших виступає у паралелі з суфіксами **-ащ**, **-(ь)никъ** тощо (болг. *говорител*, *дарител*, *угнетител*; макед. *слушател*, *сторител*; с.-х. *управител*, *гонител*; словен. *gramotitelj*, *stvaritelj*). Із західнослов'янських мов **-tel(ь)** набув продуктивності у чеській (в категорії назв осіб розумової праці на відміну від **-ць** в назвах виконавців фізичної дії) та словацькій, інші звузили сферу його вживаності порівняно до історичного періоду, напр.: ч. *spisovatel*, *velitel*, *vykonavatel*; словац. *pestovateľ*, *menovateľ*; пор. п. *gnębiciel*, *uwodziciel*. В лужицьких мовах **-tel(ь)** контамінувався з продуктивним **-агь**, звідки в.-луж. **-ćer** (< **-ćel**) (*dawaćer* і *dawaćel*), н.-луж. **-śer** (< **-śel**) (*stworiśel*, *sromiśer*) у формах пізнішого походження.

Суфікси **-ікъ** (< ***-iko-**), **-(ь)никъ**, близькі за функціями та словотворчими зв'язками у всіх слов'янських мовах, приєднуються переважно до основ іменників (у тому числі віддієслівних), особливо активно творячи назви професій і діючих осіб у історичний період. Напр.: ст.-сл. *клевѣтъникъ*, *хоульникъ*; ст.-укр. *дзвонникъ*, *ралникъ*; укр. *лірник*, *колісник*; ст.-рос. *гребенникъ*, *оконникъ*; рос. *печник*, *кляузник*; білор. *сезоннік*, *перавознік*; п. *cukiernik*, *urzędnik*; ч. *routník*, *služebník*; словац. *súkenník*, *lesník*; болг. *ответник*, *кръжочник*; с.-х. *трудбеник*, *путник*; словен. *voznik*, *rotnik*. Протягом історичного періоду у східно- та західнослов'янських мовах занепадала активність форм на **-(ь)никъ** від дієслівних основ (типу укр. *молотник*, *месник*, *різник*; рос. *проводник*, *кочевник*; білор. *разлучнік*; п. *wyśmiewnik*), які в південнослов'янських мовах стали досить поширеними, напр.: болг. *изедник*, *креселник*, *подкупник*; с.-х. *храњеник*, *вереник*; словен. *krščenik*, *najdenik*, *ohranik*. Натомість в них розвинулися нові похідні форманти: **-овьникъ**, **-овік**, **-льникъ**, **-щик**.

Суфікс **-овьникъ** (з дієслів на **-ов-** + **-(ь)никъ**) розвинувся у XVI—XVII ст., поширившись переважно у східних та західних слов'ян. Серед них лише російська мова не зберегла утворень з ним, замінивши його на **-щик**, а польська також зменшує його вживаність. З південнослов'янських мов **-овьникъ** зрідка виступає у словенській (де загалом переважає у предметному значенні), напр.: ст.-рос. *торговникъ*, *беседовникъ*; укр. *будівник*, *рятівник*, *працівник*,

білор. *вандраўнік, жартаўнік*; п. *kierownik, bojownik*; ч. *milovník, rapovník*; словен. *darovnik, splovník*.

Суфікс **-ovík** (від прикметників на **-ov-** + **-ík**) є специфічно східнослов'янським явищем, яке розвинулося в пізній історичний період (XVII—XVIII ст.); утворення з ним часто заступають собою словосполучення, напр.: рос. *фронтовик, передовик*; укр. *нафтовик, кадровик*; білор. *чынішавік*. Останнім часом він набуває активності у болгарській, — можливо, під впливом російської (*содовик, крановик, плановик*).

Суфікс **-ільнікъ** (від дієприкметників на **-і-** з голосною основи **-а-, -і- + -ьнікъ**) активізувався вже в XIX ст. також у східнослов'янських мовах, зокрема в українській, білоруській; частіше він вживався і у староросійській мові, закріпившись, однак, у сучасній на означення предметних назв, напр.: ст.-рос. *обрѣтальникъ, зажигальникъ, бдѣльникъ*; рос. *молчальник, отшельник*; укр. *бурильник, лакувальник*; білор. *заснавальнік, выхавальнік*. Специфічно українським став суфікс **-ільник**³ від дієприкметникових основ на **-ѣ-**, напр., *громадільник, полільник, волочільник, городільник* (пор. поодинокі утворення цього типу в інших мовах: рос. *висельник*, п. *grabielnik*).

Суфікс **-щик** (від прикметників на **-ьск-** + **-ік**, а після основ на **д, т, з, с, к, ц, ч — -чик**) — специфічно східнослов'янський формант, що постав у XIV—XV ст. і став особливо продуктивним у російській мові від іменних та дієслівних основ. Поширений і в білоруській, **-щик** найменше властивий українській мові. За значенням та словотворчими зв'язками він відповідає суфіксу **-(ь)пikъ**, активно витісняючи його в російській. Похідні від **-щик** суфікси **-овщик** (з прикметників та дієслів на **-ов(а)-**, з XIII ст.) та **-льщик** (з дієприкметників на **-л-**, з XVII ст.). Напр.: ст.-рос. *зерньщикъ, писчикъ, бунтовщикъ, зажигальщикъ*; рос. *подпольщик, разведчик, браковщик, чистильщик, старьевщик*; білор. *паромщик, развосчык, капіроўшчык, прыбіральшчык*; укр. *заводчик, відкупищик, заготовщик, мартенівщик*. З інших слов'янських подібні утворення знає лише болгарська (з **-чик**), — переважно як запозичення з російської (*артелчик, барабанчик, регулировчик*, власне болгарські *заварчик, сказчик, запевчик, электроспойчик*).

У західнослов'янських мовах виступає омонімічний йому, але генетично відмінний суфікс **-czyk** (з демінутивного **-ik** від іменників на **-ьсь**) із специфічною функцією називання молодих носіїв певних професій, напр., п. *kominiarczyk, malarczyk, drukarczyk* (пор. у давній словацькій *mlynárčik, varovčik*) і ін.

Крім цих основних агентивних формантів, у слов'янських мовах виступає група давніх непродуктивних суфіксів, що в цілому за-

³ Омонімічний йому **-ilnik, -alnik** у словенській мові має інше походження — від назв діючих осіб на **-alo, -ilo** — і виступає переважно з предметним значенням (*gladiľnik* «праска», *hladiľnik* «холодильник» тощо).

лишилися на периферії цього словотворчого типу, хоча деякі з них набували значної активності в окремих мовах.

Так, в усіх слов'янських мовах зберігаються віддієслівні назви осіб (часто з негативним емоційним забарвленням), утворені формантами: **-аїь** (**-taїь**), **-іїь**, **-еїь** і **-ихъ** (< ***-оихо-**), **-тихъ**, **-охъ**, що розвинули продуктивність лише у словенській (*meljaj, čuvaj, kričaj, strežaj; ogleduh, poležuh, jeduh, rožeruh*, пор. укр. *гультаїй, водій; пастух, сплюх*; рос. *глашатай*; діал. *болтух, питух*; п. *poruchaj, saraj; lizuch, wiercioch.*; ч. *vozataj, padouch*);

-ун (< ***-оупо-**) і **-окъ** (< ***-oko-**)—відносно більше поширені у східнослов'янських, менше — у південнослов'янських мовах (ст.-сл. *вѣдоунъ, пѣстоунъ; вѣдокъ*; укр. *брехун, свистун, реготун; їдок, свідок*; рос. *хвастун, говорун, драчун, крикун; игрок, знаток*; білор. *рагатун; дзялок, яздок*; п. *lizun, biegun, żarłok*; ч. *letoun*; словац. *žralok*; пор. с.-х. *текун*; словен. *smechun, snubok*);

-акъ (< ***-ako-**) — активніший у західнослов'янських (п. *bijak, pływak*; ч. *ležák, honák, kuřák*; словац. *jedák, žobrák*; в.-луж. *hněwak, lizak*; н.-луж. *lětak, paduwak*; пор. укр. *співак, жебрак, пияк*; болг. *просак, лежак*; рос. *вожак, батрак*), спорядичний **-ько** (**-ько**) (укр. *хвалько, чванько, забудько, Наливайко, посунько*; п. *por-sujko, potyrajko*, болг. *лѣжко, присмехулко*; с.-х. *плачко*) тощо.

У східно- та західнослов'янських мовах відомі як агентивні форманти **-епь, -опь, -ань, -ль, -аїь, -еїь** (укр. *в'язень, лежень*; коваль, скрипаль; рос. *баловень, увалень; враль*; білор. *баламуцень, хвасцень; брахель, гіцаль*; п. *więzień, lizoń; pękał, drwał*; ч. (віддієприкметникові) *břidil, plácal, blouznil*; словац. *smrkaň, hltoň, potíkeň*); у західнослов'янських **-ап** (п. *kryjan*; ч. *trhan, škuban*; словац. *pijan, ožgan*; пор. д.-рус. *Баянъ*); а у чеській та словацькій **-čї** < **-čїj** < **-ькъ** + **-її** (ч. *mluvčї, rozhodčї*; словац. *krajčї, zovčї*, пор. д.-рус. *зодьчи, ловьчи*). У сербо-хорватській та словенській поширилися назви дії на **-lo/-alo** (с.-х. *мазало, дрјемало, блебетало, кричало*; словен. *brbotalo, vreščalo, trobilo*, пор. укр. розм. *брехло, мурмило*, п. *brzechajło, strachajło; charczydło, styrczydło*).

В окремих мовах протягом історичного періоду постали специфічні для них суфікси: **-біт** (з **-ьба** + **-it**) у білоруській (*барацьбіт, сейбіт, носьбіт*); **-льо** у болгарській (*дриплю, крадльо, плачльо, сѣнльо*); **-owicz, -ewicz** у польській з XVIII ст. (*karjerowicz, spacerowicz, dorobkiewicz*); **-ежь** (***-egjo**) у словенській (*dremež, silež, čujež, hvalež, jedež*).

Із запозичених формантів досить активним у творенні назв осіб був **-džija/-čija**, запозичений з турецької і засвоєний південнослов'янськими мовами (за винятком словенської) у XVII—XVIII ст. Він широко виступав як при запозичених, так і при слов'янських основах, напр.: болг. *ловджия, бетонджия, трамвайджия, изкопчия*; с.-х. *млекаџија, пивџија, вратарџија*; макед. *песнаџија, билетџија, водација*. Продуктивність його розвинула лише болгарська мова (35% складають тут гібридні утворення, тоді як у сербо-хорватській

лише 18%). З припиненням турецького впливу його вживаність зменшилася за рахунок поширення синонімічних слов'янських форм на **-агь**, **-ьсь** тощо.

У словенській мові виступає ще непродуктивний **-avt** (< **-olt**, нім. **-walt**, іт. **-aldo**, фр. **-aud**), запозичений з німецької (**rvavt**, **stiskavt**, **lajavt**, **mazavt**, **migavt**).

Отже, для творення назв осіб за професією всі слов'янські мови використовують як основні форманти **-(ь)нікъ**, **-tel(ь)**; західно- і південнослов'янські ще **-агь**, східнослов'янські натомість — групу похідних від **-ікъ** (рос., білор. **-щик**, **-чик**, укр. і білор. **-льник**, укр. **-ільник**). При творенні назв осіб за ознакою несталої дії (для всіх східнослов'янських мов основним став **-ікъ** з похідними (**-овик** для всіх та **-щик**, **-чик** для рос., білор.), а також **-тель** (у рос., білор.), **-ач** (в укр.), **-ца** (в білор.); для західнослов'янських (крім лужицьких) **-аць** (у п. ще **-ьса**, ч., словац. **-ес**), у лужицьких натомість **-агь**; для південнослов'янських — також **-аць** (с.-х. і словен. ще **-ьсь**, **-lo**, словен. **-ež**, **-aj**, **-uch**) тощо. Болгарська мова вживанням **-тел**, **-ник**, **-чик** зближується із східнослов'янськими.

Назви осіб за певною ознакою, якістю
чи характером відношення до предмета, явища,
поняття тощо

Іменники цієї групи називають осіб за зовнішніми чи внутрішніми їх властивостями, соціальним станом, приналежністю тощо і творяться від іменних основ переважно за допомогою тих же формантів, що і назви діючих осіб (за винятком **-tel(ь)** і деяких інших, що сполучаються лише з дієслівними основами).

Найбільш важливими формантами для творення цієї групи назв у слов'янських мовах стали **-ьсь**, **-ікъ**, **-акъ**, **-ітьь**, **-агь**.

Суфікс **-ьсь** як формант, що субстантивізує прикметники, є одним з найдавніших у цій функції. У східнослов'янських, болгарській і македонській мовах та кашубських говорах він утратив продуктивність, хоча утворення з ним ще численні (д.-рус. *слѣпѣць*, *старѣць*; укр. *молодець*, *запорожець*, *коханець*; рос. *упрямецъ*, *гордецъ*; білор. *спажывецъ*; болг. *смелецъ*, *гнусливецъ*, *горделивецъ*; макед. *младинецъ*; каш. *glúpc*, *ślabc*).

В інших мовах **-ьсь** і досі є основним продуктивним формантом (п. *mędrzec*, *leniwiec*; ч. *bohatec*, *lakomec*, *branec*; словац. *svätec*; с.-х. *бијелацъ*, *пијанацъ*, *кривацъ*; словен. *glušec*, *bradatec*). В усіх слов'янських мовах виникла категорія назв на **-ьсь**, похідних від дієприкметників на **-і-**, із значенням носія ознаки дії (лише у сербо-хорватській та словенській під впливом продуктивних віддієслівних форм — із значенням активного її виконавця див. стор. 128), напр., укр. *погорілець*, *постоялець*; рос. *жилецъ*, *скиталецъ*; білор. *прышэлецъ*; п. *bywalec*; ст.-п. *umarlec*; ч. *znalec*; словац. *vytrvalec*.

У східнослов'янських розвинули продуктивність **-енець(ь)**, **-анець(ь)**, **-овець(ь)**, **-авець(ь)** на означення осіб за приналежністю до

різних суспільних напрямків чи угруповань (укр. *примиренець суворовець*; рос. *пораженець, мхатовець*; білор. *вылучэнец, пасцяпенавец*). Відомі вони й іншим слов'янським мовам (п. *wykolejeniec; sportowiec*; ч. *chovanec, učenec*; словац. *osvietenec, kmeňovec*; болг. *съгласиенец*; словен. *krastavec, luteranec*). Виділившись із прикметникових основ, похідні форманти з *-сь* творять назви, що за значенням межують із назвами діючих осіб.

Суфікс *-акъ* (< **-ako-*) використовується у функції назв осіб за ознакою всіма слов'янськими мовами переважно при прикметникових основах ще з праслов'янського періоду (пор. у балтійських мовах *-okas*). З усіх мов він найменш вживаний у східнослов'янських (зокрема російській). Особливо значною стала його продуктивність у сучасній розмовній польській мові, де він виступає для означення емоційно насичених назв та для заміни словосполучень. Напр.: п. *gróźniak, zdechłak* та новотвори *partyjniak, tajniak, oświęcimiak*; ч. *hlupák, chytrák, právák*; словац. *sivák, úbožník*; болг. *дивак, де-белак, глупак*; макед. *простак, дивјак*; с.-х. *божжак, весельак, не-верняк*; словен. *levak, mrtvak, novak*, а також *vrhovščak, ženščak* (пор. укр. *дивак, земляк*; рос. *остряк, чудак*; білор. *тлусцяк, друж-бак*).

Суфікс *-ікъ* (< **-iko-*), так само давній у цій функції, як і *-сь*, найбільшу продуктивність у слов'янських мовах отримав у варіанті *-(ь)нікъ* (похідному від прикметникових основ), почавши виступати самостійно при основах іменників. З іншими основами (*-ly, -ovu*) *-ікъ* сполучався рідше, давши похідні *-lik, -ilnik, -ovik, -ovnik* тощо. Напр.: д.-рус. *грѣшникъ, путьникъ*; укр. *молодик, мрійник, плановик, болярник, чарівник*; рос. *отличник, виновник, мостовик*; білор. *разумнік, кадравік*; п. *dostojnik, czarownik, nasilnik*; ч. *bídník, uprchlík, nešťastník*; словац. *podkupník, myslník*; болг. *болник, самотник*; макед. *дрчник, трудбеник*; с.-х. *бездушник, несрећник*; словен. *penavidnik, nasilnik*.

Суфікс *-іць* (< **-itjo-*), здавна відомий у назвах молодих істот та патронімічних назвах, набув продуктивності лише у сербохорватській та словенській, які створили новий тип його зв'язків з основами (прикметниковими), а отже і нову функцію — назв осіб за якісною ознакою. В цих мовах постав і похідний від *-іць* формант *-іціє*. Напр.: с.-х. *братић, удовичић, Маретић* і новіші *бразић, добрић, голић*; словен. *gospodič, stričič* і *mladič, prveničič* (пор. укр. *панич, гетьманич, Савич*; рос. *соотчиц, Ильич*; білор. *дзедзіч, бабіч, Сіліч*; п. *rodzic, szlachcic*, а під впливом східнослов'янських мов *panicz, Włodkowicz*; ч. *dědic, šlechtic*).

У східнослов'янських мовах у патронімічних назвах набув великого поширення похідний *-ович* (*-евич*) — від сполучення *-іць* з основами прикметників на *-ов(-ев)*, — який в інших мовах (зокрема польській, сербській) виступає і в прізвищах, напр.: укр. *королевич, Леонтович, Андрійович*; рос. *попович, Васильевич, Смирнович*; білор. *дзядзькавіч, Захарэвіч і Захаравіч*; п. *królewicz, Mickiewicz*.

Chodkiewicz; с.-х. бановић, деспотовић, Пáвловић, Поповић. Під впливом патронімічних назв у польській розмовній мові активізувався суфікс **-owicz (-ewicz)** для творення відіменникових негативно забарвлених назв осіб за ознакою, як karjerowicz, grosikiewicz, gotansowicz (тип специфічно польський).

Ряд спільнослов'янських формантів протягом історичного періоду не розвичув продуктивності у жодній із слов'янських мов, хоча й залишив у них різну кількість утворень. До них належать форманти: **-ајь (-ејь, -іјь)** і **-унъ** (укр. багаті́й, горла́й; дику́н, товстун; рос. негодя́й, горде́й; білор. прыгажу́н, скупердзя́й; ч. blboun; словен. ljubej, malej; grdup, slokun); **-ѣь, -аѣь** — найрідший в південнослов'янських мовах (укр. бага́ч, вуса́ч; рос. сила́ч, лиха́ч; білор. пуза́ч, лаба́ч, галава́ч; п. brodacz, cichacz; ч. kostnáč, ženáč; пор. словен. glavač, kosmač); **-uch (-tuch), -och** — переважає в західнослов'янських (п. leniuch, uparciuch, tłuścioch; ч. černoch, starouch; словац. mladoch, beloch; словен. grduh, debeluh); **-анъ/-'анъ** (укр. діду́ган, крити́кан; рос. горла́н, велика́н; білор. губа́н; п. kryjan, młodzián; болг. де́белан, бра́тан, губа́н; с.-х. мртван, тупа́н; словен. belan, goban, sestran); **-аś (<*-axio-)** і ін. — невластивий українській, а в рос. та білор. — із значенням недорослості (рос. кудря́ш і ма́лыш, глупы́ш; білор. пля́мыш, гальы́ш, хваленды́ш; п. głodnisz, piwosz; ч. bělouš, chytrouš; словен. jupoš); у сербській, словацькій і словенській набув вторинної активності під впливом запозичень з ідентичним формантом з угорської мови (словац. velikáš, grubáš; с.-х. богата́ш; словен. pravdaš).

В окремих групах мов (чи мовах) виступають: **-агь (<*-agio-)** у західнослов'янських, зберігаючи певну продуктивність ще в історичний період (ч. bednář, pivař; п. herbaciarz, chudziarz; словац. rozumár, domár; в.-луж. pěškar, powotar); у східно- і західнослов'янських **-епь, -ань, -опь** (найменш властивий російській та чеській) та **-ль, -аль, -ель** (частіший у білоруській та польській): укр. веле́ть, черева́нь; білор. прасце́нь, глудзе́нь, насаль; п. młodzięń; brodał, góral, krzywiał; словац. hlucháň, posáň.

Східнослов'янською, зокрема українською специфікою, що поширилася і на інші мови (польську), є суфікс **-ук (-чук з -ець + -ук)**, що творив назви молодих осіб за ознакою батьків, а з XV—XVI ст. у південно-західних діалектах — і патронімічні назви, напр., укр. писарчу́к, малярчу́к, Іванчу́к, Шевчу́к, пор. білор. кухарчу́к, Паўлю́к, п. drukarczuk, lokajczuk.

Властивим лише українській мові є суфікс **-енко (-ен- + -ько)**, що набрав продуктивності у XVII ст. для творення загальних та особових назв із значенням «син когось», але закріпився у мові (у південно-східних і північних діалектах) лише як патронімічний, напр. кова́ленко, бонда́ренко, удо́виченко, а також Шевче́нко, Лисе́нко тощо.

Характерними лише для польської є суфікси: **-iś (-niś), -oś, -aś (-taś)**, жартівливо забарвлений (modniś, piękniś, głuptaś, żonkoś);

-us (< лат. -us): obdartus, garbus (пор. під їх впливом білор. *дзікус*, *байбус*); -oń (gwizdoń, ślepoń, luboń); -czyk (з деминутивів на -сь + -ik) у вторинному значенні, що розвинулося із назв молодих носіїв ремесла (gajowczyk, napoleończyk, kędzierzawczyk, пор. під її впливом білор. *крушынчык*, *гняцеччык*).

У сербо-хорватській мові частий суфікс -оња (главоња, дугоња, жедероња, трбоња).

У південнослов'янських мовах (крім словенської) виступає кілька формантів турецького запозичення, причому, як правило, в розмовних стилях мов, а саме: -džija/-čija — з негативним емоційним забарвленням (на відміну від агентивних назв з цим суфіксом, що й підтримує вживаність його серед синонімічних слов'янських формантів), продуктивний лише у болгарській (з самостійним -аджия): *двойкаджия*, *лобовджия*, *курортаджия*, *бунтарджия*; с.-х. *сладолеција*, *говорција* (*говорчија*), *макаронција*; макед. *лакомција*, *любовција*; -lija, що поширився у фольклорно-пісенній сербо-хорватській мові та македонських говорах (тут, очевидно, внаслідок контамінації із слов'янськими прикметниками на -ли-в, де в замінювалося на -ja): с.-х. *претргелија*, *университетлија*, *дугајлија*; макед. *брадалија*, *главатлија*.

Отже, основними формантами назв осіб за ознакою у східнослов'янських мовах є суфікси -ікъ/- (ь)пикъ; у західно- та південнослов'янських -сь (з похідними -лес, -(e/a)пес, -(o/a)вес) і -акъ. У східнослов'янських мовах великого поширення набув патронімічний -овиѣ/-евиѣ. У творенні цієї групи назв виступає також велика кількість непродуктивних формантів та більше, ніж у агентивних, число суфіксів, специфічних для окремих мов.

Назви осіб за походженням, національною чи територіальною ознакою

Семантично ця група назв пов'язана з попередньою — назвами осіб за ознакою; тому основні форманти тут ті самі: -сь, -акъ, -ісь, -апъ. Лише -іпъ, -апіпъ у назвах осіб за походженням розвинувся на основі назв одиничності. Твірними основами служать іменники та похідні прикметники.

Суфікс -сь з праслов'янського періоду зберігає продуктивність у східнослов'янських мовах, де витісняє «архаїчний» -анин, та в південнослов'янських. У польській утворення з ним одиничні, — переважно це запозичення з української, напр.: д.-рус. *Новгородьць*, *Переяславьць*; укр. *українець*, *полтавець*, *чужинець*; рос. *читинец*, *иностранец*; білор. *магілёвец*; болг. *пловдивец*, *средногорец*; с.-х. *Београдац*, *Србијанац*, *туђинац*; словен. *Italec*, *dolinec* (пор. ч. *cizinec*, *Moravec*; словац. *Malajec*, *inorodec*). Основні похідні форманти від -сь — суфікси -апес, -іпес, -овес (від основ на -ov-, -ip- та в результаті витіснення -іпъ у складі суфікса -апіпъ > -апес). У македонській мові -(j)апес (-џапес) став єдино продуктивним, витіс-

нивши **-janin** з відповідних форм (пор. *граѓанин* і *граѓанец*, *селянин* і *селянец*, *скопјанец*, *англичанец* і ін.), але **-ьсь** відсутній тут у формі множини (*скопјани*, *англичани*). У східнослов'янських мовах поширився **-анец(ь)**, у інших — **-ines**. Мало вживаний у всіх слов'янських мовах суфікс **-oves**.

Суфікс **-inъ** (<*-ino-), давній формант одиничності, в історії слов'янських мов подекуди ще зберігав сліди цього значення (типу ст.-сл. *людинъ*, д.-рус. *воинъ*, *бояринъ*), хоча поява форм множини (як *грузинъ* — *грузины*) свідчила про занепад згаданої функції. У вторинному своєму значенні — форманта назв осіб за походженням — він теж виступає нечасто, переважно у східно- та південнослов'янських мовах у складі давніх назв. Напр.: ст.-сл. *поганинъ*, *печенѣзинъ*; укр. *русин*, *турчин*, *литвин*; рос. *мордвин*; білор. *болгарін*; болг. *хърватин*, *французин*, *сърбин*; макед. *Бугарин*; с.-х. *Србин*, *Латинин* (пор. п. *Murzyn*, *Tatarzyn*; ст.-ч. *Rusín*, *Srbín*).

Суфікс **-inъ** у слов'янських мовах витіснився іншими формантами (**-ьсь**, **-aninъ**); у словенській мові, напр., утворення з ним трапляються лише як залишки, в діалектах (*Turčín*, *govorčín*).

Суфікс **-апъ**, **-janъ** (<*-jano-) — з похідним **-џан** — поширений переважно у чеській, словацькій та словенській мовах; в інших утворення з ним спорадичні (ч. *Afričan*, *Kanad'an*, *Mexičan*; словац. *Turčan*, *Dalmačan*; словен. *Budapeščan*, *Parižan*; пор. укр. *циган*; ст.-рос. *американъ*; п. *Cygan*, *Bukowian*; с.-х. *Талијан*). У болгарській мові приєднання **-апъ** надає назвам осіб негативного забарвлення (згрубілості тощо, напр., *българан*).

Суфікс **-aninъ** (**-janinъ**), що постав унаслідок сполучення двох попередніх формантів, початково також, як і **-inъ**, мав виразне сингулятивне забарвлення, яке з часом стерлося, змінившись на значення особи за ознакою походження тощо. Разом з варіантом **-џanin** він виступає у тих мовах, які не вживають суфікса **-апъ**, тобто в східнослов'янських, польській, болгарській, сербо-хорватській (в чеській ці форми архаїчні), витісняючи інші форманти (як у польській — **-czyk**, **-ak**), напр.: ст.-сл. *гражданинъ*, *крѣстьянинъ*; укр. *киянин*, *заробітчанин*, *селянин*; рос. *сумчанин*, *южанин*; білор. *мінчанін*; п. *krakowianin*, *ziemiańin*; ч. *Pražěnin*, *dvořeňin*; болг. *столичанин*, *плодивчанин*; с.-х. *Београђанин*, *горанин*.

У східнослов'янських мовах **-aninъ** (**-aninъ**), **-eninъ** усвідомлювався як книжний (оскільки це був єдиний формант назв осіб за походженням старослов'янської мови) і у розмовних мовах витіснявся **-ьсь**. Однак збереження його і на сучасному етапі пояснюється перевагами цього суфікса як однофункціонального на відміну від багатозначного **-ьсь**.

Суфікс **-акъ** (<*-ako-), у цій функції порівняно новий, найбільш активно використовується західнослов'янськими мовами і при цьому надає утворенням негативного емоційного забарвлення (як у ч. *mešťák*, *Mogavák*, словац. *Pražák*, *jaskyniak*), напр.:

п. Kujawiak, warszawiak, Polak; ч. horák, lesák; словац. horniak, zálesák (пор. укр. *поляк, західняк*; рос. *сибиряк, туляк*; білор. *литвак, славак*; болг. *северняк, южняк*; макед. *полјак, селјак*; с.-х. *земљак, именяк*; словен. Rusnak, gornjak).

Лише у польській мові виступає у цій функції **-ik, -czyk**, розвинувшись в історичний період на базі назв осіб за ознакою, напр., Anglik, Chińczyk, wiedeńczyk, ст.-п. Ukraińczyk, Azjateczyk; пор. і каш. An'elčik, berlinčik.

У південнослов'янських мовах виступає ще кілька формантів турецького походження, але вони нечисленні за утвореннями і витісняються іншими слов'янськими, напр., **-lija** — більше поширений у сербо-хорватській (*Босанлија, Парижлија, Сарајлија*) та македонській (*гостиварлија, дебарлија*); **-džija** — відомий у болгарській (*балканджия*).

Отже, у творенні назв осіб цієї групи східно- та південнослов'янські мови розвивали продуктивність суфіксів **-ьсь** (з похідними) і **-(j)anipъ** (невластивий лише словенській), а західнослов'янські — суфікса **-апъ** (невластивого лише польській, але активного у словенській) та **-акъ**.

У творенні назв осіб чоловічого роду з XV—XVI ст. починають виступати форманти інтернаціонального характеру, найбільш поширені в східно- та західнослов'янських мовах. Це суфікси **-ist(a), -(a)tor, -or, -ant, -ent, -er, -ik, -at, -it(a)** та ін. Активно сполучаючися з іншомовними основами, вони порівняно рідко творять т. зв. гібридні форми (частіше вони трапляються з суфіксом **-ist(a)**, пор. укр. *бандурист, танцюрист*; рос. *чекист, славист*; білор. *цымбаліст*; п. *bebenista, czołgista* тощо). Дещо менше вживані інші форманти, що сполучаються, як правило, з іншомовними основами, але мають різні фонетичні відмінності по мовах, обумовлені процесом мовної адаптації (напр., **-ik** і **-yk, -er (-ar)** і **-ař** тощо, як укр. *політик* і рос. *политик*; укр. *комісар* і п. *komisarz*; ч. *komisář*). Нерідко, однак, при називанні одного і того ж поняття слов'янські мови використовують при тій самій іншомовній основі різні синонімічні суфікси, при цьому відмінності між групами мов значно помітніші, ніж між мовами всередині груп, напр.: укр. *окупант* — болг. *окупатор*; укр. *консерватор, фракціонер* — ч. *konservatorista*; п. *frakcjonista*; словен. *frakcijonist*; укр. *міліціонер* — п. *milicjant*; укр. *провокатор, amator* — словен. *provokater*, с.-х. *аматер* тощо.

У групах значень, що виділяються серед форм, утворюваних цими формантами, є так само назви осіб за професією чи активною дією (від іменних та дієслівних основ), за атрибутивного ознакою (від іменникових основ) тощо. Найменше таких утворень спостерігається серед назв осіб за походженням (з суфіксами **-at**: укр. *азіат*; **-it**: рос. *хамит*; **-itan**: ч. *Neapolitán, Samaritán*).

Ця морфологічно і семантично своєрідна група назв осіб, влас- тива переважно розмовним стилям, у слов'янських мовах є кількіс- но нечисленною і в цілому непродуктивною. Такі утворення похо- дять від іменників, прикметників і дієслів і означають носіїв пев- них ознак — характерної властивості чи дії. Як правило, вони отри- мали яскраве негативне забарвлення (зневажливе або жартівливе). Назвам осіб спільного роду у східнослов'янських мовах відповідають в інших мовах (чи діалектах) форми, що означають назви або лише чоловічого, або лише жіночого роду. У творенні їх беруть участь численні спільнослов'янські форманти: *-aka* (-'aka) — укр. *розби- шака, посіпака, неборака*; рос. *забияка, кривляка*; білор. *кусака, чытака*; але с.-х. жін. р. *дивляка, имениака*; *-aga* (-'aga) — укр. *добряга*; рос. *деляга, стилияга*; білор. *трудзяга, рабацяга*, але п. чол. р. *łataga, włóczęga*, також і с.-х. *мутляга*; *-uga* (-'uga) — з більш гострим негативним забарвленням, ніж *-aga* (-'aga): укр. *злодюга, волоцюга, хануга*; рос. *жадюга, пьянчуга*; білор. *старчуга, спрытнюга*; але с.-х. жін. р. *обрљуга* і словен. *plečuga, vlačuga*; *-yga, -iga* — укр. *товпига*; рос. *забудыга, прощельга*; білор. *малаты- га*; але п. чол. р. *dziadyga*; *-la, -lo* (-'ala, -'ylo) — укр. *громило, мі- няйло*; рос. *воротила, запевала*; білор. *дурыла, абдзірала*; п. діал. *bazgrała, drzemała*, але словац. чол. р. *budała*; *-on'a* — рос. *тихо- ня, дрыхоня*, але с.-х. чол. р. *главо́на, дуго́на* (див. стор. 136); *-оха, -еха, -аха* — рос. *пройдоха, растерёха*; білор. *зайдоха, рас- кідоха*, але п. жін. р. *pieszczocha, śpiocha*; *-ena* — рос. *сластёна, гулёна*, але ч. жін. р. *přadlena, švadlena*.

Деякі форманти назв осіб спільного роду переважають в окремих мовах. Так, лише у східнослов'янських мовах виступають *-ука, -'ука* (укр. *падлюка*; рос. *злюка*; білор. *паганюка*); *-ка* (укр. *вискочка, дружка*; рос. *лакомка, неженка, самоучка*; білор. *папрашайка, служка*); *-уша* (рос. *копуша, дорогуша*; білор. *клікуша*). У російсь- кій мові розвинули цю функцію суфікси *-ха* (*замараха, растеряха*), *-ица* (*тупица, разумница*), *-ня* (*размазня*), *-ура* (*замазура*), у білоруській *-іна* (*гультайна, убоїна*), в українській *-ище* (*убоїще*) тощо.

Назви осіб жіночого роду

У переважній більшості ці форми постають як жіночі відповід- ники до назв осіб чоловічого роду, але часто і незалежно від них (напр., *праля*). Твірні форманти, як правило, слов'янського по- ходження відомі лише як фемінінні (напр., рос. *-унья*) або і в інших функціях (напр., *-ька* в абстрактній) і приєднуються або до форм чоловічого роду в цілому (звідки численні похідні: *-tel(ь)ka, -arka*), або лише до її основи (*Болгар(ин)ка*).

Однією з найдавніших семантичних груп є тут назви жінки- дружини. З еволюцією суспільних відносин зростала вага назв жі- нок за їх особистою ознакою (діяльності тощо). Перші втрачали

продуктивність у мовах, а другі поповнювалися новими утвореннями і формантами, перетягуючи до себе форми з першої групи внаслідок переосмислення їх значень (пор. укр. *повариха* «дружина повара» і «жінка-повар»).

Основними фемінізуючими суфіксами у слов'янських мовах є форманти *-ька* і *-іса*, які, на відміну від інших, дали численні похідні і виразно диференціювалися за територією активного вживання: *-ька* в північнослов'янських мовах, *-іса* в південнослов'янських.

Суфікс *-ька* (*-ька*) у поєднанні з суфіксальними основами чоловічого роду, що, як правило, зберігали свої форманти (крім генетично спорідненого *-ьсь*, який випадає), дав ряд похідних: *-tel(ь)ka*, *-aцьka*, *-arka*, *-anka*, *-ovka*, *-evička*, *-inka*, *-ajka* і т. д. (та з запозиченими *-istka*, *-orka*, *-antka*, *-etka*, *-ička* тощо). У північнослов'янських мовах *-ька* майже витіснив інші давні фемінізуючі форманти (*-іса*, *-yni*), створюючи всі групи назв осіб (агентивні, атрибутивні, територіальні і ін.), але виступаючи в різних типах основ та різних семантичних групах з неоднаковою активністю. Так, напр., до основ на *-tel(ь)*, *-ьсь*, *-ькь* суфікс *-ька* активно приєднується в східнослов'янських мовах (за винятком *-tel(ь)* в російській, де його заступає *-nica* > *-тельница*) і слабо — в західнослов'янських; суфікс *-ovka* у лужицьких мовах активніше творить назви жінок за національною ознакою, а в східнослов'янських — за ознакою їх діяльності тощо. Напр.: укр. *мешкан(ець)-ка*, *лікар-ка*, *пан-янка*, *учитель-ка*, *полтавчан(ин)-ка*, *грузин-ка*; рос. *бежен(ець)-ка*, *свинар-ка*, *плут-овка*, *ростовчан(ин)-ка*, *сибиряч-ка*; білор. *парасялен(ець)-ка*, *дабрыч-ка*, *выхавацель-ка*, *русін-ка*, *шальм-ойка*, *магілейчан(ин)-ка*; п. *ukrain(ec)-ка*, *badacz-ка*, *nauczyciel-ка*, *przekup(ień)-ка*, *warszawian(in)-ка*; ч. *knihař-ка*, *učitel-ка*, *Slovín(ec)-ка*; словац. *speváč-ка*, *dobrodín(ec)-ка*, *murár-ка* і *chirurg-ič-ка*, *filologič-ка*; н.-луж. *swinař-ка*, *Lužičan(in)-ка*, *Němc-owka*; в.-луж. *chowan(c)-ка*, *hosóičel-ка*, *Italčan-ка*, *Čech-owka*, *Rus-owka*. За активністю та способом використання суфікса *-ька* (при основах на *-tel(ь)*, *-aць*, *-агь*, *-ьсь*, *-іпъ* та з запозиченими суфіксами) до північнослов'янських мов наближаються болгарська та македонська (болг. *лаком(ець)-ка*, *американ(ець)-ка*, *турчин-ка*, *бежен(ар)-ка*, *писател-ка*, *началнич-ка*; макед. *албан(ець)-ка*, *рибар-ка*, *србин-ка*, *бугар(ин)-ка*. У сербохорватській та словенській мовах активність *-ька* виявляється переважно у назвах жінок за національною та територіальною ознакою (від назв осіб чол. р. на *-ьсь*, *-(an)іпъ*, *-(čan)іпъ*, напр.: с.-х. *мештан(ин)-ка*, *Босан(ац)-ка*, *Парижан(ин)-ка*; словен. *Afgan(ec)-ка*, *Moskovčan-ка*, *delav-ка*. У болгарській, македонській та словенській частіше від інших виступає суфікс *-лка* для творення агентивних назв: болг. *доилка*, *прелка*; макед. *вражалка*, *родилка*; словен. *umetaljka*, *bzikaljka*.

Суфікс *-іса* (< **-īka*) з похідними (*-nica*, *-lica*) поступився в активності перед *-ька* у західно- та східнослов'янських мовах (тут найменш властивий українській, найбільш — російській) і став

основним у південнослов'янських мовах, зокрема у сербо-хорватській (у словенській часті дублети з *-ica* і *-ька*, у болгарській *-ica* активний нарівні з *-ька*). Виступає він з основами прикметників та іменників (безсуфіксних чи на *-ікъ*, *-(ь)пikъ*, *-ьсь*, у рос. ще на *-тель*, у південнослов'янських — на *-агъ*, *-аць*) і творить, як і *-ька*, різні семантичні групи назв. Напр.: укр. *жниця*, *молодиця*, *молочниця*, *месниця*; рос. *кормилица*, *певица*, *красавица*, *булочница*; білор. *любiмiца*, *дачнiца*, *гарсэтнiца*, *зраднiца*; п. *pasierbica*, *gobotnica*; ч. *bojovnice*, *mládežnice*; словац. *lupežnica*, *romosnica*; н.-луж. *golica*, *služabnica*; болг. *преселница*, *лакомица*, *борбица*, *кухарица*; макед. *копачица*, *иколарица*; с.-х. *болесница*, *ленивица*, *купилица*, *ковачица*, *господарица*, *бегуница*; словен. *lovica*, *bajalni-sa*, *ključarica*. У східнослов'янських мовах (переважно у російській, найменше — в українській) виступають як похідні *-щица*, *-чица*, *-альщица*, *-овищица*, а в російській *-тельница*, напр.: рос. *докладчица*, *закройщица*, *кладовищица*, *вязальщица*, *писательница*; білор. *газетчыца*, *бракаўчыца*, *вызваліцельніца*; укр. *льотчиця*, *наборщиця*; пор. с.-х. *управительница*, *учительница*; словен. *upraviteljica*, *učiteljica*; н.-луж. *přěelnica*.

Менш продуктивні, але поширені в усіх слов'янських мовах утворення з суфіксами: *-унї* (*-унја*) — непродуктивними вже в східнослов'янських мовах, дещо краще збереженими західнослов'янськими (зокрема, чеською) та найвживанішими у південнослов'янських (у варіанті *-куп'а*), напр.: болг. *домакия*, *ратайкия*, *Влахия*, *Полякия*; с.-х. *просјакия*, *трговкия*, *Руския*; словен. *revkupja*, *Srbkupja* (пор. ч. *chytrákyně*, *Polkyně*, *soudkyně*; словац. *vrahuňa*, *koleguňa*, *Turkyňa*; п. *zastępczyni*, *krawczyni*; укр. *господи́ня*, *герої́ня*; рос. *боярыня*, *монахиня*; білор. *гаспады́ня*); *-іха*, *-аха*, *-оха*, *-уха*, *-еха* — що творить у всіх слов'янських мовах нечисленну групу переважно емоційно забарвлених назв від прикметникових та дієслівних основ та від назв осіб чоловічого роду, напр.: укр. *брехуха*, *ковалиха*; рос. *стряпуха*, *портниха*; білор. *таўсту́ха*, *старажы́ха*; п. *śpiocha*, *pitracha*, *poganicha*; ч. *macecha*, *spacha*; словен. *pustuha*, *lenuha*, *požeruha*; *-на*, *-іна*, *-ана*, *-ена* — особливо рідкий у східнослов'янських, напр.: п. *stryjna*, *rapna*, *księżna*; ч. *přadlena*, *hrabina*, *princezna*; словац. *gazdiná*, *učjíná*, *predstavená*; болг. *стрина*, пор. *Божана*, *Младена*; словен. *poropna*, *posana* (пор. укр. *дядина*, діал. *стрийна*, *вуйна*; рос. *княжна*, *Несмеяна*).

У північнослов'янських мовах розвинули продуктивність суфікси: *-ова* (із субстантивованих прикметників), що переважає в західнослов'янських мовах (особливо у чеській), напр.: п. *królowa*, *synowa*, *profesorowa*; ч. *mistrová*, *učitelová*, *Němcová*; в.-луж. *doktorowa*, *krawcowa* (пор. укр. *братова*); *-овна*, *-евна* (*-ivna*) (з прикметників на *-ov-*, *-ev-*), що став продуктивним у східнослов'янських мовах як патронімічний формант при назвах дочки по батькові, напр.: укр. *титарівна*, *бондарівна*, *Андріївна*; рос. *королевна*,

Ивановна; білор. князеўна, кухареўна, Адамаўна; пор. п. wojtówna, krawcówna; ч. královna, císařovna.

У східно- та південнослов'янських мовах розвинулися суфікси: **-їсна** — відомий, зрештою, більшості слов'янських мов, але найбільш характерний для російської (як патронімічний), напр.: *Ильинична, Никитична*; словен. kraljična, sestrična (пор. також ч. šlechtična, dědična і т. д.); **-їља** (**-альја**, **-їльја**, **-ульја**) (з колишніх дієприкметникових форм на **-l-** + **-ьї** + **-а**) у агентивних назвах продуктивний лише у сербо-хорватській та східних говорах словенської, але спорадичний у інших, напр.: с.-х. *преља, плетїла, доїула, судїла*; словен. švelja, kupilja, blebetulja, režulja (пор. у болг. лише *ткаля, родїля* поруч з *ткалка, родїлка*); укр. *ткаля, праля*; рос. діал. *вралья, спалья*); **-уша**, **-оша** — інколи з пейоративним відтінком, напр.: болг. *махалуша, дебелуша*; с.-х. *блебетуша, говоруша, незнадоша, Бошнякуша*; словац. *beluša, cifruša*; н.-луж. *babuša, mloduša*.

Специфічними для окремої мови (групи мов) є форманти: **-аща**, **-ага** — за походженням та вживанням — інновація західної групи південнослов'янських мов, — що постали внаслідок семантичної диференціації колись ідентичних форм на **-ащ/-аща**, **-аг/-ага** і спочатку мали значення обох родів, приєднуючись до дієслівних та прикметникових основ, вони подекуди надають назвам пейоративного забарвлення, при цьому **-аща** переважає у словенській (напр., словен. *beğača, roterača, gluhača*; с.-х. *нарикача, превртача, удавача*), а **-ага** у цій функції виступає лише у сербо-хорватській мові (*белара, врачара, подложара*); **-ша** — що розвинув продуктивність у російській розмовній мові, почавши виступати з XVIII ст. у назвах жінок за діяльністю чоловіка при запозичених основах (*генеральша, докторша*), а з XIX ст. — і у власне агентивних жіночих назвах (*лифтєрша, маникюриша*); деякі з цих назв потрапили в українську (*атаманша, гетьманша*) та білоруську (*білецєрша, касїрша*); в інших слов'янських **-їша** (**-оша**) виступає на означення назв чоловічого роду (с.-х. *здерша, небойша*); **-унья**, **-анья** — у російській мові (*болтунья, лгунья*, діал. *горланья, губанья*; пор. у білор. *перуня, прыгажуня*); **-ава** — специфічно лужицький у цій функції (*bajawa, lyszawa, gubawa*).

Запозичені форманти, як правило, виступають рідко в цій категорії назв. Зокрема, **-їса**, **-es(s)a**, відомий більшості слов'янських мов, витісняється власне слов'янським **-ька** (пор. укр. *актриса* і *акторка*), а в болгарській вже виходить з сучасної літературної норми.

Отже, у групі назв жінок слов'янські мови використовують два основні форманти: **-ька** (для північнослов'янських мов) та **-їса** (для південнослов'янських), поруч з якими виступає кілька так само давніх, але непродуктивних формантів та ряд суфіксів, власних групам мов чи окремим мовам.

Ця група назв твориться нечисленними і диференційованими за мовами формантами, спільними з назвами осіб жіночого роду. Найбільш давні з них у цій функції і основні: *-іса*, що переважає у всіх слов'янських і є домінуючим у південнослов'янських (укр. *ведмедиця, телиця*; рос. *тигрица, ящерица*; білор. *ільвіца, арліца*; п. *gołębica, lisica*; ч. *hadice, mulice, oslice*; словац. *zajačica, vrabčica*; болг. *кукувица, кобилица*; с.-х. *вучица, слоница*; словен. *oslica, žrebica*; н.-луж. *horlica, bosanica*; в.-луж. *hołbica, jelenica*); *-іха*, особливо поширений у східнослов'янських, а частково і в західнослов'янських мовах (укр. *вовчиха, кролиха*; рос. *воробьиha, ежиха*; білор. *ласіha, сакаліha*; п. діал. *buczucha*). Менш активним у цій функції є *-ька (-ька)* з пізнішими похідними *-ovka, -anka* тощо (пор. укр. *голубка, качка, козуля*; рос. *перепёлка, чижовка, косуля*; п. *kotka, przepiórka, siwula*; н.-луж. *sokula, jeżowka, lawowka*; болг. *котка*; словен. *vgrabulja, volkulja* і т. д.).

Назви конкретних предметів

Для творення цієї групи іменників слов'янські мови використовують ті ж форманти, що й для творення інших груп назв; спеціально предметних суфіксів вони не розвинули. Велика різноманітність основ, до яких ці суфікси приєднуються, обумовила роздрібненість, а часто і невизначеність семантичних груп категорії предметних назв, чим вони відрізняються від назв іншого типу (особових тощо). Серед них виділяється, однак, декілька найбільш загальних груп.

Загальні назви конкретних предметів

Ці утворення називають речі за їх кількісною або якісною ознакою, за матеріалом, з якого вони виготовлені, чи за відношенням до іншого предмета тощо. У творенні їх слов'янські мови використовували такі основні форманти:

-ька (-ька) — разом з пізнішими похідними *-ovka (-ivka), -enka, -evka, -alka* — переважає у північнослов'янських мовах на означення числівникових назв, назв напоїв, матеріальних тощо або творить еквіваленти сполучень іменника з прикметником (укр. *сотка, латка, схованка, сопілка, вишнівка, слив'янка*; рос. *пятёрка, землянка, плетёнка, анисовка*; білор. *шасцёрка, сталоўка, бляшанка, абрыкосаўка*; п. *wódka, pisanka, miętówka*; ч. *višňovka, vonička, čitanka*; словац. *kapitalka, ovsieňka, otazovka*; пор. болг. *петорка, гудулка*; макед. *осумка, тералка*; с.-х. *видовка, листка, пећка, шетаљка*; словен. *četverka, maslenka*);

-іса (-nica) — в тих самих групах назв переважає у південнослов'янських (болг. *двоица, воденица, маторница*; макед. *десетица, ведреница, кадилница*; с.-х. *падалица, меденица, љевица*; словен. *bobovica, desetica*), хоча в інших мовах він також досить пошире-

ний (укр. *дзвіниця, гнилиця, шовковиця*; рос. *петлица, горчица*; білор. *чарапіца, рукавіца*; п. *kamennica, ławica*; ч. *levice, slivovice*); -*ina* (каш. -*izna*) — з похідними -*ovina*, -*anina*, -*čina*, -*atina* і ін. дав численні назви різноманітної семантики у всіх східнослов'янських мовах (числівникові, речей за матеріальною ознакою, назви м'яси, у сербо-хорватській та словенській — шкіри тощо), напр.: укр. *третина, сушина, конина, деревина*; рос. *половина, овчина, калина*; білор. *часціна, аленіна*; п. *puchlina, wieprzowina*; каш. *grado-vi(z)na*; ч. *peřina, hověřina, verřovina*; словац. *pätina, kobyľina*; болг. *сланина, четвъртина*; с.-х. *стотина, праићевина* (шкіри — *вучетина, рисевина*); словен. *mrľina, kravina, sedmina* (шкіри — *volčina, zajčevina*);

-*ікъ, -(ь)нікъ* — з похідними у сх.-сл. -*овик, -евик* — особливо активний при суфікально-префіксальному творенні назв за ознакою просторового відношення; напр.: укр. *молодик, вареник, підборідник, грузовик*; рос. *чайник, дождевик, намордник*; білор. *тупік, бранявік, накаленнік*; п. *chodnik, naszyjnik*; ч. *ručník, podbradník, slovník*; словац. *sytník, náhubník*; болг. *игленик, писмовник, сламеник*; макед. *чашиник, речник, покривалник*; с.-х. *травник, вишньовник, подвратник*; словен. *glavnik, nahrbtnik, podočnik*.

Менш продуктивними у слов'янських мовах є утворення з суфіксами: -*акъ (-п'ак)* — з деякою перевагою у вживанні в західнослов'янських мовах — творить від числівникових та прикметникових основ назви за кількісною та матеріальною ознакою; напр.: п. *pierwszak, deptak, wiśniak*; ч. *zlat'ak, dřevák, křivák*; словац. *šesták, slamenák* (пор. укр. *четвертак, кістяк, вишняк*; рос. *трояк, синяк, особняк*; білор. *пятак, чарпак*; болг. *единак, гнилак*; с.-х. *кутъяк, покожњак*; словен. *stotak, ovsenjak*);

-*ькъ* — частіший у польській, зокрема при суфікально-префіксальному словотворенні (як -*ник* у східнослов'янських), напр.: п. *czwartek, podbródek, podwieczorek*; словац. *podzemok, náčelok* (пор. ч. *žlutek, spodek*; укр. *опеньок, пролісок*; рос. *чулок, подбородок*; білор. *дзєсяток, жайтук*; с.-х. *подбрадак*; словен. *toplek, ozimek*);

-*ьсь*, що у предметних назвах за якісною властивістю розвинув продуктивність у сербо-хорватській та словенській (с.-х. *студенац, озимац, пријечац*; словен. *studenec, mrzlec*; пор. укр. *холодець, млинець, гостинець*; рос. *рубец, червонец*; білор. *лямец, акраец*; п. *sigowiec, hamulec*; ч. *mazanec, koranec*; словац. *kamenec, medenec*).

Слов'янські мови засвідчують у цій групі назв ряд кількісно нечисленних, але різноманітних за утворенням форм, в яких виступають непродуктивні вже або й мертві суфікси: -*iš, -aš, -uš* (укр. *виграш, м'якуш*; білор. *пагануш*; словен. *goliš*); -*uga, -'uga* (укр. *дерюга, рос. кольчуга*; с.-х. *ваљуга, маљуга*; словен. *veruga, haluga*); -*uša* (рос. *повалуша, волокуша*); -*иха* (укр. *золотуха, краюха*; рос. *осьмуха*); -*агъ* (укр. *буквар, димар, ліхтар*; рос. *алтарь, сухарь*; п. *elementarz*; болг. *върхар, звънчар*); -*иг, -'иг* (укр. *стовбур, міхур*;

білор. *капцюр*; п. *kostur, pazur*); **-elъ, -ilъ** (укр. *кужіль, кисіль*; рос. *колыбель, купель*; п. *kądział, piszczel*; словен. *kopel, obitel*) і т. д.

Сербо-хорватська та словенська мови використовують суфікс **-ača (-ovača, -njača)** — переважно для творення назв сортів яблук, дерев, рослин, матеріалів (с.-х. *брестовача, мекача, вечерняча*; словен. *kosmača, divjača, drenovača*).

У південнослов'янських мовах твориться ще ряд назв із запозиченими формантами: **-ija** (с.-х. *белија*; словен. *podrtija, stotnija*; болг. *бащиния, носия*); **-luk** — невластивий словенській (с.-х. *цигарлук, мајсторлук*; болг. *шоплук*); **-lija** (с.-х. *ћерећелија, узводлија*); **-arija** (с.-х. *цифрарија, слаткарија*).

Отже, основними формантами суфіксального творення цієї групи назв є **-ъка, -(ън)икъ** для східнослов'янських мов, **-ъка, -акъ** для західнослов'янських, **-іса, -ъсь** для південнослов'янських. У кожній мові активно виступає **-іпа** з похідними. У префіксально-суфіксальному способі творення східно- та південнослов'янські мови активніше використовують **-(ъ)пикъ**, а західнослов'янські **-ъкъ**.

Назви предметів як результатів дії

Ця група назв у слов'янських мовах досить чітко визначилася семантично і морфологічно, — вони пов'язані із значенням дії і часто творяться від дієслівних основ тими ж формантами, що і абстрактні назви дії, а семантично є похідними від них. Найбільш уживані форманти такі:

-ъкъ — один з найбільш давніх у цій функції, приєднується переважно до префіксальних основ, а у східнослов'янських мовах у історичний період з'являється у формі множини (ст.-сл. *остатъкъ, съплетъкъ*; укр. *шматок, уламок*; висівки, *покидьки*; рос. *осадок, моток*; *опилки, сливки*; білор. *сыытак, апілкі, заедкі*; п. *zwitek, przypisek*; ч. *nábytek, svitek*; словац. *výrobok, odkorok*; болг. *добитък, достатък*; с.-х. *повитак, довршетак*; словен. *davek, objedek*);

-ъка (-ъка) — у цій функції розвинувся вже в історичний період; у більшості мов він відомий у первинно конкретних назвах, які в російській — у зв'язку з великою активністю **-ъка** у назвах дії — сприймаються як результат конкретизації цих назв (укр. *колиска, латка, затірка, тертка, тріска*; рос. *щепка, закладка, обложка*; білор. *абноўка, загародка*; п. *dosypka, opaska, sieczka*; ч. *výšivka, zkratka*; словац. *príveska, násypka*; болг. *огрибка, подложка*; макед. *изварка, лулка*; с.-х. *поливка, попевка*; словен. *obujka, pa-devka*);

-іпа — з похідними **-avina, -ovina, -atina** — найчастіший у чеській, сербо-хорватській, словенській; інколи виступає і в множині (ч. *drtina, spálenina, vytlačenína*; словац. *vykopašina, zapálenina*; с.-х. *пометина, мешавина, струготина*; словен. *košenina, izdolbenina*; *spřečepina*; пор. укр. *вибоїна, тканина, милини, збоїни, сколоти-*

ни; рос. *испарина, развалина*; білор. *вымоіна, падпаліна*; п. *mieszanią, obierzyny*; болг. *дълбочина*);

-*vo, (-ivo, -evo, -ovo)*, непродуктивний у слов'янських мовах, переважає за кількістю утворень у словенській (словен. *berivo, dojivo, lepivo, kladivo, strelivo*; пор. укр. *питво, печиво, морозиво, плетиво*; рос. *месиво, топливо, кружево*; білор. *курыва*; п. *mlewo, piwo*; ч. *mlivo, topivo*; словац. *sadivo, tkanivo*; с.-х. *мельиво, вариво*).

У всіх слов'янських мовах у цій групі назв постали вторинні утворення з суфіксами -*пъје, -ъба, -ја, -іо, -іса* та ін., що розвинулися на основі назв дії з тими ж формантами, напр., укр. *варення*; п. *malowidło, rzeźba*; словен. *berilo, poklaja, melja, zgradba, vezanica* тощо.

У словенській мові виступають ще назви результатів дії із запозиченим суфіксом -*arija*, похідні від абстрактних назв (*pisarija, rezbarija, risarija*).

Отже, у назвах результатів дії всі слов'янські мови використовували суфікс -*ъкъ*; східнослов'янські (зокрема, російська) і болгарська з македонською — -*ъка*; західнослов'янські — -*іпа*; сербохорватська та словенська — -*іпа, -vo*.

Назви знарядь дії

У творенні цієї групи назв слов'янські мови використовували форманти, спільні з назвами осіб — виконавців певної дії. Особливо активно творяться вони в галузі технічної термінології і означають назви приладів, інструментів, механізмів тощо.

Основними спільнослов'янськими формантами у творенні цих назв для всіх слов'янських мов є суфікси:

-*іо (-dlo)*, один з найдавніших, у варіантах -*alo, -іло* розвинув найбільшу продуктивність у південнослов'янських мовах та є досить поширеним у західнослов'янських (як -*dlo, -adlo, -idlo*); найменш вживаний він у східнослов'янських (із специфічно українськими -*илно, -ално*), напр., болг. *гребло, седало, плашило*; макед. *мотало, кучило*; с.-х. *цедило, клепало*; словен. *ravnilo, barvilo, pisalo*; п. *grzebło, sznurowadło, straszydło*; ч. *bidlo, rádlo, pometlo, kovadlo*; словац. *trlo, čerpadlo* (пор. укр. *ишло, зубило, кресало, грабилно, держално*; рос. *грузило, покрывало*; білор. *матавіла, біла*);

-(*ь*)*пикъ, -і(ь)пикъ* — продуктивний у східно- та південнослов'янських мовах (крім сербо-хорватської), менш поширений у західних, напр.: ст.-сл. *свѣтильникъ, молитвѣникъ*; укр. *лічильник, умивальник*; рос. *приёмник, холодильник*; білор. *будзільнік, уціральнік*; болг. *проводник, светилник*; с.-х. *звоник, хладник*; словен. *zrcalnik, hladilnik*; пор. п. *odbiornik, nagrzewalnik*; словац. *priebojník, úderník*;

-*акъ (-'акъ)*, що переважає в західнослов'янських, але не властивий південнослов'янським (п. *bijak, powijak, mieszak*; ч. *drapák, naviják, utěrák*; словац. *bodák, struhák*; пор. укр. *держак, ступак*;

рос. *тесак, стояк*; білор. *чарпак*) та **-ць (-аць)** — також найбільш характерний для західнослов'янських мов, а з інших досить поширений у болгарській та українській. Цей тип новий, маловідомий історичному періоду (п. *siekacz, ogrzewacz, wywoływacz*; ч. *bič, posič, koráč*; словац. *chladič, rosprašovač*; болг. *двигач, бомбардовач*; с.-х. *махач, стругач*; словен. *otigač, tolkač*; укр. *налигач, вимикач, винищувач*; рос. *секач, тягач*; білор. *дзяргач*).

Непродуктивними у всіх слов'янських мовах залишилися форманти: **-isko (-išče)** — на означення предмета-знаряддя чи його частини (укр. *топорище*; рос. *кнутовище, корневище*; п. *kosisko, batożyszczę*; словен. *grabljišče, viljišče*); **-va, -vo, -ivo** (укр. *кресиво, драгва*; рос. *тетива*; білор. *крэсіва*; словен. *sočivo, strelivo*); **-сь (-inec, -ulec)**: укр. *різець, плавець*; п. *klepulec, hamulec*; ч. *bodec, smýtec*; с.-х. *пловац, поклопац*; болг. *гледец, резец* і ін.

Деякі спільнослов'янські форманти протягом історичного періоду почали виразно переважати в окремих мовах або групах мов. Зокрема, суфікс **-ька** у продуктивних варіантах **-alka, -ilka** — для східно- і південнослов'янських та **-аька** — для західнослов'янських (чеської), болгарської і македонської, **-arka** — для української та польської, напр.: укр. *прядка, сівалка, молотарка*; рос. *грелка, зажигаьлка, молотилка*; білор. *сушилка, сеяьлка*; п. *strugaczka, kraigarka*; ч. *žáьka, mlátiьka*; болг. *грейька, цедилка, писалка, пръскаька*; макед. *отруяька, ткаяька*; с.-х. *дудаьлка, изметаьлка*; словен. *praljka, umetaljka*; суфікс **-tel(ь)** з'явився у східнослов'янських мовах у новіші часи (передусім у російській) та болгарській (рос. *закрепитель, двигатель*; болг. *вспламенител, приемател*; укр. *глушитель, самовчитель*; пор. п. *podnosiciel*; ч. *dělitel*); суфікс **-ica (-nica)** — у сербо-хорватській та словенській, зустрічається і в українській та ін. (с.-х. *гладилца, махалица, мазалица*; словен. *mesilnica, gladilnica*; пор. укр. *кропильниця, рахівниця*; рос. *кадильниця*; п. *krapielnica*; словац. *uholnica*); суфікс **-чик (-щик)** — з порівняно недавнього часу в російській та білоруській мовах, внаслідок поширення семантики особових назв з тими ж суфіксами на предметні (рос. *тральщик, счѐтчик, передатчик*; білор. *пагрузчык, рэзчык*; пор. укр. *показчик*); суфікс **-аьа** — характерний лише для сербо-хорватської (*потпирача, запиьача, повезача*) і словенської (*klepač, meljač, ogač*) та специфічно лужицький у цій функції **-awa** (в.-луж. *duchawa, klepawa, mѣšawa*) і ін.

Із запозичених інтернаціональних формантів слов'янські мови почали використовувати тут суфікси **-tor, -ator** і ін. (укр. *індуктор, регулятор* тощо).

Отже, основними формантами у творенні назв знарядь і предметів дії для всіх слов'янських мов є **-ька** (з варіантами по мовах) та **-(ьн)ікь** з похідними (крім західнослов'янських і сербо-хорватської); у західно- і південнослов'янських виступають **-аць** (також в українській), **-a(d)lo, -i(d)lo**; у російській з болгарською **-tel(ь)**, у сербо-хорватській і словенській **-ica**.

Локальні назви творяться від іменних і дієслівних основ (рідко—прикметникових) численними формантами як давнього (-isko, -išče, -lišče, -bišče), так і новішого походження (-lka).

Найбільш уживаними в слов'янських мовах стали такі форманти: -isko// -išče (с.-х. -иште, ч. -iště)—з численними похідними: -bišče, -lišče/-lisko, -nišče/-nisko, -ovišče/-ovisko, -czysko—зберіг на протязі історичного періоду продуктивність лише у словенській і сербо-хорватській мовах, але виступає у великій кількості утворень,—з первинним варіантом -isko (-sko) переважно в західнослов'янських мовах (частково лише у чеській та кашубських говорах) і західноукраїнських діалектах, а як -išče—у східно-та південнослов'янських мовах, виступаючи, однак, і в західнослов'янських (у чеській—з диференціацією значень); напр.: укр. *гноїще, згарище, житнище* (пор. зах.-укр. *житницько, пасовисько*); рос. *пепелище, зимовище*; білор. *логвища, стойбища*; п. *bobowisko, śmietnisko, grodziszczce*; півн.-каш. *цогнішче*; півд.-каш. *цогніско*; в.-луж. *hnoišćo, jeŋišćo*; н.-луж. *gumnyšćo*; ч. *smetiště, hlediště* і *hledisko*; словац. *trnisko, Ugorsko*; болг. *бранище, читалище*; макед. *пациште, црквиште*; с.-х. *блатиште, скакалиште*; словен. *brodišče, ovisšče*;

-n'a, -на (з варіантами -arn'a, -irn'a, -ln'a, -ovn'a, -ebn'a, -tel'n'a, -areñ), що найбільшого поширення дістав у західнослов'янських мовах, але є малопродуктивним у східних і майже неживаним у південнослов'янських мовах (хоча й тут з'являється під впливом російської у болгарській і під впливом чеської у словенській); напр.: п. *księgarnia, sypialnia, cukrownia*; ч. *kovárna, holárna, klubovna*; словац. *pekařňa, čakaľňa, pracovňa, riaditeľňa*; в.-луж. *gybaŋnja, knihovnja*; укр. *стерня, лікарня, шпаківня*; рос. *спальня, пекарня*; білор. *шпакоўня, пякарня, вазоўня* (пор. болг. *чакалня, кѣпалня*; с.-х. *крошња*; словен. *kavarna, prodajalna*);

-(б)nikъ—у назвах приміщень для тварин і сховищ характеризує найбільше південнослов'янські мови (у с.-х. та словен. також -njak), але є мало продуктивним у східних та непродуктивним у західнослов'янських мовах, напр.: болг. *игленик, пепелник*; макед. *рибник, змијарник*; с.-х. *голубњак, пчелињак*; словен. *oselnik, kurnjāk, ulnjāk, kgravjāk*; укр. *корівник, курник*; рос. *кофейник, телятник*; білор. *багажнік* (пор. п. *kurnik, gołębnik*; ч. *čelník, gybník*);

-ica (-nica)—також особливо активний у південнослов'янських, де дав похідні -arnica, -arica, -ilnica, -ačnica; напр.: болг. *солница, мостилница, гладачница*; макед. *пералница, скривница, млекарница*; с.-х. *рибарица, умиваоница*; словен. *sušilnica, belilnica* (пор. укр. *світлиця, попільниця*; рос. *больница, гусятница*; білор. *варніца, цукарніца*; п. *świelica, cukiernica*; ч. *nemocnice, temnice*; словац. *mýtnica, strelnica*).

З менш поширених формантів у цій групі назв слов'янські мови використовують: **-ina** (у словац. **-ín**, п. **-izna**): укр. *вершина, Київщина, Туреччина*; рос. *целина*; білор. *яміна, Магілёўчына*; п. *gestwina та mielizna, płaszczynna*; словац. *celína, včelín, křavín*; с.-х. *площина*; **-inec** (здебільшого у західнослов'янських мовах): п. *dziejziniec, płaszyniec*; ч. *holubíneč, sirotčineč* (пор. укр. *звіринець, бабинець*); **-lo, -dlo** з похідними: укр. *житло, сідало*; ч. *divadlo, močidlo*; словац. *sedadlo; osídlo*; макед. *легло, седало*; с.-х. *јагњило, перило*; **-(ь)stvo** (з переходом значень): укр. *видавництво, садівництво*; рос. *министерство*; болг. *кметство, лесничейство* і ін., а також суфікс **-ье**, що виступає при суфіксально-префіксальному способі словотворення у всіх слов'янських мовах (див. стор. 171), типу укр. *побережся, піднебіння, провалля, Запоріжся* тощо.

Деякі форманти, властиві лише окремим слов'янським мовам, постали вже в історичний період, зокрема: **-лка, -овка** — з віддієслівними основами в східнослов'янських мовах (розмовних), а під їх впливом з'являються і в болгарській (укр. *курилка, столовка*; рос. *раздевалка, читалка*; білор. *умывалка, вешалка*; болг. *зачкалка*) та **-ара** — при іменникових основах, лише у сербо-хорватській (*дрвара, брашнара, хлеба, стражара*) і значно менше у словенській (*ovčara, kravara, sladara*).

З інтернаціональних формантів слов'янські мови використовують уже в пізній історичний період суфікси **-ing, -ia, -ari(um), -ori(um), -až** і ін., але переважно з запозиченими основами (укр. *канцелярія*, рос. *кемпинг* тощо).

У південнослов'янських мовах засвоїлися запозичені суфікси **-ija** (с.-х. *недођија, столарија, ковачија*; словен. *sodnija, domačija*; болг. *пустотия, околия*); **-arija** (с.-х. *жељезнарија*), **-ana** (с.-х. *оружана, циглана, дворана*, у болг. та макед. — лише в запозиченнях).

Отже, у творенні локальних назв усі слов'янські мови використовують як основний суфікс **-икъ** (сербо-хорватська та словенська **-n'ak**) і зберігають **-isko** (**-iš'e**), продуктивний ще у сербо-хорватській та словенській. У східно- та західнослов'янських мовах вживається ще **-n'a**, у південнослов'янських **-ica**, у східнослов'янських і болгарській ще **-лка**, у сербо-хорватській і словенській **-ара**.

Абстрактні назви

З розвитком процесів абстрагування та удосконаленням засобів їх вираження слов'янські мови розвивали нові типи творення абстрактних назв (з суфіксами **-ька/-ька, -аčka, -ica**), що мали інші, ніж давні типи (на **-ьба, -ье, -ота**), семантичні відтінки, — інше відтворення інтенсивності дії, характеру її протікання тощо. Для абстрактних назв характерне явище переходу значень до конкретних (що виявляється, зокрема, у появі форм множини, загалом невластивих абстрактним назвам), а отже й наявність великої кількості перехідних форм, поява емоційних нашарувань (особливо у

південнослов'янських мовах) тощо. У зв'язку з цим група абстрактних назв у слов'янських мовах генетично пов'язана з іншими семантичними групами, зокрема назвами конкретних речей і збірними назвами.

Назви дій, стану, професій

Ці назви творяться переважно від дієслівних, а частково від іменникових основ (назви професій зокрема) і за семантикою є досить однотипними. Відмінності між мовами у цих назвах і між окремими словотворчими типами зводяться до різного способу вираження характеру дії, її протікання — щодо завершеності, інтенсивності, емоційної забарвленості тощо. Їх вторинні значення — назви результатів дії, предметів, місця дії і т. д. Усі слов'янські мови активно використовують для творення назв дії суфікси **-пје**, **-тъје**, **-ъ** (< *-o-), **-ь** (< *-e-), **-а** (< *-ā-); **-ъка** (**-ька**) з похідними, **-(b)stvo** і ін.

Суфікс **-пје**, **-тъје** з похідними з давніх часів зберігає продуктивність у всіх слов'янських мовах, а особливо у західних та східних, для творення експресивно нейтрального типу назв субстантивованої дії, в яких зберігаються видові значення (зокрема недоконаності). Виділившись з форм пасивних дієприкметників на **-п**, **-t**, у сполученні з суфіксом **-ъје** вони отримали можливість приєднуватися до більшості дієслівних основ. Утворення з ними характеризують передусім книжні стилі літературної мови, хоча вони здавна відомі і в розмовному вжитку. В окремих мовах зберігаються сліди такого розмежування, напр., у розмовній рос. **-нъе**, **-тъе**, у болг. **-не**, у макед. **-нија** (проти літературного варіанту **-ние**) тощо. Напр.: ст.-сл. **келичаник**, **нареченик**; **оубитик**; укр. **чекання**, **цвітіння**, **чарування**, **вдосконалювання**, **буття**, **спалення**; рос. **ведение**, **блуждание**, **разбрасывание**, **бритьё**; білор. **блуканне**, **развіццё**; п. **dłubanie**, **drżenie**, **zarobkowanie**, **bicie**; ч. **chození**, **gvaní**, **bití**; словац. **myslenie**, **pozvanie**; болг. розм. **гледане**, **ходене**, **литер. нападение**, **затъмнение**, **запустение** і **запустяване**; макед. **бегање**, **мелење**, розм. **ученија**, **писанија**; с.-х. **владане**, **убеђење**, **преобување**; словен. **dejanje**, **posvečenje**, **zaprtje**.

Суфікси **-ъ**, **-ь**, **-а**, що здавна утворюють безсуфіксні емоційно-нейтральні назви дії, широко виступають і досі в усіх слов'янських мовах, особливо у південних (зокрема в болгарській та македонській вони витісняють літературні форми на **-ние**, **-тие**). Напр.: ст.-сл. **отъкоупъ**, **изгона**; укр. **відступ**, **страта**, **сповідь**, **купля**; рос. **обмен**, **расплата**, **кража**, **дрожь**; білор. **адказ**, **нявыплата**; п. **chód**, **odjazd**, **zagłada**; ч. **let**, **přechod**, **záhuba**; словац. **beh**, **úprava**; болг. **устрем**, **поука**; макед. **тек**, **смеса**; с.-х. **вар**, **подраст**, **продаја**, **крађа**; словен. **krič**, **menja**, **gonja**.

Суфікс **-ъка** (**-ька**) з пізнішими похідними **-а́ска**, **-оука** (**-evka**, **-avka**), **-anka**, **-inka** у назвах дії порівняно новий, хоча спорадично виступав у цій функції вже в ранній історичний період (ст.-сл.

гад'яка, д.-рус. *дачка*). Найбільшу продуктивність його розвинула російська мова (з XVI ст.), а під її впливом **-ька** активізується в українській та білоруській (зокрема в галузі технічної термінології). У польській мові він у XIX ст. витісняє **-ъкъ** у цій функції, є живим і в чеській. З південнослов'янських мов досить вживаний у болгарській (з однократним значенням) та македонській, — іншим він невідомий у цій функції. Напр.: рос. *читка, ночёвка, переноска*; укр. *сварка, мандрівка, гулянка, поведінка*; білор. *варка, нашыўка*; п. *ucieczka, wędrówka*; ч. *mýlka, procházka*; словац. *skládka, odpytovanka*; болг. *дрямка, почивка, разкопка*; макед. *плачка, пречка* (пор. у с.-х. лише у конкретному значенні *гатка* «розмова», *приповістка* «оповідання», *скројка* «викройка»). Самостійної ролі набув розмовний суфікс **-ačka**, зокрема у польській — в її південних діалектах (*tułaczka, żeniaczka, ogaczka*), чеській (*кораčka, lízačka*), словацькій (*огаčka, gабоваčka*) та македонській (*борачка, продавачка, пијачка*); іншим мовам він невластивий.

Суфікс **-(ь)stvo** творить з дієслівними та дієслівно-іменними основами назви дії, близької до поняття стану. Утворення з ним переважають у північнослов'янських мовах, південним вони мало властиві, хоча назви професій і занять під впливом російської мови з'являються у болгарській та македонській, напр.: ст.-сл. *сѣдѣство, разбоиство*; укр. *будівництво, слідство, чабанство*; рос. *сватовство, плотничество*; білор. *кіраўніцтва, шэфства, пчалярства*; п. *kłamstwo, malarstwo*; ч. *pokusnictví, pekařství*; пор. болг. *тѣкачество, овощарство*; макед. *краварство, млекарство*; с.-х. *злочинство*; словен. *ubijstvo, varstvo*.

В історичний період усі слов'янські мови розвинули групу назв інтенсивної дії, часто з негативним емоційним забарвленням. Утворенні їх виступають суфікси **-ačka, -otn'a, -avka, -anina, -anica, -ava** і ін., відомі більшості з мов, але використовувані ними з різною активністю. У східнослов'янських мовах, зокрема українській і білоруській, переважає тут суфікс **-anina**, властивий також і польській (укр. *біганина, капанина, шарпанина*; білор. *рэзаніна, мотаніна, штурханіна*; п. *krzątaniina, żebraniina*; пор. с.-х. *тутъавина*, хоча частіше назви на **-(ev)ina, -(ot)ina** означають тут результат дії — *куплевина, кошевина, обрезаина*), а також суфікс **-отня**, вживаний і в російській (укр. *тупотня, шамотня, белькотня*; білор. *калатня, балбатня*; рос. *беготня, толкотня, воркотня*). У західнослов'янських — **-ačka, -avka** (п. *krzątaczka, ciągowka*; ч. *haňačka, kýchavka*; словац. *babračka*). У сербо-хорватській та словенській переважають суфікси **-nja** (с.-х. *гатња, грдња, купња*; словен. *grošnja, rotnnja*; пор. укр. *різня, гризня*; рос. розм. *ругня, гульня*) та **-ava**, широко відомий і в серболужицьких мовах (с.-х. *грьмава, гудмава, тутмава*; словен. *kričava, motnjava*; в.-луж. *běhawa, drjehawa*; н.-луж. *kichawa, zewawa*; пор. укр. *стукнява, крикнява, курява*). У болгарській та македонській **-anica**, що з'являється і в західнослов'янських мовах (болг. *бяганица, капаница*; макед.

виканица, тепаница; п. *plaszawica, trzeshawica*; ч. *tahanice, tšachenice*; словац. *babranica, motanica*; в.-луж. *kopańca, wolańca*; пор. укр. *хляпавиця, хурделиця*, а також с.-х. *капавиця, пльускавиця*; словен. *dremavica, hlipavica*). У назвах хворобливих станів виступає у більшості слов'янських мов суфікс *-aška* (укр. *чухачка, бловачка*; білор. *жгачка*; п. *kiwaczka*; словац. *chrípačka, kýčačka*; ч. *klímačka, běhačka*; макед. діал. *бловачка*).

Близькі за значенням до назв інтенсивної дії є давні утворення на *-otъ* (< **-oto-*), *-etъ* (< **-eto-*) для означення слухових вражень від звукової дії. Найбільше утворень з ними мають сербо-хорватська та словенська мови (с.-х. *клепет, тресет, клокот*; словен. *blebet, frfot* і новіші *blesket, brenket, žvenket*; пор. укр. *белькіт, дзенькіт, тупіт*; рос. *хохот, рокот*; білор. *грукат, гогат*; п. *brzękot, pluskot*; ч. *hřmot, sykot, chrapot*; словац. *buchot, praskot*; болг. *бобот, кикот*; макед. *пискот, тропот*).

Непродуктивними і нечисленними за кількістю утворень є в усіх слов'янських мовах (а особливо в південнослов'янських) назви дії з суфіксами *-ota* (укр. *гризота, нудота*; рос. *дремота, зевота*; п. *spiekota*; словен. *lakota*); *-ynu* (укр. *заручини, хрестини*, п. *chrzci-pu*) тощо.

Деякі загальнослов'янські непродуктивні форманти в історичний період отримали виразну перевагу (або й продуктивність) у певній групі мов. Так, у південнослов'янських мовах розвинули значну активність: *-ьba*—з похідними *-itba, -idba*—досить частий ще і у чеській з словацькою, напр.: с.-х. *киьба, трудба, косидба*; словен. *gostba, poškodba, mlatidba*; ч. *honba, hudba*; словац. *sejba, plavba* (пор. укр. *сівба, молотьба*; рос. *пальба, резьба*; білор. *грозьба, діяльцьба*; п. *kraśba*); *-eъ* — один з найпродуктивніших серед формантів дії у болгарській, македонській, словенській, частий і в сербо-хорватській, напр.: болг. *бавеж, кипеж, сърбеж*; макед. *татнеж, грмеж, палеж*; с.-х. *дереж, дријемеж, крпеж* (пор. укр. *грабіж, платіж*; п. *łupież*); *-aj* (*-ja*) — особливо частий у сербо-хорватській та словенській, де означає одноразову дію, напр.: с.-х. *догађај, полазај, замашај*; словен. *golčaj, skočaj, padaј* (пор. укр. *звичай, урожай*); *-lъ* (< **-lje-* < **-ljo-*) — краще зберігся також у сербо-хорватській та словенській, напр.: с.-х. *помисао* (род. одн. *помисли*), *назебао, помрзао, погибао*; словен. *krčelј* «щиголь», *krhelј* «пирхання», *vpregel* «упряжка» (пор. укр. *заметіль, крутіть, загибель*; рос. *гибель, метель*); *-lo*—здавна відомий як формант зряддя дії, для творення назв дії особливо частий у словенській, рідкий у болгарській та македонській, напр.: словен. *perilo, ženilo, močilo*; болг. *бегло, маело*, діал. *блѣскало, погребало*; макед. *мажало, умирало* (пор. ч. *jídlo, žgádlo*); *-tva, -tba*—семантично близький до *-ьba*, як живий формант зберігається лише словенською мовою, де виступає у паралелі з варіантом *-tev* (а інколи і *-ьba*), напр.: *žetev — žetva, zakletev — zakletva* — *zakletba*, а також *vezatev* тощо (пор. укр. *битва, го-нитва*; рос. *жатва*; ч. *bitva, žatva*; с.-х. *пљетва, сетва*).

У східнослов'янських мовах, зокрема російській, у історичний період розвинувся тип назв однократної дії з суфіксом *-ькѣ*, відомий і іншим мовам, але переважно в конкретному чи загально-абстрактному значенні (при дієслівних основах), напр.: укр. *ковток, стрибок, заробіток*; рос. *прыжок, хлопок*; білор. *штуршок, ківок* (пор. п. *użytek, wypadek*; с.-х. *повратак, завршак*, а також укр. *додаток, смуток*; рос. *проступок*).

Лише в окремих мовах розвинулися специфічні непродуктивні форманти; в українській мові виступають *-ощі (-ostь + -ja)*: *пестоци, любоци, хвастоци*, д.-укр. *завидоци* (пор. білор. *радацы*); *-івля, -еча*, відомі ще й білоруській (укр. *годівля, купівля, торгівля, заготівля; колотнеча, ворожнеча*; білор. *будойля, гадойля, лоўля; задыхнеча, калатэча, талачэча*; пор. рос. *торговля*; п. *hodowla*); у польській мові *-unek* (нім. *-ung*, з XVI ст.) з частково конкретизованими значеннями (*rabunek, ratunek, szacunek* і *opatrunek, sprawunek*), а під її впливом з'явився і в українській (*грабунок, порятунок, лаштунок*), та *-ega* (*włóczęga, łazęga, dręęga*).

З іншомовних формантів у південнослов'янських мовах виступають: непродуктивний суфікс *-лук (-льк, -лак)*, вживаний ними (крім словенської) на означення станів чи професій (с.-х. *бабичлук*; болг. *шивачлък, ковачлък, овчарлък*; макед. *вдовичлак, војниклак*); досить активний суфікс *-ија* — у сербо-хорватській та словенській мовах на означення назв дії, станів і професій (с.-х. *бежанија, ковачија, школьничија, солдачија*; словен. *pisarija, klobučarija, hlapčija*).

З інтернаціональних формантів у цій групі назв слов'янські мови використовують *-ac(ium), -ura, -ada, -ија, -ing, -iv, -až*.

Отже, основними формантами для творення назв дії у слов'янських мовах стали суфікси *-пье, -тье*; широко відомі їм і безсуфіксні віддієслівні форми на *-ъ, -а*. У північнослов'янських мовах (особливо у російській) виступають ще *-ька (-ька)* та *-stvo*. Натомість у південнослов'янських — *-ьва, -еъ*; у словенській ще *-лю*, у сербо-хорватській і словенській — *-aj (-ej)* тощо.

Назви властивостей, ознак, явищ

За ступенем вираження абстрактності та за семантикою назви цієї групи є більш різноманітними, ніж назви дій і професій, і творяться переважно від прикметникових (рідше — іменникових і дієслівних) основ. Вторинні значення у цій групі назв розвивалися у напрямку збірності, предметності тощо.

Найважливішими формантами для творення цих назв у слов'янських мовах стали: *-ost(ь), -stvo, -ota, -ina, -ье*.

Суфікс *-ost(ь), -est(ь)* з похідними *-nost(ь), -most(ь), -lost(ь)* у історичний період став одним з основних формантів цієї групи назв, створюючи назви якостей та властивостей, абстрагованих від носія ознаки. Утворення з ним рідше конкретизуються (пор. рос. *внутренности*), ніж назви з синонімічними йому іншими суфіксами (*-ina,*

-ota). У східнослов'янських мовах він має книжний характер, активізувавшись тут в історичний період під впливом старослов'янської писемності (в українській мові в XVI ст., в російській мові під впливом української — у XVII—XVIII ст.). У західнослов'янських -ost(ь) після XVI ст. витісняється суфіксом -(ь)stvo (зокрема у польській). У південних слов'ян поширення його було обмежене активним живанням суфіксів -ota, -ьба, хоча у словенській мові суфікс -ost(ь) зараз витісняє з ужитку всі інші форманти абстрактності. Напр.: ст.-сл. *крѣпость, жестость*; укр. *лютість, чемність, вродливість*; рос. *жалость, свежесть, видимость*; білор. *пільнасць, стомленасць*; п. *czystość, szczodrość*; ч. *lenost, svěžest, pracovitost*; словац. *slabost', tupost'*; болг. *мекост, горест*; макед. *тежест, избезуменост*; с.-х. *безбожност, сладост*; словен. *davnost, dospelost*.

Суфікс -(ь)stvo — другий «вищою мірою продуктивний суфікс абстрактності» (А. Меє) у слов'янських мовах, що відрізняється від -ost(ь) більшою різноманітністю значень і хронологічно більш ранньою продуктивністю. З ширшим колом твірних основ, до яких він приєднується, пов'язана численність функцій суфікса -(ь)stvo, який, крім назв властивостей, синонімічних із -ost(ь), творить назви станів, ідейних течій, політичних спрямувань тощо. З цим же, очевидно, пов'язане і зменшення продуктивності -(ь)stvo, який мав кілька синонімічних конкурентних формантів у кожній функції (-ost(ь), -nije і т. д.). Похідні від нього -telstvo, -ovstvo, -ьstvo, -niьstvo. Архаїчний в більшості мов -(ь)stviye, поширений у старослов'янській, зберігається в російській і став домінуючим у чеській. Напр.: д.-рус. *грѣшьньство, жесточѣство*; укр. *багатство, побратимство, гегельянство*; рос. *упрямство, вдовство, христианство*; білор. *геройства, умельства*; п. *głupstwo, panieństwo*; ч. *bohatství, kupectví*; словац. *zverstvo, psovstvo*; болг. *майчинство, лукавство*; макед. *големство, поданство*; с.-х. *убоиство, сиромаштво*; словен. *bedaštvo, sinovstvo, defeštvo*.

Суфікс -ota, -eta (-otja, -etja) — зараз переважно малопроductивний, за значенням, а в історичний період і продуктивністю наближається до -ost(ь), виступаючи як синонімічний йому при тому ж колі основ (у назвах якості) в усіх слов'янських мовах (у південнослов'янських синонімічний ще з -oba, -ina). Порівняно найбільшу активність розвинув -ota у болгарській мові і словенській. Напр.: болг. *празнота, белота, сивота*; макед. *топлота*, діал. *глубока, самока*; с.-х. *љепота, грјехота і чистоћа, грубоћа*; словен. *ništeta, mrakota і bridkoća, dalekoća* (пор. д.-рус. *соромота, тѣнькота*; укр. *тіснота, гіркота*; рос. *пустота, нищета*; білор. *яснота, адзінота*; п. *głupota, samotą, tęsknota*; ч. *čistota, slepota*; словац. *milota, hodnota*, а також укр. на -еча: *порожнеча, дорожнеча*; д.-укр. *дорожнеча*; білор. *макрэча, пуста́ча*).

Суфікс -ina (-izna) з прикметниковими основами на означення дещо ослабленого ступеня абстрактності (що передбачає наявність і самого предмета — носія ознаки) розвинув найбільшу активність

у південнослов'янських мовах, зокрема у македонській — розмовній, на відміну від *-ota*. Найменш уживаний він у східнослов'янських та польській. Напр.: болг. *бързина, хладина, синевина, млади*; макед. *светлина, утрешина*; с.-х. *бистрина, мекшина*; словен. *čistina, krivina* (пор. укр. *глибина, гущавина, лівизна*; рос. *тишина, голубизна*; білор. *глыбіня*; п. *głębina, szarżyzna*; ч. *cizina, menšina*; словац. *mosnina, veličina*). Похідні від *-ina*: *-(o)bina*, найбільш уживаний у сербо-хорватській мові (*дружбина, осудбина, таббина*, але пор. і рос. *судьбина, чужбина*); *-ština, (-šćina)*, що отримав ряд самостійних значень у слов'янських мовах, виступаючи: 1) у назвах соціально-побутових явищ, ідейних напрямків (синонімічний до *-(b)stvo*) — у східно- та південнослов'янських мовах, особливо у російській та болгарській (рос. *аракчєєвщина, груповщина*; болг. *простащина, свинщина*; укр. *кріпаччина, бувальщина*; білор. *паниччына*; макед. *јунаштина, царштина*; с.-х. *госпоштина, луваштина*; словен. *dediščina, pokorščina*); 2) у назвах мов — у ряді західно- та південнослов'янських (крім польської, де виступає *-izna*: *polszczyzna*, — та, очевидно, болгарської), напр.: ч. *bulharščina, ruščina*; словац. *slovenčina, srběina*; с.-х. *штокавщина*; словен. *slovenščina, materinščina*); 3) у назвах грошових платежів — найчастіше у словенській (*pajemščina, poglavščina, kupščina*, пор. рос. *испольщина*, ст.-рос. *головщина, мостовщина*). У словенській у цій же функції частий також *-nina* (*mesečnina, dosmrtnina*, пор. укр. *данина*, рос. *пошлина*) та *-arina* (*mostarina, ogledarina*), що особливо властивий сербо-хорватській (*лекарина, димарина*).

Суфікс *-ъје* ще зберігає деяку активність у східнослов'янських мовах та болгарській (укр. *безладдя, здоров'я*; рос. *величие, бездушие*; білор. *страхоцце, пачуццё*; болг. *безчовечие, здраве*; пор. п. *uczucie, stulecie*; ч. *mládí, ostří*; с.-х. *обиље, весеље*; словен. *sušje, zelenje*).

Не розвинули продуктивності у слов'янських мовах і зустрічаються у нечисленних утвореннях суфікси: *-јь* — при (діє)прикметникових основах (укр. *юнь, блакить*; рос. *рвань*; ч. *modř*; с.-х. *црвен, даљ*; словен. *viš*); *-ja* (укр. *доля, суша*; рос. *толица*; ч. *šife*; с.-х. *сквара*; словен. *tolšča*), невластивий болгарській мові; *-ьда, -inji/-inja, -isko/-išče* і ін. Загальнослов'янський *-oba*, непродуктивний у слов'янських мовах, виразно переважає у словенській, де виступає часто без негативного забарвлення; напр.: *gnusoba, mehkoča, lenoba, svetloba* (пор. укр. *жадоба*, ч. *hniloba*; с.-х. *гнукоба, тескоба*).

Деякі відносно нові типи утворень виникли в східно- та південнослов'янських мовах. Це утворення з суфіксом *-ica* — на означення відсутності ознаки чи її негативної якості, особливо поширені в російській та болгарській (рос. *безделица, неурядица*; болг. *измислица, безпѣтица*; пор. укр. *дурниця, нісенітниця*; білор. *бяссонніца*; с.-х. *невиђелица, мрклица*); *-'ava, -eva* — від прикметників, частіше в українській, сербо-хорватській, словенській (укр. *темрява, порожнява, синява*; с.-х. *тврђава, кривњава*; словен. *goščava*,

zelenjava, пор. рос. *синева*; болг. *белова*; словац. *dlžava*). У східно-слов'янських частіший **-нь** з варіантами **-ань** для білоруської (*шэрань, мешань, чырвань*) та специфічно українським **-інь** (*далечинь, широчинь, дешевинь, глибинь, височинь*). В українській мові виступає ще **-оші** — з прикметниковими основами (*труднощі, пустощі, скупощі, хитрощі*).

Із запозичених суфіксів у південнослов'янських мовах використовуються **-ija** (с.-х. *проклетија, погибија*; словен. *robratimija, bogatija*; болг. *веселия, немотия, мръсотия*; макед. *самотија, скапотија*); відомий усім, крім словенської, непродуктивний **-лук** (**-лък, -лак**) (с.-х. *безобразлук, простаклук*; болг. *другарлък, човеклък*; макед. *другарлак, простотилак*). У сербо-хорватській виступає ще продуктивний суфікс **-arija**, відомий і словенській (с.-х. *бабарија, глупарија*; словен. *bedarija, baharija*).

З інтернаціональних формантів у цій групі утворень слов'янські мови вживають **-izm(us), -itet, -iv(us), -ik(us), -ant, -at, -zis** і **ін**.

Отже, при творенні абстрактних назв ознак, властивостей тощо найбільш широко вживаються у слов'янських мовах суфікси **(-ь)stvo**, а також **-ost(ь)**, обмежений у південнослов'янських вживанням **-ota** (крім словенської), **-oba** (у словенській), **-ina** з похідними (в розмовних мовах на відміну від книжного **-ota**).

Назви збірності (колективності)

Успадкована з і.-е. мови категорія збірності розвивалася пізніше категорії множинності. В історичний період ще відбувався процес об'єднання назв і вони могли мати множину, тоді як у сучасних мовах збірність виражається лише однією (присудка, означення тощо). Однак збірні назви не набули широкого розвитку у сучасних слов'янських мовах, частково розчиняючись у категорії множини (пор. значення лише множини у збірних формах рос. *друзья, братья*; збереження відтинка збірності у множині укр. *житá, вівсá* тощо).

Збірні назви, що охоплюють назви осіб (колективні) і назви предметів, творяться часто формантами, спільними з абстрактними назвами **(-ь)stvo, -ota, -va, -adъ** — як похідні від них), і суфіксами, спільними з конкретними назвами **(-nik, -n'ak)**. Ступінь абстрагування в перших вищий, ніж у других (пор. *людство* і *дубняк*). Походять вони від іменників і часто мають негативне забарвлення.

Найбільш уживаними і афективно нейтральними в усіх слов'янських мовах є такі форманти:

(-ь)stvo — основний у слов'янських мовах на означення людського колективу, генетично пов'язаний з абстрактними назвами; дещо слабше він представлений у сербо-хорватській та словенській мовах, у чеській диференціювався з абстрактним **-ství**, а в польській творить парні назви, напр.: укр. *жіноцтво, парубоцтво*; рос. *воинство, мещанство*; білор. *купецтва*; п. *chłopstwo* та парні *profesorstwo, Janostwo*; ч. *bratrstvo, lidstvo*; словац. *obyvatel'stvo*;

болг. *селячество, човечество*; макед. *друштво, граѓанство* (пор. с.-х. *кулаштво*; словен. *ženstvo, moštvo*);

-**ье** (**-овье**) — широко вживаний у межах предметних назв (за винятком болгарської і македонської та сучасної російської, в якій був дуже поширеним у історичний період), напр.: укр. *дуб'я, ганчір'я*; рос. *кольє, низовье, бельё*, ст.-рос. *гвоздьє, озероь*; білор. *галлє, ламачча*; п. *kłosie, strącze*; ст.-п. *rakowie*; ч. *březí, bukoví, lipoví*; словац. *skálie, prútie*; с.-х. *лозье, зрьє*; словен. *sporje, topolovje*, (пор. болг. *зеле, биле*). В російській мові -**ье** персоніфікувався і отримав (із зміною наголосу) зневажливе забарвлення (*старьє, дурачьє, бабьє, офицерьє*, пор. білор. *мужыччо, кулаччо*);

-**ина** (п., каш.-*izna*, що з'являється і в укр., білор.) — на означення конкретних предметів (дерев, рослин, рідше — істот), а у східнослов'янських мовах — на означення колективу негативно забарвлених -**щина, -чина**, напр.: укр. *родина; горюдина, ліщина, білизна; воячина*; рос. *дружина; пушнина, армейщина*; білор. *дзічына, садавіна; дзеравеничына*; п. *zwierzyna, starzyzna*; каш. *dąbina i dąbowizna*; ч. *chudina, olšina*; словац. *jarina, ozimina*; болг. *роднина, старина*; с.-х. *сиротиња, родбина, скупщина*; словен. *jesenina, hraščina*;

-**ik, -nik i -ak, -n'ak** — синонімічні форманти, що розвинулися в пізній історичний період у східно- та південнослов'янських мовах на означення рослинних масивів (у західнослов'янських тут виступає -**ина**); -(n)**ik** у паралелі з -**n'ak** найбільш характерний для східнослов'янських мов та сербо-хорватської (менше — словенської) (укр. *горішник, вишник i вишняк, сосняк*; рос. *вишенник, ольшаник i ольшняк, сорняк*; білор. *каліннік, ліпняк*; с.-х. *борик, кленик, сливак, ягідняк*; словен. *brezik, šljivik, malinjak*); -**ak** з похідними частий у болгарській (*сливак, орешак, мравуняк*), македонській (*врбунјак, жабјак*), рідкий у західнослов'янських (п. *brzeźniak, dębniak*).

Більшість загальнослов'янських формантів непродуктивна і збережена в незначній кількості форм. Це суфікси: -**ота** (укр. *голо-та, німота, жінота*; рос. *пехота*; білор. *блазнота*; п. *biedota*; болг. *немота*); -**ва** (укр. *дітва, мишва, татарва*; рос. *мужва, братва, хозяева, листва*; п. *dziatwa*); -**єзь** (рос. *молодёжь*; ч. *drůbež*; словац. *starež*; болг. *младеж, ситнеж*; с.-х. *трухлеж, пилеж*; словен. *živež*); -**жь** (д.-рус. *сволочь*; укр. *погань, молодь*; рос. *ветошь, озимь*; п. *cierń*; ч. *veteš, Slovač*; с.-х. *некрст*); -**ьба** (д.-рус. *грьдьба*; укр. *служба*; рос. *гольдьба*); -**ost(ь)** (укр. *людність, рослинність*; п. *publiczność, kosztowności*; ч. *živnost*, пор. рос. *внутренности, сладости*), а також -**адь** (-**ядь**) — єдиний, що розвинув продуктивність — у сербо-хорватській і, менше, у словенській — на означення збірних назв молодих істот, тварин тощо (с.-х. *арапчад, близнад, прасад, дрвљад*; словен. *впиѣад, starad, kurjad, drobnjad*, пор. ст.-сл. *сѣнѣдь, чѣлѣдь*; укр., рос. *рухлядь* тощо). У зв'язку з порівняно пізнім розвитком групи збірних назв (а частково і вторинним характером зна-

чень деяких з них) у слов'янських мовах постала досить значна — порівняно до інших категорій назв — кількість формантів, характерних для окремої мови або групи мов.

Так, у східнослов'янських виступають суфікси: **-ня** — часто з негативним забарвленням (укр. *куркульня, комахня*; рос. *матросня, офицерня*; білор. *дварня*); **-ара, -(в)ора** (укр. *дітвора*, рос. *мошкара*).

В українській мові виділилися **-еча** (*малеча, голеча, дрібнеча*) та **-ощі** (*ласощі, солодощі*). Характерний український суфікс **-иння** для назв бадилля рослин тощо (*бурячиння, картоплиння, лушпиння, гарбузиння*) має близький відповідник у сербо-хорватській мові **-иње** з ширшим значенням (*јаловиње, звериње, мушкиње*), пор. також білор. *жабурынне, макавінне* і ін. В українській виступає також характерний для словацької мови суфікс збірності **-аѣ (-іѣ)** (*žobrač, junač, bedač, sladič, mladič*), пор. *галич*. У словацькій ще розвинувся **-at'/-et'** (*mojat', svojet', drobot'*); у словенській **-al** (*suhaj, zmrzal, močal, sladkal*), **-zen** (< **-zнь**) (*golazen, živazen, gomazen*).

Південнослов'янські мови вживають ще запозичені форманти **-ija, -arija** з похідними (с.-х. *колија, момчадија, Србадија, циганија*; словен. *siromačija, zelarija*; болг. *хлaпeтия*, пор. *женорие*); **-лак, -лук** (с.-х. *циганлук*; макед. *македонштилак, циганштилак*).

З інтернаціональних формантів усі слов'янські мови використовують **-ura, -až, -at, -ilja, -ari(um), -iana** і ін.

Отже, для творення колективних назв людей усі слов'янські мови розвинули типи з формантом **-(ь)stvo**, дещо менше представленого у сербо-хорватській та словенській, де натомість активізувався суфікс **-adъ**. Для творення збірних предметних назв загальноживаними є **-ъје** (за винятком болгарської і македонської), а також **-ina** (характерний для чеської і словацької) та **-nik (-ik)** для всіх інших, а особливо для східнослов'янських та сербо-хорватської.

Назви одиничності

Ця давня і нечисленна категорія іменників об'єднує назви осіб і неживих предметів; перша група більш давня, друга розвивалася вже в окремих слов'янських мовах.

У назвах осіб слов'янські мови здавна використовували суфікси **-ипъ (-апъ)**; функція одиничності була в них первинною і досі ще зберігається у назвах осіб за територіальною чи національною ознакою (пор. ст.-сл. *челѣдинъ, житѣлинъ*; укр. *болгарин*; с.-х. *Србин*; ч. *Afričan, sloven. Parižan*). На його основі розвинувся суфікс **-ina** для означення одиничних предметів, з усіх слов'янських найбільш властивий східнослов'янським мовам, зокрема українській (у російській переважає в діалектах), напр.: укр. *картоплина, очеретина, жердина*, пор. *дитина*; рос. *горошина, жемчужина*;

білор. *бульбіна, градзіна*; відомий він і західнослов'янським, зокрема польській (*śnieżyna, odgrobina*), кашубським говорам (*grazyna, snieżyna*).

В історичний період функцію одиницності отримав суфікс *-ka*, розвинувши її на основі зменшувальних назв у всіх слов'янських мовах. Відтінок здрібнілості ще відчувається в утвореннях на *-ka*, особливо при його приєднанні до *-ina* для підсилення одиничного значення (укр. *цибулінка, грушка, сніжинка, зернинка*; рос. *горошинка, соломинка, пылинка*; білор. *былінка, сняжынка*; п. *trawka, trzcinka*; ч. *slamka*; болг. *прашинка*; с.-х. *маслинка* тощо).

Отже, в назвах одиничних осіб усі слов'янські мови однаково використовують суфікси *-inъ (-anъ)*; у назвах предметів *-ina* (особливо східнослов'янські) та *-ka*, часто в поєднанні з *-ina* (*-inka*).

Назви суб'єктивної оцінки

Назви суб'єктивної оцінки відрізняються від інших груп назв тим, що походять лише від іменників і означають не нові поняття, а нові відтінки значень вже існуючих понять⁴. Вони творяться численними суфіксами, простими і складними. Серед простих виступають кілька формантів балто-слов'янського походження (*-tĭkъ, -ъkъ, -ьkъ, -ьcъ, *-itjo-, -uxa*), частина — праслов'янського (*-isko, *-iskje, -ukъ, -uta, -ura, -ina, -ula, -uga, -et-*) та ряд формантів, поодинокі представлених у різних мовах (*-'aka* в укр., *-ыга* в рос., *-ej, -ača* у словен. і ін.). Складені суфікси, особливо характерні для пізнішого періоду розвитку слов'янської демінутизації, поставали в окремих слов'янських мовах внаслідок злиття простого суфікса з елементами основи (с.-х. *-ле* з *козьль > козьл-л-е*) або з іншим простим суфіксом (при відновленні втраченого зменшувального значення чи при другому, третьому і т. д. ступені зменшування), напр.: рос. *дом* — *домик* — *домичек*. Як самостійні форманти вони виступають лише тоді, коли проміжна форма втратила своє зменшувальне значення (напр., рос. *-чик* з *(мал)ець + -ик, -урка* з *(деви)ура + -ка*, с.-х. *-ешина* з *(маћ)еха + -ina* та ін.). З поєднання простих і складених суфіксів постають їх численні комбінації у слов'янських мовах (ч. *-čičička*, с.-х. *-etina, -urina, -uština*, укр. *-очечка*, рос. *-инушка* і т. д.).

За значенням назви суб'єктивної оцінки належать до двох основних груп — назв зменшеності і збільшеності; вони супроводжуються двома видами емоційно забарвлених значень — позитив-

⁴ Назви суб'єктивної оцінки слід відрізняти від іменників емоційно забарвлених за значенням основи (*пняк*) чи суфікса (*волоцюга*). Як правило, такі іменники, на відміну від назв суб'єктивної оцінки, утворюють нове лексичне значення і походять від різних частин мови. Близько до них стоять і назви молодих істот, проте традиційно вони розглядаються у групі зменшувальних форм, оскільки вони, як давня категорія назв, лягли в основу демінутичних значень ряду формантів (у півд.-слов. *-е, -че, -ле*, у рос. *-ёнок, -ёныш* і т. д.).

ної чи негативної оцінки (пестливості, жартівливості або згрубілості, відрази). Обидві групи об'єднуються рядом спільних, перехідних значень — презирства, зневаги тощо, — які можуть існувати як у формах здрібнілих, так і згрубілих. Старі демінутивні суфікси переважно зберігають у сучасних слов'янських мовах своє значення (як *-et-*, **-itjo-*, *-ula* і т. д.). Більшість же нових суфіксів суб'єктивної оцінки в різних мовах розвинули різні функції — в залежності від семантики основ, до яких вони приєднувалися. Напр., збільшувальний *-ina* виступає зменшувальним в українській (*пташина*), польській (*gaczupa*); *-išče* зменшує лише в словенській (*babišče*); *-ak* — у польській (*dzieciak*, *kosiak*), чеській (*synák*, *vlčák*) тощо.

Різні відтінки значень назв суб'єктивної оцінки історично змінні, несталі, що пояснюється їх емоціональною природою. Напр., негативні емоції можуть виникати не тільки при уявленні про щось велике, грубе, але й мале, дрібне, оскільки тут постають умови втрати вартості основного поняття. Назви суб'єктивної оцінки часто втрачають свої значення, ототожнюючись за семантикою з вихідними формами (напр., рос. діал. *вен* > *венюк* > *венючек*; **ula* (пор. укр. *завулок*) > *ulica* > рос. *уличка*; *děva* > п. здрібн. *dziewucha* > *dziewuszka*) і заступаючи їх у мові. При новому зменшуванні постають форми другого, третього і т. д. ступеня демінутивації (т. зв. вторинна демінутивація) (пор. ч. на *-čička*, *-čičička*, рос. *-ушеночка*, укр. *-иченько*).

Як правило, при творенні назв суб'єктивної оцінки зберігається рід основного слова, однак усім слов'янським (а особливо південним) відоме явище переходу форм з одного роду в інший, що пояснюється впливами аналогії тощо, напр., у рос. *паспорт* (ч. р.) > *паспортина* (ж. р.), *болото* (с. р.) > *болотина* (ж. р.); у болг. з чолов. у сер. р.: *камък* > *камъче*, *стол* > *столче*; з жін. у сер. р.: *сестрина* > *сестриченце*; у словен. з жін. р. у чол.: *glava* > *glavič*, *suknja* > *suknjič*; з чол. у жін. *grach* > *grašica*, *rukav* > *rukavica*, *čabar* > *čabrica* і т. д.

Зменшувально-пестливі назви

Зменшувальні форми мають переважно позитивне значення і створюються найчастіше від назв осіб та конкретних речей. Абстрактні назви зменшуються рідше (переважно в південно-слов'янських мовах) і отримують при цьому певне емоційне забарвлення.

Основними засобами творення зменшувально-пестливих форм є суфікси з елементом *-k-* і його рефлексом *-с-*; перші характерні для східно- та західнослов'янських мов, другі — для південнослов'янських, хоча і ті, і інші відомі всім слов'янським.

Найбільш послідовно це розмежування відбулося у зменшувальних назвах жіночого і середнього роду; у чоловічому роді до цих основних суфіксів приєднуються й інші (на *-t-*).

У формах жіночого роду основними продуктивними формантами є суфікси **-ка** (**-ѣка**, **-ѣка**) і **-іса** (***-їка**) з їх численними похідними.

Суфікс **-ка** домінує у східно- та західнослов'янських мовах; у південнослов'янських він виступає або у паралелі з **-іса** (зберігаючи давнє їх співвідношення) як досить продуктивний формант (у болгарській, македонській, словенській), або зовсім не вживається (у сербо-хорватській, старослов'янській). Похідні від нього форманти: **-ічка** (**-очка**, **-ечка**), **-інка**//**-їнка** (**-онка**//**-оїнка**, **-еїнка**), **-ушка** (**-ошка**, **-ешка**), у зах.-слов. ще **-улка**//**-уїлка**, **-уленка**//**-улеїнка**; у півд.-слов. **-урка**, **-ојка** (**-іјка**) і т. д. У чесько-словацькій та лужицькій групах мов особливо поширився **-ічка** (< **-іса** + **-ѣка**). Напр.: укр. *донька*, *сестричка*, *річечка*, *берізонька*, *доленька*, *пір'їнка*, *травиченька*; рос. *рыбка*, *косичка*, *веточка*, *душонка*, *коров'їнка*, *хворостинка*, *избушка*, *старикашка*, *воришка*; білор. *бязозка*, *бочачка*, *дочанька*, *расінка*, *цялушка*, *дзядуленька*; п. *trąbka*, *solniczka*, *beczeczka*, *sukienka*, *nowinka*, *matuleńka*, *kaczuszka*, *kumoszka*, *damulka*; ч. *muška*, *dušička*, *knížečka*, *ručinka*, *panoška*; словац. *žienka*, *kozička*, *dievočka*, *šablenka*, *dušinka*, *vol'uška*; болг. *жабка*, *обувка*, *сватбичка*, *животинка*, *сугийка*, *девойка*, *костенурка*; макед. *книшка*, *водичка*, *вратинка*, *чашурка*; словен. *svinjka*, *bradička*, *hižurka*, *dolinka*, *babuška* та ін.

Суфікс **-іса** (**-ѣса**) з похідними **-їса**, **-іїса** характерний насамперед для південнослов'янських мов; він найширше вживаний у сербо-хорватській (і старослов'янській) і є продуктивним (у паралелі до **-ка**) у болгарській, македонській та словенській. Серед західнослов'янських **-іса** зовсім не зберігся лише у польській. У східнослов'янських **-іса** виступає спорадично (ширше вживався в історичний період). Напр.: ст.-сл. *дѣшѣтица*, *црькѣвѣница*; с.-х. *брадица*, *девојчица*, *слободичица*; словен. *babica*, *rokavičica*; болг. *мухица*, *беритбица*, *радостчица*; макед. *земјица*, *душица* (пор. д.-рус. *налица*, *птичица*; укр. *сестриця*, *водиця*; рос. *просьбица*, *землица*; білор. *сястрыца*, *вадзіца*; ч. *babice*, *trubice*, ст.-ч. *dušice*, *ručice*; словац. *hubica*, *izbica*; н.-луж. *cerkwica*, *krowica* та ін.).

У формах чоловічого роду до продуктивних суфіксів **-ік** (**-ікѣ**), **-ѣкѣ**, **-ес** (**-ѣсь**) приєднується ще **-ітѣ**.

Суфікс **-ікѣ** (**-čik**) — один з найпродуктивніших у східно- та західнослов'янських мовах (особливо у російській та польській); він визначає їх відмінність від південнослов'янських мов, де зрідка виступає лише у словенській, напр.: укр. *коник*, *чубчик*, *хлібчик*, *гостинчик*; рос. *пѣсик*, *блинчик*; білор. *пакецік*, *вульчик*; п. *rokoik*, *chlórczyk*; ч. *ohník*, *psík*; словац. *chlebík*, *človečik*; словен. *možik*, *požik*.

Суфікс **-ѣкѣ** (**-ѣкѣ**) також вживаний в західно-, дещо менше у східнослов'янських мовах (переважно при вторинному зменшуванні). З південнослов'янських мов майже не зберігся лише у болгарській (*братѣкѣ*, *пупѣкѣ*). Його численні похідні досить однотипні в мовах: укр. **-очок** (**-ечок**, **-ичок**), **-чичок**, **-інок**; рос. **-очек** (**-ечек**,

-мчек), -ушек (-ышек) та специфічно рос. -ёнок (< -енькъ), -ёночек, білор. -(ч)очак; п. -aszek (-uszek, -iszek, -yszek), -czek (-aczek, -iczek), -onek; ч. -ішек (-ешек), -іnek; словен. -štek, -ček (-ішек, -ошек, -ушек) і т. д. Напр.: укр. *гайок, горищечок, ножичок, голубчикок*; рос. *пушок, ветерочек, хлебушек, клинышек, мышонок, котёночек*; білор. *лісток, клуначак*; п. *posek, wujaszek, bracišek, słowniczek, wrzecionek*; ч. *vpoúček, kopíček, chlapček, tatínek*; словац. *dúbok, vrabček, jazýček, tatínek, orieštek*; с.-х. *синак*; словен. *hlebek, mostiček, bedaček*; макед. *синок, денчок* і ін.

Суфікс -ьсь з похідним -ёс (з деминутивного -ёе + -ьсь) є єдиним продуктивним формантом у старослов'янській та болгарській мовах і переважає у македонській. Значно рідше він виступає у сербо-хорватській та словенській (подібно до -ъкъ і у паралельних з ним формах) і не властивий сучасним східно- та західнослов'янським мовам (польська мова зовсім утратила його). Напр.: ст.-сл. *градъць, облачъць*; болг. *класец, хлебец, камъец*; макед. *братец, листец*; с.-х. *товарац, свѣтацац*; словен. *domes (domek), hlebec* (пор. укр. *камінець, острівець*; рос. *братец, хлебец*; білор. *хутарэц, наплавец*; ст.-п. *wujec*; ст.-ч. *hradec, hrbec*).

Сербо-хорватська і словенська мови, на відміну від інших, розвинули у назвах чоловічого роду продуктивність суфікса -itъ (< *-itjo-) > -[č]ić > -i[i]ć, відомого ще старослов'янській (ст.-сл. -ишть, с.-х. -ih, словен. -ič), а іншим слов'янським — лише в патронімічних назвах. Напр. ст.-сл. *пътишть, дѣтишть*; с.-х. *човъечић, градић, старчић, вучић, удовичић*; словен. *bratič, porič, psič, suknič* (пор. укр. *панич*; рос. *царевич*; п. *chorażyc, szlachcic*, ч. *panic, vojevodic*).

У формах середнього роду слов'янські мови найбільш чітко розмежувалися щодо вживання суфіксів з -k- і -с-. Особливо послідовними є південнослов'янські мови.

Суфікс -ьсе набув у них виключної переваги, витіснивши цілковито форми з -ъко (-ько) і приєднуючись також до основ чол. і жін. роду. З іншими зменшувальними суфіксами в процесі вторинної деминутивації (-ёе, -ле, -е/-еп-) він утворив ряд самостійних похідних формантів: -енце (-ченце), -анце, -ленце у болг. і с.-х.; -аъсе (-еъсе) у с.-х. і словен. та ін. Напр.: болг. *блатце, детенце, градленце, братленце, хлебенце*; макед. *масолце, ластовиченце*; с.-х. *месце, брашанце, прасенце, срдацице, вимещце*; словен. *vinpe, stegence, pismence*, а також -есе (-ъсе) для спрощення фонетичної групи: *jajčese, ličese/ličce, mestece/mestce*.

Близький до -ьсе суфікс -ісе (< -ъје + -ьсе) у болгарській (*ведрице, слънчице*), сербо-хорватській (*здравлице, полице*) та словенській (*korjice, dimljice*) і -іче (-icje < -ic- + -je) з відтінком збірності у словенській (*drevjiče, svetjiče, korenjiče*); пор. рос. *платъице, маслице* тощо.

Суфікс -ьсе зберігається і в східнослов'янських мовах, де він порівняно менше витіснявся суфіксом -ъко (-ько), ніж форманти чол.

і жін. роду (-ьсь і -іса) відповідними суфіксами з -k-. Напр.: укр. *м'ясце, черевце, болітце, дзеркальце*; рос. *винцо, болотце*; білор. *дрэйца, жытцо*. Західнослов'янські мови на протязі історичного періоду остаточно втратили ці форми.

Суфікс -ько (-ько) характеризує східно- та західнослов'янські мови. Південнослов'янським він невідомий, — за винятком випадків, коли він надає пестливого значення назвам осіб чоловічого роду, зливаючися з кличною формою (пор. укр. *татко, дядько, козаченько*; білор. *татачка*; п. *stryjko, tatulko*; ч. *dědko, Janko*; словац. *gazdičko, tatenko* і с.-х. *синко, љељенко, Вучко*; словен. *svatko, bratko*).

Найуживаніші похідні від -ько: -očko (-ečko, -ičko, -ačko), -atko// -'atko (< -et- + -ko), -itko, -onko// -oňko, -enko// -eňko, у рос. -ышко// -ишко, -ушко// -'ушко замість -atko, -onko; у білор. -ейка// -айка; у зах.-слов. -elko// -elko// -'elko і т. д. Напр.: укр. *личко, віконечко, серденько, телятко, ягняточко*; рос. *колечко, горюшко, домишко*; білор. *брушка, месечка, горайка, крыллейка*; п. *uszko, mieszkanko, słoneczko, zdrowiczko, siodełko, kożuszałko, ramiączko, serduszko, zbożeńko*; ч. *pívko, srdíčko, bídělko, kuřátko*; словац. *dienko, zrkadielko, poličko, poliepočko*.

Ці основні форманти визначають систему демінутивних суфіксів у східно- та західнослов'янських мовах, з одного боку (-ікь, -ькь// -ькь, -ька// -ька, -ько// -ько), та у південнослов'янських, з другого (-ьсь, -іса, -ьсе, -itъ). Крім них, слов'янські мови використовують ще ряд формантів, поширюваних далі елементами -k- і -с-.

Суфікс -et- (ст.-сл. -a, укр. -a/-'а, п. -e/-'e, півд.-сл. -e тощо) розвинув зменшувальне значення із назв молодих істот і найбільшого поширення набув у південнослов'янських мовах. У російській мові замість нього виступають -ёнок, -ёныш. Похідні від нього: укр. -еня, -ча; білор. -анё(я); ч. та півд.-слов. -če, болг., макед., словен. -ле; -et- лежить також в основі суфіксів -ence, -atko, -ленце, -ченце і т. д. Напр.: укр. *хлоп'я, горня, дитинча, собаченя* (пор. *телятко, голубенятко*); білор. *ваўчанё(я), хлапчанё(я)*; рос. *дитя*; пор. *котёнок, детёныш*; п. *cielę, dziewczę*; ч. *děvče, vlče*; болг. *мосте, братле, сестриче, хлебче* (пор. *братленце, сестриченце*); макед. *еже, братче, книжле*; с.-х. *козле, звијере, коњче, дјевојче* (пор. також *пиленце, стакленце*); словен. *golobče, kravše, sirotle*, а також віддієслівні та відприкметникові *revče, zmrzle, slabe* і т. д.

Серед непродуктивних загальнослов'янських формантів, які частково лягли в основу численних похідних з -k- та -с- (див. форми на -k- та -с-), у слов'янських мовах зберігаються: -ula// -'ula; -ulo// -'ulo, -ela, -uljina (укр. *матульо, матуля*; білор. *дзевуля, сынуля*; рос. *бабуля*; п. *matula*; ч. *děvula*; с.-х. *травуљина, кровуљина*; словен. *babela, travulja, čeljustela*); -уха// -'уха, -иха// -уха, -оха (-uša) з похідним -ухна (рос. *братуха, деваха*; білор. *ручухна, сеструхна*; п. *dziewucha, córuchna*) та з численними похідними на -k- у східно- та західнослов'янських мовах (див. стор. 161, 162); -uś, -aś,

-oś, -usia, -osia, -ysia, -asia (укр. *кумась, Петрусь, матуся, Ганнуся*; рос. *бабуся*, діал. *дедуся*; білор. *вепрусь, бабуся*; п. *dzbanuś, chłoptaś, córusia*); -ina, який у зменшувальному значенні виступає поряд із збільшувальним (укр. *комашина, пташина*; п. *gaszupa, kobiecina* тощо), а також у похідних -inka, -inek (див. стор. 160, 161).

Специфічними для окремих мов (груп мов) є: -чук для української (*писарчук, кухарчук, малярчук*, пор. рос. і білор. *барчук*); -іс// -isia (-іс постав як паралель до -isia); -icha для польської (*Jaś, pułkowniś, Jadwisia, panisia*); -іць для старослов'янської (*корабичь, каменичь*), -ісь для сербо-хорватської (*вјетриц, даждиц*), для словенської (*batic, konjic*); -іще для словенської (*kravišče, babišče*), а також -аџа (*мъглаџа, бregaџа*); -ej (*tatej, volčej, stolej*) та запозичений -elj (з нім. -el): *hramъlj, mozičъlj* і ін. (пор. ч. *troubel, troubela*).

Збільшувально-згрублі назви

Як і назви зменшувальні, вони розвивалися вже на ґрунті окремих слов'янських мов. У їх творенні бере участь порівняно менша кількість формантів, ніж у назвах демінутивних.

Серед спільнослов'янських збільшувальних суфіксів одним з найважливіших і найбільш давніх є суфікс -isko(-ьско)//-іще, -істе (< * -iskje) з сильним відтінком зневажливості, презирства, що особливо поширився у східно- та західнослов'янських мовах. Варіант -іще, властивий східно- та південнослов'янським (крім старослов'янської і сербо-хорватської) мовам, з'являється також і у польській (старопольській та граничних діалектах), кашубській, серболужицьких мовах. Російська мова для форм жіночого роду створила варіант -ища. Напр.: укр. *багнище, ручище, дівчище*; рос. *голосище, ручища, грязище*; білор. *даміища, пыліища*, болг. *женище, брадище* (у словен. тепер демінутивні *sirotišče, jarišče*), пор. п. *bo-żyszczе, siedliszczе*; каш. *czarczyszczе*. У формі -істе виступає у сербо-хорватській (*блатиште, човечиште*) та македонській (*носиште, детиште*). Як -isko властивий найперш західнослов'янським мовам (-ьско — також у чеській та польській), але трапляється і в українській, білоруській, напр.: п. *chłopisko, biedaczysko, chałupsko*; ч. *dubisko, psisko*; (пор. і укр. *парубисько, дівчисько*; білор. *вятрыска, сям'іска* і ін.).

Суфікс -ina, на відміну від * -iskje, частіший у південнослов'янських мовах, зокрема у сербо-хорватській, де розвинув багато похідних (-etina, -urina, -ešina, -ušina, -uština, -ština). Він має відтінок пестливості (з цим пов'язаний розвиток у нього зменшувальних значень у ряді мов — в українській, польській, чеській тощо). Напр.: укр. *чоловічина*; рос. *домина, дурачина*; білор. *галасіна, хароміна*; болг. *юначина, мечетина*; с.-х. *црквина, књижурина, брадетина, сестрешина, сребруштина*; словен. *duplina, glavina*.

Серед непродуктивних загальнослов'янських суфіксів ще зберігаються утворення на -ur(a)//-ur(a), -aga, частіші в південносло-

в'янських мовах (болг. *жабура, бабура*; с.-х. *дјевојчура*; словен. *knjižura, rupčaga*; пор. укр. *босяцюра, дідура, ціпура*; рос. нем-*чура*, п. *szlachciuga*, ч. *kněžour, Němčour*); *-uga//-'uga, -aga//-'aga, -iga//-'yga*, вживаніші в східно- та південнослов'янських мовах (укр. *злodyа, катюга, хвостяга*; білор. *вајчуга, балванюга, салдацюга*; рос. *зверюга, тюрюга, парняга*; ч. *němčuha, kot'uha*; болг. *юначага, коняга*; с.-х. *вињага, пањуга*; словен. *čeljuga, plaščiga*); *-uka//-'uka, -aka//-'aka*, характерніші для східно- та західнослов'янських мов (укр. *шаблюка, багнюка, свиняка, чортяка*; білор. *каняка, чарцяка*; п. *wiergzak*; ч. *darebák*; пор. с.-х. на *-uča: главуча* та ін.).

Лише в окремих мовах вживані: *-ača* — у сербо-хорватській (*дундача*) та словенській (*suknjača, travača, svinjača*); *-an* — у болгарській (*клиган, българан*), сербо-хорватській (*гусан, куман, сиротан*; пор. рос. жарг. *братан*); *-idlo* — у польській (*chamidlo, ptaszzydlo, romansidlo*); *-da (-enda, -enta)* — у чеській (*strojenda*), словацькій (*starenda*), словенській (*babenta, kraventa*), сербо-хорватській (*Србенда*, пор. укр. *сліпендя, перебендя*) і *-урда, -екања* — в сербо-хорватській (*ножурда, главурда; старчекања < старац, Србекања < Срб*) тощо.

Отже, найважливішими зменшувальними формантами у слов'янських мовах є суфікси з елементами *-k-* і *-с-*, розмежовані щодо мов: східно- та західнослов'янські мови визначає вживання *-ka, -ik, -ьk, -ko*; південнослов'янські — *-ica* (панівний у сербо-хорватській і словенській), *-ьсь* (виключний у чол. р. в болгарській), *-itjъ* (компенсував непродуктивність *-ьсь* і *-ькъ* у сербо-хорватській, словенській) та *-ьсе*. І ті і інші відомі переважно всім слов'янським, однак суфікси з *-k-* набули більшого поширення, ніж суфікси з *-с-*. Суфікси *-ica, -ьсь, -ьсе* краще зберігаються східнослов'янськими мовами, ніж західнослов'янськими, серед яких польська мова остаточно їх втратила, а чеська, словацька та лужицькі зрідка ще використовують лише *-ica*. Суфікси з *-k-* у південнослов'янських мовах (крім *-ько*, невластивого жодній з них, та *-ikъ*, вживаного зрідка лише словенською) є більш поширені, ніж з *-с-* у східно- та західнослов'янських: *-ькъ* виступає в усіх мовах, крім болгарської, а *-ька* навіть розвинув продуктивність (у всіх, крім сербо-хорватської). В усіх слов'янських мовах (особливо у південних) поширений *-et-* та численні похідні від суфіксів на *-х-, -l-, -п-* з елементом *-k-*.

Серед збільшувальних формантів найважливішим і одним з найбільш давніх є **-iskje* та менш поширений *-ina*. Перший переважає в північнослов'янських мовах, другий — в південнослов'янських, зокрема сербо-хорватській.

Словоскладання

На ґрунті окремих слов'янських мов дальшого розвитку і значного поширення набуло і словоскладання. Особливо зросла продуктивність цього виду словотворення в сучасних літературних сло-

в'янських мовах. У цілому складні слова становлять переважно шар книжної лексики, хоча залишаються живою словотворчою категорією і в розмовних мовах. Чи не найбільша кількість складних слів у сучасних слов'янських літературних мовах припадає на термінологію, часто зустрічаються вони в художній літературі, особливо в поезії. У деяких мовах кількість складних слів значно збільшилася за рахунок калькування композитів інших мов (пор., напр., кальки грецьких складних слів у старослов'янській мові або німецьких — у чеській та серболужицьких мовах). У східнослов'янських та південнослов'янських мовах багато композитів-старослов'янizmів.

Загальний характер словоскладання праслов'янської мови в слов'янських мовах, в основному, зберігся. Збереглися, зокрема, такі основні риси праслов'янського словоскладання, як двочленність складних слів і наявність сполучного голосного в більшості композитів; протягом багатьох століть залишаються живими основні праслов'янські структурні типи складних слів, причому в продуктивності і непродуктивності їх та в особливостях їх вживання і поширення слов'янські мови мають багато спільного. Разом з тим система словоскладання іменників у цілому дещо ускладнилася — головним чином, за рахунок появи нових типів і моделей; існують певні відмінності між слов'янськими мовами у вживанні сполучних голосних *о* і *е* і в суфіксальному оформленні складних слів.

Синтаксичні пари слів продовжують залишатися базою, на якій виникають окремі одиничні складні слова і цілі їх типи, а також поповнюються новими утвореннями давні типи і моделі; деякі складні слова утворюються незалежно від словосполучень.

Давнє співвідношення у вживанні сполучних морфем *о* і *е*, що досить правильно відбилося в старослов'янській мові, з сучасних слов'янських мов найбільш послідовно виступає в російській (пор. *сталевар*, *солнцецѣк*, *своеволие*). В українській та білоруській мовах *о* виступає в багатьох випадках і після м'яких приголосних, а також після шиплячих і свистячих (укр. *третьокласник*, *першодрук*, *дощомір*, але також *життєпис*, *мореплавець*, *огнецвіт*; білор. *землярыйка*, *жыццѣпіс*, *зернясклад*, але поряд *зернедрабілка*). В окремих словах перед сполучною морфемою відбулося ствердіння кінцевого приголосного іменникової основи: укр. *конов'язь*, *повітроплавець*; рос. *кровопролитие*, *конокрад*; білор. *краванівец* та ін.

Тенденція до поширення сполучного *о* за рахунок *е* характеризує чеське і болгарське словоскладання, пор. ч. *licoměrník*, *ohňostroj*, *kožojed*, але також *mořeplavba*, *zemědělec*, *dějepis* і под.; болг. *синьогушка*, *слънчоглед*, *кождер*, але разом з цим *очебол*, *мишеморка*, *огнехвъргачка*, *земеребачка*.

Як правило, сполучний *о* виступає в композитах польської та сербо-хорватської мов: п. *życiorys*, *krwiobieg*, *świniopas* (але *wojewoda*); с.-х. *земљотрес*, *коњокрадица*, *душогубац*, *пацоловка* (але також *очевид*, *душебрижник* і деякі ін.).

При всій поширеності сполучної морфемі в кожній слов'янській мові є складні слова, де цієї морфемі немає: укр. *південь, сон-трава*; рос. *жар-птица, Калининград*; п. *świerówieczce, dwójżeniec*; ч. *dvojhvězdí, trojhláska, čtyrhran*; словац. *desaťkoruna*; болг. *газгенератор* і под.

Найпродуктивнішим типом складних іменників у всіх слов'янських мовах є тип тихомогъ. Досі збереглася продуктивність безсуфіксної моделі цього типу: укр. *хлібороб*, рос. *ледокол*, білор. *стагакід*, п. *korkosiąg*, ч. *ledolom*, словац. *plynovod*, н.-луж. *błyskowod* болг. *розобер*, с.-х. *ветроказ*, словен. *vinotok*. Окремі віддієслівні основи в усіх мовах часто вживаються як другі компоненти складних слів (-mĕg, -lov, -kor, -var, -met, -vĕd, -vod, -jed та ін.); деякі з них стоять на шляху до перетворення на словотворчі форми. В українській мові, напр., поряд з іншими, часто зустрічається в складних словах компонент -мір: *землемір, дощомір, секундомір* та ін., в російській -вод: *лесовод, пчеловод, хлопковод* і т. д., в чеській -kaz: *dřevokaz, řevokaz, kořenokaz* і под., в сербо-хорватській -бола: *грлобола, зубобола, окобола* — і под.

Поряд з безсуфіксною моделлю продуктивними є також суфіксальні, зокрема з іменниковими суфіксами -ес (-ас), -k(a), -с(a) та ін.: укр. *злочинець, бурякорізка*; рос. *орденоносец, водокачка*; білор. *флававодзец, крупадзёрка*; п. *prąwołomca, piwowaarka*; ч. *dřevorytec, perlododka*; словац. *delostrelec, mucholapka*; болг. *песнопоец*; с.-х. *ватрогасац*; словен. *slamogrezec* та ін. У сербо-хорватській мові широко вживаються складні слова розглядуваного типу на -а (-ja): *бременоша, ветрогоња, машиновођа, дрводеља*; є подібні утворення і в словенській: *kolovodja, bogomolja* і т. д. Менше їх в інших мовах (укр. *листоноша*, рос. *горемыка*, ч. *mřavouka*, н.-луж. *domowĕda* та ін.).

При цих же віддієслівних основах у всіх слов'янських мовах можуть виступати першим компонентом основи прикметників, числівників, займенників (укр. *живопис, триборство, самокат*; рос. *суховей, одnodum, самовар, всезнайка*; білор. *сухалюб, усёведанне, самавук*; п. *żyworodka, samobójca*; ч. *rovnoběžka, prvorpis, jinotaj*; н.-луж. *wšokupnica, samojězdźak*; болг. *босоходец, самобръснач*; с.-х. *бозојав, двопек*; словен. *dobrodoinica, samomorilec* і т. п.). Продуктивністю ці типи значно поступаються перед типом тихомогъ. Числівники (переважно перші три-чотири кількісних та порядкових) з віддієслівною основою поєднуються рідко; дуже обмеженим є і коло займенників, що виступають у складних словах при віддієслівній основі: це лише займенники *самъ* (творить найбільшу кількість складних слів з займенниковою основою), *рідше јинъ* (*jino-*), *въсь* (*vъse-*) та деякі інші.

З іменниковою основою в другій частині можуть поєднуватися також іменникова, прикметникова, числівникова та займенникова основи. Дуже часто, однак, у другій частині виступає не основа іменника, а ціле слово. Особливо це стосується типу з іменниковою ос-

новою в першій частині (пор. укр. *верболози, лісостеп*; рос. *юго-запад, светотень*; білор. *птушкакамбінат, серавадарод*; п. *miodokwiat*; ч. *lisousy*; в.-луж. *swětokula*; н.-луж. *dušopastyř*; болг. *пивоквас*; с.-х. *зимоліст*; словен. *drevored* — і т. д.), а також і з займенниковою (укр. *всесвіт*, рос. *самокритика*, білор. *самаабарона*, п. *samowola*, ч. *samohláska*, словац. *samožertva*, болг. *самоуправа*, с.-х. *свемир*, словен. *samoropotč*).

Серед складних іменників типу «прикметникова основа + іменникова основа (або іменник)» найбільш давньою моделлю є модель з непохідною іменниковою основою в другій частині: ст.-сл. *златоустъ*, укр. *чорногуз*, рос. *остролист*, білор. *суханос*, ч. *plnovous*, п. *białogardł*, с.-х. *модрокоз* і т. д. Нерідко ці і подібні іменники — колишні посесивні композити (*bahuvrihi*), або слова, утворені на їх зразок. На ґрунті окремих слов'янських мов ця модель поступово втратила продуктивність. В українській мові вона представлена, крім кількох загальних назв, такими прізвищами, як *Білоус, Жовтобрюх, Кривоніс*, а також прізвищами, де в другій частині є основа іменника (або й сам іменник), що позначає предмети одягу (*Рябошапка, Сіроштан* і под.). Подібні прізвища та прізвиська є і в інших слов'янських мовах (пор. білор. *Кривашыя*, словен. *Golouh, Krivonog* і т. п.).

Більше поширені в сучасних слов'янських мовах *bahuvrihi*, ускладнені суфіксами (пор. ст.-сл. *чръноризьць*; укр. *довгоносік*, *білоручка*; рос. *черноголовка, прямоугольник*; білор. *криваручка, плакадонка*; ч. *bělovlásek, drobnopozžka*; п. *żółtodziobek, białoboczka*; болг. *дебелоглавец, червеноперка*; с.-х. *златогривац, гологлавица*; словен. *dolgoušec, suhopernik* і под.) — часто це назви рослин, риб, птахів.

Деякі слова розглядуваного морфологічного типу не мають посесивного значення, тобто не є *bahuvrihi* (як укр. *суходіл*, рос. *чернозем*, білор. *жаўталісце*, ч. *holomráz*, в.-луж. *złowětr*, словен. *velesila*, с.-х. *злова* — і т. п.). У чеській та серболужицьких мовах іменники типу ч. *maloměsto, velkoobchod*, н.-луж. *powowucabnik*, в.-луж. *wulkobanka*, можливо, поширилися під впливом відповідних складних слів у німецькій мові.

Оскільки сучасні числівники *один, два, три* та *чотири*, вказуючи на кількісну ознаку, за граматичними формами були прикметниками, то композити з їх основами в першій частині і основою іменника в другій також нерідко є *bahuvrihi*; за аналогією до них з'явилися утворення і з основами дальших числівників (укр. *єдинорог*, ч. *čtverook*, п. *pięciokał*, с.-х. *троноге* і под.). Ці і подібні їм утворення також можуть ускладнюватися суфіксами (рос. *трезубец*; ч. *jednorozec, čtveropozžec*; с.-х. *двокопитар, једнорукац*; словен. *еперка, sedmoglavec*). Подібні утворення можуть і не мати посесивного значення: укр. *двопілья*, рос. *первопуток*, білор. *першацвет*, п. *pięciolinia*, ч. *druhochory*, болг. *петолевка*, с.-х. *тромаесече*, словен. *trozvezdje*.

В усіх слов'янських мовах одиничними є іменники з дієслівною основою в першій частині: укр. *лизоблюд*, рос. *вертопрах*, білор. *лежабок*, п. *gasioświeczka*, ч. *matonoha*, с.-х. *вртоглавац*. Здебільшого вони з'явилися з імперативних складних слів, що підпали під вплив іменних композитів з тематичним *о* (див. далі стор. 170). Іншого походження рос. *вертолет* і под.

Складні іменники з певною формою імені, займенника або дієслова в ролі першого компонента на протязі всієї історії слов'янських мов кількісно значно поступалися іменникам з основою слова в першій частині.

Майже в кожній з слов'янських мов можна знайти окремі утворення з формою іменника в непрямому відмінку в першій частині (ст.-сл. *братоучада*; давньор. *челомбитие*, *кровипролитие*; п. *bogarodzica*, *psubrat*; с.-х. *домазет*; словен. *kostilom* та ін.). Але тільки в чеській, словацькій та серболужицьких мовах існують відповідні словотворчі типи: в них є відносно невелика кількість слів, що складається з іменника в формі певного відмінка (найчастіше родового) та віддієслівного (рідше іменного) другого компонента: ч. *okamženi*, *ctižádost*, *kostižer*, *vlastivěda*, *knihkupec*, *nohsled*; словац. *kníhvāzač*, *lodivod*; н.-луж. *bogabojazn*, *skotagojc*, *zubowbolenje*, *swinjurězanje*, *rybyłojenje*; в.-луж. *chlěbadawar*, *wěrybrat*, *trawužnějak*, *pjatyлизар* і под. Більшість таких іменників — кальки німецьких складних слів.

Окремі одиничні утворення з прикметником у першій частині (як правило, в формі називного відмінка однини, рідко множини) також зустрічаються майже в кожній мові: укр. *великдень*, *злидні*; п. *suchukwiat*; ч. *čarínusek*; болг. *козирос*; с.-х. *вучитри* і под. У болгарській мові виник ряд одноструктурних слів з присвійним прикметником і другим компонентом *-ден*: *Петровден*, *Илинден*, *Спасовден* і под. (назви християнських свят).

У східнослов'янських мовах, а також у чеській, частково в польській з'явився тип складних іменників з числівником у родовому відмінку при іменниковій основі. Найбільш поширений цей тип у білоруській (*двухчлен*, *трохгоддзе*, *пяцідзёнка*), а також у російській (пор. *трехстишие*, *пятилетка* і под.), однак деякі числівники можуть виступати в російських композитах і у вигляді основи (або тільки у вигляді основи): *трезубец*, *треуголка*, *тренога*, *тысячелетие* і под. В українській мові числівники *один*, *два*, а також *сто*, *тисяча* поєднуються з іншим словом лише у формі *одно-*, *дво-*, *сто-*, *тисячо-* (*двоколка*, *сторіччя*), а *три* і *чотири* — у формі називного відмінка (*тризубець*, *чотирипілля*). Інші числівники, як і в російській мові, виступають у складних словах у формі родового відмінка (*сорокаріччя*, *семидесятиліття* та ін.).

У чеській мові поряд з генітивними формами *dvou-*, *tří-*, *čtyř-* (*dvouletka*, *třízub*, *čtyřaktovka* і под.) першими компонентами частіше бувають основи *dvoj-*, *troj-*, *čtyr-*: *dvojveslice*, *trojzpráv*,

čtyrnožec і т. п. Числівники pět і вище в складних словах завжди мають генітивну форму (šestiletí, osmihran).

Лише числівник dwa в польських композитах виступає в давній формі родового відмінка (dwukropek, dwuwładza і под., але також dwójlist), а trzy інколи в називному: trzylecie, trzyskibowiec та ін. (частіше, однак, з іншими основами поєднується основа trój-: trójdźwięk, trójlistek і под.); у серболужицьких мовах, а також у словацькій та словенській переважає форма називного відмінка числівника: в.-луж. třikoleso, štyriboj; н.-луж. tširog, dwěmarka; словац. päť'boj, šesť'uholník; словен. trikotnik, sedemletka (однак і dvojrog, šestovilec, sedmoglavec).

Числівники два, три, чотири мають відмінкові форми в композитах болгарської мови: *двуцевка, трилистник, четириъгълник* (але *петокласник, седмосвещник, хилядогодишнина* і под.).

Із займенникових форм у складних словах вживаються переважно форми займенника себе, рідше інших займенників. Форми себе зустрічаються в одиничних композитах української, російської, польської, нижньолужицької, сербо-хорватської мов (укр. *себелюбець, собівартість*; рос. *себялюбие, себестоимость*; п. *siebiebójca, sobierap*; н.-луж. *sebjewuznaše, sebjezaprěše*; с.-х. *себезнао*), а в болгарській і, особливо, в чеській, словацькій та верхньолужицькій мовах, поєднуючись з іменниками (найчастіше віддієслівними) чи дієслівними основами, утворюють словотворчий тип складних іменників: болг. *себеобич, себеопазване, себеуважение*; ч. *sebeobrana, sebevědomí, sebekritika*; словац. *sebaklam, sebazabudnutie, sebaúcta*; в.-луж. *sebjechwała, sebjeponiženje* і т. д. Різні форми займенника в'сь виступають у кількох складних іменниках польської, чеської, сербо-хорватської мов: п. *wszechmoc, wszechwładza*; ч. *vesmír, všehochut'*, с.-х. *свевласт, свезналица*.

В усіх сучасних мовах утратив продуктивність, але зберігся в більшій чи меншій кількості утворень давній тип складних іменників з імперативною формою дієслів у першій частині та іменником (або його основою) в другій. Ці слова, чітко окреслені в словотворчому відношенні і обмежені семантично, становлять в усіх мовах своєрідну, кількісно нечисленну, але монолітну групу. В українській мові до цього типу, крім таких слів, як *пройдисвіт, шибайголова* та ін., належать також прізвиська (з колишніх прізвиськ): *Вершигора, Нагнибіда, Назовибатько, Непийвода, Вирвидуб, Гуляйполе, Перебийніс* і под. Російській, а також і білоруській мові подібні прізвиська менш властиві (пор., однак, білор. *Пілінога, Дзюбніглаз, Малібожка* та ін.); мало в цих мовах і загальних назв, що являли б собою композити розглядуваного типу (як рос. *перекати-поле, горицвет, вертихвостка, скопидом* і под., білор. *звярнігалава, узвей-вецер* та ін.).

Відомі імперативні композити сербо-хорватській мові (*дерикожа, кажипут, лжисахан, пириватра*), болгарській (*лапни-муха, нехранимайко, боримечка*), чеській (*držgrešle, lamželezo, utrínos*),

польський (wiercipięta, liżyla, zbierajgrosz), словацький (utrimiska, vydriduch), нижньолужицький (sajžřěpa), словенський (klativitez, kuripečič). Зустрічаються в деяких мовах і прізвиська цього типу (ч. Nejezchleb, словен. Pecigos, Gazvoda і под.).

Другим компонентом складних слів з імперативною першою частиною завжди буває іменник, здебільшого непохідний, з конкретним, предметним значенням. Кінцевий голосний другого компонента інколи може зникнути (укр. *болиголов*, ч. *kazimlův* і под.).

В окремих композитах за аналогією до складних слів з іменною основою замість імперативного закінчення з часом з'явився сполучний -о-: укр. і рос. *трясогузка* (при болг. *трѣсигъзица*, укр. *трясхвістка*, п. *trzęsiogonek*), с.-х. *гороцет*, болг. *гороцет* (при укр. *горицвіт*, рос. *горицвет*, ч. *hořikvět*), паралельні п. *gasiświeczka* і *gasiōświeczka*, *dłubiząb* і *dłuboząb* — і под.

Слід підкреслити семантичну обмеженість імперативних складних слів: це здебільшого або прізвиська людей, дані за якоюсь характерною рисою зовнішності чи поведінки, або назви рослин, птахів і под. Літературними мовами цей тип складних іменників не був прийнятий до арсеналу словотворчих засобів. Вживані в літературних текстах імперативні утворення здебільшого мають досить виразне стилістичне забарвлення як розмовні елементи.

В усіх слов'янських мовах є складні іменники з прислівником у першій частині та переважно дієслівним (або віддієслівним) другим компонентом: укр. *скоропис*, *гучномовець*; рос. *вездеход*; білор. *цяжкадум*; п. *szybkobiegacz*; ч. *vícenákład*; словац. *zpozuvýstavba*; н.-луж. *domojwozenje*; болг. *ранобудник*; с.-х. *вишеборје*.

Нарешті, є випадки лексикалізації з одночасною субстантивацією різноманітних словосполучень: рос. *никчема*, *сумасшествие*, ч. *všudybyl*, *zmrtvýchvstání*; п. *wniebowzięcie*, *zamaż pójście*; словен. *vnebohod* і под.

Префіксація

Префіксація як спосіб іменникового словотвору особливо розвинулася в період після праслов'янського, вже на ґрунті окремих слов'янських мов, хоча в жодній з них не набула такого значення, як суфіксація.

Виразну перевагу перед власне префіксальним отримав у слов'янських мовах префіксально-суфіксальний спосіб іменникового словотвору.

З формального боку у складі префіксальних засобів слов'янських мов на відміну від суфіксальних не відбулося великих змін: поповнення, як і втрати, були незначними і приходили переважно як іноземні запозичення. Фонетичні видозміни префіксів по мовах залежали від законів рефлексії звуків у даній мові (явищ редуції, оглушення тощо), обумовлювалися появою протетичних звуків (напр., *ot-*, пор. п. *od-*, укр. *від-*, білор. *вод-*; *pre-*, пор. укр., рос. *пере-*, білор. *пера-*, п. *prze-*, болг. *пре-*, с.-х. *prije-*), з'являлися

внаслідок контамінацій (словенське **brez-** < **bez-** + **prez-**) тощо. В деяких мовах два префікси мали один рефлекс (як п. **prze-**, в якому злилися **pre-** (< ***per-**) і **pro-**, болг. і словен. **sъ-** (**so-**), де збіглися **съ-** (< ***sp-**) і **sq-** (< ***sōn-**). За морфологічною будовою більшість слов'янських префіксів є простими; складені префікси, на відміну від суфіксів, виступають рідко (пор. укр. *попід-тиння*, *понад-швидкість*; п. *padpra-dziad*; с.-х. *испод-сунчаник* і т. д., хоча всім слов'янським мовам відоме явище нагромадження префіксів, напр. болг. *(на)нагорнище*, ч. *pragraděd* тощо).

Основні значення префіксів, конкретні і прямі, залишаються спільними для слов'янських мов, хоча вторинні, пізніші — абстрактні і переносні — мають певні відмінності по мовах (напр., значення осуду у префіксі **pa-** в чеській мові тощо). Найважливіші із значень — просторово-часові (**pre-**, **pred-**, **po-**, **pod-**, **za-**, **na-**, **nad-** і т. д.), неповного виявлення змісту (**pa-**, **sq-**), заперечення того, що означене в основі (**bez-**, **ne-**, **pa-**), підсилення його (**pra-**, **pre-**, **arci-**) тощо.

Всі префікси за характером основних функцій розподіляються на 3 групи: 1) найдавніші іменні (**pa-**, **pra-**, **sq-**, (**v**)**q-**); 2) спільні для іменників і прикметників (**ne-** (**nedo-**), **bez-** (**brez-**), ***medjь-** і деякі інші); 3) спільні для іменників і дієслів (**do-**, **za-**, **-na-**, **nad-**, **o-** (**ob-**), **ot-** (**od-**), **po-**, **pro-**, **pre-** (**prze-**, **пеpe-**), **pred-** (**перед-**), **prez-**, **pri-**, **pod-**, **u-**, **roz-** (**raz-**)). Однак такий розподіл є дещо умовним, оскільки давні іменникові префікси відомі в прикметниках (**sq-**) та дієсловах (пор. укр. *сусідній*, *суперечити*, *прадавній*, рос. *пастурный*, ч. *padělati*, словац. *paberkovat'*), а спільні з прикметниками трапляються і при дієсловах (укр. *безчестити*, *невгавати*, *недобачати*, словен. *nedostajati* тощо).

Найчастіше вживаними суфіксами, що супроводжують префіксацію, у слов'янських мовах є: **-ъкъ**, **-(ьн)ікъ**, **-сьь**, **-іса**, **-ъје** (**-іје**).
1. Найдавніші іменні префікси на протязі історичного періоду втрачали загалом свою продуктивність, витісняючися більш уживаними, близькими за функціями **iz-**, **pod-**, **ot-**, **pri-** тощо. Найбільше утворень, зокрема в діалектах та історії мов, залишили префікси **pa-** і **sq-**.

Префікс **pa-** (< ***pō-**) ще зберігає певну продуктивність у книжній чеській та словацькій мовах (переважно для творення назв наукової термінології), напр., ч. *raklíc*, *radělek*, *rakůň*, *radouch*; словац. *pravlač*, *pravéza*, *praklíc*, *prakl'úč*; пор. спільнослов'янські *radolъ*, *radъšerica*, *raguba*, *ragorъкъ*, *pastorъкъ*, *paqъкъ*, *pasěka*, *paluba*, *pa-volka, а також укр. *паморозь*, *парость*, *парубок*; рос. *паводок*; білор. *павечерница*; п. *pasierbica*, *raschoł*; болг. *пастрок*, *парогъ*; с.-х. *павечерје*, *памесец*, *памрак*; словен. *pavenec*, *paglav*.

Префікс **sq-** (< ***sōn-**, **sōm-**, лит. *sá-*, *sán-*, латиськ. *suo-*, д.-прус. *sap-*, *sen-*, д.-інд. *sam-*, *sa-*), незважаючи на обмеженість значення («поруч, разом»), дав різноманітні утворення у слов'янських мовах (переважно вже архаїзми або діалектні форми), але втратив про-

дуктивність. Спільнослов'янських форм з ним небагато: *sъdъ*, *sъmъrkъ, *sъprъgъ*, *sъsѣdъ*, *sъrъgъnъkъ*, *sъtmъnѣnъje*, *sъstavъ* тощо. На протязі історичного періоду *sъ-* витіснявся префіксами *съ-* (*so-*), *spol-*, *sobu-* і ін. Із східнослов'янських літературних мов найменше утворень з *sъ-* в російській, де він у XVI—XVII ст. витіснявся більш «високим» за стилем *со-*; в українській поширюються форми із *спів-*, хоча утворень із *су-* досить багато: укр. *суміш*, *сучасник*, *сутінки*, пор. *собрат*, *соратник* і *співучасник*, *співавтор*; рос. *суглинок*, *суземье*, пор. *соучастник*, *созвездие*; білор. *сувертак*, *сукруха*, *сунасліднік*.

Поодинокі ці утворення в польській (*sasiad*, *sasiiek*, ст.-п. *sapierz*, пор. *spółdzielnia*), в болгарській та словенській, де *sъ-* фонетично збігся з *съ-* (болг. *съ-*, словен. *so-*) і замінювався ним: болг. (переважно запозичені з рос. і с.-х.) *сугреб*, *сумрак*, *супруг* (пор. *сѣвременник*, *сѣгражданин*), словен. *sobrat*, *somišljenik*, *sogornik*. В серболужицьких мовах *sъ-* витіснився *sobu-*, *spolu-* (*sobučuće*, *spolučesník*, *sobuwinnik*). У сербо-хорватській *sъ-* частіший у назвах осіб: *сумеса*, *сувласник*, *сучлан*, *сுவјерник*.

Найчисленніші утворення з *sъ-* в чеській книжній мові, де він виступає нарівні із *spolu-* (*souhláska*, *soubojovník*, *soudruh*, пор. *spoluautor*, *spolubojovník*, *spolubratr*), та словацькій (*súbežnica*, *súverec* тощо).

Порівняно невелику кількість утворень дали у слов'янських мовах префікс *pra-* (* < *prō-*) — також, як і *sъ-*, частіший у чеській, словацькій та сербо-хорватській, напр., поряд із спільнослов'янськими *праотсь*, *pradědъ*, *prababa*, *pramati*, *prašcuъ* тощо,— укр. *прародич*, *прамова*; рос. *прародитель*, білор. *прародзіна*; п. *prargemiera*; ч. *pralátka*, *prales*; словац. *pravzor*, *prastav*; болг. *прамайка*; с.-х. *прадомовина*, *праживотиња*, *праузрок*, *прачовек*; словен. *pradavnina*, *pradoba*, *pragozd*,—та префікс (*v*)*q-* (*u-*) (< **ōn-*, **ōm-*), подекуди поряд з дієслівним *vъz-* (*uz-*), що лише в українській мові став суто іменниковим. Як і інші давні префікси, вони найкраще зберігаються у сербо-хорватській, чеській, напр.: укр. *удвірок*, *узгір'я*, *узлісся*; рос. *ущелье*, *взморье*; білор. *узгор'е*, *узлесак*; п. *wzgórze*, *uzębienie*, *wawóz*; ч. *úvoz*, *úkraј*, *údobí*; словац. *územie*, *vzhľad*; болг. *възглаве*, *възглавница*; с.-х. *укосница*, *узглавак*, *ударје*; словен. *vzpožje*.

2. Префікси, спільні для іменників та прикметників, у всіх слов'янських мовах нечисленні. З них активніші *bez-*, *ne-* (*nedo-*), менш поширений **medъ-* і ін.

Префікс *bez-* порівняно частіший в західно-слов'янських мовах, рідший в південнослов'янських, зокрема у словенській (*brez-*), де замість нього широко вживається *ne-* (*nedo-*): укр. *безодня*, *безсилля*; рос. *бездумье*, *безгослица*, білор. *безладзь*, *беспарадак*; п. *bezdroże*, *bezląd*, *bezkrólewie*; ч. *bezprávi*, *bezhlavec*; словац. *bezдно*, *bezchybnosť*; болг. *безправда*, *безнадежба*; с.-х. *бездушник*, *безакоње*, *безочник*; словен. *brezumje*, *brezskrbnost*.

Префікс-частка **ne-** (**nedo-**), натомість, більше характерний для південнослов'янських: укр. *недокрів'я*, *нещастя*, *неправда*, *недолюдок*; рос. *нездоровье*, *недруг*, *незнакомец*; білор. *няўдача*, *недаўлік*; п. *nieprzyjaźń*, *nieważność*, *niedoczas*; ч. *nebratr*, *nečas*, *nedorozum*; словац. *neľnosť*; болг. *немирник*; с.-х. *недоба*, *недоумица*; словен. *nepridiprav*.

Префікс ***medjъ**-(**mežъ**-) — укр. *міжряддя*, *межиріччя*; рос. *между-речье*; білор. *міжрадкоўе*, *міжброўе*; п. *międzyczas*, *międzymorze*; ч. *mezidobí*, *mezihra*; словац. *medzistanica*; болг. *междучасие*, *междусобица*; с.-х. *међупростор*, *међупалуба*; словен. *medigra*, *medvladje*.

Крім них, у ряді слов'янських мов ще виступають: **svъrx-** (рос. **сверх-**, болг. **сврѣх-**, але в білор. **звыш-**, укр., п. **ponad-**, ч., с.-х., словен. **nad-**); ***sъrd-** (укр. **серед-**, рос. **сред(о)-**, п. **śród-**, ч. **středo-**, болг. **сред-**, с.-х. **средо-//средньо-**, словен. **sredo-//srednje-**, але в білор. **між-**); **proto-**, **pol-** (**polu-**, **půl-**) і т. д.

Специфічні для окремих мов, хоча й поодинокі: **preko-** для сербохорватської (*прекорамица*, *прекоруђе*, *прекоморац*) та словенської (*prekomornik*, *prekomernost*); **prema-**, **niz-**, **nadri-** («псевдо») для сербохорватської (*премалеђе*, *низбрдица*, *низдолица*, *надрилекар*, *надриучењак*); **край-**, **зад-** для болгарської (*крайморе*, *крайбрежие*, *задочник*).

3. Префікси, спільні для іменників (прикметників) та дієслів, численніші, але переважно непродуктивні, хоча ступінь поширеності їх по мовах є різним. З них менш вживані: **do-** — дещо частіший у сербохорватській, але спорадичний в інших мовах: с.-х. *доградак*, *доглавник*, *доколеница* (пор. укр. *досвітки*, рос. *дошкольник*, п. *doczesność*, словац. *dohra*, словен. *dopoldan*);

o- (**ob-**), **ot-** (**od-**) — переважають у східнослов'янських та сербохорватській: с.-х. *обрежје*, *огрлина*, *обрадак* (пор. у болг. лише *окрайнина*, *отглас*; у словен. *otladina*); укр. *озимина*, *окраєць*, *огріх*, *віддаль*; рос. *охлопье*, *обновка*, *откос*; білор. *асілак*, *водгала-сак*; п. *okruszyna*, *odludek*; ч. *ohlav*, *odzemí*;

po-, **pro-** (**pro-**, як і **od-**, частіший у східнослов'янських): укр. *подвір'я*, *побратим*, *пролісок*, *прогалина*; рос. *поместье*, *пощёчина*; білор. *покуць*, *павека*; п. *pokłosie*, *pograniczak*; ч. *počasí*, *pohro-žek*; болг. *побратимство*; с.-х. *посавље*, *прочелье*; словен. *po-ropnik*; в українській мові **pro-** > **pri-** (*прізвище*, *прірва*);

na-: укр. *наріччя*, *нарукавник*; рос. *нагорье*, *нагрудник*; білор. *надвор'е*, *навушнік*; п. *napiwek*, *napięstek*; ч. *náprsenka*, *nástolek*; болг. *нагрѣдник*, *надница*; с.-х. *напрстак*, *наручај*; словен. *naprsnik*, *naslov*;

roz- (**raz-**): укр. *роздоріжжя*; рос. *распутье*, *раздолье*; білор. *разводдзе*, *разладдзе*; п. *rozdzźwięk*, *rozdroże*; ч. *rozvodí*, *rozcestí*; словац. *rozhalenka*; болг. *размирица*; с.-х. *раздалина*, *раскрижје*; словен. *razpotje*, *razkralj*, *razkrižje*;

nad-: укр. *надлюдина*; рос. *надгортанник*, *надгробие*; білор. *надлоб'е*, *надплечча*; п. *naddźwięk*, *nadgarstek*; ч. *nahodnota*, *nad-*

palubí; с.-х. надлактица, надглавье, надградња, надчовек; словен. nadangel, nadgozdar.

Ширше виступають утворення з префіксами **za-**: укр. *запічок, закуток, заморозки*; рос. *затрещина, заречье*; білор. *затыльнік, Задняпроўе*; п. *zatyle, zauszniak, zagajnik, zapłotki*; ч. *záhrobí, zápolí*; болг. *заморец*; с.-х. *занећак, запост, зарукавье*; словен. *zakotek, zamork(lj)a, zareček, zaušnica*; **pri-** (**pry-**) — рідкий в західнослов'янських та українській: укр. *пригорішня, Прикарпаття*; рос. *пригород, привратник, Прибалтика, приволье*; білор. *прыглавак, прыазёр'я*; п. *przyłbica, przymrozek*; ч. *přídvoek, přídveňík*; болг. *присестра, пригора, привечер*; с.-х. *прибедрица, придворје*; словен. *pripotec, prizemje*; **pre-** (**пере-**), **pred-** (**przed-**, **перед-**), **през-** (**pred-**) чи не найчастіший у словенській: укр. *перемир'я, передпокій*; рос. *перелесок, перекрёсток, преддверие*; білор. *прадмесце, прадгор'е, перадплужнік*; п. *przeddzień, przedsionek*; ч. *předobraz, předvečer*; словац. *predobraz*; болг. *предврата, презморец, презноц*; словен. *preddvor(je), predgovor, predočba* тощо. Більше від інших поширених префікс **pod-** (у зв'язку з семантикою підпорядкування: «нижче», «дрібніше» тощо), як і **za-**, мало властивий російській і лужицьким мовам і продуктивний з ХІХ—ХХ ст. у польській (під впливом німецької) та інших: укр. *підпанок, підсвинок, підвіконня*; рос. *под-халим, подснежник*; білор. *падэрывак, падагаласак*; п. *podpínka, podgardle, podstacja*; ч. *podběží, podbradek*; болг. *подстреха, подлес*; *подзима*; с.-х. *подглавак, подгрлац, подбрадача*; словен. *podlesek, podmornica, podlaket*.

Серед запозичених префіксів найбільш давнім є **archi-** (в поодиноких формах типу укр. *архієрей, архімандрит*); у польській, чеській мовах **arcy-** (**arci-**) приєднується і до слов'янських основ: п. *arcydzieło, arcyksiążę, arcymistrz*; ч. *arcidílo, arcíotec, arcíučitel*.

Під впливом інтернаціональних запозичень в усіх слов'янських мовах з'явилися префікси **anti-**, **a-**, **kontr-**, **vice-**, **dis-**, **de-**, які, проте, не ввійшли до системи власне слов'янського іменникового словотвору, оскільки виступають переважно із запозиченими основами.

Прикметники

Різниця між іменниками і прикметниками, така виразна в сучасних слов'янських мовах, не є одвічною. При заглибленні в історію мови у прикметників виявляється все більше рис, спільних з іменниками. Був час, коли прикметники зовсім не відрізнялися від іменників. Це відбивало той рівень мислення давньої людини, коли ознака мислилася конкретно, не відокремленою від предмета — носія цієї ознаки.

В індоевропейській правові прикметники не становили окремої частини мови: ім'я могло виступати і в субстантивній, і в атрибутивній функції. Певна група імен, що вживалися переважно в функції означень, стала ядром, навколо якого сформувалася з часом нова

частина мови — прикметники. З індоєвропейської правови збереглася невелика кількість імен, що здавна виражають ознаки: повъ (д.-лит. *pavas*, лат. *povus*, гр. *véos*, санскр. *pávaḥ*), *čьгъ (д.-прус. *kirsna-*, санскр. *kṛṣṇáḥ*), *vetъchъ* (лит. *vėtušas*, лат. *vetus*, гр. *ῥέτος*) та ін. Вживані в атрибутивній функції імена — прикметники — узгоджувалися з означуваними іменами; внаслідок цього у них поруч з основою чол.-сер. роду утворювалася за допомогою суфікса *-ā похідна основа жін. роду.

Прикметники, що означали якість, могли виражати також відносний її ступінь, тобто утворювали ступені порівняння.

Оскільки прикметники генетично пов'язані з іменниками, то, природно, найдавніші риси морфологічної будови прикметників і іменників є спільними. В індоєвропейській правови для словотвору прикметників, як і для словотвору іменників, властивими були суфіксація і словоскладання, причому найдавніші суфікси прикметників є одночасно й іменниковими суфіксами. Спільними були також і типи складних слів.

Словотвір прикметників у праслов'янській мові

Давні індоєвропейські словотворчі типи ще довгий час використовувалися в праслов'янській мові для утворення як іменників, так і прикметників, причому суфіксація і словоскладання продовжували залишатися у імен основними способами словотворення. Однак у морфологічній структурі прикметників з'явилися деякі особливості, пов'язані з специфікою їх функціонування. Як слова, що узгоджувалися з означуваним іменем, прикметники не могли, зокрема, зберегти кореневий нетематичний тип основи.

Суфіксація

Деякі прикметники, що виступали в праслов'янській мові, мали кореневий тематичний тип основи. Але більшість прикметників являла собою утворення, поширені суфіксами, до складу яких входив приголосний. У найдавнішому шарі прикметників можна виділити індоєвропейські іменні суфікси *-to-, *-lo-, *-no-, *-do-, *-go-, *-mo-, *-vo-, *-ko-, *-jo-: *čistъ*, *milъ*, *rъgъ, *tvъrdъ, *dobrъ*, *živъ*, *kortъkъ, *šujъ* та ін.

Частина цих і подібних прикметників утворена ще на індоєвропейському ґрунті, інші є спільними для слов'янських і балтійських мов (як *milъ*, лит. *mielas*; *jupъ*, лит. *jáupas*) і, нарешті, деякі з них є давніми слов'янськими утвореннями. На слов'янському ґрунті цим суфіксам відповідають форманти -тъ, -лъ, -нъ, дъ, -гъ, -мъ, -въ, -къ, -йъ. Ці форманти могли приєднуватися як до іменних, так і до дієслівних основ (хоча, напр., афікс -йъ здавна виступає при іменних основах).

У праслов'янській мові діяла тенденція до певного уодноманітнення основ імен з атрибутивною функцією, що виявилася в розмежуванні всіх прикметників між **o-(jo)-**основами (чол. і сер. рід) та **a-**основами (жін. рід). Інші основи переводилися до **o-(jo)-**основ, оскільки саме вони співвідносилися з **a-**основами (пор. у іменників: *ǣrbъ — *ǣrba), шляхом поширення їх суфіксами. Так, напр., **ǣ-**основи були усунені приєднанням суфікса ***-ko-** (**-kъ**): *saldъkъ (пор. лит. saldūs), gladdъkъ (лит. gludūs), qzъkъ (гот. aggwus, санскр. aṁhū-) і под. Втрачені з часом і прикметники **ī-**основ (давні svobodъ, udobъ при пізніших svobodьpъ, udobьpъ).

Суфікси **-пъ**, **-тъ**, **-къ** та ін. поширювали основи без надання їм виразного нового відтінку, крім значення ад'єктивності. Продуктивність їх у творенні прикметників була різна; **-лъ**, **-пъ**, **-тъ**, **-твъ** більш продуктивними виявилися при утворенні атрибутивних імен від дієслівних основ (ці прикметники розглядаються в системі дієслова). З часом суфікси **-гъ**, **-дъ**, **-въ**, **-къ**, а також **-пъ**, **-лъ**, **-тъ**, **-твъ** при іменних основах зовсім втрачають продуктивність. На довгий час у творенні атрибутивних імен збереглася продуктивність суфікса **-ъ** (**-ьъ**).

Одночасно з втратою продуктивності і усуненням старих засобів суфіксації в праслов'янській мові з'явилися нові форманти.

У праслов'янський період відбувалося далі поглиблення межі між іменниками і прикметниками — як у галузі словотвору, так і в словозміні. Протягом довгого періоду розвитку праслов'янської мови виник цілий ряд нових іменних суфіксів, причому здебільшого вони виступали вже або як іменникові, або як прикметникові. Нові суфікси з'являлися, головним чином, у результаті морфологічної абсорбції (перерозкладу основ). Так виник, наприклад, суфікс **-атъ**, абстрагований від утворень з суфіксом **-тъ** при **a-**основах: *borda + тъ > *bōrd + atъ, žena + тъ > žen + atъ і под. Суфікс **-атъ** став можливим і при інших основах: bogatъ, kridlatъ і т. д.

Подібним же шляхом — через поєднання давніх суфіксів **-тъ**, **-въ**, **-къ**, **-пъ** і т. д. з кінцевим голосним іменної основи — виникли суфікси **-итъ** (пор. mastъ + тъ > mast + itъ)⁵, **-ivъ** (lъstъ + vъ > lъst + ivъ)⁵, **-ьпъ** (čъstъ + пъ > čъst + ьпъ), **-avъ** (lqka + vъ > lqk + avъ) і под. Не виключена можливість, що деякі з цих суфіксів з'явилися ще в індоєвропейській мові (як, напр., суфікс **-ьпъ**, що може розглядатися як і.-е. *-ḡno||-iḡno); в окремих формантах голосний елемент пов'язаний, можливо, з відповідним голосним дієслівної основи (пор. zlobivъ при zlobiti і под.).

Шляхом, подібним до того, як виникли суфікси **-avъ**, **-ivъ**, з'явився і суфікс **-ovъ**, що виступає в небагатьох давніх утвореннях, напр., istovъ, takovъ та ін. Фонетично з ним збігся суфікс **-ovъ**, абстрагований з дериватів на **-o-** від **ǣ-**основ і продуктивний у відіменникових прикметниках (synovъ, tьḡnovъ, bratrovъ).

⁵ З подовженням суфіксального **-i-**.

Давні імена, які вживалися як в атрибутивній, так і в субстантивній функції і не мали спеціальних ознак іменника або прикметника, з часом закріплюються в своїй старій формі за тією чи іншою частиною мови (пор. долю імен *пізь*, *їупь* і под.). Частіше, однак, розподіл імен на іменники і прикметники відбувався через поширення іменної основи субстантивууючим або ад'єктивууючим суфіксом. При цьому здебільшого ім'я поширювалося іменниковим суфіксом, і тоді стара форма виступала як прикметник (*ргавь* — *ргавіса*, *їупь* — *їупость* і под.).

Продуктивність похідних прикметникових суфіксів *-авь*, *-ать*, *-івь*, *-іть*, *-ькь*, *-ьпъ*, що заступили у творенні прикметників давніші прості іменні суфікси *-тъ*, *-въ*, *-пъ*, *-къ* і т. д., була не однаковою. Серед них найбільш продуктивним є здавна суфікс *-ьпъ*.

Всі ці суфікси мали загальне прикметникове значення.

При приєднанні суфіксів *-івь*, *-авь*, *-іть*, *-ьпъ* та ін. до різноманітних суфіксальних основ тим же шляхом перерозкладу морфологічних елементів утворювалися нові складні суфікси. Зокрема з утворень з суфіксами *-ьпъ*, *-іть* при іменниках й-основ були абстраговані суфікси *-овьпъ*, *-овіть* (пор. *domovъпъ*, *sanovіть*, *volovъпъ*), внаслідок переосмислення морфологічних меж у відіменних прикметниках типу *mys-livъ* < *mysъ* + *ivъ* і віддієслівних типу *trpě-livъ* < *trpělъ* + *ivъ* виник суфікс *-livъ* (пор. *govogъlivъ*, *obidъlivъ*). До складу похідних суфіксів найчастіше входили форманти *-ьпъ* та *-ьъ*.

Дуже давнім прикметниковим суфіксом є суфікс *-ьскъ*. Він наявний не тільки в слов'янських, а й у балтійських та германських мовах (д.-прус. *-iska-*, лит. *-iška-*, герм. *-isk-*). Наявність суфікса *-isk-* у германських мовах дала підставу К. Бругману та А. Мейє вважати, що він звідти запозичений слов'янами разом з відповідними утвореннями (пор. д.-в.-нім. *gōmisc* і ст.-сл. *римьскъ*). Однак суфікс **-isk-* можна розглядати і як спільний для трьох згаданих груп мов складний формант, що виник на базі суфікса **-ko* при іменах з основами на *-s-*. Мовний слов'яно-балто-германський матеріал дозволяє припустити, що суфікс **-isk-* вживався спочатку при прикметниках, утворених від назв місцевостей, і був пов'язаний із значенням приналежності і походження, згодом він поширився на інші імена і набув більш загального значення.

Словоскладання

В індоевропейській правові існували типи складних імен, за якими творилися як іменники, так і прикметники. Ці типи були успадковані праслов'янською мовою, де словоскладання в іменному словотворенні набуло дальшого розвитку. Складні прикметники продовжували творитися за тими ж моделями, що й іменники, і мали такі ж загальні особливості (двочленність складної основи, сполучний голосний *-о-* (*-е-*) між основами першого і другого компонентів).

Однак з поступовим відокремленням прикметників з'явилася певна різниця в продуктивності тих чи інших моделей словоскладання у іменників, з одного боку, і у прикметників — з другого. Зокрема, атрибутивні імена, очевидно, з дуже давніх часів не утворювалися за тими моделями, де першим компонентом була дієслівна основа. Натомість більш продуктивними, ніж в іменах субстантивного характеру, виявилися *bahuvrīhi*, пов'язані з синтаксичними сполуками, які складалися з іменника і препозитивного атрибута, що виражав якісну або кількісну ознаку (тип *bēlovolsъ, *jedybopogъ* і под.). При другій іменниковій частині першим компонентом, крім прикметникової основи, могла бути займенникова, рідше іменникова основа або прислівник. Другим компонентом міг бути і прикметник, з яким поєднувався як перша частина прислівник чи іменна основа; дієслівний другий компонент виступав у вигляді основи або частіше дієприкметника.

Якщо другим компонентом складного прикметника був прикметник, він не зазнавав жодних змін, зберігаючи всі свої форми, які одночасно ставали формами всього композита. *Bahuvrīhi*, в яких другу частину завжди становила іменникова основа, були, як правило, безсуфіксними; в інших моделях з іменною другою частиною утворення складного прикметника нерідко супроводжувалося суфіксацією (найчастіше це був суфікс *-ьпъ*).

Префіксація

Префіксація виникла в глибокій праслов'янській давнині, а може й раніше, оскільки деякі давні префікси є спільними для слов'янських і балтійських мов.

У словотворі прикметників так само, як і в словотворі іменників, префіксація була менш поширеним способом, ніж суфіксація. Найдавніші префікси, що вживалися при утворенні прикметників, були характерними і для іменників. Такими префіксами є *q-*, *sq-*, *pra-*, *gra-*, що в прикметниках мають таке ж значення, як і в іменниках. Кількість прикметників з цими префіксами була невелика. Одиничними є утворення *qъlъ* (пор. іменник з тим же префіксом *qrodъ*), *ubogъ*; з префіксом *pra-* прикметники, спільні для кількох слов'янських мов, не збереглися.

Більш численними були імена, в тому числі і прикметники, з префіксами *pra-* і *sq-*: *prastarъ*, *pradavъpъ*, *sqъbъlъ та под. Серед давніх утворень на *sq-* можна виділити дві групи: відад'єктивні типу *sqbēlъ*, *sqgostъ*, *sqzelepъ* та ін., які, очевидно, мали значення «білуватий», «густуватий», «зеленуватий», і відіменникові, зокрема типу *sqprgsa (пор. укр. *супороса*; с.-х. *супрасна*; н.-луж. *suprosna*), *sqagna* (укр. *суягна*; с.-х. *сујагна*).

Більшість давніх прикметників з префіксами *q-*, *sq-*, *pra-*, у тому числі і відіменникові, було утворено саме як префіксальні, без супроводжуючого ускладнення суфіксами.

У праслов'янській мові були також префікси **пајь-** та ***рег-**, що поєднувалися завжди з прикметниками і не виступали в іменниковому словотворі або при іменниковій основі. Обидва форманти, приєднуючись до прикметників, підсилювали, підкреслювали виражену ними ознаку і набули, особливо префікс **пајь-**, значного поширення. Поступово префікс **пајь-** перетворився на формант з спеціальною, граматикалізованою функцією: за його допомогою стали утворюватися форми найвищого ступеня порівняння.

При прикметниках могли виступати і префікси **про-**, **ргі-**, **ро-**, **па-** та деякі інші, що також вказували на більшу чи меншу міру ознаки: **prosědъ**, **romalъ** і под.

Кількість похідних прикметників у праслов'янській мові зростала також за рахунок утворень, що виникали із сполучень прикметників або іменників з препозитивною часткою **не** або прийменником: **невѣгьпъ**, **немігьпъ**, **bezzqъ** і под. При цьому прикметники на **не-** виникали переважно із сполучення частки з прикметником (**невѣгьпъ** < **не** + **вѣгьпъ**), а утворення з прийменником — із сполучення останнього з іменником (**bezzqъ** < **beзъ** **qъ**а). Найбільше прикметників виникало із сполучень іменників з прийменником **beзъ**; часто ці прикметники не ускладнювалися прикметниковими суфіксами: **beзqкъ**, **beзroгъ**, ***bāzǝlvъ**. Утворення прикметників із сполучень іменників з іншими прийменниками — **poдъ**, **падъ**, ***medji**, **па**, **ро**, **ргі**, **за** та ін. — супроводжувалося, як правило, суфіксацією (найчастіше в таких словах виступає суфікс **-ьпъ**): **poдъземьпъ**, **падъводьпъ**, ***poвārgьпъ**.

Розвиток словотвору прикметників в окремих слов'янських мовах

Основні засоби словотвору прикметників у праслов'янській мові — суфіксація, словоскладання і префіксація — були успадковані всіма слов'янськими мовами і набули в них дальшого розвитку. Кількість прикметників з розвитком мов значно зростає. Для утворення нових прикметників використовувалися і використовуються як давні праслов'янські словотворчі типи і моделі, так і нові, що виникали і виникають у кожній мові. Разом з тим деякі праслов'янські форманти і моделі на ґрунті окремих мов вийшли з ужитку.

Більшість прикметників історично є похідними від іменників, а також від дієслів; саме від іменників і дієслів найчастіше утворюються прикметники і в сучасних мовах. Кількість прикметникових утворень від прислівників і інших частин мови значно менша. Внутрішній словотвір відіграє у прикметників другорядну роль.

В усіх слов'янських мовах існують певні відмінності між засобами утворення якісних прикметників, з одного боку, і відносних — з другого.

Найбільш продуктивним засобом словотворення прикметників, так само як і іменників, завжди була і залишається в сучасних мовах суфіксація. Характерною рисою системи прикметникових суфіксів, на відміну від іменникових, є відносна невиразність значень суфіксів: у семантиці прикметників суфіксальний елемент відіграє значно меншу роль, ніж у іменників, нерідко він лише вказує на приналежність слова до категорії прикметників; такі суфікси можуть приєднуватися до основ різних частин мови. Разом з тим у сучасних слов'янських мовах помітна тенденція до певної семантичної диференціації суфіксів і до вживання їх при певній категорії основ.

З успадкованих слов'янськими мовами прикметникових суфіксів найбільшу продуктивність виявили форманти, пов'язані з **-п-** (зокрема праслов'янські суфікси **-ьпъ**, **-епъ**, **-ипъ**), **-v-** (праслов. **-ovъ**, **-avъ**, **-ivъ**), **-t-** (праслов. **-atъ**, **-itъ**), **-k-**, а також суфікс **-ьскъ**. Шляхом морфологічного перерозкладу основ різноманітних утворень з цими суфіксами в окремих мовах виникли нові складні форманти, які є специфічними вже для тієї чи іншої мови або групи мов. Праслов'янський суфікс **-jъ** поступово втратив продуктивність, однак у деяких мовах ще є живим формантом.

Суфікси **-дъ**, **-гъ** виділяються переважно в праслов'янських утвореннях і в розвитку прикметникового словотвору пізнішого періоду значення не мали; **-tъ** ще у праслов'янській мові набув необмеженої продуктивності в утворенні дієприкметників, як формант відіменникових прикметників він давно не вживається (пор. праслов. *svěťlъ*, *krōgъ* і под.); **-mъ**, що у відіменних прикметників невідомий, дуже обмежений і при дієслівних основах (при творенні дієприкметників).

Найпродуктивнішим суфіксом, за допомогою якого утворюються і якісні, і відносні прикметники від основ і іменників, і дієслів, є суфікс **-ьпъ** (фонетично в різних мовах **-п**, **-еп**, **-ап**), що має загальне ад'єктивізуюче значення: укр. *хмарний*, *допечний*, *орний*; рос. *союзный*, *горный*, *дойный*; білор. *сонны*, *прывабны*; п. *dzienny*, *pośny*; ч. *vlivný*, *očístný*; болг. *небесен*; с.-х. *блатан*; словен. *sađen*. Саме цей суфікс в усіх мовах чи не найчастіше входить до складу нових, складних прикметникових суфіксів, пор. укр. **-альн-** (*навчальний*), **-анн-** (*несказаний*), **-езн-** (*величезний*), **-елезн-** (*довжелезний*), **-ичн-** (*автоматичний*); рос. **-ени-** (*государственный*), **-ственн-** (*дарственный*), **-ебн-** (*лечебный*), **-льн-** (*купальный*), **-тельн-** (*избирательный*); білор. **-ічн-**, **-ычн-** (*гераічны*), **-льн-** (*насільны*); п. **-ownp-** (*cuownpu*), **-ujn-**, **-ijn-** (*administracyjny*), **-aln-** (*blagalny*), **-eńk-** (*choreńki*); ч. **-nat-** (*travnatý*), **-evn-**, **-ovn-** (*poštovní*), **-teln-** (*znatelný*), **-nliv-** (*zdanlivý*), **-ánsk-** (*širokánský*), **-ounk-** (*bělounký*) та ін.; болг. **-овен** (*лъжовен*), **-ален** (*принципален*), **-ичен** (*поетичен*), **-телен** (*повторителен*); с.-х. **-ан** (*млађан*), **-ъи** (*судъи*), **-шъи**, **-ашъи** (*скораши*) і т. д.

Суфікси якісних прикметників. Найдавніші прикметники індоєвропейського і праслов'янського походження, розглядувані в сучасних мовах як непохідні (повъ, *ѣгъ, міль, сівъ, *tvъrdъ, добръ, ѣистъ і под.), є прикметниками якісними. Здебільшого вони відомі всім слов'янським мовам, однак окремі утворення з давніми суфіксами -въ, -гъ і под. виступають лише в деяких мовах: словен. *dremav*, *kričav*; ч. і словац. *kurgŭ* від *kur-ěti* (пор. *chytrŭ* від *chyt-iti*), ч. *puvŭ* від *pŭ-ti* (пор. *živŭ* від *žŭ-ti*), а також ряд інших віддієслівних утворень з суфіксом -v- у чеській і словацькій мовах (ч. *hravŭ*, *psavŭ*, *zajímavŭ*; словац. *žravŭ*, *hojdavŭ* і под.).

Кілька десятків якісних прикметників з суфіксами -п-, -еп-, -ап- (з -ьпъ), -к-, -ат-, -іт-, -ав-, -ів- успадковані всіма слов'янськими мовами з праслов'янської; за допомогою цих же суфіксів утворювалися і продовжують утворюватися прикметники і в окремих слов'янських мовах. Найбільш продуктивним формантом є, як зазначалося вище, -ьпъ, що приєднується не тільки до іменникових і дієслівних основ, а й до основ прикметників (ст.-сл. *златьпъ*, *лѣкакъпъ*; укр. *величний*; с.-х. *сушан*; словен. *mladen*, *glušen*), а також дієприкметників (рос. *вероятный*, *занятный*; словен. *lako-men*, *mogocen*). Чи не найбільше прикметників з суфіксом -ьпъ при прикметниковій або дієприкметниковій основі зустрічається в словенській мові, де в окремих прикметниках суфікс -ьпъ навіть витіснив інші давні суфікси — пор. *lahek* з праслов. *lęgъкъ* і пізніше *lahen* (подібно до цього с.-х. *танак* і *танан*). Приєднання -ьпъ до прикметників чи дієприкметників здебільшого не змінює їх значення, однак у деяких випадках відбувається певна семантична диференціація синонімічних пар (пор. рос. *сытый* і *сытный*; словен. *trd* і *trden*).

Утворення з формантом -къ в праслов'янській мові були пов'язані переважно з дієслівними основами (тьпъкъ при гр. *ταυω*, *τείνω*, *gladъкъ* при *gladiti*, *mъgъzъкъ при *mъgъzěti і под.). Живим є суфікс -къ в східнослов'янських та польській мовах, де він і зараз найчастіше виступає при дієслівній основі (укр. *стрімкий*, *стійкий*, *плавкий*; рос. *броский*, *трясый*, *хлѣсткий*; білор. *пахкі*, *гнуткі*, *гаваркі*; п. *topki*, *trzęski*); кілька подібних утворень зустрічається також у чеській мові (*sypkŭ*, *lerkŭ*, *vratkŭ*). Можливий суфікс -къ і у відіменникових прикметниках: укр. *стрункий*, *дзвінкий*, *в'юнкий*; рос. *гулкий*, *громкий*.

Суфікси -атъ, -ітъ, -авъ, -івъ так само, як і -ьпъ та -къ (-ъкъ), вказували лише на те, що слова з цими суфіксами належать до категорії прикметників: *bogatъ*, *lčkanъ*, *pravъdivŭ* і под. Це ж загальне ад'єктивізуюче значення вони мають і в ряді утворень, що виникли пізніше, часто на ґрунті окремих мов: укр. *волохатий*, *жилавий*; рос. *косматый*, *сетчатый*, *кудрявый*, *фальшивый*; білор. *лычаты*, *пачцівы*; ч. *kulatŭ*, *světŭtŭ*, *bolavŭ*, *hněvivŭ*; словац. *ihlatŭ*, *hla-sitŭ*; п. *czubaty*, *litościwy*; н.-луж. *zabywatŭ*, *lubosěiwŭ*; болг.

листат, дѣхав, жалостив; с.-х. *кљунат, честит, лажав*; словен. *oglat, barvit, hripav, kazniv*.

Прикметники на *-at-* є переважно відіменниковими. Суфікс у них мав спочатку загальне ад'єктивізуюче значення: *žepatъ* «такий, що має жінку», *kridlatъ* «такий, що має крила», **bǫrdatъ* «такий, що має бороду» і под. Однак оскільки прикметники на *-at-* вказували здебільшого на ознаку за наявністю якоїсь зовнішньої риси, яка могла бути яскраво вираженою, то в них розвинувся новий відтінок значення: **bǫrdatъ* стало з часом сприйматися як «такий, що має велику бороду». Більшість прикметників на *-at-* у сучасних слов'янських мовах вказує саме на таку ознаку, яка підкреслює наявність певної риси у великій мірі, пор. укр. *носатий*; рос. *волосатый*; білор. *зубаты*; ч. *gapeňatý*; словац. *okatý*; п. *wieżaty*; болг. *устат*; с.-х. *плећат*. Рідше зустрічаються прикметники, що вказують на подібність означуваного ними предмета до того, що означає прикметникова основа: рос. *губчатый* «схожий на губку», ч. *kulatý* «схожий на кулю». У деяких мовах, поруч з старими прикметниками, де значення «такий, що має щось, виражене основою», домінує (пор. рос. *рогатый, горбатый*), виникли нові прикметники з таким же значенням: рос. *трубчатый, клетчатый*; словац. *vápenatý, dusikatý*.

Прикметники на *-it-* у східнослов'янських мовах дуже нечисленні — це лише давні утворення, як укр. *знаменитий, сердитий*; рос. *именитый, маститый*; мало їх також у польській, болгарській та македонській мовах (п. *paležuty*; болг. *бележит*, макед. *илјадит*). Більш поширені прикметники з суфіксом *-it-* у чеській, словацькій, сербо-хорватській та словенській мовах (ч. *pramenitý, točitý*; словац. *členitý*; с.-х. *честит, оцедит*; словен. *istinit*).

Небагато в східнослов'янських і в польській мовах відіменникових і віддієслівних утворень також з суфіксом *-av-* (часто з попередньою м'якістю: *-'av-*). Здебільшого це давні прикметники, як укр. *кривавий, дірявий*, і деякі пізніші, як рос. *прыщавый*; п. *mgławu*; ч. *slzavý*; словац. *tuškový* та ін. Численніші прикметники на *-av-* у південнослов'янських мовах, особливо в сербо-хорватській (*брашнав, блатав, лајав*). У болгарській мові вони набули відтінку негативної ознаки, пов'язаної з фізичною вадою, хворобою і под.: *гърбав, мършав, чумав, гъсеничав*.

В усіх слов'янських мовах не є численними і прикметники на *-iv-* (серед них також є такі давні утворення, як *lǫživъ, lěpivъ, lǫstivъ, pravъdivъ*, і пізніші: рос. *фальшивый, игривый*; ч. *blátivý, ohnivý*; словац. *práchnivý, rušivý*; п. *boleściwy, chciwy*; болг. *жалостив, лютив*; с.-х. *плашлив, помнив*; словен. *iskriv, ljubezniv*).

Набагато більшу роль у прикметниковому словотворі в окремих слов'янських мовах відіграють складні суфікси, що виникли внаслідок перерозкладу різноманітних твірних основ з формантами *-at-*, *-it-*, *-av-*, *-iv-* або контамінації цих суфіксів з іншими: *-liv-*,

-lav-, -čiv-, -čat-, -nat-, -ovat-, -ovit-, -kav-, -ikav-, -ičav-, -ast-, -est- і под. Відмінності між окремими мовами у вживанні і продуктивності цих суфіксів пізнішого походження набагато виразніші, ніж у вживанні і продуктивності давніших суфіксів -at-, -it-, -av-, -iv-. Серед властивих усім слов'янським мовам похідних суфіксів найбільшою продуктивністю в деяких мовах відзначається суфікс -liv-. Здебільшого цей суфікс поєднується з дієслівними основами (укр. *пронизливий, переконливий*; рос. *ворчливый, пугливый*; білор. *заманлівы, гутарлівы*; ч. *měnlivý, pokračlivý*; словац. *rozvážlivý*; п. *łamliwy, pletliwy*; болг. *крадлив, приказлив*; макед. *убедлив, не-уловлив*; с.-х. *кидлив, дремлив*; словен. *merljiv, vidljiv*), однак часто може виступати і при основі іменника (укр. *примхливий*; рос. *тоскливый*; білор. *марозлівы, ч. pamětlivý*; словац. *úzkostlivý*, п. *chorobliwy*; болг. *страхлив*; макед. *каменлив*; с.-х. *дїмлив*). Найбільшу продуктивність суфікс -liv- виявив у східнослов'янських, македонській, словенській мовах. Прикметники з цим формантом означають найчастіше нахил до певної дії чи стану, виражених основою. На відміну від форманта -liv-, суфікс -lav- зустрічається в невеликій кількості прикметників: укр. *кістлявий*; рос. *вертлявый*; словац. *drapľavý*; п. *koślawy*; словен. *dremļjav, nosļjav* і деякі інші.

Суфікси -čiv-, -čat- набули продуктивності лише в російській мові (*изменчивый, разборчивый, узорчатый, рассыпчатый*), в інших мовах вони або відсутні зовсім, або виступають у нечисленних утвореннях (білор. *бугарчаты, стральчаты*; п. *łapczywy, uproczywy*; ч. *rověčivý*; словац. *pálčivý* та ін.; болг. *обидчив, устойчив* і под.— запозичення з російської). Прикметниковий суфікс -nat-, майже невідомий східнослов'янським мовам (однак укр. *мохнатий, пухнатий*; рос. *пернатый* є, мабуть, старослов'янським), поширився в словенській мові (*jagodnat, rapirnat, vodnat*), а також у сербо-хорватській (*горнат, власнат*), чеській (*hvězdnatý, dřevnatý*) та словацькій (*múčnatý, ľudnatý*). Цей формант завжди поєднується з іменниковою основою.

Прикметники на -ovit- утворюються від іменників і за значенням не відрізняються від прикметників на -it-; особливо вони поширені в південнослов'янських мовах: болг. *мразовит, страховит*; макед. *жаловит, гласовит*; с.-х. *бреговит, горовит*; словен. *barvovit, grozovit*. У східнослов'янських і західнослов'янських мовах відіменникові прикметники на -ovit- менш численні, хоча до непродуктивних цей тип належить лише в російській та польській мовах; у чеській і словацькій прикметники з формантом -ovit- при іменниковій основі набули значення «подібний до того, що означає основа»: ч. *elipsovity, kruhovity*; словац. *vajcovity*. Суфікс -ovat- може сполучатися з іменниковою і прикметниковою основою; у південнослов'янських мовах утворення з цим формантом відсутні, за винятком болгарської (*възловат, ъловат* і под.), де вони є, очевидно, русизмами або виникли за аналогією до них; в українській, росій-

ській, польській мовах відіменникові прикметники на **-ovat-** здебільшого означають подібність до того, що виражено основою: укр. *стіжкуватий*, рос. *крючковатый*, п. *sięgowaty* (про утворення на **-ovat-** з прикметниковою основою, а також про прикметники на **-kav-**, **-ikav-**, **-ičav-** див. нижче).

У ряді мов поширені утворення з суфіксами **-ast-**, **-ist-**, **-est-** (значення їх цілком аналогічні значенням прикметників на **-at-**, **-it-**). На східнослов'янському ґрунті найбільш продуктивним виявився суфікс **-ist-**, що утворює прикметники від іменників, дієслів і прикметників (укр. *барвистий*, *водянистий*; рос. *гористый*, *развесистый*, *шелковистый*; білор. *прамяністы*, *узорысты*, *агністы*), меншою мірою **-ast-** (укр. *хвилястий*; рос. *цветастый*); утворення з цими формантами досить численні і в польській мові (*liściasty*, *kłosisły*, *rozłaczysty*, *złocisty*); поодинокі прикметники зустрічаються в словацькій (*horkastý*, *tienistý*). Болг. *петнист* і под., — мабуть, з російської, а *дървенист*, *планинист* та ін. — за аналогією до них. У сербо-хорватській і особливо словенській мовах численні утворення на **-ast-** (с.-х. *гриваст*, *звездаст*, словен. *osast*, *zrpast* та ін.), а в болгарській і македонській на **-est-**: болг. *пенест*, *зърнест*; макед. *влакнест*, *иглест* і под.

З прикметників, утворених за допомогою розглянутих вище формантів (**-liv-**, **-lav-**, **-ast-** та ін.) шляхом дальшого морфологічного перерозкладу були абстраговані нові суфікси, такі, як ч. і словац. **-nlivý**, **-enlivý** (ч. *zdánlivý*, словац. *učenlivý*); п. **-orlaw-**, **-ywist-** (*suchorlawy*, *rzeczywisty*); с.-х. **-каст**, **-ичаст**, **-уьаст**, **-ушкаст** (*руменкаст*, *беличаст*); словен. **-kast**, **-ljast** (*suhljast*) і под.

Кількість прикметників зростає також за рахунок ад'єктивациї дієприкметників; за допомогою дієприкметникових суфіксів інколи утворюються і безпосередньо прикметники. В кожній з слов'янських мов кількість суфіксів дієприкметникового походження, так само як і кількість утворень з ними, значною мірою пов'язані з долею дієприкметників у цій мові. Найбільше поширені утворення з дієприкметниковими суфіксами в східнослов'янських мовах: в українській і російській мовах на **-уч-**, **-юч-**, **-ач-**, **-яч-**, **-ущ-**, **-ющ-**, **-ащ-**, **-ящ-**, **-н-**, **-анн-**, **-енн-**, **-л-**, менше на **-т-**, **-им-**, **-ом-** (укр. *балакучий*, *роботящий*, *змарнілий*, *знайомий*, *вилитий*, *неблаганний*; рос. *кипучий*, *учёный*, *подходящий*, *допустимый*, *растерянный*, *смятый*), в білоруській на **-уч-**, **-юч-**, **-ач-**, **-яч-**, **-л-**, **-ом-**, **-ем-**, **-н-**, **-ан-**, **-ен-**, **-т-** (*дрыжачы*, *працяглы*, *вядомы*, *ношаны*). Менше ад'єктивованих дієприкметників та прикметників з суфіксами дієприкметникового походження в інших слов'янських мовах (ч. *horoúcí*, *nahořklý*; словац. *izolovaný*, *rovýšený*, *zastaralý*; п. *ubiegły*, *kryjoty*; в.-луж. *myslacy*; макед. *текушт*, *постоејку*).

Суфікси дієприкметникового походження, як і інші суфікси, іноді входять до складних формантів (пор. походження суфікса **-liv-**). Очевидно, на базі колишніх дієприкметникових суфіксів з'явилися продуктивні в сучасній літературній македонській

мові форманти **-ачк-**, **-ечк-** (напр., *движечки, владечки, плетачки*).

Характерною особливістю якісних прикметників є здатність виражати різну міру виявлення ознаки та різні відтінки емоційного забарвлення (пестливості, здрібнілості, згрубілості і под.). Обидва ці плани часто поєднуються і передаються одними і тими ж засобами, здебільшого суфіксами. Суфікси суб'єктивної оцінки якості мають відносно пізні походження і тому вони специфічні для кожної мови або кількох найбільш споріднених мов. Оскільки емоційна насиченість характеризує насамперед усну, розмовну мову, то природно, що в пам'ятках слов'янських мов відповідні утворення відбилися слабо і досить пізно. Прикметники з суфіксами суб'єктивної оцінки якості та різної міри виявлення ознаки завжди утворюються від інших прикметників.

Форманти, що надають різноманітних експресивних відтінків та відтінків різного ступеня вияву ознаки, можна звести до трьох основних груп:

а) суфікси, що виражають неповноту ознаки (ці суфікси здебільшого не надають прикметникам емоційного забарвлення);

б) суфікси, що підкреслюють високий ступінь вияву ознаки (часто з відтінком згрубілості);

в) суфікси здрібніло-пестливі.

Неповнота, недостатність вияву ознаки передається такими суфіксами (переважно складними з формантами **-av-** і **-at-**): укр. **-уват-**, **-юват-**, іноді **-ав-**, **-яв-**, **-ист-** (*холоднуватий, синюватий, жовтавий, золотистий*); рос. **-оват-**, **-еват-** (*горьковатый, рыжеватый*); білор. **-ават-**, **-яват-**, **-яв-** (*цёмнаваты, сіняваты, чарнявы,*); ч. **-av-**, **-kav-** (*modravý, zelenavý*); п. **-aw-**, **-owat-**, **-as-** (*śłodkawy, gęstowaty, żółtawy*); н.-луж. **-owat-** (*mokšowaty*); болг. **-кав**, **-икав**, **-оват** (*синкав, болникав, слабоват*); макед. **-кав**, **-икав**, **-узлав**, **-узликав** (*модрикав, белузлав*); с.-х. **-ичаст**, **-уљаст**, **-ушаст**, **-ушкаст** (*белушаст, лепушкаст*) і т. д.

Високий ступінь вияву ознаки і здебільшого одночасно відтінок згрубілості виражаються суфіксами: укр. **-езн-**, **-елезн-**, **-енн-** (*величезний, довжелезний, здоровенний*); рос. **-ущ-**, **-ющ-**, **-енн-** (*толстущий, злющий, широченный*); білор. **-эзн-**, **-ічэзн-**, **-ачэзн-**, **-эразн-**, **-энн-**, **-эрн-**, **-ізарн-**, **-озн-**, **-ірман-** (*даўжэразны, цяжэрны, глыбозны і под.*); ч. **-ánsk-**, **-apánsk-**, **-atánsk-** (*širokánský, vysokapánský, dlouhatánský*); п. **-uchn-**, **-achn-**, **-ośn-** (*nowiuchny, długachny, dalekośny*); с.-х. **-ахан** (*живахан*); словен. **-hen** (*polhen і под.*).

Здрібніло-пестливі суфікси: укр. **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-**, **-юсіньк-** (*гарненький, молодесенький, повнісінький, тонюсінький*); рос. **-еньк-**, **-оньк-**, **-оватеньк-**, **-еватеньк-**, **-ёхоньк-**, **-ёшенек-** (*кругленький, сухонький, черноватенький, живёхонький, умнёшенький*); білор. **-еньк-**, **-енечк-**, **-ічк-**, **-ютк-**, **-юсеньк-**, **-усенечк-**, **-юпасеньк-** (*старэнькі, маленечкі, невялічкі, бялоткі, ціхусенечкі, малыпасенечкі*); ч. **-iěk-**, **-ink-**, **-ouěk-**, **-ounk-** (*celičký, kratinký, lehoučký, bě-*

lounký); словац. -učk-, -uš-, -unk-, -ulink-, -ičk-, -ul'k-, -k- (novučký, bledušký, slabunký, zlatulinký, maličký, černul'ký, hrubký); п. -eňk-, -usieňk-, -uteňk-, -utecz-, -ušk-, -utk-, -uś-, -usienieczk-, -utenieczk- (caleńki, milusieńki, pełniuteńki, niziuteczki, cichuśki, gładziutki, jaśnusi, czyściusienieczki, równiutenieczki); н.-луж. -učk-, -uš-, -ock- -ick- (rědnučki, dalocki, wělicki); болг. -ичек, -очек, -окичек (смешничек, дѣлбочек, високичек); макед. -ок, -ечок, -ечкав, -ичок (малечкав, простичок); с.-х. -ак, -ачак (узачак, сухачак) і т. д.

Суфікси відносних прикметників. У групі відносних прикметників виразно виділяються — як семантикою, так і специфічними формантами — прикметники присвійні, тобто такі, що означають індивідуальну приналежність. Вони утворюються, як правило, від іменників, що є назвами людей і живих істот.

Суфікси присвійних прикметників успадковані всіма слов'янськими мовами з праслов'янської, і їх доля в окремих мовах виявляє більше спільного, подібного, ніж відмінного. В усіх мовах від іменників чол.-сер. роду присвійні прикметники утворюються за допомогою суфікса -овъ (у різних фонетичних варіантах: укр. -ів, рос. -ов-, -ев, білор. -оў, -аў, ч. -ův, п. -ów, у південних мовах -ов, -ев): укр. *батьків*; рос. *отцов, князев*; білор. *рыбакоў, бацькаў*; ч. *otcův*; словац. *učitel'ov*; п. *ojców*; в.-луж. *kowarjowu*; н.-луж. *napowu*; болг. *дядов*; макед. *вујчев*; с.-х. *старчев*; словен. *očetov*. Від іменників жін. роду, а також чол. роду на -а присвійні прикметники в усіх слов'янських мовах утворює суфікс -інь (-ін, -ын): укр. *сестрин, Маріїн*; рос. *дочкин, дядин*; білор. *сястрын, каровін*; ч. *vránin*; словац. *učitel'kin*; п. *siostrzyn*; в.-луж. *sotřiny*; н.-луж. *matiny*; болг. *майчин*; макед. *владикин*; с.-х. *владичин*; словен. *materin*. У деяких мовах від іменників чол. роду на -а, як і від інших іменників чол. роду, присвійні прикметники стали утворюватися також за допомогою суфікса -овъ: білор. *старастаў*; ч. *kolegův, věvodův*; словац. *predsedov*; болг. *Савов*; словен. *slugov* і под. Особливістю присвійних прикметників є те, що вони в усіх мовах (крім лужицьких та деяких польських говірок) мають у наз.-знах. відмінках лише короткі форми; у лужицьких мовах виступають повні форми: в.-луж. *wujowu, žopinu*; н.-луж. *bogowu, żowcynu* «дівчачий» і под.

В усіх мовах типи присвійних прикметників на -овъ, -інь є живими, але обмеженими певними семантичними, а інколи і граматичними та стилістичними рамками (не утворюються, як правило, від іменників середнього роду, в російській мові розглядувані утворення, особливо прикметники на -ов, властиві переважно стилям побутового просторіччя, і под.); дещо різна і продуктивність цих типів у різних мовах (наприклад, тип прикметників на -овъ в українській мові продуктивніший, ніж у російській і польській). Найуживанішими в більшості мов є присвійні прикметники на -овъ, -інь від власних імен людей та назв спорідненості.

Переважно присвійні прикметники також від іменників — назв людей і тварин утворювали і давні індоевропейські суфікси **-jъ**, **-ъjъ** (ст.-сл. *овъчь*, *лисин*). На слов'янському ґрунті після виникнення займенникових форм прикметників утворення на **-jъ** та **-ъjъ** формально збіглися в одній словотворчій моделі. Продуктивний в праслов'янській мові суфікс **-jъ**, що був синонімічний суфіксам **-овъ**, **-іпъ**, є живим і в більшості окремих слов'янських мов. При цьому всюди прикметники на **-jъ** значною мірою втратили значення індивідуальної приналежності і, походзячи переважно від назв тварин, інколи від загальних назв людей, набули більш загального відносного значення. Численні в минулому прикметники з формантом **-jъ** від власних імен (з яскраво вираженою посесивністю — пор. абсолютно синонімічні ст.-сл. *Авраамъ* — *Авраамовъ*), у сучасних мовах не утворюються, але зберігаються як субстантивовані назви населених пунктів типу укр. *Перемишль*, рос. *Ярославль*, п. *Rozpań*, ч. *Olomouc* і т. п. Можливо, саме у відсутності значення індивідуальної приналежності у прикметників, що походять від апелятивів, криється причина витіснення в деяких мовах суфікса **-jъ** (**-ъjъ**) іншими суфіксами відносності. Так, втратили продуктивність розглядувані форманти в українській мові, де залишилася невелика кількість старих утворень на **-ий**, **-ій** (*чоловічий*, *козачий*, *парубочий*, *ведмежий*, *вовчий*, *собачий* та деякі ін.). Нечисленні вони і в болгарській мові (*крави*, *мечи*, *лисичи* і под.). Зберегла продуктивність розглядувана модель в російській та білоруській мовах, а також у чеській, словацькій, польській, сербо-хорватській; у словенській мові прикметники типу *medvedji* набули значення «схожий на ведмеда» і под.

З прикметників на **-jъ**, що походять від іменників на **-et-** (типу укр. *дитячий*, *телячий*), абстрагувався і в деяких мовах набув продуктивності суфікс **-etjъ** (з тим же значенням, що і **-jъ**): укр. *курчаний*, *козячий* (ці прикметники витіснили в українській мові старі утворення на **-jъ**, **-ъjъ**); білор. *каравячы*; словац. *husací*; в.-луж. *konjasu*; н.-луж. *kuřesu*; російській, чеській та південнослов'янським мовам подібні утворення не властиві зовсім або наявні в невеликій кількості (в російській, напр., є лише кілька поодиноких утворень на **-ачий**: *гагачий*, *кошачий*, *бичачий*, *свинячий*, небагато їх і в сербо-хорватській: *jareћи*, *pseћи* і под.).

Суфікси **-ов-**, **-іп-** виступають не тільки в присвійних прикметниках. Давні прикметники на **-ов-**, **-іп-** від загальних назв не мали такого виразного відтінку посесивності, як похідні від власних імен; вони вказували на приналежність до цілої групи, роду — звідси і розвинулися в цих словах більш широкі відносні значення, внаслідок чого такі прикметники вийшли за межі категорії присвійності.

Особливо численні в усіх слов'янських мовах відіменникові прикметники з різними відносними значеннями, утворені за допомогою суфікса **-ов-**. На відміну від присвійних прикметників типу

батьків вони завжди мають повні форми (крім, звичайно, болгарської, а також інших слов'янських мов, де взагалі у прикметників поширеною є коротка форма) і утворюються переважно від іменників, що означають неживі предмети. В усіх мовах виділяється група прикметників (очевидно, семантично найдавніша), що походять від назв рослин, матеріалу і под. (укр. *дубовий*, рос. *берёзовый*, білор. *ліпавы*, ч. *vodový*, словац. *chlebový*, п. *skógowy*, болг. *ягодов*, макед. *смреков*, с.-х. *врбов*, словен. *ješmenov*); прикметники на *-ov-* можуть виражати також ознаки, пов'язані з абстрактними поняттями, поняттями часу, простору, дії і т. ін. (укр. *польовий*, рос. *годовой*, ч. *dešťový*, словац. *odkľopový*, болг. *силов* і под.). Суфікс *-ov-* продуктивний в усіх сучасних слов'янських мовах; в українській мові цей формант набув більшої продуктивності, ніж у російській (пор. укр. *науковий*, *сталевий*, *лісовий*, *степовий* та рос. *научный*, *стальной*, *лесной*, *степной*). При наявності прикметників, утворених від однієї іменникової основи за допомогою суфікса *-ov-* і іншого суфікса (найчастіше *-ьп-*), прикметник на *-ov-* має звичайно більш спеціальне, термінологічне, виразно відносне значення (пор. укр. *сильний* і *силовий*; рос. *дымный* і *дымовой*; болг. *езичен* і *езиков* — і под.).

Набагато обмеженішим є вживання форманта *-ip-*; прикметники на *-ip-* походять найчастіше від назв тварин і є в східнослов'янських та в частині південнослов'янських мов: укр. *качиний*, рос. *орлиный*, білор. *курыны*; старослов'янські пам'ятки засвідчують *зѣтринѣ*, *голаженѣ*, *зміинѣ*; у словенській мові прикметники на *-ip-* утворюються від назв рослин (переважно запозичених): *lobodin*, *balapin*, *gladiolin* і под.; у сербо-хорватській мові суфікс *-ip-* у прикметниках розглядуваного типу ускладнився формантом *-jъ-*: *кокошинѣ*, *мравинѣ* та ін.

Як зазначалося вище, одним з найбільш продуктивних у всіх слов'янських мовах і в минулому, і зараз є суфікс *-ьп-*, що здавна утворює від іменників, а також і від дієслів прикметники з загальним відносним значенням: укр. *народний*, *незаперечний*; рос. *горный*, *записной*; білор. *водны*, *заклучны*; ч. *rostlinný*, *posný*; словац. *plodný*, *strelný*; п. *dymny*, *możny*; в.-луж. *pólny*; н.-луж. *řěnišny*; болг. *вечерен*; макед. *земен*; с.-х. *блатан*; словен. *skalen*, *mazen* — і т. п.

Здебільшого давнє досить вузьке значення зберіг в усіх мовах до цього часу суфікс *-ьп-* (на південнослов'янському ґрунті *-ьп-*: ст.-сл. *лытѣнѣ*, *власѣнѣ* і под.), що виступає в прикметниках, які виражають ознаку, пов'язану з матеріалом: укр. *вовняний*, *гrecаний*; рос. *деревянный*; білор. *бульбяны*; ч. *měděný*; словац. *kostený*; п. *herbaciany*; н.-луж. *kamjenjany*; болг. *ленен*; макед. *сламен*; с.-х. *воден*; словен. *glípen*. Однак деякі прикметники з цим суфіксом мають більш широке відносне значення (пор. д.-рус. *ветряный*, *огняный*; рос. *платяной*; п. *budowlany*); збільшилася кількість прикметників на *-'ан-* з широким відносним значенням в українській мові (пор.

весняний, вітчизняний, бджоляний і под.). Продуктивність цього суфікса в сучасних слов'янських мовах є обмеженою; в деяких словах його витісняють інші суфікси, зокрема *-ьп-*, напр., укр. *мідний, срібний* при д.-рус. *мѣдъныи* і *мѣдѣныи* (*мѣдѣньныи*), *серебрьныи* і *серебраьныи*.

Зберіг велику продуктивність в усіх мовах і одночасно набув більш загального відносного значення суфікс *-ьsk-*, що в праслов'янській мові вживався при назвах місцевостей і був пов'язаний зі значенням приналежності і походження, звідки, мабуть, розвинулося значення групової присвійності. Ці давні відтінки і зараз наявні у величезній кількості прикметників на *-ьsk-*, що широко вживаються і постійно утворюються в сучасних слов'янських мовах; загальне значення цих прикметників «властивий, належний кому-небудь, чому-небудь, що виражено основою»: укр. *людський, геройський, гірський*; рос. *шахтёрский, флотский*; білор. *грамадскі*; ч. *povíňský*; словац. *morský*; п. *lekarski*; н.-луж. *zemski*; болг. *учителски*; макед. *градски*; с.-х. *jesenski*; словен. *zímski, úmski*.

У деяких мовах суфікс *-ьsk-* успішно конкурує з іншими суфіксами (напр., в болгарській він, виступаючи при основах іменників, що є назвами живих істот, витісняє суфікс *-ьј* і інші форманти *лъвски, волски, краवेशки, рибешки* та ін.). Саме за допомогою форманта *-ьsk-* в усіх слов'янських мовах утворюються численні прикметники від географічних назв: укр. *київський*; рос. *ленинградский*; білор. *бугскі*; ч. *moravský*; словац. *bratislavský*; п. *krakowski*; болг. *софийски*; макед. *охридски*; с.-х. *београдски*; словен. *ljubljanški*.

Прикметники на *-ьsk-* звичайно є відіменниковими, однак можливі утворення і від інших частин мови (укр. *свійський*, рос. розм. *таковський*, словац. *pašský*).

Приголосний основи перед суфіксом *-ьsk-* пом'якшується, часто асимілюється і зливається з *s* суфікса, внаслідок чого в усіх мовах виникли різні варіанти цього словотворчого форманта: укр. *-цьк-, -зьк-* (*узбецький, запорізький* і под.); рос., білор., ч., словац., п. *-цк (-sk-)*: рос. *горняцкий*, білор. *юнацкі*, ч. *olomoucký*, словац. *košícký*, п. *szlachecki*; болг. *-шк-, -жк-* (*човешки, педагожки*); макед. *-чк-, -шк-* (*човечки, врашки «ворожий»*); с.-х. *-чк-, -шк-* (*јуначки, сиромашки*); словен. *-ѣк-, -šк-* (*kmečki, fabriški*) і под.

Прикметники на *-ьsk-* в усіх сучасних мовах мають тільки повні форми.

Внаслідок перерозкладу різноманітних основ прикметників з суфіксами *-ьп-, -ов-, -ьsk-* і ін. в усіх мовах виникла значна кількість складних суфіксів. Давніми за походженням і тому спільними кільком мовам є форманти *-ьпјь-* (укр. *осінній, досвітній, дружній*; рос. *летний, нижний*; ч. *sváteční, služební*; с.-х. *вечерњи, крајњи*; словен. *rovňnji, prečnji*; найбільше утворень з цим суфіксом виникло в чеській мові, де він конкурує з формантом *-ьп-*); *-šпјь < -s + ьп + јь* (у відприслівникових прикметниках: укр. *колиш-*

ній, рос. *нынешний*, білор. *леташині*, болг. *утрешен*, макед. *поранешен*, с.-х. *скораши*, словен. *današnji* і под.); -l'n- (у віддієслівних утвореннях: укр. *визвольний*, рос. *купальний*, білор. *стваральны*, п. *biagalny*, словен. *paradalen*); -insk-, -ovsk- (укр. *материнський*, *мартенівський*; рос. *бакинский*, *вузовский*; білор. *жыздрынскі*, *хляпцоўскі*; ч. *soudcovský*; словац. *gadcovský*; п. *paczelnikowski*; с.-х. *кумовски*, *дружевски*); в одній чи в кількох мовах зустрічаються суфікси -čat- (рос. *бревенчатый*, білор. *трубчаты*), -enn-, -česk-, -ičesk- (рос. *лиственный*, *переводческий*, *реалистический*), -ičn- (укр. *педагогічний*, рос. *первичный*, білор. *агранамічны*, словац. *kritičný*, п. *automatyczny*, болг. *поетичен*, словен. *devičen*), -nin- (рос. *братнин*), -č-, -nič- (укр. *виборчий*, *слідчий*, білор. *бунтаўнічы*, *земляробчы*), -jš-, -eck-, -ut- (ч. *vnější*, *časopisecký*, *tekutý*), -č(e)n- (ч. *rapovachný*, словен. *izbirčen*), -ick- (ч. *filologický*, словац. *vulkanický*), -ačk-, -ečk- (макед. *движечки*, *плетачки*), -ovl'-, -evl'- (с.-х. *синовли*, *мужевли*), -aven, -iten, -ilen (словен. *peročakaven*, *skaloviten*, *barvilen*) та ін.

Деякі суфікси в окремих мовах утворюють і якісні, і відносні прикметники (як, напр., суфікс -ist-, вживаний в хімічних термінах: рос. *йодистый*, ч. *železistý*, суфікси -ick- і -an- в чеській і словацькій мовах та ін.).

Словоскладання

Словоскладання в окремих слов'янських мовах не тільки залишається живим способом словотвору прикметників, а й значно збільшило свою продуктивність, особливо в останні століття, що пов'язано з загальним збільшенням кількості прикметників у сучасних мовах.

Головною базою виникнення складних прикметників продовжують залишатися синтаксичні сполучення, причому співвідносність типів і моделей прикметників-комполітів з певними типами словосполучень, так само як і співвідносність окремих прикметників з окремими словосполученнями, є більш відчутними і прозорими, ніж у іменників.

Складні прикметники, як і взагалі складні слова в слов'янських мовах, звичайно складаються з двох слів чи їх основ, однак серед прикметників частіше, ніж серед інших частин мови, можна зустріти такі композити, до складу яких входять три чи навіть більше основ (пор. укр. *червоно-біло-блакитний*, *двадцятип'ятирічний*; рос. *сербско-хорватско-русский* і под.).

Всі слов'янські мови зберегли типи складних прикметників, що були властиві праслов'янській мові, розвинувши і збагативши їх. Разом з тим виникли і набули в окремих мовах більшої чи меншої продуктивності й нові типи та моделі. В цілому, однак, великих відмінностей у словоскладанні прикметників між слов'янськими мовами немає.

Основна маса складних прикметників виникла в результаті основоскладання, тобто першим компонентом в них виступає основа повнозначного слова. У складних прикметниках, так само як і в складних іменниках, ця основа слова в першій частині приєднується до другого компонента сполучним голосним *о* або *е*, причому вживання *о* — *е* в композитах-прикметниках кожної з слов'янських мов повністю тотожне вживанню *о*—*е* в складних іменниках у цих мовах.

Найбільш життєвим і продуктивним в усіх слов'янських мовах виявився тип складних прикметників з основою іменника в другій частині і основою атрибутивного імені чи займенника в першій: найбільшу кількість не тільки складних прикметників, а й складних слів взагалі створено саме за цим типом. Найчастіше першим компонентом є основа прикметника (укр. *сизокрилий*, *рівноправний*; рос. *железнодорожный*, *добродушный*; білор. *даўгавечны*, *густалісты*; п. *wielkooki*, *dlugofalowy*; ч. *jasnobarvý*, *sizozemský*; болг. *тънкокор*, *пълноводен*; с.-х. *танковрх*, *дугокос*; словен. *krivokljun*, *bledolicep* і под.). Нерідко в першій частині виступає основа числівника (укр. *першотравневий*, рос. *четвероногий*; білор. *другарадны*, п. *pięcioboczny*, ч. *čtyrbarevný*, болг. *третокласен*, с.-х. *петолист*), причому вживання числівникового першого компонента у вигляді основи або в формі род. відм. (рідше називного) в складних прикметниках нічим не відрізняється від вживання відповідних основ чи форм у складних іменниках. Рідше першою частиною є основа займенника; із займенникових основ звичайно виступають *іпо-*, *всье-*, *каждо-* і деякі інші: укр. *іноземний*, рос. *всесторонний*, білор. *тагачасны*, п. *každodniowy*, ч. *svěvolný*, болг. *всенароден*, с.-х. *иноверан*. Значну частину прикметників цього типу становлять *bahuvrīhi*.

При іменниковій другій частині першим компонентом інколи буває також основа іменника (укр. *вагоноремонтний*, рос. *клинолистый*, п. *koźłonogi*, ч. *bokoplodý*).

Досить часто в складних прикметниках другою частиною є прикметник; першим компонентом в цьому випадку може бути основа іменника (укр. *життєрадісний*, рос. *работоспособный*, білор. *зверпадобны*, п. *wiarogodny*, ч. *barvoslepý*, болг. *огнеупорен*) або прикметника (укр. *стародавній*, рос. *золотисто-жёлтый*, білор. *жартаўліва-вясёлы*, п. *gluchoniemy*, ч. *bělorudý*, болг. *лимонено-жълт*, словен. *golonag*). Обидва типи є новими, властивими переважно книжним мовам, причому останній значно продуктивніший за перший. У деяких мовах в межах типу «основа прикметника + прикметник» виділяються ітеративні складні прикметники, тобто такі, в яких двічі повторюється одна й та ж прикметникова основа або прикметник, іноді ускладнений префіксом: укр. *поганий-препоганий*, рос. *сильный-сильный*, ч. *čistočistý* і под. В цих утвореннях підкреслюється, підсилюється ознака, виражена простим прикметником.

В усіх слов'янських мовах поширені складні прикметники з другим дієслівним компонентом, при якому в першій частині най-

частіше буває іменникова основа: укр. *орденоносний*, рос. *судходный*, білор. *землечарпальны*, п. *zdgrowiodajny*, ч. *krkolomný*, словац. *kovogobný*, болг. *плодотворен*, словен. *človekoljuben*, с.-х. *винородан*. В прикметниках цього типу, так само як і в складних іменниках з другою віддієслівною основою, деякі основи є особливо продуктивними (пор. ч. -поспý, -tvogný, -dárný, п. -dajny і под.).

Мало продуктивні типи з прикметниковою або займенниковою основою в першій частині при другому віддієслівному компоненті: укр. *самобутній*, рос. *легковерный*, ч. *hrubomletý*, п. *samokwitły* тощо.

До цих типів близькі утворення з діеприкметником на -ущ-, -ющ-, -ащ-, -ящ- в другій частині, як рос. *металлорежущий*, *живородящий*, п. *samoświecasý*, болг. *главозамайващ*.

При різноманітності типів складних прикметників з основою слова в першій частині зовсім нечисленні типи прикметників-комполитів з певною формою слів у ролі першого компонента. Спільним для кількох слов'янських мов і досить продуктивним типом є тип з числівниковою формою. У східнослов'янських та в чеській мовах це форма род. відм.: укр. *десятипроцентний*, рос. *пятиконецный*, білор. *дзесяцідзённы*, ч. *sedmibarevný*; у словацькій, серболужицьких, словенській, частково українській мовах числівник виступає в формі наз. відм.: укр. *трирічний*, *чотирикутний*; словац. *pät'prstý*, *devät'ročný*; н.-луж. *dwěgłowaty*, *wosymłětny*; в.-луж. *sydomłětny*; словен. *štirikolesen*.

Деякі композити зберігають архаїчну форму числівника: укр. *двоюрідний*, рос. *двугорбый*, болг. *двуцветен*.

Західнослов'янським мовам (крім польської), а також словенській властиві прикметники з відмінковою (найчастіше генітивною) формою іменника в першій частині при прикметнику або дієслівній основі чи діеприкметникові в другій: ч. *láskyplný*, *duchamorný*, *pravděpodobný*; словац. *pozoruhodný*, *platbyschopný*; н.-луж. *cescidostojny*, *swětłabojazny*; в.-луж. *wědylačny*, *chwalbylakomny*; словен. *delazmožen*. У цих же мовах існують композити і з відмінковою формою деяких займенників: ч. *sebetučivý*, словац. *seberovný*, н.-луж. *sebjewědcbny*, в.-луж. *sebjewědomy*, словен. *sebirad*.

У чеській і словацькій мовах у ХІХ—ХХ ст. виникли і поширилися утворення на *sebe-* з порівняльним ступенем прикметника в другій частині: ч. *sebelepší*, *sebekrásnější*; словац. *sebaväčší*, *sebahorší*. Ці композити виражають підкреслено найвищий ступінь ознаки. В інших мовах складні прикметники з відмінковою формою іменника або займенника в першій частині є одиничними (укр. *жалюгідний*, *себелюбний*; рос. *умалиши́нный*, *себялюбивый*; п. *kli-pupodobny*, *karygodny*; с.-х. *себезнао*; болг. *всекидневен* і под.).

Складні прикметники типу в.-луж. *wědylačny* поширені в мовах, які довгий час зазнавали німецького впливу, тому цілком можливо, що продуктивність в них зазначеного типу завдячує наявності в німецькій мові таких прикметників, як *grauenvoll*, *lebensfähig* і под.

(хоча в сучасній німецькій мові колишні флексії *-(e)n*, *-(e)s* в композитах уже втратили своє значення як ознаки родового відмінка і перетворилися на сполучні елементи).

Не є численними в слов'янських мовах прикметники з прислівниковою першою частиною (укр. *багатозначний*, рос. *долгожданный*, білор. *малавядомы*, ч. *všudypřítomný*, п. *wieleznaczący*, болг. *много-обещаващ*, с.-х. *брзометни*).

Одиничними є прикметники, утворені з синтаксичних словосполучень різного типу, як укр. *потойбічний*, рос. *сумасшедший*, ч. *jaksepatří*, п. *wniebowzięty* і под.

Префіксація

Дальшого поширення у творенні прикметників в окремих слов'янських мовах набула і префіксація. Проте розвиток префіксації не йшов шляхом створення словотворчих засобів, характерних лише для прикметників, як це мало місце в суфіксації. Кількість префіксальних прикметників збільшувалася переважно за рахунок утворень на основі словосполучень «прийменник + іменник», причому префікси, як правило, зберігали значення прийменників. Більшість префіксів, що виступає в прикметниках, властива й іншим частинам мови, тобто не є специфічно прикметниковими.

Загальна кількість префіксів, вживаних у прикметниковому словотворі, невелика, однак у сучасних слов'янських мовах префіксальні моделі є в цілому більш продуктивними, ніж у словотворі іменників.

За допомогою префіксів прикметники утворюються від прикметників та від іменників (з прийменникових сполучень), рідше від інших частин мови. При творенні прикметників від неприкметникових основ префіксація, як правило, супроводжується суфіксацією.

Давні іменні префікси *q-*, *pa-* втратили продуктивність в усіх слов'янських мовах (можна, однак, відзначити кілька окремих утворень з префіксом *pa-*, напр., рос. *пасмурный*, діал. *пародной*; укр. діал. *пахмурний* і под.). У більшості слов'янських мов не є дуже численними прикметники і з префіксами *pra-*, *sq-*; *pra-* завжди поширює прикметники (рос. *праисторический*, п. *praodwieszny*, в.-луж. *praserbski*), а *sq-* поєднується як з прикметниками, так і з іменниковими основами: білор. *сузалежны*, *сугучны*, *суцэльны*; словац. *súdobý*, *súradný*, *súznačný*; в.-луж. *subožny*, *suželny*; болг. *сълудничав*, *съсухрен*, *съплеменен*; словен. *sočasen*, *soroden*, *sožalen*. Із східнослов'янських мов найбільш живим префікс *sq-* (*су-*) виявився в українській мові, де наявні такі утворення, як *сукупний*, *сумісний*, *суспільний*, *суцільний* та ін.; певну продуктивність в прикметниковому словотворі цей префікс має також у сербо-хорватській та чеській мовах: с.-х. *субеласт*, *сулуд*, *суманит*, *суврлав*, *суревьив*, ч. *souvěký*, *sojtmenný*. У чеській мові зберіг і розвинув далі продуктивність і префікс *pra-* (з певними змінами в значенні: він

тепер підсилює ознаку, виражену непрефіксованим прикметником, напр., *grarodivný, prazbytečný, prabídný, pralehký*).

Із префіксів якісних прикметників найпоширенішими є *paј-* та **per-*.

Naј- продовжує функціонувати в слов'янських мовах як префікс, що утворює найвищий ступінь порівняння якісних прикметників, причому приєднується він, як правило, до форми вишого ступеня: укр. *найдужчий, найдорожчий*; рос. *наивысший*; білор. *найлепшы, найменшы*; ч. *nejtěkší*; словац. *najslávnejší*; п. *pajriekniejszy*; с.-х. *најлакши* (лише в болгарській мові *най-* виступає завжди при формі першого ступеня: *най-висок, най-широк, най-хубав*).

Префікс **per-*, що також завжди поєднується лише з якісними прикметниками, найбільшої продуктивності набув у південнослов'янських мовах: утворення з ним широко представлені в старослов'янській (*прѣблагъ, прѣбогатъ, прѣвеликъ*), досить поширені в сербо-хорватській (*предраг, претежак, преславан*) і болгарській мовах (*преголям, пресладък, премил*). З старослов'янської префікс *прѣ-* був засвоєний давньоруською мовою і в цій формі (на східнослов'янському ґрунті йому повинен був би відповідати префікс *пере-*) залишається живим в українській, білоруській і особливо в російській мовах.

Самостійно розвинув продуктивність префікс **per-* в чеській та словацькій мовах (ч. *předrahý, přehojný, přechetný*; словац. *prebiedny, predávny, predivný*), досить поширені прикметники на *prze-* і в польській мові, однак тут не виключений чеський вплив.

У деяких мовах при якісних прикметниках вживаються також і інші префікси, вказуючи, так само як префікси *paј-* та **per-*, на більший чи менший ступінь ознаки. В українській мові таким, наприклад, є префікс *за-* (*зависокий, завузкий, замалий*), у білоруській *звыш-* (*звышмагутны, звышглыбокі*), в чеській — *pa-, při-* (*nakyslý, nahluchlý, při hloupý*), в словацькій — *pri-, pa-, po-* (*počerný, priúzky, priostrý, nasladlý*), у польській — *przy-* (*przytwardy, przytłusty*), у нижньолужицькій — *wob-, pa-, po-* (*wobstary, pažoły, połasoly*), в болгарській — *въз-* (*въздебел, възкъс, възнистък*); у сербо-хорватській — *па-, ро-, при-, про-, о-* (*накрив, подобар, подуг, приглуп, просед, ократак*).

У російській мові в функції префікса, що підсилює, підкреслює ознаку, інколи виступає не співвідносний з прийменником префікс *раз-*: *развесёлый, разудалый, разлюбезный* і т. ін. (аналогічні утворення зустрічаються і в чеській мові, напр., *rozmilý, roztodivný*). Подібно до того, як префікс *paј-* ще в праслов'янський період, будучи засобом вираження найвищої міри ознаки, став утворювати найвищий ступінь порівняння прикметників, так префікс *по-* в болгарській мові виявився формантом, що характеризує вищий ступінь: *по-висок, по-кротък, по-умен, по-мек*.

Префіксальні відносні прикметники мають, як правило, імен-

никову основу і виникають на базі словосполучень «прийменник + іменник». Вони особливо поширилися в останні століття, є продуктивними в усіх слов'янських мовах. Найчастіше нові прикметникові утворення постають із сполучень іменника з прийменниками *bezъ, па, за, ро, родъ*, а також **perdъ, падъ, do, *medji, pri, odъ*: укр. *безтурботний, настільний, зарубіжний, погодинний, підсудний, передсвятковий, надрядковий, доречний, міжколгоспний, принагідний, одвічний*; рос. *безбородый, настенный, зауральский, подушный, подкожный, предсезонный, межрайонный, приусадебный*; білор. *бязлісты, нагрудны, запечны, пасезонны, падкалодны, перадпаясьны, надхмарны, дашкольны, міжклетачны*; п. *bezwolny, naser-cowy, zazdrownu, pokrewny, podręczny, przedwieczny, doszczętny, międzyklasowy*; ч. *bezhvězdný, námořní, zahraniční, podtatranský, předčasný, nadokenní, mezistátní*; словац. *bezhviezdny, nástrešný, záriešny, nadsmyselný, príručný, odludný*; болг. *безрък, придворен, поднебесен, надгробен, допотопен, междуградски*; с.-х. *безлюдан, надворни, забрдски, подморски, предизборни, међувремен*; словен. *paglaven, zaploten, pocesten, podjarmen, predmesten, nadmorski, medrečen, odljuden*.

Більшість утворених подібним шляхом прикметників, як видно із наведених прикладів, має суфікс *-n-*, рідше *-ov-, -sk-, -ovsk-* та ін.

У префіксальних прикметниках, що виникли на ґрунті окремих мов, відбиваються особливості форми прийменника-префікса в тій чи іншій мові, а також виступають і властиві лише даній мові прийменники: рос. *внеочередной, внутриатомный, противотанковый*; болг. *предивременен, прекоморски, заддунавски*; словен. *brezkrajen*. У деяких мовах серед таких прийменників-префіксів є складні: укр. *поза-, понад-* (*позаслужбовий, позашикільний, понадплановий*); рос. *небез-* (*небезошибочный, небезупречный*) і под.

Дуже численні в усіх слов'янських мовах прикметники з префіксом *не-*, який зберігає ще міцніший зв'язок з заперечною частиною *не*, ніж інші префікси — з прийменниками. *Не-* завжди поєднується з прикметниками — як з якісними, так і з відносними, незалежно від їх походження та словотворчої будови, напр., укр. *неглибокий, неможливий, нерозсудливий*; рос. *невесёлый, несудожодный*; білор. *нядужы, недалёкі*; ч. *nedávný, nebývalý*; п. *nieuważny, niewczesny*; болг. *нелеп, незлобив*; с.-х. *недраг, неугодан*. *Не-* може виступати також при віддієслівних прикметниках, які без *не* не вживаються: укр. *неосяжний, невідкладний*; рос. *неугомонный, непролазный*; білор. *няздольны, недатыкальны*.

У сучасних слов'янських літературних мовах вживається — переважно при іншомовних словах чи їх основах — ряд запозичених (греко-латинських) префіксів: *a-, anti-, archi-, pro-, inter-, ultra-* та ін. (укр. *анормальний, антирелігійний, архіважливий, ультрафіолетовий, профашистський, інтернаціональний*; рос. *алогичный, антисанитарный, архинелепый, интервокальный, проамериканский, ультралевоый*; білор. *ультрарадыкальны, антысептычны*; ч.

asymetrický, antiklerikální, interkonfesijní, ultrafialový; п. amoralny, antyludowy, arcynudny, ultrakrótki; болг. антихудожествен, ультра-модерен, профашистки; с.-х. антиратни, ультраљубичаст — і под.).

Числівники

Числівники в слов'янських мовах — відносно нова морфологічна категорія. Однак коріння сучасної системи вираження кількості (десятькова система лічби, корені простих числівників) сягає індоєвропейської давнини.

В індоєвропейській прамові існували імена, що були пов'язані з вираженням кількості конкретних предметів (в межах першого десятка, сто та ін.) або з їх порядковістю при перелічуванні: *oīnos, *duuō, *trejes, *kʷetʷer- (*kʷetūr-), *penkʷe, *sʷek's, *septm̥, *ok'-tō(u), *peṇṇ, *dek'm̥, *k'm̥tóm, *tr̥tijos, *kʷetʷert- тощо.

З цих імен на слов'янському ґрунті виступають *oīnos, *duuō, *trejes, *kʷetūr, *k'm̥tóm та порядкові *tr̥tijos, *kʷetʷert- і т. д. Імена *penkʷe — *dek'm̥ або не були успадковані праслов'янською мовою, або рано в ній втрапились.

Засоби вираження числових значень у праслов'янській мові

Праслов'янська мова, зокрема в період її розпаду на окремі слов'янські мови, мала значну кількість імен, утворених від давніх індоєвропейських числівникових коренів. Ці імена та їх сполучення становили досить струнку систему позначень різноманітних кількісних відношень на основі десяткової системи. Разом з тим є мовні свідчення того, що слов'яни користувалися й іншими системами лічби, які з часом були витіснені десятковою.

Кількість предметів від двох до десяти в праслов'янській мові позначалася іменами з давніми індоєвропейськими коренями. З них *два* — *dwaga*, а також, мабуть, *deset* безпосередньо продовжують індоєвропейські форми, а імена *пять* — *devet* утворені на праслов'янському ґрунті від порядкових *пять* — *devet* (подібно до інших іменників на -ь із збірним та абстрактним значенням, що походять від прикметників — пор. укр. *молодь*, *лють*, рос. *чернь*, *новь*); у слов'янських, як і в балтійських мовах, початковий *d-* у *devet* з'явився під впливом наступного *deset*-. Новотвором праслов'янської мови є і слово *jedinь* (*jedьnь*), в якому виділяється коренева частина *jed-* (пор. рос. *ед-ва*), ускладнена суфіксом -ьнъ. З часом суфіксальна частина слова зазнала впливу давньої основи *in-* (< і.-е. *oīnos), звідки виникло контаміноване утворення *jedinь* (наз. відм. чол. р.); у багатьох формах цього слова виступає рефлекс форманта -ьнъ, пор. укр. *одного*, *одному*..., *одна*, *одно* і т. д. Можливо також, що праслов'янське *jedinь* з'явилося в результаті поширення і.-е. *oīnos підсилювальною часткою *jed-*.

Давня індоєвропейська форма *oīnos із значенням «один» засвідчена в старослов'янській мові словами **нн-окъ**, **нн-о-рогъ**, **нн-о-чадъ**; вона ж виступає в українських словах *іниший*, *інакше*, *інколи*, в російських *иноходец*, *иной*, *иногда* і под.

Кількість означали також слова *оба* («той і другий»), *съто* і *tysetja (або *tysotja). Останнє слово відоме, крім слов'янських мов, лише балтійським і германським. Його етимологію точно не встановлено. Припускається, що це складне слово з коренем *съто* в другій частині; загальне значення слова «велика сотня». На означення великої кількості вживалися й інші слова (пор. ст.-сл. **тъма**, **несѣѣда**, **легеонъ** < гр. *λεγεών*).

Слова *јединъ* (*једьпъ*), *дѣва*, *трѣје*, *četure*, визначаючи кількісну ознаку предмета, граматично належали до прикметників: вони мали родові закінчення і узгоджувалися з іменниками в роді, числі й відмінку.

Числівникові назви *рѣтъ*, *šestъ*, *sedmъ*, *osmъ*, *devetъ*, *desetъ*, а також *съто* означали кількість предметів як їх сукупність і мали характер іменників; вони могли мати при собі означення (пор. давньор. *всю десять*, ст.-п. *wszystka sześć*), керували залежним від них словом.

Кількість предметів, більша за десять (крім *съто* і *tysetja), позначалася в праслов'янській мові числівниковими словосполученнями, різноманітними за характером зв'язків між компонентами.

Так, числа другого десятка виражалися прийменниковими конструкціями, що складалися з числівника першого десятка, прийменника на і слова *desetъ* у місц. відм.: *дѣва* на *desetѣ*, *трѣје* на *desetѣ* і т. д.

У конструкціях на означення кількох десятків виявлялася відмінність між граматичними особливостями числівникових слів *дѣва* — *četure* і *рѣтъ* — *desetъ*: перші узгоджувалися з словом *desetъ* (*дѣва desetѣ*, *трѣје desetѣ*, *četure desetѣ*), а другі керували ним, вимагаючи форми род. відм. мн. (*рѣтъ desetъ*, *šestъ desetъ* і т. п.).

Конструкції словосполучень, що позначали кілька сот або тисяч, були цілком аналогічні конструкціям словосполучень на означення кількох десятків: *дѣвъ сътъ*, *tri съта*, *četuri съта*, *дѣвъ *уsetji*, але *рѣтъ сътъ*, *šestъ сътъ*, *рѣтъ *tysetjъ*, *šestъ *tysetjъ* і под.

Кількість з одиниць та десятків, одиниць та сотень, десятків та сотень і т. д. виражалася сполученнями, в яких компоненти були незалежні і пов'язувалися сурядним сполучником, причому здебільшого спочатку називалися більші числа, а потім менші, хоча в конструкціях з одиниць та десятків, десятків та сотень можливий був і зворотний порядок розташування компонентів: *дѣва desetѣ* і *јединъ* при *јединъ* і *дѣва desetѣ*.

На означення одиниць третього десятка вживалися також і прийменникові сполучення, причому одні з них — з прийменником на — були аналогічні конструкціям для назв другого десятка (напр., *дѣва* на *дѣва desetѣ*), а в інших використовувався прийменник

*medjō з керованою ним формою орудного відмінка слова desęť: dъva *medjō desęťma, trъje *medjō desęťma і т. д.

Рахунок міг вестися і відніманням.

Кількість виражалася в праслов'янській мові також словами обоjъ, dъvojъ, trojъ, četverъ (četvorъ), pęterъ (pętorъ), šestęrъ (šestorъ), sedmerъ (sedmorъ), osmerъ (osmorъ), devęterъ (devętorъ), desęterъ (desętorъ). Утворення обоjъ, dъvojъ, trojъ, četverъ є індоевропейськими, а pęterъ — desęterъ з'явилися в праслов'янській мові. За граматичними формами це були займенникові слова (обоjъ, dъvojъ, trojъ мали такі ж форми, як тоjъ, tvojъ) та прикметники (četverъ — desęterъ); і ті, і другі узгоджувалися з означуваними іменниками. На відміну від числівникових слів типу jedinъ, dъva, pęť і под., вони означали, ймовірно, певну кількість груп предметів або предметів одиничних однотипних, але чимсь неоднакових, у чомусь несхожих (пор. давньор.: двои люди, едины смѣющеся, а другии плачущася).

На означення кількості конкретних предметів могли вживатися й слова, основи яких не були пов'язані з давніми числівниковими коренями (типу укр. *копа*).

У праслов'янській мові знаходили вираження також дробові величини. Дуже давнім є слово polъ «половина», пов'язане з індоевропейським коренем *phel- «бити», «колоти», «розщеплювати». На позначення інших частин одиниці вживалися іменники, утворені від основ порядкових числівників за допомогою суфікса -ina: tretina, *četrъtina, pętina, šestina, sedmina, osmina, devętina, desętina. Кількість з двох і більше частин виражалася словосполученням: tri *četrъtiny, pęť osminъ і под.

Словосполучення з іменника polъ і нечленного порядкового прикметника у формі род. відм. однини позначали величини, що склалися з цілого й половини: polъ vъtora ($1\frac{1}{2}$), polъ pęta ($4\frac{1}{2}$), polъ desęta ($9\frac{1}{2}$).

На порядковість предметів при перелічуванні вказували прикметники *pъgvъ, vъtorъ, tretъjъ, *četrъgtъ, pęť, šestъ, sedmъ, osmъ, devęť, desęť, sъť. За винятком перших двох, у них виступають ті ж самі індоевропейські корені, що й в кількісних числівникових назвах.

Давнє значення прикметника *pъgvъ—«той, що стоїть перед всіма іншими» (і.-є. корінь *pъg-, що з іншою огласовкою та іншим суфіксом виступає в прийменнику *перед*). Етимологію слова vъtorъ остаточно не встановлено (у ньому виділяється давній і.-є. суфікс -tor/-ter при неясній першій частині). Праслов'янське tretъjъ частково відбиває і.-є. *trętijos (з іншою огласовкою кореня). У дальших порядкових, що також успадковані з індоевропейської прамови, виступають індоевропейські прикметникові суфікси *-to- (*četrъgtъ, pęť, šestъ, devęť, desęť) і *-mo- (sedmъ, osmъ).

Для чисел, більших 10, порядкові вживалися рідко, і праслов'янська мова не знала єдиного типу їх утворення (у старослов'ян-

ській мові зустрічаються, наприклад, і словосполучення типу **шестый на десяте** і складні прикметники типу **осмондесатый** або з суфіксом: **двадесатый**).

Числівники і числівникові слова в слов'янських мовах

Розвиток числівникових назв у слов'янських мовах відбиває процес удосконалення людського мислення, здатність його до все вищого ступеня абстрагування. Протягом століть сталися значні зміни в семантиці і в граматичних категоріях багатьох числівникових утворень.

Найважливіші зміни характеризують розвиток тих числівникових назв, які в сучасних мовах визначаються як кількісні числівники. З прикметників, іменників і синтаксичних сполук ці назви поступово перетворилися на своєрідний клас слів. Семантично ці слова, втрачаючи колишню предметність, набували з часом все більш абстрактних значень, виражаючи «чисту» кількість, у сучасних мовах іноді зовсім незалежну від конкретних предметів (пор. назви чисел у математиці). У граматичному відношенні така семантична еволюція супроводжувалася уніфікацією граматичних форм і зв'язків, що виявилось у втраті категорій роду і числа, у тенденції до спрощення відмінювання, у змінах синтаксичних зв'язків і под. Кількісно розглядувана група слів значно зросла за рахунок колишніх синтаксичних сполук, що перетворилися на зрощення. Однак процес уніфікації граматичних особливостей числівникових слів і консолідації їх в окрему частину мови — числівники — не закінчився, що обумовлює їх значну морфологічну строкатість в усіх слов'янських мовах.

Числівникові назви для чисел першого десятка збережені всіма слов'янськими мовами. З перших чотирьох слів, що формально являли собою прикметники, всю систему закінчень має лише слово *jedinъ*. У числівника *dъva* вже виявляється тенденція до втрати прикметникових категорій: у деяких говірках української, польської і словацької мов форма *dъva* вживається при іменниках усіх трьох родів; проте здебільшого старе розрізнення родів збереглося: у більшості слов'янських мов — як у літературному вжитку, так і в діалектах — є і форма чол. роду *dъva*, і форма жін. та середнього роду з колишнього *dъvě*. У східнослов'янських, польській і сербохорватській мовах форма *dъva* поширилася і на середній рід.

Числівникові назви для чисел 3 і 4 в більшості мов виступають лише в одній формі: колишньому жіночому (укр. *три*, *чотири*; ч. *tři*, *čtyři*; с.-х. *три*, *четири* і под.) або чоловічому роді (рос. *четыре*); у словенській є і *tri*, *štiri* (чол. р.), і *tri*, *štiri* (жін. та середн. р.).

Дальші прості числівники — на позначення чисел 5—10, поступово втрачали граматичні категорії іменників і, як і числівники *jedinъ* — *čtyre*, зазнавали певних фонетичних змін відповідно до

особливостей фонетики кожної з слов'янських мов (пор. укр. *п'ять*, п. *pięć*, н.-луж. *řeś* або п. *dziewięć*, с.-х. *девет*, н.-луж. *žewjeś*).

У польській, словацькій та серболужицьких мовах з'явилися чоловічо-особові форми кількісних числівників (до *два*, *оба*, *ма-буть*, не без впливу *двою*, *обою*): п. *dwaj*, *obaj*, *trzej*, *czterej*; словац. *dva*, *oba*, *traja*; в.-луж. *dwaj*, *wobaj*, *tro*, *štyrjo*, *pjećo* і т. д.; н.-луж. *tśo*, *styŕo*, *řeśo* і т. д. (пор. також укр. діал. *двайе*, *обайе* *трийе*).

З праслов'янських простих числівникових назв збереглося також слово *съто*; у нижньолужицькій поряд з ним вживається *hundert*, а в полабській зафіксовані лише *disa(t)disōt* або *pat stid'ě*, пор. також у кашубських говірках *pięć štyg* (з нім. *Stiege* «20 снопів», потім взагалі «двадцять»).

Як уже зазначалося, числа, більші за 10, виражалися в праслов'янській мові синтаксичними сполученнями різного типу (вони ще в основному збережені в старослов'янській мові). Частина цих словосполучень — переважно ті, в яких компоненти були зв'язані за підрядним типом зв'язку — перетворилася на ґрунті окремих слов'янських мов на зрощення. Пам'ятки зберегли свідчення про різні етапи цього процесу.

Найбільш «міцними» зрощеннями є числівники на позначення чисел другого десятка (з сполучень типу *jedīnъ na desęte*). Ці утворення зазнали значних фонетичних змін, насамперед редукції другої частини, і в сучасних мовах сприймаються як прості слова: укр. *одинадцять*, *дванадцять* і т. д.; п. *jedenáście*, *dwanaście* і т. д.; ч. *jedenáct*, *dvanáct*; словац. *jedenást'*, *dvanást'*; с.-х. *једанаест*, *дванаест*; болг. (розм.) *единайсет*, *дванайсет* — і под.

На складні числівники перетворилися також словосполучення, що означали десятки, як укр. *двадцять*, *тридцять*, *п'ятдесят* (давньор. *два десяти*, *три десятє*, *пять десятъ*). Однак у назвах десятків між окремими слов'янськими мовами існують деякі відмінності. Так, у східнослов'янських мовах виникли новотвори для назв чотирьох і дев'яти десятків: у давньоруській мові існували словосполучення *четыре десятє* і *девять десятъ*, але вже з XIII—XIV ст. їх заступають слова *сорокъ* і *девѧсто*. *Сорокъ* етимологічно пов'язане з *сорочка* і первісно мало конкретне значення: *сорокъ* або *сорочокъ* — це був мішок, який вміщував 40 шкурок соболів на повну шубу. З часом назва для сукупності чотирьох десятків шкурок стала вживатися на позначення чотирьох десятків інших предметів і згодом повністю витіснила у східних слов'ян загальнослов'янське *четыре десятє* (деякі вчені пов'язують слов. *сорокъ* з гр. (τε)σσαράκοντα «сорок»). У словацьких говірках для «чотирьох десятків» є вираз *теги* (з угорськ. *négy*).

У числівнику *дев'яносто* вбачають і.-е. діал. *neunenġmta* (лат. *nonaginta*, гр. *ἐνενήκοντα*, гот. *niuntēhund* з тим самим значенням), що як архаїзм збереглося в східних діалектах праслов'янської

мови і трансформувалося в сучасну форму внаслідок дисиміляції і уподібнення до *дев'ятнадцять*.

При літературних укр. *дев'яносто* і білор. *дзевяноста* в говірках цих мов, особливо західних, поширений числівник *дев'ятдесят*, *дзевацьдзесят*; при *шістдесят* відомі також укр. *копа*, білор. *капа*.

У полабській мові в значенні *двадцять* вживалося слово *disat-posti*, а також запозичення з середньоніжньонімецької *stid'ë*, а в значенні «30» — сполучення *pöl t'ürë* < *polъ* *кору*; пор. також укр. *півкопи*.

У деяких мовах числівники, що означають 20, 30, 40, підпали в останній частині під вплив форми числівників другого десятка — пор. укр. *-дцять*, в *двадцять*, *тридцять*, діал. *штирадцет*, рос. *-дцать*, білор. *-ццаць*, болг. розм. *-йсет* (*двайсет*, *трийсет*, *четирийсет* при *осемнайсет*, *деветнайсет*), макед. *-есет* і под. У сербо-хорватській літературній мові друга частина числівників 20—40 відбиває вплив форми числівників 50—90: *двадесет*, *тридесет*, *четрдесет* аналогічно до *педесет*, *шездесет* і т. д. У словенській мові цей вплив захопив лише числівники *trideset*, *štirideset*, у полабській *citërdišqt*.

Словосполучення, якими в праслов'янській мові позначалися сотні, перетворилися на зрощення не в усіх слов'янських мовах. Так, чеська, лужицькі, сербо-хорватська, словенська мови виражають відповідні поняття синтаксичними сполученнями, причому найкраще зберегла давньослов'янські особливості цих словосполучень чеська мова (пор. *dvě stě, tři sta, pět set* і т. д.). У словенській та словацькій мовах *sto* завжди незмінне (*dvesto, sedemsto* і т. д., пор. подібне і в південно-західних українських говірках: *двасто, тристо, штиристо* і т. д.); у лужицьких мовах *sto* при позначенні чисел 500, 600 і т. д. набуває іншої форми родового відмінка: *stow* (в.-луж. *pjeć stow, šěsć stow* і т. д., н.-луж. *pěs stow, šesć stow* та ін.) — подібна ж форма спостерігається і в південно-західних українських говірках: *п'ять стіў, шість стіў* і т. д.; у сербо-хорватській, болгарській і македонській мовах вживається певна форма слова *стотина*: с.-х. при *двеста, триста* — і *две стотине, три стотине*, далі *четири стотине, пет стотина, шест стотина* і т. д., болг. *четиристотин, петстотин, шестстотин* і т. д., макед. *четиристотини, петстотини, шестстотини* і т. д. У нижньолужицькій поруч з *dwě sćě, tři sta* і под. можливі сполучення *dwa hundreda, tři hundredy* і под.

Зрощення, що виступають на місці цих словосполучень в інших мовах, майже не зазнали фонетичних змін і редукції, їх компоненти зберігають значну самостійність — аж до відмінювання в деяких мовах першої частини (пор. укр. *двохсот*, п. *dwustu, pięciuset* і под.).

«Десять сотень» у більшості слов'янських мов позначається давнім словом: укр. *тисяча*, рос. та білор. *тысяча*, п. *tysiac, ч. tisíc*, слов. *tisíc*, в.-луж. *tysac*, словен. *tisoč*. У болгарській, македонській і сербо-хорватській мовах виступає запозичення з грецької

χιλιάς, χιλιάδος (болг. *хилѧда*, макед. *илѧда*, с.-х. *хилѧда* паралельно з *тисуѧа*). Поряд з давньою слов'янською назвою в нижньолужицькій і словенській мовах вживається відповідно *towzynt*, *tavžent* (з нім. *tausend*). У діалектах української, словацької і словенської мов є запозичення з угорської — укр. *езер*, *изир*, словац. і словен. *jezer(o)* (угорськ. *ezer* «тисяча»). У полабських пам'ятках зафіксовано *disat patstid'ě*, а в нижньолужицькій можливі *tysac* і *towzynt*, *žaseš stow* і *žaseš hundredtow*.

Аналогічно до застиглих, незмінних форм *dvesto*, *tristo* і под. в словацькій мові з'явилися зрощення на позначення тисяч: *jeden-tisíc*, *dvatisíc*, *tritisíc* і т. д. Інші слов'янські мови виражають ці числа словосполученнями.

У деяких мовах можлива лічба сотнями. Так, у словацькій мові є числівники *jedenást'sto*, *dvanást'sto* і т. д. і навіть *jedenást'tisíc*, *dvadsat'tisíc*, *stotisíc*, *dvestotisíc* і т. д. Подібні форми зустрічаються в українських говірках Закарпаття: *йеденац'ц'ат'сто*, *дванац'ц'ат'сто* і т. д., а також *двац'ц'им'сто*, далі *двац'ц'им'йеден-сто* і под.

Для позначення одиниць з двома і більше десятками, одиниць і десятків з сотнями, сотень з тисячами і т. д. в усіх слов'янських мовах, як і в праслов'янській, вживаються переважно синтаксичні сполучення. У словацькій мові числа з одиниць і десятків виражаються на письмі зрощеннями: *dvadsat'jeden*, *tridsat'dva*, *devät'desiat-devät'* і т. п. У чеській, словацькій, серболужицьких мовах можливі паралельні конструкції типу ч. *dvacet jeden*, *dvacet dva* та под. і *jedenadvacet*, *dvaadvacet* і т. д., у словенській сполучення типу *ena-indvajset* є літературними, а *dvajset* *ena* — діалектними. Крім того, в деяких чеських говірках зафіксовані архаїчні форми *dvamecítma*, *třimecítma* і т. д. з давніх сполучень типу *dva mezi desietma*.

Більш різноманітна доля в окремих слов'янських мовах утворень типу *дѣвоѣ* і *рѣторѣ*. Болгарська і македонська мови зовсім утратили їх у самостійному вжитку. Відповідні основи виступають, однак, у досить численних іменниках, прикметниках і прислівниках з різноманітними суфіксами (пор. болг. *двойка*, *двоя*, *двояк*, *двоица*, *троица*, *троен*, *тройка*, *четворка*, *четворичка*, *осморка*, *десеторен* та ін., макед. *двајца*, *четворица*, *троен*, *седморен* і под.).

Натомість чеська, словенська і серболужицькі мови зберегли і самі форми, і — значною мірою — їх давні значення. В чеській мові існують як іменні (в наз. і знах. відм.), так і займенникові форми (в усіх відмінках) цих давніх числівникових прикметників. Добре збереглося і колишнє їх дистрибутивне значення: *dvójí sukno* означає «сукно двох гатунків», *paterá včs* «річ у п'яти видах або гатунках» — і под. Схожу картину являють серболужицькі та словенська мови.

Сербо-хорватській мові відомі лише іменні форми середнього роду (*двоје*, *троје*, *петоро*, *десеторо*), що мають дистрибутивне

значення, і форми множини (*двоји* або жін. р. *двоје, троји, четвори, десетори*), вживані в кількісному значенні при іменниках *pluralia tantum* або таких, що означають парні предмети. Ці ж форми в подібному значенні є в південно-західних говірках української мови.

Форми розглядуваних давніх числівникових прикметників з виразним дистрибутивним значенням (особливо в перших трьох-чотирьох утвореннях) були вживані в давньоруській мові. Однак пам'ятки свідчать про поступовий занепад цієї категорії слів на східно-слов'янському ґрунті. У сучасних східнослов'янських мовах виступають лише іменні форми середнього роду, що повністю втратили колишнє дистрибутивне значення і зараз виконують функцію звичайних кількісних числівників (це відбилося і на їх синтаксичних зв'язках з іменником, яким вони керують так само, як і кількісні: пор. *дев'ять студентів* і *дев'ятеро студентів*). В українській мові кількість числівників типу *двоє, п'ятеро* більша, вони в цілому вживаніші і коло іменників, з якими вони можуть поєднуватися, ширше, ніж у білоруській і, особливо, в російській мовах. Російська мова зберегла в непрямих відмінках для утворень *двоє, троє, четверо* прикметникові закінчення, в українській ці закінчення втрачені і числівники на *-єро* в непрямих відмінках мають форми відповідних кількісних.

Подібна ж доля дистрибутивних числівникових утворень і в польській та словацькій мовах, де також вживані лише форми середнього роду із значенням кількісних числівників (п. *dwoje, troje, czworo, pięć*; словац. *dvoje, troje, štvoro* і т. д.).

З праслов'янських утворень, що вживалися на позначення дробових величин, більшість слов'янських мов зберегла тією чи іншою мірою іменники на *-ina*. У чеській, словацькій, верхньолужицькій, сербо-хорватській і болгарській мовах поширені всі іменники на *-ina* від числівників першого десятка; в інших мовах залишилися лише окремі з них (напр., укр. *третина, четвертина*, однак діал. і *п'ятина, шестина, семина* і т. д.; п. *trzecina*; словен. *tretjina, osmina* і т. д.). З часом деякі слова на *-ina* набули нового значення (пор. укр. і рос. — вже застаріле — *десятина* «міра земельної площі», словен. *desetina* «частина врожаю, що віддавалася поміщику», *sedmina* «поминки на сьомий день смерті» і т. д.).

Словосполучення типу *polъ vъtoгa* здебільшого перетворилися на зрощення, що вживані в польській, нижньолужицькій, словенській мовах (у словацькій і верхньолужицькій компоненти пишуться досі окремо); синтаксичні сполучення з повною формою порядкового прикметника виступають у чеській мові: *půl druhého, půl třetího* і т. д., з формою ж. р. в словацькій: *pol druhéj, pol tretej*; пор. також п. *poltorej, poltrzeciej* і под. У літературних східнослов'янських мовах із зрощень розглядуваного типу вживані лише укр. *півтора, півтораста*, рос. *полтора, полтораста*, білор. *пайтара, пайтараста*, хоча в діалектах збереглися й інші: укр. *півдруга, півтретя, півчетверта* і т. д., білор. *пайтраця, пайчварта* і под.

Як правило, такі зрощення не зазнали фонетичних змін. Виняток становить лише перше утворення — *півтора* (рос. *полтора*, п. *rółtora* і т. д.), в якому сталося спрощення групи приголосних: *роль вѣтора* > *polvтора* > *polтора*. У деяких мовах, де порядковий *вѣтогъ* був витіснений словом *другъ*, змінився відповідно і компонент сполучення, з якого виникло зрощення (напр., с.-х. *пѣдруг* або в.-луж. *rołdra* < *роль druha* із значно редукованою кінцевою частиною). Однак в українській, білоруській, нижньолужицькій мовах збереглося відповідно *півтора*, *пайтара*, *połtega* при порядковому укр. *другий*, білор. *другі*, н.-луж. *drugí*.

У сучасних слов'янських мовах існує ще один спосіб позначення дробових величин — словосполучення типу укр. *одна друга*, *три п'ятих* і под. У літературних мовах цей спосіб, як найбільш універсальний, став основним. Він є єдиним у південнослов'янських мовах, які, за винятком словенської, не зберегли словосполучень типу *роль вѣтора* і не мають зрощень, подібних до тих, що виникли на їх базі в інших мовах.

Порядкові числівники в сучасних мовах абсолютно корелятивні з кількісними числівниками, якими позначаються цілі числа. За формами всі порядкові числівники є прикметниками.

Порядкові першого десятка успадковані всіма слов'янськими мовами з незначними, переважно фонетичними, змінами з праслов'янської. Найбільше відмінностей являють форми перших двох утворень. Російська, словацька та всі південнослов'янські мови для першого порядкового числівника мають відповідники праслов'янському *рѣгъвъ; у чеській праслов'янське *рѣгъвъ поширене суфіксом *-ьп-* (*ргъпї*). В українській, білоруській і польській мовах виступає форма вищого ступеня цього прикметника: укр. *перший*, білор. *першы*, п. *pierwszy*. У серболужицьких мовах у функції першого порядкового числівника вживається інший прикметник: н.-луж. *grědny*, в.-луж. *grěpni*.

Основа другого порядкового числівника також не збігається з основою кількісного; при цьому праслов. *вѣтогъ* є лише в старослов'янській, російській, болгарській та македонській. У решті мов це слово витіснив прикметник *другъ*, а давня основа збереглася лише в назві другого дня тижня (укр. *вівторок*, ч. *úterý*, с.-х. *уторак* і т. д.). У македонській мові давнє *втор(и)* виступає паралельно з *друг(и)*.

Всі інші порядкові числівники першого десятка успадковані з праслов'янської і мають у кожній мові відповідне до особливостей цієї мови фонетичне оформлення.

Порядкові числівники до назв чисел другого десятка і вище утворювалися від кількісних числівників за зразком відношення *дев'ять* — *дев'ятий*, *десять* — *десятий* паралельно з усталенням відповідних форм кількісних числівників (пор. укр. *одинадцять* — *одинадцятий*, але давньор. *първъ на десяте*).

Сучасні слов'янські мови мають струнку систему порядкових

числівників. Різниця між окремими мовами в їх утворенні досить незначна.

Формальною прикметою порядкових числівників в усіх слов'янських мовах став суфікс *-t-*, який додається до кількісного числівника (якщо основа останнього закінчується цим звуком, то в більшості мов додається лише прикметникове закінчення). При цьому порядкові утворюються не тільки від тих числівникових назв, що є словами, а й від частини тих, які мають форму словосполучень (пор. ч. *dvě stě* — *dvoustý* і под.). У македонській мові суфікс *-ти* додається до кількісних числівників (у тому числі першого десятка) незалежно від їх кінцевих звуків: *петти, деветти, педесетти*. У кашубських говірках порядкові 11—19 і 20—90 мають прикметниковий суфікс *-n-*: *dvanastni, pincastni, šezęestni* і т. д.

Від кількісного *сто* порядковий в українській, російській і білоруській має форму укр. *сотий*, рос. *сотый*, білор. *соты*, у польській *setny* (каш. *setni*), в чеській і словацькій *stý*, в серболужицьких *stoty*, в сербо-хорватській *стоти* або *стотинити*, в словенській і македонській *stoti, стоти*, в болгарській *стотен, стотни*. Порядкові від числівників на позначення тисячі, мільйона, мільярда і т. д. утворюються переважно прикметниковим суфіксом *-n-* (*-en*): укр. *тисячний, мільйонний*; болг. *хияден, милионен*. Чеська, верхньолужицька, словацька мови для порядкового від **tysetja* мають прикметникову форму без суфікса *-n-*: ч. *tisící*, в.-луж. *tysaśi*, словац. *tisíci*. У деяких мовах виступають інші суфікси: п. *milíonowy*, діал. (каш.) *tyśiński*, словац. *miliónový*, болг. *милиардов, с.-х. хиядит*.

У порядкових від назв кількох сотень, тисяч, мільйонів у кожній з слов'янських мов виступає, як правило, властива їй форма порядкового від 100, 1000, 1000000 і та чи інша форма кількісного числівника в першій частині (в одних мовах це форма називного відмінка: н.-луж. *dwahundertny*, с.-х. *двестотинити*, болг. *петстотни, двехияден*, макед. *трисотен* і под., в інших — родового: укр. *двохсотий, трьохтисячний*, рос. *пятимиллионный*, п. *czterechsetny*, але *pięćsetny, sześćsetny*, ч. *pětistý* і под.; словацька мова має форми *dvojstý, trojstý*).

Порядкові до кількісних числівників, що означають одиниці з десятками (від 20 і вище), одиниці з сотнями, десятки з сотнями і т. п., є здебільшого в слов'янських мовах словосполученнями (однак ч. *jedenadvacátý* і под. до *jedenadvacet* і под.; словац. *jedenadvadsiaty* і т. д. до *jedenadvadsat'* і т. д.).

Прислівники

Прислівники як окремий лексико-граматичний розряд слів сформувалися на базі інших частин мови, переважно імен. Ця категорія постала здебільшого в результаті закріплення деяких форм змінюваних слів, часто вживаних у значенні обставини. Процес

адвербіалізації був відомий, мабуть, ще індоєвропейській прамові, однак давні прислівники, спільні для кількох індоєвропейських мов, дуже нечисленні.

Адвербіалізація різноманітних форм була важливим засобом збільшення кількості прислівників у праслов'янській мові.

Своєрідність шляхів виникнення прислівників спричинилася до того, що у них відсутня система словотворчих засобів, подібна до розвиненої, здавна сформованої системи словотворення в інших повнозначних частинах мови. Разом з тим у деяких прислівниках уже виділяються специфічно прислівникові суфікси.

Найдавніший шар серед прислівників становлять утворення з займенниковими основами: ст.-сл. *къде*, санскр. *kúha* < *kúdha, гот. *kudā*. У цих утвореннях, що з'явилися здебільшого вже на ґрунті праслов'янської мови, виділяються суфіксальні елементи *-de*, *-qdy*, *-qda*, *-amo*, *-li* та ін.: *къде*, *опъде*, *сьде*, *къды*, *тъда*, *тамо*, *толи*, *коли* і под.

Часто прислівники праслов'янської мови становили різноманітні застиглі форми імен. Серед них виділяється група прислівників на *-о* (типу *тъпого*, *гогько*), що за походженням є формами наз.-знах. відм. одн. атрибутивних імен середнього роду. Адвербіалізація цих форм проходила, можливо, ще тоді, коли іменники і прикметники були розмежовані слабо і іменні форми мали значення як іменника, так і прикметника, залежно від їх функції в реченні; розглядувані форми на *-о*, *-е* виступали в значенні, близькому до іменникового, інакше важко уявити їх вживання при дієслові (пор. наявність іменникового значення в таких словах тієї ж форми, як *dobro*, *zъlo*, *bъlgo, *lîxo* і под.). Переходили в прислівники й інші відмінкові форми (переважно однини, рідше двоїни та множини): *въсѣга* (род. одн.), *sъtoricejо* (орудн. одн.), *ljutě*, *gorě* (місц. одн.), *medjо (знах. однини), *moъьsky* (орудн. мн.) та ін.

Серед праслов'янських відзайменникових прислівників є також адвербіалізовані форми середнього роду займенникових прикметників, напр., *jako*, *tako*, *inako*, *vsako*.

Могли, очевидно, адвербіалізуватися і відмінкові форми імен та займенників з прийменниками (типу *okolo*, *potomъ*).

Загальна кількість прислівників праслов'янського походження невелика, до того ж частина з них вийшла з ужитку в усіх або в деяких мовах — пор. рос. *куда*, *туда* при укр. *куди*, *туди*, білор. *куды*, *туды*, п. *kedu*, *tedu* і при відсутності в усіх цих мовах давніх форм на *-qdu* (ст.-сл. *къдоу*, *тъдоу*). Основна маса прислівників виникла на ґрунті окремих слов'янських мов переважно в історичний період. Пам'ятки свідчать про те, що поповнення складу прислівників було весь час активним процесом; досить активним залишається цей процес і в сучасних мовах. Шляхи збільшення кількості прислівників, в основному, успадковані з праслов'янської мови і тому є спільними для всіх слов'янських мов. Разом з тим

кожна мова з часом набула певних специфічних рис як щодо конкретних форм прислівників, так і щодо їх утворення.

Частина прислівників у всіх слов'янських мовах походить від давніх прислівників із займенниковими основами, що поширились різними афіксами і частками: укр. *наскільки, будь-коли, абияк, де-небудь*; рос. *когда-то, столько, нигде*; білор. *зайсёды, калісьці, дагэтуль*; п. *kiedyś, jakkolwiek, nigdy*; ч. *takhle, odkudsi, jakkoli*; словац. *skade, dovtedy, hentam*; болг. *когато, някак, еди-къде*; макед. *секогаш, кога-годе*; с.-х. *некамо, којекуд, кагдог*; словен. *kakor, od kod* та ін.

Однак головним способом поповнення складу прислівників у слов'янських мовах була і залишається адвербіалізація. Найчастіше адвербіалізуються різні форми імен.

Велика кількість прислівників у всіх слов'янських мовах є відприкметниковою. Особливо зросла група прислівників на -о, -е (типу *гогько*). Здебільшого це прислівники на -о: укр. *високо, щасливо*; рос. *хорошо, шумно*; білор. *даўно, цесна*; п. *długo, lekko*; ч. *často, blízko*; словац. *tícho, živo*; н.-луж. *powo, skogo*; болг. *радостно, глухо*; макед. *гордо, крепко*; с.-х. *добро, мудро*; словен. *dragó, svetló*; після м'яких основ може виступати кінцевий -е (укр. *охоче*, рос. *искренне*, ч. *svěže*, в.-луж. *wjele*); найчастіше це форми вищого і найвищого ступеня: укр. *більше*, рос. *суше*, ч. *blíže*, с.-х. *више*, словен. *bolje*). У деяких мовах, зокрема в тих, де вживані короткі прикметники в атрибутивній функції, з'явилася тенденція до формального розмежування прикметникових та прислівникових форм. Так, у словенській мові в прислівниках на -о наголос завжди на кінці (*gorkó, rustó*), в сербо-хорватській інколи міняється інтонація наголошеного складу (прикм. *мўдро, лёпо* і присл. *мудро, лёпо*), в македонській у деяких прислівниках замість кінцевого -о з'явився -у (*малу, блиску* і под.).

Прислівники на -е < -ě (укр. -і < -ě) виникли внаслідок адвербіалізації коротких прикметників у формі місц. відм. одн.: ст.-сл. *кротѣцѣ, лютѣ*; укр. *далі, нині, діал. вірні, красні*; рос. *кроме*; п. *łaskawie, dalece*; ч. *zdravě, vesele*; словац. *krásne, zle*; н.-луж. *slabje, mudrje*; в.-луж. *hordže, kruće*; болг. *твърде, добре*; словен. *gori, doli*. Ці прислівники широко вживані в польській, чеській, чимало їх в серболужицьких мовах; у словацькій та лужицьких мовах нерідко співіснують паралельно прислівники на -о і на -е (словац. *gýchle і gýchlo*, н.-луж. *spěšne і spēšno*, в.-луж. *slódcе і slódko*); пор. також укр. *навмисне і навмисно* і под. У сучасних східних та південних слов'янських мовах, а також у словацькій форми типу *l'utě* нечисленні або відсутні зовсім—їх витіснили прислівники на -о.

У більшості сучасних мов прислівники на -о, -е утворюються від якісних прикметників незалежно від їх уживання в тій чи іншій функції і формі — тобто колишні відмінкові закінчення імені перетворилися на словотворчі специфічно прислівникові форманти (пор. укр. *абсолютно*, рос. *коллегиально*, ч. *oficiálně* і под.).

Подібно до цього на прислівниковий суфікс перетворилося колишнє закінчення орудн. відм. мн.-у в словах типу ст.-сл. *словѣньскы*. У формі орудн. відм. мн. вживалися в значенні обставин переважно короткі прикметники на *-ьск-*: ст.-сл. *равьскы*, *грѣчьскы*, ст.-п. *ludzki*, *towarzyski*, але поряд з цим укр. *вельми*. Прислівники на *-ьску* відомі більшості слов'янських мов (укр. *молодецьки*, рос. *дружески*, білор. *мастацкі*, ч. *sestersky*, словац. *vedecky*, н.-луж. *serbski*, в.-луж. *katolski*, болг. *юнашки*, макед. *херојски*, с.-х. *хрватски*, словен. *petški* і под.), хоча в деяких мовах ці утворення великого поширення не набули. Зокрема дуже нечисленні вони в українській та білоруській мовах, тоді як, напр., у російській та чеській становлять продуктивний тип. Прислівники на *-ьску* можуть виступати з префіксом *по-* і тоді найчастіше мають значення порівняння, уподібнення (укр. *по-геройськи*, рос. *по-детски*, словац. *po l'udsky*, болг. *po български*, макед. *po турски*). У білоруській, польській, нижньолужицькій мовах таке ж значення мають прислівники на *po-* з кінцевим *-u* (закінчення дав. відм. одн. іменної відміни): білор. *па-брацку*, п. *po królewsku*, н.-луж. *po ser(b)sku*. У верхньолужицькій співіснують прислівники на *-ski* і *-sce*; напр., *pěmski* і *pěmsce*. Під впливом, очевидно, численних прислівникових форм на *-o* в словенській мові з'явилися прислівники типу *po gosposko*, *po očetovsko*.

Крім форм на *-o* (*-e*), *-ě* та *-ьску*, безприйменникові форми коротких прикметників адвербіалізувались рідко; натомість форми різних відмінків з прийменниками в багатьох мовах досить численні (здебільшого це одиниця прикметників чол. роду). Давніми спільними для кількох мов є такі типи:

1. Род. відм. одн. з прийменниками *do*, *od*, *z*, рідко *bez*: укр. *віднедавна*, *затемна*, *зрідка*, *стиха*; рос. *досыта*, *искоса*, *смолоду*; білор. *да пазна*, *злѣску*; п. *z rzadka*; ч. *zvolna*; словац. *dopodrobna*, *zhlboka*; в.-луж. *zniska*, *bjezmała*; н.-луж. *z lažka*; болг. *отдавна*; с.-х. *доскора*, *заиста*; словен. *docela*, *zgrda*.

2. Дав. відм. одн. з прийменником *po*, рідко *k*: укр. *потиху*, рос. *попусту*, білор. *паблізу*, п. *po prostu*, ч. *pohotovu*, н.-луж. *po malu*, словен. *kmalu*.

3. Знах. відм. одн. з прийменниками *па*, *за*, *в*: укр. *напевно*, *вліво*; рос. *начисто*, *запросто*; білор. *зажыва*, *навечна*; п. *pa daremno*, *zaćowno*; словац. *pargavo*; макед. *надолго*; с.-х. *наскоро*, *зацело*.

4. Місц. відм. одн. з прийменниками *па*, *в*: укр. *нарівні*; рос. *налегке*, *вкратце*; білор. *нагатове*; ч. *namnoze*.

Значно менше адвербіалізованих повних прикметників. Прислівники, що походять з повних форм, є пізнішими, ніж ті, що виникли з коротких, і властиві здебільшого одній або кільком найбільш спорідненим мовам. Так, у східнослов'янських та в польській мовах з'явилися прислівники з префіксом *po-* та давальним відм. одн. повного прикметника чол. р.: укр. *по-людському*, рос. *по-прежнему*, білор. *па-святочнаму*, п. *po dawnemu* (укр. діал. також з форм дав.

відм. одн. прикметників жі. р., напр., *по-українській, по-панській*); болг. *по обикновеному, по военному* і под. з'явилися, очевидно, під впливом російської мови. В російській та білоруській мовах існує кілька прислівників, що становлять адвербіалізовані форми знах. відм. жі. р. з прийменниками-префіксами *на, в, за*: рос. *наудалую, вручну, зачастую*; білор. *наадкрытую, ушчыльную* та ін.; сюди ж належить, очевидно, укр. *нашвидку*; в білоруській мові є одиничні прислівники з форм род. відм. одн. і мн.: *збольшага, здаўных* (пор. також укр. *здебільшого*).

Однак не всі прислівники, співвідносні з тими чи іншими прийменниковими чи безприйменниковими формами прикметників, виникли внаслідок адвербіалізації: кілька однотипних адвербіалізованих прикметників можуть стати зразком, за яким виникають з подібних же форм та елементів аналогічні утворення, — іншими словами, виникає словотворча модель. В українській мові прислівникові словотворчі моделі (крім спільного для всіх слов'янських мов типу прислівників на *-о*) представлені такими утвореннями, як, наприклад, *по-людському, по-геройськи, потиху*, пор. *потихеньку, помаленьку* при відсутності коротких форм відповідних прикметників. Подібно до цього і рос. *ритмически, запросто, издавна, по-прежнему, вслепую*; білор. *па-асабліваму, па-таварыску*; п. *serdecznie, po ludzku, z rzadka, na zimno, za drogo, po staremu*; ч. *hrdě, prorocky*; словац. *radostne, po synovsky, vedecky, zriedka*; болг. *майсторски, здравата, по военному, тихом*; макед. *херојски, по ново*; словен. *pemški, po malem, po gosposko* і под.

Колишні відмінкові закінчення перетворюються, таким чином, на прислівникові словотворчі форманти, що набувають певної продуктивності.

Багато прислівників виникло внаслідок адвербіалізації різних відмінкових форм іменників — як з прийменниками, так і без них. Прийменникові відмінкові форми іменників адвербіалізувалися і адвербіалізуються набагато частіше, ніж безприйменникові; форми множини — і з прийменниками, і без них — виступають у прислівниках рідко.

Прислівники, що з'явилися внаслідок адвербіалізації іменників без прийменників, відбивають форми різних відмінків: називного (укр. *сором, шкода*; рос. *пора, масса*; білор. *страх, смерць*; п. *siła*; ч. *zima, hanba*; словац. *kus*; болг. *вред*; словен. *večina, groza*), родового (укр. *вчора*), давального (ст.-сл. *домови*; укр. діал. *домів, долів*; рос. *домой, долой*; білор. *долу*), знахідного (ст.-сл. *оутро, вечеръ*; укр. *крихту, силу*; рос. *капельку, чуточку*; білор. *троху, кроплю*; п. *trochę*), орудного (ст.-сл. *ноштинъ*; укр. *гуртом, миттю*; рос. *утром, рысью*; білор. *вярхом, раніцай*; п. *czasem, zimą*; ч. *honem*; словац. *gazom, celkom*; болг. *гърбом, нощем*; с.-х. *поводом, махом*; словен. *križem*), місцевого (ст.-сл. *горѣ, зимѣ*; укр. *годі*; рос. *кроме*; болг. *утре*; с.-х. *доље, лане, зими*; словен. *srede, dene*).

Всі відмінки, крім, звичайно, називного, представлені в прислівниках, які виникли з адвербіалізованих прийменникових форм іменників. Форма родового відмінка виступає в прислівниках найчастіше з прийменниками *do, s, iz*, рідше *ot, v, bez, mimo* (укр. *догори, збоку, віддала, восени, без упину, мимоволі*; рос. *дотла, сплеча, отчасти, без умолку*; білор. *даволі, адразу*; п. *dokoła*; ч. *dokonce, zdola, spolu*; словац. *dokory, spredu*; болг. *довечера, отръки, снощи*; с.-х. *довека, изнутри*). При формах давального відмінка можуть виступати прийменники *po, k* (укр. *по щирості*; рос. *поутру, кстати*; білор. *патроху*; словен. *kvišku*); при знахідному частіше наявні *па і v*, зустрічаються також *za, o, pro, pod, nad* (укр. *напам'ять, вмить, надвечір*; рос. *наудачу, вишрь, за глаза, оземь, про запас, подряд*; білор. *насустрэчу, уброд*; п. *naprzód, naprawdę, wraz, padzwyszczaj*; ч. *nahlas, nahoru, opravdu*; словац. *navrch, naoko, včas*; болг. *назад, наесен*; с.-х. *увек, насилу*; словен. *napró-daj, vznak*). При формі орудного можливі прийменники *s, za* (укр. *згодом*; рос. *замужем, слишком*; словен. *s časom*), при місцевому — *v, na, a* також *o, po*: укр. *взагалі, нанизу, поночі*; рос. *втайне, накануне*; білор. *наводшыбе, уводдали*; п. *wreszcie, pojutrze*; ч. *vskutku*; болг. *нагоре*; с.-х. *напољу*.

Форма множини іменників зустрічається в прислівниках досить рідко, здебільшого це родовий, знахідний, орудний або місцевий відмінок, напр., укр. *верхи, напрямки, годинами, днями, навколішки*; рос. *временами, на днях, вдребезги, взаймы, под мышки, за глаза, в сердцах*; білор. *наасобках, месцамі, прасткамі, найздагонкі, унаймы*; ще рідші форми двоїни (крім словенської мови, де двоїна досі є живою категорією): укр. *дарма*, білор. *жальма*, словен. *večipoma, strahoma, mestoma* і под.

Серед прислівників, що виникли з безприйменникових відмінкових форм іменників, найбільше адвербіалізованих форм орудного відмінка; помітна тенденція до збільшення кількості прислівників типу *шкода* (наз. відм.), інші відмінкові форми представлені в прислівниках нечисленними утвореннями; натомість адвербіалізовані прийменникові форми орудного відм. одиничні, тоді як форми родового, знахідного і місцевого відмінків набули в багатьох мовах значного поширення.

Не всі, однак, прислівники, що становлять відмінкову форму іменника, виникли шляхом адвербіалізації цієї форми: подібно до того, як з'явилися словотворчі типи і моделі відприкметникових прислівників, так і серед прислівників іменникового походження з часом виникли утворення за аналогією до інших подібних слів — тобто створилися більш або менш продуктивні типи і моделі словотворення відіменникових прислівників, співвідносні з тими чи іншими відмінковими формами. Колишні відмінкові закінчення при цьому перетворилися на словотворчі форманти. Так, у східнослов'янських мовах є прислівникові моделі з суфіксом *-ом* (*гуртом, разом*), з префіксами *на-, в-* та формою знах. відм. (*назустріч, волю*) та ін.

Відчислівникові прислівники утворюються найчастіше від перших чотирьох-п'яти числівників і здебільшого являють собою адвербіалізовані прийменникові або безприйменникові відмінкові форми числівникових імен, цілком аналогічні до розглянутих вище адвербіалізованих форм іменників та прикметників: ст.-сл. *ѣднначѣ, ѣдннако, ѣдннож, прѣвож, вѣтороуж, третик*; укр. *спершу, заодно, надвое, втрое, учотирьох, по-перше, по-друге*; рос. *впервые, наедине, вдвое, натрое, по двое*; білор. *удзвух, утрох, удаіх, па трое*; п. *dwojako, podwójnie, po pierwsze*; ч. *najednou, ve dvou, porovně, podruhé, dvojmo*; словац. *jednako, dvojako, štvormo*; болг. *ведно, дваж, двойно*; макед. *двојно, тројно*; с.-х. *једном, првом, двојином, другома*; словен. *prvič, drugič*. На зразок цих утворень можливі прислівники і від числівників, більших п'яти, але вживаність їх, як і інших відчислівникових утворень, зменшується із зростанням числа.

Подібно до імен адвербіалізувалися прийменникові і безприйменникові відмінкові форми займенників, напр., укр. *чому, нащо, занадто, притому, по-іншому*; рос. *отчего, совсем, потому, затем, незачем, по-нашему*; білор. *нешта, нізашто, па-ягонаму*; п. *owszem, potem*; ч. *pato, vtom, především*; словац. *preto, паčo, medzitým*; болг. *само, затова, защо, по моему*; макед. *затоа, притоа*; с.-х. *затим, насамо, понешто*; словен. *predvsem*. Число таких відзайменникових прислівників обмежене досить вузьким колом займенників.

Певна кількість прислівників у слов'янських мовах походить з дієслівних форм. Оскільки в значенні обставини найчастіше виступає дієприкметник (дієприслівник), то природно, що найчастіше адвербіалізувалися саме дієприкметникові форми. У східнослов'янських, а також деяких інших мовах є прислівники, що з'явилися внаслідок адвербіалізації активних дієприкметників на *-qt-, -et-*, напр., укр. *стоячи, лежачи*; рос. *играючи, припеваючи*, білор. *ходзячы, пеючы*; ч. *vujmouc, nehledíc*; словац. *berúc, robiac*; зустрічаються прислівники і з давніх дієприкметникових форм чоловіч. р.: рос. *шутя, любя*; білор. *нехаця, загадзя*; ч. *leže, kleče*; с.-х. *гледє*; словен. *vedé, gredé* та ін. Дієприкметники часто ускладнюються формантом *-k-* і при цьому можуть зазнавати інших змін: укр. *стоячки, мовчки*; п. діал. *na stojacku, na ležacke*; ч. *mlčky, pláčky*; словац. *idúcky, ležiačky*; болг. *тичайки, смеейки се*; макед. *носејки, викајки*, с.-х. *жмурејке, стојејке* і под.; можливе також поширення віддієприкметникових форм, ускладнених *-k-*, суфіксами, що походять з відмінкових закінчень, напр., болг. *владешком* (з *влад-ещ-к-ом*), *смеешком*; макед. *бежечкум, молчешкум*; у болгарській мові є форми віддієприкметникових прислівників на *-ката*: *тичешката, плачешката* і под.; у деяких мовах віддієприкметникові прислівники вживаються з прийменниками-префіксами: укр. *навстоячки*, ч. *vsedě, vleže*. Зустрічаються також адвербіалізовані дієприкметникові форми на *-v-, -(v)ši*: рос. *обнявшись*, білор. *сумеішыся*, словен. *sklôniv, skrivši, pozabivši* та ін. З дієприкметниками,

очевидно, пов'язані в македонській мові прислівники *куцана* «шкутьлягаючи», *трчана* «бігом», *рипана* «підстрибуючи» і т. п.

Значна кількість прислівників з дієприкметниковими основами з'явилася в усіх мовах внаслідок утворення від ад'єктивованих дієприкметників — і активних, і пасивних — прислівників на -о, -е: укр. *рішуче, неминуче, несподівано, старанно, нерухомо, тривало, вміло*; рос. *могуче, певуче, подкупающе, углубленно, подчёркнуто, немыслимо, бегло*; білор. *балюча, ухваляюча, пранікнёна, стрымана, належна, зайзята, знаёма, стала*; п. *przeszło*; ч. *poníženě, zamilovaně, lakomě, uměle*; словац. *otamujúco, vedome, minule*; болг. *тържествуваще, неочаквано*; словен. *hrepeneče, zavzeto, zmrglo*. Кількість подібних віддієприкметникових прислівників опосередковано залежна від наявності і поширеності дієприкметників у мові.

Специфічну групу в деяких мовах становлять прислівники з дієслівними основами та суфіксом -*ма*, що є колишньою іменною флексією дав.-орудн. відм. двоїни: укр. *бігма, ліжма*; рос. *дрожмя, ревмя*; білор. *гульма, варма*; словен. *védoma, zdržema*. У чеській та словацькій мовах, очевидно, під впливом прислівників на -о, замість форм *ležma* поширились *ležmo, letmo, kradmo* і под.

Адвербіалізовані форми інфінітива становлять російські прислівники *чуть, почти*.

Нові прислівники можуть виникати також шляхом приєднання прийменника-префікса до прислівника будь-якого походження: укр. *відтепер, донині, назазжди, повсюди, позавчора*, рос. *навсегда, насквозь, задаром, послезавтра*; білор. *пазалетась, паўсюды, зайсягды, удвойчы*; п. *przedwczoraj*; ч. *podnes, provždy, pospolu*; словац. *odvtedy*; болг. *някак, откъде*; с.-х. *одсвакуд*; словен. *zjutraj* і т. п.

Оскільки адвербіалізуватися можуть не тільки окремі форми слів і їх сполуки з прийменниками, а й словосполучення різних типів, то серед прислівників можна зустріти найрізноманітніші колишні сполуки, що часто вживалися в функції обставин і з часом виявилися ізольованими та скам'янілими: укр. *мабуть, сьогодні, споконвіку, казна-де, натицесерце, водночас, нашивидкуруч*; рос. *сейчас, втридорога, волей-неволей, восвояси, вполоборота*; білор. *набасанож*; п. *dodziśnia, za pan brat, natychmiast, wtenczas*, ч. *dnes, včihledě, takřka, bůhví- kam, odjakživa, stůj co stůj*, словац. *chtiac-nechtiac, pekne-rúče*, болг. *нощес, зимас, вдругиден, кажи-речи, такст, мак. едночудо, горе-долу, с.-х. гдемудраго, међутим, сутрадан, наједанпут*; словен. *morebiti, tólikodne, potemtakeм тощо*. Деякі з цих і подібних прислівників у сучасних мовах деєтимологізувалися і сприймаються як непохідні: укр. *тепер* < *to p'gvo; п. *teraz* < ть разъ; ч. *hned*, словац. *hned'*, *ihned'* < inъ godъ; болг. *зимас* < зима си; словен. *menda* < menim da і под.

Процес адвербіалізації є живим і активним в усіх слов'янських мовах. Тому в кожній мові є значна кількість різноманітних форм

і стійких словосполучень, які стоять на шляху до прислівників, напр., укр. *без сумніву, до ладу, на світанку, по суті, з дня на день*; рос. *без ума, на днях, на скорую руку, с глаза на глаз, лицом к лицу*; білор. *з часам, на поўны рот, як папала* і т. п.

Якісні прислівники на *-о, -е*, як і якісні прикметники, мають форми ступенів порівняння і форми суб'єктивної оцінки. Історично ці форми у прислівників були в кожному конкретному випадку безпосередньо пов'язані з відповідними прикметниковими формами, напр., укр. *веселіше* було утворене від *веселіший, гарненько* — від *гарненький, тихесенько* — від *тихесенький*, болг. *по-добре* — від *по-добър*, макед. *поубаво* — від *поубав* тощо. Однак у сучасних слов'янських мовах вищий і найвищий ступені порівняння прислівників співвідносяться вже не з відповідними формами прикметників, а з прислівниками звичайного ступеня: *весело* — *веселіше* — *най-веселіше*. В одних мовах форми вищого ступеня прислівників є омонімічними відповідним прикметниковим і відрізняються від них лише синтаксичною функцією (пор. укр. *веселіше, більше, краще*; рос. *чище, ярче*; болг. *по-високо* тощо), а в інших з часом між прикметниковими і прислівниковими формами вищого ступеня з'явилися відмінності. Наприклад, у білоруській мові в прислівниках вищого ступеня узагальнився суфікс *-ей (-эй, -ай)*: *смялей, гарацэй* (в прикметниках *-ейш-ы: смялейшы, гарацэйшы*), в чеській *-eji(-ěji), -e: směleji, zdravěji, výše* (при *-ejší, -ější, -ší, -í* в прикметниках).

Подібно до цього прислівникові форми суб'єктивної оцінки типу *гарненько, тихесенько* в сучасних мовах також співвідносяться не з прикметниками *гарненький, тихесенький*, а з прислівниками *гарно, тихо*. Внаслідок цього з'являються прислівники з суфіксами суб'єктивної оцінки незалежно від наявності прикметника з тим самим суфіксом (напр., укр. *недалечко, змалечку*; рос. *хорошенечко*). Зменшувально-пестливі суфікси — ті самі, що й в іменах (найчастіше *-к-, -čk-, -ečk-*) — можуть мати і прислівники іншого походження: укр. *тутечки, таменьки, багацько, теперечки, потрошку*; рос. *босичком, пешочком, вприпрыжечку*; білор. *адкулечка, адразечку, зусімачка* і под.

Прислівники можуть виражати різний ступінь вияву ознаки й іншими засобами, що відбивають відповідні прикметникові форми: укр. *низькувато* — пор. *низькуватий, прегарно* — пор. *прегарний, чисто-чисто* — пор. *чистий-чистий* і т. п., хоча в сучасних мовах і ці прислівники сприймаються як похідні від прислівників же (*низько, гарно, чисто*). Частина утворень пізнішого походження дійсно виникла незалежно від прикметників, насамперед це прислівники, що не є похідними від прикметників: укр. *ледве-ледве*, рос. *чуть-чуть* тощо. Відтінок підсиленої ознаки мають не тільки повтори однакових прислівників, а й синонімічні прислівникові пари (*частогусто, тишком-нишком* та ін.).

Дієслова

Дієслівний словотвір праслов'янського періоду

Основні особливості праслов'янського дієслівного словотвору порівняно з індоєвропейським

Індоєвропейський дієслівний словотвір найдавнішого періоду відзначався наявністю ряду основ, які виражали конкретні видові відтінки (способи дії). Непідпорядковані часовим і жодним іншим граматичним категоріям, що як окремі явища ще не склалися, способи дії характеризували дію з різних поглядів: щодо часових моментів, напруженості, зв'язку з об'єктом, модальності тощо. Кожна дієслівна основа відрізнялася від інших основ того самого кореня певними словотворчими особливостями, серед яких поряд із суфіксацією значне місце належало редуплікації кореня, інфіксації, чергуванню голосних, часто поєднаному із зміною наголосу. Менш характерним було типове для пізнішого часу утворення основ лише за допомогою додавання суфіксів без будь-яких інших змін. Префіксації, як окремого засобу словотвору, індоєвропейське дієслово ще не знало.

У праслов'янському дієслівному словотворі постання категорії часу викликало розділ дієслівних основ, що позначали спосіб дії, на основи теперішнього часу і основи аориста, дієприкметників минулого часу та інфінітива. З утворенням категорії виду, яка також сформувалась на підставі способів дії, кожна дієслівна основа дістала нахил виступати в двох видових варіантах. Способи дії щодо цих нових категорій (часу і виду) набули підпорядкованого значення. Праслов'янська мова зберегла словотворчі засоби індоєвропейського дієслова, змінивши проте питому вагу кожного з них. Засоби, побудовані лише на внутрішніх змінах основ, особливо редуплікація кореня й інфіксація, поступалися перед суфіксацією. На відміну від індоєвропейської прамови поширювалася при цьому суфіксація, не пов'язана з внутрішніми змінами будови основи. Цілком склався в праслов'янській мові новий засіб дієслівного словотвору — префіксація, завжди незалежний від чергувань голосних і інших засобів словотвору подібного типу.

Основи теперішнього часу

Основи теперішнього часу поділялись на нетематичні (атематичні), тематичні та основи на -і-.

Нетематичні кореневі основи, при яких закінчення приєднувались безпосередньо до кореня, характерного чергуванням голосних ряду *е* або *о*/нуль, були панівним типом серед індоєвропейських кореневих утворень. Пізніше, в окремих індоєвропейських мовах нетематичні основи почали занепадати, почасти зникаючи, переважно ж перетворюючися на тематичні.

Праслов'янська мова теж утратила більшість нетематичних основ, перевівши їх до тематичного типу, де про їх минуле свідчили лише окремі прослідки. Як нетематичні в ній виступали лише п'ять дієслів: *jesť*, *jěť*, *datъ*, *věť* (*vědě*), *ъpatъ*. За винятком *ъpatъ*, вони мали кореневі основи. Основа кожного з них відзначалася своєрідними особливостями.

Jesť єдине частково зберегло пов'язане з наголосом чергування голосних, властиве нетематичним дієсловом: повний ступінь наголошеного кореневого голосного в однині при його нульовому ступені в множині (і двоїні) з перенесенням наголосу на флексію. Нульовий ступінь праслов'янське *jesť* зберігало лише в 3-ій особі множини (пор. форму *soť* 3-ої ос. мн. і форми однини *jesť*, *jesi*, *jestь*). Інші форми множини і двоїни під впливом одининних стали виступати з повним ступенем кореневого голосного.

Основа дієслова *jě-ть* походила з *ě-*, що, як гадають, відбивало первісне **ēd-*, одну з форм основи, яка, узагальнившись, витіснила інші (**ēd-*, *ōd-*).

Основа дієслова *da-ть* являла собою видозмінений редуплікований варіант кореня *da-* (< **dō-*). Очевидно, під впливом значення нередуплікованої форми *da-* (< **dō-*) основа *da-(d-)* (< **dō-d-*) набула невластивого їй первісно значення доконаності.

В узагальненому варіанті чергування, характерному для однини, виступала основа дієслова *vě-ть*, Форма 1-ої особи однини *vědě* (< **voǵdaj*), вживана нерідко замість *věť*, була єдиним залишком індоєвропейського перфекта (пор. 1-у ос. одн. грецького перфекта *ῥοῖδα*).

Єдиним серед праслов'янських нетематичним дієсловом некореневого типу було *ъp-a-ть* з показником основи *-a-*. Ця особливість словотвору разом з рисами флексії (див. стор. 316) викликає сумнів у його початковій належності до нетематичних основ.

Тематичні основи теперішнього часу

На відміну від нетематичних основ, де закінчення приєднувались, як правило, безпосередньо до кореня, тематичні основи теперішнього часу характеризувалися тим, що між коренем (чи взагалі основою) і закінченням у них виступав так званий тематичний голосний *-е-* в чергуванні з *-о-* (*-о-* в 1-й ос. одн. і 3-ій ос. мн., *-е-* в решті особо-

вих форм). Залежно від того, чи виступало тематичне *-e/o-* безпосередньо після кореня, чи виступав між ним і коренем (або основою) суфіксальний елемент *-j-* або *-n-*, тематичні основи поділялися на кореневі основи, основи на *-j(e/o)-* і основи на *-n(e/o)-*.

Кореневі основи теперішнього часу

Після розпаду індоєвропейської прамови кореневі тематичні основи продовжували розвиватись самостійно в кожній індоєвропейській мові доісторичного періоду, зокрема праслов'янській. В історичну добу вони скрізь утратили продуктивність.

Індоєвропейська мова мала два різновиди цих основ: а) з кореневим вокалізмом *е* в повному ступені і з тоном на корені (типу гр. *λειλω* «залишати»); б) з нульовим ступенем і наголосом на тематичному голосному (типу гр. *λιλῶν*). У праслов'янській мові на відміну від деяких інших індоєвропейських обидва різновиди були можливі в теперішньому часі (пор. *berq* і *jьmq*). Праслов'янська мова здебільшого змінила наголос корневих тематичних основ, узагальнивши наголошення, первісно властиве лише основам з кореневим вокалізмом у нульовому ступені, типу *jьmq*, *jьmětь*.

Частина основ теперішнього часу праслов'янської мови, які мають вигляд корневих, насправді містить у собі давні суфікси *-d(e)-*, *-t(e)-*, *-s-t(e)-*, *-w(e)-* та ін., напр., *jь-dq*, *-de-tь*, *jě-dq*, *-de-tь* (санскр. *é-ti* < **ej-ti*, *yā-ti*); *ple-tq*, *-te-tь* (гр. *πλέκω* «плету»); **or-s-tq*, *-s-te-tь* «росту, росте» (лат. *or-ior* «підіймаюсь, народжуюсь»); *ži-vq*, *-ve-tь* (пор. *ži-ti*). У деяких корневих основах виступав носовий інфікс, пор.: *sedetь* (*sěsti*), *bqdetь* (*byti*) тощо.

Корені з кінцевим проривним і фрикативним мали звичайно вокалізм *е* в повному ступені, напр., *vedq* (лит. *vedù*, д.-ісл. *fedim*), *vezq* (лит. *vežù*, санскр. *váhati*, лат. *vehō*). При цьому корені з кінцевим задньоязичним у наказовій формі фонетично діставали *ь* замість *е*, напр., *rekq*, але *рьсі*. Кореневе *е* збереглося звичайно й у коренях з кінцевим сонантом, іноді супроводжуваним приголосним: *bjudq* (санскр. *bodhati*), *berq* (гр. *φέρω*) тощо. Первісне кореневе *е*, фонетично замінене *о*, відбилося в дієсловах *plovq* (гр. *πλέFω*), *slovq* (гр. *κλέFω*) та ін.

Деякі з цих основ, судячи з відповідників інших мов, були давніми. Проте значну частину становили утворені пізніше, з колишніх нетематичних основ. Про це свідчив їх кореневий вокалізм, зокрема, *ѐ*, *ǫ*, *ǫ*, неможливі в тематичному типі з кореневим *е/о*, але цілком властиві для індоєвропейського нетематичного типу, пор. *padq* (при д.-інд. нетемат. *apadran*), **voldq* (гот. *walda* при д.-лит. нетемат. *velst*).

Найпоширенішими були кореневі тематичні основи з нульовим вокалізмом кореня. Будучи здебільшого праслов'янськими новотворами, вони, як правило, широко використовувались для заміни

нетематичних основ, напр., тьлзq «збивати (масло)» при лит. *mėlžu* (< **mēlg-*), що відбило нетематичну основу; тьгq (д.-інд. нетематичне *ámṛta*).

Отже, тип тематичних кореневих основ у праслов'янській мові переважно складався з форм вторинного, пізнішого походження.

Основи теперішнього часу на -j(e/o)-

Праслов'янські основи теперішнього часу на -j(e/o)- продовжують той індоєвропейський тип, що дав більшості індоєвропейських мов основну масу їх похідних дієслів. Індоєвропейські основи на -j(e/o)- відповідають праслов'янським основам теперішнього часу, які згодом набули значення недоконаного виду. Суфікс -j(e/o)- виступав у трьох видах праслов'янських основ теперішнього часу: основах кореневого типу і похідних — відіменних і віддієслівних.

Основи з суфіксом -j(e/o)-, приєднаним безпосередньо до кореня, видаючись первинними серед праслов'янських, у дійсності здебільшого ними не були і тому не мали точних відповідників поза праслов'янською мовою. Переважно, як і кореневі основи на -e/o-, вони являли собою перетворення нетематичних основ. Найпоширенішими серед них були різновиди — з кореневим вокалізмом *e* (*zid-jō з метатезою індоєвропейського кореня **dheigh-*, відбитого також д.-інд. *dēh-mi* та ін.), з вокалізмом *o* (*boṛjō*, *koljō*), що свідчив про нетематичне походження основи, з коренем на довгий голосний (*ba-jō*, гр. *φᾱ-μί*, *vē-je-ть*, санскр. *vā-ti*). Нульовий вокалізм траплявся зрідка, будучи явно вторинним (напр. **l̥yḡ-jō*, але гот. *liuga*).

Праслов'янські відіменні основи, як і індоєвропейські, утворювались доданням суфікса -j(e/o)- до іменної основи. Утворення типу *golgol-jō (від *golgolъ) продуктивністю при цьому не відзначалися. Найпоширенішими були типи на -*ajō*, -*ějō*, -*ujō*, які виникли через затемнення зв'язку з іменами і включали елемент іменної основи -*a-*, -*ě-*, -*u-*, що став частиною їх дієслівної характеристики. Тип на -*ajō*, що позначав дію, міг утворюватися від іменних основ на -*a-* (*orbot-a — *orbot-a-jō) і від основ на -*e/o-*, тематичне -*o-* яких давало -*ō-* (пор. *děl-o* — *děl-a-jō* і лит. *juḡk-a-s* — *juok-ūo-ju* «гра — граю», де -*a-* і -*uo-* відбивають **-ō-*). Тип на -*ějō*, відповідний литовському на -*ėjū*, утворено також від основ на -*e/o-*, але з тембром *e*. У похідних дієсловах це -*e-* виступало як довге -*ē-* (тобто праслов'янське -*ě-*). Під впливом дієслівних основ на -*ē-*, що позначали стан, типу *sm̥ḡdēti* (тепер. ч. *sm̥ḡdítě*) похідні основи на -*ějō* узагальнили значення тривалості, позначаючи стан становлення (*osla-bějō* від *slabъ*). Дієслова на -*ujō* первісно, очевидно, утворювані від імен діяча на -*ōu-* (> *-ou-*), відповідних грецьким на -*ev-* < -*ηv-* типу *ἰπλεός* «вершник», уживалися для позначення виконуваної дії (*obědъ* — *obědujō*, *besěda* — *besědujō*).

Тип похідних віддієслівних основ на -(*a*)*jō* (*padajō* від *padō* і

под.) був дуже продуктивним. Дієслова цього типу були найпоширенішими серед похідних від дієслівних форм доконаного виду з префіксом. Крім них, з тим же значенням інколи виступав віддієслівний тип на -jō (пор. *dajō, stajō, vъzemjō* від *damъ, stanō, vъzymō*).

Основи теперішнього часу на -n(e/o)-

Індоевропейська мова мала два типи основ з носовим -n- — основи з носовим інфіксом, переважно нетематичні, і тематичні основи з суфіксом -n(e/o)-. Нетематичні інфіксальні основи в праслов'янській мові не збереглися, почасти перетворившись в основи на -n(e/o)-. Лише як окремі залишки виступали серед кореневих утворень праслов'янської доби інфіксальні тематичні основи (типу *sedō, legō*). Тематичний суфіксальний тип на -n(e/o)- єдиний продовжував розвиватись і в праслов'янській мові.

Праслов'янські основи на -n(e/o)-, продовжуючи переважно відповідні індоевропейські, частково включили до свого складу й колишні інфіксальні нетематичні основи на -neu-/-ni- (типу гр. *δεῖκνμι* < *deik-neu-mi), а також на -nā-/-na-. Ці вторинні основи на -n(e/o)- виявляють своє походження лише завдяки певним нерегулярностям словотвору (пор. *kos-nō*, але *kos-pov-enъ*, тобто тип на -neu-) або наявності індоевропейських відповідників, що відбили їх первісну форму (пор. *lyz-nō* і д.-в.-нім. *leccō-n* та д.-англ. *leccia-n* < *liġh-nā). Є підстави гадати, що вторинними в складі основ на -n(e/o)-, первісно ж належними до основ на -j(e/o)-, були також дієслова недоконаного виду на -n(e/o)- типу *gyb-nō, gyb-netъ* на відміну від доконаних типу *dvig-nō, tьlk-nō*.

У відповідності до праслов'янського теперішнього часу на -nō основи з суфіксом -n(e/o)-, за винятком дієслова *stanō* — *statī*, мали інфінітив на -nōti. Очевидно, первісно інфінітивне -nōti було властиве лише незначній частині дієслів з носовим в основі, виникнувши з -puti в інфінітиві основ на -neu-. Звідси елемент -nō(ti) поширювався на інші інфінітивні форми. В аористі його дістали, крім дієслова *statī* (*staxъ*), лише дієслова -n(e/o)-основ з коренем на голосний (пор. *ma-nō-xъ*, але *dvigъ, dvig-oxъ*).

Основи теперішнього часу на -i-

Основи теперішнього часу на -i- в праслов'янській мові поділялися на дві різні за походженням групи. До першої групи належали основи на позначення стану з переважно нульовим кореневим вокалізмом і інфінітивом на -ēti (рідше -ati) типу *smъrditъ* — *smъrdēti*, *тъnītъ* — *тъnēti*, *съpītъ* — *съpātī*. До другої належали основи з ітеративним значенням (значенням множкості дії) або каузативним, із кореневим вокалізмом здебільшого тембру o та інфінітивом на -iti, типу *nosītъ* — *nositi* (пор. *nesetъ* — *nesti*), *buditъ* — *buditi* (< *boudītēj) (пор. *bъditъ* — *bъdēti*). Перша група рано

втратила продуктивність, друга продовжувала розвиватись, включаючи багато відіменних утворень (типу *gostiti*).

Основи на *-i-*, що позначали стан, відбивали індоєвропейські нетематичні основи з суфіксом *-ēi-*: *-ī-* (*-ī-*). У праслов'янській мові в теперішньому часі виступав редукований ступінь цього суфікса *-ī-*. В інфінітиві, не пов'язаному з основою теперішнього часу, суфіксальне *-ē-* мало відбити індоєвропейське *-ē-*, формотворчий елемент, характерний також для основ аориста й імперфекта. У праслов'янській мові, як і в інших індоєвропейських, основи з суфіксом *-ēi-*: *-ī-* (*-ī-*) не збереглись як чисто нетематичні. Так, у 1-ій ос. одн. їх суфікс, набравши форми *-j-* і приєднавши тематичний суфіксальний елемент, надав їм явно тематичного характеру (пор. *тъпѣтъ*, але *тъп-j-о*). Суфікс *-i-* був акутованим.

Ітеративно-каузативні і близькі до них відіменні основи на *-i-*, на відміну від попередніх, походили від індоєвропейських тематичних основ на *-eie-* (пор. *budĭtŭ* санскр. *bōdháyati*) з кореневим вокалізмом тембру *o*, інколи відбитим як *-ō-* (пор. *saditi*). Цей праслов'янський різновид основ на *-i-* (< **-eie-*) також не був чисто нетематичним (пор. у 1-ій ос. одн. *pos-j-о*, де *-j-* < **-i-* < **-ei-*).

Словотвір дієприкметників теперішнього часу

В індоєвропейській прамові було два дієприкметники теперішнього часу — активний і медіальний, утворені від дієслівних основ теперішнього часу. Обидва були успадковані праслов'янською мовою.

Індоєвропейський активний дієприкметник характеризувався суфіксом *-ent-* при різному вокалізмі і передбачав жіночий рід на *-jā-* (наз. відм. *-ī-*), додаване до суфікса. У праслов'янській мові суфіксальний елемент виступав з вокалізмом *-o-*, тобто як *-ont-* (бер-у < **ber-ont-s*), до якого в більшості відмінків чол.-сер. роду було додано тематичне *-je-*. Суфіксальне *-ont-* узагальнилось і в нетематичному типі (пор. *s-у* < **s-ont-s* від *jesmŭ*). До основ на *-i-* суфікс приєднувався у формі *-nt-* (пор. *posę* < **nosi-nt-s*).

Індоєвропейський медіальний дієприкметник, за винятком рідких випадків дієприкметників типу *visimŭ*, *ležimŭ* (від неперехідних *visēti*, *ležati*), де він зберігав стару функцію, набув у праслов'янській мові пасивного значення (пор. *nesomŭ*, *vedomŭ*). З різних діалектних індоєвропейських форм цього дієприкметника в праслов'янській мові (разом з прабалтійською) поширився різновид із суфіксом **-mo-* (> прасл. *-m(ъ)*), що додавався до кінцевої голосної відповідної основи (*vedo-mŭ*, *nosi-mŭ*). Пасивний дієприкметник нетематичного типу, як і тематичні, закінчувався на *-o-mŭ* (пор. *věd-o-mŭ* від *věmŭ*//*vědě*).

Основи інфінітива, аориста і дієприкметників минулого часу

Основи інфінітива, аориста і дієприкметників минулого часу, не пов'язані взаємно в індоевропейській, зблизились у праслов'янській мові. Підставою для їх зближення і водночас відмежування від основ теперішнього часу стала спільна для них відсутність показників теперішнього часу, а також нерідко наявність іншої спільної ознаки — спеціальних показників із значенням минулості, відсутніх в основах теперішнього часу. Поряд із спільними кожна з цих основ характеризувалася й своїми специфічними особливостями.

Інфінітив і супін

Праслов'янський інфінітив і супін, походячи з застиглих відмінкових форм віддієслівних іменників на **-ti** і **-tu**, розрізнялись лише своїми кінцевими показниками **-ti** і **-ть (-tь)**, що являли їх колишню іменну характеристику. Дієслівні основи обох форм повністю збігались. Це робить можливим розгляд лише однієї з них, саме поширенішої — інфінітивної.

Інфінітивне **-ti** приєднувалося безпосередньо до кореня нетематичних (by-ti, da-ti) і тематичних кореневих утворень (nes-ŕ, nes-ti; mel-jŕ, *mel-ti), а також єдиного серед основ на **-n(e/o)**-дієслова sta-ti (sta-nŕ). Однак у більшості випадків між **-ti** і коренем виступали певні формотворчі елементи: **-a-** (gъp-a-ti), **-ě-** (vid-ě-ti), **-i-** (pros-i-ti) або **-nŕ-** (dvig-nŕ-ti). Більшість цих формотворчих елементів пов'язувалася із значенням минулості. Праслов'янське інфінітивне **-ě-** походило з індоевропейського суфікса **-ē-**, що вживався для творення форм із значенням, близьким до аористового, які виражали стан. Інфінітивне **-a-**, нерідко пов'язане з нульовим вокалізмом кореневого голосного (пор. берŕ, але byŕati), походило з індоевропейського **-ā-**, з яким також пов'язувалось значення минулості, поряд із праслов'янською і балтійською менш ясно відбите й деякими іншими індоевропейськими мовами. Інфінітивне **-i-** (< **-*ī**), засвідчене, крім праслов'янської, лише балтійськими мовами, інтонаційно цілком виразно відрізнялося від **-i-** в основах теперішнього часу (пор. grŕsiti, але grŕsiti, лит. grašyti), що свідчило про їх різне походження. Усі ці формотворчі елементи, за винятком похідних дієслів — відіменних і віддієслівних, в яких вони становили невід'ємну складову частину всіх форм, поряд з інфінітивами були властиві лише формам відповідних аористів (і імперфектів) та дієприкметників минулого часу, залишаючись абсолютно чужими основам теперішнього часу (пор. тьp-ě-ti, тьp-ě-хъ, тьp-ě-въ, але тьp-i-ть; byŕ-a-ti, byŕ-a-хъ, byŕ-a-въ, але ber-e-ть; pros-i-ti, pros-i-хъ, pros-i-въ, але grŕs-i-ть). Інфінітиви на **-nŕ-ti** відрізнялися від попередніх тим, що їх формотворчий елемент **-nŕ-** не завжди був обов'язковим також у формах аориста і дієприкметників минулого часу (пор. mĩnŕ-ti, mĩnŕ-хъ, mĩnŕ-въ, але usъ-nŕ-ti, usъŕъ, usъŕъ).

Праслов'янський аорист, пов'язаний походженням з індоєвропейським імперфектом або аористом, мав два різновиди — тематичний кореневий і сигматичний.

Тематичний кореневий аорист утворювався тільки від дієслів з основами теперішнього часу на **-е/о-** й **-п(е/о)-** і, на відміну від тематичних дієслів теперішнього часу, характеризувався тематичним голосним у формі **-о-** також у 1-й ос. мн. і дв. (пор. *id-e-tь, id-e-vě, ale id-o-tь, id-o-vě*). Праслов'янський кореневий аорист походив значно мірою від індоєвропейського імперфекта, як і той, мав основу теперішнього часу і відрізнявся від нього лише своїми закінченнями (пор. *padъ < *pado-m — padq* і санскр. *bhāra-m — bhāra-mi*). Лише та частина праслов'янських кореневих аористів, що походила від основ на **-е/о-** з колишнім інфіксом або від основ на **-пе/о-**, мала основи, спільні з інфінітивними і дієприкметниковими минулого часу, відрізняючись від основ теперішнього часу (пор. *sědъ, sěsti < *sěd-ti, ale sęd-q, dvigъ, dvig-lъ, ale dvig-ne-tь*), що свідчило, скоріше, про їх зв'язок з індоєвропейським аористом. Слабкий і непослідовний зв'язок основ праслов'янського кореневого аориста з основами інфінітива, аориста (сигматичного) і дієприкметників минулого часу, до системи яких він мав входити, викликав його занепад і поступове витіснення сигматичним аористом.

Сигматичний аорист характеризувався сигматичним суфіксом **-s(о)-**, що виступав частково в тематичній (у 1-й ос. одн., 1-й ос. мн. та 1-й ос. дв.), частково в нетематичній формі. У праслов'янській мові сигматичний аорист розвинувся з відповідного діалектного явища індоєвропейської прамови. Аорист на **-s-** утворювався від дієслів, в інфінітиві яких **-ti** виступало як безпосередньо після приголосного, так і після формотворчого елемента (**-а-, -ě-, -і-, -nq-**). Виступаючи між задньоязичним **-k-**, рефlekсами старих **-r-, -i-, -u-** і голосним, сигматичне **-s-** у праслов'янській мові фонетично давало **-x-/-š-** (пор. *rek-q, řěxъ, řěše, ale řěste*). У дієсловах на **-e-ti** праслов'янська мова зберігала незмінним **-s-** (пор. *je-sъ* від *je-ti*). У дієсловах з основою на проривний або свистячий, де його фонетичне відпадиння в 2-й та 3-й ос. одн. мало б викликати втрату зв'язку з коренем (пор. *věsъ < *věd-sъ, něsъ < *něs-sъ і *vě < *věd-s-t, *ně < *něs-s-t*), у відповідних формах запроваджувались кореневі аористи (*vede, nese*). Як свідчать інтонаційні особливості, ті самі особові форми кореневих аористів застосовувалися й у дієслів з інфінітивною основою на **-а-, -і-**. Основа сигматичного аориста, збігаючись з інфінітивною, відрізнялася від неї частково лише своїм кореневим вокалізмом, що викликалося подовженням кореневого **-е-, -о-** з їх переходом в **-ě-, -а-** перед проривним і свистячим (пор. *pes-ti, ale něsъ, bos-ti, ale bašъ*).

Суто праслов'янським новотвором пізнішого походження була нова форма сигматичного аориста на **-охъ** або **-ехъ**, в якому сигма-

тичне *-s-/-x-/-š-* приєднувалося до основи на приголосний не безпосередньо, а за допомогою аналогічно виниклого *-o-* або *-e-* (пор. *pesохъ, pesехъ* замість *pěсъ*). Форми з *-o-* знайшли при цьому своє поширення в говірках — предках пізніших східнослов'янських і південнослов'янських мов, тимчасом як форми з *-e-* були характерними для говірок — предків пізніших західнослов'янських мов.

Активний дієприкметник минулого часу

Праслов'янський активний дієприкметник минулого часу походив від індоєвропейського перфекта без подвоєння. Його суфікс *-ъs- < *us-*, що набирав форми *-vъs-* після голосного, являв собою нульовий ступінь відповідного індоєвропейського дієприкметникового суфікса *-wes-*, характерний для жіночого роду перфектового дієприкметника і узагальнений в усіх формах його праслов'янського відповідника. Під впливом фонетичних умов, головним чином характерного для жіночого роду післясуфіксального **-jā-//jə- (> -ī-)* і виниклого за його зразком тематичного *-je-*, що виступало після суфікса в усіх непрямих відмінках чол.-серед. роду, дієприкметниковий суфікс набрав форми *-(v)ъš- < *-(v)ъs-(i)-* (пор. ж. р. *тъгъši*, род. відм. чол.-серед. р. одн. *тъгъша* тощо). Узагальнення характерного для жіночого роду активних дієприкметників минулого часу нульового ступеня вокалізму у випадку чергування голосних викликало деякі розходження між вокалізмом активного дієприкметника минулого часу і інфінітива та аориста (пор. *тъгъ, тъгъ-ši*, як *тъгъ*, але **ter-ti, *vъlk-ъ*, але **velk-ti* і под.). З кореневим вокалізмом активного дієприкметника повністю збігався кореневий вокалізм інших дієприкметників минулого часу, основи яких відрізнялися лише своїми суфіксами. Розбіжність між основами інфінітивів на *-iti* і відповідними формами активного дієприкметника минулого часу поставала через можливість переходу *-i- > -j-* перед суфіксальним *-ъ* дієприкметника (пор. *goditi*, але **rodjъ < *rodī-ъ*). Дієприкметникова основа дієслів з інфінітивом на *-nqti* відповідала основі аориста (пор. *dvig-nq-ti, dvigъ, dviže — dvigъ, mi-nq-ti, minq-xъ — minq-vъ*).

Дієприкметник минулого часу на *-l-*

Дієприкметник на *-l-* не був старим дієприкметником у власному розумінні. Індоєвропейський тип на *-lo-*, з якого він виник, якоюсь мірою виявлявся скрізь в індоєвропейській мовній системі як іменниковий або прикметниковий, але тільки в небагатьох мовах діалектно він дав справжні дієприкметники. Дієприкметник на *-l-* утворювався цілком однотипно з активним дієприкметником минулого часу, бо передсуфіксальна частина їх основи, як правило, збігалася; для цього досить підставити *-lъ* замість *-ъ* або *-vъ* (пор. **vъlk-ъ — *vъlk-lъ, šьd-ъ — šьd-lъ*). Проте оскільки суфікс *-l-*

починався з приголосного, інколи від того самого кореневого елемента утворювалися різні форми (пор. тьг-ъ — тьг-лъ, *rodj-ъ — rodi-лъ).

Пасивний дієприкметник минулого часу на -п- або -т-

Праслов'янський пасивний дієприкметник минулого часу походив з індоєвропейського прикметника на -по-, -то-, пов'язаного з коренем або іменною основою, але спочатку незалежного від дієслівної системи. Залучення до системи дієслова цих однакових значенням утворень було пізнішою інновацією праслов'янської мови, як і деяких інших індоєвропейських. Переважно вживаною в праслов'янській мові стала форма дієприкметника на -п-. Форми на -т- виступали лише в окремих фонетичних випадках — при дієсловах з основою на сонанти -п-, -г- або -і- та деяких інших (пор. žьп-ъ, žē-ti — žē-tъ; тьг-ъ, *тъг-ti, *тъг-tъ; рі-јъ, рі-ti — рі-tъ і под.). Залежно від характеру кінцевої частини основи суфікс -п- виступав у різних варіантах, частково пов'язаних із змінами передсуфіксальної частини основи, до якої він приєднувався. У разі закінчення основи на голосний -а-, -ě- суфікс приєднувався безпосередньо до нього як -п- (пор. da-пъ, dēla-пъ, rovelě-пъ). До основи на приголосний або сонант суфікс приєднувався в формі -епъ (пор. ves-ti < *ved-ti, ved-епъ; *vьlk-ъ, *vьlč-епъ і ін.). У дієприкметниках з основою на -у- (< *-ū-) цей голосний набрав форми -ъв- перед голосним суфікса, що в цих умовах діставав форми -епъ (пор. kгу-ti — kгъв-епъ). Відповідно до цього кореневе -і- основи перед суфіксом, що виступав у цьому випадку як -епъ, розпадалося на -ьj- < *-ij- (пор. bi-ti — *bьj-епъ). Дієслова на -iti з -і-, не належним до кореня, в дієприкметнику перед -епъ змінювали -і- в -j- (пор. rodi-ti — rodj-епъ). Дієслова з основою на -пъ-, що зберігалося в аористі і дієприкметниках минулого часу, активному й на -лъ, діставали пасивний дієприкметник на -пов(епъ), де -пов- відповідало -пъ- (пор. *dьrъz-пъ-ti, *dьrъz-пъ-хъ, *dьrъz-пъ-лъ — *dьrъz-пов-епъ). В усьому іншому частина основи пасивного дієприкметника минулого часу перед суфіксом -(е)пъ лишалась спільною з основою інших дієприкметників минулого часу.

Імперфект

Праслов'янський імперфект був новотвором із складною і мало з'ясованою історією, що виник після розпаду індоєвропейської прамови. Частина вчених розглядає його як просту форму, спільну за походженням з балтійським минулим часом (пор. sėdėa (še) — лит. sėdėjo, знаа (še) — лит. žinójo), яка виникла з аналогією розширених індоєвропейських основ на *-ā-, *-ē- (> праслов. -а-, -ě-) із значенням минулості [10, 497—505]. Інші вбачають у праслов'янському імперфекті специфічно праслов'янський новотвір, що виник

із колишньої складної форми внаслідок злиття в одне ціле її складових частин — невідмінюваного утворення на -а-, -ě- (< i.-e. -*ā-, -*ē-) і минулого часу якогось допоміжного дієслова [21, 218—219]. Усі вчені згодні в тому, що суфіксальні елементи імперфекта зазнали впливу з боку суфіксальних елементів сигматичного аориста.

Склавшись внаслідок взаємодії різних дієслівних утворень, праслов'янський імперфект дістав відносно просту і струнку словотворчу систему, що характеризувалася своєрідним імперфектовим компонентом у формі -ěax- або -aax- із спільною частиною -ax-. Основи імперфекта, пов'язані з інфінітивними на -а- або -ě-, мали суфіксальну частину в формі -aax- або -ěax- у залежності від кінцевого голосного інфінітивної основи (пор. бы-а-ті — бы-а-ах-ъ, вид-ě-ті — вид-ě-ах-ъ). Основи імперфекта, пов'язані з інфінітивними на приголосний або сонант (типу nes-ті, *bog-ті, jēs-ті < *jēd-ті), характеризувалися суфіксальним -ěax- (пор. nes-ті — nes-ě-ах-ъ, bog-ті — bog-ě-ах-ъ, jēs-ті (< *jēd-ті) — jēd-ě-ах-ъ). Основи, пов'язані з інфінітивними на -і- або -nq- (типу modli-ті, dvignq-ті), відзначалися суфіксальним -ěax-, як ті, що закінчувалися на сонанти, оскільки суфіксальний елемент виступав тут після -j-, в яке переходило інфінітивне -і-, або після -n-. Виступаючи після -j-, -ě- в -ěax- фонетично переходило в -а-, внаслідок чого весь компонент набирав форми -(j)-aax- (пор. dvig-n-q-ті — dvig-n-ěax-ъ, modl-i-ті — modl-j-aax-ъ < *mold-j-ěax-ъ).

Префіксація

В індоевропейській мові префікси були окремими словами типу прислівників, що, позначаючи просторові відношення, відігравали в реченні допоміжну роль. Сполучаючися то з іменем, то з дієсловом, вони виявляли тяжіння до зближення з ними. Таким чином, в індоевропейських мовах склалося два типи — тип прийменників, що сполучалися з іменем, і тип дієслівних префіксів, що сполучалися з дієсловом. У праслов'янській мові префікс став одним із засобів дієслівного словотвору, застосовуючись для характеристики дії, вираженої дієсловом.

Найбільш поширеними префіксами праслов'янської мови були 1) do-(iti) < *dō/dē (пор. д.-англ. tō); 2) iz-(iti) < *īz (пор. лит. iš) < *egs (пор. гр. 'εξ); 3) na-(pasti) < *ana (пор. прус. no, na); 4) ob(ъ)-(iti), o-(*gorditi) < *abhi (санскр. abhī-taḥ «обабіч»); 5) *orz-(iti se) «розійтися» (< *ordh + -z з bez-, iz- і под. — санскр. árdhaḥ «частина, бік, половина»); 6) ot-(iti) < *ati (лит. діал. ati-«від», санскр. áti «понад, дуже, занадто»); 7) *per-(iti «перейти») < *per (лат. per «через»); 8) po-(iti) < *pō (пор. латиське pa(-) «по (-)»); 9) pri-(iti) < *prei (пор. прус. prei «до»); 10) pro-(iti) < *prō (гр. πρὸ «перед, раніш»); 11) sь(n)-(iti) < *kom (пор. лат. со(m)-«з»), sь(n)-(iti se) < *sm̃ (пор. санскр. sa(m) «з»); 12) u-(bēžati) < *au

(пор. санскр. áva «від, геть»); 13) **въ(н)-(iti)** < *ǣn (пор. гр. 'ανα «на»); 14) **въz-(iti, *-vortiti)** < *ubs (пор. лит. už «позаду, за»); 15) **vy-(iti)** < *ūd (пор. гот. ūt «геть»); 16) **za-(iti)** < *g'hō (пор. гот. ga-).

Ставши додатковою частиною дієслова, префікс міг виявляти на нього граматичний вплив. Дедалі більше втрачаючи своє конкретне просторове значення і набуваючи граматичного, пов'язаного з певними часовими відтінками, префікси стали основою для створення нових префіксальних способів дії, які відіграли значну роль в усталенні нової, характерної для порівняно пізнього періоду розвитку праслов'янської мови категорії виду. Поряд із суфіксами префікси стали одним із засобів видотворення.

Праслов'янське видотворення

Праслов'янські способи дії

У найдавніший період історії праслов'янської мови, коли ще широко не розвинулась префіксація, існували лише непрефіксальні способи дії, пов'язані з відповідними індоєвропейськими. Вони визначалися здебільшого чергуванням голосних основи, пов'язаним із суфіксацією. Цими способами дії були: статальний (на позначення стану), мутативний (на позначення переходу до певного стану), семельфактивний (раптово-одноактний), еволютивний (на позначення процесів, пов'язаних з розвитком або рухом, що викликав певні зміни в суб'єкті або об'єкті), неозначено-багаторазовий, що позначав нецілеспрямовану дію, пов'язану, як правило, з її повторенням, дуративний (тривалий).

Префіксальні способи дії були, на відміну від попередніх, праслов'янськими за своїм походженням. Вони виникали з непрефіксальних унаслідок додавання до них певних префіксів і поділялись на результативний, починальний, обмежено-тривалий і результативно-кратний способи дії.

З розвитком префіксальних утворень почався процес об'єднання способів дії в трьох великих групах — граничних, неграничних і нейтральних, за ознакою наявності або відсутності межі в розвитку дії, скерованості або нескерованості дії на досягнення цієї межі. Дієслова, що залежно від контексту могли виступати то як граничні, то як неграничні, належали до нейтральних. До граничних належали префіксальні дієслова результативного, починального і результативно-кратного і непрефіксальні моментально-одноактного способу дії. До неграничних належали статальні. До нейтральних — дієслова всіх інших способів дії.

Незалежно від цього поділу основи неозначено-багаторазового, і результативно-кратного способу дії протистояли всім іншим діє-

слівним основам як специфічно неозначені. Усі ж інші способи дії могли набувати неозначено-багаторазового значення під впливом відповідного контексту.

На підставі цієї системи способів дії в праслов'янській мові виникла нова категорія виду (недоконаного і доконаного).

Виникнення категорії виду в праслов'янській мові

Основою виникнення категорії виду в праслов'янській мові стали граничні, префіксальні дієслова результативного способу дії внаслідок потреби формального розмежування в них двох значень, передаваних раніше однією формою, — процесної скерованості до досягнення результату, межі («бути в процесі збирання» і под.) і реального досягнення результату («зібрати»). Для спеціального вираження процесного значення в результативних дієслів (типу *iznesti, priletěti, sьbьrati*) були використані відповідні форми дієслів результативно-кратного способу дії (*iznositi, prilětati*) і утворені за їх зразком (*sьbirati*). Дієслова результативно-кратного способу дії поряд із своїм первісним значенням почали позначати, на відміну від результативних, недоконану дію.

Поступове закріплення передачі недоконаності дії лише за формами типу *sьbirati, iznositi, prilětati*, що робило неможливим застосування в процесному значенні граничних основ загального виду (типу *sьbьrati, iznesti, priletěti*), викликало перетворення загального виду на доконаний. Так виникла категорія недоконаного і доконаного виду, яка, проте, ще не становила системи, бо охоплювала лише частину дієслівних основ.

Наступний етап у розвитку виду полягав у тому, що на тлі видового протиставлення, яке склалося й оформилось у групі граничних і, насамперед, результативних дієслів, почалося поступове охоплення категорією виду й інших дієслів праслов'янської мови. Дієслова, не здатні утворювати від одного кореня основу як недоконаного, так і доконаного виду на тлі дедалі поширеніших видових протиставлень, що охопили решту дієслів, набували значення дієслів з однією видовою основою, включившись також у систему виду. Тим самим категорія виду охопила всю систему дієслова, ставши всеосяжною.

Утворення похідних дієслів недоконаного виду

Для утворення похідних дієслів недоконаного виду від граничних доконаних у праслов'янській мові вживалися віддієслівні основи на *-aje-tь (-a-ti)* і *-je-tь* (пор. *sъpas-e-tь—sъpas-a-je-tь, spasa-ti; jьm-e-tь—jem-je-tь* тощо). Утворення найпоширенішого з цих типів на *-ajetь (-ati)* підлягало таким правилам. До суфікса *-a-* приєднувалося *-je-*, що мало значення суфікса недоконаного виду. Якщо попередній склад закінчувався на довгий голосний, він загалом лишався без

змін. Так, маємо: *pasti: padati*, *vъzbuditi: *vъzbudjati*, *съpasti — съpasati* тощо. Але якщо склад, що передував складові з суфіксом *-a-*, мав старий короткий голосний, то він подовжувався, внаслідок чого виникали чергування:

доконаний вид *е о ь* — недоконаний вид *ѣ а і у*.

Отже, виступали такі чергування: *pogrebetъ, pogreti: pogrѣbajetъ, pogrѣbati*; *roditi, roditi: *radjajetъ, *radjati*; *umъretъ, *umerti: umirajetъ, umirati*; *prizovetъ, prizъvati: prizъvajetъ, prizъvati*; *oblobъzetъ (< *oblobъzjetъ), oblobъzati: oblobъzajetъ, oblobъzati*.

Як впливає з наведених прикладів, характерним при цих чергуваннях було таке:

1. Подовжувався найчастіше кореневий голосний, але, як видно з *oblobъzati* і *svoboditi: svobadjati*, подовження міг зазнавати і передсуфіксальний голосний.

2. Подовження охоплювало також голосні, що розвинулися на праслов'янському ґрунті; так, *ь* в *umъretъ* не відбивало давнього *і*, тут виступало індоевропейське **m̥eg-* з *е* перед голосним.

3. Подовжувався в дієслові голосний переважно найбільш закритий. Отже, якщо в дієслові виступало чергування голосних, то завжди подовжувалися легше *ь і ь*, ніж *е і о*. Це впливає й із *umirati* відповідно до **umerti* і *umъretъ* і *prizъvati* відповідно до *zovetъ*, інфінітива *zъvati*.

Подовження кореневого передсуфіксального голосного для характеристики тривалості дії зустрічалося ще в індоевропейській мові, але регулярним явищем воно стало лише в праслов'янській мові.

Утворення дієслів доконаного виду

Дієслова доконаного виду в праслов'янській мові утворювалися додаванням більш-менш стертих щодо семантики префіксів до частини недоконаних дієслів, до яких не належали дієслова неозначеного руху (типу *hoditi, lѣtati*) і деякі з основами теперішнього часу на *-je-*, з якими пов'язувалося значення недоконаного виду і які вживалися як члени протиставлень видових пар із цим значенням (пор. *jemjo — jьmъ*). Найбільш поширеними як засіб видотворення були префікси *po-*, *vъz-*, *iz-* (*vy-*) тощо. Префікс, крім видового значення, пов'язувався, як правило, також із певним лексико-семантичним відтінком. Ця властивість була характерною для всіх префіксів, навіть найбільш семантично стертих. Префіксація як засіб видотворення мала порівняно з суфіксацією, що вживалася переважно для утворення недоконаного виду, лише допоміжне другорядне значення.

Основні тенденції розвитку
дієслівного словотвору
в окремих слов'янських мовах

Розвиток і взаємодія основ теперішнього часу

Нетематичні основи теперішнього часу

Старослов'янська мова як найближча до праслов'янської мала найменше відхилень від неї в стані нетематичних основ. Вона ще зберігала єдиний залишок основ індоєвропейського перфекта, форму 1-ої ос. одн. нетематичного дієслова **вѣдѣти** — **вѣдѣ** (поряд з **вѣмь**), утрачену дуже рано всіма сучасними слов'янськими мовами. Єдиним її новотвором була тематична форма 3-ої ос. одн. **имѣтъ** (поряд з **имѣтъ**) від дієслова **имамь**.

У східнослов'янських мовах дієслова з нетематичними основами зазнали впливу тематичних, самі ж на їх розвиток не впливали. Усі східнослов'янські мови втратили нетематичне дієслово **ѣмь**, перебудувавши його основу і флексію за зразком основ на **-j(e/o)-** (укр. та білор. **ма-(ю)** від ***(jъ)ма-мь**, рос. **име-ю** від **имѣ-ти**), а для **(j)есь** зберегли лише форму 3-ої ос. одн. За винятком префіксальних утворень в українській мові цілком перевели вони до тематичних основ також дієслово **вѣ-тъ**//**вѣда-ти** (< **вѣдѣ-ти**). Основи збережених ними нетематичних дієслів **(j)ѣмь** і **дамь** також зазнали змін (укр. та рос. **дадут(ь)** замість ***дадѣт(ь)** < **дадѣт(ь)**, білор. **дадуць, ядуць**, аналогічне поширення основи **дад-** на всі форми множини в російській мові тощо).

У західно- й південнослов'янських мовах занепад нетематичних основ відбувався в процесі активної взаємодії нетематичних дієслів з тематичними. Ці мови зберегли нетематичну основу й парадигму (див. стор. 324) для дієслова **jesmь**, лише незначно їх змінивши в напрямі до тематичних у дієслова **ѣмь**. Впливовість нетематичної парадигми дієслова **ѣмь** (частково **дамь**) сприяла тут виникненню на підставі похідних дієслів з основою теперішнього часу на **-je/o-** нової дієвідміни із стягнутою основою типу п. **czyta-(sz)** < **czyta-(j)-e-(sz)** тощо, за аналогією до чого і за зразком **(jъ)там(ь)**, **дам(ь)** — **czyta-m** замість **czytaję**. Ця нова тематична дієвідміна, що набула великої продуктивності, відзначається в цілому, поминувши часокількісно-інтонаційні моменти, де вони збереглися, спільністю основи теперішнього часу й інфінітива-аориста, пор.: п. **pada-(m, -sz, -my, -cie)** — проте **pada-j(-a)** — **pada-é**; н.-луж. **pada-(m...)** — [**pada-j(-u)**] — **pada-ś**; в.-луж. **pada-(m...)** — [**pada-j(-u)**] — **pada-é**; болг. **из-пада-(м...)** — [**из-пад(-а)т**: фонет. **из-пад(-ѣ)т**] — **из-пада-х**; макед. **ис-пита-(м...)** — [**ис-пита(-а)т**] — **ис-пита-в**; але ч. **padá-(m...)** — [**pada-j(-í)**] — **pada-ti**; словац. **padá-(m...)** — [**pada-j(-ú)**] — **pada-t'**; с.-х. **nāḍā-(m...)** — [**nāḍa-j(-y)**] — **nāḍa-ти**; словен. **pāda(m...)** — [**pāda-j(-u)**] — **pāda-ti**.

Виникнення нової тематичної дієвідміни з основою, близькою до нетематичних, у свою чергу, сприяло зближенню нетематичних дієслів з тематичними. Завдяки цьому в усіх сучасних західнослов'янських і південнослов'янських мовах з основами цієї дієвідміни, зокрема, повністю злилася основа дієслова *їтати*. В іншому стан нетематичних дієслів навіть по окремих мовах набув тут надзвичайної строкатості.

Тематичні основи теперішнього часу

Кореневі основи

В усіх слов'янських мовах кореневі тематичні основи теперішнього часу перестали бути продуктивними. Їх кількість безперервно зменшується, що пов'язане із перетворенням цих основ за зразком інших, продуктивних, і переходом до складу відповідних словотворчих формацій. Велика кількість аналогічних вирівнянь у складі первісних *-e/o-*основ, яку спостерігаємо в слов'янських мовах, свідчить про їх нерегулярність щодо сучасної системи слов'янського дієслівного словотвору.

Серед кореневих основ найвпливовішими виявилися різні види основ на *-je/o-* вторинного типу (особливо на *-j(e/o)-*, *-(ě)j(e/o)-* та *-(a)j(e/o)-*). Найбільш відчутні зрушення цей вплив викликав у сербо-хорватській і словацькій мовах, де майже всі кореневі тематичні дієслова, що не перейшли до інших видів основ, зокрема й на *-j(e/o)-*, набули, крім 3-ої особи множини, нової словотворчої структури за зразком стягнутої форми основ на *-(ě)j(e/o)-*, напр., с.-х. *razumě*, словац. *rozumie* (< *raz-/roz-umě* < **orz-umějety*); с.-х. *běre*, словац. *berie* (замість *běre*, *bere* < **berety*). В інших слов'янських мовах вплив *-j(e/o)-* основ був не таким загальним, завдяки чому дієслова кореневих основ залишилися в них як окремий більш або менш виявлений тип. Проте і тут кількість *-e/o-* основ порівняно з праслов'янською добою значно зменшилася. Про це свідчить збереження з близько ста засвідчених праслов'янських кореневих дієслів лише трьох, які виступають з давньою формою основи в усіх цих мовах (*pasq*, *(-)lězq*, *tręsq*). Решта дієслів здебільшого під впливом основ на *-j(e/o)-* у ряді випадків змінила свою словотворчу структуру і засвідчена як кореневі лише частиною слов'янських мов. Найбільшого поширення як заміни кореневих основ утворення на *-(a)j(e/o)-* дістали у верхньолужицькій і чеській мовах. Менш поширеним способом перетворення кореневих основ за взірцем основ на *-j(e/o)-* стало у слов'янських мовах безпосереднє приєднання цього суфікса до останнього приголосного кореня *-e/o-*основ (подібно до основ на *-j(e/o)-* типу *mel-jq*), іноді в поєднанні із зміною кореневої голосної (пор. укр. *сиплю*, пол. *grzebię*). Оскільки фонема *-j-* суфікса *-j(e/o)-* після приголосного в слов'янських мовах здебільшого не вилучається, зливаючися з ним і виступаючи лише у

вигляді його пом'якшеності, практично з -j(e/o)-основами цього типу збігаються випадки чисто аналогічного вирівнювання кореневих основ типу укр. *печу, печеш* (< *пеку, печеш*), — пор. дієслово -e/o-основ *скачу, -еш*, — відомі лише частині слов'янських мов і виниклі явно пізніше. Невиразність цього словотворчого типу, що лише усував фонетичні варіанти основи в парадигмі, не ліквідуючи нерегулярності системи -e/o-основ у цілому (пор. в.-луж. *сура-š* — *сура-ć* і укр. *сипле-ш* — *сипа-ти*), позбавила його продуктивності на сучасному етапі розвитку всіх слов'янських мов. Найновішим продуктивним способом перетворення кореневих основ за допомогою запровадження суфіксального -je/o- стало приєднання цього форманта безпосередньо до інфінітивної основи відповідного дієслова, пор. укр. *пі-ю*, білор. *пя-ю*, болг. *пе-я* (від *рě-ти*), рос. *ду-ю* (від *ду-ть*), п. *žy-je* (замість ст.-п. *žywie*), ч. *ži-ji*, словац. *ži-jem* (від *žy-ć/ži-ti*), макед. *тка-е* (від < *тка-в* < *тка-хъ), словен. *gju-jem* (від *gju-ti*). Особливої продуктивності цей спосіб набув у верхньолужицькій і нижньолужицькій мовах, пор. в.-луж., н.-луж. *mrě-ju* (*mrě-ć/š*), *drě-ju* (*drě-ć/š*), (*pře/pše*) *-strě-ju* (*-strě-ć/š*), в.-луж. *pļu-ju* (*pļu-ć*).

Менш широким явищем виявилася перебудова кореневих тематичних дієслів за зразком основ на -п(e/o)-, яка виступає, причому досить обмежено, лише в західнослов'янських і південнослов'янських (крім словенської) мовах, пор. п. *legne* (ст.-п. *lēgne*), полаб. *lāgnē*, н.-луж. *la(g)nu se*, в.-луж. *lehnu so*, ч. *lehnu (si)*, словац. *l'ahnem*, болг. *легна*, макед. *легне* (1-а ос. одн. *легнам*), с.-х. *лєгнєм* (замість *lēgq*, рос. *лягу*).

Основи на -j(e/o)-

Основи на -j(e/o)- розвивалися в слов'янських мовах по-різному, залежно від їх типу.

Основи кореневого типу і похідні утворення на зразок *скаѣq* (< *skak-jq) з суфіксом -j(e/o)- після приголосного занепадають в усіх слов'янських мовах.

Вони поступово витісняються утвореннями на -(a)j(e/o)-, які завдяки цьому набули скрізь значної продуктивності, пор. дублетні форми, що відбили цей процес: укр. *колишу* — *колихаю*, рос. *каплю* — *капаю*, ч. *dřimu* — *dřímám*, словен. *glójem* — *glódam* тощо. Рідше, зокрема в західнослов'янських мовах, нерегулярні з сучасного погляду кореневі і подібні утворення замінюються новими правильними в ході витіснення старої основи теперішнього часу основою інфінітива, пор. п. *kļu-je* — *kļu-ć* (замість *kolę* (< *kol-jq*) — *kļu-ć*), в.-луж. *mlě-ju* — *mlě-ć* (замість *mjel-u* (< *mel-jq*) — *mlě-ć*). Похідні основи на -(u)j(e/o)- також відзначаються продуктивністю в сучасних слов'янських мовах, проте меншою, ніж в утворень на -(a)j(e/o)-. На відміну від інших слов'янських мов, російська, білоруська і болгарська дещо звузили обсяг викорис-

тання суфіксального **-(u)j(e/o)-**, замінивши його, як правило, в не-наголошеній позиції суфіксом **-(ы//и)ва-ј (е/о)-**; пор. ст.-сл. **показуѣж**, укр. *показую*, п. *rokažuje*, н.-луж. *rokažuju*, ч. *ukazuji*, словац. *ukazujem*, макед. *искажувам*, с.-х. *pokázuјem*, словен. *izkazuјem* — рос. *показываю*, *обстреливаю*, білор. *паказваю*, болг. *показвам*. Особливої поширеності суфікс **-(u)j(e/o)-** набув у сучасних західнослов'янських, а також українській, меншою мірою білоруській мові, де він став застосовуватися, зокрема, при передачі запозичених дієслів, відповідних німецьким на **-ieren**, пор. укр. *телеграфую*, білор. *тэлеграфую*, п. *telegrafuje*, н.-луж. *telegrafuju*, ч. *telegrafuji*, словац. *telegrafujem* — рос. *телеграфирую*, болг., макед. *телеграфирам*, с.-х. *телеграфирајм*, словен. *telegrafirajam* (нім. (ich) *telegrafiere* — *telegrafieren*).

Суфіксальні утворення на **-(ě)j(e/o)-**, продуктивні в усіх східнослов'янських мовах, а також у польській, словацькій, болгарській і македонській, у таких слов'янських мовах, як верхньолужицька, нижньолужицька і словенська, втратили продуктивність і мають тенденцію замінюватися основами на **-i-**: н.-луж. *zeleni*, в.-луж. *zeleni so*, словен. *oъrпi* — ст.-сл. *оурънѣтъ*, укр. *(по-)чорніє*, *(по-)зеленіє*, рос. *(по-)чернеет*, *(по-)зеленеет*, п. *(po-)czernieje*, *(po-)zielenieje*, словац. *(o-)černie*, *(o-)zelenie*, болг. *(по-)чернее*, *(по-)зеленее*, макед. *зеленее (се)*. Чеська мова, в якій утворення на **-(ě)j(e/o)-** через фонетичні обставини, пов'язані з стягненням суфікса, майже повністю збіглися з основами на **-i-**, розрізняючися лише в 3-ій ос. мн. (пор. *imí* < *imie* < **imějetь* — *trpí* < **třpěť*, але *imějí* — *trpí*), значною мірою замінила утворення на **-(ě)je/o-** у відприкметниковій функції виразнішими основами на **-(a)je/o-**: пор. ч. *bělá se*, *černá*, укр. *біліє*, *чорніє* тощо. Незважаючи на впливовість основ на **-(ě)je/o-** в сербо-хорватській мові, у тому числі в ділянці **-j(e/o)-** основ (пор. *píšiē* замість *píше* (< **pisjetь*) — *razúme* < **razumějetь*) у відприкметниковій функції, вони втратили продуктивність і в ній, замінившись основами на **-i-**, пор. с.-х. *црњи* (укр. *чорніє*, рос. *чернеет*), *зелєни* (укр. *зеленіє*, рос. *зеленеет*).

Важливою особливістю всіх західнослов'янських і південнослов'янських мов є стягнення суфіксального **-(a)je/o-** в **-a-** типу ч. *létá* (< **lēt-aje-tь*), що призвело в них до утворення нової надзвичайно продуктивної дієвідміни. Вужчим явищем є викликане також впливом нетематичних основ стягнення суфікса **-(ě)j(e/o)-**, характерне лише для словацької, чеської, сербо-хорватської і частково польської і словенської мов, пор. словац. *rozumie*, ч. *imí* (< *imie*), с.-х. *ýmē*, п. *imie*, словен. *imē* (поряд з *iměje*).

Основи на **-n(e/o)-**

Основи на **-n(e/o)-** dokonаного виду на позначення моментальної, одноразової дії (типу укр. *кину*, *крикну*) зберігають свою продуктивність в усіх слов'янських мовах. У східнослов'янських мовах

поряд з утвореннями цього типу з суфіксом **-п(е/о)- (-н(е/о)-)** виник новий його різновид з суфіксом **-он/у//е-** (рос., білор. **-ан/у//е-**), що вживається для надання дії відтінку згрубіlosti, напр., укр. *гребону* (*гребну*), *сіпону* (*сіпну*), *махону* (*махну*); рос. *резану* (*резну*), *толкану* (*толкну*); білор. *кусану* (*кусну*), *мільгану* (*мільгну*), *лупану* (*лупну*).

Основи на **-пе/о-** недоконаного виду на позначення поступового переходу від одного стану до іншого (типу укр. *гину*, *в'яну*) непродуктивні в більшості слов'янських мов. У чеській мові в зв'язку з потребою заміни виразнішим словотворчим типом основ на **-(-ě)je/o-**, що своєю формою наблизилися до **-і-**основ, цей тип почав витіснити колишні відприкметникові основи на **-(-ě)je/o-** і завдяки цьому набув певного поширення, пор. ч. *bohatnu* (укр. *багатію*), *mládnú* (укр. *молодію*) і под. Меншою мірою він поширений у таких західнослов'янських мовах, як словацька, верхньолужицька і польська. Серед східнослов'янських мов, для яких у цілому характерна непродуктивність цього типу, дещо більшого поширення він набув в українській мові, напр., укр. *блідну* (рос. *бледнею*, білор. *бляднею*), *гусну* (рос. *густею*, білор. *гусцею*), *худну* (рос. *худею*, білор. *худзею*), *слабну* (рос., білор. *слабею*). Для сербо-хорватської мови характерним також є, як і щодо кореневих основ на **-е/о-**, **-je/o-**, вплив з боку основ на **-(-ě)je/o-**, пор. *gýnē*, *māxnē* (замість *gýne*, *māxne* < *gynetъ, *maxnetъ) — *ýmē* (< *umějetъ).

Основи теперішнього часу на **-і-**

Два види основ теперішнього часу на **-і-**, вживані на позначення стану з інфінітивом на **-ěti** (значно рідше **-ati**) і каузативні та ітеративні на **-iti**, своїм різним становищем у сучасних слов'янських мовах відбили відмінні шляхи розвитку.

Основи теперішнього часу типу *sěd-i-tъ* (*sed-ě-ti*), *sъp-i-tъ* (*sъp-a-ti*) мусили сприйматися як неправильні на тлі пізнішої системи дієслівного словотвору слов'янських мов з її тяжінням до якомога більшої формальної подібності основ теперішнього часу й інфінітива (аориста). З другого боку, формальна схожість дієслів цього типу в своїх основах теперішнього часу з основами на **-і-** типу *bud-i-tъ* (*bud-i-ti*), *voz-i-tъ* (*voz-i-ti*), а в інфінітивних з основами на **-(-ě)je/o-**, пор. *sědě-ti*—*zelen-ě-ti* (*zelen-ěje-tъ*), зумовила плинність межі між ними. У переважній більшості слов'янських мов це спричинилося до хиткості становища **-і-(-ě)-основ** у системі дієслівного словотвору і тим самим до повної втрати ними продуктивності. У зв'язку з цим стали можливими випадки переходу належних сюди дієслів до інших словотворчих типів, насамперед відзначених, формально найближчих, напр.: 1) під впливом дієслів типу *búd-i-tъ* — *bud-í-ti*, *vóz-i-tъ* — *voz-i-ti*: укр. *рдиться* — *рдитися* (замість *рдітися*, ст.-сл. *ръдѣти*), рос. *мнит* — *мнить* (замість *мнетъ*, ст.-сл. *мнѣти*), п. *wierci* — *wiercić* (замість *wiercieć*), н.-луж. *smjerzi* —

smjeržíš (замість smjeržeš), в.-луж. šumi — šumié (замість šumjeé), болг. (по)вели — аор. (по)велих тощо; 2) під впливом інфінітива основ на -(ě)je/o-: рос. *рдеет (рдеть)*, білор. *ірдзеє (ірдзець)* замість *рдит, ірдіць*, пор. ст.-сл. *рѣдитъ (рѣдѣти)*, п. *gorzeje (gorzeé)* замість *gorzu*; ч. *šumějí* (3-я ос. мн.) (*šuměti*) замість *šumí*; словац. *l'rie (l'riet')* замість *l'rí*, пор. ст.-сл. (при-) *льпитъ (-льпѣти)*. Лише в словенській, сербо-хорватській і верхньолужицькій мові формальна схожість між основами типу -i-(ě-) і -(ě)je/o- (інфінітив на -ě-) викликала протилежний наслідок. Тут впливовими виявилися -i-основи, що призводить до перетворення за їх зразком колишніх дієслів -(ě)je/o-основ, пор. словен. *očrni (očrneti)* — укр. (по)-*чорніє (-чорніти)*, словен. *ozdravi (ozdraveti)* — рос. *здоровеет (здороветь)*, словен. *zeleni (zeleneti)* — п. *zielenieje (zielenieé)*; с.-х. *онéми (онéмети)* — рос. *онемеет (онеметь)*, *црвѣнї (црвѣнети)* — п. *czerwienieje (czerwienieé)*, с.-х. *támni (támnети)* — укр. *темніє (темніти)*; в.-луж. *čerwjeni (čerwjenjeé)*, *zeleni (zelenjeé)*, *módrí (módrjeé)* — словац. *modrie (modriet')*. Проте в сербо-хорватській і верхньолужицькій мові водночас із переходом частини -je/o-основ до типу -i-(ě-) відзначається поширення на ці новотвори впливу з боку іншого різновиду -i-основ з інфінітивом на -iti (як правило, для функціональної виразності, підкреслення їх неперехідності до виниклих під цим впливом дієслів додається частка *se (so)* «-ся»), пор. с.-х. *дрѣвни се (дрѣвнети се)*, в.-луж. *drjewi (drjewieé)* — словен. *odrvni (odrvnēti)*, укр. *дерев'яніє (дерев'яніти)*; с.-х. *зелѣни се (зелѣнети се)*, в.-луж. *zeleni so (zelenieé so)*, с.-х. *зелѣни (зелѣнети)*, в.-луж. *zeleni (zelenjeé)*, словен. *zeleni (zeleneti)*, укр. *зеленіє (зеленіти)*. Отже, навіть на ті слов'янські мови, в яких основи на -i- (з інфінітивом на -ě-ti) ще не втратили продуктивності, поступово поширюється тенденція до її втрати, яка стала панівною в більшості слов'янських мов.

На відміну від типу -i-основ на позначення стану каузативні та ітеративні основи на -i- з інфінітивом на -i-ti (типу укр. *б́удить—будіти, в́озить—возіти*) є продуктивними в усіх слов'янських мовах, таким чином незмінно зберігаючи особливість, властиву їм ще в праслов'янській мові. Очевидно, причиною цього була важливість ролі цих формацій, поєднана з регулярністю і простотою принципу їх утворення (в тому числі й з сучасного погляду), які сприяли їх стійкості і продуктивності в системі слов'янського дієслівного словотвору.

Із змін, що охопили основи на -i- в цілому, найбільшого поширення дістало аналогічне вирівнювання форми основи з кінцевим кореневим -d-, -t-, -z-, -s- у 1-ій ос. одн. за зразком інших особових форм основи, яке стало властивим нижньолужицькій, верхньолужицькій, чеській, словацькій, усім південнослов'янським, а діалектно зустрічається й у всіх східнослов'янських мовах, напр., н.-луж. *wožim* (пор. п. *wodzę, -dzisz*, укр. *воджу, -диш*), *wieršim* (укр. *верчу*), *wozym-, -zyš* (укр. *вожу, -зиш*), *posym* (укр. *ношу*); в.-луж.

wodžu (п. wodzę), словац. vodím, болг. *вѣдя*, макед. *носам*, -*сиш*, с.-х. *вѣдим*, словен. vódim; укр. діал. *садю* (*сadjу*), *крутю* (*кручю*), *просю* (*прошю*); рос. діал. *прасю* (*прошу*), *катю* (*кочу*), *видю* (*вижу*); білор. діал. *ходзю* (*хаджу*), *косю* (*кашу*). За всіма ознаками це явище має тенденцію поширюватися.

Розвиток дієприкметників теперішнього часу

Праслов'янські активні дієприкметники теперішнього часу внаслідок природного розвитку слов'янських народно-розмовних мов перетворилися в них, з одного боку, в своїх членних відмінюваних формах у прикметники (типу укр. *гарячий* < *горячий* — первісно «той, що горить», рос. «горящий»), з другого, в своїх застиглих нечленних формах — у дієприслівники. Проте як важливий засіб стислого викладу складного синтаксичного змісту, потрібний у слов'янських книжно-літературних мовах, вони всіма ними, за винятком македонської, були збережені або відновлені.

Активні дієприкметники теперішнього часу в сучасних слов'янських мовах повністю втратили давній різновид основи в наз. відм. одн. чол. роду (типу *nesy-*, *moľe-*), зберігши лише той, що виступав в інших формах (типу **nesqtj-*, **moľetj-*). Фонетичні причини, підтримані аналогією, викликали злиття суфіксальних -*qtj-*, -*etj-* у спільній формі в польській і полабській мовах, пор. п. *piosące* (ст.-сл. *несѣщєкє*), *śpiące* (ст.-сл. *сѣпѣщєкє*); полаб. *vedācə* (ст.-сл. *ведѣщєкє*), *śarpācə* (ст.-сл. *сѣпѣщєкє*). На відміну від інших слов'янських мов російська й болгарська використали для творення активних дієприкметників теперішнього часу не власні, а запозичені й відповідно пристосовані їх старослов'янські форми. Серед інших слов'янських мов частковий виняток становить верхньолужицька, де поряд з утворенням цих дієприкметників від основи теперішнього часу щодо -(u)je/o-основ можливе творення й від основи інфінітива, пор. *lubujacy* (*lubuja* 3-я ос. мн. тепер. часу) — *lubowacy* (інф. *lubowa-ć*). Сучасні слов'янські мови для своїх дієприслівників обрали або застиглу форму нечленного дієприкметника в наз. відм. одн. чол.-сер. роду (російська, верхньолужицька, словенська), або ту ж форму жін. роду однини (всі інші, крім чеської), напр., рос. *стоя*, в.-луж. *widžo*, словен. *igráje*; укр. *стоячи*, білор. *падаючы*, п. *piosac*, н.-луж. *pšosecy*, словац. *držiac*, болг. *гледайки*, макед. *викајки*, с.-х. *rŭjyŭi*. Одна чеська мова, але лише книжна, штучно зберігає для дієприслівників обидві форми однини і має навіть множинну, напр., *nesa* (ч. р.) — *pesouc* (ж. і сер. р.) — *pesouce* (мн.).

Пасивні дієприкметники теперішнього часу в сучасних слов'янських мовах майже повністю втрачені. У своїй давній функції їх основи входять до системи дієслівного словотвору лише в книжно-літературній російській і білоруській мові.

Інфінітив і супін

Основа інфінітива збереглася в усіх слов'янських мовах, зазнавши, проте, в них цілого ряду змін. Наслідком їх була, насамперед, різна форма кінцевої частини інфінітива, його показника **-ti** (> **-tь**). Болгарська й македонська мови, де інфінітив майже не вживається, втратили повністю цей показник. Частина основи перед ним виступає або без змін у разі закінчення на голосний (болг. *носи* < *но-си-ти*, *писа* < *писа-ти*; макед. *оди* < (х)*оди-ти*), або з доданням **-е** в разі закінчення на приголосний (*рече* < *решити* < **рек-ти*). В інших слов'янських мовах виключно або переважно вживаним став або варіант інфінітивного показника **-ti** (старослов'янська, українська, чеська (книжно-літературна), сербо-хорватська, словенська) або **-t(ь)** < **ti** (російська, білоруська, польська, полабська, нижньолужицька, верхньолужицька, словацька). Інакше видозмінювався варіант інфінітивного показника з колишнім попереднім задньоязичним **-k-**, **-g-**, де сполука **-kt(-i/ь)** (< **-kt(gt-)/i/ь**) дала в давньоруській і словенській мові **-ч-** (**-č-**), західнослов'янських мовах **-с-**, болгарській (старослов'янській) **-št(-ш-)**, сербо-хорватській **-ћ-** (давньор. *печи*, словен. *рѣці*, ч. *ресі*, ст.-сл. *пѣри*, с.-х. *пѣһи*). Дальший розвиток викликав поширення форми на **-і**: повне в чеській (книжно-літературній), сербо-хорватській, літературній словенській і часткове в білоруській мові, де в дієсловах з передсуфіксальним **-g-** (> **-г-**) в основах теперішнього часу й інших неінфінітивних утвореннях воно поновлювалося перед показником **-чы** в інфінітиві, пор. ч. *рѣсі*, *střici* «стерегти»; с.-х. *пѣһи*, *střьһи* «стригти»; словен. *рѣсі*, *střęci* «стерегти», *striči* «стригти»; білор. *пачы*, але *сцерагчы*, *стрыгчы*. Натомість у російській, польській, нижньолужицькій і верхньолужицькій мовах поширилася форма без кінцевого **-і**, пор. рос. *печь*, п. *piес*, н.-луж. *pјас*, в.-луж. *pјес*. Аналогічні процеси різними шляхами призвели до повного витіснення кінцевого показника **-чи(-с)** його поширенішим варіантом **-ти(-t/-t')** в українській, словацькій і полабській мовах, у першій за допомогою заміни кінцевого **-чи** поширенішим **-ти** і аналогічним відновленням перед ним **-г-**, **-к-**, взятих з інших дієслівних основ, зокрема теперішнього часу, в обох інших простим доданням **-t'** (**-t**) до форм інфінітива на **-с** (укр. *пекти*, *стерегти*, *стригти*; словац. *piecť*, *môcť* «могти»; полаб. *piet* «пекти»). Різноманітні зміни в оформленні кінцевої частини інфінітива по різних слов'янських мовах сталися також там, де внаслідок діяння закону відкритих складів перед **-ti** зникав губний приголосний основ (пор. gre-ti, ст.-сл. *гре-ти* < **greb-ti* — greb-q). У дальшому слов'янські мови намагалися зробити семантично виразнішими виниклі інфінітивні основи, запроваджуючи різні приголосні або їх групи перед інфінітивним **-ti(tь)**: російська

мова за зразком інфінітивів типу *мести* (< *met-ti), *нести* запровадила тут **-с-** (*грести*, *скрести*); сербо-хорватська, словенська і полабська, запровадивши також **-с-(-s-)**, крім того, за аналогією до теперішнього часу і інших форм відновили перед ним в основі губний (**-b-**, **-p-**), пор.: с.-х. *grěnsti*, *těnsti* (замість *teti//terq); словен. *grěbsti*, *těbsti*; полаб. *rügribst*; українська і білоруська мова відновили в основі губний (укр. *гребти*, білор. *грэбці*, *скрэбці* і т. д.).

Із перетворень, що відбулися в основах інфінітива з суфіксами **-а-**, **-ě-**, **-і-**, **-пq-**, особливо помітними були ті, що сталися в основах з останнім. Крім чисто фонетичних змін, що викликали набуття ним форми **-пу-** у верхньолужицькій і **-пі-** в словенській мові (пор. в.-л. *čahnuć*, словен. *dvígniti*), суфікс **-пq-** зазнав ще зрушень щодо своєї вживаності в інфінітивах дієслів на позначення тривалого процесу типу *мерзнути*. У східнослов'янських мовах, де такі дієслова втратили продуктивність, бачимо частковий нахил до втрати відповідними інфінітивами суфіксального **-пq-** (**-ну-**), пор. укр. *тягти* (*тягнути*), *мерзти* (*мерзнути*), рос. *стыть* (укр. *стигнути*), діал. *вять* (*вянуть*), *мёрзть* (*мёрзнуть*), *увязь* (*увязнуть*), білор. *стыць*. Західнослов'янські мови, де ці основи набули певної впливовості, навпаки, виявляють тенденцію до поширення суфіксального **-пq-** з цих дієслів на інфінітиви інших типів, як правило, там, де попередньо суфікс **-пq-** проник в основу теперішнього часу, напр., п. *biegnać* (*biec*), *legnać* (*lec*), *gosnać* (*gość*, *góść*); н.-луж. *lagnuś se*, *kšadnuś*; в.-луж. *bohathnyć*, *kradnyć*; ч. *lehnouti*, *bohathnouti*; словац. *liahnut' sa*, *vládnut'*. Характерні для них більшою або меншою мірою зміни форми інфінітивної основи відбулися в усіх західнослов'янських і словенській мові внаслідок випадіння **-j-** і стягнення голосних кореневої і суфіксальної частини основи, між якими **-j-** виступало, напр., п. *bać się* (< *bojati się*), *stać* (< *stojati*).

Спільним для всіх слов'янських мов, хоч конкретно по-різному виявленим, був уже відзначений вплив інфінітивних основ на відповідні непродуктивні типи основ теперішнього часу, що викликав їх зближення з інфінітивними. У свою чергу, хоч значно меншою мірою, в слов'янських мовах знаходимо протилежні випадки поширення впливу основ теперішнього часу непродуктивних типів (зокрема, кореневих на **-е/о-**) на відповідні інфінітивні, пор. укр. *пнутися* (від *пнуся* поряд з *п'ястися*); білор. *дзьмуць* (від *дзьму* замість *дуць*, пор. рос. *дуеть*); ч. *dmouti* (від *dmu* поряд з *douti—duji*).

На відміну від інфінітива, який при всіх зазначених змінах майже скрізь зберігся, супін зник цілком у переважній більшості слов'янських мов. Сталося це, очевидно, значною мірою внаслідок його занадто великої формальної близькості до інфінітива, пов'язаної з обмеженішою функцією.

Супін як окрема дієслівна категорія зберігся лише в сучасних нижньолужицькій і словенській мовах. Тут також відбувається його поступове зближення з інфінітивом, насамперед формальне.

Серед сучасних слов'янських мов аорист досі зберігають нижньо-лужицька, верхньо-лужицька, болгарська, македонська й сербо-хорватська. Зберігала його аж до свого зникнення також полабська. Тенденція до поступового занепаду аориста (разом з імперфектом), яку пов'язують з розвитком двовидової системи в слов'янських мовах, продовжує діяти й нині у нижньо-лужицькій, верхньо-лужицькій і сербо-хорватській мовах.

Виявом цього є обмеження утворення аориста в цих мовах діє-словами доконаного виду, дедалі частіша заміна аориста й імперфекта перфектом відповідних дієслів, яка в ряді нижньо-лужицьких і сербо-хорватських говірок уже призвела до повного зникнення простих минулих часів. Як свідчать дані, аорист перебував у стані занепаду також у полабській мові. Лише мови болгарська і македонська характеризуються й досі стійкістю аориста та імперфекта, викликаною виникненням переповідного способу з своєю системою минулих часів, яка зробила доконечним збереження аориста й імперфекта як минулих часів непереповідного, дійсного способу.

Дієслово *by(xъ)* (від *byti*) становить єдину формацію аориста, яка, незважаючи на його занепад, була збережена всіма слов'янськими мовами чи то як відповідне дієслово, чи то пережитково, у вигляді частки дієслівного походження. Збереження *by(xъ)* пояснюється важливістю того умовного значення, яке воно здавна набуло в усіх слов'янських мовах, посівши місце давнього умовного біть.

У мовах, що його зберегли, аорист зазнав ряду змін. Насамперед, зник кореневий аорист, який, поза старослов'янською і старочеською, засвідчено лише полабською мовою, де його залишки найдовше зберігалися (пор. форми 1-ої ос. одн. *voik* < *vykъ, *tiig* < *tiogъ і деякі інші). Поминувши дві ізольовані сербо-хорватські форми (*rijex* < *гѣхъ* і *dd-nijex* за аналогією до *rijex* замість *dd-nijes* < *do-niъsъ*), повністю зник також старий вид сигматичного аориста з коренем на кінцевий приголосний, до якого безпосередньо приєднувався сигматичний елемент. У сучасних слов'янських мовах поза наведеними випадками сигматичний елемент виступає лише після голосного — первинного, якщо корінь закінчувався на голосний, або вторинно введеного -о- для південних (і давньоруської) і -е- для західних слов'янських мов у разі закінчення кореня на приголосний (пор. болг. *do-něsoх*, н.-луж. *do-njasech*). У зв'язок з поступовим занепадом аориста (разом з імперфектом) треба поставити втрату більшістю слов'янських мов, що їх зберегли, здатності утворювати аорист і імперфект від дієслів обох видів — доконаного й недоконаного. У нижньо-лужицькій, верхньо-лужицькій і сербо-хорватській мові аорист утворюється лише від доконаних дієслів, імперфект — від недоконаних. Здатність утворювати обидва прості минулі часи від дієслів обох видів властива й досі лише болгарській

і македонській мовам, у дієслівній системі яких аорист та імперфект особливо міцно втримуються. Порівняно з праслов'янським аорист сучасних слов'янських мов характеризується, як правило, також більшим поширенням суфікса *-n-* (< *-n/q-*) у дієсловах з основою теперішнього часу на *-n(e/o)-*.

Імперфект

Імперфект зник у слов'янських мовах, які втратили аорист, і лишився в тих, що його зберегли (в тому числі в полабській аж до її остаточного занепаду). У нижньолужицькій, верхньолужицькій і сербо-хорватській мові імперфект утратив функцію самостійного минулого часу, виражаючи лише одне з його видових значень — недоконаність, на противагу аористові, за яким залишилось вираження доконаності. Єдиним прослідком давнішого стану в цих мовах, коли імперфект, будучи самостійним минулим часом, виступав в обох видах, тепер залишилось в.-луж. *budźach* (н.-луж. *buźach*), за походженням доконаний імперфект від *być* (*byś*) (пор. *budu*), що набув модального умовного значення. Імперфект з аористом у цих мовах занепадають під впливом форм перфекта. Значно краще у зв'язку з виникненням переповідного способу зберегли імперфект болгарська та македонська мови, де він разом з аористом виступає як самостійний минулий час, здатний утворюватися від обох видів.

Поряд із змінами стосовно вживання в слов'янських мовах відбувалось формальне перетворення імперфекта. В усіх слов'янських мовах, зокрема й тих, що зберегли імперфект донині, суміжні голосні його суфіксальної частини (*ględ-aa-xъ*, *xval'-aa-xъ*, *vid-ěa-xъ*, *pas-ěa-xъ*) злилися в один звук. Наслідки цього процесу були неоднаковими по різних мовах. У болгарській і македонській стягнення голосних у зв'язку з утратою часокількості призвело до появи *-a* замість *-aa-* (*глед-а-х// в* < *ględ-aa-xъ*), *-е-* (< *-ě-*) замість *-ěa-* (*вид-е-х// в* < *vid-ě-xъ* < *vid-ěa-xъ*; *пас-е-х// в* < *pas-ě-xъ* < *pas-ěa-xъ*); згодом це *-е-* (< *-ě-*) за аналогією було поширено на форми з *-'a-* (< *'aa-*), пор. болг. *хвал-е-х*, макед. *фал-е-в* (< *xval-ě-xъ* замість *xval'-axъ* < *xval'-aa-xъ*).

Переважно в одному напрямі стягнення голосних, поєднане з утратою часокількості, пішло в нижньолужицькій і верхньолужицькій мові, пор.: н.-луж. *ględ-a-ch*, в.-луж. *hlad-a-ch* (< *ględ-a-xъ* < *ględ-aa-xъ*), н.-луж., в.-луж. *chwal-a-ch* (< *xval'-aa-xъ*), н.-луж., в.-луж. *pas-e-ch* (< *pas-ě-xъ* < *pas-ěa-xъ*). Лише в формах імперфекта дієслів з основою інфінітива на *-ě-ti* (типу *vid-ě-ti*) виникла розбіжність, пор. н.-луж. *wiź-e-ch* (< *vid-ě-xъ* < *vid-ěa-xъ*), але в.-луж. *widź-a-ch* аналогічно до *chwal-a-ch* замість фонетичного *widź-e-ch* (< *vid-ě-xъ* < *vid-ěa-xъ*).

У сербо-хорватській мові стягнення не поєднувалось з утратою часокількості, проте зазнало змін через діяння аналогії з боку впли-

вовіших форм — типу *glědāx*, *hwālāx* — на решту пор. *nās-āx* (< *ras-ěx* < *ras-ěax* під впливом *glěd-āx*), *viŕ-āx* (< *vid-ěx* < *vid-ěax* під впливом *hwāl-āx*). Поряд із формою типу *nās-āx* аналогічні дієслова набрали в сербо-хорватській мові форми типу *nāsiĵāx*, що виникла з давнішої **nās-ŭĵex* < **nās-ŭĕx* (< *ras-ěx* < *ras-ěax*) під впливом інших імперфектних утворень на *-(j)āx*. Особливістю основи сербо-хорватського імперфекта є також перехід *-г- > -з-, -к- > -ц-, -х- > -с-* у разі її закінчення на відповідний задньоязичний, пор. *striĵiĵāx* (основа **стриг-**), *těciĵāx* (основа **тек-**), *vrsiĵāx* (основа **врх-**). Причиною цього переходу вважають вплив з боку ітеративних форм відповідних дієслів, де подібний перехід був цілком закономірним, пор. *striĵiĵāx* — *(по)striĵati*, *těciĵāx* (*пò*)*tiĵati* і под. Змін в імперфекті, що інтенсивно взаємодіяв з аористом, зазнав також сигматичний елемент. За винятком сербо-хорватської, в усіх слов'янських мовах, що зберегли імперфект, форма сигматичного елемента в ньому скрізь збіглася з відповідною формою в аористі. Розбіжність лишилася тільки в 2—3 ос. одн., де, як і давніше, сигматичному елементові разом із закінченням в імперфекті відповідає їх відсутність в аористі. Стягнення суміжних суфіксальних голосних в імперфекті, супроводжуване в усіх сучасних слов'янських мовах, крім сербо-хорватської, скороченням нової довготи, викликало в них численні випадки формального збігу також між попередніми (передсигматичними) частинами суфіксів імперфекта й аориста. Оскільки коренева частина основи імперфекта й аориста була спільною, в разі відсутності розходжень щодо префіксації та наголошення подібні форми імперфекта й аориста із спільною суфіксальною частиною й закінченням мали повністю збігатися. У македонській мові, позбавленій рухомості наголосу, це призводило до повної формальної тотожності більшості особових форм імперфекта й аориста в тих випадках, де передсигматична частина суфіксів (і дієслів у цілому) збігалася, пор. макед. імперф. *гледа-в* (< *glědaa-xъ*) — аор. *гледа-в* (< *glěda-xъ*), імперф. *виде-в* (< *viděa-xъ*) — аор. *виде-в* (< *vidě-xъ*). Сучасні серболужицькі мови з їх сталим наголосом, що мали також зазнати формального збігу аориста й імперфекта з ідентичними суфіксальними частинами, не виявляють його лише завдяки своєму видовому розмежуванню і пов'язаній із ним префіксальності, пор. в.-луж. імперф. *hlada-ch* — аор. (wu) *hlada-ch*, імперф. *widza-ch* — аор. (wu) *widza-ch*; н.-луж. імперф. *glěda-ch* — аор. (wu) *glěda-ch*, імперф. *wižech* — аор. (pše) *wižech*. Унаслідок тих самих причин подібне ж зближення частини форм імперфекта й аориста відбувалося й у болгарській мові, проте можливість розрізняти їх за допомогою наголосу, що зберіг рухомість, і пов'язаних з ним фонетичних змін усувала нерідко повний формальний збіг, пор.: болг. імперф. *гледа-х* (< *glědaa-xъ*) — аор. *гледа-х* (< *glěda-xъ*), імперф. *ви́де-х* < *ви́дѣ-х* (< *viděa-xъ*) — аор. *видѣ-х* < *видѣ-х* (< *vidě-xъ*) при макед. імперф. *гледа-в* — аор. *гледа-в*, імперф. *ви́де-в* < *видѣ-х* (< *viděa-xъ*) —

аор. *віде-в* < *видѣ-х* (< *vidě-xъ*). Коли в ідентичних випадках наголос імперфекта й аориста збігається, в болгарській мові також виникає повна формальна тотожність відповідних форм імперфекта й аориста (пор. болг. імперф. *телеграфіра-х* — аор. *телеграфіра-х*, імперф. *вървя-х* — аор. *вървя-х*). Збереження фонематичності просодичних засобів, підтримане якісними розбіжностями між суфіксальними голосними, викликаними аналогічним вирівнюванням суфіксів імперфекта, спричинилося до того, що в сербо-хорватській мові, на відміну від інших, не виникло омонімії між формами імперфекта й аориста; їх видове розмежування призвело до ще більших розходжень, пор.: с.-х. імперф. *гледѣх* — аор. (*нд*)*гледах*, імперф. *хвѣлѣх* — аор. (*но*)*хвѣлих*, імперф. *виѣх* — аор. (*й*)*видех*, імперф. *пѣсиѣх* (*пѣсѣх*) — аор. (*нд*)*пасох*. У певному зв'язку із виникненням форм імперфекта, омонімічних з формами аориста, як засіб для уникнення цієї незручної граматичної омонімії в усіх слов'янських мовах відбувалася заміна інфінітивної основи в імперфекті основою теперішнього часу, пор. болг. *берѣх* (замість *въгаасѣхъ*), макед. *берев*, в.-луж. *bjerjech*, н.-луж. *bjerjesch* (поряд із *brach*), с.-х. *бѣриѣх* (поряд із *брѣх*). Ця заміна уможлиблювалася семантикою імперфекта, минулого часу, що позначав тривалу незакінчену дію, ближчу за значенням до теперішнього часу, ніж аорист. Процес заміни інфінітивної основи в імперфекті презентною засвідчують уже пізніші пам'ятки старослов'янської мови, яка в найдавніший період ще його не знає, пор.: *зѡѣташе* (замість *зѣкааше*), *вѣсѣдоуахъ* (замість *вѣсѣдоваахъ*) тощо. Він був властивий не тільки тим мовам, що зберегли імперфект і аорист донині, а й принаймні деяким з тих, що їх пізніше втратили (наприклад, чеській), пор. ст.-ч. *beŕiech* (від *beru*) поряд із давнішим *brách* (від *bráti*). У сучасних слов'янських мовах, що зберегли імперфект, ступінь поширення в ньому основ теперішнього часу і, відповідно, витіснення основ інфінітива не однаковий. Так, у болгарській і македонській мові, де ступінь збігу форм імперфекта й аориста найбільший, презентні основи в імперфекті повністю витіснили інфінітивні. Найменшого поширення дістали основи теперішнього часу серед імперфектних форм сербо-хорватської мови, де омонімії між імперфектом та аористом не виникло. Інфінітивну основу в імперфекті тут зберегли численні дієслова з інфінітивом на *-ати*, а також дієслова з основою інфінітива на приголосний. Лужицькі мови, які щодо омонімії форм імперфекта й аориста займають проміжне становище, таке саме місце займають і в ступені збереження інфінітивних основ імперфекта. Інфінітивну основу тут зберегли дієслова з інфінітивом на *-owa-*, а також дієслово *spać* (*-ś*), пор. в.-луж. *hospodowach*, *spach*; н.-луж. *gospodowach*, *spach*.

У болгарській і македонській мові в зв'язку з потребою створення системи часів переповідного способу, поштовх до виникнення яких дали переповідні часи турецької мови, з'явився пов'язаний з імперфектом новотвір, так званий імперфектний дієприкметник, утворю-

ваний доданням суфікса -л (-а, -о, -и, макед. -е) до основи імперфекта (без сигматичного елемента), напр.: болг. *четѣ-л(-и)* — *четѣ-х*, макед. *пее-л* — *пее-в*.

Активний дієприкметник минулого часу

Активний дієприкметник минулого часу так само, як і теперішнього, в ході розвитку слов'янських мов занепадає. Лише дві з сучасних слов'янських мов — російська, меншою мірою білоруська — поряд із дієприслівниками широко вживають також активні дієприкметники минулого часу, які дали їм початок. Такі слов'янські мови, як українська, чеська, сербо-хорватська, польська, верхньолужицька й словенська, характеризуються, як правило, лише розвиненістю дієприслівників, що виникли з активних дієприкметників минулого часу, самі ці дієприкметники лише в дуже незначній мірі зустрічаються в трьох перших, у решті вони зникли, не залишивши жодних слідів. Полабська, нижньолужицька, словацька, болгарська й македонська мови загалом відзначаються відсутністю цих дієприслівників. Говірково їх залишки виявляються тільки в нижньолужицькій (східний діалект) і словацькій мові. Літературна словацька мова зберігає також поодинокі дієприкметникові форми. Для активних дієприкметників минулого часу і відповідних дієприслівників на сучасному етапі розвитку слов'янських мов характерним є також більш або менш повно проведене їх обмеження лише формами доконаного виду. Недоконані їх форми в частині слов'янських мов (західнослов'янських і словенській) вийшли повністю з ужитку, в решті слов'янських мов, що їх зберегли (східнослов'янських і сербо-хорватській), їх використання значно обмежилось.

Функціональні зміни, що відбувалися в ході розвитку слов'янських дієприкметників і полягали, головним чином, в утраті відмінюваності нечленними дієприкметниками та перетворенні їх у дієприслівники і в збереженні як дієприкметникових лише членних форм (там, де вони залишились), супроводжувалися формальними змінами активних дієприкметників минулого часу, пов'язаними із збереженням лише частини їх форм, а також їх узагальненням. Найбільших зрушень при цьому зазнала суфіксальна (кінцева) частина основи. Дієприкметникові форми в усіх випадках, де вони не зникли, зберегли й узагальнили для всіх родових форм усіх чисел варіант основи на -vъš-, первісно властивий більшості форм дієприкметника; варіант основи, властивий наз. відм. чол. роду однини, зник скрізь повністю, пор. ст.-сл. *бывѣшнѣ* (ж. р.), *бывѣшек* (сер. р.), але *бывехи* (ч. р.) (< бувѣшіја, бувѣшеје, бувуѣ) і суч. укр. рідк. *бувший(-а, -е)*, рос. *бывший(-ая, -ее)*, білор. *(пры)быйшы(-ая, -ае)*, ч. застар. *byvši(-í, -í)*, словац. *byvší(-ia, -ie)*, болг., макед. *бивши(-а, -о)*, с.-х. *бѣвшѣ(-ā, -ē)*. Більша різноманітність суфіксального оформлення характеризує слов'янські дієприслівники, похідні від нечленних дієприкметникових форм. Найбільшу їх

кількість виявляє чеська мова, що за винятком форм чоловічого-середнього роду на -ь типу *modľь*, здавна переведених нею в тип на -ivъ (*modlivъ* > *modliv*), зберегла всі давні суфіксальні варіанти як на -vъš-, так і на -vъ (після голосного), -ь (після приголосного), зберігаючи при цьому почасти ще розподіл за родовими й числовими формами, пор. *přived* (ч. р.) — *přivedši* (ж.-сер. р.) — *přivedše* (мн.), *vybrav* (ч. р.) — *vybravši* (ж.-сер. р.) — *vybravše* (мн.) тощо. Форми на -(в)ши, а також і на -в властиві сучасній російській мові, проте без будь-якої родової (або числової) диференціації: *прочитав, поигравши, пришедши*. Ще на початку ХІХ ст. вона мала і форми на -(д)-ъ типу *пришед*, що нині цілком вийшли з ужитку. Форма дієприслівника на -вши або -а-вши (із новим вставним -а- після приголосного) характерна головним чином для сербо-хорватської мови: *чѣвши, стрѣс-а-вши*. Проте зрідка, як правило, при іменнику чоловічого роду на позначення дійової особи виступають у ній і дієприслівникові форми на -в, напр. *чѣв, стрѣсав*. Українська й білоруська мови дієприслівниковими формами на -в(ь) замінили чоловічі форми однини дієприкметників минулого часу на -їь, пор. укр. *прийшов, прийшла, -о*; білор. *прачытаў, прачытала, -а* (< -о). У зв'язку з цим у складі дієприслівникових форм минулого часу обидві ці мови мають тепер лише форми на -(vъ)š-, пор. укр. *прийшовши, спікиши*, білор. *прачытаўшы, прынёсшы*. В інших сучасних слов'янських мовах, що мають дієприслівники минулого часу, таких, як польська, верхньолужицька, словенська (нижньолужицька й словацька говірково), усі форми, крім пов'язаних із утвореннями на -vъš-, зникли безслідно: п. *przyszedłszy, wziąwszy*; в.-луж. *zapleťši, wupiwši*; словен. *priněšši, odletě vši*. У тих небагатьох випадках, коли в давнину дієприкметник минулого часу мав основу, відмінну від інфінітива, нині вони збіглися, головним чином, унаслідок впливу основи інфінітива на основу дієприкметника, пор. ст.-сл. **вѣкъъ** — **вѣтъри** (< *v^bl^kъ — *velkti), укр. *волокла* — *волокти*, рос. *волокший* — *волочь*, білор. *валакла* — *валачы*, п. *włokła* — *wlec*, словац. *vliekol* — *vliect'*, н.-луж. *włakł* — *włac*, в.-луж. *wlekł* — *wlec*, болг. *влѣкъѣл* — *влѣкох*, словен. *vležla* — *vleči* тощо. Як і в праслов'янську добу, всі інші дієприкметники минулого часу мають основу, спільну з активними дієприкметниками (і дієприслівниками) минулого часу.

Дієприкметник минулого часу на -І-

Формальні зміни, зазначені дієприкметником на -І- у різних слов'янських мовах, стосуються, як правило, кінцевої частини його основи — суфікса -І- із попереднім приголосним, оскільки коренева частина основи збігається з відповідною частиною основи в інших дієприкметників минулого часу. Формальні зрушення виникали, як правило, тоді, коли -І- виступало після приголосного. До найдавніших із них належав випадок, коли -І- виступало після зубних про-

ривних **-d-**, **-t-**. Сполучення приголосних **-dl-**, **-tl-** (типу *vedlʲ, kradlʲ, pletlʲ*) тут зберігалися в тих говірках праслов'янської мови, що лягли в основу західнослов'янських мов, і спрощувалися, даючи **-l-** у говірках — предках східнослов'янських і більшості південнослов'янських мов, пор. п. *wiódł, plótl*; полаб. *kradāl*; н.-луж., в.-луж. *wjedł, pletł*; ч. *vedl, pletl*; словац. *viedol, plietol* — укр. *вела, плела*; рос. *вёл, плёл*; білор. *вяла, пляла*; болг., макед. *крал, плел*; с.-х. *крао, плѐо*. Проміжне місце займає щодо цього словенська мова, що завдяки своїм контактам із західнослов'янськими мовами, в частині говірок виявляє неспрошені сполуки **-dl-**, **-tl-**, замість яких в інших її говірках виступає **-l-**. Ця двоїстість відбилася й у словенській літературній мові, де зустрічаємо обидва відповідники, нерідко як паралельні, пор. *krádel, védel*, але *plétel i plèl, prèdel i prèl*.

При занепаді редукованих в усіх слов'янських мовах, де коренева частина основи дієприкметника на **-l-** закінчувалася на приголосний, у формі чол. р. одн. утворювалося важке для вимовлення сполучення двох кінцевих приголосних «останній приголосний кореневої частини основи (в тому числі **-t-**, **-d-** для західнослов'янських і, частково, словенської мови)» + **l**. Це викликало різні наслідки по різних слов'янських мовах, пов'язані із зміною форми кінцевої частини дієприкметника. У польській, нижньолужицькій і верхньолужицькій мовах кінцеве **-l-** у формі чол. р. одн. дієприкметника втрачало дзвінкість, внаслідок чого в говірках і народно-розмовній мові воно має тенденцію до повного зникнення. Чеська літературна мова зберігає кінцеве **-l** після приголосного у зв'язку з набуттям ним складотворчого характеру, проте в народно-розмовній мові зустрічаємо форми без **-l**, напр., *pek'* (літ. *pekl*), *moh'* (літ. *mohl*), *ved'* (літ. *vedl*), *plet'* (літ. *pletl*). У полабській, словацькій, болгарській, македонській, сербо-хорватській і словенській мові, очевидно, через стадію **-l** складотворчого між **-l** і попереднім приголосним у подібній позиції виник голосний, здебільшого різний для кожної з цих мов, пор. полаб. *kradāl*, словац. *plietol*, макед. *рекол*, болг. *пекъл*, с.-х. *читао*, словен. *rékəl* (орфогр. *rékel*).

Українська, російська й білоруська мова втратили форми на **-л(ь)** після приголосного, проте, очевидно, не фонетичним, а синтаксичним шляхом, застосовуючи в їх дієслівно-присудковій функції відповідні форми активних дієприкметників минулого часу чол. р. одн. типу *пек(ѣ)*, *мог(ѣ)* замість *пеклѣ*, *моглѣ*, чому сприяла трудність артикуляції цих останніх. Ця заміна була пов'язана з широким процесом заміни форм чол. р. одн. дієприкметника на **-l-** в цілому ще в діалектах давньоруської мови формами активних дієприкметників минулого часу на **-(в)ъ**, **-(вѣ)ш-**. Наслідком його розвитку була повна заміна форм дієприкметника чол. р. одн. на **-l-** в українській і білоруській мові формами активного дієприкметника чол. р. одн. минулого часу на **-(в)ъ** (з **-в** після голосного), напр., укр. *пів, міг, пив*; білор. *пёк, мог, піў*. До російської літературної мови проникли лише

форми типу *пѣк*, *мог* замість *пекл(ѣ)*, *могл(ѣ)*, де -л виступало після приголосного і було важке для вимовляння. Форми дієприкметника, де -л виступало після голосного, залишилися, і лише в російських говірках, зокрема північних, набули деякого поширення в ролі дієприкметникових форм минулого часу на -л також форми на -(в)ши, -(м)ши (типу *он ушедши*, *уехав(м)ши* «он ушел, уехал»).

Пасивний дієприкметник минулого часу на -п- або -т-

Пасивний дієприкметник минулого часу, пов'язаний, як правило, й досі з основами інфінітива-аориста, залишається властивим усім слов'янським мовам. Загальнопоширеними й однаковою мірою характерними для них є його форми, утворені від перехідних доконаних дієслів, які скрізь виступають із значенням пасивних дієприкметників минулого часу. Більше різноманітності й відхилень у своєму застосуванні виявляють форми пасивних дієприкметників минулого часу, утворені від перехідних дієслів недоконаного виду. У зв'язку з занепадом пасивних дієприкметників теперішнього часу в більшості слов'янських мов вони почали застосовуватися також і в їх функції (пор. укр. *виконуваний обов'язок*—рос. *исполняемая обязанность*). Російській мові з огляду на збереження нею пасивного дієприкметника теперішнього часу подібне вживання не властиве. Пасивні дієприкметники минулого часу від перехідних дієслів недоконаного виду тут взагалі мало поширені й мають тенденцію переходити в прикметники. Ця риса російської мови властива й македонській і словенській.

У зв'язку з занепадом активних дієприкметників минулого часу в слов'янських мовах поширився виявлений різною мірою нахил до творення дієприкметника на -п-, -т- також від зворотних, інколи неперехідних дієслів, в обох випадках, як правило, доконаних. Ці утворення, маючи форму, спільну з пасивними дієприкметниками минулого часу, відрізняються від них значенням, співвідносним з семантикою дієслів, від яких вони походять. Іноді вони мають тенденцію набувати прикметникового значення. Характерно, що для російської мови, яка зберегла давні активні дієприкметники минулого часу, такі утворення не властиві. Найбільшого поширення в слов'янських мовах із цих новотворів дістали дієприкметники на -п-, -т-, в тому числі ад'єктивовані, утворені від зворотних дієслів доконаного виду, які зустрічаються в українській, білоруській, польській, нижньолужицькій, верхньолужицькій, чеській, словацькій, сербо-хорватській, македонській і особливо болгарській і словенській мовах, напр., укр. *усміхнений* (*усміхнутися*), білор. *ніжэйпадпісаны* (*ніжэй падпісацца*), п. *rozśpiewany* (*rozśpiewać się*), н.-луж. *wuspany* (*wuspaś se*), в.-луж. *wuspany* (*wuspać so*), ч. *roz-kročený* (*rozkročit se*), словац. *usmiaty* (*usmiat' sa*), макед. *насмеан* (*насмее се*), с.-х. *зәмшшѣн* (*зәмислити се*), болг. *решѣн* (*реша се*), словен. *naveličan* (*naveličati se*). Менш поширені дієприкметники

на -п-, -т-, творені від неперехідних дієслів, які виступають в західнослов'янських мовах і особливо в південнослов'янській — македонській, де вони, на відміну від інших мов, утворюються й від дієслів недоконаного виду, пор. п. *wypoczyty* (*wypoczyą*), н.-луж. *dorósóny* (*dorósé*), в.-луж. *padnjeny* (*padnyć*), ч. *napadaný* (*napadati*), словац. *odstatý* (*odstat'*), макед. *излетен* (*излета*), *станат* (*стане*), *стојан* (*стои*).

На відміну від решти слов'янських мов, де з праслов'янської доби загалом зберігається принцип творення дієприкметників на -п-, -т- лише від основ інфінітива-аориста, у македонській мові поряд з ними виступають дієприкметники на -п-, -т- з основою теперішнього часу, здебільшого від дієслів, які нині в аористі втрачають кореневий голосний або мають основу, що закінчується на -(j)а-, пор. макед. *бран* — *берен*, *дран* — *дерен*, *пран* — *перен*, *клан* — *колен*, *млен* — *мелен*, *ткан* — *ткаен*, *бројан* — *броен* тощо. Ці нові утворення застосовуються в македонській мові з часовим значенням теперішнього часу (або імперфекта) на противагу старим з основою аориста, які сприймаються як пов'язані з ним також семантично.

Інші зміни, зазані дієприкметниками на -п-, -т-, стосувалися лише їх формального боку, не порушуючи значення та вживання. Зберігаючи в основному давній розподіл між формами, твореними за допомогою суфіксів -п- або -т-, деякі сучасні слов'янські мови виявили тенденцію до його зміни, проте нові утворення, як правило, ще не витіснили старих, виступаючи з ними паралельно. Так, в українській і білоруській мові від дієслів на -ну- поряд з дієприкметниками на -т- стало можливе творення дієприкметників на -п- (-ен-), пор. укр. *висунутий* — *висунений*, *замкнутий* — *замкнений*; білор. *нацягнуты* — *нацягнены*; у словацькій дієслова з основою інфінітива на -а-, поряд із старішою формою дієприкметника на -(а)п- можуть утворювати дієприкметник з суфіксом -т-, напр. *bra-t'*: *bra-ný* — *bra-tý*; *dra-t'*: *dra-ný* — *dra-tý*. У цілому ряді слов'янських мов під впливом аналогії форм дієслова теперішнього часу в дієприкметниках від дієслів на -iti рефлексі закономірних фонетичних сполук -dj-, -tj-, подекуди також -zj-, -sj-, що тут виникали, були замінені відповідниками простих -d-, -t-, -z-, -s-, що не зазнали йотації, напр. н.-луж. *porožony*, *wupłašony*, *přosony*, *skazony*; словац. *platený*, *zasadený*, *rodený*, *pokazený*, *prosený*; болг. *породен*, *осветен*, *изказен*, *просен*; макед. *роден*, *суреден*, *пратен*, *изразен*, *косен*; в.-луж. *porodźeny*, *wupłašeny*, але *skaženy*, *prošeny*; словен. *zarodèn*, *zapretèn*, але *vōžen*, *pōšen*.

Особливості розвитку префіксації

Розвиток префіксації в слов'янських мовах поза видовими стосунками виявився здебільшого в формальних зрушеннях.

Префікси праслов'янського походження *do-*, *-pa-*, *o-(obь-)*, **orz-*, *otь-*, **per-*, *po-*, *pod-*, *pri-*, *za-* в своїх закономірних фонетичних

відповідниках збережено всіма слов'янськими мовами. Проте частина з них в окремих мовах зазнала певних змін чи то щодо форми, чи то в своїй семантиці. Так, у нижньолужицькій, словацькій і македонській мові виявляється тенденція до розподілу різних функцій між фонетичними варіантами **o-** і **obъ-** відповідного префікса, за якими в інших слов'янських мовах і далі зберігається лише суто формальна функція. Варіант **obъ-** (словац. **ob-**, макед. **об-//оп-**, н.-луж. **wob-e-**) при цьому пов'язується, як і раніше, з відтінком значення «навколо, навкруги, довкола» і под., тимчасом як з **o-** (н.-луж. **wo-**) поєднується уявлення про інший напрям дії (пор. н.-луж. **wo-skocyś** «с-плигнути») або абстрактніші значення, зокрема, переходу в певний стан (пор. словац. **ohluchnúť**, макед. **обогати**). Праслов'янське ***orz-**, що в південнослов'янських мовах дістало форми **raz-** (**раз-**), а в східнослов'янських разом з західнослов'янськими **roz-** (**роз-**), у російській і білоруській мові, відбиваючи акання, до якого в російській мові долучається також вплив старослов'янської письмової традиції, у ненаголошеному положенні виступає у формі **раз-** (**рас-**), пор. рос. *развалі́ться*, але *ро́звальни*, білор. *раскві́тнець*, але *ро́сквіт*. Префікс **ot(ъ)-** в українській, білоруській, польській, чеській, словацькій, македонській, сербо-хорватській і словенській мовах під впливом префіксально-прийменникових **rodъ(-)**, **nadъ(-)**, ***perdъ(-)** (*перед-*) став сприйматися як морфема з приголосним **-d-**, пор. укр. *віді́йти* (< *одо́йти*), білор. *ады́сці*, п. *odejść*, ч. *odejítí*, словац. *odísť*, макед. *одигра*, с.-х. *оді́ћи*, словен. *odíti* — рос. *ото́йти*, полаб. *vŭtmǣknŏt* (*< *otъmъknŏti*), н.-луж. *wotejś*, в.-луж. *woteńć*, болг. *оті́да* (ст.-сл. *отити*). Префікс ***reg-**, який у російській мові виступає здебільшого в фонетичному східнослов'янському варіанті *пере-*, крім того, відбиваючи старослов'янський вплив, зустрічається в формі *пре-*, як правило, в дієсловах книжного походження, пор. *пере-строи́ть* — *пре-обра-зовати́*.

Найбільших змін у слов'янських мовах зазнали, проте, префікси **iz-** (**jbz-**), **pro-**, **s(ъ/n)-**, **u-**, **v(ъ/n)-**, **vъz-**, **vy-**, які лише в російській мові повністю збереглися. Інші слов'янські мови втратили їх більшою або меншою мірою переважно під впливом фонетичних змін, що призвели окремі з них, найближчі формально, до цілковитого або часткового злиття. Префікс **iz-** (**jbz-**) злився, зокрема, з префіксом **s(ъ/n)-** повністю в українській, польській, нижньолужицькій, верхньолужицькій і словацькій мовах і частково в білоруській і чеській пор. укр. *зголоді́ти*, *зкупати́ся* (рос. *изголода́ться*, *искупати́ся*) — *з'їсти*, *схопити* (рос. *съестъ*, *схватитъ*); п. *zmiąćceć* (рос. *измельчать*) — *zmierzchać się* (рос. *смеркаться*); н.-луж. *zjawjaś* (рос. *изъявлять*) — *zjěś* (рос. *съестъ*); в.-луж. *zmazać* (рос. *измазать*) — *zwjazać* (рос. *связать*); словац. *zobrazit'* (рос. *изобразить*) — *zmäkčit'* (рос. *смягнуть*); білор. *змучыць* (рос. *измучить*) — *з'ехаць* (рос. *съехать*), але *сысці* (рос. *сойти*, укр. *зі́йти*); ч. *zběhnouti* (рос. *избегнуть*) — *sbíti* (фонет. *zbíti*; рос. *сбить*),

але slézati (рос. *слезать*, укр. *злізати*). Ці ж префікси, іноді також префікс s(ъ/п)-, збіглися цілком з префіксом **vъz-** в українській, нижньолужицькій, верхньолужицькій мовах або частково в російській, польській, чеській і македонській, напр., укр. *зійти* (рос. *взойти*); н.-луж. *schadaś* (рос. *восходитъ*); в.-луж. *zbudzić* (рос. *возбудить*); рос. *встать* (пор. рос. кн. *восстать*: «восстань, пророк»); п. *zwiąstować* (рос. кн. *возвещать*), але *wzejść*; ч. *zdvihnouti* (рос. *воздвинуть*), але *vzlétnouti*; макед. *спротиви се*, але в книжній мові *воспротиви се*. У цих, як і в інших випадках формального збігу, префікси, що збіглися, перетворювалися в один, який діставав їх функції. Це спричинялося до розширення його значення, яке стало абстрактнішим. Внаслідок збереження протягом тривалого періоду частиною слов'янських мов білабіального характеру **v(w)** воно на початку слів діставало в них змогу переходити в **u**. Це сприяло розхитуванню межі між префіксами **v-(ъп)-** і **-u**, що, з одного боку, вікликано в сербо-хорватській мові цілковитий, а в чеській і словацькій частковий (перед **-v-**) перехід префіксального **v-** в **u-**, з другого ж,—в українській і білоруській чергування **u- || v-** у різних фонетичних позиціях. Внаслідок повного переходу всіх префіксальних **v-** в **u-** префікс **u-** в сербо-хорватській мові об'єднав у собі функції, як первісного **u-**, так і **v-(ъп)-**, пор. с.-х. *ѹтицати* — 1) укр. *утікати*, рос. *убегать*; 2) рос. *втекать*. В українській і білоруській мові, незважаючи на значне стертя грані між обома префіксами, яке дозволяє говорити тепер про наявність лише одного в двох фонетичних варіантах (укр. **u- || v-**, білор. **u- || ŭ-**) і з двома функціями, зберігся, проте, залишок давньої самостійності колишніх **u-** і **v-(ъп)-** у вигляді форми **уві-** (укр.), **ува-** (білор.) $\leq$ **уво-** $\leq$ **во-** $\leq$ **въ-**, напр., укр. *увійти*, білор. *увайсці* (рос. *войти*). Префікс **pro-** було збережено східнослов'янськими мовами, а також південнослов'янськими — болгарською, македонською і сербо-хорватською. Із західнослов'янських мов його зберегла лише чеська, а в інших західнослов'янських мовах витіснив префікс ***per-**, що перейняв на себе його функцію, пор. п. *przejść* (укр. *пройти*; *перейти*); н.-луж. *pśejś* (те саме), в.-луж. *přebeće* (укр. *перелетіти*; *пролетіти*), словац. *prejst'*. Префікс **pro-** витискається префіксом **pre-** ($\leq$ ***per-**) також у словенській мові внаслідок того, що тут **pro-** в ненаголошеній позиції вимовляється як **pre-**. Через це, незважаючи на часткове збереження префікса **pro-** (пор. словен. *prónikniti*, *propadati*), випадки вираження **pre-** функцій, властивих також префіксові **pro-**, тут є цілком можливими, напр., *preiti* (укр. *перейти*; *пройти*), *pregledati* (укр. *переглянути*; *проглянути*). Префікс **vy-** широковживаний у всіх східнослов'янських і західнослов'янських мовах, абсолютно невластивий для сучасних південнослов'янських, які заступили його префіксом **iz-**, що розширив у такий спосіб свою функцію, пор. болг. *излетя* (укр. *вилетіти*), с.-х. *излетети* (те саме), слов. *izleteti* (те саме), макед. *изнесе* (укр. *винести*) — рос. *вылететь*, білор. *вылецець*, п. *wylecieć*, полаб. *voįrät* ($\leq$ **vuryti*).

н.-луж. wuleśeś, в.-луж. wulećeś, ч. vyletěti, словац. vyletiet'. Судячи з відсутності префікса **vy-** в переважній більшості старослов'янських і найдавніших пам'яток інших південнослов'янських мов, це явище в них є досить давнім. Специфічно лужицьким явищем є збіг префіксів **vy-** і **u-** в спільній формі, викликаний, з одного боку, переходом **vy- > wu-**, з другого, — появою перед **u-** протетичного **w-**, пор. н.-луж. *wu-duś* (укр. *видути*) — *wuśichnuś* (рос. *утихнуть*), в.-луж. *wupió* (укр. *виписати*) — *wuspuć* (рос. *уснуть*).

У ході свого самостійного розвитку різні слов'янські мови для якнайбільш точної і виразної передачі характеру дії почали використовувати різноманітні сполучення успадкованих префіксів. У такий спосіб виникали префіксальні дієслова з двома-трьома, а в південнослов'янських мовах — болгарській, македонській і сербо-хорватській — навіть із чотирма префіксами, пор. укр. *понавиписувати*; рос. *пораздумать*; білор. *пазбіваць*; п. *roobudzać*; н.-луж. *dowotplásiś*; в.-луж. *zarokazać*; ч. *posbíratí*; словац. *vyobšívati'*; болг. *испорéжа*, *испоразболéя се*, *изпонаизмíсля*; макед. *прераскаже*, *изнаспие*, *препрераскаже*; с.-х. *исподéлити*, *испоразболéвати се*; словен. *preizkusiti*. Деякі з особливо часто вживаних сполучень префіксів стали основою для виникнення нових префіксів, за якими закріплювалася певна функція способу дії і які сприймалися вже не як складні, а нерозкладані єдині префікси. До них можна віднести український префікс **попо-**, що має собі відповідники також у білоруській і чеській мові (пор. укр. *попоісти*, білор. *папабегаць*, ч. *porojeti*). Вужчими явищами, характерними для однієї з слов'янських мов, є білоруський префікс **спа-**, макед. **испо-**, ч. **roz-** і ін., напр., білор. *спагнаць*, макед. *испoтeнa*, ч. *rozvytahovati*.

Поряд з префіксами, успадкованими від праслов'янської доби або утвореними їх різноманітними сполученнями, в слов'янських мовах поширювалися й префікси пізнішого походження, утворені з різних, переважно прийменниково-прислівникових елементів праслов'янського походження. Сюди, насамперед, належать префікси, пов'язані з прийменниками **надъ** і ***perdъ** (*перед*), засвідчені в усіх слов'янських мовах, крім полабської.

Осторонь префіксів праслов'янського походження або утворених з праслов'янського лексичного матеріалу стоять у сучасних слов'янських мовах запозичені префікси типу знаних і в українській мові **ре-** (*re-*), **ін-** (*im-*) (*in-/im-*), **екс** (*eks-*), **дис-** (*dis-*, *dys-*), **де-** (*de-*) тощо, як правило, латинського походження. Ці префікси виступають тільки в складі запозичених дієслів, таких, як укр. *репатріювати*, *інкримінувати*, *імпортувати*, *експортувати*, *дисгармоніювати*, *демонструвати*, і тому виразно відрізняються від решти інших.

Найхарактернішим серед семантичних зрушень, зазнаних префіксами, є їх поступове абстрагування, граматикалізація, яким передують набуття ними дедалі ширших, загальніших просторових функцій. Ці процеси сприяли розвиткові префіксального видотворення, виробленню різноманітних засобів вираження способів дії.

Особливості розвитку способів дії

Найдавніші, праслов'янські способи дії, становлячи основу для виникнення видів, були з ними безпосередньо пов'язані. Як засіб творення відповідних способів дії при цьому на перший план висувалася префіксація або суфіксація.

Способи дії, пов'язані з доконаністю, утворюються в слов'янських мовах і далі здебільшого за допомогою префіксів. Найбільшого поширення в починальній функції дістали утворення з префіксом **za-**, відомі всім сучасним слов'янським мовам: укр. *закричати*, рос. *заговорить*, білор. *забегаць*, п. *zaszeptać*, н.-луж. *zасись*, в.-луж. *zaběleć*, ч. *zazpívatí si*, словац. *zakričať*, болг. *запла́ка*, макед. *забрза*, с.-х. *загүдети*, словен. *zaplesati*. Проте вживаність починального **za-** по різних мовах не однакова. Так, у чеській мові вживання його обмежується відтінком початку дії з власного бажання (звідси обов'язкове енклітичне *si*). У ширшому значенні тут виступає префікс **roz-**: *rozčísti (knihu)*. Найбільшої продуктивності починальне **za-** набуло в болгарській і македонській мовах, де воно використовується значно ширше, ніж в інших слов'янських мовах, напр., навіть при дієсловах на означення процесу, стану: болг. *зача́кам*, *зараста́*, макед. *зачека*. З функцією наслідкового способу дії спільними для слов'янських мов є різною мірою в них поширені дієслова з префіксом **s(ъ)-**, пор.: укр. *зробити*, рос. *сосчитать*, білор. *скласці*, п. *zrobić*, полаб. *śámět* (< *sъmyti), н.-луж. *skazyś*, в.-луж. *złamać*, ч. *snéstí*, словац. *spražiť*, болг. *сѣберá*, макед. *сплете*, с.-х. *сагра́дити*, словен. *zbrati*. Інші префікси в тій самій функції характерні тільки для поодиноких мов: **u-** (п., словац.) — п. *uіес*, словац. *uіesat'*, **na-** (болг., макед.) — болг. *напра́ва*, макед. *навие*, *натена*. Префікс **po-** виступає в усіх слов'янських мовах з обмежено-тривалим значенням, напр.: укр. *поговорити*, рос. *подремать*, білор. *пакоўзацца*, п. *poміlczeć*, н.-луж. *rognuś*, в.-луж. *postnjeć so*, ч. *postátí*, словац. *posediet' (si)*, болг. *пора́бота*, макед. *поседи*, с.-х. *поігерати*, словен. *pojezditi*. Крім того, в усіх мовах, за винятком лужицьких, з цим префіксом пов'язалося наслідкове значення з відтінком множинності дії: укр. *поробити*, рос. *побросать*, білор. *паараць*, п. *poszynić*, ч. *porvážditi*, словац. *postrieľat'*, болг. *почу́пя*, макед. *попаѓа*, с.-х. *полдмити*, словен. *porupstíti*. Саме з цих двох значень префікса **po-** мусили розвинулися такі ж семантичні відтінки виниклого в частині слов'янських мов емоційно забарвленого префікса **poro-**, що, з одного боку, в чеській і словацькій мові виступає з функцією обмежено-тривалої дії (ч. *porojeťi*, *porohnati*, словац. *porotiahnut'*, *porohnat'*), з другого, — в українській і білоруській із значенням великої кількості виконаної дії, близьким до результативно-множинного (укр. *попобігати*, *попоносити*, білор. *папаварыць*, *папавазіць*), хоча зрідка й з відтінком

обмеженості дії (укр. *попоїсти*). Найчастіше використовувані для творення способів дії префікси *za-*, *po-*, *s(ъ)-* є водночас і найбільш семантично блідими, нейтралізованими. Це сприяє їх дальшій формалізації, набуттю ними в дедалі більшій мірі рис граматичних засобів творення дієслів різних способів дії dokonаного виду.

Єдиним суфіксом, що застосовується для творення способу дії, пов'язаного з доконаністю, саме одноактно-моментального, є суфікс *-п(е/о)-*, який з праслов'янської доби існує з цією функцією в усіх слов'янських мовах, напр.: укр. *кинути*, рос. *лопнуть*, білор. *лінуць*, п. *sięgnąć*, полаб. *sǎdǝrɲōt* (<*sǎdǝrɲōti*), н.-луж. *kiwnuś*, в.-луж. *plūnyć*, ч. *mávnouti*, словац. *potknúť sa*, болг. *лъсна*, макед. *чукне*, с.-х. *гърнути*, словен. *krikniti*. У більшості сучасних слов'янських мов він залишається продуктивним у цій функції, не зазнаючи жодних значенневих зрушень. Часткова формалізація суфікса *-п(е/о)-*, втрата ним відтінку одноразовості і набуття в ряді випадків значення простого суфікса доконаності, очевидно, в зв'язку з перетворенням співвідносного суфікса ітеративності *-ва* в показник нейтральної недоконаності має місце в болгарській і македонській мовах: болг. *сѣдна* (недок. *сѣдя*), макед. *викне* (недок. *вика*). Крім того, в тих самих мовах суфікс *-п(е/о)-* почав застосовуватися також із значенням зменшеності, слабкості дії, близьким до функції обмежено-тривалого способу дії, напр.: болг. *пійна* (від *пійа*), макед. *лутне се* (від *лута се*). У східнослов'янських мовах поряд із суфіксом *-ну-* (*-пе/о-*) виникла нова форма *-ону-* (рос., білор. *-ану-*) з відтінком різкості, певної згрубілості одноразової дії, напр.: укр. *трусонутти*, рос. *толкануть*, білор. *ірвануць*, — характерна, як правило, для розмовної мови.

Серед недоконаних дієслів, засобом творення яких є суфіксація, зустрічаємо способи дії, безпосередньо пов'язані з видом як основа, на якій він виник, і словотворчі типи на позначення способів дії пізнішого походження, формально-семантичні особливості яких істотного значення для видової характеристики дієслова не мають.

До давніших словотворчих типів належать дієслова руху, що виступають у вигляді двох співвідносних форм із значенням цілеспрямованості й безперервності дії і її неозначеності, можливої повторюваності типу укр. *нести* — *носити*. Ці співвідносні дієслова, спадок праслов'янської доби, збережено майже всіма слов'янськими мовами, укр. *летіти* — *літати*, рос. *лететь* — *летать*, білор. *ляцець* — *лѣтаць* (*лятаць*), п. *lecieć* — *latać*, полаб. *vist* (<**vezti*) — *vūzēt* (<**voziti*), н.-луж. *lešeś* — *lětaś*, в.-луж. *le-šeś* — *lětać*, ч. *letěti* — *létati*, словац. *letieť* — *lietať*, с.-х. *лѣте-ти* — *лѣтати*, словен. *leteti* — *letati*. Виняток становлять лише болгарська і македонська мови, де старе семантичне розрізнення втрачено разом з однією із співвідносних форм цих дієслів і обидва значення передаються тією самою дієслівною формою: болг. *нося* (*ношу*, *несу*), *вѣдя* (*воджу*, *веду*), *летя* (*лечу*, *літаю*), *пѣзля* (*повзу*, *повзаю*); макед. *носи* (*носить*, *несе*), *води* (*водить*, *веде*), *лета* (*ли-*

тає, летить), лази (лазить, лизе) тощо. Єдиним пережитком давнішого стану в цих мовах є збережені співвідносні дієслова руху *іти* — *ходить*. болг. *іда* — *хозя*, макед. *иде* — *оди*, які завдяки своїй співвідносності зберегли старе семантичне розрізнення.

Утрата розрізнення між дієсловами руху співвідносних — неозначено-багаторазового і означено-безперервного — способів дії, з яких неозначено-багаторазові дієслова руху становили частину давніх ітеративів, пов'язується в болгарській мові з повною відсутністю, крім форми *бывам* (*бувати*), дієслів багаторазовості типу ч. *chodívám*. Форми недоконаних дієслів неозначено-багаторазового способу дії з суфіксами недоконаності *-ва-* (< **-ива*, *-ыва-*), *-(а)ва*, з яких в інших слов'янських мовах розвинулися багаторазові дієслова, в болгарській мові втратили відтінок кратності, позначаючи тепер недоконану неповторювану дію, пор.: болг. *мигвам*, *мигвал* (рос. *мигивал*), *махвам*, *махвал* (рос. *махивал*), *изигравам* (ст.-п. *wugrawam*), *решавам* (ч. *čítávám*). Подібна нейтралізація значення імперфективності, усунення конкретного значення кратного способу дії сталася тим легше, що значення ітеративності в найдавнішу добу було в цих дієсловах значною мірою факультативне, сполучаючися в них нерідко із здатністю виражати чисто імперфективну, не пов'язану з повторюваністю дію. Саме ця їх недостатня визначеність викликала потребу в разі формування чітко вирізняваних дієслів багаторазовості водночас і їх зовнішнього, формального відмежування, яке знаходимо в мовах, де ці дієслова поширилися, пор. формант *-iwa-* (*-ywa-*) (*-ива-*, *-ыва-*), аналогічно виниклий у польській і російській мові, і формант *-(á)va-* в чеській і словацькій мовах, характерні для кратних дієслів. З другого боку, недоконані дієслова, утворені від колишніх багаторазових, стали в болгарській мові основою для створення нової (простої) форми умовного способу з відтінком бажальності типу *ядвам* («я їв би»), *седявам*, від дієслів доконаного виду також іноді за допомогою «подвоєного» суфікса *-вва*, пор. *куп́увам* — *куп́у́вам* (*кúпня*). У македонській мові дієслова з суфіксами *-ва-*, як і в болгарській, застосовуються також з чисто імперфективним некратним значенням, пор. макед. *познае* — *познава*, *измие* — *измива*, *изблзе* — *изблзува*, *угрее* — *угрева*, *нагнои* — *нагнова*, *посвои* — *посова*. Проте поряд із цим тут частково поширене й ітеративне вживання дієслівних форм із суфіксом *-(y)ва-*, який тут узагальнився, пор. *седи* — *седне* — *седнува*, *лежи* — *легне* — *легнува*, *паѓа* — *падне* — *падноува*, *лета* — *летне* — *летнува*, *вика* — *викне* — *викнува*, *тропа* — *тропне* — *тропнува*. З формального погляду характерне також приєднання суфікса *-ува-* з кратною функцією до основи з суфіксом перфективації (< одноразовості) *-п-*. В окрему категорію, співвідносну щодо дуративних дієслів, дієслова на позначення багаторазовості дії сформувалися лише в чеській і словацькій мові, пор. ч. *posívati*, *čítávati*, словац. *posievat'*, *volávati'*. В утвореннях на *-íva-* звертає на себе увагу відсутність наслідків чергувань голосних і приголосних у кореневій

частині, які мали викликатися подовженням кореневого голосного і йотацією кінцевого приголосного кореня, пор. ч. *posívati* — рос. *нашивал*, словац. *chodievati* — рос. *хаживал* тощо. Причину цих явищ слід шукати у впливі з боку основних, неітеративних, форм, таких, як *positi*, *choditi* тощо. Чеська мова вже на ґрунті виниклих багаторазових форм виробила специфічні для неї утворення на *-váva-* (типу *chodívávati*, *čítávávati*), найчастіше вживані в минулому часі (з відтінком давноминулості). Характерним для чеських та словацьких багаторазових дієслів, у тому числі й чеських на *-váva-*, разом з усіма іншими слов'янськими є їх використання в усіх часах. Виняток тут становить лише російська мова, де багаторазові дієслова мають здатність виступати лише в минулому часі, напр., *сизживал*, *едал*, *говаривал*. З інших слов'янських мов багаторазові дієслова найбільш знані польській, напр., *miewać* (*mieć*), *chadzać* (*chodzieć*), *spiać* (*spać*), *widywać* (*widzieć*), *pisywać* (*pisać*), *jadać* (*jeść*), *czytywać* (*czytać*) тощо. Меншою мірою багаторазові непрефіксальні дієслова виступають в інших західнослов'янських і південнослов'янських мовах — нижньолужицькій, верхньолужицькій, сербо-хорватській і словенській, пор. н.-луж. *lěgaś* (*lažaś*), *měwaś* (*měś*); в.-луж. *lěhać* (*ležec*), *měwać* (*měć*); с.-х. *бачівати* (*бацати*), *везівати* (*везати*), *вечерівати*, *вечерівати* (*вечерати*), *пазарівати* (*пазарити*), словен. *cvetěvati* (*cvetěti*), *berěvati* (*bráti*). Із східнослов'янських мов безпрефіксні дієслова багаторазовості з характерним узагальненим суфіксом *-ива-* (*-ыва-*) набули найбільшого поширення в російській мові. Проте останнім часом вони в ній занепадають. В українській і білоруській мові ця категорія занепадала ще раніше, будучи представлена тепер тільки поодинокими формами типу укр. *бувати*, *чувати*, білор. *бываць*, *чуваць*. Лише в чеській, словацькій, а також польській і російській мові з огляду на поширеність у них численної групи новотворів у вигляді безпрефіксальних дієслів на позначення багаторазовості дії з характерними суфіксами *-(i)va-* (*-íva-*), *-(y)va-* й *-(a)va-* (*-áva-*), *-váva-* ці дієслова почали виразно протистояти всім іншим недоконаним, у тому числі й давнім неозначеним типу *positi*, *vidati*, пор. п. *widywać* — (*widzieć*) — *widać*, ч. *posívati* — (*něsti*) — *nositi*, словац. *chodievat'* — (*ist'*) — *choditi*, рос. *слыхивать* — (*слышать*) — *слыхать*. В інших слов'янських мовах — лужицьких, сербо-хорватській і словенській — група кратних дієслів включає як давні утворення типу *positi*, так і явні пізніші новотвори, такі, як словенське *berěvati*.

Новотвором, характерним, головним чином, для південнослов'янських мов, є дієслова на позначення зменшеності, слабкості дії, утворені іменними демінутивними суфіксами. Незважаючи на своє пізнє походження, ці дієслівні формації набули вже тут такого поширення, що становлять у кожній з південнослов'янських мов окрему, цілком виразну з формального й семантичного погляду групу. У болгарській мові сюди належать дієслова з суфіксами *-ичка-*, *-ук-*, *-учка-*, *-ушка-*, *-ол'*, *-уля-* із зменшувальним значенням і

-от-, -ор'-, -отар'- з відтінком зневаги, у македонській мові дієслова з суфіксами -ка-, -оли-, в сербо-хорватській дієслівні формації з суфіксами -ка-, -коли-, -уља-, -кара-, -уши-, -кори-, -ака-, -уц-, -ук-, -ушка-, -ута-, в словенській -ка-, -іса-, -іја-, напр., болг. *борічкам се* (боря се), *клатушкам* (клáтя), *драскуля* (дрáскам), *драскотя* (дрáскам), *скиторя* (скітам се), *живоря*, *животаря* (живéя), макед. *шетка* (шета), *шумоли* (шуми); с.-х. *пїпкати*, *пїпколити* (пїпати), *пискарати* (писати), *пєвүшити* (пєвати); словен. *zibkati* (*zibati*), *stopicati* (*stopati*), *mahljati* (*mahati*). Схоже явище становлять, щоправда, значно менш поширені, нижньолужицькі й верхньолужицькі дієслова із зменшувальними суфіксами -k(a)- і -kot(a)- та словацькі з суфіксом -ка-, які також позначають зменшений характер дії, пор. н.-луж. *lubkować* (*lubować*), *grajkaś*, *grajkotaś* (*gras*), *smějkaś se*, *smějkotaś se* (*smjaś se*; *smjeju se*); в.-луж. *lubkować* (*lubować*), *směwkaś so*, *směwkotaś so* (*směwaś so*); словац. *robkat'* (*robit'*), *jedkat'* (*jest'*), *sadkat'* (*sadat'*). В інших слов'янських мовах дієслівні утворення подібного семантично-формального типу, за винятком здрібніло-пестливих форм від українських інфінітивів типу *спатуненьки*, *купці* тощо, характерних для мови, зверненої до дітей, не набули скільки-небудь помітного поширення.

Ще вужчою за поширенням є група дієслів із суфіксами на позначення збільшеності дії (також іменного походження), відомих лише в македонській мові (з суфіксом -оти-) і словенській (із суфіксами -asti-, -iha-), напр., макед. *трескоти* (*треска*); словен. *lomastiti* (*lomiti*), *udrihati* (*udariti*).

Потреба в появі префіксальних та суфіксальних новотворів для передачі різноманітних ширших і вужчих способів дії пояснюється загальною тенденцією до поступового уневиразнення старих способів дії, використовуваних як будівельний матеріал в розвитку категорії виду — доконаного й недоконаного,— найпізнішої з усіх категорій слов'янського дієслівного словотвору.

Особливості розвитку видів

Основними засобами творення видів у слов'янських мовах є успадковані з праслов'янської доби особливості суфіксації й префіксації. Основним засобом утворення доконаних дієслів від недоконаних безпрефіксних скрізь лишається префіксація і рідше додання суфікса -п(е/о)-, як правило, з відтінком одноразовості дії, що подекуди зник. На противагу цьому префіксальні доконані дієслова й тепер перетворюються на недоконані доданням до основи суфіксів імперфективації -je-, -(va)je- нерідко з чергуванням кореневих голосних, іноді вже порушеним, типу укр. *умре* (< *умь-*reť*) — *умирає* (< *umirajetъ), ч. *vzdělá* (< *vъzďelajetъ) — *vzdělává* (< *vъzďelavajetъ). Зрушення в будові недоконаних префіксальних дієслів, викликані стягненням суфікса -je- з попереднім голосним основи -а- в західно- й південнослов'янських мовах, стали

в частині з них причиною змін у використанні суфіксів імперфективації або появи нових способів творення недоконаних дієслів. У болгарській і македонській мовах з цим пов'язане широке застосування в недоконаних префіксальних і непрефіксальних дуративних дієсловах суфіксів з формантом **-ва-**, які в інших слов'янських мовах було використано як суфікси дієслів багаторазовості. У нижньо-лужицькій мові стягнення **-aje-** > **-a-** в префіксальних доконаних дієсловах типу *pšerpytam* (*pšerpytaš*) під впливом опозиції *da-š*, *da-m* — *da-jo-m* викликало застосування давнього способу імперфективації (доданням суфікса **-jo-** < **-je-**) до нових формацій і створило співвідносні недоконані форми теперішнього часу типу *pšerpyta-jo-m* (від *pšerpyta-š*, *pšerpyta-m*). Цей спосіб імперфективації було перенесено на дієслова обох типів основи теперішнього часу на **-i-**, пор. (se) *zagorje-š*, (se) *zagorim* — (se) *zagorje-jo-m*; *rowycy-š*, *rowycum* — *rowycy-jo-m*. Крім суфіксації й префіксації як основних засобів видотворення, для вираження видових значень слов'янські мови частково використовують також успадковані з давнішого періоду суплетивні різнокореневі пари дієслів різних видів, напр., укр. *брати* — *взяти*; рос. *брать* — *взять*, *класть* — *положить*; білор. *браць* — *узяць*, *класці* — *палажыць*; п. *brać* — *wziąć*, *klásć* — *położyć*; н.-луж. *brać* — *wześ* (*weześ*), *klásć* — *położyć*; в.-луж. *brać* — *wzać*, *klásć* — *położyć*; ч. *bráti* — *vzítí*, *klásti* — *położyći*, *báti se* — *leknouti se*; словац. *brat'* — *vziat'*; болг. *говоря* — *река*, *дохождам* — *дойда*; макед. *зборува* — *рече*; с.-х. *говорити* — *рећи*; словен. *praviti* — *reči*, *metati* — *vreči*. Цей засіб видотворення, як нерегулярний, має тенденцію заступатися поширенішим і продуктивним суфіксально-префіксальним, пор. укр. *класти* — *покласти*; рос. обл. *ложить* — *положить*; болг. *вземам* (*взімам*) — *взема*, *полагам* — *положа*; макед. *зема* — *земе*, *полага* — *положи*; с.-х. *ўзимати* — *ўзети*, *полігати* — *полджити*; словен. *polagati* — *položiti*. Засобом розрізнення префіксальних видових форм, що збігаються, в слов'янських мовах, які зберегли рухомість наголошення, зокрема східнослов'янських, може бути також наголос, пор. укр. *вслухáтися* — *вслѣхатися*, *закликáти* — *заклікати*, *наси́пати* — *насі́пати*, *розкида́ти* — *розкідати*; рос. *насы́пать* — *насы́пать*, *отрезáть* — *отрѣзать*; білор. *выкліка́ць* — *вы́клікаць*, *насы́паць* — *насы́паць*.

Крім цих традиційних засобів видотворення, безпосередньо успадкованих з праслов'янської доби або утворених з елементів праслов'янського походження, південнослов'янські мови — болгарська й македонська — запозичили з грецької мови формант сигматичного аориста **-са-** з попередніми голосними основи (болг. **-о-са-**, **-а-са-**, **-и-са-**, **-е-са-**; макед. **-и-са-**, **-а-са-**, **-о-са-**, **-jo-са-**), іноді також з попереднім турецьким формантом минулого часу **-ди(са)-** (пор. болг. *здрависа-м* «привітати», *боя-ди-са-м* «пофарбувати»).

Розвиток категорії виду призвів до того, що кожне дієслово в слов'янських мовах усвідомлюється завжди як належне до певного

виду, не мислиться поза ним. Переважна більшість дієслів у зв'язку з цим об'єднується за видовим принципом у пари, кожна з яких складається із співвідносних видових форм певного дієслова. Певну частину в кожній слов'янській мові становлять дієслова, які не мають щодо себе співвідносних форм іншого виду, належачи до так званих непарних недоконаних або доконаних дієслів (*imperfectiva tantum* і *perfectiva tantum*) типу укр. недоконаних *переслідувати*, *перебувати* і доконаних *ринуть*, *позбирати*. Існування непарних дієслів пояснюється, як правило, їх семантикою, що дозволяє пов'язати їх тільки з одним видовим значенням. Крім того, у слов'янських мовах зустрічаються так звані двовидові дієслова, здатні застосовуватися, не змінюючи своєї форми, як у недоконаному, так і доконаному виді. Частину їх становлять дієслова слов'янського походження, напр., укр. *наслідувати*; рос. *велеть*, *женить*; білор. *даследаваць*, *расследаваць*; п. *obiecywać*, *ganić*; в.-луж. *ganić*; ч. *darovati*, *obětovati*, *věnovati*, *pronásledovati*; словац. *venovať*; болг. *сѣлѣ*, *плѣлѣ*, *благоволѣ*, *вретенѣ*, *гостѣ*; макед. *пише*, *вечера*, *праша*, *целива*, *исповеда*; с.-х. *вѣчерати*, *рѣдити*, *вѣидети*; словен. *premočiti*, *goditi*, *pisati*, *videti*. Сюди ж належать дієслова іншомовного походження, напр., укр. *організувати*, *електрифікувати*; рос. *арестовать*, *атаковать*, *идентифицировать*; білор. *адрасаваць*, *газіраваць*; н.-луж. *organizować*; в.-луж. *organizować*; ч. *absolvovati*; словац. *dekorovať*, *informovať*; болг. *сигнализірам*; макед. *маскира*, *организира*, *имитира*; с.-х. *організovati*, *телефонірати*, *кѣмпромитовати*; словен. *deklamirati*, *protestirati*, *telefonirati*. У зв'язку із сформуванням категорії виду кількість таких дієслів дедалі зменшується. Процес усунення видової омонимії торкнувся, зокрема, й двовидових дієслів неслов'янського походження. У польській мові він фактично вже завершився, оскільки в ній усі дієслова іноземного походження набули значення недоконаних, від яких за допомогою префіксації можуть утворюватися співвідносні доконані форми, пор. *organizować* — *zorganizować*, *dezorganizować* — *zdezorganizować*, *identyfikować* — *zidentyfikować*, *aresztować* — *zaaresztować*.

Різні умови формування виду в східнослов'янських та західнослов'янських мовах, з одного боку, і південнослов'янських, — з другого, викликали між ними розбіжність у вживанні видових форм щодо часу дієслова. На відміну від східнослов'янських і західнослов'янських мов, де форма доконаного виду в теперішньому часі втратила своє первісне значення і вживається як одна з форм майбутнього, усі південнослов'янські мови зберегли за нею як основне значення теперішнього часу.

Як припускають, розвиток категорії виду призвів до глибоких перетворень у системі форм минулого часу, викликавши в більшості слов'янських мов усунення форм аориста й імперфекта (у багатьох також давнининого часу) і заміну їх формами перфекта, які дістали або мають тенденцію дістати функцію минулого часу взагалі.

Для розвитку основ теперішнього часу в слов'янських мовах характерне усування основ кореневих, відмінних від інфінітивних кореневим вокалізмом, і заміна їх похідними, віддієслівними, відмінними від інфінітивних, як правило, тільки суфіксом.

Розвиток категорії виду пов'язаний у слов'янських мовах із тенденцією до занепаду складної системи минулих часів (аориста, імперфекта, перфекта й плюсквамперфекта) і до заміни її одним минулим часом, а тим самим до зменшення кількості основ інфінітива-аориста. Ця тенденція здійснена (або здійснюється) всіма слов'янськими мовами за винятком болгарської й македонської, де її усунуло виникнення переповідного способу.

Потреби видотворення надають префіксації дедалі більшої ваги як засобові дієслівного словотвору. Із цим пов'язується процес поступової десемантизації, формалізації найуживаніших префіксів, які, гублячи все більше своє конкретне просторове значення, набувають рис граматичних засобів творення доконаного виду.

Обов'язкове сприймання кожної дієслівної основи в її вживанні як належної до одного з двох видів, пов'язане з усталенням категорії виду, викликало тенденцію до усунення формально невизначених, двовидових основ.

СЛОВОЗМІНА

Відмінювання імен

Характерні риси індоєвропейського іменного відмінювання

У граматичній будові індоєвропейської прамови виділялися два типи слів — імена і дієслова, які розрізнялися своїми флексіями. У групі імен дещо відмінні флексії мали займенники. Флексії імен в індоєвропейській прамові несли на собі одночасно значення числа, роду і відмінка.

В індоєвропейській прамові існувало три числа: одинина, множина і двоїна; категорія числа була виражена чітко і послідовно.

Індоєвропейська система відмінювання мала вісім відмінків: називний, кличний, знахідний, родовий, відкладний (аблатив), давальний, орудний, місцевий⁶.

Називний відмінок в індоєвропейській прамові, як і в сучасних індоєвропейських мовах, був відмінком синтаксично незалежної назви предмета чи явища, у тому числі відмінком підмета і присудка. Знахідний відмінок вживався, в основному, для оформлення

⁶ У деяких працях кличний відмінок до загальної системи відмінкових форм не вводиться. Крім того, окремі дослідники вважають, що місцевий відмінок утворився пізніше.

прямого додатка (назви безпосереднього об'єкта), а також позначав місце спрямування дії і тривалість її у просторі і часі. Кличний відмінок був формою звертання. Решта відмінків мала більш широкі функції, які, в основному, можна визначити так: родовий відмінок означав додаток при імені і деякі додатки при дієсловах, давальний відмінок — мету, орудний відмінок — знаряддя дії або те, що супроводить дію, місцевий відмінок — місце, де що-небудь знаходиться, а також час, відкладний відмінок — місце, з якого направлено дію. Крім кличного відмінка, який дещо виділяють із системи відмінків, решту відмінків можна поділити на дві основні групи: граматичні відмінки (називний, знахідний і частково родовий як похідний від знахідного відмінка) і відмінки конкретні (давальний, орудний, відкладний і місцевий).

Відмінювання імен в індоєвропейській правові полягало у зміні певних відмінкових закінчень (зовнішніх флексій), які додавалися до основ. Флексії в індоєвропейській правові, як і в сучасних слов'янських мовах, приєднувалися до кореня слова безпосередньо або за допомогою суфіксів. Основу слова можна визначити, відкинувши закінчення, що означають число і відмінок (у імені) або особу (у дієслова); основа містить у собі основне значення слова. Окремо основи у флексивній мові, як правило, не існують, для виділення їх необхідно абстрагуватись від конкретної форми даного слова. Так, в індоєвропейській правові у слові *sūpús «син» можна виділити основу *sūpu-, відкинувши закінчення називного відмінка. Основи *sūpu-, *dómo-, *pātér- (основи слів із значенням «син»; «дім», «батько») як окремі слова у мові не функціонували.

Залежно від наявності в різних іменах основотворчих суфіксів і від характеру цих суфіксів виділялось декілька типів іменних основ. Типи іменних основ в індоєвропейській правові визначали певні особливості відмінювання імен.

Крім зміни зовнішніх флексій — відмінкових закінчень, — при відмінюванні імен відбувалось також чергування голосних і пересування наголосу. Чергування голосних мало місце, головним чином, в основах у залежності від того, які флексії приєднувалися до основ. При чергуванні голосний змінювався за тембром і довготою. Таким чином, у результаті чергування основа могла виступати в різних формах (*pātér- і *pātr-, *dómo- і *dome- і под.). Чергування голосних поєднувалось, як правило, із зміною наголосу.

Відмінювання різних іменних частин мови в індоєвропейській правові не мало тієї диференціації, якої воно набуло згодом. Відмінювання прикметників, дієприкметників і числівників, які в індоєвропейській правові ще не становили окремих граматичних категорій, майже нічим не відрізнялось від відмінювання іменників відповідних основ. Єдиною характерною рисою у відмінюванні частини прикметників було розрізнення родових форм (до того ж неповне): від основи чоловічого і середнього родів більшість відмінкових форм (крім називного, знахідного і кличного відмінків) була спіль-

ною для обох родів. Поряд з цією основою у прикметників існувала основа жіночого роду, яка в окремих типах флексії виразно виступала як похідна. В окремих випадках свої відмінні форми мали займенники. Дальший розвиток індоевропейських мов (зокрема, слов'янських), пов'язаний з чітким виділенням (і частково новоутворенням) частин мови, призвів до більшої відокремленості відмінкових форм між різними категоріями імен.

Рід іменників — чоловічий, жіночий і середній — у більшості відмінкових форм ніякого вираження не знаходив. Лише в частині відмінкових форм (головним чином, у називному, знахідному і кличному відмінках усіх трьох чисел) іменники середнього роду діставали закінчення, відмінні від закінчень іменників чоловічого і жіночого родів. Граматичне значення роду іменників розрізнялось насамперед за формами узгоджуваних з іменниками прикметників та займенників.

Іменники

Індоевропейські типи відмінювання іменників

В залежності від кінцевого звука основи іменники індоевропейської прамови групувались за такими основами:

- 1) **o-основи** (**u̯l̥kʷos*,— д.-інд. *vṛ́kaḥ*, гр. *λόκος*, лат. *lupus*, лит. *vilkas*, ст.-сл. **влькъ**).
- 2) **a-основи** (*ékʷā,— лат. *equa*, д.-інд. *áśvā* «кобила», гр. *θεά* «богиня», лит. *gankà*, ст.-сл. **ржка**).
- 3) **i-основи** (**ə₂(ḡ)ognis*,— лат. *ignis*, д.-інд. *agníḥ*, гр. *πόλις*, лит. *ugnis*, ст.-сл. **огнь**).
- 4) **ū-основи** (*sūnús,— д.-інд. *sūnúḥ*, гот. *sunus*, лит. *sūnùs*, ст.-сл. **сынъ**).
- 5) **ū-основи** (*sʷekgūs,— д.-інд. *śvaśgūḥ*, гр. *ὄφρως*, лат. *socrus*, ст.-сл. **свекры**).
- 6) **основи на приголосний чи сонант:**
  - n-основи** (*akmōn,— д.-інд. *áśmā*, гр. *ἄκμων*, лит. *akmuõ*, ст.-сл. **камь**).
  - g-основи** (*māter,— лат. *māter*, д.-інд. *mātā*, гр. *μήτηρ*, лит. *motė*, ст.-сл. **мати**).
  - s-основи** (*klémos,— гр. *κλέος*, д.-інд. *śrávaḥ*, ст.-сл. **слово**).
  - t-основи** (*solgotāt-s,— гр. *ὀλότης*, авест. *haurvatās*, д.-інд. *sarvátāt* «цілісність», ст.-сл. **лакътъ**, прасл. *olkъtъ).
  - nt-основи** (*bhéronts,— гр. *φέρων*, д.-інд. *bhāgan*, лат. *ferens*, ст.-сл. **веры** — для зручності наведено основу діеприкметника).

Групування іменників за типами основ не залежало від їх роду. Так, до основ на приголосний або сонант відносились іменники чоловічого, жіночого і середнього родів; до a-основ — іменники жі-

ночого і (в меншій мірі) чоловічого родів; до о-основ — іменники всіх трьох родів і под.

В залежності від основи іменники індоєвропейської прамови поділялись на кілька відмін. Основні типи відмінювання такі:

1) відміна іменників з основами на *-o/e- (тематичні основи) (*ulko-s «вовк»);

2) відміна іменників з основами на *-ā- (-ē-) (*ékuā «кобила»);

3) відміна іменників з основами на приголосний або сонант (*pēd-s, *pōd-s «нога», *uok-s «голос»; -s — закінчення називного відмінка).

Відмінкові закінчення в іменниках основ на -ā-(-ē-) і в іменниках основ на приголосний або сонант були, в основному, тотожними. Найістотніша відмінність у цьому відношенні між обома відмінками мала місце в називному відмінку однини, де іменники ā(ē)-основ, як і іменники середнього роду всіх основ, не мали характерного для всіх інших іменників закінчення -s. Більшою мірою відрізнялись від цих двох відмін закінчення іменників на -o-основи (так званих тематичних основ).

Іменники різних родів, які належали до однієї основи, мали здебільшого однакові відмінкові закінчення. Як уже відзначено, виняток становили іменники середнього роду, які в називному, знахідному і кличному відмінках мали свої окремі закінчення. Роль множини у іменників середнього (неживого) роду виконували іменники із значенням збірності, які закінчувались на *-ā або *-ə. Очевидно, протиставлення чоловічого і жіночого родів, з одного боку, і середнього — з другого, в індоєвропейській прамові ґрунтувалось на давнішому протиставленні між іменниками, що означали живі істоти і неживі предмети.

Таблиця відмінкових закінчень

О д н и н а		М н о ж и н а	
Наз.	-s, —	Наз.— Кл.	-es, -ā
Кл.	—		
Зн.	-m	Зн.	-ns, -ā
Род.— Відкл.	-(e)s, -sjo	Род.	-ōm
Відкл.	o-осн. -ed//od (-et)		
Дав.	-(e)i	Дав.— Відкл.	-bhos// -bhjos, -mus
Ор.	-bhi, -mi	Ор.	-bhi-s, -ōis, -mis
Місц.	-i	Місц.	-su

Д в о ї н а

Наз.— Кл.— Зн.	-ō, -ōu; —, -i; e; сер. р. -i
Род.	-oūs
Дав.—Відкл.—Ор.	-bh-, -m-
Місц.	-ou(s)

Називний відмінок.⁷ Іменники чоловічого і жіночого родів у називному відмінку, за винятком іменників а-основ та багатоскладових основ на -г і -п, діставали закінчення -s. Більшість приголосних основ мала в називному відмінку довгий кореневий голосний. Пор. і.-е. *pēd-s, *pōd-s, *uōk-s, але *uļk²os, *sūnús, *suekrūs, *₂(//o)gnís.

Кличний відмінок іменників чоловічого і середнього родів у індоєвропейській правові відзначався чергуванням голосних у форманті основи, а саме: у о-основ — вокалізмом е, у ā-, ī-, ū-основ — ослабленим ступенем вокалізму, у інших основ, зокрема на приголосний чи сонант — повним і неподовженим вокалізмом (і.-е. *sū²poū). Крім того, в основах двоскладових або з більшою кількістю складів кличний відмінок характеризувався наголосом на першому складі слова (або в окремих випадках відмінною часокількістю голосного у суфіксальному складі).

Індоєвропейські форми кличного відмінка являли собою, власне, чисті основи з відповідними змінами кінцевого голосного, який згодом став сприйматись як закінчення кличного відмінка. Так, наприклад, у кличному відмінку *uļk²е кінцеве -е стало сприйматися як формальна ознака кличної форми, хоча це -е є результатом чергування голосного о-основи: *uļk²о-: *uļk²е-.

У іменників середнього роду форма кличного відмінка збігалася з формою називного—знахідного відмінків.

Знахідний відмінок іменників чоловічого і жіночого роду в індоєвропейській правові мав єдине закінчення -m; крім того, в основах з чергуванням голосних виступав повний ступінь голосного у форманті. Пор. і.-е. *uļk²om, *sūnóm, *suekrūm, *₂(//o)gnim, *ékūām.

Називний—знахідний відмінки іменників середнього роду мали форму, відмінну від закінчень іменників чоловічого і жіночого роду. Іменники середнього роду о-основ у називному—знахідному відмінках мали закінчення -m (і.-е. *iugóm). Іменники з іншими основами не мали ніякого закінчення (напр., іменники ū-основ — і.-е. *médhu).

Родовий і відкладний відмінки в індоєвропейській правові для всіх родів мали закінчення з приголосним -s (і.-е. *sūpoūs, *₂(//o)gneīts). Іменники о-основ у родовому відмінку характеризувались закінченням -sjo або -so (д.-інд. vřka-sja). Іменники а-основ мали у род.—відкл. відмінках *-ā-š: -ā-so. Іменники всіх інших основ у родовому і відкладному відмінках мали закінчення -es, -os або -s. Форми родового і відкладного відмінків однини у іменників більшості основ не розрізнялись. Відкладний відмінок відрізнявся від родового лише в іменників основ на -о-, які для від-

⁷ При розгляді індоєвропейського відмінювання беруться до уваги найбільш важливі факти, необхідні для з'ясування історії відмінювання у слов'янських мовах. Окремі деталі і з'ясування походження індоєвропейських форм опускаються.

кладного відмінка мали окреме закінчення **-ed//od** чи **-et(-ot)**. Пор. і.-е. *ulk^uod, де ***-od** з ***-o-ed**.

Іменники ряду основ характеризувались у родовому і відкладному відмінках однини також зміною місця наголосу і чергуванням голосного у форманті основи.

Давальний відмінок для всіх родів мав закінчення **-ei**, яке могло змінюватися на **-i** (і.-е. *ulk^uoi < *ulk^uo-ei; *ékuaī < *ékua-ei).

В іменниках, де відбувалось чергування голосного у форманті основи, закінчення давального відмінка діставало наголос.

Орудний відмінок в іменниках усіх основ мав закінчення **-bhi**, **-mi**. Окремі основи (на **-o-**, **-ā-**) поряд з цим закінченням відзначались також чергуванням або подовженням голосного у форманті основи.

Місцевий відмінок в іменниках усіх трьох родів мав закінчення **-i** (і.-е. *ulk^uoi < *ulk^uo-i, *suekrui, *ékuaī).

У деяких іменників форма цього відмінка не мала особливого закінчення і дорівнювала основі (напр., і.-е. *sūpōu — без закінчення, при іншій індоєвропейській формі *sūpēu — із закінченням).

Множина

Називний і кличний відмінки іменників чоловічого і жіночого родів в індоєвропейській правові мали закінчення **-es** (і.-е. *pə́tér-es, *ə₂(//o)gnéi-es, *ékuaś < *ékua-es, *māter-es).

Знахідний відмінок іменників чоловічого і жіночого родів діставав закінчення **-ns**, напр., і.-е. *ulk^uons, *sūnuns, akmonəns, *māter-es. У іменників а-основ виступало закінчення **-s** без носового **-n**. Згодом у діалектах індоєвропейської правови у а-основ встановилось дві форми — з закінченням **-ans** або **-ās**.

Називний — знахідний — кличний відмінки іменників середнього роду мали закінчення **-ā** (і.-е. *jugā, *gēnes-ə₁-ā). Закінчення середнього роду **-ā** походить, можливо, з форманта а-основ, оскільки множина середнього роду за своїм походженням є збірним ім'ям відповідних основ жіночого роду. Закінчення цього відмінка у ненаголошеній позиції набирало форми **-ə₁**.

Родовий відмінок множини для всіх родів мав закінчення ***-om**. У основ на приголосний чи сонант це закінчення додавалось безпосередньо до основи, у якій відбувалось чергування голосного. Наголос падав на закінчення. Наприклад, і.-е. *ulk^uom, *jugom, *sūn(u)om, *gə₂pom.

Давальний відмінок у різних індоєвропейських діалектах мав дещо відмінні закінчення. Закінчення цього відмінка починалося на **-bh-** або **-m-** напр., і.-е. *ulk^uo-bh... і *ulk^uo-m..., *sūnu-bh... і *sūnu-m..., *suekrū-bh... і *suekrū-m... Реконструкція дальшої частини може бути прийнята як **-os//ios**. Закінчення

*-bhos має латинська мова, закінчення *-bhios — індо-іранські мови; давньолитовські тексти засвідчують форму -tus. Для слов'янських мов також відомі закінчення з -m.

Відкладний відмінок в індоєвропейській правові формально не відрізнявся від давального відмінка множини.

Орудний відмінок усіх родів у тематичних основах мав закінчення *-ōis (з тематичного голосного -o- і закінчення *-(e)īs).

Закінчення тематичних основ *-(e)īs здавна виступало паралельно до закінчень інших основ: *-bhis (-bhīs) і *-mis (-mīs). Закінчення *-bhis, *-mis були первісно наголошеними. Очевидно, кінцеве -s відчувалось як додаткова ознака множинності; так, за свідченням балтійських мов, поруч з формою *-mīs || -mis можна визначити закінчення -mi.

Місцевий відмінок для іменників усіх родів мав закінчення -su, напр., і.-е. *sūnu-su, *suekrū-su, *ékūā-su. В основах на -o- перед закінченням замість тематичного голосного виступав дифтонг -oi (*u_lk^{uo}i-su). Пізніше поряд із -su існувало й закінчення -si.

Двоїна

Уже на ґрунті індоєвропейської правови двоїна мала тенденцію до занепаду, що частково виявлялося у формальному збігу ряду відмінкових форм (родового — місцевого, давального — орудного та інших відмінків).

Називний — знахідний — кличний відмінки чоловічого і жіночого роду o-основ в індоєвропейській правові характеризувались закінченням *-ō або *-ōu. Ці два варіанти одного суфікса первісно виступали, очевидно, в залежності від початку наступного слова (і.-е. *u_lk^{uo} або *u_lk^{uo}ou).

Інші іменники основ на голосний у цьому відмінку діставали або подовження голосного чи дифтонга у форманті (зокрема, у i-та u-основ), або поширювались часткою -i- (в ā-основах). В іменниках з основою на приголосний виступало закінчення -e. Пор. і.-е. *sūnū, *ə₂(//o)gnī, *toutai, *akmen-e//akmon-e, *māter-e.

Форма кличного відмінка, крім наведених ознак, відрізнялась також пересуненням наголосу на перший склад у багатоскладових іменниках, якщо вони стояли на початку речення або вживалися самостійно.

Іменники середнього роду в зазначених трьох відмінках мали спільне закінчення -ī: і.-е. *iugōī > *iugōī, *pōmp-ī.

Родовий — відкладний і місцевий відмінки в усіх родах мали в індоєвропейській правові закінчення -ous. Можливо, що це закінчення первісно було характерним лише для o-основ у родовому — відкладному відмінках. Для місцевого відмінка первісно могло виступати закінчення -ou без кінцевого -s, напр., і.-е. *mātrōu(s), *neptrōu(s), *bherənt-ōu(s).

Давальний — відкладний і орудний відмінки мали закінчення з початковим приголосним *-bh-* або *-m-*. Про дальшу частину цього закінчення свідчення різних мов розходяться, як і про закінчення давального — орудного відмінків множини (д.-інд. *-bhjām*, слов'янське *-ma*, лит. *-m*). Реконструкція його можлива у вигляді **-bhīāx//māx*. Пор. і.-е. **uļkю-bhīāx//uļkю-māx*.

Праслов'янське відмінювання іменників

У праслов'янській мові відмінювання іменників зберегло основні риси індоєвропейського іменного відмінювання. Але система індоєвропейського відмінювання у праслов'янській мові, як і в інших індоєвропейських мовах, зазнала деякої видозміни і спрощення. Намічена ще в індоєвропейський період тенденція до зникнення аблатива привела до нерозрізнення форм аблатива і родового відмінка. Залишки закінчення відкладного відмінка у праслов'янській мові можна вбачати в закінченні *-a* родового відмінка основ на *-o* (прасл. **vŭlka*), яке є рефлексом і.-е. **-ōd* (*-ād*) після відпадиння кінцевих приголосних. Закінчення родового відмінка індоєвропейських *o*-основ у праслов'янській системі відмінювання іменників не відбито.

Таким чином, праслов'янська мова успадкувала з індоєвропейської прамови три роди, три числа і сім (з восьми) відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний.

На відміну від індоєвропейської прамови, у праслов'янській мові значно зменшилось значення основ для розподілу іменників за типами відмінювання. Майже зовсім зникли основи на приголосний чи сонант, залишивши у праслов'янській мові поодинокі слова, напр., **mati*, **svekry*, **kry*. Більшість праслов'янських іменників належала до основ на голосний. Ці зміни вікликали занепад у праслов'янській мові типу відмінювання за основами на приголосний, до певної міри зберігши типи відмінювання за основами на голосний.

У праслов'янській мові залишились такі давні типи основ:

1. *a*-основи (прасл. *žena*, *gŭka*, *duša*);
2. *o*-основи (прасл. *vŭlķь*, *копъ*, *краjь*, *selo*, *polje*);
3. *ŷ*-основи (прасл. *synъ*, *domъ*, *medъ*);
4. *i*-основи (прасл. *gostъ*, *kostъ*, *ognъ*);
5. основи на приголосний чи сонант (*r*-основи — *mati*, **dŭkti*; *es*-основи — *nebo*, *slovo*; *et*-основи — *tele*, *kure*; *en*-основи — *ime*, *kamy*, *vŭ*-основи — *svekry*, *kry*).

Основи у праслов'янській мові не були так чітко виділені, як в індоєвропейській прамові. В праслов'янській мові почалося поступове перегрупування відмін не за основами, а за родами. Для праслов'янської системи відмінювання все більшої ваги набирає закінчення, а не показник основи. У зв'язку з цим відбувається процес перероз-

поділу основ: формант (показник) основи переходить до закінчення: пор. і.-є. *sūnu-s і прасл. sup-ъ.

Колишній формант основи все більше асоціюється з граматичним родом іменників (іменники на -а виступають переважно як іменники жіночого роду, іменники на -о — середнього або чоловічого роду, іменники на -ъ — чоловічого роду і под.). У зв'язку з тим, що при відмінюванні все більше значення діставав рід іменника, відбувався і перерозподіл іменників між типами основ. Так, в індоєвропейській правові до о-основ належали іменники усіх трьох родів, причому відрізнялися форми чоловічого і жіночого роду, з одного боку, і середнього — з другого. У праслов'янській мові за цим типом відмінювання відмінюються лише іменники чоловічого роду, а колишні іменники жіночого роду або змінюють свій рід на чоловічий, або переходять до іншого типу відмінювання — до а-основ, тобто до типу відмінювання іменників жіночого роду. Цим явищем можна пояснити відсутність у слов'янських мовах іменників жіночого роду з основами на -о, пор. і.-є. *snusó- (лат. *nurus*) і прасл. snъxa; і.-є. *bherǵo- (д.-інд. *bhūrjaḥ*, лит. *béržas*, д.-в.-нім. *birihha*) і прасл. *bérza, укр. *береза*, рос. *берёза*, ч. *bříze*.

Цей процес відбувався в усіх індоєвропейських мовах, але не в один час. Слов'янські мови, як і санскрит та германські мови, пережили втрату іменників жіночого роду в о-основах ще в доісторичні часи. Оскільки відміна іменників а-основ стала, в основному, відміною іменників жіночого роду, більшість іменників чоловічого роду, що в індоєвропейській правові належали до а-основ, перейшли до відміни о-основ. Серед іменників а-основ залишилась лише незначна кількість іменників чоловічого роду (лат. *scriba*, *agricola*, ст.-сл. *владыка*). Сучасні слов'янські мови зберігають ще досить значну групу іменників на -а двоякого роду.

Відміна і-основ, яка в індоєвропейській правові охоплювала іменники усіх родів, поділилась у відмінюванні за родами. Праслов'янська мова зберегла серед і-основ лише іменники чоловічого і жіночого родів, причому іменники жіночого роду частково зазнали впливу форм а-основ. Згодом і-основи все більше стають одним із типів відмінювання іменників жіночого роду (пор. прасл. *rqť*, *rqťь* — *kostь*, *kostijq*).

Подібно до цього і інші основи об'єднували, головним чином, іменники певного роду. Так, до и-основ у праслов'янській мові належали іменники чоловічого роду, відмінювання s-основ стало типом відмінювання середнього роду.

Зміні роду іменників і переходові з однієї основи до іншої у певній мірі сприяли фонетичні зміни, що відбувались у праслов'янській мові у відмінкових закінченнях. Так, іменники о-основ могли ускладнюватись суфіксом -j-, який виступав перед тематичним -о-. У праслов'янській мові в залежності від цього утворюються два різновиди однієї відміни — за основами на -о і на -jo. Оскільки до о-основ належали іменники середнього і чоловічого роду, то від-

повідно з'являється тип відмінювання **о-** і **jo-**основ чоловічого роду і **о-** та **jo-**основ середнього роду (*rabъ — kraĭъ, leto — polje*).

Іменники **а-**основ так само утворили у праслов'янській мові два різновиди відмінювання: **а-** і **ja-**основ (*žepa — duša*, дав. в. одн. *ženě — duši*).

У праслов'янській мові відбувався також процес змішування основ і втрати їх формальних ознак. Так, внаслідок фонетичних змін закінчення іменників **о-** і **u-**основ чоловічого роду у називному відмінку перестали розрізнятись (прасл. **v^bl^k-ъ* — іменник **о-**основ і *sup-ъ* — іменник **u-**основ). Це призводило до дальшого змішування типів відмінювання іменників **о-** і **u-**основ, так що відміна **u-**основ кінець кінцем майже зовсім зникла.

Відбувалось і змішування форм окремих відмінків. У праслов'янській мові внаслідок фонетичних змін у кінці слова збіглися форми називного і знахідного відмінків **о-**основ чоловічого роду однини і **а-**основ множини (напр., наз.—знах. відм. одн. **v^bl^k-ъ—і.-е.* наз. відм. **u^lk^{os}*, знах. відм. одн. **u^lk^{om}*; наз.—знах. відм. мн. *žepu—і.-е.* наз. відм. мн. **ék^uās*, знах. відм. мн. **ék^uāns//*ék^uās*). Цьому змішуванню називного і знахідного відмінків до певної міри сприяла аналогія нерозрізнення називного і знахідного відмінків у іменників середнього роду.

У праслов'янській мові, поряд з успадкованим чергуванням голосних, набуває морфологічної функції чергування приголосних (*v^bl^k-ъ — v^bl^če — v^bl^{ci}*).

Спільним явищем для всіх індоєвропейських мов була втрата атематичних основ. Зникненню атематичного типу відмінювання у праслов'янській мові сприяло те, що в тематичному типі відмінювання голосний основи ввійшов до складу закінчення, яке узагальнювалось і для іменників інших основ.

У праслов'янській мові іменники з основою на **-а** значно наблизились за характером відмінювання до іменників **о-**основ. Таким чином, відмінювання іменників **а-**основ (жіночий рід) набуло характеру тематичного відмінювання іменників, а тип атематичних **а-**основ зник.

Атематичні основи на **-і-** та **-u-** також уподібнилися у відмінюванні тематичним основам. Це відбулось у зв'язку з тим, що **-ь-** і **-ъ-**, як рефлексі індоєвропейських **-ī-** та **-y-**, збігалися з закінченням **-ъ-** у тематичних основ (індоєвропейських **о-**основ). З форм називного — знахідного відмінків ця подібність до **о-**основ поширилась і на інші відмінки, так що типи атематичних **і-** та **у-**основ також майже повністю занепали. Але разом з тим вони до певної міри вплинули на відмінювання іменників **о-**основ.

Від інших атематичних основ (наприклад, на **-г-**, **-l-**, **-п-**, **-s-**, **-t-**), які в індоєвропейській правові становили досить значну групу іменників, залишились у праслов'янській мові лише окремі іменники. Ці залишки атематичних основ також зазнають значного впливу **о-**основ. З старих рис відмінювання цих атематичних основ збереглось, наприклад, чергування **-е/о-** в **s-**основах та **-ō/е-** в **п-**основах.

У тематичному типі відмінювання іменників також відбувалися певні процеси. Тематичні основи почали розпадатись і утворювати типи відмінювання не лише за основами, як раніше, а за ознаками роду, твердості чи м'якості основ.

До морфологічних рис відмінювання іменників у праслов'янській мові належить, поряд із зміною закінчень та чергуванням голосних і приголосних, також зміна місця наголосу. Цю рису праслов'янська мова успадкувала з індоєвропейської. Але зміна місця наголосу у праслов'янській мові набирає здебільшого другорядного значення при відмінюванні, оскільки вона виступає завжди як додаткова ознака при зміні закінчень.

Внаслідок усіх цих змін у праслов'янській мові сформувалось п'ять іменникових відмін. Хоча сприйняття основи у праслов'янській мові стало нечітким і поступилося місцем відмінюванню за родами, все ж відмінювання визначалось у першу чергу типами основ.

Виділення м'якої і твердої відмін з первісно єдиної парадигми викликало такий розподіл закінчень:

		Тверда відміна	М'яка відміна
		Однина	Однина
Наз.—Зн.		-ъ	-'ь
Місц.		-ѣ	-'і
Ор.		-оть	-'еть
		Множина	Множина
Род.		-ъ	-'ь
Дав.		-оть	-'еть
Зн.		-у	-'е, -'ѣ
Місц.		-ѣхъ	-'іхъ
Ор.		-у	-'і
		Двоїна	Двоїна
Наз.—Зн.—Кл.		-а -(ѣ)	-'а -(і)
Род.—Місц.		-и	-'и
Дав.—Ор.		-ота	-'ета

Іменники а-основ (žepa, duša) у праслов'янській мові мали такі закінчення:

Однина			Множина		
Наз.	-а	-'а	Наз.—Кл.	-у	-'е, -'ѣ
Род.	-у	-'е, -'ѣ	Род.	-ъ	-'ь
Дав.	-ѣ	-'і	Дав.	-аѣ	-'аѣ
Зн.	-ѣ	-'ѣ	Зн.	-у	-'е, -'ѣ
Ор.	-ѣ(-ојѣ)	-'ѣ(-ејѣ)	Ор.	-амі	-'амі
Місц.	-ѣ	-'і	Місц.	-ахъ	-'ахъ
Кл.	-о	-е			
Двоїна					
Наз.—Зн.—Кл.		-ѣ		-і	
Род.—Місц.		-и		-'и	
Дав.—Ор.		-ата		-'ата	

Закінчення -а називного відмінка однини є власне закінченням (формантом) основи. У родовому відмінку праслов'янське -у або -є виникло, мабуть, з непервісних паралельних закінчень і.-е. *-ōn-s > у, *-iōn-s > є(-ѣ). Флексії -ѣ-, -і- у давальному і місцевому відмінках, -q і -'q у знахідному відмінку є результатами фонетичних змін (-āi > ē, -'ai > i; -ām > -q, -'ām > -'q). Орудний відмінок -q- також відповідає і.-е. -ām, яке, можливо, в індоєвропейській правові чергувалось з -ā. Форма -q- зустрічається лише в праслов'янській мові її стала заступати форма на -ojq, яка могла виникнути під впливом займенникових форм (tvojq, svojq).

У називному відмінку множини первісне закінчення -ās (-а + -es) після відпадиння кінцевого -s мало збігтися з закінченням називного відмінка однини. Для розрізнення цих відмінків під впливом і-основ у називний відмінок множини переноситься закінчення знахідного відмінка множини. З давнього індоєвропейського закінчення -ōm походить закінчення родового відмінка множини -ъ (у м'якій групі -ь). Флексія давального відмінка -amъ являє собою результат перерозподілу кінцевого голосного основи -а і закінчення -mъ. Подібний перерозподіл відбувся і в орудному та місцевому відмінках множини, де -amі < -а + mі, -axъ (-'axъ) < -а + -s. Заміна -s на -x відбулась за аналогією до u-, і-основ.

Закінчення називного—знахідного відмінків двоїни -ѣ (-і) відповідає і.-е. -āi. У закінченні родового—місцевого відмінків двоїни -и (-'и) збіглись дві форми: і.-е. закінчення родового відмінка -ous і місцевого відмінка -ou. Закінчення давального—орудного відмінків двоїни -ama (-'ama) є результатом перерозподілу закінчення основи -а і флексії -ma.

Іменники о-основ (rodъ, krajъ, selo polje) мали такі закінчення:

О д н и н а		
		Тверда відміна
Наз.—Зн.	-ъ (-о) ⁸	М'яка відміна
Род.	-а	-ь (-'е)
Дав.	-и	-'а
Ор.	-омъ, -ъмъ	-'и
Місц.	-ѣ	-'емъ, -ъмъ
Кл.	-е(=Наз.)	-і
		-'и(=Наз.)
М н о ж и н а		
Наз.—Кл.	-і (-а)	-і (-'а)
Род.	-ъ	-ь
Дав.	-омъ	-емъ
Зн.	-у(=Наз.)	-е, -ѣ(=Наз.)
Ор.	-у	-і
Місц.	-ѣхъ	-іхъ
Д в о ї н а		
Наз.—Зн.—Кл.	-а (-ѣ)	-'а (-і)
Род.—Місц.	-и	-'и
Дав.—Ор.	-ома	-ема

⁸ У дужках зазначено закінчення іменників середнього роду.

Закінчення **-ъ** називного і знахідного відмінків однини іменників чоловічого роду походить з і.-е. ***-os, *-om (-on)** шляхом фонетичної зміни ***-os > ūs > ъ; *-om > ūm > ъ**. Але такі самі індоєвропейські закінчення мали іменники середнього роду консонантних основ (***slovo**s) і о-основ (***selom**), які у праслов'янській мові виступають у називному—знахідному відмінках не з закінченням **-ъ**, а з **-о**. На пояснення закінчення **-о** у іменників середнього роду було висунуто багато більш або менш переконливих гіпотез. Вірогідним є усталення закінчення **-о** під впливом займенникової відміни, зокрема вказівного займенника середнього роду **to** з і.-е. ***tod** (***tot**).

У знахідному відмінку однини закінчення **-ъ** походить з і.-е. **-ōm; -ē, -i** в місцевому відмінку однини — з і.-е. **-oi** з переривистою довготою (лит. **patė** «вдома»); **-е** у кличному відмінку — з і.-е. **-e**.

У множині закінчення іменників чоловічого роду **-і** походить з **-oi**, яке в деяких індоєвропейських мовах замінило давніше закінчення **-es**; закінчення **-а** у іменників середнього роду в називному і знахідному відмінках відповідає і.-е. **-ā; -ъ і -ь** родового відмінка — з і.-е. **-ōm**; у знахідному відмінку **-у і -ę (-ě)** походять з і.-е. **-ōns, -'ons**.

У двоїні закінчення називного—знахідного відмінків **-а і -'а** є рефлексом і.-е. **-ō < -ōu**; закінчення **-ě, -і** цього ж відмінка у іменників середнього роду відповідає і.-е. **-oi < -o + -i**. Закінчення родового—місцевого відмінків **-и, -'и** відбиває індоєвропейське закінчення як родового відмінка **-ous**, так і місцевого **-ou**.

Іменники й-основ (**domъ, synъ**) відмінювались за такою парадигмою:

	О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а	
Наз.	-ъ	-ove	Наз.—Зн.	-у
Род.	-и	-ovъ	Род.—Місц.	-ovu
Дав.	-ovi	-ъпъ	Дав.—Ор.	-ъпа
Зн.	-ъ	-у		
Ор.	-ътъ	-ъмі		
Місц.	-овъ, -и, -а	-ъхъ		
Кл.	-и			

Закінчення **-ъ** називного і знахідного відмінків є результатом закономірної фонетичної зміни і.-е. **-ūs**, як і закінчення родового відмінка **-и < і.-е. -ous**. Закінчення **-и** в кличному відмінку також являє собою закономірний рефлекс і.-е. **-ou**. У формі давального відмінка однини **-ovi** елемент **-і** виник з і.-е. **-ai > ě > i** під впливом і-основ, а елемент **-ov-** є повним ступенем чергування форманта основи **-и**. Закінчення орудного відмінка **-ъпъ**, вірогідно, є давнім новотвором, якому в індоєвропейській прамові відповідає **-ū**. У місцевому відмінку відомі два закінчення **-овъ, -и, -а**, напр., **domu, synu; doma** (закінчення **-а** збереглося лише в цьому прислівнику), **sūnāvi**, гр. **гомер. ἄσσεϊ, ῥδεϊ**. Закінчення **-и** місцевого відмінка є рефлексом кінцевого голосного основи — і.-е. **-ōu, д.-інд. -āu (sūnāu)**,

тобто являє собою нульове закінчення. В закінченні а зберігся індоєвропейський варіант закінчення місцевого відмінка *ū*-основ — *-ā*.

У множині закінчення називного відмінка *-ove* закономірно походить з і.-е. *-oues*. У родовому відмінку множини закінчення *-ovъ* походить з і.-е. *-uōm*, у давальному відмінку *-ъmъ* — з *-um*. Закінчення знахідного відмінка *-у* виникло в результаті фонетичних змін з індоєвропейського закінчення *-ūns* (гот. *supus*, лат. *manūs*). Закінчення орудного відмінка *-ъmі* являє собою відповідник до *-ūmīs* (лит. *supimīs*). У місцевому відмінку *-ъхъ* походить з і.-е. *-ūsū* (д.-інд. *sūpūśu*).

У двоїні закінчення називного—знахідного відмінків відповідає індоєвропейському *-ū*. Закінчення родового—місцевого відмінків *-ov-и* є результатом злиття індоєвропейських флексій родового відмінка **(u)u-ouīs* і місцевого відмінка *-ou*. У давальному—орудному відмінках закінчення *-ъma* походить з і.-е. *-ūmā* (лит. *sūpim*).

Іменники *і*-основ (*gostъ*, *kostъ*) при відмінюванні набирали таких закінчень:

	О д н и н а	М н о ж и н а		Д в о ї н а
Наз.	-ъ	-ъје -і	Наз.—Зн.—Кл.	-і
Род.	-і	-ъјъ	Род.—Місц.	-ъју
Дав.	-і	-ъmъ	Дав.—Ор.	-ъma
Зн.	-ъ	-і		
Ор.	-і (-ъmъ) (-ъјѡ)	-ъmі		
Місц.	-і	-ъхъ		
Кл.	-і	—		

До відміни *і*-основ належали іменники чоловічого і жіночого роду.

Закінчення називного відмінка однини *-ъ* точно відповідає індоєвропейській флексії *-īs*. Закінчення родового відмінка *-і* походить з індоєвропейської флексії *-eis* з переривистою інтонацією (лит. *ugnēs*, д.-інд. *agneś*). У знахідному відмінку закінчення *-ъ* — з і.-е. *-im*. Закінчення *-і* давального відмінка могло з'явитись за аналогією до м'яких *а*-основ. Закінченнями орудного відмінка виступають давнє *-і*, яке збереглося в окремих формах у д.-серб. *пути*, *челади*, і новіші закінчення *-ъmъ* для чоловічого роду і *-ъјѡ* для жіночого роду, які виникли внаслідок аналогії до закінчень *о*- і *а*-основ. Давніша флексія *-і* має відповідне і.-е. *-ī* у д.-інд. *vṛstī*, *ūtī*; лит. *akī*, *dantī* і под. Закінчення *-і* у місцевому відмінку виникло фонетичним шляхом з і.-е. *-ēi*.

У множині закінчення називного відмінка *-ъје* у чоловічому роді є закономірним рефлексом і.-е. *-ies*. Флексія родового відмінка *-ъјъ* походить з і.-е. *-iōm*, у давальному відмінку *-ъmъ* — з і.-е. *-imōs*; в орудному відмінку *-ъmі* — з і.-е. *-imīs* (*-imī*). Закінчення знахідного відмінка *-і* відбиває і.-е. *-ins*. Формант місцевого відмінка *-ъхъ* є рефлексом і.-е. *-īsū*.

У двоїні закінчення **-і** у називному—знахідному—кличному відмінках походить з і.-е. **-ī**. У закінченні **-ьji** родового—місцевого відмінків збіглися закінчення індоєвропейських родового відмінка **-ous** і місцевого **-ou**. Закінчення **-ьта** давального—орудного відмінків відповідає і.-е. **-īmō**.

Основи на приголосний (тобто **п-, s-, t-, г-**основи) об'єднуються в одну відміну, оскільки їх закінчення дуже близькі. При відмінюванні всіх іменників цих основ у однині, множині і двоїні закінчення додавались до формантів основ, які в непрямих відмінках виступали у вигляді дериватів **-en-, -es-, -et-, -er-**. Ці закінчення утворювали таку парадигму:

	О д н и н а				М н о ж и н а			
Наз.—Кл.	katy	nebo	tele	matī	-e	-a	-a	-ī
Род. ⁹		-e				-ь		
Дав.		-ī				-ьпъ		
Зн.	-ь=Наз.=Наз.	-ь			-y	-a	-a	-ī
Ор.		-ьпъ		-ьjō	-ьmī	-y	-y	-ьта
Місц.		-e				-ьхъ		
Д в о ї н а								
Наз.—Зн.—Кл.	-ī	-ī	(ě)	-ī	(ě)	-ī		
Род.—Місц.		-u						
Дав.—Ор.		-ьта						

Закінчення називного відмінка однини **п-**основ з'явилося шляхом закономірних фонетичних змін з і.-е. **-ōns < -ōps**, де **-ōp-** було закінченням основи, а **-s** — флексією називного відмінка. Закінчення називного відмінка **-o** (nebo) виникло з **-os** або під впливом займенника **to(-d)**. Закінчення **-e** у іменників **t-**основ **e**, очевидно, залишком деривата **-ent-** (*telent-). Закінчення **-e** у родовому відмінку однини іменників усіх основ відповідає індоєвропейській флексії **-es**. Закінчення знахідного відмінка **-ь** походить з і.-е. **-ŋ**.

Закінчення **-e** у називному відмінку множини **п-**основ є рефлексом індоєвропейської флексії **-es**. Закінчення родового відмінка множини **-ъ** відповідає і.-е. **-ōm̃**.

У двоїні закінчення називного—знахідного—кличного відмінків **-і** є тотожним і.-е. **-ī**. У родовому—місцевому відмінках **-u** відбиває два індоєвропейські закінчення: закінчення родового відмінка **-ous** і закінчення місцевого відмінка **-ou**.

Закінчення ряду відмінків виникло під впливом закінчень інших основ, за аналогією. Такими є закінчення називного—знахідного відмінків множини **-a** (замість **-ə**), орудного відмінка множини **-y** та називного—знахідного відмінків двоїни **-ě**, які з'явилися під впливом відповідних відмінків **o-**основ; за аналогією до **i-**основ виступило закінчення **-ь** в називному відмінку однини у іменників **г-**основ (matъ) на місці давнішого **-ī** (з і.-е. **-ē**); за аналогією до закінчення **-і** в **i-**основах у давальному відмінку однини виступає **-і**. Так само закін-

⁹ Деривати основ (**-en-, -es-, -et-, -er-**) тут і далі не зазначаються.

чення орудного відмінка однини **-ьтъ**, **-ьјѣ**, називного відмінка множини **-і**, давального відмінка множини **-ьтъ**, знахідного відмінка множини **-і**, орудного відмінка множини **-ьті**, місцевого відмінка множини **-ьхъ**, давального—орудного відмінків двоїни **-ьпа** являють собою результати впливу відповідних закінчень і-основ (gostь, kostь).

Відмінювання основ на приголосний уже в праслов'янській мові занепадало; за цією відміною відмінювалась порівняно невелика кількість слів. Основними типами відмінювання були відмінювання за о-основами і а-основами (з відповідними твердими і м'якими різновидами). За цими типами відмінювалась переважна більшість слів праслов'янської мови.

Відмінювання іменників в окремих слов'янських мовах

У сучасних слов'янських мовах іменники зберігають властиві їм здавна категорії роду, числа і відмінка. Виняток становлять болгарська і македонська мови, які майже повністю втратили стару систему відмінювання іменників.

Категорія роду в слов'янських мовах стає однією з ознак типу відмінювання. У праслов'янській мові, як і в індоєвропейській, жодна з основ не асоціювалась виключно з тим чи іншим родом. Починаючи з праслов'янської мови, відбувається виділення відмін за родами: так, відміна о-основ стає відміною іменників чоловічого і середнього роду, а-основ — переважно жіночого роду і под.

З найдавніших часів усі слов'янські мови зберігають розрізнення трьох граматичних родів: чоловічого, жіночого і середнього. Принагідно відзначимо, що ряд інших індоєвропейських мов значно змінив категорію роду: так, сучасна французька мова виділяє два роди — чоловічий і жіночий, а англійська мова повністю втратила розрізнення іменників за родами.

Категорія роду у слов'янських мовах у порівнянні з праслов'янською зазнала лише окремих змін: відбувався певний процес перегрупування іменників за родами, в основному, під впливом фонетичних ознак закінчення іменників. Перехід іменників з одного роду до іншого відбувався, головним чином, у чоловічому і жіночому родах. Так, давньоруські іменники жіночого роду *пыль*, *попынь*, *насыть*, *боль*, *лебѣдь* перейшли в українській мові до чоловічого роду: *пил*, *полин*, *насип*, *біль*, *лебідь*.

Нерідко спостерігається хитання у визначенні роду того чи іншого іменника в окремій мові. Іменник *смръчъ* «кедр» у старослов'янській мові вживався у чоловічому і жіночому родах. Хитання роду окремих іменників спостерігається і в сучасних слов'янських мовах. В українській мові змінили свій рід іменники *постіль* — *постеля*, *адрес* — *адреса* і под., у російській мові — *занавес* — *занавесь*, *зал*—*зала* та ін. Це явище відоме й іншим слов'янським мовам.

Деякі спільнослов'янські слова відрізняються в окремих мовах своїм родом. Відмінність роду здебільшого позначається і на іменниковому закінченні (наприклад, рос. *облако* — середнього роду, болг. *облак* — чоловічого роду). Спільнослов'янське слово *тополь*, чоловічого роду, виступає в українській, білоруській, польській, сербо-хорватській і болгарській мовах у жіночому роді (*тополя*, *тополя*, *topola*, *тополя*, пор. лат. *rōpulus*, жін. р.), в російській, чеській, словацькій, словенській — у чоловічому роді (*тополь*, *topol*, *topol'*, *topol*). Але нерідко іменники можуть і не мати таких ясних формальних ознак роду. *Вечер* у болгарській мові жіночого роду, в українській, російській, сербо-хорватській, чеській, польській — чоловічого роду; *площад* у болгарській мові чоловічого роду, у російській мові *площадь* — жіночого роду.

У старослов'янській мові деякі іменники могли виступати у формах одного або другого роду, відповідно до цього змінюючи закінчення: *кзєро* — середнього роду, а *кзєрь* — чоловічого, *пѣлькѣ* — середнього роду, *пѣлькѣ* — жіночого, *свѣра* — жіночого роду, *свѣръ* — чоловічого. Розрізнення іменників за родами призводило і до семантичного розрізнення цих слів (пор. *лѣжь* «брехун» — чоловічого роду і *лѣжь* «брехня» — жіночого роду).

Група іменників, які живаються лише у множині (*pluralia tantum*), у більшості сучасних мов взагалі не має роду. До них належать такі іменники: укр. *двері*, *ножиці*, *граблі*, *сани*, *окуляри*, *штани*, *вила*; рос. *ворота*, *сани*, *ножницы*; ч. *vrata*, *dveře*, *půžky*, *sáně*, *prázdniny*, *narodzeniny*; п. *wrota*, *pożycze*, *narodziny*; с.-х. *вѣвѣжнѣици*, *вѣрата*; болг. *хрилѣ*, *гащи*, *очила*, *букаи*, *везни*, *недра*.

У слов'янських мовах існує також значна група іменників так званого двоякого роду — *communia*, тобто іменники, які залежно від контексту можуть бути то чоловічого, то жіночого роду. Такі іменники здебільшого належать до відміни на -а і мають це закінчення у називному відмінку однини: укр. *бідолаха*, *сіромаха*, *невдаха*, *сирота*; рос. *сирота*, *калека*, *рѣва*, *бедняга*; білор. *скнара*, *самавучка*, *калека*; ч. *chudina*, *hrdina*, *perodara*; болг. *будала* (в д.-ч. також *dievka*, *brach*, *host*, *chot'*, *panna* — *čistý dievka*, *panna rušný*, *milá* (*milý*) *brachu* — кличний відмінок).

Спостерігаються також розбіжності у віднесенні певного іменника до того чи іншого роду в літературній мові і в діалектах. Окремі діалекти слов'янських мов втрачають більш чи менш послідовно один з родів. Так, південновеликоруські говори втрачають середній рід, замінюючи його на жіночий, напр., *моя ведро*, *из стады*; в ряді російських говорів іменники середнього роду переходять до чоловічого роду, напр., *молоко вытек*, *новый ведро*. Зміна роду відбивається і на характері відмінювання цих іменників. В українських діалектах нерідко спостерігається хитання у визначенні роду іменників: *миш* — *миша*, *олія* — *олій*, *путь* — *путя*, *копито* — *копит*.

При запозиченні іношомовні слова у даній слов'янській мові дістають рід у залежності від закінчення називного відмінка. При

цьому рід слова у тій мові, з якої це слово запозичене, майже не впливає на визначення родової приналежності іменника. Так, укр. *комета, планета*; рос. *комета, планета*; ч. *kometa, planeta* — іменники жіночого роду; у латинській мові ці іменники чоловічого роду. У слов'янських мовах запозичені слова можуть відрізнятися щодо роду, напр., пор. укр. *гримаса*, рос. *гримаса*, білор. *грыаса* (жін. р.) і п. *grymas* (чол. р.); болг. *цитат* (чол. р.), болг. *флота* (жін. р.).

Граматичний рід іменників здавна пов'язувався з певними формальними ознаками, зокрема з закінченням називного відмінка однини. Тому зміна відмінкових ознак викликала перехід іменників з одного роду до іншого. Так, усі іменники і-основ, які в індоєвропейській прамові належали до трьох родів, у слов'янських мовах стали іменниками або жіночого, або чоловічого роду. В називному відмінку однини вони мали однакові закінчення (*-ь < *-ī(s)*) і легко переходили з одного роду до іншого, напр., рос. *путь* (чол. р.) — укр. *путь* (жін. р.), ч. *rouť* (жін. р.) — відповідно до первісного значення чоловічого роду.

Разом з тим перехід іменників з одного роду до іншого у слов'янських мовах іноді був викликаний і зміною семантики слова. Зміна роду в цих випадках може пов'язуватись і з емоційною оцінкою явища. Це стосується, зокрема, вживання середнього роду замість чоловічого, напр., рос. *сынишко моё, купчишко пришло*; рос. *подмастерье* також за походженням іменник середнього роду — пор. п. *podkanclerze*, ч. *podkrále, člověčisko* (*naš kmotr je dobré člověčisko*).

Категорія числа в слов'янських мовах у порівнянні з праслов'янською зазнала більш значних змін: у більшості мов здійснилась тенденція, помітна ще у праслов'янській мові, до цілковитого занепаду двоїни. З найдавніших історичних часів слов'янські мови засвідчують три форми двоїни: одну для називного, знахідного і кличного відмінків, другу — для родового і місцевого, третю — для давального і орудного відмінків.

Згодом множина поступово витісняє з ужитку форми двоїни. Двоїна зберігається в більшості мов як архаїчна форма в окремих відмінках, зокрема в назвах парних предметів. Наприклад, в українській мові у формах орудного відмінка множини *плечима, очима, дверима*, у формах називного — знахідного відмінків множини — *очі, рукава, вуса*, а також діал. *дві руці, дві нозі, дві відрі* та ін.; рос. *плечи, уши, бока, берега* — в називному — знахідному відмінках множини, діал. *красныма пятнами* — в орудному відмінку множини.

Залишки двоїни є і в болгарській мові. У іменників чоловічого роду болгарська мова зберігає іноді форму називного відмінка двоїни, яка вживається з числівниками *два, три*, напр., *два (три) ученика*.

У чеській мові занепад двоїни відбувся, в основному, у XVI ст. У сучасній чеській мові збереглися такі форми, як називний—зна-

хідний множини оці, уші, гусе, орудний відмінок множини оціта, ушіта, гукама, похата, родовий—місцевий відмінки множини гукою, похую, па коленау, па гатепу.

У польській мові занепад двоїни проходив раніше. Пам'ятки XIV—XV ст. уже не засвідчують двоїну як окрему граматичну категорію; форми двоїни зберігаються лише для окремих слів, які означають парні предмети: це передусім іменники *oszy*, *uszy*, рідше — *gęse*; іменник *poğa* з найдавніших часів уже вживався у формі множини — *poği*.

У полабській мові форми двоїни збереглися лише як окремі залишки. Занепад двоїни тут явище старе, очевидно, доісторичного періоду.

У сербо-хорватській мові теж існують окремі форми, які є залишками двоїни (наприклад, родовий відмінок множини *ruķu*, *noģu*).

В окремих слов'янських мовах категорія двоїни збереглася краще: в серболужицьких та в словенській мові вона виступає нарівні з одноиною множиною. Але і в цих мовах двоїна зазнала певних змін у порівнянні з праслов'янським станом. Так, нижньо- і верхньолужицька мови стали вживати двоїну для числового позначення «два», поруч з множиною. Форма двоїни у цих мовах може утворюватись від будь-якого іменника. Для називного—кличного відмінків двоїни нижньолужицька мова утворює форми за допомогою закінчень *-a*, *-e*, *-i* (*duba*, *syna*, *gybje*, *soťše* «дві сестри», *moři*), для давального, орудного і місцевого відмінків двоїни — закінченням *-oma* (*duboma*, *synoma*, *gyboma*). Форма родового відмінка двоїни *dubowu* іноді втрачає кінцеве *-u* і тим самим співпадає з формою родового відмінка множини *dubow*. Знахідний відмінок іменників, що означають живих істот чоловічого роду, має закінчення родового відмінка; для іменників жіночого роду і тих іменників чоловічого роду, що означають предмети, у знахідному відмінку двоїни вживається форма називного відмінка.

У верхньолужицькій мові іменники чоловічого роду у називному—кличному відмінках двоїни мають закінчення *-aj* (*-ej*), напр., *paŋaj* «два батька», *wjelkaj* «два вовки», *lěsaj* «два ліси», *wučerjej* «два вчителі»; у давальному, орудному і місцевому відмінках — закінчення *-omaj*, напр., *paŋomaj*, *wjelkomaj*, *wučerjomaj*; у родовому відмінку *-ow*, напр., *paŋow*, *mužow*, *lěsow*. Форма знахідного відмінка, як і в нижньолужицькій мові, дорівнює родовому чи називному відмінку. Іменники жіночого і середнього родів у наз.—знах.—кличн. відмінках мають закінчення *-e* (*-ě*) або *-i* (*-y*): *žonje*, *duše*, *šlowje*, *poli*; у давальному, орудному і місцевому відмінках *-omaj*: *žonomaj*, *dušomaj*, *polomaj*; у родовому відмінку *-ow*: *žonow*, *dušow*, *morjow*.

Іменники *woko* і *wucho* у нижньолужицькій мові, крім окремої форми двоїни (наз.—знах. в. *wocy*, *wušu*, род. в. *wocowu*, *wušowu*, дав.—оруд.—місц. в. *wocyma*, *wušyma*), мають у множині по дві відмінкові форми, одна з яких утворилась під впливом форм двоїни:

Наз.—Зн.	wocy — woka	wuśy — wucha
Род.	wocow — wokow	wuśow — wuchow
Дав.	wocam — wokam	wuśam — wucham
Ор.	wocymi — wokami	wuśymi — wuchami
Місц.	wocach — wokach	wuśach — wuchach

Своєрідною для серболужицьких мов є заміна давньої форми місцевого відмінка двоїни формою давального—орудного відмінків двоїни. Подібна заміна спостерігається також в окремих діалектах словенської мови.

У словенській мові родовий відмінок двоїни заступила форма множини (mlinov, mest), як і місцевий відмінок (o mlinih, o mestih). Форми двоїни збереглися в називному—знахідному—кличному відмінках (mlina, mesti) і в давальному—орудному відмінках (mlinoma, mestoma, kostema). Занепад форм родового—місцевого відмінків двоїни у словенській мові датується XVI ст., давальний—орудний відмінки починають занепадати у XIX ст., але в іменниках жіночого роду цей процес відбувався в XVI ст. В розмовній словенській мові форми двоїни нерідко заступаються формами множини, але письмова літературна мова форми двоїни зберігає.

Категорія відмінка в ході розвитку окремих слов'янських мов зазнала досить значних змін. Так, у частині південнослов'янських мов—болгарській і македонській—протягом історичного періоду іменники майже повністю втратили категорію відмінка, зберігши лише окремі залишки колишнього відмінювання. Кличний відмінок у цих мовах має окрему форму, паралельну до форм кличного відмінка в інших слов'янських мовах, напр., болг. *сестро, докторе, другарю* — при формах називного відмінка *сестра, доктор, другар*. Решта слов'янських мов зберегла зміну іменників за відмінками, але й у цих мовах категорія відмінка зазнала більших чи менших зрушень.

Російська і словенська мови зберегли без особливих змін давнє розрізнення відмінків, але втратили кличний відмінок, який заступила форма іменників у називному відмінку. Інші слов'янські мови зберегли цей відмінок, напр., укр. *brate, товаришу, сусідко*; п. *žepo, bracie, wołe*; ч. *žepo, dube, bratře*; с.-х. *жѣно, јѣлене, граде, ѡраћу*; в.-луж. *syno, krawso, rachole*. Але і в цих мовах досить виразно виступає тенденція до заміни кличного відмінка називним.

Таким чином, слов'янські мови зберігають, в основному, праслов'янську відмінкову систему в цілому незмінною, розрізняючись разом з тим у фонетичному оформленні окремих відмінків.

Перебудова відмінювання іменників у слов'янських мовах за родами привела до того, що іменники різних основ виявились однотипними у своєму відмінюванні. Так, до однієї відміни тепер у слов'янських мовах можуть належати іменники колишніх о-, u-, i-, a-основ і под.

Поряд з перебудовою відмін відбувається і поширення ряду відмінкових закінчень одних основ на інші. Так, закінчення місцевого

відмінка множини жіночого роду (-ах) поширилось за аналогією на іменники чоловічого і середнього роду в російській, українській, білоруській і польській мовах. Пор. рос. *в лесах, на полях*, укр. *в лісах, на полях*, п. *w lasach, polach, domach*. Інші слов'янські мови, як правило, зберігають у цьому відмінку рефлексі давніх закінчень **-ech (-och)**, **-ich**, відповідно до голосного колишньої основи, напр., ч. *domech, lesích, mužích*, словен. *drobeh, možeh*. Сербо-хорватська мова має у цьому відмінку форму з давнім закінченням двоїни **-ма** (*коњима, пољима*).

Так само за аналогією поширилося закінчення а-основ на форми давального і орудного відмінків множини чоловічого і середнього роду у східнослов'янських мовах і у серболужицьких мовах: пор. укр. *дідам, лісам, селам* (дав. в.), *дідами, лісами, селами* (оруд. в.); в.-луж. *dubam, słowam* (дав. в.), *dubami, słowami* (оруд. в.). Закінчення давального і орудного відмінка множини у сербо-хорватській мові (*коњима, пољима*) зазнало впливу форм двоїни. Інші слов'янські мови у давальному і орудному відмінках множини для іменників чоловічого і середнього родів успадкували давні закінчення: дав. в. **-омъ (-емъ)** — п. *dziadom, polom, lasom*; ч. *domŭm, městŭm* (**-ŭm < -омъ**); ор. в. **-у(-і)**: ч. *duby, městy, poli, muži*; словац. *duby* (і *dubmi*), *mesty* (і *mestami*); окремі рештки є у польській мові — *przed laty*. Те саме давнє закінчення зберігає і словенська мова: *moži, volki*.

У відмінюванні іменників слов'янські мови або залишили давні закінчення відмінків, або розвинули нові закінчення за певними фонетичними закономірностями чи під впливом аналогії. У цілому розвиток слов'янського відмінювання є процесом уніфікації відмінкових форм іменників.

Спільним явищем для багатьох слов'янських мов є розрізнення відмінювання іменників за твердою і м'якою групами, яке зберігається з праслов'янського періоду.

Відмінювання іменників у сучасних слов'янських мовах групується у 3—4 відміни, головним чином, на підставі закінчення називного відмінка однини і значення роду. Так, в усіх слов'янських мовах можна виділити такі відміни (порядок відмін — перша, друга, третя, — встановлений граматичною традицією окремих слов'янських мов, тут не збережений; напр., у західнослов'янських мовах **першою** відміною прийнято вважати відміну чоловічого і середнього родів, **другою** — жіночого роду):

I відміна, до якої належать іменники жіночого роду (зрідка чоловічого) з закінченням на голосний, а також іменники двоякого роду: *книга, земля, староста*;

II відміна, до якої належать іменники чоловічого роду на приголосний, а також іменники середнього роду на **-о (-е)**, **-а**: *дуб, край, село, поле*;

III відміна, до якої належать іменники жіночого роду на приголосний: *тінь, любов, ніч, піч*;

IV відміна виділяється не в усіх слов'янських мовах; до неї належать іменники середнього роду з нерівноскладовою основою: *теля — теляти, ім'я — імені*. Ця відміна виділена в українській і чеській мовах; у польській мові окремо виділено відмінювання іменників середнього роду.

При відмінюванні іменників у слов'янських мовах значну роль відіграє категорія живих істот. В історії окремих слов'янських мов (або в пізній праслов'янський період) відбувалось виділення групи назв живих істот, починаючи з іменників о-основ. Іменники чоловічого роду о-основ на означення живих істот діставали у знахідному відмінку однини закінчення не називного відмінка, а родового. Це явище може бути пояснене потребою семантичного розрізнення суб'єкта дії і об'єкта. У східнослов'янських мовах ця тенденція до розрізнення живих істот проведена найбільш послідовно, вона захопила не тільки форми однини, але й множини, а також іменники жіночого роду. У західнослов'янських мовах, наприклад, іменники жіночого роду на означення живих істот у множині в знахідному відмінку мають такі самі форми, як і в називному відмінку множини: ч. *slyším ženu — slyším zpěvu*. В українській мові діалектно збережено старі форми іменників на означення живих істот і у множині, напр., *пасу коні, воли, корови*.

У ряді західнослов'янських мов — польській, чеській, верхньолужицькій — з XVII—XVIII ст. виділилась окрема категорія чоловічо-особового роду (у чеській мові — категорія чоловічого роду живих істот). Ця категорія виникла як наслідок дальшого граматичного відокремлення іменників на означення осіб (у чеській мові — живих істот) від назв інших живих істот і неживих предметів чоловічого роду. Це виділення виявляється як в окремих відмінкових формах іменників, наприклад, у закінченнях називного відмінка множини, так і в формах сполучених з ними прикметників і дієслів (у минулому часі); напр., п. *dobrze nauczyciele — dobre mosty, synowie przyszli — koni przyszly*; ч. *dobří bratři — dobré stoly*.

Виділення цієї категорії спричинилося до закріплення ряду давніх закінчень (-і, -ове і под.) переважно на означення чоловічо-особового роду (відповідно у чеській мові — чоловічого роду живих істот). Виділення категорії чоловічо-особового роду привело, з другого боку, до більш тісного об'єднання іменників жіночого і середнього родів.

Втрата відмінювання іменників у болгарській і македонській мовах

Болгарська і македонська мови протягом свого історичного розвитку втратили відмінювання іменників за відмінами. У сучасних болгарській і македонській мовах відповідні синтаксичні значення передаються не шляхом зміни іменникових закінчень, як в інших

слов'янських мовах, а за допомогою прийменників і часток. Напр., болг. *помагам на майка си* «я допомагаю моїй матері», *жителите на селото* «мешканці села»; макед. *солзи им идеа на очите* «сльози виступили у них на очах», *ветерот грабеше снегот од плевната* «вітер змітає сніг з комори».

З старих відмінкових форм у болгарській і македонській мовах розрізняються лише окремі форми називного, родового, знахідного і кличного відмінків однини іменників чоловічого роду (найчастіше у власних імен, у назвах спорідненості, напр., болг. *брат* — *бра́та* — *бра́те*, *Пёнчо* — *Пёнча* — *Пёнчо*; макед. *син* — *сіна* — *сіне*). Зберігаються окремі форми множини для іменників усіх трьох родів, напр., болг. *друм* — *дру́мове*, *бор* — *бо́рове*, *бряг* — *бреговé*, *сестра* — *сестри́*, *детé* — *деца́*; макед. *коњ* — *коњи*, *волк* — *волци*, *брой* — *брови*, *ден* — *дни*, *денови*, *жена* — *жени*, *време* — *времиња*.

Залишки флективного відмінювання іменників наявні в сучасних болгарській і македонській мовах у застиглих формах прислівників, а також зустрічаються в народній мові та в народних піснях (болг. *Стояну, сбогом* «до побачення», макед. *сполай богу* «слава богу», *збогум* «до побачення»).

Давньоболгарська і давньомакедонська мови мали повну систему флективного відмінювання, як і інші слов'янські мови. Пам'ятки давньоболгарської (старослов'янської) мови засвідчують відмінювання іменників чоловічого, жіночого і середнього родів у трьох числах за всіма відмінками. Поступовий занепад флективного відмінювання припадає на XII—XVII ст. (середньоболгарський період розвитку мови). У пам'ятках цього періоду спостерігається більш широке вживання прийменникових конструкцій і разом з тим часткова втрата іменникових закінчень. Перехідним етапом було збереження закінчень іменників у прийменниковій конструкції, чим створювалась певна надлишковість граматичних засобів, напр., *молба на роба твоего, живóтять на праведныхъ, отъ вѣра на невѣрныхъ* (з род. відм.), *судіа на живымъ и на мрътвымъ* (з дав. в.).

Оскільки прийменник виражав ті самі синтаксичні зв'язки іменника, що й іменникова флексія, флексія занепадала; цей процес міг сприяти постійному вживанню іменників з часткою (членом), яка приєднувалася до іменникового закінчення.

Частка *-тъ, -та, -то*, що вживається з іменниками, за своїм походженням є вказівним займенником. Займенник-частка *тъ* міг вживатись у відмінюваній формі з іменником, який теж відмінювався: *животоу тому, миро то, слова того*; в XVII ст. — *звѣрүтому, от рукатата вои́нотому, със' конѣ́того, от рѣ́кѣ́того*. У старших болгарських пам'ятках поруч із займенник-часткою *тъ* міг виступати при іменниках і займенник-частка *-сь*: при *купецотъ, рабѣтъ* — також *народось, родось*. Поступово займенник *тъ* формалізувався, перестаючи сприйматись у вказівному значенні і повністю перетворюючись на формальну частку. Так, про занепад займен-

никового значення свідчить вживання при іменниках у формі множини часток у формі однини (частка *то* замість *тѣ, те*), напр., *болгарето, гостито, лозieto, вѣ горieto и по планинето* (XVII ст.).

Таким чином, у болгарській і македонській мовах шляхом поступової заміни одних граматичних форм (а саме флексивного відмінювання) іншими — прийменниковими конструкціями і додаванням частки (члена) — відбулась зміна всієї системи відмінювання. Змінили характер відмінювання не лише іменники, а й інші відмінювані частини мови — прикметники і займенники.

Зникненню відмінкових флексій у болгарській і македонській мовах сприяли внутрішні і зовнішні причини: звукові зміни, які привели до змішування багатьох відмінкових закінчень, і тісна взаємодія з іншими мовами, які були поширені на тій самій території, насамперед з румунською.

Займенники

Відмінювання займенників в індоєвропейській правові

Відмінювання займенників в індоєвропейській правові не було однотипним і цілком послідовним. Суплетивізм, різні аналогії впливи, наявність зрощень і подібні явища призводили до того, що в індоєвропейській правові відмінювання займенників не становило єдиної парадигми. Звідси випливає та розбіжність у займенникових формах, яка спостерігається в сучасних індоєвропейських мовах. Не завжди є змога з певністю реконструювати ту чи іншу форму індоєвропейського займенника.

В індоєвропейській правові займенники чітко поділялися на дві групи: займенники іменникової відміни (або група особових займенників) і займенники прикметникової (чи займенникової) відміни (або група неособових займенників). До займенників іменникової відміни, як і до особових займенників у сучасних слов'янських та ін. мовах, належали займенники на означення 1-ої, 2-ої, 3-ої осіб—і.-е. *eǵ- (eǵh-) «я»; *tū/tu, *tu- «ти»; sūe- (seu-) «себе» (останній без наз. відм.) та ін. До займенників прикметникової відміни належали вказівні, питальні, відносні, означальні та інші займенники—*to-, *kʷo-, *ki-/ke-, *eno-/ono- і под.

Характерною рисою індоєвропейських займенників іменникової відміни (особових) є їх значна суплетивність (утворення окремих відмінкових форм від інших коренів, пор. укр. *я* — *мене*, *він* — *його* і под.). Ця риса значно відрізняє відмінювання займенників цієї групи від відмінювання індоєвропейських іменників.

Категорія числа у займенників іменникової відміни охоплює однину, множину і двоїну. Але розуміння цих чисел (зокрема множини і двоїни) у займенників відрізняється від відповідних категорій іменників. Так, до займенника 1-ої особи однини «я» форма

множини не становить просте кількісне збільшення того, що маєть-ся в однині (тобто кілька «я»), як це є у іменників (*дуб—дуби*). Множина і двоїна особових займенників означає інше кількісне відношення (напр., множина «ми» — це «я і ти», «я і ви», «я, ти і він» тощо). Ця своєрідність семантичного значення множини і двоїни особових займенників відбита в мові за допомогою різних коренів займенників в однині, множині і двоїні. Таким чином, у творенні форм множини і двоїни брали участь не закінчення (як у іменників), а різні корені. Тому тут можна говорити не про граматичне, а про лексичне (суплетивне) творення форм множини.

Займенники прикметникової відміни утворювали форми двоїни і множини за допомогою флексій від тих коренів, що і в однині.

Особові займенники в індоєвропейській прамові (як і в сучасних індоєвропейських мовах) не мали категорії роду. Неособові займенники здебільшого мали категорію роду і могли змінювати свій рід.

Категорія відмінків у займенників, в основному, не відрізнялась від іменникової. У займенників лише був відсутній кличний відмінок, який і у іменників вживався не так послідовно, як інші відмінки.

Особові займенники у називному відмінку, як правило, мали корені, відмінні від інших відмінків. Так, займенник 1-ої ос. одн. в індоєвропейській прамові у наз. відм. мав корінь *eǵ- (eǵh-), тимчасом як у інших відмінках займенник 1-ої особи виступав з початковим *m-*, напр., род. в. — авест. *maṇa*, д.-інд. *maṇa* < *maṇa, гр. *ἐμεῖο*, *ἐμοῦ*, лит. *manēs*; дав. в. — гр. *(ἐ)μοί*, д.-інд. *me*, лат. *mi* (*mihi*); знах. в. — *me. Відкладний відмінок (аблатив) у багатьох мовах збігся з родовим відмінком — д.-інд. *mad*, лат. *mēd*; орудний відмінок — *mei-ō, — або співпадав з формами давального і місцевого відмінків. Місцевий відмінок дорівнював формам давального. Крім повних форм, у займенника 1-ої особи виступали і короткі (енклітичні) форми: род. в. д.-інд. *mē*, дав. в. гр. *μοί* та ін.

Займенник 2-ої ос. одн. у наз. відм. мав корінь **tū/tu-* (*tuu-*), поширений закінченням *-om* (*t(u)uom*). Цей же корінь виступає і в інших відмінках: род. відм. *teue — повна форма, *tei (*tuēi*) — енклітична; дав. в. *tebhi, енклітична форма *tei//*toi* (як і місц. відм.); знах. відм. *tue//**t(u)ēd*//*tuēm*; аблатив — лат. *tēd*, д.-інд. *tvad*, в інших і.-є. мовах збігся з род. відм.; оруд. *tūei-ō* і под.

Зворотний займенник в індоєвропейській прамові мав корінь **seu-* (*seue-*). У називному відмінку цей займенник не вживався.

У родовому відмінку займенник *seu-* (*seu-*) мав форму *seue, у давальному відмінку — *sebhei; знахідний відмінок реконструюється як *seu, форма якого була спільною і для місцевого відмінка. Орудний відмінок по окремих індоєвропейських мовах мав різні форми.

Індоєвропейський займенник 1-ої особи множини творився від кореня *mes або *pōs // *pos* // *ps*. Крім того, існував і корінь

dei- (гот. *weis*). Займенник 2-ї особи множини мав корінь *uōs* // *uos* або *iū-* // *iū-*.

Від основ непрямих відмінків особових займенників (зокрема від родового відмінка) в індоєвропейській правові утворювались форми відповідних присвійних займенників.

Відмінювання неособових займенників в індоєвропейській правові було близьким до відмінювання іменників. Неособові займенники діставали флексії у залежності від характеру основи. Так, індоєвропейський вказівний займенник **to-//te-*, який належав до *o*-основ, у знахідному відмінку множини діставав закінчення *-o-ns* (і.-є. **tops*, гот. *þans*, гр. *τοός*); займенник з *ā*-основою відповідно мав флексію *-ā-ns* (і.-є. **tā(n)s*, гот. *þōs*, гр. *τᾶς*).

Називний відмінок вказівних займенників в індоєвропейській правові утворювався не від тих основ, від яких утворювалася решта відмінків. Так, у наз. відм. одн. вказівні займенники чол. і жін. родів у санскриті мали форми *sā*, і *sā* в знах. відм. — *tām* і *tām*, гр. *ὁ* і *ἡ* — у знах. відм. *τόν* і *τήν*, гот. *sa* і *so* — у знах. *þapa*, *þo* і под. У слов'янських (а також балтійських) мовах ця особливість неособових займенників зникає.

В індоєвропейській правові існували також форми складних неособових займенників (і.-є. **k^hoteros*, гр. *πότερος*), які також відмінювались за відповідними основами.

Праслов'янське відмінювання особових і зворотного займенників

У праслов'янській мові особові займенники зберігали багато рис, властивих індоєвропейській правові, у тому числі суплетивність форм, чісла, відмінки (крім відкладного відмінка). Новими рисами у відмінюванні праслов'янських особових займенників є встановлення більш чіткої парадигми відмінювання, а також поява окремих форм, які в індоєвропейській правові не існували.

У праслов'янській мові 1-у особу однини виражав займенник *азь*, що є, очевидно, рефлексом давньої форми, яка з'явилась у протослов'янських діалектах на місці індоєвропейського **eǵ-(eǵh-)*. Форма *jazь*, яка згодом поширилась у слов'янських мовах, є результатом йотації початкового *a-*, подібно до *agne* — *jagne*, *ablъko* — *jablъko*.

У множині займенник 1-ї ос. мав форму *my*. Кінцеве *-y* цієї форми виникло, очевидно, не шляхом фонетичних змін, а внаслідок впливу аналогії — закінчення 2-ї ос. мн. *vy* або знахідного відмінка 1-ї і 2-ї осіб множини *pu*, *vy*. Можливо припускати також вплив закінчення іменників жіночого роду *a*-основ (наз.—знах. відм. мн. *ženy*), який підтримував зміну, що вже відбувалась.

Для позначення 1-ї ос. мн. у праслов'янській мові поруч з формою *my*, очевидно, вживалась і форма *pu*. Її можна розглядати або як етимологічно пов'язану з давнім і.-є. коренем, або як вплив

форми знах. відмінка пу. Не виключено також вирівнювання форми наз. відм. ту під впливом відмінкових форм з **п-** (пасъ, памъ і под.). Форма пу щодо свого вживання у праслов'янській мові, очевидно, поступалась займеннику ту і могла виступати як діалектна. Згодом у більшості слов'янських мов встановилась форма ту. Форма пу виступає як літературна форма (*ниѣ*) у болгарській і македонській мовах, а також у діалектах російської і сербської мов. Зафіксована вона і окремими пам'ятками старослов'янської мови. Була висловлена гіпотеза, що форми ту і пу різнились за значенням, бо пу було займенником з ексклюзивним значенням (тобто «ми» за винятком «тебе»).

Відмінювання праслов'янських особових займенників відбувалося за такими парадигмами:

1-а особа

	О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
Наз.	азъ	ту	вѣ
Род.	мене (менѣ)	пасъ	пају
Дав.	тъпѣ; ми, мѣ	памъ, пу	пата, па
Зн.	мене; мѣ	пу, пасъ	па
Ор.	тъпојѣ	памі	пата
Місц.	тъпѣ	пасъ	пају

2-а особа

Наз.	ты	ву	ва
Род.	тебе (тебѣ)	vasъ	vaju
Дав.	тебѣ, tobѣ; ti, tѣ	vamъ, vy	vama
Зн.	тебе; те	vy, vasъ	va
Ор.	toboјѣ	vami	vama
Місц.	тебѣ, tobѣ	vasъ	vaju

Зворотний займенник

Наз.	—
Род.	sebe (sebe)
Дав.	sebѣ, sobѣ; si, sѣ
Зн.	sebe; se
Ор.	soboјѣ
Місц.	sebѣ, sobѣ

Поряд з повними (наголошеними) формами особові займенники і зворотний займенник мали в окремих відмінках — давальному і, можливо, знахідному однини — також енклітичні (або ненаголошені) форми — *mi, ti, si* (дав. в.), **me, te* поряд з *me, te, se* (знах. в.).

Зворотний займенник *sebe* мав лише форми однини, які вживалися також із значенням множини і двоїни. Вони збігаються з відмінковими формами займенника 2-ої особи однини.

У праслов'янській мові у відмінюванні особових займенників спостерігається зближення з відмінковими формами іменників а-основ. Цей вплив виявився в утворенні форм давального і орудного відмінків: *тъпѣ—ženѣ, тъпојѣ—ženoјѣ, памъ—ženамъ, памі—ženami, пата—ženата*.

Пізніше група особових займенників слов'янських мов попов-

нилась займенниками 3-ої особи опъ, опа, опо — опі, які за походженням являють собою неособові займенники. У праслов'янський період вони належали ще до групи неособових займенників.

Відмінювання праслов'янських неособових займенників

Групу неособових займенників у праслов'янській мові складали займенники вказівні, питальні, відносні. Їх відмінювання відрізнялось від відмінювання інших імен. Це виявлялось як у специфічних закінченнях (флексіях) неособових займенників, так і у відсутності паралелей з відмінюваними формами іменників, прикметників і особових займенників.

У слов'янських (як і в балтійських) мовах зникає характерна для індоєвропейської прамови відмінність між основами називного відмінка однини і решти відмінків неособових займенників. Парадигми відмінювання вказівних займенників у праслов'янській мові мали такі форми:

тъ, to, ta						
О д н и н а			М н о ж и н а			
	чол. р.	сер. р.	жін. р.	чол. р.	сер. р.	жін. р.
Наз.—Кл.	тъ	to	ta	ti	ta	ty
Род.	ta, toga go tova vo		tojě e		těxъ	
Дав.			toji		těmъ	
Зн.	тъ	to	tq	ty	ta	ty
Ор.	těmъ		tojq		těmi	
Місц.	te, tě, tomъ		toji		těxъ	

Двоїна

	чол. р.	сер. р.	жін. р.
Наз.—Зн.—Кл.	ta	tě	tě
Род.—Місц.		toju	
Дав.—Ор.		těma	

jъ, je, ja						
О д н и н а			М н о ж и н а			
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Наз.—Кл.	jъ	je	ja	i	ja	jě e
Род.	ja, jeho ga jevo va		jejě e		ixъ	
Дав.			jeji		imъ	
Зн.	jъ	je	jq	jě e	ja	jě e
Ор.	imъ		iejq		imi	
Місц.	jemъ		jeji		ixъ	

Двоїна

	чол.	сер.	жін.
Наз.—Зн.—Кл.	ja	i	i
Род.—Місц.		jeju	
Дав.—Ор.		ima	

О д н и н а			М н о ж и н а		
	чол.		сер.	жін.	
Наз.—Кл.	сь		se si	si	si
Род.	si, sja, sega go, seva vo		se ě ę	sixъ	сь ě ę
Дав.	semu		seji	simъ	
Знах.	сь		se sь q	сь ě ę	сь ě ę
Ор.	simъ		sejq	si	
Місц.	semъ		seji	simi	
				sixъ	

Д в о і н а

	чол.	сер.	жін.
Наз.—Зн.—Кл.	сь ja	si, siji	siji
Род.—Місц.		seju	
Дав.—Ор.		sima	

Форми давального і орудного відмінків займенника *јь, је* у праслов'янській мові могли діставати початкове *п-*. Ця форма виникла внаслідок переходу до займенників кінцевого *-п* прийменників *сьп, *кьп, *вьп: сьп *jіпъ* > сь *пimъ*, кьп *jету* > кь *пету* і под.

Щодо форм відмінювання вказівних займенників, то їх можна поділити на прості і складені. Простими (з етимологічного боку) є форми наз. відм. одн. чол. і жін. р., знах. відм. одн. чол. р., наз. відм. мн. чол. р.

Значна кількість займенникових форм була складеною — творилася за допомогою різних афіксів (*-jo-, -to-, -do-, -mo-, -k'o-, -go-, -vo-*).

До вказівних за походженням займенників належать і займенники з основою *је-*, що у слов'янських мовах набули функції особового займенника 3-ої особи.

Основа *је-* виступала також і у відносних займенниках (пор. ст.-сл. *н-же* (*ji-že*). Із вказівною функцією форма наз. в. займенника *је-* не вживалась. Для називного відмінка у цій функції вживався інший вказівний займенник *онъ*, де *-нъ* є часткою, яка виступає і в інших займенниках (*тъ-пъ*).

Вказівний займенник *опъ* у праслов'янській мові вживався поруч з іншими займенниками: *сь, тъ, оуъ*. Ці вказівні займенники служили для означення близького чи віддаленого предмета, а також вказували на відношення предмета до особи, що говорить (пор. в латинській мові *hic, iste, ille*). Подібна система цих вказівних займенників збереглася у сербо-хорватській мові (*дѡāj, тѡāj, днѡāj*).

Займенник *тъ*, як і інші займенники, міг подвоюватися, дістаючи складну форму (*тътъ*).

До групи питальних займенників у праслов'янській мові належали займенники *къ, ка, ко; *кътъ; ѣъ; *ѣтъ*. Форми *къ* (чол. р.), *ка* (жін. р.), *ко* (сер. р.) походять з *i-е*. **k^{wo}* (пор. д.-інд. *kaḥ*, лат. *quod*, лит. *kàs*). Ці форми у слов'янських мовах виступають

у сполученні з іншими займенниками і з часткою *ni-*: ст.-сл. *nikъ*, д.-ч. *nik*. Питальний займенник *сь* (з і.-е. **k^wi-*; лат. *quis, quid*; д.-інд. *cid*) також зберігся у праслов'янській мові у сполученні з частками, зокрема з *ni-*: ст.-сл. *ничъже*, укр. діал. *нич*. Сучасне сербо-хорватське діалектне *џа* «що» відповідає праслов'янському *сь*. Решта мов і діалектів ще з праслов'янських часів успадкувала форму, складену з займенником *то* (*ѣто*).

Форми **k^wo* і **k^wi*, паралельні в індоєвропейській прамові, у праслов'янській мові розрізнялись за ознаками живої істоти чи неживого предмета. У праслов'янській мові існували також складені форми *кѣто* і *ѣто* (тобто сполучення *кѣ-*, *ѣ-* з займенником *то*). Складені форми набули поширення у південно- і східнослов'янських мовах. У західнослов'янських мовах (за винятком верхньо- і нижньолужицьких мов) форму *ѣто* заступив займенник *со* (< *ѣсо*, *ѣсо*), який являє собою форму родового відмінка.

Питальний займенник *кѣ* міг виступати у сполученні з *тѣ* і в іншому порядку — *тѣ + кѣ > тѣко*. Ця форма питального займенника є літературною нормою сербо-хорватської мови (*тко*).

Питальні займенники відмінювались за такою парадигмою:

Наз.	кѣ, кѣто	ѣ	ѣто
Род.	ка, koga// -go kova// -vo	*ѣi, ѣсо, ѣсо	ѣтого
Дав.	кому	ѣму	ѣтому
Зн.	кѣ	ѣ	ѣто
Ор.	сѣть	ѣть	ѣть
Місц.	сѣ, комѣ	ѣмѣ	ѣтомѣ

Відмінювання питальних займенників, в основному, відповідало відмінюванню вказівних займенників. Займенники *кѣто*, *ѣто* спочатку закономірно відмінювалися за типом відмінювання *то*: **кѣтого*, **кѣтому*, **ѣтого*, **ѣтому* і т. д. Згодом ці форми зазнали змін і вже у праслов'янській мові виступають як *kogo// -ga*, *komu* і под.

До групи питальних займенників належить також ряд форм, складених з частками чи займенниками: *когогѣ*, *кѣтегѣ*, *кѣжѣ*, *ѣжѣ*, пізніше вони почали вживатися як відносні займенники. У займенників *ѣжѣ* і *кѣжѣ* (жін. р. — *кѣја*, *ѣја*, с. р. *ѣје*, *кѣје*) друга складова частина — займенник *јѣ* (*ја*, *је*) — почала сприйматись як закінчення.

З'єднуючись із заперечною часткою, питальні займенники утворювали групу заперечних займенників.

Займенникове відмінювання значною мірою вплинуло на відмінювання іменників. Форма наз. відм. вказівного займенника середнього роду *то* сприяла усталенню кінцевого *-о* у іменників середнього роду (*leto*, *nebo*), тоді як *тѣ* (чол. р.) позначилася на закріпленні закінчення *-ѣ* у іменників чоловічого роду.

Велику роль відіграли займенники (зокрема *јѣ*, *ја*, *је*) в утворенні повних (членних) форм прикметників (*povo-je*, *pova-ja*).

У сучасних слов'янських мовах відмінювання займенників має багато спільних рис, успадкованих з давнини. Як і в праслов'янській мові, займенники поділяються на дві основні групи: займенники, що не змінюються за родами (особові — 1-а і 2-а особи, зворотний і питальні *кѣто*, *ѣто*), і група займенників, що змінюються за родами (або займенники-прикметники) — займенники 3-ої особи і решта неособових займенників.

Переважна частина відмінкових форм особових займенників у слов'янських мовах являє собою незмінні старі (праслов'янські) форми. Такими є, напр., форми наз. відм. *ty*, *mu*; род. відм. — ст.-сл. *мене*, *тебе*, *себе*; укр. *мене*, *тебе*, *себе*; с.-х. *мѣне*, *тѣбе*, *сѣбе*; п. *mně*; ч. *mně* (< прасл. *mene*, *myne*), *tebe*, *sebe*); дав. відм. — ст.-сл. *мѣнѣ*, *ми*; рос. *мне*; білор. *мне*; п. *mně*, *mi*; ч. *mně*, *mi*; укр. *мені*; с.-х. *мѣни*, *ми* (< прасл. *myne*, *mi*); ст.-сл. *тебѣ*, *ти*, *сѣбѣ*, *си*; рос. *тебе*, *себе*; білор. *табе*, *сабе*; укр. *тобі*, *собі*; п. *tobie*, *ci*, *sobie*, *si*, *se*; с.-х. *тѣби*, *ти*, *сѣби*, *си* (< прасл. *tebě*//*tobě*, *ti*, *sebě*//*sobě*, *si*); оруд. відм. — ст.-сл. *мѣною*, *тобою*, *собою*; укр. *мною*, *тобою*, *собою*, п. *mną*, *tobą*, *sobą* (< прасл. *mynoŭ*, *toboŭ*, *soboŭ*) і под.

Слов'янські мови, в основному, зберігають давні енклітичні (короткі) форми займенників. Вживаються вони у польській, чеській, болгарській, сербо-хорватській мовах. Східнослов'янські мови мали ці форми ще у відносно недавній час; вони відомі в історії російської і української мов (XVI—XVIII ст.). В українській мові енклітичні форми залишаються в окремих (південно-західних) діалектах. Умови, в яких виступають енклітичні форми, як правило, є спільними для слов'янських мов (ненаголошена позиція, відсутність підкреслення за змістом і под.).

Особливою зміни в слов'янських мовах у порівнянні з праслов'янською зазнав займенник 1-ої особи азъ (ст.-сл. *азѣ*). Діставши йотацію початкового -а, займенник став виступати у формі *jazъ* (*язѣ*), яка епізодично зустрічається у давньоруській, давньочеській і давньосербській мовах. Форма *ја* (*я*) утворилась ще в доісторичні часи, можливо, внаслідок злиття кінцевого -зъ (*зѣ*) з початком наступних слів. Вживаючись у мові спочатку поруч з *jazъ*, *ја* стає домінуючою і згодом єдиною існуючою формою, крім болгарської мови, в якій зберігається форма *аз*, і македонської (*јас*).

Форми двоїни у особових займенників занепали. Рештки їх можна знайти в діалектах (наприклад, у польських діалектах форми двоїни *папа*, *вата* і *пају*, *вају* виступають у значенні множини).

Слід відзначити також вживання у болгарській мові вказівного за походженням займенника *той*, *тя*, *то* і в македонській *тој*, *таа*, *тоа* замість *онѣ*, *она*, *оно* на означення 3-ої особи одн. Займенники у болгарській і македонській мовах втратили відмінювання меншою мірою, ніж іменники. Тут зберігається, в основному, три відмін-

кові форми займенників — називний, давальний і знахідний відмінки: *аз — мене, ми; мене, ме; ти — тебе, ти; тебе, те; той — нему, му; него, го.*

Для більшості слов'янських мов характерне вживання займенника 2-ої особи мн. *Ви* на означення ввічливості. Польська мова як форму ввічливості вживає слова *рап, рапі* з дієсловами в 3-ій особі одн.

Неособові займенники (зокрема вказівні — твердої групи) у західнослов'янських мовах зазнали значного впливу м'якої відміни. Наприклад, польська мова мала займенники твердої групи *опъ, ть, овъ*, які відмінювались за твердою відміною: род. відм. *опого, того, ового*; дав. відм. — *опоту, тоту, овоту*; знах. — як наз., оруд. відм. — *овѣтъ, тѣтъ, онѣтъ*; місц. відм. — *овотъ, тотъ, опотъ*. Під впливом м'якої відміни (наприклад, *паъ, -его, -ету, -іть, -еть*) відбувалась зміна у закінченнях займенників твердої групи: род. відм. — *опего, того, оwego*; дав. відм. — *опету, тему, овету*; оруд. відм. — *опут, тут, овут* (за закінченнями м'якої групи *-ім* або *-ум*). У місц. відм. в давньопольській мові за зразком м'якої групи виступають закінчення *-em* (*w tem, onem*), які з XV ст. поступаються закінченням орудного відмінка *-im, -um* (*tym, opum*). Подібні зміни відбулися і в чеській, словацькій та інших західнослов'янських мовах. Ця тенденція до зближення відмінювання двох груп займенників на основі м'якої відміни виявилась ще в доісторичні часи; у найдавніших пам'ятках зафіксовані лише поодинокі факти вживання старих форм.

Виключно західнослов'янською рисою є форми вказівного займенника *ten* (в.-луж. *tón*), де частка *-пъ* (*тъ + пъ*) такого самого походження, як і в *о-пъ*.

У сербо-хорватській мові вказівні займенники *dvāj, tāj, dnāj* зберегли давнє потрійне розрізнення близьких і більш віддалених предметів, яке було характерне для праслов'янської мови (*сь, ть, опъ*). Займенник *dvāj* вказує на ближчий предмет від того, хто говорить, *tāj* — на предмет, найближчий до співрозмовника, *dnāj* — на предмет, найближчий до того, про кого говорять. Разом з тим ці займенники означають і те, що предмет був щойно згаданий (*dvāj*), відомий (*tāj*) і невідомий або давно згадуваний (*dnāj*). Але в ряді випадків різниця між цими займенниками в сучасній мові зникає.

Втрата відмінювання займенників у болгарській і македонській мовах

Займенники болгарської і македонської мов, згідно з загальною втратою флексивного відмінювання у цих мовах, виявили тенденцію до занепаду відмінкових форм. У особових займенників збережено форми називного, давального і знахідного відмінків: болг. наз. відм. — *аз, ти, той, тя, то* — *ние, вие, те*; дав. відм. — *мене (мен), на мене (на мен); тебе (теб), на тебе (на теб), нему, на него* (чол. і сер. р.), *неи, ней, на нея*, — *нам, на нас, вам, на вас, тям,*

на тях; знах. відм. — мене, мен, тебе, теб, него (чол. і сер. р.), нея — нас, вас, тих; макед. наз. відм. — јас, ти, тој, тоа, таа — ние, вие, тие; дав. відм. — мене, тебе, нему (чол. і сер. р.), нејзе — нам, вам, ним; знах. відм. — мене, тебе, него (чол. і сер. р.), неа — нас, вас, нив. Нерідко в давальному відмінку виступають форми займенників з прийменниками, заступаючи чисто флективну форму. Вживаність аналітичних форм давального відмінка більша, ніж безприйменникових форм.

Крім зазначених форм, у болгарській і македонській мовах можуть вживатися короткі ненаголошені форми займенників: болг. і макед. дав. відм. — ми, ти, му (чол. і сер. р.), и — ни, ви, им; знах. — ме, те, го (чол. і сер. р.), я (макед. ја) — ни (макед. не), ви (макед. ве), ги. Короткі форми виступають як проклітики, приєднуючись до повнозначних слів; рідше вони бувають енклітиками.

Розрізнення особовими займенниками трьох форм — називного, давального і знахідного відмінків — відповідає підмету (т. зв. загальна форма), прямому і непрямому об'єктам. Решта синтаксичних зв'язків займенників передається за допомогою прийменникових конструкцій. У болгарській і македонській мовах короткі форми особових займенників у дав. відм. виступають також як присвійні займенники: болг. *баща* и «її батько», *кѣщата ми* «мій дім», *майка ти* «твоя мати», макед. *невеста му*, *майка и*.

Короткі форми особових займенників (*ми, ти, си, му, и, им, ни, ви*) у функції присвійних займенників і повні форми власне присвійних займенників (*мой, мѡя, мѡе — мѡи; твой, твоја, твоје — твоји; негов, негова, негово — негови* (чол. р.); *неин, нейна, нейно — нейни* (ж. р.); *наш, наша, наше — наши; ваш, ваша, ваше — ваши; теѡен, тѡхна, тѡхно — тѡхни* (макед. 3-я ос. мн. *нѡвни, нѡвна, нѡвно — нѡвни*) у болгарській і македонській мовах не мають флективного відмінювання. Вони змінюються, як і прикметники, шляхом додавання прийменників і члена.

З інших груп займенників у болгарській і македонській мовах рештки відмінювання існують ще у питального займенника *кой* (*кој*) «хто» — дав. відм. *на когѡ, кому*, знах. відм. *когѡ*, — і похідні від нього форми відносного займенника *коѡто* (*којто*) — дав. відм. *на когѡто, комуто*, знах. відм. *когѡто* і в заперечного займенника *никой* (*никој*) та неозначеного *некой* (*некој*).

Прикметники

Індоевропейські категорії словозміни прикметників

В індоевропейській мові відмінювання прикметників відбувалось так само, як і відмінювання іменників; свого окремого відмінювання, яке існує у сучасних слов'янських мовах, і. е. прикметники не мали. Деякі прикметники, узгоджуючись з іменниками,

діставали форму відповідного роду — чоловічого, жіночого або середнього, змінюючи разом з тим приналежність до тієї чи іншої основи. Так, узгоджуючись з іменником чоловічого чи середнього роду, прикметник *newo- мав основу на -о, при узгодженні з іменником жіночого роду він ставав прикметником а-основ (*newā-).

Крім зміни за родами, індоєвропейські прикметники змінювались за відмінками і числами. Відмінювання за відмінками та числами у прикметників було тотожним з відмінюванням іменників відповідних основ. Індоєвропейські прикметники, таким чином, мали вісім відмінків і три числа, тісно узгоджуючись з іменниками. Відмінкові закінчення прикметників збігалися з закінченнями іменників.

Для розрізнення іменників і прикметників в індоєвропейській мові іноді служив наголос, напр., *mǝto- іменник «смерть», *mǝto- прикметник «мертвий».

Праслов'янські форми відмінювання прикметників

У праслов'янській мові, як і в індоєвропейській, тип відмінювання прикметників визначався тією основою, до якої належав прикметник. Разом з тим сталися певні зміни в групуванні прикметників за основами.

У праслов'янській мові більшість прикметників чоловічого і середнього родів перейшла до о- (jo)-основ, а жіночого роду — до а- (ja)-основ. Сюди належали прикметники старих о/е- і а-основ (напр., *newo-, *newā- «новий, -а»), у тому числі прикметники, утворені за допомогою суфіксів *-wo- (živъ, krivъ), *-ro- (ostrъ, dobъ), *-lo- (milъ), *-to- (*žbǝlъ, svetъ), *-do- (*tvǝrǝdъ) та ін., а також колишні прикметники й-основ, які здебільшого були заступлені о-основами внаслідок приєднання до старої основи елемента (суфікса) *-ko, напр., прасл. sladъkъ, лит. saldus, прасл. qъzъkъ, д.-інд. amhu, гот. aggwus. Додані до старих основ суфікси стали сприйматися як закінчення основи, що перевело більшість прикметників чоловічого і середнього роду до о-основ. Прикметники і-основ теж були майже повністю втрачені.

Старі основи прикметників у поодиноких випадках збереглися у старих утвореннях, якими є, наприклад, прислівники. Так, належність прикметника *moldъ до й-основ засвідчують форми прислівників укр. *змолоду*, п. *z mlodu*.

У праслов'янській мові, таким чином, виявилась послідовна тенденція до зменшення типів відмінювання прикметників шляхом переведення їх, в основному, до о- (jo)- і а- (ja)-основ. Тим самим у відмінюванні прикметників, як і іменників, більше значення дістала категорія роду, за ознаками якої і визначався тип відмінювання.

Одним з найважливіших явищ в історії праслов'янського прикметника було утворення нового типу прикметника — повної (або

членної) форми. Повна форма прикметників виникла шляхом приєднання енклітичного вказівного займенника *j-* (і.-с. * *jō*, ст.-сл. *н, ѡ, ꙗ* «він вона, воно») до коротких форм прикметників (повнъ + *j-*).

Цей процес слід віднести до раннього періоду праслов'янської мови або й до балто-слов'янського періоду, оскільки напрям розвитку члених прикметників у цих мовах подібний (пор. лит. *geras* «гарний» — коротка форма і *gerasis* — повна форма, утворена шляхом додання займенника *jis* «він» (> *is*) до короткої форми прикметника). Повна форма утворювалась лише у якісних і відносних прикметників; присвійні прикметники у повних формах не виступали.

У слов'янських і балтійських мовах короткі і повні форми прикметників різнилися між собою за значенням: повні форми вживалися на означення певних, відомих або щойно згаданих іменників, тоді як короткі форми служили на означення невідомих, попередньо не згадуваних іменників [60]. У балтійських мовах, зокрема литовській, це розрізнення значень у формах прикметників збережено досі. У більшості слов'янських мов це значення було втрачене, і членні прикметники стали основною формою прикметників, тоді як короткі форми почали зникати.

Припускались також інші гіпотези про первісне значення повних форм прикметників. Так, висловлювалась думка, що повні форми первісно служили на означення субстантивації прикметників. Наприклад, *малъ-ѣ* означало приблизно те, що рос. «малыш, малец». Відзначалась також потреба формального відрізнєння прикметників від іменників за закінченнями.

Таким чином, первісне значення повної форми прикметника, яке відрізняло її від короткої, точно встановити важко. Найбільш вірогідним є припущення Ф. Міклошича про «означеність» і «неозначеність» цих прикметникових форм.

Категорії означеності та неозначеності у слов'янських мовах (крім болгарської і македонської) не виявляються так, як це має місце в ряді інших індоєвропейських мов, де ці поняття розрізняються за допомогою означеного чи неозначеного артикля (пор. нім. *ein* — *der*, англ. *a* — *the*, фр. *un* — *le*, ісп. *un* — *le*). Можливо, що і в праслов'янській мові була тенденція до виявлення означеності (відомого або згадуваного раніше) і неозначеності (невідомого або згадуваного вперше), однак надалі ця тенденція не дістала розвитку.

У пізній період праслов'янської мови в окремих відмінкових формах члених прикметників частково відбулось стягнення і спрощення. Так, форми жіночого роду в непрямих відмінках однини дістали закінчення *-je, -ji, -jq* замість *-jeje, -jeji, -jejq*, у родовому відмінку двоїни — *-ji, -ju* замість *-jeji, -jeju* (явище гаплогогії). Відбулося також скорочення деяких інших форм: оруд. відм. одн. чол. і сер. р. *dobromъ-jimъ > *dobrъ-jimъ*; дав. відм. мн. чол. і сер. р. *dobromъ-jimъ і жін. р. *dobramъ-jimъ* > *dobrъ-jimъ*, оруд. відм. мн. жін. р. *dobrami-jimi > *dobrъ-jimi*; місц. відм. мн.

*dobrѣхъ-jіхъ (чол. і сер. рід) і *dobraxъ-jіхъ (жін. р.) > dobrѣ-jіхъ; дав.—оруд. дв. *dobromа-jіma > dobrѣ-jіma.

Як видно з цих прикладів, ще з праслов'янського часу відбувалось певне спрощення складених форм.

Енклітичний займенник згодом дуже тісно зрісся з прикметником, так що в сучасних слов'янських мовах він став невід'ємною частиною прикметника. Таким чином, у праслов'янській мові утворилось два типи словозміни прикметників. Короткі (нечленні) форми відмінювались за іменною відміною, повні (членні) форми змінювались за займенниковою відміною.

Відмінювання членних форм прикметників

Чоловічий рід

	О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а	
Наз.	повѣ-ѣ	пові-їі	Наз.—Зн.	пова-ја
Род.	пова-jega//-va пова-jego//-vo	повѣ-jіхъ	Род.—Місц.	пову-ју
Дав.	пову-jemu	повѣ-jітъ	Дав.—Ор.	повѣ-jіma
Зн.	повѣ-ѣ	пову-jě//jє		
Ор.	повѣ-jітъ	повѣ-jімі		
Місц.	повѣ-jєтъ	повѣ-jіхъ		

Середній рід

	О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а	
Наз.	пово-је	пова-ја	Наз.—Зн.	повѣ-їі
Род.	пова-jega//-va пова-jego//-vo	повѣ-jіхъ	Род.—Місц.	пову-ју
Дав.	пову-jemu	повѣ-jітъ	Дав.—Ор.	повѣ-jіma
Зн.	пово-је	пова-ја		
Ор.	повѣ-jітъ	повѣ-jімі		
Місц.	повѣ-jєтъ	повѣ-jіхъ		

Жіночий рід

	О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а	
Наз.	пова-ја	пову-jě//jє	Наз.—Зн.	повѣ-їі
Род.	пову-jě//jє	повѣ-jіхъ	Род.—Місц.	пову-ју
Дав.	повѣ-їі	повѣ-jітъ	Дав.—Ор.	повѣ-jіma
Зн.	повѣ-jє	пову-jě//jє		
Ор.	повѣ-jє	повѣ-jімі		
Місц.	повѣ-їі	повѣ-jіхъ		

Повні прикметники, крім основ на -о (чоловічого і середнього родів) і на -а (жіночого роду), мали м'яку відміну jo-основ (чоловічий і середній рід) і ja-основ (жіночий рід).

Чоловічий рід

	О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а	
Наз.	рѣшъ-ѣ	рѣші-їі	Наз.—Зн.	рѣша-ја
Род.	рѣша-jega//-va рѣша-jego//-vo	рѣшъ-jіхъ	Род.—Місц.	рѣшу-ју
			Дав.—Ор.	рѣшъ-jіma

Дав.	řešu-jemu	řešъ-jimъ
Зн.	řešъ-jъ	řešě-jě, řeše-je
Ор.	řešъ-jimъ	řešъ-jimi
Місц.	řeši-jemъ	řešъ-jixъ

Середній рід

	О д н и н а	М н о ж и н а		Д в о ї н а
Наз.	řeše-je	řeša-ja	Наз.— Зн.	řeši-jі
Род.	řeša-jega// -va řeša-jego// -vo	řešъ-jixъ	Род.— Місц.	řešu-ju
Дав.	řešu-jemu	řešъ-jimъ	Дав.— Ор.	řešъ-jima
Зн.	řeše-je	řeša-ja		
Ор.	řešъ-jimъ	řešъ-jimi		
Місц.	řeši-jemъ	řešъ-jixъ		

Жіночий рід

	О д н и н а	М н о ж и н а		Д в о ї н а
Наз.	řeša-ja	řešě-jě, řeše-je	Наз.— Зн.	řeši-jі
Род.	řešě-jě řeše-je	řešъ-jixъ	Род.— Місц.	řešu-ju
Дав.	řeši-jі	řešъ-jimъ	Дав.— Ор.	řešъ-jima
Зн.	řešq-jq	řešě-jě, řeše-je		
Ор.	řešq-jq	řešъ-jimi		
Місц.	řeši-jі	řešъ-jixъ		

Спрощення ряду відмінкових закінчень членних прикметників у праслов'янській мові свідчить про тісний зв'язок прикметника і енклітичного займенника. Коли б такий зв'язок був відсутній, то мали б послідовно відмінюватись і прикметник, і займенник. За-непад прикметникових закінчень у орудному відмінку однини (повъ-jimъ, gogъšъ-jimъ), у давальному і місцевому відмінках множини (повъ-jimi, повъ-jixъ) і под. є початком перетворення складених форм прикметників на прості; цей процес охопив згодом усі слов'янські мови, що мають повні форми прикметників.

Приєднання енклітичного займенника викликало появу нового типу відмінювання прикметників, що значно відрізнялось від давнього іменникового відмінювання. Таким чином, прикметники стали більш відособленою частиною мови, тоді як у давні періоди цих чітких формальних ознак прикметники не мали. Поступово в слов'янських мовах відбувається семантичне і стилістичне розрізнення коротких і повних форм.

Відмінювання прикметників в окремих слов'янських мовах

Сучасні слов'янські мови здебільшого втратили відмінювання коротких форм прикметників, розвинувши разом з тим відмінювання повних (членних) прикметників.

У сербо-хорватській мові збереглося два типи відмінювання прикметників — повних і коротких. Повні форми прикметників (прик-

метники означеного виду) вживаються тоді, коли мова йде про відомий, певний предмет чи особу (*добрі воїник*). Короткі форми прикметників (прикметники неозначеного виду) вживаються, коли предмет чи особа згадуються вперше або не потребують виділення з ряду подібних (*добрар воїник*); прикметники неозначеного виду виступають також в іменній частині присудка (*Овај воїник је добар*).

Означені і неозначені прикметники у сербо-хорватській мові відмінюються за парадигмою:

Парадигма *žūt* «жовтий»

Неозначений вид				Означений вид			
О д н и н а							
Наз.	чол. р. <i>žūt</i>	сер. р. <i>žuto</i>	жін. р. <i>žuta</i>	чол. р. <i>žuti</i>	сер. р. <i>žuto</i>	жін. р. <i>žuta</i>	
Род.	<i>žuta</i>		<i>žute</i>			<i>žute</i>	
Дав.	<i>žutu</i>		<i>žutoj</i>		<i>žutog (-a)</i> <i>žutom (-u), (-e)</i>	<i>žutoj</i>	
Зн., Наз. чи Род.		<i>žuto</i>	<i>žutu</i>	Наз. чи Род.	<i>žuto</i>	<i>žutu</i>	
Ор.	<i>žutim</i>		<i>žutom</i>		<i>žutim</i>	<i>žutom</i>	
Місц.	<i>žutu</i>		<i>žutoj</i>		<i>žutom</i>	<i>žutoj</i>	
М н о ж и н а							
Наз.	<i>žuti</i>	<i>žuta</i>	<i>žute</i>	<i>žuti</i>	<i>žuta</i>	<i>žute</i>	
Род.	<i>žutih</i>				<i>žutih</i>		
Дав.	<i>žutim(a)</i>				<i>žutim(a)</i>		
Зн.	<i>žute</i>	<i>žuta</i>	<i>žute</i>	<i>žute</i>	<i>žuta</i>	<i>žute</i>	
Ор.	<i>žutim(a)</i>				<i>žutim(a)</i>		
Місц.	<i>žutim(a)</i>				<i>žutim(a)</i>		

Щодо парадигми відмінювання означених прикметників, то у прикметників чоловічого і середнього родів у род. і дав. відмінках одн. поряд з закінченнями *-oga*, *-ega* і *-ому*, *-ему* у розмовній мові вживаються форми, в яких відбувся занепад кінцевих голосних (*-og*, *-eg*, *-om*, *-em*).

Різниця у закінченнях означених і неозначених прикметників полягає, в основному, у кількісній зміні кінцевого голосного у називному відмінку одн. і мн. (*жўта* — *жўтā*, жін. р., *жўто* — *жўтō*, сер. р., і под.). У розмовній мові ці форми означеного і неозначеного прикметників збігаються. Більш значна відмінність означених і неозначених прикметників виступає у закінченнях род., дав. і місц. відмінків однини чоловічого і середнього родів: *жўта* — *жўтōг (a)*, *жўту* — *жўтōм (y)*, *жўту* — *жўтōм*. Ці форми, відбивають стару відмінність коротких і повних прикметників.

У кличному відмінку вживаються лише повні форми прикметників. У множині в непрямих відмінках для означених і неозначених прикметників виступають повні форми.

Відмінність у закінченнях та в синтаксичній ролі коротких і повних прикметників у сербо-хорватській мові зберіглась ширше,

ніж в інших слов'янських мовах, але й тут наявна тенденція до встановлення єдиної форми.

У більшості слов'янських мов короткі форми прикметників, утративши відмінювання, збереглися, як правило, у формі називного відмінка. Це відомо східнослов'янським і західнослов'янським (польській, чеській, словацькій) мовам, де короткі форми виступають лише як залишки давньої досить великої групи прикметників. Прикметники у болгарській і македонській мовах, як і іменники, не мають відмінкових закінчень (до них додається член).

У більшості слов'янських мов відбулося фонетичне стягнення закінчень членних прикметників у результаті випадіння -j-, напр., жін. р. *dobra-ja* > укр. *добра*, ч. *dobrá*, п. *dobra*; сер. р. *dobro-je* > укр. *добре*, ч. *dobré*, п. *dobré*. Нестягнені форми жіночого і се-

Таблиця закінчень

	Ст.-сл*	Укр.	Рос.	Білор.	П.
О д н и н а					
Чоловічий і					
Наз.	-ий, -ое	-ий, -е	-ий, -ое	-ы, -ае	-у, -е
Род.	-аго	-ого	-ого	-ага	-его
Дав.	-оумоу	-ому	-ому	-аму	-ети
Зн.	=Наз.=Наз.	=Наз.=Род., =Наз.	=Наз.=Род., =Наз.	=Наз.=Род., =Наз.	=Наз.=Род., =Наз.
Ор.	-ымь	-им	-ым	-ым	-ут
Місц.	-кмь	-ому (ім)	-ом	-ым	-ут
Жіночий					
Наз.	-аа	-а	-ая	-ая	-а
Род.	-ыа	-ої	-ой	-ай(-ае)	-еј
Дав.	-ѣи	-ій	-ой	-ай	-еј
Зн.	-ѣѣ	-у	-ую	-ую	-а
Ор.	-ѣѣ, -оѣ	-ою	-ою(-ой)	-аю(-ей)	-а
Місц.	-ѣи	-ій	-ой	-ай	-еј
М н о					
Наз.	-ин, -аа, -ыа	-і	-ые	-ыя	-і, -у, -е
Род.	-ыхъ	-их	-ых	-ых	-уч
Дав.	-ымъ	-им	-ым	-ым	-ут
Зн.	-ыа = Наз., =Наз.	=Наз. = Род.	=Наз. = Род.	=Наз. = Род.	-е
Ор.	-ыми	-ими	-ыми	-ыми	-упі
Місц.	-ыхъ	-их	-ых	-ых	-уч

* Наведено лише пізніші (стягнені) форми (-аго < -ааго і под.).

реднього роду однини зберігаються в російській і білоруській мовах та в північноукраїнських говорах (укр. діал. *добрая, добрую, добрее*, рос. *добрая, добрую, доброе*; білор. *добрая, добрую, добрае*).

Оскільки стягнення проходило у кожній мові своєрідно, то фонетичне оформлення прикметникових закінчень у різних слов'янських мовах значно різняться.

У результаті стягнення або скорочення закінчень ряд форм повних прикметників в окремих мовах уподібнився до коротких форм, зберігши наголос повних форм.

Короткі прикметники, втративши повністю чи частково відмінювання, виступають у реченні головним чином у функції іменної частини присудка. Атрибутивну функцію (означення) взяли на себе повні форми прикметників.

повних прикметників

Ч.	Словац.	С.-х.	Н.-луж.	В.-луж.	Словен.
----	---------	-------	---------	---------	---------

середній рід

-ý, -é, -ého -ěmu =Наз.=Род., =Наз. -ým -ěm	-ý, -é -ého -ěmu =Наз. Род., =Наз. -ým -om	-й, -о -ог(а), -ег(а) -ом(у), -ем(у) =Наз.=Род., =Наз. -йм -ому	-у, -е -ego -emu =Наз.=Род., =Наз. -ум, -им -em	-у, -е -eho -emu =Наз.=Род., =Наз. -ум -ум	-i, / -o -ega -emu =Наз.=Род., =Наз. -im -em
---	--	---	---	--	--

рід

-á -é -é -ou -ou -é	-á -ej -ej -í -ou -ej	-ā -ē -ōj -ū -ōm -ōj	-a -eje -ej -u -ej -eju	-a -eje -ej -u -ej(u) -ej	-a -e -i -o -o -i
------------------------------------	--------------------------------------	-------------------------------------	--	--	----------------------------------

ж и н а

-í, -é, -á, -é -ých -ým -é, -á, -é -ými -ých	-í, -é, -é -ých -ým =Наз.=Род., =Наз. -ými -ých	-й, -ā, -ē -их -им -ē, = Наз. -йм -им	-e -ych -ym =Наз.=Род., =Наз. -ymi -ych	-i, -e, -e -ych -ym =Наз.=Род., =Наз. -ymi -ych	-i, -e, -a -ih -im -e, = Наз. -imi -ih
---	---	--	---	---	---

	Ст.-сл.	Укр.	Рос.	Білор.	П.
					Д в о-
Наз.	-аа, -ѣи, ѣи	—	—	—	—
Род.	-оую	—	—	—	—
Дав.	-ѣма	—	—	—	—
Зн.	= Наз.	—	—	—	—
Ор.	-ѣма	—	—	—	—
Місц.	-оую	—	—	—	—

У порівнянні з короткими формами повні форми прикметників зазнали також значних змін в інтонації і місці наголосу. Наприклад, короткі і повні форми прикметників у сучасній сербо-хорватській мові мають різну інтонацію (пор. наз. відм. сер. р. *жуто* (коротка форма) і *жѹтѡ* (повна форма). Така сама зміна спостерігається в усій парадигмі. У російській мові відмінність наголосу коротких і повних форм нерідко дуже виразна, напр., *красен, красна, краснѡ — краснѣй, красная, красное; бел, белѣ, белѡ — бѣлѣй, бѣлая, бѣлое* і под. Звертає увагу й те, що скорочені форми (*красна дѣвица, сѣне море*) зберігають наголос повних форм (короткі форми *красна, краснѡ, синѣ, сѣне* і под.).

Повні форми прикметників щодо наголосу і інтонації можуть відрізнитись навіть у споріднених мовах, пор. укр. *новѣй — нова — новѣ*, рос. *новѣй — новая — новое*, с.-х. *нѡвѣй — нѡвѣа — нѡвѡ* або чак. *повѣ — повѣа — повѡ*.

У кожній слов'янській мові відбувалися певні фонетичні зміни, які викликали додаткові відмінності у флексії членних прикметників. Значні зміни у закінченні членних прикметників сталися як у результаті стягнення голосних (-аја > а, оје > е і под.), так і внаслідок впливу аналогії. У результаті стягнення утворились чеські форми *повѣу, повѣа, повѣ*. У сербо-хорватській мові в родовому і давальному відмінках однини чоловічого роду стали можливі форми без кінцевого голосного: -ог (-ег), -ом (-ем) замість -ога (-ега), -ому (-ему); польські закінчення -его, -ему (в родовому і давальному відмінках однини) з'явилися під впливом займенників (*naszego, naszego*).

Сучасні слов'янські мови (крім болгарської і македонської) значною мірою зберігають ту систему закінчень повних прикметників, яку мала праслов'янська мова пізнього періоду. Закінчення повних прикметників у різних слов'янських мовах досить близькі, як це видно з таблиці прикметникових закінчень (тверда відміна). Спільними є й такі риси, як поява однієї форми для всіх трьох родів у множині, вживання форм називного чи родового відмінка у знахідному відмінку однини чоловічого роду, спільність форм чоловічого і середнього роду в усіх відмінках однини, крім називного і знахідного, і под.

Ч.	Словац.	С.-х.	Н.-луж.	В.-луж.	Словен.
----	---------	-------	---------	---------	---------

ї на

—	—	—	-ej	-aj, -ej	-a, -i
—	—	—	-eju	-eju	-ih
—	—	—	-uma	-umaj	-ima
—	—	—	-eju, -ej	-eju, -ej	= Наз.
—	—	—	-uma	-umaj	-ima
—	—	—	-uma	-umaj	-ih

Форми прикметників м'якої групи утворюються здебільшого відповідно до твердої групи, хоча в окремих мовах вони можуть виступати як цілком відмінні (наприклад, збіг усіх форм прикметників м'якої відміни жіночого роду в одну в чеській мові).

Прикметники у більшості сучасних слов'янських мов зберегли тільки два числа — однину і множину. Тільки в словенській і серболужицьких мовах більш або менш послідовно зберігаються колишні прикметникові форми двоїни. В інших мовах форми двоїни засвідчені лише пам'ятками (наприклад, у польській мові до XVII ст.); вони зберігають окремі рештки форм двоїни у сучасний період (наприклад, у чеській мові в оруд. відм. множини може вживатися форма двоїни на -*ýma*//*-íma* (*dobrýma ojíma*)).

Так само, як і двоїна, за історичних часів у всіх слов'янських мовах було втрачене розрізнення родових форм прикметників у непрямих відмінках множини. У наз. відм. мн. польська мова розрізняє форму особових назв прикметників чол. роду (*dobrzy synowie*) і форму прикметників неособових назв чол. роду, прикметників жін. та сер. родів (*dobre sestry, nowe konie, nowe stoły, nowe pola*). До XVIII ст. у польській мові існувало протиставлення трохи іншого характеру: форми прикметників живих істот чоловічого роду протиставлялись прикметникам неживих предметів чол. роду, а також прикметникам жін. і сер. родів. Згодом з групи живих істот чол. роду окремо виділились особові назви, а назви тварин, птахів і под. перейшли до іншої групи.

У чеській мові також існує особлива форма наз. відм. множини для прикметників чол. роду, що означають живі істоти (*dobří studenti, drazí bratři*). Для означення неживих предметів чол. роду, а також для прикметників жін. роду вживається форма на -*é* (*vysoké duby, dobré sestry*), для сер. роду — форма на -*á* (*vysoká okna*)).

Аналогічні відмінності в наз.—знах. відмінках множини мають місце також у словацькій, сербо-хорватській, словенській і серболужицьких мовах. Відмінкові закінчення прикметників у слов'янських мовах протягом історичного часу зазнавали певних змін. Ці зміни відбувались, в основному, внаслідок аналогії до займенникового відмінювання або внаслідок внутрішньої аналогії.

Так, у результаті аналогії до відмінювання займенників м'якої групи (паъь, тоъь) у польській, чеській, словацькій мовах відбулась зміна закінчень род. і дав. відм. однини чол. і сер. родів **-ого, -ому** на **-ego (-ého), -emu** (*dobrogo > dobrego (dobrého), dobromu > dobremu*, пор. *mojego, mojemu*).

Під впливом внутрішньої аналогії проходило вирівнювання парадигми. Це спостерігається у місц. і дав. відм. однини жін. роду, де закінчення **-ěji (-ѣи)** мало викликати зм'якшення попереднього приголосного або його перехід в інший приголосний. За аналогією до основ інших відмінків відбулось вирівнювання цих основ (напр., *starěji, żywěji* мало дати у польській мові форми *starzej, żywiej*, але внаслідок вирівнювання парадигми встановились форми *starej, żywej*). Так відбулося вирівнювання парадигми за твердим приголосним.

В українській мові під впливом дав. відм. з'являється закінчення **-ому** (чол. і сер. рід одн.) і в місц. відм. замість давнього закінчення **-ім**. У закріпленні цього закінчення у місц. відм. певну роль відіграла аналогія закінчень у прикметниках жін. роду, де дав. і місц. відмінки мали однакове закінчення (**-ій**).

За аналогією до місц. відм. змінювалось закінчення польських прикметників чол. роду однини в оруд. відм.: стара форма **-ем** (оруд. відм.) була витіснена формою **-ум (-ім)** місц. відм.

Втрата відмінювання прикметників у болгарській і македонській мовах

Як і іменники, прикметники у болгарській і македонській мовах втратили давнє відмінювання, характерне для всіх слов'янських мов.

У болгарській мові прикметники розрізняють форми трьох родів — чоловічий, жіночий і середній — і два числа — однину і множину, вони узгоджуються з іменниками у роді і числі, напр., болг. *голям успѣхъ, дѣтска литературѣ, добро дѣтѣ, храбри войнѣци*.

Болгарські прикметники виступають у короткій формі (*лош, лѣша, лѣшо, лѣши; юнаѣшки, юнаѣшка, юнаѣшко, юнаѣшки*). Коротка форма болгарських прикметників є результатом історичних змін прикметникових закінчень: болгарська мова, подібно до інших слов'янських мов, дістала членну форму прикметників, утворену за допомогою вказівних займенників від коротких форм. Цей період засвідчений пам'ятками давньоболгарської мови. З розвитком аналітичних форм відмінювання, у зв'язку з додаванням частки (члена) до закінчення прикметників, починається занепад повних закінчень (стягнення). Форми з повним закінченням **-аго** (род. відм.), **-ому** (дав. відм.) зустрічаються ще у народних піснях. Сучасній болгарській мові повні форми прикметників не властиві (крім закінчень прикметників на **-ски**).

Занепад відмінкових форм прикметників у болгарській і македонській мовах пішов ще далі, ніж у іменників. Крім форм наз. відм.

однини і множини, вживається ще тільки клична форма у прикметників чоловічого роду з закінченням **-и**: болг. *дра́ги прия́телю*, *мла́ди учени́ко*, макед. *мили брате*.

Ступені порівняння прикметників

Крім зміни за відмінками, числами та родами (а у праслов'янській період — і за основами), прикметники ще з часу індоєвропейської прамови могли мати форми на означення більшого чи меншого вияву ознаки, тобто змінювались за ступенями порівняння. В індоєвропейській прамові якісні і відносні прикметники за допомогою суфікса ***-ios // -ies** утворювали кореневі форми, незалежні від основних форм прикметників. У праслов'янській мові ступені порівняння прикметників більш наблизились до основної форми прикметників, але незалежне існування вищого ступеня до певної міри збереглося. У слов'янських мовах є лише обмежена група прикметників, які утворюють вищий ступінь від іншого кореня, напр. ст.-сл. чол. р. **вѣшши**, сер. р. **вѣше** при звичайному ступені **высокъ**, **высоко**; чол. р. **тажни**, сер. р. **таже** — при звичайному ступені **тажькъ**. Пор. також рос. *хороший* — *лучший*, *плохой* — *хуже*; укр. *гарний* — *кращий*, *великий* — *більший*; ч. *velký* — *větší*, *malý* — *menší*; словац. *zlý* — *horší*, *malý* — *menší*; п. *zły* — *gorszy*, с.-х. *дѣбар* — *бѣли*, *зѣо* — *гѣри*.

У праслов'янській мові для утворення вищого ступеня поряд із звуковою формою суфікса **-ies // -ios** вживалась і форма з нульовою огласовкою **-is** (пор. лат. *magis*). На слов'янському ґрунті **-is** у результаті злиття з попереднім суфіксальним **-j-** виступало як **-jъs**. Так, від звичайного ступеня *bliz-* вищий ступінь був ***bliz-jъs** (чол. р.), ***bliz-je** (сер. р.) > *bliže*.

У жіночому роді до суфікса ***-is** додавався новий елемент **-ja** (< і.-є. **-iā**), що на слов'янському ґрунті дало **-jъша**, тобто ***bliz-jъs-ja** > *bližъša*. Подібно до жіночого роду, згодом до суфікса чоловічого роду (**-jъs**, **-ъs**) приєднався суфіксальний елемент **-jo-** (***-is-jo-**), що на слов'янському ґрунті дало **-jъše** — *bliz-jъs-jo* > *bližъše*.

Таким чином, у праслов'янській мові вищий ступінь прикметників відмінювався в жіночому роді за **ja**-основами, в чоловічому і середньому — за **jo**-основами. Парадигма відмінювання вищого ступеня прикметників у іменній (нечленній) формі була такою:

О д н и н а

	чол. р.		сер. р.	жін. р.
Наз.	повѣрь		повѣје	повѣрьši
Род.		повѣрьša		повѣрьše, -šē
Дав.		повѣрьšu		повѣрьši
Зн.	повѣрьшь, повѣрь		повѣје	повѣрьšq
Ор.		повѣрьšеть		повѣрьšejq
Місц.		повѣрьši		повѣрьši

Множина

Наз.	повѣрьši		повѣрьša	повѣрьše, -šē
Род.		повѣрьшь		повѣрьшь
Дав.		повѣрьшеть		повѣрьшатъ
Зн.	повѣрьше, -šē		повѣрьša	повѣрьше, -šē
Ор.		повѣрьši		повѣрьшати
Місц.		повѣрьшихъ		повѣрьсахъ

Двоїна

Наз.—Зн.	повѣрьša		повѣрьši	повѣрьši
Род.—Місц.		повѣрьшу		повѣрьшу
Дав.—Ор.		повѣрьшета		повѣрьшата

Найвищий ступінь прикметників, поширений тепер в усіх слов'янських мовах, почав розвиватися, очевидно, лише у праслов'янську епоху. Прикметники найвищого ступеня утворювались від форм вищого ступеня за допомогою частки **па-** (**пaj-**), напр., **pajbližše**. У старослов'янській мові прикметники найвищого ступеня з часткою **пан-** зустрічаються рідко (**панскорѣ**). У сучасних слов'янських мовах ця форма найвищого ступеня є загальнопоширеною. Але становлення цієї форми у кожній слов'янській мові проходило своїм шляхом; так, у польській мові в XIV ст. паралельно існували форми **paj-** і **pa-**, у XVI ст. у вживанні прийнято форму з **па-**, а у XVII—XVIII ст. переважаючою стає форма **paj-**, яка виступає і в сучасній літературній мові (при наявності фонетичного діалектного варіанта **nej-**); **па-** виступає як діалектна форма. У чеській літературній мові встановилась фонетична форма **nej-**.

Відмінювання найвищого ступеня прикметників у слов'янських мовах збігається з відмінюванням вищого ступеня.

Особливістю болгарської і македонської мов є те, що вищий ступінь прикметників вони утворюють не суфіксацією, а через додавання частки **по-**: болг. *подобър, полош*; макед. *подобар, поубав*. Найвищий ступінь прикметників у цих мовах утворюється теж інакше, ніж в інших слов'янських мовах: частка **най-** додається до форми звичайного ступеня, а не вищого: болг. *найдобър, найлош*; макед. *найдобар, найубав*. Відмінкових форм прикметників вищого і найвищого ступеня зі зміною флексій болгарська і македонська мови не мають.

У болгарській і македонській мовах частки **по-** і **най-** можуть приєднуватись не лише до прикметників, але й до іменників. Тим самим іменники певною мірою наближаються до прикметників у можливості ступенювання, в означенні більшої чи меншої міри їх якості. Так, у болгарській мові іменник *юнак* може бути вжитий з частками **по-** і **най-**: *поюнак, найюнак*; *глупак*—*поглупак, найглупак*. Те саме характерне для македонської мови: *Тој е помајстор од мене. Тој излезе најмајстор*.

У слов'янських мовах вищий і найвищий ступені прикметників можуть бути утворені також за допомогою ряду інших засобів. Це

може бути аналітичний спосіб, коли прикметник посилюється словами *більш, менш* або коли прикметник повторюється (*гарний-прегарний*); у синтетичному способі утворення форм ступенювання прикметника, крім названих раніше суфіксів і часток (*по-, най-*), можливе вживання інших часток (*пре-, за-* в українській мові, напр., *прегарний, завеликий*; *пре-, при-* в македонській мові, напр., *преполн, пристар* і под.).

Діеприкметники

Словозміна слов'янських діеприкметників близька до словозміни прикметників. Історичний розвиток форм їх словозміни також збігається з розвитком прикметників. Діеприкметники, як і прикметники, мали короткі і повні форми. Повні форми утворювались так само шляхом додавання до короткої форми діеприкметника відповідної форми займенника *ј-*. Можливо, що цей процес за часом і характером був спільним для прикметників і діеприкметників. Діеприкметники характеризувались такими самими категоріями роду, числа і відмінка, як і прикметники.

Короткі форми активних діеприкметників теперішнього і минулого часів мали відмінні від прикметників форми у називному відмінку чоловічого і середнього родів, які виступали без суфіксів *-qtj-, -etj-, -ъš-, -vъš-*. Вони відмінювались за такою парадигмою:

	О д н и н а					
	Теперішній час		жін. р.	Минулий час		
	чол. р.	сер. р.		чол. р.	сер. р.	жін. р.
Наз.	nesy	nesy	nesqtji	nesъ	nesъ	nesъši
Род.	nesqtja		nesqtje, -tjě	nesъša		nesъše, -šě
Дав.	nesqtju		nesqtji	nesъšu		nesъši
Зн.	nesqtjъ	nesqtje	nesqtjǫ	nesъъ	nesъše	nesъšǫ
Ор.	nesqtjemъ		nesqtjejq	nesъšemъ		nesъšejq
Місц.	nesqtji		nesqtji	nesъši		nesъši
	М н о ж и н а					
	чол. р.	сер. р.	жін. р.	чол. р.	сер. р.	жін. р.
Наз.	nesqtje	nesqtja	nesqtje, -tjě	nesъše	nesъša	nesъše, -šě
Род.	nesqtjъ		nesqtjъ	nesъъ		nesъъ
Дав.	nesqtjemъ		nesqtjamъ	nesъšemъ		nesъšamъ
Зн.	nesqtje, -tjě	nesqtja	nesqtjǫ, -tjǫ	nesъъ	nesъša	nesъše, -šě
Ор.	nesqtji		nesqtjami	nesъši		nesъšami
Місц.	nesqtjixъ		nesqtjaxъ	nesъšixъ		nesъšaxъ
	Д в о ї н а					
	чол. р.	сер. р.	жін. р.	чол. р.	сер. р.	жін. р.
Наз.—Зн.	nesqtja	nesqtji	nesqtji	nesъša	nesъši	nesъši
Род.—Місц.	nesqtju		nesqtju	nesъšu		nesъšu
Дав.—Ор.	nesqtjema		nesqtjama	nesъšema		nesъšama

Пасивні діеприкметники теперішнього і минулого часу виступали як у іменній (короткій), так і у займенниковій (повній) формах: ст.-сл. *несомъ, несомын; знаемъ, знаемын*. Відмінювання їх відповідно відбувалося за нормами іменного чи займенникового відмінювання прикметників.

Активні дієприкметники минулого часу на -і-, крім тих слів, що набули суто прикметникового значення (напр., *gnilъ — gnilъ-jъ, spělъ — spělъ-jъ*), за відмінками не змінювались; вони більш тяжіють до дієслівної системи і змінюються за родами і числами. У реченні вони не виконують атрибутивної функції і не виступають у ролі означень, як дієприкметники інших груп.

Активні дієприкметники в розмовних слов'янських мовах протягом історичного періоду перетворились у незмінювані дієприслівники або, зберігши в поодиноких випадках відмінювання, втратили дієслівні ознаки і стали звичайними прикметниками. У літературному вжитку в різних слов'янських мовах дієприкметники тією чи іншою мірою зберігаються.

Числівники

Відмінювання числівників у праслов'янській мові

Слова, що означають число і в сучасних слов'янських мовах виділяються в окрему частину мови — числівники, у праслов'янській мові не становили окремої частини мови. Вони належали до різних частин мови, в основному, до іменників і прикметників. До іменників належали, наприклад, числівники від *рѣтъ* до *desęтъ, съто, *ty-sętja, тыа* «десять тисяч» та ін. До прикметників відносились числівники *jedinъ (jedъnъ), jedъna, jedъno; dъva, dъvě; trъje, tri; četyre, četyri*, всі порядкові числівники (напр., *рѣтъ, рѣта, рѣто; sedmъ, sedma, sedmo*).

Назви перших чотирьох чисел змінювались за родами і відмінками, а назва одиниці змінювалась ще й за числами.

Числівник *jedinъ (jedъnъ)* відмінювався за займенниковою відміною (за зразком *тъ, та, то*), *dъva* — за формами двоїни (наз.-знах. *dva — та, dvě — тѣ*; род.—місц. відм. *dvojъ — тоју*; дав.—ор. відм. *dvěma — тѣма*).

Числівники від трьох до десяти відмінювались у праслов'янській мові за іменниковими основами. Числівник *trъje (triје)* мав відмінкові форми за і-основами множини (*kostije*):

	чол. р.	жін. р.	сер. р.		
Наз.	<i>triје</i>	<i>tri</i>	<i>tri</i>	пор.	<i>kostije</i>
Род.		<i>triъ (trъjъ)</i>			<i>kostъjъ</i>
Дав.		<i>trъmъ</i>			<i>kostъmъ</i>
Зн.		<i>tri</i>			<i>kosti</i>
Ор.		<i>trъmi</i>			<i>kostъmi</i>
Місц.		<i>trъхъ</i>			<i>kostъхъ</i>

Числівник *četyre* (чол. р.), *četyri* (сер. і жін. р.) належав до відміни основ на приголосний (г-основ, як *matі*); він відмінювався аналогічно до множини г-основ:

Наз.	četyre	četyri	četyri	пор.	materi
Род.		četyrŭ			materŭ
Дав.		četyrŭmъ			materŭmъ
Зн.		četyri			materi
Ор.		četyrŭmi			materŭmi
Місц.		četyrŭхъ			materŭхъ

Числівники трьє і četyre втратили старі форми жіночого роду. Можливо, що форма жін. р. у числівника трьє була втрачена раніше і замінена формою середнього роду; форма жін. р. у числівника četyre наслідувала форму tri. Відзначимо, що числівник «три» в литовській мові трьс формально також не розрізняє родів, хоча всі інші числівники від «одного» до «дев'яти» мають форми жін. і чол. родів (напр., лит. *vienas, vieną* «один, одна», *dù, dvì* «два, дві», *keturi, kėturios* «чотири», *devyni, devynios* «дев'ять» (чол. і жін. р.). Відмінювання числівників від «чотирьох» до «дев'яти» у литовській мові розрізняє також відмінкові форми за родами (напр., дав. відм. *keturiems* — чол. р., *keturioms* — жін. р., оруд. відм. *keturiais, keturiomis*; род. і місц. відм. мають форми, спільні для обох родів).

Ряд відмінкових форм числівників трьє і četyre у дав., знах., оруд. і місц. відмінках мав у праслов'янській мові однакове закінчення.

Числівники *peť, šestŭ, sedmŭ, osmŭ, devetŭ* належали до і-основ і відмінювались за відповідними формами однини — пор. відмінювання іменників *roť* (чол. р.), *košť* (жін. р.). Числівники *desetŭ, sŭto, *tysotja* (*tysetja) могли змінюватись за числами, виступаючи у відмінкових формах однини, множини і двоїни. Числівник *desetŭ* відмінювався як іменник з основою на приголосний (et-основи, напр., *teľe*), а *sŭto* — як іменник о-основ. Слова **tysetja* (*tysotja), *тъта* мали такі самі відмінкові форми, як і іменники а-основ, до яких вони належали.

Розвиток відмінювання числівників в окремих слов'янських мовах

Числівники у слов'янських мовах в історичний час розвинули ряд рис, які сприяли певній уніфікації їх форм і виділенню числівників в окрему частину мови. Приналежність числівників до різних основ (і-, о-основ), наявність ряду числівників з формами трьох родів, можливість вживання числівників у різних граматичних формах — вся ця складна система числівників протягом історичного розвитку слов'янських мов зазнала певних змін. Для виділення числівників в окрему частину мови вони мали дістати риси, які б були відмінними від формальних ознак іменників і прикметників. Такими рисами виявились розпад категорії граматичного роду числівників і втрата категорії числа.

Числівники у слов'янських мовах, в основному, не мають категорії роду. Так, числівники «п'ять — дев'яносто дев'ять» в усіх

слов'янських мовах виступають як безродові. Те саме слід сказати і про числівники «три, чотири» у більшості слов'янських мов — східнослов'янських, південнослов'янських (крім словенської) і західнослов'янських (крім словацької та польської мов). Польська мова розрізняє чоловічо-особову форму (trzej, trzech, czterej, czterech) і жіночо-речову форму (trzy, cztery). Словацька і словенська мови розрізняють дві форми — форму чоловічого роду (словац. *traja, štyria*; словен. *trije, štirje*) і форму жіночо-середнього роду (словац. *tri, štyri*; словен. *tri, štiri*). У непрямих відмінках родові форми в цих мовах, як і в інших слов'янських, також збігаються.

Родові форми найбільш послідовно зберігає числівник «один». Близький до прикметників, він має форми всіх трьох родів: укр. *один батько, одна мати, одне (одно) дитя*; рос. *один отец, одна мать, одно дитя*; п. *jeden ojciec, jedna matka, jedno dziecko*; ч. *jeden muž, jedna žena, jedno dítě*; словен. *eden (èn) človek, ena žena, eno selo*; макед. *еден човек, една жена, едно дете* і под. Числівник «один», як і прикметники, може виступати і у множині (пор. укр. *одні*).

Числівник «два» не так послідовно розрізняє родові форми. У східнослов'янських мовах існує дві форми: форма чоловічого і середнього родів (*два*) і форма жіночого роду (укр. *дві*, рос. *две*, білор. *дзве*). Польська мова має такі форми: чоловічо-особову *dwaj, dwóch (dwi)*, жіночу *dwie*, форму середнього роду і чоловічо-неособову форму *dwa*. Словацька мова вживає для чоловічого роду 2 форми: для живих істот *dvaja*, для неживих — *dva*; у жіночому і середньому роді вживається форма *dve*. У чеській мові *dva* — форма для чоловічого роду, *dvě* — для жіночого і середнього. У сербо-хорватській і словенській мовах форми чоловічо-середнього роду і жіночого відмінні (с.-х. *два — две*, словен. *dva, dve*). Болгарська і македонська мови мають числівник *два* для чоловічого роду (*два вола*) і *две* для жіночого і середнього родів (*две жени, две деца*).

Родові форми числівника «два» різняться лише у наз. і знах. відмінках; у непрямих відмінках для всіх родів існує одна форма, незалежно від роду. Оскільки процес втрати категорії роду відбувався уже в історичний період і проходив окремо в кожній слов'янській мові, результати цього процесу досить різноманітні.

Числівники в слов'янських мовах втратили також категорію числа. Форми однини і множини зберіг числівник «один»; його прикметникове відмінювання в однині і множині, можливо, підтримує вживання його в обох числах. Числівник «два», разом з втратою двоїни як окремого числа, перейшов до множини, зберігши в деяких слов'янських мовах рештки форм двоїни (напр., у чеській мові, в діалектах української мови).

Числівники «два, три, чотири» за своїм відмінюванням відрізняються від інших числівників, утворюючи окрему групу (див. табл. на стор. 306—307).

Сучасні слов'янські мови у відмінюванні цих числівників утворили, в основному, нові форми. Разом з тим слід відзначити, що спільні тенденції у розвитку форм числівників виявились досить стійкими, чим можна пояснити значну подібність форм відмінювання у різних слов'янських мовах.

В українській літературній мові, як і в російській та білоруській, форма середнього роду *дѣвъ* занепала, її місце зайняла форма чоловічого роду (*два < дѣва*). Стара форма середнього роду (*дѣи*) існує в ряді говірок. В окремих українських південно-західних діалектах відбулась цілковита втрата числівником *два* категорії роду (*два коня, два руки, два яйця*). Те саме відоме східним діалектам Словаччини. Діалектна форма *дває* (а також *штириє*), що існує в карпатських говірках як чоловічо-особова форма, є новішою формою (у пам'ятках з XVII ст.), що виникла за аналогією до род.—місц. *дѣвоју* або до *триє (обоє)* і відома також сусіднім мовам — словацькій (з XVIII ст.) і польській (з XVI ст.): словац. *dva*, *traja*, *štuga* при назвах живих істот чол. роду і п. *dwaj*, *trzej*, *czterej* як чоловічо-особова форма. Подібні форми відомі також верхньолужицькій мові — *dwaj*, *obaj*, полабській мові — *dáwoj*.

У род. відм. стару форму *дѣвоју* зберігає чеська мова у вигляді *dvou* (з випадінням -j-, без стягнення). Форми рос. *двух*, укр. *двох*, словац. *dvoch*, п. *dwóch*, словен. *dveh* — новіші; вони виникли внаслідок вирівнювання відмінювання числівника «два» за множиною, подібно до відмінювання «трьох, чотирьох». Це -ух, -ох (-och) могло дістати підтримку і в закінченні місц. відм. мн. іменникового відмінювання. Форми дав. відм. *двом* (*dvom*), *двум* походять від род.—місц. *дву-* (*dvu-*) через додання закінчення дав. відм. мн. -m. Старими є форми дав. відм. *двѣта* у чеській мові, *dveta* у словенській і *двама, двема* у сербо-хорватській мові. У сербо-хорватській мові ця форма є спільною для дав., оруд. і місц. відмінків. Форма оруд. відм. *двома* в українській мові відбиває старе *дѣтма* (дав.—оруд. відм. *дв.*); рос. *двумя* (як і *тремя, четыремя*) є наслідком контамінації закінчення двоїни -ма і закінчення множини -ми.

Числівники «два», «три», «чотири» у сербо-хорватській мові відмінюються за займенниковою відміною (*tā, tē*) і мають відповідні закінчення. Відміна числівників «три», «чотири» в інших слов'янських мовах, в основному, має багато спільних рис з давнім відмінюванням цих числівників. Форми оруд. відм. -ма (-ma) являють собою залишки двоїни.

Група числівників «два—чотири» досить повно зберігає відмінювання, як це видно з наведеної таблиці. Ці числівники у слов'янських мовах мають, як правило, 4—5 відмінкових форм (за винятком сербо-хорватської мови, де ці числівники мають по 3 відмінкові форми). Разом з тим в окремих говорах, інколи в розмовній мові або в певних умовах (при переліку, назви номерів і под.) вони можуть взагалі не відмінюватись. У сербо-хорватській мові числівники «два», «три», «чотири» часто не відмінюються, якщо вони вжиті з прийменниками.

Таблиця відмінювання числівників «два»,

	Укр.		Рос.		Білор.		Ч.	
	чол. і сер. р.	жін. р.	чол. і сер. р.	жін. р.	чол. і сер. р.	жін. р.	чол. р.	жін. і сер. р.
Наз. Род. Дав. Зн. Ор. Місц.	два двох двом =Наз. =Род. двома двох	дві	два двох двум =Наз. =Род. двумя двох	две	два двох двум =Наз. =Род. двума двох	дзе	dva dvou dvěma =Наз. =Наз. dvěma dvou	dvě

Наз. Род. Дав. Зн. Ор. Місц.	три трьох трьом =Наз. =Род. трьома трьох	три трех трём =Наз. =Род. тремя трех	тры трох трём =Наз. =Род. трыма трох	tři tří třem =Наз. třemi třech
---	---	---	---	---

Наз. Род. Дав. Зн. Ор. Місц.	чотири чотирьох чотирьом =Наз. =Род. чотирма чотирьох	четыре четырёх четырем =Наз. =Род. четырьмя четырёх	чатыры чатырох чатыром =Наз. =Род. чатырма чатырох	čtyři čtyř čtyřem =Наз. čtyřmi čtyřech
---	--	--	---	---

Інша група числівників «п'ять — десять», «двадцять — дев'яносто» у більшості слов'янських мов має 2—3 відмінкові форми. Так, у польській мові форма наз.—знах. відмінка *pięć, sześć* протиставляється формі род., дав., ор. і місц. відм. *pięciu, sześciu*. Те саме спостерігається у чеській і словацькій мовах, де формою наз.—знах. відм. є *pět*, для решти відмінків — *pěti*. Східнослов'янським мовам відомі 3 форми: наз. відм. укр. *п'ять*, рос. *пять*, білор. *пяць*, род.—дав.—місц. відм. укр. *п'яти*, рос. *пяти*, білор. *пяці*, оруд. відм. укр. *п'ятьма* (форма двоїни), рос. *пятью*, білор. *пяцію*. В українській мові в род.—дав.—місц. відм. можливі також паралельні форми *п'ятьох, п'ятьом*, за аналогією до відмінкових форм групи «три—чотири».

Словенська мова відмінює числівники «п'ять—десять» і «двадцять — дев'яносто» послідовно у формі множини, за парадигмою відмінювання числівників «два — чотири».

Наз.
Род.
Дав.

pét
pěti
pětim

Зн.
Місц.
Ор.

pét
pěti
pětimi

«три», «чотири» у слов'янських мовах

Словац.		П.			С.-х.		Словен.	
чол. р.	жін. і сер. р.	чол.-ос.	жін. р.	чол.-сер. р.	чол. і сер.р.	жін. р.	чол. і сер. р.	жін. р.
dva; dvaja (жив.); dve dvoch dvom dva; dvoch; dve dvoma dvoch		dwaj; dwoch; dwie; dwa dwóch (dwu) dwu; dwom dwóch (dwu); dwa; dwie; dwa dwoma (dwierma) dwóch (dwu)			dvā; dvē (dvīje) dvājū; dvējū (dvījū) dvēma (dvjēma) dvā; dvē (dvīje) dvēma (dvjēma) dvēma (dvjēma)		dva dve dveh dvema dva dve dveh dvema	
чол.	жін. і сер. р.	чол.-ос.	жін.-реч.					
traja tri troch trom troch tri trom (tromi) troch		trzej, trzech; trzy trzech trzem trzech trzy trzema trzech			trī trījū trima = Наз. trima trima		trije tri treh trem tri tremi treh	
чол. і сер. р.	жін. р.	чол.-ос.	жін.-реч.					
štyria štyri štyroch štyrom štyroch štyri štyrmi štyroch		czterej czterech; cztery czterech czterem czterech cztery czterma czterech			čētiri čētirijū čētirma = Наз. čētirma čētirma		štirje štiri štirih štirim štiri štirimi štirih	

Разом з тим у словенській мові числівники *sto*, *tisoč* не відмінюються (*pet sto*, *tri tisoč*).

У сербо-хорватській мові навіть перші числівники від *pet* до *sto* не змінюються ні за родами, ні за відмінками; не відмінюються і числівники *sto*, *dvěsta*, *trista*. Числівники *hiljada* і *misuha* (обидва на означення 1000) мають такі самі закінчення, як іменники на -а жін. роду.

У діалектах середньої Словаччини числівники «п'ять — дев'ять» ще з XVII ст. виступали як невідмінювані. Те саме спостерігається у ряді польських і чеських діалектів.

У східнослов'янських мовах числівники «сорок», «дев'яносто», «сто» майже втратили відмінкові форми. Ці числівники мають по дві форми, але нерідко у вимові вони не відрізняються (пор. рос. *дев'яносто* і *девяноста*, білор. *дзев'яноста*).

У болгарській і македонській мовах числівники «три — десять» і «двадцять — дев'яносто» мають дві відмінкові форми (форми роду не розрізняються); *три* — *трите*, *пет* — *петте*.

Наявність двох-трьох відмінкових форм у числівниках «п'ять — дев'ятнадцять», «двадцять один — дев'яносто дев'ять», їх невідмі-

нюваність у певних умовах (поряд з відсутністю відмінювання числівників у сербо-хорватській мові і в окремих діалектах інших слов'янських мов) свідчить про порушення давньої системи відмінювання в цій групі числівників і про тенденцію до цілковитої втрати їх відмінювання у слов'янських мовах.

Складені числівники «одинадцять — дев'ятнадцять» і «п'ятдесят — дев'яносто» у старослов'янській мові відмінювалися у своїй першій частині (ЇДИНЪ НА ДЕСАТЕ, ЇДИНАГО НА ДЕСАТЕ; ПАТЬ ДЕСАТЬ, ПАТИДЕСАТЬ). У сучасних слов'янських мовах виявилась загальна тенденція до втрати відмінювання першої частини і до злиття цих числівників у складні, пор. укр. *одинадцять — одинадцяти, п'ятдесят — п'ятдесяти*, п. *trzynaćcie (trzynastu) — trzynastoma (trzynastu), pięćdziesiąt (pięćdziesięciu) — oруд. відм. pięćdziesięcioma (pięćdziesięciu)*. Відмінювання першої частини складних числівників «п'ятдесят — дев'яносто» частково зберігають східнослов'янські мови, пор. рос. род. відм. *пятидесяти*, оруд. відм. *пятьюдесятью*; білор. род. відм. *п'яцідзесяці*, оруд. відм. *п'яццюдзесяццю*. Залишки цього відмінювання у польській мові видно у формі числівника *dwudziestu* (пор. *dwadzieścia*).

Числівники «двадцять один — дев'яносто дев'ять» (з одиницями) у чеській, словенській і нижньолужицькій мовах можуть утворюватися за допомогою прямого і зворотного порядку слів (ч. *dvacet jeden — jedenadvacet*). При прямому порядку слів відмінюється, як правило, кожний числівник: укр. *двадцять один — двадцяти одного, двадцяти одному* і под.; ч. *dvacet jeden — dvaceti jednoho, dvaceti jednomu*; н.-луж. *dwaźasća a jaden — оруд. відм. dwaźasćimi a jadnym* і под. У числівниках із зворотним порядком перша частина складного числівника не змінюється, відмінюється лише остання частина, напр., ч. *jedenadvacet — jedenadvaceti (jedenadvacíti)* і под.

Складені числівники типу укр. *сто п'ятдесят три* у старослов'янській мові могли вживатися з сполучниками (*съто и патьдесать и три*). Сучасна сербо-хорватська мова зберігає цей спосіб поєднання числівників за допомогою сполучника, але в числівнику відмінюється лише назва одиниці: *dvádeset i jedan, u trideset i jednom grádu*. Інші слов'янські мови в таких випадках сполучника не вживають.

Складені числівники цього типу у сучасних слов'янських мовах зберігають давнє відмінювання окремих числівників, але все чіткіше виявляють послідовну тенденцію у розмовних мовах до втрати відмінювання усіма складовими частинами, включаючи іноді й останній числівник (пор. укр. *вироблено близько двісті сімдесят найменувань товарів, без сто шістдесят шести грамів* і под.).

Порядкові числівники за своїм відмінюванням наслідують прикметники. Як і прикметники, вони у праслов'янській мові могли виступати у двох формах — короткій (нечленній) і повній (членній). Ці форми відомі і старослов'янській мові, пор. *прѣвъ — прѣвын*,

вѣторъ — вѣторын, патъ — патын, осмъ — осмын. Відповідно вони відмінювались за парадигмою членних або нечленних прикметників, тобто за іменним чи займенниковим відмінюванням.

В історичний період розвиток відмінкових форм порядкових числівників був подібним до змін прикметників. Відбувається занепад коротких форм; повні форми числівників разом з повними прикметниками зазнають ряду фонетичних змін (напр., стягнення голосних, пор.ч. *prvá* і *rudá* при рос. *первая, красная*).

У слов'янських мовах з'являється кілька нових форм на означення порядкових числівників — це укр. *перший, другий*; білор. *першы, другі*, п. *pierwszy, drugi* при закономірній формі рос. *первый, втор(ой)*, ст.-сл. *прѣвын, вѣторын*. Форма *перший* виникла за допомогою суфікса вищого ступеня прикметників *-ьш-*, з випадінням *-ьв-* при сполученні приголосних. За допомогою прикметникового суфікса *(-ні)* утворено ч. *první*. Укр. *другий*, п. *drugi*, ч. *druhý*, с.-х. *drŭgt*, в.-луж. *druhi*, н.-луж. *drugi*, словен. *drúgi* виникли з прикметника (іменника) *drugъ* + *ь*; старе утворення з порядковим числівником *вѣторъ* зберігається в іменниках цих мов на означення другого дня тижня: укр. *вівторок*, п. *wtorek*, ч. *úterek*, с.-х. *utorak*, словен. *tórak*, в.-луж. *wutora*.

Спільним явищем у слов'янських мовах є часткова втрата відмінювання складених форм порядкових числівників. У старослов'янській мові у складеному порядковому числівнику здебільшого відмінювались усі частини, напр., **сѣтънаго четерьтааго**. Подібне відмінювання існує і зараз в окремих слов'янських мовах. Але разом з тим слов'янські мови охопив загальний процес поступової втрати відмінювання складених порядкових числівників (крім останнього слова) і заміщення їх кількісними числівниками. Так, в українській мові кінця XIV ст. вже писали: **«у лѣта нароженья сына божья тысяч и три ста девяносто осмого лѣта»**. У сучасній українській і російській мовах таке вживання форм у складеному порядковому числівнику стало нормою (рос. *я был двести сорок пятый*, укр. *виграш випав на п'ять тисяч чотириста двадцять перший квиток*). У чеській мові можливе як відмінювання всіх частин цього числівника (*roku tisícího devítistého šedesátého třetího*), так і відмінювання лише останнього слова (як в російській чи українській мовах), а також можлива зміна тільки двох останніх слів — назв одиниць і десятків — (*roku tisíc devětset šedesátého třetího*).

У польській мові відмінюються, як правило, всі складові числівники, тобто до певної міри збережено старі риси у відмінюванні складеного порядкового числівника. У сербо-хорватській мові відмінюваною є остання частина складеного числівника, яка зберігає форму порядкового числівника: *година шездесет трећа*, — тобто спостерігається такий стан, як і в східнослов'янських мовах.

Таким чином, відмінювання порядкових числівників у слов'янських мовах є близьким до відмінювання прикметників; зміни в їх оформленні відбувались у історичний час, і кожна слов'янська мова здебільшого має свої особливості. Відзначається також певна тенденція числівників до вирівнювання парадигм, що приводить до наявності лише двох-трьох відмінкових форм у більшості числівників (починаючи з «п'яти»), до заміни відмінювання форм порядкових числівників у складених числівниках невідмінюваними формами кількісних числівників.

Відмінювання дієслів

Праслов'янська система дієвідмінювання

Категорії словозміни дієслова

Дієслово характеризувалося в індоєвропейській прамові пізнього періоду граматичними категоріями стану, способу, часу, особи, числа. Категорія стану виражала відношення суб'єкта або об'єкта до позначуваної дієсловом дії. Індоєвропейській прамові були властиві активний, пасивний і середній стани. У праслов'янській мові зберігається активний стан, форми пасивного стану замінюються описовими конструкціями (пасивний дієприкметник + допоміжне дієслово), а середній стан зникає. Поряд з цим створюється новий стан — зворотний, який оформляється за допомогою зворотного займенника *се*, що додається до особових форм активного стану.

В індоєвропейській прамові були такі способи: дійсний, умовний (кон'юнктив), бажальний (оптатив), наказовий (імператив та частково ін'юнктив). Праслов'янська мова успадкувала дійсний спосіб без істотних змін у його вживанні. Виникли нові форми умовного способу (дієприкметник минулого часу на *-l-* + допоміжне дієслово в особових формах *biмъ, bi, bi, biмъ, biste, bq*, пізніше також у формах аориста *бухъ, by, by, бухомъ, byste, byše, буховѣ, bysta, byste*). Індоєвропейські форми оптатива набули в праслов'янській мові функції наказового способу.

В індоєвропейській прамові існували часи: теперішній, майбутній, імперфект, аорист, перфект, давноминулий (плюсквамперфект). У праслов'янській мові збереглися індоєвропейські категорії теперішнього часу і аориста в двох його різновидах (сигматичний і асигматичний), зникли індоєвропейські категорії імперфекта і перфекта, виникають нові форми імперфекта. Функції майбутнього часу, індоєвропейські форми якого були праслов'янською мовою втрачені, перейшли в ній до форм теперішнього часу доконаного виду. Розвиваються також описові форми майбутнього часу, перфекта, плюсквамперфекта (давноминулого часу).

У праслов'янській мові, так само як і в індоєвропейській правові, дієслово відмінювалось за трьома числами (однина, множина, двоїна) і трьома особами.

Крім особових форм дієслова, які змінювалися за особами, числами, часами і способами, до системи дієслівних форм у праслов'янській мові належали також неособові (іменні) форми дієслова: інфінітив, супін і дієприкметник. Інфінітив і супін (за походженням віддієслівні іменники) мали незмінні форми. Дієприкметники (за походженням віддієслівні прикметники) змінювалися за відмінками, числами і родами.

Засоби утворення дієслівних форм

В індоєвропейській правові в певний період її існування для позначення і диференціації основ часів та способів вживались основотворчі суфікси, а також інфікси. У праслов'янській мові цей засіб зберігається як пережиток, що виявляється в різних основах теперішнього і минулого часів. Для утворення форм часів та способів у праслов'янській мові, так само як і в індоєвропейській правові, використовувалися певні особові закінчення, які могли приєднуватися до основи теперішнього часу або до основи інфінітива.

Особові закінчення теперішнього часу, наказового способу, імперфекта пов'язувалися з дієслівними основами теперішнього часу, особові закінчення аориста — з основами інфінітива.

З двох типів особових закінчень (активних і медіальних), які були властиві індоєвропейській правові, в праслов'янській мові зберігаються лише активні закінчення. Зникли особові закінчення імперфекта і давні закінчення, якими характеризувався наказовий спосіб.

Праслов'янські активні закінчення поділяються на первинні та вторинні. Деякі первинні та вторинні закінчення ведуть своє походження від індоєвропейських, інші виникли під впливом аналогії.

Первинні закінчення використовувалися для утворення форм теперішнього часу дійсного способу, вторинні — для утворення форм простих минулих часів (аориста та імперфекта) і форм теперішнього часу бажального (наказового) способу. Вторинні закінчення відрізнялися від первинних лише в 1-ій, 2-ій, 3-ій особах одн. і в 3-ій особі мн. В інших особах первинні закінчення збігалися з вторинними.

Праслов'янські класи дієслів

В індоєвропейській правові існували відмінності між тематичною і атематичною флексією, які полягали в тому, що в атематичній флексії особові закінчення приєднувались безпосередньо до кореня, а в тематичній між коренем і закінченням з'являвся сполуч-

ний голосний (тема) -е- в чергуванні з -о-. При сполученні тематичного голосного з іншими суфіксами виникали основотворчі суфікси.

У деяких дієсловах між коренем і особовим закінченням виступав -і-.

Найбільш доцільною класифікацією праслов'янських дієслів з точки зору особливостей відмінювання є розподіл їх на 5 класів, які відповідають наведеним у розділі «Словотвір» п'ятьом типам дієслівних основ:

1. Тематичні дієслова з основою на -е/о- (nesti, *pekti, vezti, *grebti);
2. Тематичні дієслова з основою на -п(е/о)- (dvignōti, rinōti);
3. Тематичні дієслова з основою на -j(е/о)- (*borti, vējati, sējati, kryti, myti, ryti).
4. Дієслова з основою на -ī- (zbrěti, viděti, velěti);
5. Атематичні дієслова (jesmь, damь, ěmь, vēmь, jьmamь).

Зливаючись із суфіксальними елементами, характерними для основ різних класів дієслів, особові закінчення набули в дієсловах окремих класів більш або менш відмінного оформлення. Атематичні дієслова відрізнялися у відмінюванні від інших класів дієслів деякими особовими закінченнями, місцем наголосу і наявністю кількісних чергувань у корені. У формах тематичних дієслів наголос був нерухомий і ніколи не падав на особові закінчення, корінь не змінювався. У формах атематичних дієслів наголос міг пересуватися з кореня на особові закінчення, а в корені могли відбуватися кількісні чергування голосних.

У тематичних дієсловах голосний -о- з'являється в 1-ій ос. одн. і в 3-ій ос. мн. (nesq, nesqь, dvignq, dvignqь, pišq, pišqь), в інших особах виступало -е-. Корені дієслів з основою на -е/о- legti і sěsti діставали в теперішньому часі інфікс n (lēgq, sēdq). Теперішній час з основою на -j(е/о)- при кореневому інфінітиві часто мали дієслова з коренем на довгий голосний (kryjq — kryti, ryjq — ryti, y < *ā). У деяких випадках міг виступати нульовий вокалізм кореня (lъjq — lъgati). Основа інфінітива дієслів кореневого типу могла дорівнювати кореню (borjq — *borti, znajq — znati) або закінчуватися на -a (stъljq — stъlati, *pišjq > pišq — pьsati, smějq — smьjati). У 3-ій ос. мн. тематичні дієслова з основою на -j(е/о)- мали закінчення -qь.

Характерною особливістю дієслів на -і-, які означали стан, був нульовий вокалізм кореня (bъdītь — bъděti). Парадигма таких дієслів містила в собі ряд особливих тематичних форм. У праслов'янських дієсловах з основою на -і- з ітеративно-каузативним значенням був частково представлений атематичний тип. Риси тематичного типу збереглися лише в 1-ій ос. однини, в інших формах виступає -і- (prošq — prosiši, prosite, prošetь). Кореневий вокалізм мав тембр -о-.

Система дієвідмінювання праслов'янської мови складалася з особово-числових форм часів дієслова в рамках дійсного способу, а також особово-числових форм наказового і умовного способів, у яких часові форми не розрізнялись.

Дійсний спосіб

Теперішній час

Первинні закінчення атематичних дієслів відрізнялися від первинних закінчень тематичних дієслів у 1-ій та 2-ій особах одн. і 3-ій ос. мн. Для пізнього періоду праслов'янської мови вживаними були такі первинні закінчення: 1-а ос. одн. *-тъ*, *-q*, 2-а ос. одн. *-sī*, *-sь*, *-ši*, *-šь*, 3-я ос. одн. *-тъ* (*-tь*), 1-а ос. мн. *-мъ*, 2-а ос. мн. *-te*, 3-я ос. мн. *-qъ*, *-etъ*, 1-а ос. дв. *-vě*, 2-а ос. дв. *-ta*, 3-я ос. дв. *-te*.

Праслов'янське особове закінчення тематичних дієслів 1-ої ос. одн. *-q* могло вести своє походження від **-ōm*, що мало бути сполученням первинного закінчення **-ō*, яке простежується в неслов'янських індоєвропейських мовах (гр. φέρω, лат. *ferō* «несу»), з вторинним закінченням 1-ої ос. одн. **-m*. Існує також припущення, що *-q* походить від старовинного закінчення індоєвропейського кон'юнктива **-ām* (пор. лат. *ferām*). Закінчення атематичних дієслів *-мъ* відбиває давнє індоєвропейське закінчення дієслів цього класу **-mi*.

У 2-ій ос. одн. закінчення атематичних дієслів *-sī* (*-sь*) походить з індоєвропейського **-si* (д.-інд. *bhārasī* «ти несеш», лат. *agis* «ти робиш»), у формах тематичних дієслів *-ši* (*-šь*) могло виникнути внаслідок зміни *s > x > š*, яка спочатку відбулася в дієсловах з основою на *-i* і поширилася потім на інші класи дієслів. Не виключена можливість, що праслов'янське *-sī* пов'язане за своїм походженням з індоєвропейським медіальним закінченням **-sai* (*dasi* < **dōdsai*, *jesi* < **essai*).

У 3-ій ос. одн. тематичні дієслова мали закінчення *-тъ*, яке походить від індоєвропейського **-ti* (д.-інд. *bhāratī* «він несе», лат. *agit* «він робить»). Наявність варіанта *-тъ* у найдавніших пам'ятках може свідчити про діалектне вживання цього закінчення в праслов'янській мові. У старослов'янських пам'ятках зустрічаються також форми 3-ої ос. одн. без *-тъ*, або *-тъ*, що, можливо, свідчить про тенденцію до відпадиння цього закінчення ще в праслов'янську добу, мабуть, під впливом форм минулих часів. Поява твердого *т* в формах 3-ої ос. одн., засвідчених у старослов'янських пам'ятках, могла бути обумовлена: 1) впливом вказівного займенника *тъ*, 2) втратою різниці між твердими і м'якими приголосними, яка привела до того, що форми з м'яким *t* поступилися місцем формам на *-тъ* (зближення твердих і м'яких приголосних могло бути наслідком

оглушення і занепаду кінцевих редукованих після глухого приголосного), 3) дією аналогії з боку вторинного закінчення з твердим *t*.

Перша особа множини мала в пізній праслов'янський період закінчення *-те*, *-то*, *-тѣ*, *-ту*. Закінчення *-ту* могло ввійти в ужиток під впливом форми особового займенника. Решта форм відповідає первинним закінченням інших індоєвропейських мов. Форми на *-те* і *-то* можуть походити від **-mes* // **-mos* або від **-men* // **-mon*.

Праслов'янське закінчення 2-ої особи однини походить від індоєвропейського **-te* (гр. *φέρτε*, лит. *vėžate*, гот. *nīmip*).

У 3-ій ос. мн. індоєвропейська прामова мала закінчення **-nti*, яке на ґрунті спільнослов'янської мови в дієсловах з основою на *-i*-та в дієсловах з атематичною основою дало *-ѣтъ*, у решті дієслів — *-ѣтъ* (д.-інд. *bhāranti*, гр. *φέροντι*, прасл. *berqъ*).

В атематичних дієсловах закінчення додавалося безпосередньо до кінцевого приголосного основи, що зумовлювало появу в закінченні складового сонанта (д.-інд. *dādati* < **dādṇti*), який на праслов'янському ґрунті переходив в *ьп* і в *є* (*veděтъ*, *daděтъ*, *ěděтъ*). У формі дієслова *byti*, де основа виступала в редукованій формі, закінчення мало тематичний голосний (**sonti* > *sqъ*).

Закінчення 1-ої ос. дв. *-вѣ*, що не відповідає д.-інд. *-vaḥ* і лит. *-va*, могло утворитися під впливом форми особового займенника *vě*.

У 2-ій ос. дв. праслов'янське *-та* могло походити від індоєвропейського **-tā* або **-tō*, але в давньоіндійській і давньогрецькій мовах виступає короткий голосний. У литовській мові в цій формі закінчення *-ta*, що відповідає праслов'янському, могло з'явитися з **-tā*.

У 3-ій ос. дв. дієслова всіх класів закінчувалися на *-те* і *-та*. Закінчення *-та* з'явилося під впливом 2-ої ос. двоїни. Закінчення *-те* можливо, походить від **-tes* (д.-інд. *-tas*, *bhāratas*).

Вторинне закінчення 1-ої ос. одн. *-m*, як і первинне закінчення, походить від **-ḍm* або **-ām*. З попереднім *o* основи аориста або імперфекта воно дає *-ъ*. У 2-ій — 3-ій ос. одн. закінчення *-s* і *-t* відповідають і в цих формах виступає чиста основа. 3-я ос. мн. мала закінчення *-q* для простого аориста і імперфекта, *-ѣ* для сигматичного аориста. Закінчення *-q*, можливо, походить від **-ont* (гр. *ἐλπον*), а закінчення *-ѣ* (сигматичного аориста) від **-nt* (*in* > *ьп* > *є*). В інших особах множини і в усіх особах двоїни вторинні закінчення мають таке саме походження, як і первинні закінчення.

Тематичні основи на *-е/о-*

Однина	Множина	Двоїна
1-а ос. <i>nesq</i>	<i>nesemъ</i>	<i>nesevѣ</i>
2-а ос. <i>nesěši</i>	<i>nesete</i>	<i>neseta</i>
3-я ос. <i>nesetъ</i>	<i>nesqъ</i>	<i>nesete</i>

Тематичні дієслова з основою на -п(е/о)-

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
1-а ос. dvignq	dvignemъ	dvignevě
2-а ос. dvigneši	dvignete	dvigneta
3-я ос. dvignetъ	dvignqтъ	dvignete

Тематичні дієслова з основою на -ј(е/о)-

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
1-а ос. pišq	pišemъ	piševě
2-а ос. pišeši	pišete	pišeta
3-я ос. pišetъ	pišqтъ	pišete

Дієслова з основою на -ї-

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
1-а ос. pošq	pošimъ	pošivě
2-а ос. pošiši	pošite	pošita
3-я ос. pošiтъ	pošetъ	pošite

Атематичні дієслова

О д н и н а

1-а ос. jesmъ, jěmъ, damъ, věmъ, imamъ
 2-а ос. jesi, jěsi, dasi, vēsi, imaši
 3-я ос. jestъ, jěstъ, dastъ, věstъ, imatъ

М н о ж и н а

1-а ос. jesmъ, jěmъ, damъ, věmъ, imamъ
 2-а ос. jeste, jěste, daste, vēste, imate
 3-я ос. sqтъ, jđdětъ, dadětъ, vědětъ, imajqтъ (imqтъ)

Д в о ї н а

1-а ос. jesvě, jěvě, davě, věvě, imavě
 2-а ос. jesta, jěsta, dasta, věsta, imata
 3-я ос. jeste, jěste, daste, vēste, imate

Задньоязичні приголосні перед голосним основи *е* переходять в шиплячі (možeši, možetъ і т. п.). У дієсловах з основою на *-е/о-* наголос закріплювався на тематичному голосному. У дієсловах з основою на *-ї-* закінчення додавалося безпосередньо до основи. Суфікс основи *-ї-* виступав в усіх особах, крім 1-ої ос. одн. і 3-ої ос. мн. У зв'язку із змінами передньоязичних (*s, z, t, d*) і губних (*p, b, v, m*) приголосних кореня перед тематичним *ј* в 1-ій ос. одн. в парадигмі виникали чергування приголосних. Голосний кореня дієслів з основою на *-ї-*, що означали стан, найчастіше виступав на ступені редукції (zъgiti, kъsniti, svъtiti). У формах дієслова *jesmъ* зберігаються індоевропейські чергування, напр., прасл. *jestъ*, д.-інд. *ásti*, лат. *est*, гот. *ist* мають повний ступінь кореня, в той час як форма 3-ої ос. мн. *sqтъ* має нульовий вокалізм кореня (д.-інд. *sánti*, лат. *sunt*, гот. *sind*). У другому атематичному дієслові з кореневою основою теперішнього часу *jěmъ* (корінь **ēd-*, д.-інд. *ádmi*) був узагальнений вокалізм *ē*: *jěmъ, jěstъ* і т. д. Корінь *die-*

слова *dati* в теперішньому часі подвоювався і набував вигляду *dad-* (*damь < dadmi, dasi < dadsi*). У формах 1-ої ос. одн. і мн. основа дієслів *jěsti, dati, vědeti* закінчувалася на передньоязичний проривний приголосний основи **d** (*jěd-, dad-, věd-*), який перед наступним **-m** випадає (*jěmь, jěmь і т. д.*). У 3-ій ос. одн., 2-ій ос. мн., 2-ій—3-ій ос. дв. **d** перед наступним **t** переходить в **s**.

У 1-ої ос. дв. **d** випадало перед **v**: *jěvě, davě, věvě*. У ранній праслов'янський період корінь дієслова *jěsti* мав вигляд **ēd-*, у пізній праслов'янській мові перед **e** з'являється **j**, що зумовлювало перехід **ē** в **a** (*jědti > jěsti > jasti*).

У дієслові *imamь* особові закінчення приєднувалися до основи теперішнього часу *ima-*. У 2-ій ос. одн. на відміну від інших атематичних дієслів вживалося закінчення **-ši**.

Майбутній час

Індоевропейські форми майбутнього часу на ***-s-** або ***-əs-**, які відбиваються в індо-іранських, давньогрецькій і литовській мовах, можливо, ще існували в ранньопраслов'янський період. У процесі розвитку праслов'янської мови функції майбутнього часу переходять до форм теперішнього часу дієслів доконаного виду і аналітичних форм з дієсловами *byti, iměti, pačeti, vьčeti, хьtěti*. Залишком індоевропейських форм у старослов'янській мові, мабуть, є лише єдина засвідчена форма дієприкметника **бышаштек**, яку утворено за допомогою **-s-** від дієслівного кореня *by-* (**< *-bhū-**). Після **ū** відбувається зміна **s > х**, а перед наступним **e** суфікса ***-ent-** **х** перейшло в **š**. Оскільки форма називного відмінка **быша** закінчується на **-е**, тобто так само як форми дієприкметників з основою на **-ī-**, припускають, що це дієслово належало до четвертого класу (*byšq, byšiši і т. д.*).

У праслов'янській мові, як про це свідчать дані слов'янських мов, існувало два типи описових складених форм майбутнього часу: майбутній час перший (*futurum primum*) і майбутній час другий (*futurum exactum*). *Futurum primum* для дієслів доконаного виду виражався особовими формами теперішнього часу (*radq, pačьnq*). Для дієслів недоконаного виду форми цього часу виражалися складними описовими конструкціями (сполученням інфінітива з формами майбутнього часу дієслів *byti, iměti, pačeti, vьčeti, хьtěti*: *imamь nesti, pačьnq nesti, bьdьq nesti*). *Futurum exactum* виражався за допомогою сполучення форм майбутнього часу дієслова *byti* (*bьdьq*) з дієприкметником минулого часу відмінюваного дієслова на **-l-**:

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
1-а ос. <i>bьdьq neslь,</i> <i>-la, -lo</i>	<i>bьdemь nesli,</i> <i>-ly, -la</i>	<i>bьdevě nesla,</i> <i>-lě, -lě</i>
2-а ос. <i>bьdєši</i>	<i>bьdete</i>	<i>bьdeta</i>
3-я ос. <i>bьdєть</i>	<i>bьdьtь</i>	<i>bьdete</i>

Майбутній час дієслова *byti* виражався формами іншого дієслова (*bqđq*, *bqdeši* і т. д.), які мали особові закінчення тематичних дієслів з основою на *-e/o-*. Дієслово *pačeti* утворювало форми теперішнього часу на зразок дієслів з основою на *-n(e/o)-*. Більшість форм теперішнього часу дієслова *hotěti* мала основу на *-j(e/o)-*: *hotjǫ*, *hotješi*, *hotjetě*, *hotjevě*, *hotjeta*, *hotjete*. Але форма 3-ої ос. мн. була утворена за аналогією до форм дієслів з основою на *-t-*: *hotetě*.

Минулі часи

У праслов'янській мові були прості минулі часи (аорист, імперфект) і складені (перфект, давноминулий час). Форми аориста мали значення минулого часу нетривалого виду. Для вираження дії з відтінком тривалості в праслов'янській мові вживалися форми імперфекта. Перфект виражав дію в минулому, яка мала відношення до моменту мовлення. Давноминулий час означав дію в минулому, що відбулася раніше, ніж інша також минула дія.

Аорист

Праслов'янська мова втратила індоєвропейський тематичний аорист із подвоєнням (пор. д.-інд. *apartat*, гр. *πέλειπον*) і атематичний кореневий аорист (д.-інд. *adām*, *adāh*, *adāt* і т. д.). Збереглися тематичний кореневий і сигматичний аорист з формантом *-s-*. Форми тематичного кореневого аориста (асигматичного, безсуфіксного) утворювалися від тематичних дієслів з основою на *-n(e/o)-*, від дієслів, корінь яких закінчувався на приголосний, та від дієслів з носовим інфіксом типу *sedq*, *legq*. У праслов'янських аористах об'єднуються аористні утворення і старі імперфектні форми.

Тематичний кореневий аорист утворювався шляхом додавання до основи інфінітива тематичного голосного *-e/o-* і вторинних закінчень (*mogom > *могъ*, *moges > *може*, *moget > *може*). Форми тематичного кореневого аориста відрізнялися від форм сигматичного аориста у 3-ій ос. мн., яка закінчувалася на *-q*. Тематичний кореневий аорист утворювався від дієслів з основою на *-e/o-*, якщо основа інфінітива, що дорівнювала кореню, закінчувалася на приголосний (*mog-ti*, аор. *могъ*). Але форми тематичного кореневого аориста не могли утворюватися від дієслів з *e* в корені (*nesti*, *vesti*). Тематичний кореневий аорист міг утворюватися також від дієслів з основою на *-n(e/o)-*, які при цьому втрачали суфікс основи (напр., одн. *dvigъ*, *dviže*, *dviže*, мн. *dvigomъ*, *dvižete*, *dvigq*).

У формах тематичного кореневого аориста між кінцевим приголосним кореня і особовим закінченням у формах 1-ої ос. мн. і дв. вставлявся голосний *-o-* (*-omъ*, *-ově*), а в формах 2-ої ос. мн. і 2-ої — 3-ої ос. дв. — голосний *-e-* (*-ete*, *-eta*). Особові форми тематичного кореневого аориста були паралельні формам одного з імперфектів давньогрецької мови (1-а ос. одн. *ἔφερον*) та імперфекта давньоіндій-

ської мови (1-а ос. abharam). У деяких дієсловах доконаного виду форми тематичного кореневого аориста є старими імперфектами (idъ, lězъ, jadъ, radъ, -kradъ, vьgъ, -tгeсъ). Залишком старовинної перфектної форми була форма тематичного кореневого аориста погъ.

Поряд з формами тематичного кореневого аориста праслов'янській мові були відомі утворення сигматичного аориста, в яких ознакою форми аориста було -s, що виступало між основою та вторинним закінченням. В індоєвропейській прамові в кореневому складі сигматичного аориста мало місце хитання між ступенем подовження і ступенем редукції; перший мав місце в формах однини, другий в формах множини і двоїни активного стану, а також у формах середнього стану. У праслов'янській мові в утвореннях аориста з подовженням кореневого голосного це подовження проведено в усіх особах.

Сигматичний аорист в індоєвропейській і праслов'янській мовах мав два різновиди: 1) аорист з атематичним -s (д.-інд. abhārásam), 2) аорист з тематичним -s- // -so // se- (д.-інд. adikśāma 1-а ос. мн., гр. ἔωραφε 3-я ос. одн.). У праслов'янській мові між цими типами відбулося зближення, деякі форми зникають і замінюються формами тематичного кореневого аориста.

Суфікс -s- зберігався в формах після проривних губних і зубних і після фрикативних свистячих (grebq, grěsъ; vedq, věsъ; nesq, něsъ; vezq, věsъ). Після задньоязичних рефлексів старих -r, -i, -u, а також після рефлексу -s- у позиції після голосного, суфікс -s- фонетично переходив у -x // š-. При додаванні суфікса аориста до кореня перший приголосний цього сполучення асимілюється і зливається з наступним s, а передуючий йому кореневий голосний подовжується (*tekxъ > gěxъ, ст.-сл. рѣхъ; *vedsъ > věsъ, ст.-сл. вѣсъ; *grebsъ > grěsъ, ст.-сл. грѣсъ). У 2-ій — 3-ій особах одн. виступає чиста дієслівна основа, а після рівного основи кореня на приголосний вживається голосний e (gece, vede, bode, grebe). Форми аориста з атематичним -s- засвідчені в старослов'янській мові лише для 2-ої і 3-ої ос. дв., та мн.

Форми сигматичного аориста з тематичним суфіксом -so- виступають в 1-ій ос. одн., дв. і мн. від дієслів, які в 2-ій і 3-ій ос. дв. і мн. мають форми з атематичним -s- (věsъ < vědsom 1-а ос. одн., věsomъ < vēdsom 1-а ос. мн., věsově < vědsově 1-а ос. дв.).

У праслов'янській мові виник новий, третій тип аориста, форми якого утворюються за допомогою суфікса -os- від дієслів з коренем на приголосний (idoxъ, padoxъ, dvіgoxъ, vedoxъ, rekoxъ).

Відмінювання аориста такого типу збігалось з відмінюванням інших типів сигматичного аориста (padoxъ, pade, pade, padoxomъ, padoste, padoše). За аналогією до форм 2-ої і 3-ої осіб однини утворювалися форми 1-ої ос. одн. типу padexъ, nesexъ.

У парадигмі аориста на -охъ, -ехъ у формі двоїни і множини суфікс -os- з'являється у вигляді -oso-, в формах 2-ої і 3-ої ос. дв. і мн. суфікс -o- виступає без тематичного -o-. Під впливом інших аорист-

них утворень ознака аориста *-s-* з'являється у вигляді *-x-* в усіх особах, крім 2-ої ос. мн. і 2-ої — 3-ої ос. дв., де *s* зберігається і в інших типах аориста (*vedoxъ < vedosom*, *vedoxomъ < vedosomъ*, *vedoxově < vedosově*, але *vedošę < vedoxъnt*, *vedoste*, *vedosta*).

У дієсловах з основою, яка дорівнює кореню і закінчується на приголосний, у формах усіх трьох типів сигматичного аориста форми 2-ої та 3-ої осіб однини збігаються, можливо, під впливом форм тематичного кореневого аориста або імперфекта. Форми 2-ої і 3-ої осіб однини дієслів *біхъ*, *кгухъ*, *плухъ*, *дахъ* з'являються у вигляді *бі*, *кгу*, *плу*, *да*. Такі утворення можуть розглядатися як аористні утворення несигматичного типу (*das*, *dat*). Поряд з формами *da*, *бі*, *клє* і т. ін. існували форми із суфіксом *-тъ*, якому передував *-s-* (*dastъ*, *jěstъ*, *bystъ*, *bitъ*, *klětъ*, *pitъ* і т. п.).

Тематичний кореневий аорист

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
1-а ос. могъ	mogomъ	mogově
2-а ос. може	možete	možeta
3-я ос. може	mogq	možete

Сигматичний аорист на *-охъ/-ехъ*

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
1-а ос. несохъ	nesoxomъ	nesoxově
2-а ос. nese	nesoste	nesosta
3-я ос. nese	nesošę	nesoste

О д н и н а

- 1-а ос. дахъ, бухъ, vědēхъ, jěсъ
 2-а ос. da (dastъ), by (bystъ), vědē, jě (jěстъ)
 3-я ос. da (dastъ), by (bystъ), vědē, jě (jěстъ)

М н о ж и н а

- 1-а ос. daxomъ, byxomъ, vědēxomъ, jěsomъ
 2-а ос. daste, byste, vědēste, jěste
 3-я ос. dašę, byšę, vědēšę, jěšę

Д в о ї н а

- 1-а ос. daxově, byxově, vědēxově, jěsově
 2-а ос. dasta, bysta, vědēsta, jěsta
 3-я ос. daste, byste, vědēste, jěste

Імперфект

Давній індоєвропейський імперфект (пор. д.-інд. *ábharat*, гр. *ἔφερε*) у праслов'янській мові зник. У деяких дієсловах форми ставинного імперфекта повинні були збігтися з формами тематичного кореневого аориста (пор. аор. *могъ* і імперфект **могъ*, гот. *mag*) у зв'язку з тим, що форми теперішнього часу і аориста мали суфікс

-о-, -е-. На праслов'янському ґрунті створюються нові форми імперфекта, питання про походження яких лишається нерозв'язаним. Найбільш вірогідним є припущення, що другою складовою частиною форм імперфекта є самостійні форми дієслова *byti*, перед якими виступає елемент *-ea-* або *-a-*. Деякі вчені вбачали в формах імперфекта різновид сигматичного аориста. Форми імперфекта, як і аориста, утворювалися від основи інфінітива за допомогою вторинних закінчень. Форми імперфекта від непохідних дієслів з основами теперішнього часу на *-e/o-* і *-ne/o-* мали суфікс *-eax-*, якщо в корені був голосний *-e/o-* (*neseaxъ*, *požeaxъ* < *mogēaxъ*). Якщо голосний кореня був на ступені редукції, то суфікс мав вигляд *-aaxъ* (*bъgaaxъ*, *žьdaaxъ*). Дієслова з основою теперішнього часу та інфінітива на *-ī-*, які мали в 1-ій ос. одн. основу на *-jo-*, перед *-eaxъ* діставали *j* (*molīeaxъ* > *moljaaxъ*).

Існувало два типи імперфектних форм дієслова *byti*. Поряд з формою *běaxъ*, *běaše*, *běaše*, *běaxomъ*, *běašete* (*běaste*), *běaxq*, *běaxově*, *běašeta* (*běašta*), *běašete* (*běaste*) вживалася форма, що мала значення імперфекта, але відмінювалася на зразок аориста: *běxъ*, *bě*, *bě*, *běxomъ*, *běste*, *běše*, *běxově*, *běsta*, *běste*. Імперфект дієслів з основами на *-a-* і *-e-* закінчується на *-axъ* (*dělaaxъ*, *viděaxъ*). Деякі дієслова, що мали основу на *-ā-* лише в інфінітиві, могли утворювати форми імперфекта від основи теперішнього часу (*zověaxъ* поряд з *zъvaaxъ*).

О д н и н а

1-а ос. *nesěaxъ*, *въgaaxъ*, *moljaaxъ*
 2-а ос. *nesěaše*, *въgaāše*, *moljaaše*
 3-я ос. *nesěaše*, *въgaāše*, *moljaaše*

М н о ж и н а

1-а ос. <i>nesěaxomъ</i> ,	<i>въgaaxomъ</i> ,	<i>moljaaxomъ</i>
2-а ос. <i>nesěašete</i> ,	<i>въgaāšete</i> ,	<i>moljaašete</i>
3-я ос. <i>nesěaxq</i> ,	<i>въgaaxq</i> ,	<i>moljaaxq</i>

Д в о ї н а

1-а ос. <i>nesěaxově</i> ,	<i>въgaaxově</i> ,	<i>moljaaxově</i>
2-а ос. <i>nesěašeta</i> ,	<i>въgaāšeta</i> ,	<i>moljaašeta</i>
3-я ос. <i>nesěašete</i> ,	<i>въgaāšete</i> ,	<i>moljaašete</i>

Перфект

Форми індоєвропейського перфекта, залишком яких є засвідчена в старослов'янській мові форма **вѣдѣ** (< *vědě*) із закінченням 1-ої ос. одн. середнього стану *-ě*, що походить від індоєвропейського **-ai* (пор. д.-інд. *tutudē*, лат. *tutudī*), були в процесі розвитку праслов'янської мови замінені сполученням особових форм теперішнього часу дієслова *byti* з формами активного дієприкметника *mi-*

нулого часу на -І-, рід і число якого залежали від роду і числа іменника, до якого відносилася дана складна перфектна форма. Наприклад:

О д н и н а				М н о ж и н а			
1-а ос.	jesmъ	neslъ,	-la, -lo	jesmъ	nesli,	-ly, -la	
2-а ос.	jesi	neslъ,	-la, -lo	jeste	nesli,	-ly, -la	
3-я ос.	jestъ	neslъ,	-la, -lo	sqъ	nesli,	-ly, -la	

Д в о ї н а

1-а ос.	jesvě	nesla,	-lě,	-lě
2-а ос.	jesta	nesla,	-lě,	-lě
3-я ос.	jestě	nesla,	-lě,	-lě

Давноминулий час

Давноминулий час у праслов'янській мові утворювався за допомогою активного дієприкметника минулого часу на -І- відмінюваного дієслова і особових форм імперфекта або аориста дієслова *byti*. Наприклад:

О д н и н а			
1-а ос.	běaxъ (běxъ)	neslъ,	-la, -lo
2-а ос.	běaše (bě)	neslъ,	-la, -lo
3-я ос.	běaše (bě)	neslъ,	-la, -lo

М н о ж и н а

1-а ос.	běaxomъ (běxomъ)	nesli,	-ly, -la
2-а ос.	běašete (běšte)	nesli,	-ly, -la
3-я ос.	běaxъ (běše)	nesli,	-ly, -la

Д в о ї н а

1-а ос.	běaxově (běxově)	nesla,	-lě,	-lě
2-а ос.	běašeta (běšta)	nesla,	-lě,	-lě
3-я ос.	běašete (běšte)	nesla,	-lě,	-lě

Умовний спосіб

Старовинні індоєвропейські форми кон'юнктива в праслов'янській мові не збереглися. Залишком цих форм є, можливо, старослов'янська форма 3-ої ос. мн. дієслова *byti* (**бѣждѣ**). Замість старих форм кон'юнктива ввійшли в ужиток описові складені форми, які утворювалися шляхом сполучення форм *bimъ*, *bi*, *bi*, *bimъ*, *biste*, *bq*, *bivě*, *bista*, *biste* з активним дієприкметником минулого часу на -І-. Крім того, вживався також описовий зворот, у якому дієслово *byti* виступало в формах аориста (*бухъ*, *by*, *by*, *бухомъ*, *byste*, *буšє*, *буховě*, *bysta*, *byste*).

О д н и н а

1-а ос.	bimъ, бухъ	neslъ,	-la,	-lo
2-а ос.	bi, by	neslъ,	-la,	-lo
3-я ос.	bi, by	neslъ,	-la,	-lo

Множина

1-а ос. bimъ, buxomъ	nesli,	-ly,	-la
2-а ос. biste, byste	nesli,	-ly,	-la
3-я ос. bq, byše	nesli,	-ly,	-la

Двоїна

1-а ос. bivě, buxově	nesla,	-lě,	-lě
2-а ос. bista, bysta	nesla,	-lě,	-lě
3-я ос. biste, byste	nesla,	-lě,	-lě

Наказовий спосіб

Праслов'янські форми наказового способу походять від форм індоєвропейського оптатива (бажального способу), що утворювався за допомогою форманта *-iē- // -iīē- // -ī- та вторинних закінчень.

У формах 2-ої і 3-ої осіб однини -oi-, що виникло внаслідок сполучення суфікса основи з формантом оптатива, переходить в ī. У двоїні та множині -oi- змінюється в -ě- перед закінченнями -vě, -ta, -mъ, -te, у зв'язку з чим форми наказового способу закінчуються на -ěmъ, -ěte, -ěvě, -ěta, а відпадиння кінцевих приголосних викликає виникнення форм 2-ої і 3-ої ос. одн. на -i (< -oi): vedi (< *vedois), vedi (< *vedoit), veděmъ (< *vedoimon), veděte (< *vedoites), veděvě (< *vedoives), veděta (< *vedoitās). У формах тематичних дієслів з основою на -je/o- після j відбувається зміна ě в i (znaji, znajimъ, znajite, znajivě, znajita).

Атематичні дієслова dati, věděti, jěsti, ěsti утворювали форми 2-ої і 3-ої осіб однини за допомогою -jъ, яке додавалося до кореня дієслова і могло бути продовженням індоєвропейського форманта бажального способу -iē- і особових вторинних закінчень. Форми двоїни та множини закінчувалися на -imъ, -ite, -ivě, -ita. У старослов'янській мові в 2-ій і 3-ій ос. одн. виступало закінчення -žď; на думку деяких дослідників, воно відбиває індоєвропейське -dhi, але це не узгоджується з наявністю в польській мові форм wiedz, jedz. Сполучення -žď пояснюється також з -iē-, що за аналогією могло дати -žď.

Наголос у формах наказового способу не відрізнявся від наголосу форм теперішнього часу. В атематичних дієсловах у формах двоїни та множини наголос падав на -i-. Для вираження значення наказового способу в 3-ій ос. мн. і дв. служили аналітичні форми, які утворювалися шляхом додавання частки до відповідної форми теперішнього часу.

Однина

2-а—3-я ос. vedi, dvigni, znaji, piši, bqdi, vedjъ, jědjъ, dadjъ.

Множина

1-а ос. veděmъ, dvigněmъ, znajimъ, pišimъ, bqđěmъ, vědimъ, jědimъ, dadimъ.
2-а ос. veděte, dvigněte, znajite, pišite, bqđěte, věđite, jěđite, dadite.

Двоїна

1-а ос. veděvě, dvigněvě, znajivě, pišivě, bōděvě, vědivě, jědivě, dadivě.

2-а ос. veděta, dvigněta, znajita, pišita, bōděta, vědita, jědita, dadita.

Зміни праслов'янської системи дієвідмінювання в окремих слов'янських мовах

У процесі розвитку слов'янських мов система дієвідмінювання зазнала значних змін, які були зумовлені фонетичними причинами і дією аналогії з боку найчастіше вживаних дієслів.

В усіх мовах відбувся перерозподіл дієслів за типами дієвідмінювання, утворилися нові дієвідміни, змінилася кількість їх типів. Однак у сучасних слов'янських мовах простежуються також сліди старого групування за класами. Зокрема, чимало рис архаїчного дієвідмінювання збереглося в дієсловах, які належали в праслов'янській мові до класу атематичних дієслів.

Так, у чеській, словацькій, польській, сербо-хорватській, болгарській, словенській, македонській мовах встановлюються три класи дієслів з основами на *-e(o)-*, *-i-*, *-a-*. У чеській мові в класі дієслів на *-i-* об'єднані дієслова з *-i-* праслов'янського походження і з *-i-*, яке виникло на чеському ґрунті внаслідок стягнення і звуження *-ěje-* і *-iaje-*. Характер *-i-*основи виступає тут в усіх особах однини і множини, крім 3-ої ос. мн., де дієслова з колишнім *-ěje-*, *-jaje-* виявляють *-eji-*. Клас дієслів на *-a-* утворюється в чеській, польській, верхньолужицькій, нижньолужицькій, болгарській, сербо-хорватській і словенській мовах внаслідок стягнення *-aje-*.

У східнослов'янських мовах тематичні дієслова з основою на *-e/o-*, *-n(e/o)-*, *-j(e/o)-* об'єдналися в одному типі дієвідмінювання. Другий тип дієвідмінювання охоплює тематичні дієслова з основою на *-i-*. Перша дієвідміна характеризується такими закінченнями 3-ої ос. мн.: рос. *-ут*, *-ют*, укр. *-уть*, *-ють*, білор. *-уць*, *-юць*. Дієслова другої дієвідміни мають в 3-ій ос. мн. закінчення: укр. *-ать*, *-ять*, рос. *-ат*, *-ят*, білор. *-аць*, *-яць*.

Атематичні дієслова в усіх слов'янських мовах становлять окрему групу, але їх колишні особливості зберігаються не всюди в однаковій мірі.

Активний стан

Дійсний спосіб

Теперішній час

У 1-ій ос. одн. відбувається вплив відмінювання атематичних дієслів на відмінювання тематичних у західнослов'янських мовах (п. *znam*, *umím*, *smím*, ч. *dělám*, *umím*, *smím*, словац. *nesem*, *vo-lám*). Це явище спостерігається також у південно-західних закар-

патських говорах, у говорі галицьких лемків. У деяких мовах (словацька, нижньолужицька, сербо-хорватська, македонська, словенська, деякі польські і чеські говори) особове закінчення 1-ої ос. одн. атематичної дієвідміни поширюється на всі класи дієслів. У чеській, полабській, болгарській, верхньолужицькій, польській мовах закінчення **-m** вживається в дієсловах з основою на нове **-a** (< **-aje**). У чеській мові **-m** поширюється на дієслова з основою на **-i** і **-ěje**. У польській мові особове закінчення **-m** засвоєне дієсловами з основою на **-e** (< **-ěje**). Праслов'янське особове закінчення 1-ої ос. одн. тематичних дієслів **-q** відбито в східнослов'янських мовах як **-у**, в польській як **-е**, у кашубському діалекті і в полабській мові як **-а**, у чеській як **-и** і **-і** (< **-и**) в дієсловах з основою на **-e/o**, у болгарській мові як **-ъ** (**-а**, **-я**).

В атематичних дієсловах у східнослов'янських мовах виявляється тенденція до відмирання закінчення **-m** (< **-mъ**), яке зберігається лише в дієсловах *дати*, *їсти* (укр. *дам*, *їм*; рос. *дам*, *ем*; білор. *дам*, *ем*). В українській мові це закінчення мають також дієслова на **-вісти** з префіксами (*розповім*, *відповім*).

Подвоєння кореня дієслова *dati* (що відбувалося в праслов'янській мові) відображається в сучасних сербо-хорватській, болгарській, македонській мовах (ст.-сл. **ДАДАТЪ**, с.-х. *dađem*, *dađeš*, болг. *дадѐм*, макед. *дадем*).

Західнослов'янські та південнослов'янські мови зберегли закінчення 1-ої ос. одн. **-mъ** (ч. *dam*, болг. *дам*, макед. *дадам*, с.-х. *дадем*).

У закінченні 2-ої ос. одн. тематичних дієслів (**-ši**) в усіх слов'янських мовах відбувається редукція кінцевого ненаголошеного **i**: укр. *несеш*, рос. *несёшь*, білор. *нясеш*, п. *piesiesz*, ч. *peseš*, словац. *pesieš* (*peseš*), болг. *несеш*, с.-х. *нѣсеш*, макед. *носиш*.

Закінчення 2-ої ос. одн. **-si** зберігається у формах атематичних дієслів української та білоруської мов, у західно- та південнослов'янських мовах це закінчення збережено лише в дієслові *бути* (укр. *даси*, *їси*; білор. *дасі*, *ясі*; ч. *jsi*; словац. *si*; словен. *si*; болг. *си*; с.-х. *jěси*, *си*, в.-луж. *су*, н.-луж. *су*, каш. *jes*).

У більшості слов'янських мов закінчення 3-ої ос. одн. **-тъ**, (**-tъ**) відпадає в усіх класах дієслів (ч. *pese*, словац. *piesie*, п. *pesie*, болг. *несе*, с.-х. *нѣсе*, словен. *pése*, макед. *носи*). У чеській, польській, в говорах словенської та сербо-хорватської мов закінчення 3-ої ос. одн. зберігається в формах дієслова *бути* (п. *jest*, ч. *jest*, словен. *jest*, с.-х. *jěst*, але також *је*, каш. *је*). У говорах української (південно-західні і деякі північні), білоруської та македонської мов, у російській мові вживається **-т** (рос. *ходит*, *носит*; укр. діал. *сivat*, *робит*, *ходить*; білор. діал. *робіт*, *ходзіт*), у літературній українській та білоруській мовах виступає **-ть** (укр. *хвалить*, білор. *хваляць*).

У тих мовах, в яких форми 1-ої ос. однини відрізняються від форм множини, в 1-ій ос. мн. збереглося **-m** (< **-mъ**): болг. мн. *несѐм*—одн.

несу, рос. мн. *несём* — одн. *несу*. У зв'язку з занепадом кінцевих зредукованих **ь** і **ъ** і внаслідок збігу флексій 1-ої ос. одн. і 1-ої ос. мн. в атематичних дієсловах і в тих тематичних, на які поширилося вживання закінчення 1-ої ос. одн. **-тъ**, в інших мовах набувають поширення форми з закінченнями **-то**, **-те**, **-ту**. Закінчення **-то** вживається в атематичних дієсловах білоруської та сербо-хорватської мов (білор. *дамо*, с.-х. *да́мо*, *је́мо*), в усіх класах дієслів української, словенської мов (укр. *несемо*, словен. *pesémo*), у словацьких, білоруських, болгарських, македонських діалектах.

Під впливом форм 2-ої ос. мн. і 1-ої ос. дв. у чеській, болгарській, словацькій, македонській, давньоруській, полабській мовах, в українських закарпатських діалектах, у східних говірках нижньолужицької мови закріпилося закінчення **-те** (< прасл. **-te**): укр. діал. *несеме*, *маме*, *ходіме*, ч. *peseme*, словац. *pesieme*, болг. *несеме*, макед. *носиме*, давньор. *несеме*. Закінчення **-ту**, яке може відображати старовинне **-тъ**, що зазнало змін перед наступним **ј**, було узагальнене під впливом займенника «ми» у старослов'янській, давньоруській, польській, старочеській, верхньо- і нижньолужицькій мовах (ст.-сл. *несѣмы*, давньор. *несемы*, п. *piesiemy*, каш. *ńesemə* (**-mə** < **-tu**), в.-луж. *pjesemy*, н.-луж. *pjasomy*). У західних говірках нижньолужицької мови форма 1-ої ос. мн. має закінчення **-тб**, яке виникло внаслідок фонетичної зміни **-ту** (**у** > **о** після губних приголосних перед наступним **ј**).

Праслов'янське закінчення 2-ої ос. мн. **-те** збереглося в українській, російській, чеській, словацькій, полабській, болгарській, сербо-хорватській, македонській, словенській мовах. Внаслідок фонетичних змін виникають п. **-će**, в.-луж. **-će** (діал. **-ćo**), н.-луж. **-šo** (**še** < **će** < **te**), білор. **-це**.

У 3-ій ос. мн. в переважній більшості слов'янських мов (чеська, польська, словацька, верхньо- і нижньолужицька, сербо-хорватська, словенська) мало місце відпадиння **-тъ** (**-tъ**). Зберігається **-тъ** в східнослов'янських, а також у болгарській і македонській мовах (укр. *носять*, білор. *носяць*, рос. *носят*, болг. *носят*, макед. *носят*). За аналогією до форм тематичних дієслів у деяких мовах (наприклад, у російській та сербо-хорватській) виникають нові форми атематичних дієслів (укр. *дадуть*, рос. *дадут*, білор. *дадуць*, с.-х. *да́дѹ*).

Форми двоїни в дієвідмінюванні більшості слов'янських мов зникли. Як окрема дієслівна категорія двоїна властива словенській, верхньолужицькій і нижньолужицькій мовам і кашубським говорам.

У давньоруській мові двоїна починає відмирати з XIII ст., у чеській мові зберігається у пам'ятках XVI ст.

У старочеській, верхньолужицькій і нижньолужицькій мовах, кашубському діалекті польської мови, в говорах словенської закінчення 1-ої ос. дв. **-va**, що, очевидно, виникло під впливом форм двоїни іменників і прикметників чоловічого і середнього роду, можливо, під впливом множини, замінюється закінченням з елементом

-m (словен. -**ma**, каш. -**ma**, в.-луж. -**moj**, н.-луж. -**mej**). Але в деяких говірках верхньолужицької мови зустрічається -**wi** (чол. рід), -**wje** (жін. і сер. рід), що відповідає старослов'янському -**ѡѣ** (яке також виникло під впливом форми особового займенника).

Праслов'янське закінчення 2-ої ос. дв. -**ta** спостерігається в усіх слов'янських мовах, які зберігають форми двоїни (словен. -**ta**, -**te**; в.-луж. -**taj**, -**tej**; н.-луж. -**tej**).

Закінчення 3-ої ос. дв. -**te** в старослов'янській мові витісняється закінченням -**ta**. Це ж закінчення мають старочеська, старосербська, словенська, верхньолужицька мови. Під впливом іменників і займенників особові дієслівні закінчення в деяких слов'янських мовах почали розрізнятися залежно від значень граматичного роду. Так, для 2-ої і 3-ої осіб жіночого і середнього роду двоїни у словенській мові вживається закінчення -**tě**, закінчення -**ta** служить для позначення чоловічого роду, у верхньолужицькій мові вживається -**taj** для 2-ої та 3-ої осіб двоїни чоловічого роду, -**tej** для 2-ої і 3-ої осіб двоїни жіночого і середнього роду.

Досить своєрідним був розвиток відмінювання дієслова *бути* в польській мові, де форми *jeśm, jeś, jeśmy, jesteście* вийшли з ужитку і замінилися формами, утвореними від основи 3-ої ос. одн. із закінченням -**em, -eś** і т. д. (*jestem, jesteś, jesteśmy, jesteście*).

Майбутній час

Майбутній час дієслів доконаного виду в східно- і західнослов'янських мовах передається особовими формами теперішнього часу. У південнослов'янських мовах цей засіб вийшов з ужитку. Для утворення форм майбутнього часу дієслів недоконаного виду в різних слов'янських мовах використовуються особові форми допоміжних дієслів *бути, хотіти, імѣти* в сполученні з інфінітивом або дієприкметником відмінюваного дієслова. У південно-західних українських, західних білоруських говірках, російських пам'ятках до XVI ст., старочеській, польській, словенській мовах, сербо-хорватській мові для дієслів недоконаного виду зберігається форма теперішнього часу дієслова *бути* з дієприкметником на -**l-** (укр. діал. *буду ходив*, білор. діал. *буду хадзіл*, ст.-ч. *psal budu*, п. *będę chodził*, словен. *hodil bom*, с.-х. *бўдѣм хѣдио*).

Інфінітив відмінюваного дієслова з особовими формами дієслова *бути* вживається в українській, російській, білоруській, чеській, словацькій, польській, верхньо- і нижньолужицькій мовах (укр. *буду писати*, рос. *буду писать*, білор. *буду пісаць*, ч. *budu psáti*, словац. *budem písat'*, в.-луж. *budu pisać*, п. *będę pisać*). Сполучення форми неозначеного способу з особовими формами теперішнього часу дієслова *бути* вживалося в значенні майбутнього часу в старосербській літературній мові і зустрічається в сучасних діалектах сербо-хорватської мови.

Вживання конструкцій з дієсловом *хотѣти* мало місце в старослов'янській і старословенській мовах і набуло поширення в чеській мові, говірках словацької мови, полабській, сербо-хорватській, болгарській, македонській мовах (ч. *chcu pěstí*, полаб. *jos są rícať*, словен. *hočem posíti*, с.-х. *jā ħu ħdсити*, словац. *ja chcu posít'*).

У болгарській мові особові форми допоміжного дієслова замінюються незмінною часткою *ще*, а в македонській — *ке*. Ці частки ведуть походження від форм 3-ої ос. одн. дієслова *хотѣти*, а замість неозначеної форми входять в ужиток особові форми теперішнього часу основного дієслова (болг. *ще нося, носиш, носи, носим, носите, нѣсят*, макед. *ке носам, носиш, носи, носиме, носите, носат*).

У старослов'янській, старочеській, старословацькій, старосербській, старословенській, давньоруській, полабській мовах були поширені конструкції, в яких теперішній час дієслова імѣти сполучався з інфінітивом (полаб. *tāi mos jest* «ти їстимеш», давньор. *писа-ти иму*, ст.-с.-х. *piti imam*, ст.-ч. *jmam psāti*). Ці конструкції знайшли відображення в сучасних українській та білоруській мовах (укр. *писатиму*, білор. діал. *пісацьму*). У болгарській і македонській мовах замість інфінітива в таких конструкціях вживається форма теперішнього часу відмінюваного дієслова (болг. *има да пиша*, макед. *има да пишам*). Синтетичні форми ввійшли в ужиток в українській та частково в білоруській літературних мовах.

Минулі часи

Аорист

Праслов'янський тематичний кореневий аорист, який був ще продуктивним у старослов'янській мові, поступово занепадає. У деяких слов'янських мовах (старочеська, старословацька, староболгарська, старосербо-хорватська) деякий час зберігалися залишки його форм (можливо, іноді під впливом старослов'янської мови). У ранній період відокремленого розвитку слов'янських мов відбувається процес поширення аористів на *-охъ*, *-ехъ* (*vedохъ*, *nesохъ*) і витіснення ними аориста на *-съ*. Форми на *-охъ* поширилися в старослов'янській, давньоруській, південнослов'янських мовах (сербо-хорватська, болгарська, старословенська), в той час як у західнослов'янських мовах (старочеська, старопольська, старословацька, верхньолужицька, нижньолужицька) стали вживатися форми на *-ехъ*. Аорист вийшов з ужитку і був замінений формами перфекта в усіх східнослов'янських, чеській, польській, словацькій, словенській мовах і в говірках сербо-хорватської мови. У верхньолужицькій, нижньолужицькій, болгарській, македонській, сербо-хорватській мовах збереглися форми сигматичного аориста (одн. в.-луж. *donjesech*, *donjese*, *donjese*; н.-луж. *donjasech*, *donjase*, *donjase*; болг. *носѣх*, *носѣ*, *носѣ*; мак. *износив*, *износи*, *износи*; с.-х. *ħдсих*, *ħдси*, *ħдси*; мн. в.-луж. *donjesechmy*, *donjeseše*, *donjesechu*; н.-луж. *do-*

пjasechmy, donjasešéo, donjasechu; болг. *носíхме, носíхте, носíха*, макед. *износивме, износивте, износија*; с.-х. *ндсисмо, ндсисте, ндсише*; дв. в.-луж. *donjesechmój, donjeseštaj, donjeseštaj*; н.-луж. *donjasechmej, donjaseštej, donjaseštej*). В усіх цих мовах простежується взаємодія форм аориста та імперфекта.

В українській мові аорист ще зустрічається зрідка в пам'ятках XVII—XVIII ст. і в сучасних діалектних формах 1-ої ос. одн. і 2-ої ос. мн. дієслова *byti* (*просив бих*).

У верхньолужицькій, нижньолужицькій, болгарській мовах закінчення 3-ої ос. мн. запозичено з форм імперфекта (болг. *-ха*; в.-луж., н.-луж. *-chu*), можливо, у зв'язку з тенденцією до диференціації форм 2-ої і 3-ої ос. одн. імперфекта і 3-ої ос. мн. аориста (3-я ос. мн. аориста болг. *-ша* < *-xet*, закінчення *-ше* зберігається в говорах, н.-луж. *-še* < *-še*, форми 3-ої ос. мн. аориста на *-ше* засвідчені в давньоруських пам'ятках). У старочеській і давньоруській мовах також зустрічаються поодинокі випадки вживання в 3-ій ос. мн. аористними формами закінчення імперфекта.

В усіх слов'янських мовах у 1-ій ос. мн. між формантом аориста і закінченням випадає голосний (болг. *-хме*; с.-х. *-смо*; в.-луж., н.-луж. *-chmy*). Болгарські та македонські закінчення 1-ої ос. мн. *-хме, -вме* могли закріпитися під впливом форм 2-ої ос. мн. (*-хте, -вте*). У сербо-хорватській мові в 1-ій ос. мн. *х > с* (*-смо*), певно, за аналогією до форми 2-ої ос. мн. (*-кре*). Випадіння *е* в формах закінчень 2-ої ос. мн. (прасл. *-šete*, в.-луж. *-šće*, н.-луж. *-šćo*, болг. *-хте*, макед. *-вте*, с.-х. *-кре*) могло бути зумовлене дією аналогії з боку форм аориста на *-ste*. Закінчення 2-ої і 3-ої ос. дв. у верхньолужицькій і нижньолужицькій мовах (в.-луж. *-štaj*, н.-луж. *-štej*) походять від праслов'янського закінчення імперфекта *-šeta*, змінюючись за аналогією до закінчень 1-ої ос. дв. (в.-луж. *-chmój*, н.-луж. *-chmej*). У 1-ій ос. дв. закінчення н.-луж. *-chmej* і в.-луж. *-chmój* утворилися за аналогією до форм називного відмінка двоїни особового займенника *теј, тој* (у діалектах фіксуються давні форми на *-chwi, -chowě*).

Форми аориста в усіх слов'янських мовах утворюються від основи інфінітива дієслів доконаного виду. Але в болгарській і сербо-хорватській мовах дієслова недоконаного виду також можуть мати форми аориста.

У сербо-хорватській, верхньолужицькій, нижньолужицькій мовах дієслова з основою на *-н(е/о)-* при утворенні форм аориста можуть втрачати основотворчий суфікс (с.-х. *дйгох — дйгнух, тргох — тргнух*; н.-луж. *pažoch*; в.-луж. *padžech*).

Імперфект

Змішування форм аориста та імперфекта значною мірою зумовлювало і прискорювало занепад форм обох часів у слов'янських мовах, що був пов'язаний з розвитком видотворчої системи слов'ян-

ського дієслова. Інтенсивна взаємодія форм простих минулих часів могла бути результатом повної омонімії форм імперфекта і аориста багатьох дієслів внаслідок стягнення голосних у формах імперфекта. Вплив аориста на імперфект простежується ще в старослов'янській і давньоруській мовах, де закінчення 2-ої і 3-ої ос. дв. і мн. імперфекта **-шета, -шете** замінювалися закінченнями аориста **-ста, -сте**.

У давньоруській мові імперфект рано виходить з ужитку і в пам'ятках після XIV ст. вже не зустрічається. У сучасних українській, російській, білоруській, польській, чеській, словацькій, словенській мовах функції простих минулих часів виконують форми, що походять від форм праслов'янського перфекта.

Імперфект зберігся лише в південнослов'янських (болгарська, македонська, сербо-хорватська, діалекти словенської), у верхньолужицькій і нижньолужицькій мовах (одн. в.-луж. *pjesech, pjesese, pjesese*; н.-луж. *pjasech, pjasešo, pjasešo*; болг. *нóсех, нóсеше, нóсеше*; макед. *носев, носеше, носеше*; с.-х. *нѣшѣх, нѣшѣше, нѣшѣше*; мн. в.-луж. *pjesechmy, pjesesće, pjesechu*; н.-луж. *pjasechmy, pjasešćo, pjasechu*; болг. *нóсехме, нóсехте, нóсеха*; макед. *носевме, носевте, носеа*; с.-х. *нѣшѣсмо, нѣшѣсте, нѣшѣху*; дв. в.-луж. *pjesechmój, pjesesťaj, pjesesťaj*; н.-луж. *pjasechmej, pjasesťej, pjasesťej*).

У всіх цих мовах форми імперфекта утворюються від основ теперішнього часу. Але у верхньолужицькій мові дієслова на **-owaś**, у нижньолужицькій на **-owaś**, у сербо-хорватській з основою на **-а** утворюють імперфект від інфінітивної основи.

В усіх слов'янських мовах, які зберегли імперфект, за винятком македонської, у 1-ій ос. одн. виступає праслов'янське закінчення **-хъ**. У 2-ій і 3-ій ос. в усіх мовах збереглося праслов'янське **-še**. У сербо-хорватській мові в 1-ій ос. мн. **х > с** (**-смо**) під впливом форми 2-ої ос. мн. **-сте**, яка могла бути запозичена з 2-ої ос. множини аориста. У верхньолужицькій і нижньолужицькій мовах праслов'янські закінчення 1-ої і 2-ої ос. дв. під впливом займенникових форм змінилися в **-chmej, -štej**. У 3-ій ос. мн. в усіх мовах виступає старе праслов'янське закінчення **-хq** (с.-х. **-ху**; болг. **-ха**; в.-луж., н.-луж. **-chu**). У формах імперфекта, які засвідчені в полабській мові, відбиті давні праслов'янські закінчення (полабськ. 1 ос. одн. *gicesch* < *gečaachъ*, *joz téch* < *jazъ chъtěachъ*, 3 ос. одн. *bijas* < *bijaše*, *mes* < *iměaše*, 3 ос. мн. *techq* < *chъtěachq*). У македонській мові згідно з фонетичними нормами цієї мови у 1-ій ос. одн., 1-ій ос. мн., 2-ій ос. мн. **х > в** (**-в, -вме, -вте**). У сербо-хорватській мові скорочене **-ах** поширюється на всі типи дієслів (*вїдāх, тѣнāх, плѣтāх, јѣдāх*).

Перфект

У східнослов'янських і деяких західнослов'янських мовах (полабська, деякі польські говори), можливо, у зв'язку із зміною первісного значення перфекта, який спочатку виражав стан, що був наслідком виконаної в минулому дії, відбувається втрата форм допо-

міжного дієслова. Перфект у цих мовах виражається формами колишніх активних дієприкметників минулого часу на -І-, які змінюються за родами і числами (укр. *я, ти, він ходив, вона ходила, воно ходило, ми, ви, вони ходили*; білор. *я, ти, ён хадзіў, яна хадзіла, ми, ви, яны хадзілі*; рос. *я, ты, он ходил, мы, вы, они ходили*; полаб. *joz plokól*; п. діал. *ja pós, ja m'âi*). Втрата форм допоміжного дієслова в формах перфекта в давньоруській мові почалася з форм 3-ої ос. одн. і мн.

У сучасних чеській, словацькій, польській, македонській мовах у 3-ій ос. одн. і мн. представлена лише форма дієприкметника. Допоміжне дієслово може опускатися в 3-ій особі одн. і мн. також у болгарській і словенській мовах.

У чеській, словацькій, верхньолужицькій, нижньолужицькій, болгарській, македонській, сербо-хорватській, словенській мовах вживається форма, утворена із сполучення особових форм допоміжного дієслова *byti* та активного дієприкметника минулого часу на -І- відмінюваного дієслова (ч. *nesl, -la, -lo jsem, jsi; nesl, -la, -lo; nesli, -ly, -la jsme, jste; nesli, -ly, -la*; словац. *nesol, -la, -lo som, si; nesol, -la, -lo; nesli, -ly sme, ste; nesli, -ly*; в.-луж. *sym, sy je njesł, -la, -lo; smy, sće, su njesli; smój, staj (stej) njesłoj*; н.-луж. *som, sy, jo njasł, -la, -lo, smy, sćo, su njasli; smej, stej, stej, njaslej*; болг. *носѝл, -ла, -ло съм, си, е; носѝли сме, сте, са*; с.-х. *нѝсио сам, си, је; нѝсили смо, сте, су*; макед. *сум, си носел; сме, сте носеле*; словен. *něsel, -la, -lo sem, si, je; nosili, -a smo, ste, so; posili, -a sva, sta, sta*). Повні форми перфекта зустрічаються ще в деяких українських пам'ятках XVII ст.

У польській мові виникли злиті форми перфекта, в яких скорочені форми допоміжного дієслова *byti* приєдналися до форм дієприкметника і перетворилися на закінчення, напр., одн. чол. рід *robiłem < robił-jesm, robiłeś < robił-jeś, robił < robił (jest)*, жін. рід одн. *robiłam < robiła-jesm, robiłaś < robiła-jeś, robiła < robiła (jest)*, чол. р. мн. *robiliśmy < robili-jesmy, robiliście < robili jeście, robili < robili (są)*, мн. жін. р. *robiłyśmy < robiły-jesmy, robiłyście < robiły-jeście, robiły < robiły (są)*. Подібне явище спостерігається в південно-західних говорах української мови, де в 1-ій і 2-ій ос. продуктивними є злиті форми типу *казавем, казавесь, казалисьмо, казалисьте*. У розмовній чеській літературній мові, в полабській мові і в кашубському діалекті польської мови зустрічаються в функції перфекта форми теперішнього часу дієслова *iměti* в сполученні з пасивним дієприкметником минулого часу (ч. *už máme vymlácáno žito*, полаб. *mos pěrdóně* «ти купив», каш. *uon m'ôł krova předonę*).

У болгарській мові виникли і вживаються форми перфекта, однією із складових частин яких є форма дієприкметника на -І-, утворена від основ теперішнього часу (*пѝшел, -ла, -ло, съм, си, е; пѝшли сме, сте, са*).

Старовинний праслов'янський плюсквамперфект, форми якого творилися за допомогою особових форм допоміжного дієслова *byti* в імперфекті або в аористі та форм активного дієприкметника минулого часу на *-l-* відмінюваного дієслова, у деяких слов'янських мовах поступається місцем новим формам плюсквамперфекта (можливо, в зв'язку з витісненням аориста та імперфекта перфектними формами), що складаються з форм перфекта дієслова *byti* і форм дієприкметника на *-l-*. Форми типу *jesť byľ pisalъ* виступають в чеській, польській, словацькій, болгарській, словенській, сербо-хорватській мовах. Залишки такої форми давноминулого часу зустрічаються також у південно-західних діалектах української мови і в діалектах російської мови, напр.: ч. *byl* (*-la, -lo*) *jsem, jsi psal* (*-la, -lo*); *byli* (*-ly, -la*) *jsme, jste psali* (*-ly, -la*); словац. *bol* (*-la, -lo*) *som, si pisal* (*-la, -lo*); *boli* (*-ly*) *sme, ste, sú pisali* (*-ly*); п. *pisalem* (*-am, -om*) *był* (*-la, -lo*), *pisalesz* (*-asz, -os*) *był* (*-la, -lo*); *pisal* (*-la, -lo*) *był* (*-la, -lo*); *pisaliśmy byli, pisaliśmy były, pisaliście byli, pisaliście były*; *pisali byli, pisali były*; болг. *писал* (*-ла, -ло*) *съм, си, е бил* (*-ла, -ло*), *писали сме, сте, са били*; словен. *bil* (*-la, -lo*) *sem, si, je pisal* (*-la, -lo*), *bili* (*-le, -le*) *smo, ste, so pisali* (*-le, -le*), *bila* (*-le, -le*) *sva, sta, sta pisala* (*-le, -le*); с.-х. *бѣо* (*-ла, -ло*) *сам, си, је писао* (*-ла, -ло*); *били* (*-ле, -ле, -ла*) *смо, сте, су писали* (*-ле, -ла*); укр. діал. *ходив ем був, був ем ходив*; рос. діал. *была болела голова*. У російській мові плюсквамперфект витіснений перфектом, в українській і білоруській мовах інколи вживаються форми давноминулого часу без особових форм теперішнього часу допоміжного дієслова: укр. *писав* (*-ла, -ло*) *був* (*-ла, -ло*), *писали були*, білор. *быў узяўся*.

Форми, утворені шляхом сполучення форм імперфекта дієслова *byti* і активного дієприкметника минулого часу на *-l-*, збереглися в болгарській, македонській, сербо-хорватській, верхньо- і нижньолужицькій мовах: болг. *бях, бѣше* (*бе*), *бѣше* (*бе*) *викал* (*-ла, -ло*), *бяхме, бяхте, бяха викали*; макед. *бев, беше, беше викал, бевме, бевте, беа викале*; с.-х. *бѣјѣх* (*бѣх*), *бѣјѣше* (*бѣше*), *бѣјѣше* (*бѣше*) *викао* (*-ла, -ло*); *бѣјѣсмо* (*бѣсмо*), *бѣјѣсте* (*бѣсте*), *бѣјѣху* (*бѣху*) *викали* (*-ле, -ла*); в.-луж. *běch, běše* (*bě*) *njesł* (*-la, -lo*); *běchmy, běšće, běchu njesli*; *běchmoј, běštaj, běšteј njestoj*; н.-луж. *běch, běšo, běšo njasł* (*-la, -lo*); *běchmy, běšćo, běchu njasli*; *běchmej, běšteј, běšteј njaslej*.

У болгарській мові існує рідко вживана форма давноминулого часу, яка утворюється за допомогою особових форм перфекта дієслова *byti* і дієприкметника на *-l-*, утвореного від основи теперішнього часу (*пѣшел, -ла, -ло съм, си, е бил, -ла, -ло; пѣшели сме, сте, са били*).

Умовний спосіб

У східнослов'янських, нижньолужицькій, македонській, словенській мовах стара форма аориста допоміжного дієслова в складі форм умовного способу втратила здатність до відмінювання і пере-

творилася на незмінну частку (укр. *би*, рос. *бы*, білор. *бы*, макед. *би*, н.-луж. *by*, словен. *bi*). Теперішній час умовного способу в цих мовах утворюється за допомогою цієї незмінної частки і дієприкметника на -І- даного дієслова (укр. *я, ти, він ходив би*; рос. *я, ты, он ходил бы*; білор. *я, ты, ён хадзіў бы*; макед. *би дошол*; н.-луж. *by brał*; словен. *delal bi*). У нижньолужицькій мові для утворення умовного способу, який передає дію в минулому, вживається також сполучення імперфекта *byti* з дієприкметником на -І- відмінюваного дієслова (*budźech brał*). У чеській, словацькій, верхньолужицькій, польській, болгарській, сербо-хорватській мовах використовується форма аориста *бухъ* з активним дієприкметником минулого часу (ч. *nesl bych*, словац. *piesol bych*, в.-луж. *ja bych njesł*, п. *nesł by*, ст.-п. *nesł bych*, болг. *аз бих носил*, с.-х. *ндсио бих*). У болгарській мові вживається друга форма умовного способу, яка утворюється шляхом сполучення особової форми дієслова *хотѣти* з інфінітивною формою відмінюваного дієслова (болг. *аз щях да пїша*). Болгарська мова має також суфікси для утворення форм теперішнього (-*вам*, -*ивам*, -*увам*, -*явам*) і минулого часів (-*вах*, -*ивах*, -*увах*, -*явах*), які додаються до кореня або до основи неозначеного способу (*писвам*, *писувам*).

У чеській, словацькій, польській, верхньолужицькій, нижньолужицькій, словенській, сербо-хорватській мовах існують форми минулого часу умовного способу, утворені шляхом сполучення теперішнього часу умовного способу дієслова *byti* і активного дієприкметника минулого часу (ч. *bych byl nesl*, словац. *bol bych piesol*, п. *byłbym piośł*, каш. *pióśłbyś był*, н.-луж. *ja by był njaśł*, словен. *jaz bi bil nésel*, с.-х. *ндсио бїо бих*).

Наказовий спосіб

У слов'янських мовах особові закінчення наказового способу в однині зникають. Форми множини мають такі самі особові закінчення, як і в теперішньому часі дійсного способу. Наказовий спосіб має особливі форми в однині та множині для 2-ої особи в усіх слов'янських мовах. У сучасних слов'янських мовах, за винятком російської, болгарської, македонської, вживаються давні самостійні форми для 1-ої особи множини. У словенській мові існують форми для всіх осіб однини, двоїни та множини, крім 1-ої особи однини. В решті слов'янських мов форми наказового способу 3-ої особи, за винятком поодиноких усталених зворотів, вийшли з ужитку.

Форми 3-ої ос. однини і множини виражаються описово за допомогою сполучень форм теперішнього часу дійсного способу з частками *piěch* у польській мові, *pech* у словацькій, *да*, *нека*, *нека да* в болгарській, *нека* або *да* в сербо-хорватській і македонській мовах, *пај* в словенській, *at'*, *at' si*, *nech*, *necht'* в чеській, *nječh* у верхньолужицькій, *daśi* — *daś* у нижньолужицькій, *ńechaj* в старопольській, *пусть* в російській, *хай*, *нехай* в українській, *хай*, *няхай* в

Форми наказового способу атематичних дієслів у слов'янських мовах

2-а ос. однини	1-а ос. множини	2-а ос. множини
укр. їж, дай, будь	їжмо, даймо, будьмо	їжте, дайте, будьте
рос. ешь, дай, будь	— — —	ешьте, дайте, будьте
білор. еж, дай, будзь	ежма, дайма, будзьма	ешце, дайце, будзьце
ч. jez, dej, bud', věz	jezme, dejme, bud'me, vězme	jezte, dejte, bud'te, vězte
п. jedz, daj, bądź, wiedz	jedzmy, dajmy, bądźmy, wiedzmy	jedzcie, dajcie, bądźcie, wiedzcie
словац. jedz, daj, bud', vedz	jedzme, dajme, bud'me, vedzme	jedzte, dajte, bud'te, vedzte
в.-луж. jěs, daj, budź, wěs	jěsmy, dajmy, budźmy, wěsmy	jěźće, dajće, budźće, wěźće
н.-луж. jěz, daj, buź, wěz	jězmy, dajmy, buźmy, wězmy	jěźco, dajso, buźco, wěźco
с.-х. jěŕu, daj, bŕu	jěŕmo, dajmo, bŕumo	jěŕme, dajme, bŕume
словен. jěj, daj, bódi, védi	jějmo, dajmo, bódimo, védim	jějte, dajte, bódite, véдите
болг. яж, дай, бѣди	— — — —	яжте, дайте, бѣдете
макед. јади, дај, биди	— — — —	јадете, дајте, бидете
1-а ос. двоїни	2-а ос. двоїни	
в.-луж. jěsmej, dajmej, budźmej, wěsmej	jěstaj (-tej), dajtaj (-tej), budźtaj (-tej), wěstaj (-tej)	
н.-луж. jězmej, dajmej, buźmej, wězmej	jěztej, dajtej, buźtej, wěztej	
словен. jějva (-ve), dajva (-ve), bódiva (-ve), védiva (-ve)	jějta (-te), dajta (-te), bódita (-te), védiva (-te)	

Примітка. У словенській мові форми 2-ої особи однини збігаються з формами 3-ої особи однини, форми 2-ої особи множини збігаються з формами 3-ої особи множини.

У словенській і серболужицьких мовах форми 2-ої особи двоїни збігаються з формами 3-ої особи двоїни.

білоруській. У болгарській мові спостерігається втрата **d** в множині (*хойте* замість *ходите*).

У переважній більшості сучасних слов'янських мов після голосного основи суфікс наказового способу **-і** переходить в **-j**. Внаслідок фонетичних змін **-і** втрачено в значній частині форм 2-ої ос. одн. східнослов'янських і західнослов'янських мов. Відзначається тенденція до збереження **-і** під наголосом або після деяких приголосних, зокрема після сполучень двох чи кількох приголосних. У чеській мові **-і** вживається також у тому випадку, коли форма має частку **-ž** (**-že**): *prosiž*. У польській, словенській, сербо-хорватській мовах відзначається зміна давнього **-ě** в **-i**. У чеській, болгарській, українській, білоруській, словенській мовах голосний **-ě** (< **oi**) основ на **-e/o-**, **-п(e/o)-** поширюється і на дієслова з основою на **-i** і **-j(e/o)-** (ч. **-ěme**, **-ěte**, укр. **-іть**). З другого боку, під впливом форм наказового способу однини в говірках з'явилися форми множини з **-і** в закінченні. У деяких білоруських говірках **-ице** поширюється замість **-еце**. У формах множини тип на **-іте** поширений в серболужицьких, польській, сербо-хорватській, словенській і російській мовах. Тип **-ěte** поширений в українській, чеській, болгарській мовах.

Пасивний стан

Форми пасивного стану утворюються в усіх слов'янських мовах шляхом приєднання до форм активного стану зворотного займенника *se* (укр. *ся*, рос. *ся*, білор. *ся*, ч. *se*, словац. *sa*, п. *się*, в.-луж. *so*, н.-луж. *se*, болг. *се (са)*, с.-х. *се*, словен. *se*, макед. *се*) або шляхом сполучення форми пасивного дієприкметника з формами дієслова *byti* (напр., ч. *chvalen jsem*, словац. *chvalený som*, п. *będę chwalony*, с.-х. *хваѣѣн сам*).

Розділ IV

СИНТАКСИС

Загальні зауваження

Взаємозв'язок синтаксису і морфології в історичному розвитку слов'янських мов

Синтаксис будь-якої мови являє собою сукупність правил і закономірностей використання вироблених мовою лексичних і морфологічних елементів та інтонаційно-позиційних засобів для побудови зв'язних відрізків мовлення з метою вираження і повідомлення думки. Історичний розвиток синтаксису кожної мови визначається і спрямовується двома групами факторів: з одного боку, характерними для даного етапу розвитку людства закономірностями смислової будови найбільш загальних різновидів думки та конкретними потребами вираження різних відтінків цих різновидів у безперервному процесі мовного спілкування і, з другого боку, властивими даній мові на кожному етапі її розвитку особливостями стихійно створюваної протягом багатьох віків морфологічної будови, складу службово-лексичних засобів та характеру інтонаційно-позиційних прийомів.

Не всі з названих факторів однаково активні і не всі вони діють в одному напрямі. Так, смислова будова найголовніших різновидів думки, яка визначається загальними умовами існування і пізнавальної діяльності людини, залишається практично незмінною на протязі багатьох століть. Тому цей фактор, який лежить в основі синтаксичної будови всіх мов світу, разом з тим найменшою мірою спричиняється до історичних змін у синтаксичному ладі окремих мов. Дія цього фактора спрямована, головним чином, на те, щоб у мові завжди могли бути виражені відповідні загальні різновиди думки, щоб у ній відрізнялись, наприклад, висловлення розповідні від питальних або наказових, смисловий суб'єкт висловлення від смислового предиката і т. д. Одним з найбільш загальних проявів дії цього фактора в синтаксичній будові всіх мов є принцип фонетико-граматичної організації речень — мінімальних закінчених висловлень, які відповідають мінімальним закінченим думкам і в процесі

мовлення можуть групуватися в мовні відрізки будь-якого обсягу, зберігаючи при цьому свою смислову і фонетико-граматичну автономність. Безпосередня активність загальносмислового фактора проявлялась переважно в далекий доісторичний період, період початкового формування мов. У пізніші історичні періоди розвитку різних мов цей фактор активно нагадує про себе здебільшого в тих випадках, коли в силу незалежних від нього причин порушуються або й зовсім руйнуються усталені засоби вираження загальносмислових особливостей будови думки і виникає потреба в закріпленні в цій функції нових засобів. Але поряд з цим, поступовий розвиток і урізноманітнення прийомів вираження синтаксичного зв'язку між компонентами висловлення створює сприятливі умови для вичислювання і оформлення окремих нових різновидів смислової будови думки, які поступово набувають все більш загального характеру і знаходять все чіткіше відображення в різних мовах світу на протязі історичного періоду їх розвитку.

Значно активніше, ніж загальні особливості смислової будови основних різновидів думки, впливають на історичний розвиток синтаксису конкретні потреби вираження в мові різноманітних, щоразу нових відтінків смислової будови думки, які визначаються конкретними умовами людської діяльності і мислення в різних ситуаціях. Нові конкретні відтінки смислової будови думки, висловлювані за допомогою наявних у мові синтаксичних схем, ніколи не можуть бути різко відмінними від уже висловлених, бо це могло б викликати непорозуміння між співрозмовниками. Але в багатьох випадках ситуація змушує співрозмовників, здебільшого навіть непомітно для них самих, надавати наявним у мові синтаксичним схемам таких нових смислових відтінків, які при іншій ситуації не могли б здатися їм звичайними або допустимими. При частішому повторенні аналогічних ситуацій семантика відповідної синтаксичної схеми зазнає певного розширення або зміщення, яке вже навіть саме по собі може спричинитись до дальшої видозміни вживання даного синтаксичного прийому, а нерідко і до змін у синтаксичному функціонуванні інших пов'язаних з ним формальних засобів.

Обидва розглянуті смислові фактори розвитку синтаксичної будови мови безпосередньо між собою пов'язані; вони становлять лише дві сторони єдиного процесу вираження в мові думки, яка завжди виявляє і загальні ознаки, спільні для кожної думки чи для найголовніших різновидів думки, і конкретні смислові особливості, які щоразу можуть бути в тій чи іншій мірі відмінними. Дія обох цих факторів зумовлює вироблення в кожній мові системи морфологічних, службово-лексичних і інтонаційно-позиційних засобів вираження відповідних особливостей смислової будови думки і поступові історичні зміни цієї системи. Поява в мові будь-якого формального засобу вираження смислових стосунків між компонентами висловлюваної в реченні думки може бути лише результатом тривалого повторення в даній смисловій функції мовних елементів, які спо-

чатку не мали суто синтаксичного характеру (повнозначних слів, порядку слів, який відповідає часовій послідовності думок чи їх компонентів тощо). Але, будучи виробленими в мові, формальні засоби вираження синтаксичних стосунків самі стають важливими факторами дальшого синтаксичного розвитку мови. Особливо важливого значення в розвитку синтаксичної будови багатьох мов набуває морфологічна система мови — система словозміни, яка в усіх випадках являє собою найбільш сталий і найбільш крайній вияв розвитку синтаксису даної мови, закріплення і закам'яніле відображення найзагальніших минулих тенденцій цього розвитку. Розвиток системи словозміни в мові приводить до вироблення загальних схем синтаксичної будови речення, які набувають надзвичайної стійкості і нерідко продовжують зберігатися навіть тоді, коли формальні показники словозміни, що були історичною основою формування цих схем, зазнають більш або менш послідовного занепаду. Так, наприклад, двоскладна схема синтаксичної будови простого речення, тобто поділ речення на групу підмета і групу присудка, який виник в індоевропейських мовах у результаті постійного зіставлення у висловленні назви предмета в називному відмінку з таким повідомленням про дію чи стан цього предмета, в якому форми числа і особи завжди відповідали аналогічним значенням назви предмета, продовжує зберігатись досі і в таких мовах, як болгарська або македонська, які втратили протиставлення відмінків у іменників, прикметників і числівників і через це здебільшого не зберегли обов'язкової для більшості індоевропейських мов формальної ознаки підмета — оформлення його називним відмінком. Вироблена в мові конкретна система форм словозміни і сформовані на її основі загальні схеми синтаксичної структури речень становлять вирішальні формальні умови, в яких продовжуються різноманітні синтаксичні зміни, що викликаються смисловими факторами. Наявна в мові система словозміни і структурно-синтаксичні схеми речень стають тими рамками, за які ніколи не виходять конкретні історичні зміни в галузі синтаксису даної мови. Оскільки кожна синтаксична зміна в історії розвитку мови є результатом непомітних семантичних видозмін у вживанні властивих даній мові лексичних і морфологічних елементів, ці зміни завжди відбуваються в повній погодженості з загальною семантико-граматичною структурою відповідної мови на даному етапі її розвитку. Система форм словозміни і загальні схеми синтаксичної структури речень, властиві для даної мови в певний період її розвитку, є найбільш пасивними факторами, які повсякчасно гальмують і нівелюють більшість стихійних індивідуальних прагнень до зміни усталених синтаксичних норм. Але в ряді випадків система форм словозміни може зазнавати більш або менш глибоких руйнувань, викликаних різними причинами, зокрема дією фонетичних законів, які приводять до стирання звукових показників відповідних форм, або втратою смислового розрізнення відтінків граматичних значень відповідних форм у зв'язку з засвоєнням

даної мови великою кількістю нових її носіїв, для яких вона не була рідною з дитинства. В таких випадках синтаксичні функції відмираючих форм словозміни або втрачаються зовсім (якщо вони не були абсолютно необхідними для взаєморозуміння носіїв мови), або ж переймаються іншими формальними засобами — службовими словами, інтонацією тощо.

Таким чином, синтаксична будова мов, що, як слов'янські, мають форми словозміни, розвивається в постійній і безпосередній взаємодії з морфологічною системою мов на відповідних етапах їх розвитку. Конкретний синтаксичний лад таких мов на всіх етапах історичного розвитку визначається насамперед характером їх морфологічної системи, точніше, системи властивих їм форм словозміни.

Поряд з формами словозміни важливу роль у вираженні синтаксичних стосунків відіграють службові слова, які відрізняються від повнозначних слів тим, що виконують суто граматичні функції, відображаючи головним чином синтаксичні зв'язки між елементами висловлення. В ізолюючих мовах, які не мають розвиненої системи форм словозміни, службові слова є основним засобом вираження синтаксичних стосунків. Що ж до мов типу слов'янських, то в них службові слова лише різною мірою доповнюють форми словозміни при вираженні синтаксичних стосунків і розвиваються в тих напрямках, які визначаються взаємодією нових потреб висловлення смислових стосунків з наявною в мові системою морфологічних засобів вираження синтаксичних зв'язків. Система службово-лексичних засобів оформлення синтаксичних зв'язків є значно менш пасивною і консервативною по відношенню до історичних змін, ніж система засобів словозміни. Службові слова значно вільніше, ніж форми словозміни, переймають на себе нові синтаксичні функції, їх склад значно швидше поповнюється новими службово-лексичними одиницями, які формуються на основі повнозначних слів, що в умовах частого вживання з певною загально-семантичною функцією набувають характеру чисто граматичних елементів. Отже, використання і розвиток службових слів є власне синтаксичним явищем, масштаби і напрям якого в кожній окремій мові визначаються рівнем розвитку і характером синтаксичних функцій системи форм словозміни.

Не менш виразну обумовленість розвитком і функціями форм словозміни проявляють у слов'янських мовах інтонаційно-позиційні засоби синтаксису, які в мовах, позбавлених форм словозміни, разом із службовими словами стають основними засобами вираження синтаксичних стосунків. Характерно, що в слов'янських мовах вони проявляють найбільшу, хоч і далеко не абсолютну консервативність по відношенню до історичних змін і разом з тим виступають як засоби, здатні найбільш безпосередньо відображати суб'єктивні особливості смислової структури думки.

Специфіка порівняльно-історичного дослідження в галузі синтаксису

Вивчення синтаксичної системи мови зводиться в основному до двох пов'язаних між собою завдань: висвітлення характерних для даної мови синтаксичних конструкцій речень і їх структурних частин — словосполучень — та характеристики вживаних у даній мові засобів вираження синтаксичних стосунків. При порівняльно-історичному вивченні розвитку синтаксичної будови споріднених мов ці самі завдання переносяться в історичну перспективу, причому, як і при порівняльно-історичному дослідженні інших сторін мовної системи, ставиться завдання реконструкції синтаксичних явищ прамови, що лягли в основу розвитку синтаксису споріднених мов у пізніші періоди.

Але реконструкція за допомогою порівняльно-історичного методу синтаксичних особливостей прамови виявляється значно складнішою справою, ніж реконструкція в галузі фонетики, морфології чи лексики. Застосування порівняльно-історичного методу до явищ фонетики, морфології і лексики при наявності об'єктів порівняння дає здебільшого досить певні результати в силу того, що зв'язок даних звукових елементів з даними лексичними чи граматичними значеннями, за винятком випадків звуконаслідування, ніколи не буває природно чи апріорно-раціонально вмотивований, а завжди є результатом тривалого історичного, як правило неповторного, розвитку структурних елементів окремої мови чи окремої групи споріднених мов. Тому наявність у споріднених мовах фонетично тотожних чи закономірно відповідних у звуковому відношенні слів або граматичних форм з тотожними чи близькими значеннями, при виключенні можливості запозичення, дає повну підставу припускати відповідну звукову форму з відповідним значенням у прамові. З цього погляду явища синтаксису значною мірою відрізняються від явищ фонетики, морфології і лексики. Основою синтаксичних явищ є вже не поєднання звучань із значеннями, а раціонально (хоч і стихійно) зумовлюване використання наявних у мові морфологічних і службово-лексичних засобів, вибір з ряду можливих якихось певних комбінацій цих засобів з метою об'єднання повнозначно-лексичного матеріалу мови у зв'язні висловлення, що відображають певну смислову структуру конкретної думки. Такий вибір ніколи не буває випадковим: він зумовлюється насамперед характером усвідомлюваних на відповідному етапі розвитку мови відтінків синтаксичних і загально-смислових значень тих засобів, серед яких проводиться вибір при побудові синтаксичної конструкції. А через те що кількість таких граматичних засобів у кожній мові завжди обмежена, причому на різних етапах розвитку даної мови або в різних споріднених і навіть у однотипних за своєю граматичною структурою неспоріднених мовах співвідношення граматичних значень у цих засобів може виявитись приблизно однаковим, існує можливість

паралельного формування однакових синтаксичних конструкцій з відповідних за своїм значенням, а в споріднених мовах нерідко і етимологічно тотожних компонентів. Тому в ряді випадків наявність у живих споріднених мовах певних однакових (паралельних за своєю структурою) синтаксичних конструкцій не дає підстав твердити про існування такої конструкції вже в прамові. Так, наприклад, в усіх слов'янських мовах спостерігається вживання або сліди вживання двоскладних конструкцій речень з іменними присудками в формі орудного відмінка, проте досі не вдалось остаточно встановити, чи була ця конструкція властива слов'янській прамові здавна і має спільне походження з аналогічною конструкцією в балтійських мовах, чи, навпаки, вона розвинулась у слов'янських мовах пізніше в результаті поступової видозміни інших синтаксичних функцій орудного відмінка і під впливом потреби уникнення двозначностей, які створювались при вживанні так званих других (предикативних) відмінків — називного, знахідного та ін.

З огляду на відзначену особливість синтаксичних конструкцій вони взагалі не можуть бути безпосереднім об'єктом порівняльно-історичного аналізу в тому розумінні, як ним бувають лексичні одиниці чи граматичні форми. При розгляді синтаксичних конструкцій як цілісних одиниць можна робити певні припущення про їх наявність чи відсутність у доісторичні (не відображені пам'ятками) періоди лише на підставі простежуваних в історичні періоди тенденцій до зміни масштабів та способів їх вживання при врахуванні наявності чи відсутності аналогічних конструкцій в інших, віддалено споріднених і неспоріднених мовах. Але все сказане не значить, що порівняльно-історичний метод зовсім не може бути застосований до вивчення історичного розвитку синтаксису споріднених мов. Основними об'єктами застосування порівняльно-історичного методу в галузі синтаксису є звуковий склад і граматична семантика тих морфологічних і службово-лексичних засобів, які в споріднених мовах виконують тотожні чи явно споріднені синтаксичні функції. Особливо чіткими і цінними бувають результати застосування порівняльно-історичного методу до таких морфологічних чи службово-лексичних засобів, які відзначаються виразною синтаксичною однозначністю або які беруться при дослідженні з усією сукупністю різновидів їх синтаксичних функцій як одним цілим. Так, наприклад, наявність в усіх слов'янських мовах форм наказового способу дієслів з їх майже цілковитою синтаксичною однозначністю як засобів побудови наказових (спонукальних) речень або вживання значної кількості однакових за звучанням чи закономірно відповідних у звуковому відношенні прийменників з багатьма, часто не однаковими по окремих слов'янських мовах різновидами синтаксичних значень незаперечно свідчить про те, що в праслов'янській мові існував модальний різновид спонукальних (наказових) речень і що в ній поряд з безприйменниковим вживанням

непрямих відмінків були звичайними також різноманітні прийменникові конструкції словосполучень.

При дослідженні історичного розвитку синтаксичних функцій багатofункціональних формальних елементів більш ефективним, ніж зіставлення окремих, як правило неповних, даних з різних споріднених мов, виявляється метод т. зв. внутрішньої реконструкції, тобто зіставлення відповідних даних з різних діалектів, різних періодів розвитку і різних синтаксичних конструкцій однієї мови. За допомогою такого методу нерідко вдається відтворити особливості синтаксичного ладу відносно пізнього доісторичного періоду з далеко більшою конкретністю, ніж це можна зробити шляхом зіставлення окремих неповних даних з різних споріднених мов. Ще ціннішими стають результати порівняльно-історичного вивчення синтаксису при поєднанні порівняльно-історичного методу з методом внутрішньої реконструкції, тобто, власне кажучи, при найбільш послідовному і всеохоплюючому застосуванні порівняльно-історичного методу. В галузі синтаксису слов'янських мов такий підхід виявляється найбільш необхідним при вивченні історії синтаксичних функцій прийменників, сполучників і часток, а значною мірою і непрямих відмінків.

При порівняльно-історичному вивченні синтаксичної будови споріднених мов, як і при вивченні інших сторін мовної структури, важливе значення має врахування взаємопов'язаності окремих синтаксичних засобів у єдиній синтаксичній системі мови, їх взаємовпливу і взаємодії в процесі історичного розвитку мови. В ряді випадків виявляється виразний паралелізм у розвитку ряду однотипних синтаксичних засобів однієї мови, який дає змогу висвітлити генезис і таких синтаксичних засобів, історія яких поза зв'язком з іншими однотипними їм засобами залишалась би неясною. Так, наприклад, виразність походження ряду сполучників слов'янських мов з різних форм займенникових основ (*та, то, ти, так, се* і под.) при врахуванні паралелізму в розвитку синтаксичних засобів усуває будь-які сумніви відносно того, що й ряд інших слов'янських сполучників (*и, а, да, бо, но* та ін.) є результатами видозміни синтаксичного вживання давніх займенникових основ, на які вказує звукова форма сполучників або деякі особливості їх вживання (як і вживання пов'язаних з ними часток) в архаїчних (у тому числі діалектних) зворотах.

Синтаксична структура речення

Уже в індоєвропейській прамові структура речень відзначалася значною різноманітністю, яка була зумовлена різним характером експресивних і комунікативних функцій речення та різними способами осмислення і мовного оформлення відображуваних у реченні дійсних чи уявних ситуацій. Так, індоєвропейській прамові були властиві декілька модальних різновидів речень, у т. ч. речення роз-

повідні, питальні, спонукальні і бажальні. Поряд з цим в індоєвропейській правові розрізнялись два основні структурні типи простих речень — речення двоскладні і односкладні, причому речення обох типів могли бути ускладнені дієприкметниковими зворотами. Очевидно, під кінець індоєвропейського періоду з'явився новий структурний тип речень — складні речення, в яких розрізнення сурядних і підрядних конструкцій ще тільки ледве намічалось. Можливо, що в індоєвропейській правові порядок слів і ритмомелодика використовувались уже як засоби вираження суб'єктивно-смислової структури висловлюваної в реченні думки, тобто для розрізнення смислового суб'єкта і смислового предиката думки та для спеціального підкреслення смислової ваги предиката думки. Загальні особливості синтаксичної структури речення були успадковані з індоєвропейської правови в праслов'янську.

Модальні різновиди речень

Розрізнення розповідної, спонукальної (наказової) і питальної модальності речень повинно було мати місце вже на перших етапах розвитку звукової мови, бо змішування в процесі комунікації трьох основних функцій висловлення — повідомлення, спонукування і запитання — неминуче перешкоджало б налагодженню взаєморозуміння. Очевидно, більш пізньою є бажальна модальність саме як синтаксичний різновид речення. Деяко своєрідним різновидом є модальність умовна, яку не слід змішувати з синтаксичним значенням підрядних речень умови як певним типом підрядності. Своєрідність умовної модальності полягає в тому, що вона не домінує над змістом речення так всеохоплююче, як інші різновиди модальності, а значною мірою сама належить до основного змісту речення, на який інші різновиди модальності тільки нашаровуються. На відміну від речень інших модальних різновидів, кожне умовне речення може разом з тим бути і розповідним або питальним чи спонукальним, але ніколи не може бути бажальним.

На перших етапах розвитку мови при відсутності готових афіксальних чи службово-лексичних засобів розрізнення трьох найдавніших типів модальності найбільш простим і цілком достатнім засобом виявилось інтонування речень. Цим пояснюється той факт, що навіть на досить пізніх етапах розвитку індоєвропейської правови не тільки питальна, а й спонукальна модальність не дістали спеціальних формальних ознак у структурі головного члена речення — особового дієслова. Так, наказовий спосіб індоєвропейського дієслова в формах 2-ої особи, тобто саме в тих формах, де безпосередньо і найповніше виявляється спонукальна модальність речення, або взагалі не мав ніякого закінчення (в однині) і лише в частині випадків приймав закінчення, створене пізніше для форми наказового способу 3-ої особи, або ж оформлявся закінченням дійсного способу (у множині). Тим часом форми опатива, які виражали в

основному бажальну модальність, виникнувши в результаті розвитку цієї модальності значно пізніше, мали в індоєвропейській правові вже свою власну дієслівну основу.

У праслов'янській мові поряд з розповідним модальним різновидом речень були широко представлені два різновиди непрямої модальності — питальні і спонукальні речення. Очевидно, в пізніший період розвитку праслов'янської мови в ній відновився модальний різновид бажальних речень, який уже в період балто-слов'янської єдності втратив свою первісну індоєвропейську семантику, а згодом у слов'янських мовах перейняв на себе модальну семантику спонукального різновиду. Приблизно одночасно з новим бажальним різновидом розвинувся в праслов'янській мові модальний різновид умовних речень. Загальний характер перерахованих модальних різновидів речень залишився незмінним у слов'янських мовах і після розпаду праслов'янської мовної єдності. Збереглися в значній своїй частині і ті формальні засоби вираження модальних синтаксичних значень, які були властиві праслов'янській мові. Але в ряді деталей синтаксичне оформлення модальних різновидів речень на протязі історичного розвитку слов'янських мов зазнало помітних змін.

Розповідні речення

У період початкового розвитку мови в процесі праці розповідна модальність навряд чи мала більшу питому вагу, ніж модальність питальна або спонукальна. Але згодом, у ході збагачення і вдосконалення мови, коли поряд з небагатослівними діалогами, що супроводили фізичну діяльність робочих груп, почали все більше практикуватися повідомлення про окремі явища і розповіді про цілі події поза безпосереднім зв'язком з виконуваною роботою, розповідна модальність дістала значно ширшу сферу виявлення, ніж модальності спонукальна, питальна та інші. Так поступово створилось те співвідношення між окремими модальними різновидами речень у мовах, при якому розповідна модальність, найбільш звичайна порівняно з іншими різновидами, сприймається вже як позбавлена специфічних ознак модальності взагалі, тобто як нульова модальність, і лише в частині граматик визнається прямою модальністю, на відміну від інших модальних різновидів речень, які об'єднуються при цьому в загальну категорію речень непрямої модальності.

Оскільки в реченнях розповідної модальності немає жодної формальної ознаки, пов'язаної виключно з цим модальним значенням, а основні структурні елементи розповідних речень слов'янських мов виявляються властивими також більшості інших модальних різновидів речень, історичний розвиток цих структурних елементів доцільніше розглядати поза безпосереднім зв'язком з розповідною модальністю.

Праслов'янська мова успадкувала з індоєвропейської два основних різновиди питальних речень: питальні речення з питальними словами, які паралельно могли вживатися і в ролі неозначених займенників чи прислівників (так звані з'ясовуючі питання), і питальні речення без питальних слів, але з питальною інтонацією (так звані уточнюючі питання).

Роль питальних слів у праслов'янській мові виконували різні відмінкові форми займенників *къто, ѣто, къжь, кажа, које, когоръжь, -аја, -оје, ѣъь, ѣъја, ѣъје* і под. та прислівники типу *къде, камо, како, въскоръ*. В процесі історичного розвитку слов'янських мов мінялись тільки звукові і частково словотворчі форми питальних слів, але це ніякого впливу на структуру відповідних питальних речень не мало. Пор.: ст.-сл. *Къде естъ вѣра ваша* (Лука VIII 25); давньор. Кому дань дае? (ПВЛ Л 20); Чий се градокъ? (ПВЛ Л 18); Охъ, брате, камо мя ведутъ)? (КЛ I 351); ст.-укр. Где которий зъ васъ священство по закону узаконеному постигъ? (Ів. Виш., АЮЗР II 235); рос. Куда ты мчишься, гордый конь, И где опустишь ты копыта? (П.); укр. Хто ж од нас у світі дужчий, Із яких країн? (Тич.); білор. Ну, а Маша дзе працуе? (Шам.); п. Jakim sposobem waćpan się tu znalazłeś? (Żer.); ч. Со se tam stalo?; болг. Що е живот? Що е човек? И кой го праща В светъ за мъки, скръб и пот? Защо той мре, защо се ражда? Къде е висшата му цел? (Ваз.); с.-х. Какву су вам неправду учинили? Кога тужите и зашто? (Цанкар); словен. Od kod in kam greste? (Bunc 83).

Порівняно пізньою конструкцією питального речення, відомою більшості слов'янських мов (за винятком болгарської, македонської і словенської), є конструкція з питальним зворотом *що за (что за, со за і т. д.)*, який пов'язується з формою називного відмінка іменника в ролі підмета чи присудка і з формою знахідного відмінка іменника в ролі прямого додатка (у чеській літературній мові в обох випадках вживається форма знахідного відмінка). Перший приклад вживання такої конструкції в слов'янських мовах засвідчено в пам'ятці польської мови 1500 р.: *Coś ty za człowiek?* (Rozm. 813). Пор.: ст.-укр. Што то за дитя будеть? (Перес. єв., Жит. 27); А що бак ти, у чорта, искажи, за птиця? (Довгал.); рос. Что у тебя за коробка? (А. Остр.); Что за книгу ты несешь? ч. Со je to za člověka? і под. Питання про походження питального звороту з *що за* в слов'янських мовах остаточно не розв'язане. Частина мовознавців (Ф. Міклошич, В. Ягич, М. Фасмер) вважає, що слов'янський питальний зворот *що за* є калькою з аналогічного німецького *was für* (пор. нім. *Was für ein Mann ist das?*). Проте не менше підстав мають і ті вчені (Й. Зубатий, Л. А. Булаховський та ін.), які припускають, що цей зворот виник у слов'янських мовах незалежно від німецької мови. Показово, що у верхньолужицькій мові безсумнівна калька з німецького *was für ein* будується не з прийменником *за*, а з приймен-

ником до, який вимагає родового відмінка: Što je to do ludži (L. S. 1878, 2, Liebsch 56). Очевидно, питальна функція звороту *що за* розвинулась на ґрунті властивої прийменникові за синтаксичної функції вираження стосунку заміщення (пор.: «Це в нас буде за схованку», «Що в нас буде за схованку?», «Що ми матимемо за схованку?», «Що в нас буде за схованка?»). Аналогічний питальний зворот є також у литовській і латиській мовах.

Питальні речення без питальних слів у ранні періоди розвитку праслов'янської мови відрізнялись від інших модальних різновидів речень, в основному, лише питальною інтонацією. Зразки таких питальних речень зустрічаються ще в давніх писаних пам'ятках окремих слов'янських мов. Пор.: давньор. Бра(ть)я моя, воротившеса, пойдуть у волость свою, а мнѣ ся воротити в Половци? Не могу ити... (КЛ I 517); И долго, намъ зрѣвѣшимъ на старѣишиѣ игумени, и долго сему князю лежати? (КЛ I 591); ст.-ч. Chceš zdráv býti? (Jo. 5. 6); Nemuožeš zabit býti? (Otc B. 156 b). Виключно інтонаційне оформлення питальних речень без будь-яких додаткових формальних засобів залишається властивим і сучасним слов'янським мовам, особливо розмовним. Але поряд з інтонацією, в пізніші періоди розвитку праслов'янської мови і згодом в окремих слов'янських мовах частішим стало вживання спеціальних питальних часток, роль яких зводиться до увиразнення питального характеру речення або до надання питанню певного смислового чи емоційного відтінку. Особливої вживаності питальні частки набули в письмовій мові.

Найдавнішою і найбільш поширеною в слов'янських мовах є питальна частка *li*, питальна функція якої розвинулась із функції розділового сполучника *li* в альтернативних питаннях (пор. ст.-сл. **Къ то съгрѣши, съ ли, или родителѣ его** (Зогр., Io. IX, 2). У давніх пам'ятках слов'янських мов питальна частка *li* (*ли*) має ширше застосування, ніж у сучасних мовах. Напр.: ст.-сл. **Ты ли еси царь юдѣискъ** (Мат. XXVII, 11); ст.-п. *Może li murzyn przemienieć skore swą?* (BZ, Jos. 13, 23); ст.-ч. *I to li navracuješ hospodinu, l'ude bláznivý* (ŽWittb., Deut. 6); давньор. Видите ли горы сия? (ПВЛ Л 12); Добра ли вы честь? (ПВЛ Л 41); ст.-укр. Годи(т) ли ся дань дати чи ли нѣть? Дамо ли или не дамо? (Перес. ев., Жит. 17, Жит. 68); ст.-білор. Або ли я есмь псею головою нынѣ? (1706 Библи. кн. XVII в.). Пізніше в українській і білоруській мовах частка *ли* в питальній функції була зовсім витіснена іншими питальними частками. Більш обмежено, ніж у російській і південнослов'янських мовах, вживається питальна частка *li* також у польській і в сербо-лужицьких мовах.

Значного поширення, починаючи з праслов'янського періоду, набула в слов'янських мовах питальна частка *чи* (*či*), генетично пов'язана з питальним займенником *сь-то*. Вживання питальної частки *чи* (і її фонетичного варіанта *ци*) було звичайним уже в давньоруських пам'ятках. Напр.: С(вя)тополкъ про волость чи не уби

Бориса и Гльба? А самъ чи долго поживе? (КЛ I 305); А тамо ци не наша о(ть)чина? (КЛ I 607). У чеських пам'ятках частка *ѣ* фіксується починаючи з XIV ст., в польських — з XVI ст. Найбільшого поширення ця питальна частка набула в сучасних українській і білоруській, значною мірою в польській і словацькій мовах.

У західнослов'янських мовах стала звичайною питальна частка *za*, яка нерідко поєднується з *li* та з сполучниками *a*, *i* тощо. Напр.: ст.-ч. *Ba za nevieš, že pro vinu takú potratíš?* (Hrad. 19a, 10); ст.-п. *Zali pam nie dostawa wściekłych?* (BZ, I Reg. 21, 15). Під впливом польської мови питальні частки *za*, (*a*)*зали*, (*i*)*зали* починають вживатись і в літературній староукраїнській і старобілоруській мовах, особливо в XVII ст., але згодом знову виходять з ужитку. У чеській мові частка *za* набула звукової форми *zda*.

В старослов'янській і старосербській мовах питання, що здебільшого передбачають негативну відповідь, оформлялись часткою *ѣда*, в сучасній сербо-хорватській мові, а також частково в македонській, звичайною є питальна частка *zar*, яка виводиться і з давнього *za ž(e)*, і з турецького *zahir* «очевидно, напевно». Поряд з *li* для оформлення питальних речень різних семантичних відтінків у словенській мові вживаються питальні частки *mar* і *ali*, в болгарській — *нали*, *дали*, *нима* (у значенні «невже»), у нижньолужицькій — *tolí*.

Починаючи з давньоруського періоду у східнослов'янських мовах вживається питальний вираз (*не*) *уже ли* для оформлення питань, які потребують негативної відповіді. Частка *ли* в цьому виразі українською і білоруською мовами втрачена (укр. *невже*, білор. *няў-жо*). У македонській мові відповідно до рос. *неужели* вживається питальна частка *нели*. В українській і білоруській мовах розвинулась питальна частка *хіба* (з іменника, згодом прийменника *хиба*). У російській мові аналогічну функцію стала виконувати частка *разве*, яка раніше була прийменником. У польській мові і в південно-західних говорах української мови роль питальної частки із значенням *хіба* виконує слово *albo* (*або*). В деяких південно-західних говорах української мови відповідно до частки *невже* вживається слово *але* з виразним логічним наголосом.

Спонукальні речення

У ранньопраслов'янський період замість втрачених у цей час індоєвропейських форм імператива як основного засобу оформлення спонукальних речень у цій функції почали використовуватись різні інші засоби, в тому числі дійсний спосіб дієслова з відповідним інтонуванням речення, давня форма опатива (бажального способу) тощо. Поступово давні індоєвропейські форми опатива стали в праслов'янській мові основним засобом оформлення спонукальних речень і в результаті цього перетворились у нові форми імператива (наказового способу).

Власне спонукальні (наказові) речення найчастіше застосовуються в тих випадках, коли має місце безпосереднє звертання до слухача (або читача) з наказом, вимогою, проханням і т. п. Через це в багатьох мовах категорія власне наказового способу не має форм 1-ої особи (насамперед однини) та здебільшого 3-ої особи, які замінюються в разі потреби описовими зворотами. Але категорія оптатива, яка проявлялась у колишніх бажальних реченнях індоєвропейської прамови, мала всі особові форми в усіх числах. Тому після того, як форми оптатива перейняли на себе в праслов'янській мові функцію вираження спонукальної модальності, категорія наказового способу постала в повному складі всіх особових форм.

Оформлення спонукальних речень за допомогою показників наказового способу при всіх особових значеннях дієслова-присудка чи дієслівного головного члена односкладного речення продовжувалось на протязі всього праслов'янського періоду. Лише під час розпаду праслов'янської мови на окремі групи діалектів починає проявлятися тенденція до витіснення синтетичних форм наказового способу всіх трьох чисел 3-ої особи, які, до того ж, збігались у своєму звуковому складі з відповідними формами 2-ої особи, різними аналітичними засобами вираження спонукальної модальності.

Спеціальні показники наказового способу в особових формах дієслів 2-ої особи всіх чисел залишаються звичайними засобами оформлення спонукальних речень на протязі всього історичного періоду розвитку слов'янських мов. Пор.: ст.-сл. *Рачи ми помози* (Требн. 72в 16); *придѣте оубо, братръѣ, видимъ волѣзми гробъныа* (Клоц. 744); давньор. Не ѣзди никаможе, но жди ту, доколь по тя выслю (КЛ I 463); На войну вышедѣ, не лѣнитесе, не зрите на воеводы (ПВМ Л 157); ст.-ч. *Hospodine, žži ledvie mé* (ŽWittb. 25, 2); *Jed' s bohem* (DalC. 14). Досить послідовно вживаються в історії більшості слов'янських мов також спонукальні речення з формою наказового способу 1-ої особи множини. Напр.: давньор. Чѣто стоите зряще? Приступивъше, сконъчаимъ повелѣное намъ (ЖФП Гудз. 43); И лежавъ въ немощи, въсхопився, глаголаше: «Побѣгнѣмы!» (ЖБГ Гудз. 47); ст.-укр. И рекль к нимъ: «Переплынѣмо на оную сторону озера» (Перес. ев., Жит. 42); Шукаймо та говорити перестанѣмо (Гав.); білор. Шпарчэй хадзем (Чорны); п. *Módlmy się, bracia. Na kolana padnijmy i opiece boskiej się oddajmy* (Strug); словац. «*Viete čo*», *rovie Miško*, «*v kalendári sú vraj všetky mená, hl'adajmeže ho tam!*» (Kuk.); в.-луж. *Za to khwalmy jeho swěrnje* (Khěrl. 8, Liebsch 42). В російській мові стара форма наказового способу 1-ої особи множини втрачена, але замість неї почала вживатись форма дійсного способу 1-ої особи множини з часткою *-те*. Напр.: Ну, поговоримте пока о другом... (Г.). Поряд з цим, особливо в дієсловах руху, в значенні наказового способу 1-ої особи множини вживається форма 1-ої особи множини дійсного способу.

У ранніх пам'ятках слов'янських мов ще досить вільно вживаються спонукальні речення з синтетичними формами наказового спо-

собу 3-ої особи всіх трьох чисел. Напр.: ст.-сл. **По вѣрѣ ваю вѣди вама** (Матв. IX 29); давньор. Се буди мати градомъ русьскимъ (ПВЛ Л 20); Б(ог)ъ ти помози, брате, оже на еси тако помогль (КЛ I 420); ст.-укр. А се знаменито будь и свѣдочно всѣмъ добрымъ людѣмъ (Роз., Гр. 45); Вѣдай то каждыи ч(е)л(о)в(ѣ)къ, кто на тыи листъ посмотреть (Роз., Гр. 5); Будеть ли жона моя седеть на своемъ удовиномъ столци, она тые имена держи до своего живота (Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I 12); ст.-білор. Добрый д(е)нь буди вамъ (856 36. XV ст.); ст.-п. Pokrzepi sie sierce wasze (Ps. Fl.); Powyszona bądź ręka twoja (Ps. Fl.); Popowie twoi obleczeni bądźcie (Ps. Fl.); ст.-ч. bud'te nám dání sedm mužův (Kladr. 2. Reg. 21, 6). Але поряд з цим уже в найдавніших слов'янських пам'ятках переважають такі конст-рукції спонукальних речень з дієслівними формами 3-ої особи, в яких спонукальна модальність передається за допомогою описових виразів з формами дійсного способу і спонукальними частками, що розвинулись із сурядних сполучників, з допоміжних дієслів тощо. Найбільш поширеною в слов'янських мовах раннього історичного періоду була спонукальна частка *ati* (*ать*), утворена з сполучника *a* і займенниково-сполучникового елемента *ti* (*ти*). Напр.: давньор. Новгорода не березѣта, ать сѣдять сами о своен силѣ (КЛ I 308); Сестра твоя, умираючи, велѣла мѣ тя пояти за ся, тако рекла: «Ать иная дѣтии не цвѣлитъ» (ГВЛ I 860); ст.-п. аѣ ми pożegna twa dusza (BZ, Gr. H. 377); dziewczka аѣ się nie pokala (BZ); Kapłani аѣ się poświęca (BZ, Gr. H. 378); ст.-ч. at' nesú brzo hanbu svú, již mně rieakajú (ŽGloss. 39, 16). Поряд з часткою *ать* у давньоруській мові зрідка зустрічається її варіант *отъ*. Про утворення частки *ать* із сполучника *a* свідчать зафіксовані в давньоруських пам'ятках випадки вживання в ролі спонукальної частки слова *a*. Напр.: Да дѣти мои или инѣ кто, слышавѣ сю грамотищу, не посмѣйтеся, но ему же любя дѣтии моихъ, а приметъ е в сердце свое (ПВМ Л 153); Паки ли господинъ не хотѣти начнетъ платити за нь, а продасть и отдасть же переди или за конѣ, или за волѣ, или за товаръ (РП Тр. I 64). Первісно сурядний характер частки *a*(*ть*) і, таким чином, походження форми спонукальних речень з часткою *ать* від форми давніших сурядних речень розповідних підтверджується поодинокими фактами вживання в давньоруських і староукраїнських пам'ятках у ролі спонукальної частки слова *и*, основною функцією якого є оформлення сурядного зв'язку, а також відсутність будь-яких часток при формах 3-ої особи дійсного способу, вжитих у спонукальних реченнях. Пор.: Каждо держить очьчину свою (ПВЛ I 231); А гостя не приневолити, но куда хочеть, туды поидеть (Роз., Гр. 14); А такъ же что есмь подавал имѣнна бояром своим, а кто всъхочеть женѣ моеи и дѣтем моим служит(и), и они служатъ съ тых имѣнии женѣ моеи и дѣтем моим (Роз., Гр. 154). Давній характер спонукального вживання форм дійсного способу підтверджується і прикладами з старих пам'яток інших слов'янських мов. Пор.: ст.-сл. не прѣлюбѣмъ сътворити (Матв. V 27); ст.-ч. Nebudete

činiti krádeže, nebudete bráti, ani oklamaj jeden jako druhý bližního svého (Lev. 19. 11—12, Olm. Ev. 128a).

У старослов'янській і, можливо, під її впливом частково в давньоруській письмовій мові, а також у інших південнослов'янських мовах роль спонукальної частки виконувало слово *да*, тотожне за походженням із сурядним сполучником *да*. Напр.: ст.-сл. *да ни колиже плода отъ тебе не вждетъ въ вѣкъ* (Матв. XXI 19); давньор. а за тымъ, гдѣ его налѣзуть ударенныи тои мужь, да бьють его (РП Ак. I 17); Да не изнесѣтъ ся из манастиря никогда же (Напис на хресті Євфр. Пол.). Частки *да* і *а(ть)* вживались для вираження спонукальної модальності також при формах 1-ої особи всіх трьох чисел дійсного способу. Напр. ст.-сл. *да шедъше коупимъ двѣма сътома пѣназы хлѣвы* (Марк VI 37); давньор. Молитвами твоими, владыко, да схранена буду от сѣти неприязньны (ПВЛ Л 44); Се уже Игоря есте убили. Ать похороним тѣло его (КЛ I 353). У ряді випадків ці частки приєднувались і до форм наказового способу 2-ої особи. Пор.: давньор. Да поидѣте княжитъ и володѣти нами (ПВЛ Л 18); Се уже иду к вамъ; да пристройте меды многи в градъ, иде же убисте мужа моего (ПВЛ Л 41); Се изгналъ мя Изяславъ ис Киева, а самъ сълъ в Киевѣ. А поѣдите помозите ми (КЛ I 398). Таке вживання часток *да* і *а(ть)* є пережитком того періоду, коли вони ще не мали виразної спонукальної функції при особових формах дійсного способу, а вживались як сполучники при реченнях із значенням спонукальної модальності.

В історичний період розвитку слов'янських мов спонукальні частки поступово стали основним засобом вираження спонукальності при дієслівних формах 3-ої особи і значною мірою при формах 1-ої особи. У зв'язку з цим давні форми наказового способу 3-ої особи фактично зникли з ужитку по всіх слов'янських мовах, зберігшись лише в деяких архаїчних виразах типу укр. «Щасти вам», «Будь ласка», «Побий тебе лиха година»; рос. «Упаси бог», «Пропади все пропадом»; білор. «Чорт пабяры», «Воўк яго рэж»; п. «Bóg zapłać», «Rozstap się ziemia»; болг. «Помози бог». Разом з тим вживання спонукальних часток у різних слов'янських мовах протягом їх історичного розвитку зазнало помітних змін. Так, спонукальна частка *а(ть)* збереглась досі лише в чеській мові, і то зі значним обмеженням вживання, тимчасом як у східнослов'янських, польській і словацькій вона була витіснена іншими частками. Помітно обмежилось також вживання спонукальної частки *да* в південнослов'янських мовах. У російській мові вона, як залишок давньокнижної мови, збереглась лише у сталому виразі «Да здравствует...». Витіснення і обмеження часток *а(ть)* і *да* майже в усіх слов'янських мовах було пов'язане з розвитком спонукальної частки, яка в українській мові має звукову форму *нехай* (із заперечного дієслова *не* хаті «не чіпати», «не турбуватись», «дозволити» і под.). Пор.: ст.-укр. *тоє отписываю княгинѣ Ульянѣ, то собѣ нехай выкупить* (АЮЗР II 124, 1509); Иным помаговаль есть, а нехай же поможетъ самъ собѣ (Перес.

ев., Жит. 75); ст.-білор. Нехай, пане, такъ будетъ, якъ ты велишь (Трыст., Нарысы 286); ст.-п. *niechaj stawia* (Gr. H. 378, XV ст.); ст.-ч. *nechajt' řku o tom, což mohu* (ŠtítE. 303); *šlechetný pane, což t' prosím, nechajt' se stane* (Baw. 188 b); словац. *Nech sa vam l'úbi večerat'* (Timr.); в.-луж. *Njech pam Měrcin powěda, štož chce* (Wuk-pjemu s. 56); болг. Нека отида с уруците в тяхното село. Нека стана ханѣмка черноока с бяло фередже (Карал.); макед. Нека работат децата! (Кеп., Мак. гр. 123); с.-х. нек(а) купује. Частка *нехай* (*няхай*) в українській і білоруській мовах має паралельний словотворчий варіант *хай*; крім того, в ряді південно-західних говорів вона виступає в формі *нех*, спільній із формами західнослов'янських мов, а в частині західноукраїнських говорів, як і в словенській мові, звукова форма *нехай* зазнала спрощення в *най*, *ней* (пај, пајто, пајте). На відміну від інших слов'янських мов російська мова в функції спонукальної частки закріпила слово *пусть* (*пускай*). Слово *пусть* (*спусть*) у ролі спонукальної частки зустрічається зрідка і в українських пам'ятках XV—XVII ст.: а коли б(ог)ъ дасть, спусть будетъ (Роз., Gr. 150); Пусть нынѣ латыня фарисейски хвалит, пусть в богатствѣ с оным богатым гобзует (Ив. Виш. Соч. 133). Здавна спонукальні речення слов'янських мов могли включати до свого складу вигук *ну* (який міститься і в основі слова *спонукальний*, від *спо-нукати*). У деяких мовах цей вигук або похідні від нього утворення (укр. *нум*, *нумо*, *нуме*, рос. *нуме*, *нуме-ка* і под.) набули функції спонукальної частки, яка вживається або при формі наказового способу, або при формі інфінітива. Пор.: укр. Ну, братця, нум ховать (Чуб. II 69); Нумо тилко спитаймо тетета розбити (Довгал.).

Поряд із синтетичними чи аналітичними формами наказового способу і в певних випадках з формами дійсного способу значення спонукальної модальності здавна могло передаватись у слов'янських мовах іншими дієслівними формами, зокрема формами умовного способу та інфінітивами. Спонукальна функція форм умовного способу розвинулась у слов'янських мовах на основі бажальної функції цих самих форм, що сама почала закріплюватись уже тільки в період розпаду праслов'янської мови. Спонукальна функція форм умовного способу, супроводжуваних звичайно сполучником (часткою) *а*, здавна засвідчена в пам'ятках давньоруської і старопольської мов. Напр.: А мы доколѣ хотимъ Рускую землю губити? А быхомъ ся уладили (КЛ I 364); Се, кн(я)же, чюжеземци угре с тобою. А быше не створилъ зла ничто же граду нашему (КЛ I 410); п. *Odwroci język twój, a wargi twoje bychą nie mołwiły lści* (Ps. Fl. 33. 13); *Gdyż będzie sądzon, aby wyszedł potępion* (Ps. Fl. 108. 6). Очевидно, форми дієслова *бы* в цих конструкціях є продовженням праслов'янських форм опатива *бітъ*, *бі* і т. д., які згодом злилися з формами аориста *бухъ*, *бу* і т. д. Вживання форм умовного способу з частками *бы*, *абы*, *чтобы*, *якби* (*бу*, *абу* і под.) для вираження спонукальної модальності продовжується і в пізніші періоди розвитку

слов'янських мов. Пор. укр.: *мы... тое селищю Климятинъ ему дали, со всимъ съ тымъ, какъ ся тое селищю здавна въ собѣ маєтъ; и твоя бы милость ему въ то увязанье далъ* (АЮЗР I 44, 1510); *Дав би ти, синочку, і мині кавалок хліба* (Чуб. II 77—78); *тоть чтобы ему не порушилъ нашего дания, али бы ему потвердилъ и укрѣпилъ* (Гол., Пам. Гал.-Волод. кн. 49, 1424); *Щоб ти батькам допомагав, а як треба буде, то й більшовикам* (Панч); *Якби ви, дядьку, якої байки нагадали* (Укр.); *рос. Вы бы хоть у этой девушки поучились* (Казак.); *И чтоб завтра же не было здесь этой старой воровки, старой хрычовки...* (Ч.); *білор. А ты, Ціхан, расказаў бы раней, што ў вас тут робіцца* (Лыньк.); *п. Jeśli nie przyjedziesz, żeby nam nie miał za złe* (Czubek, Pisma polit. 1572); *О, o! Wolałby jegomość nie wymawiać takich przykrości!* (Tetm.); *ч. Snad by ses proto nezlobil* (Tr. IJ 665); *Tetičko, dybyste nám šli pomoct* (Bart D. I, 192); *словац. Naňka, aby ste šli jest'!* (Taj.); *макед. Би си решил!* (Lunt 101); *Би сме решил!* (Lunt 101); *словен. Jaz pojdem danes v hribe, ti bi prišel za menoj jutri* (Sloven. sl. 216). У деяких найчастіше вживаних усталених спонукальних виразах з формою умовного способу умовна частка *би* здавна зазнає опущення, в результаті чого в таких спонукальних реченнях дієслово набуває форми, тотожної з старим перфектом (без зв'язки). Напр.: *рос. «Пошел вон!» «Взяли!» «Пошли с нами»; укр. «Поїхали!» «Пішли!»; ч. «Šel sem»* (до дитини).

Вживання інфінітива в ролі виразника спонукальної модальності фіксується в найдавніших пам'ятках різних слов'янських мов. Напр.: *ст.-сл. и не оклеветати и не закидѣти; съ же кѣднѣ храниши обычан* (Клем., Vondr. Studie 138); *давньор. Аще же придесть кровавъ мужъ любо синь, то не искати ему послуха* (РП Ак. I 30); *а грамоты ти, кн(я)же, не посуживати* (Дог. гр. Новг. з Яр. Яр.); *ст.-ч. Spytáci byli řekli: nikoho sě nebáti, kromě českého krále, toho nikoli nedořakávati* (DalC. 82). Спонукальне значення таких інфінітивних конструкцій розвинулось на ґрунті властивого їм здавна більш загального значення можливості, необхідності тощо. Напр.: *ст.-сл. семуоу кстѣ быти* (Супр. 51, 2); *давньор. Что, кн(я)же, стоиши? Поѣди из города, намъ ихъ не перемочи* (КЛ I 544) і под. Оформлення спонукальних речень за допомогою інфінітива продовжується і в пізніші періоди розвитку слов'янських мов. Пор.: *укр. Негайно очистити вози від усього стороннього. Викидати геть усе, що не може стріляти або вибухати. Натомість довантажитись боеприпасами* (Гонч.); *рос. Не смей меня раздражать* (Ч.); *білор. Таварышы! Рыхтавацца ў паход!* (Кол.); *п. Okulbaczyć siwa, dobieć w cwał do mojego dworu, wziąć co żywo dwie pijawki!* (Mick.); *ч. Nesvěřovati vesla těm, kteří na vodách nebývali* (ČMudr. 364); *словац. Volal z veliteľ'skej veže: Trúbit'! Trúbit'! Trúbit'* (Fig.) і под. У південнослов'янських мовах спонукальні конструкції з інфінітивами в основному вийшли з ужитку в результаті загального обмеження або й цілковитого припинення вживання інфінітива. Але в словенській мові ці конструкції поширились заново під впливом інших мов,

головним чином у написах. Напр.: *Vrata zapirati! Desno voziti!* (Sloven. sl. 216).

Спеціальне оформлення в слов'янських мовах здавна мають спонукальні речення заперечні, інакше кажучи, речення заборонні. Нерідко в таких реченнях вживалась заперечна особова форма допоміжного дієслова *mogti, *děti* та ін. при інфінітиві основного дієслова. Напр.: ст.-сл. *не мози оубо никтоже съ льстыж прити* (Супр. 420, 28—29); давньор. *Не мози повѣдати никому же* (ПВЛ I 201); Брат(ь)е моя, *не мозите сего створити зла* (КЛ I 351—352); ст.-ч. *perod' plakati* (Vondr. II 445). Іноді в староукраїнській мові заборонні конструкції будувалися з допоміжним дієсловом *имати*. Напр.: *На тыхъ городѣхъ и у томъ держяню не имай никаки(хъ) иныхъ урядниковъ поставити* (Роз., Гр. 133). Пор. давньор. *Къ тому не имаша отити мене* (ЖФП 5₁). Але на пізніших етапах розвитку східнослов'янських і західнослов'янських мов спеціальні допоміжні дієслова у заборонних реченнях уже не вживалися. Лише південнослов'янські мови зберігають спеціальні факультативні конструкції заборонних речень з виразами *не пој*, *не мой* (з давнього *не мози*) і *не дей* (у болг. мові). Напр.: болг. *Не мой да се сърдиш* (Vondr. II 445); Недей разправа, страх ме е от тебе (Карал.); с.-х. *Ne poј plakati* (Priр. 34. 60); *Ne moјte me ubiti* (Priр. 165); Душе наше губити немојмо (Кар., Срп. р. 430). У словенській мові для оформлення заборонних речень використовується те саме допоміжне дієслово *paj* (*pajmo*, *pajte*), яке в інших випадках виконує функцію спонукальної частки зі ствердним значенням. Пор.: *pajte soditi* (Ev. Tirn.); *naj se groziti* (Vondr. II 445) і под.

Бажальні речення

Утративши можливість оформлятися за допомогою колишнього оптатива, який у праслов'янський період поміняв свою бажальну функцію на спонукальну, бажальні речення в праслов'янській мові так і не дістали спеціального нового засобу оформлення. Залишком давніх оптативних конструкцій бажальних речень є такий приклад із старослов'янської мови: *отъпадѣмъ* (замість *-мъ*) *оубо отъ врагъ моихъ тѣшѣ* (Псалт. 5, 7). Деся під кінець праслов'янського періоду, очевидно, вже після злиття форми умовного способу дієслова *біти* і т. д. з формою аориста *бухъ* і т. д. у складі форми плюсквамперфекта, роль виразника бажальної модальності перейняло на себе сполучення допоміжного дієслова *бухъ* із формою дієприкметника на *-l-* або інфінітивом основного дієслова, супроводжуване, як правило, спеціальними частками (у старослов'янській мові *проу*, *кша*, іноді разом з *да*, у давньоруській мові *а*, *да*). Напр.: ст.-сл. *проу и того да бухъ не вѣдѣлъ* (Супр. 410. 12—13); *еша моглъ бухъ азъ вастъ оувѣштати крѣстианомъ быти* (Супр. 131. 9—10); *кша оубо да бисте са вѣцѣсарии* (Ар. christin. 1. Ког. 4—8); давньор. *Да быхъ понѣ самъ чѣстьное твое тѣло своима рукама съпряталъ*

и гробу предаль (ЖБГ Гудз. 40); Абы мь далъ б(ог)ъ и своимъ мочи изволодѣти в се время (ГВЛ I 898); Абы нынѣ земля своя устеречи (КЛ I 676); ст.-п. *Abi sprawiani bili drogi moje* (Modl. Wacł., Ps. 118. 5).

О. О. Потебня пояснював бажальне значення подібних конструкцій як видозміну їх умовного значення або просто як результат переосмислення форм минулого часу. Але більш переконливим здається припущення про те, що всі ці бажальні конструкції походять від праслов'янських оптативних конструкцій з *bi*мь, *bi* і т. д., функції яких згодом перейняли на себе близькі до них форми аориста *бухъ*, *бу* і т. д. Таким чином, індоевропейський оптатив на праслов'янському ґрунті не повністю перетворився в наказовий спосіб, а зберіг у допоміжному дієслові *byti* також і своє старе оптативне значення.

У східнослов'янських мовах приблизно під кінець давньоруського періоду допоміжне дієслово *быхъ*, *бы* і т. д. у складі бажальних конструкцій почало втрачати свою дієслівну природу і перетворюватись у незмінну частку *бы*, як це мало місце і в умовних конструкціях. Аналогічний процес відбувається пізніше в польській, чеській і словацькій мовах.

Бажальні конструкції з часткою *би* (*аби*) найкраще збереглись у східнослов'янських мовах. Напр.: укр. Юж нам тилко б коней допастися, поїду к Днепру на той бок (Кн. м. Полт. I 196); За тими волами я посивів парубком, побила б їх морока (Коц.); Їм аби тільки зідрати побільше баришів,— сказав пискливим голосом Сусідка (Панч); рос. Погулять бы сейчас (розм.); Хоть бы травка, хоть бы листок на дереве шелохнулся! (Пис.); білор. О бых мьль мечъ, же бым тебе забилъ (92, Библ. кн. XVII в.); Не брало бы цябе лихо (Карск. II—III 382). Із західнослов'янських мов частка *абу* вживається для організації бажальних речень у чеській і словацькій мовах: *Šlak aby to četl* (Rais); *Aby si tam skamenel, aby ti havraný srdce d'obalí* (Vans.). Частка *да* з формами умовного способу зберігається в бажальних реченнях сербо-хорватської, словенської і македонської мов. Напр.: с.-х. Чарне очи, да би не гледале! (Н. п.); Бог би дао, да би добро било (Н. п.); словен. *Da bi bilo že kopesc* (Sloven. sl. 220); макед. Да би те чума удрила (Кеп., Мак. гр. 94). У болгарській мові в таких випадках здебільшого вживаються форми дієприкметника на -л- без допоміжного дієслова *бих*, яке, очевидно, перестало вживатись у бажальних конструкціях внаслідок систематичного опущення. Напр.: Свири, свири, бог убил те, луд гидия! (Слав.); Дявол взел го! (Ваз.) і под. Аналогічні конструкції зустрічаються також у сербо-хорватській, чеській і словацькій мовах. Напр.: ч. *Zdrávi půjčovali! Zdrávi užili!*; словац. *Parom to brall!*; *Udusilo ho!*; *Vietor ti nohy knísall!* (Orl. 20); с.-х. Жив био! (Кар., Срп. р.); Живела власт радног народа! (Стев. 278). Щодо виразів типу укр. «Здоров був!» «Здоровенькі були!»; с.-х. «Добро дошли»; болг. «Добре дошел»; ч. *Zdrávi došli*,— то в них значення

побажання, близьке до спонукального, розвинулось із питальних речень, що мали в своєму складі звичайну форму перфекта.

Поряд із збереженням давніших засобів оформлення бажальних речень і особливо у зв'язку з утратою чи обмеженням цих засобів, характерною насамперед для західнослов'янських мов, за бажальними конструкціями закріпилось вживання деяких новіших часток. Так, у східнослов'янських мовах поряд з *бы* (*би*) і збереженням тут лише українською мовою *аби*, що одночасно виступає і як цільовий сполучник, у ролі бажальної частки закріпились цільові сполучники *чтобы*, *щоб(и)*, *коб(и)*, *каб(ы)*, чим збереглась відповідність східнослов'янських бажальних конструкцій південнослов'янським з виразом *да бих*, який теж може виконувати роль цільового сполучника. Пор.: укр. *Познайте, молодіці гожі, З Енеєм бахурі всі схожі, Щоб враг зрадливих всіх побрав!* (Котл.); *Коби лише був мій Іванчик золотий дихав!* (Фр.); рос. *Чтоб тебя рózорвало! — ворчала бабушка, вставая* (Г.); білор. *Каб ён так с духам быў* (Ляцк. Посл. 15). Пор. п. *Bodajto dobre czasy, żebyż ich doczekać!* (Kras.); *Żebyśmy aby dożyli!* (Sienk.). Поряд з цим, у східнослов'янських мовах роль бажальної частки можуть виконувати сполучники умовні з часткою *бы* (*би*, *б*): *коли б*, *якби*, *если б(ы)*. Напр.: укр. *Если бых'мо шли и накупили странных речи на тот то вес(ь) людь* (Перес. ев., Жит. 44); *Коли би го огледати* (Гав.); *Кобила, — кае, — зійшла против ночі з двора, а він і байдуже; коли б то мені її піймати* (Кв.); *Пісок, дак сюди як пройшло три дні, то якби й дощик випав* (ДАУ мат. I 335); білор. *Да коли б тябе, мое дятятко, да деўки полюбили б* (Ром. Мат. Гр. I, 209 Слоним); рос. *Ах, если бы скорее день настал, И солнце красное поля здесь осветило* (Кр.). Відповідно до цього в західнослов'янських мовах вживається в ролі бажальної частки умовний сполучник *gdyby* (*kdyby*), словац. *keby*. Пор.: п. *O! gdyby to mieć pieniądze!* (Kras.); ч. *Jen kdyby ti chlapi tak diví nebyli* (Němc.); словац. *Dobrý chlap. Keby sme len všetkých takých mali* (Pláv.); в.-луж. *Hdy bych ja tajkeho konika měl* (Sm. 52, 3, Liebsch 44). У польській мові відповідно до *би*, *аби* східнослов'янських мов усталилась бажальна частка *oby*. Напр.: *Oby życzenie twe spełniły nieba* (Mick.). У чеській і зрідка в книжній словацькій мовах бажальні конструкції будуються за допомогою частки *kěž* (*kiež*) при формі дійсного або умовного способу дієслова. Напр.: ч. *Kěž je to pravda* (Tr. 644); *Kěž by to byla pravda* (там же); словац. *Kieže ste ma pustili!* (Taj.). У деяких слов'янських мовах (українській, польській, чеській, словацькій) сформувалась нова бажальна частка *бодай* (*bodaj*, *bogdaj*, *bodej*, *bohday*). Напр.: укр. *А бодай бы не была толко послѣдняя горща первых* (Відп. Іп. Потію); *Возьміть його, бо покину, Як батько покинув. — Бодай тебе не кидала Лихая година* (Ш.); *Що пережили, бодай не вертається* (ДАУ мат., Дніпроп. 5); п. *Bogdaj mnie jasny piorun ubi!* (Mick.); *Bodaj usechl i upadł zły język wszeteczny!* (Kochan.); ч. *Buohdaj někto poddal lid tento pod mů ruku* (Ol. Súdč. 9. 29); *Bodejž tě husa*

kopla (розм.); словац. Bohdaj váš kabát ešte sto rokov trval a vy s ním! (Kuk.); Bodaj bola poihu zlomila (Taj.); в.-луж. Bóh daj so bi derje wjedło; Bóh daj strow (Liebsch 43); до останнього прикладу з опущеним допоміжним дієсловом пор. укр. Бодай здорова, кречна панночко! (Гол. II 86). В українській мові поживтневого періоду вживання частки *бодай* виразно скоротилось. Досить поширеним у різних слов'янських мовах є вживання в бажальних реченнях часток *нехай* (*хай*, *nech*, *niech*, *naj*) і *at'*, які частіше виконують функцію спонукальної частки. Пор.: укр. Хай живе Перше травня!; п. Niech pam żyje! (Benni, Łoś... 344); словац. Nech žije mladý manžel'ský pár! (Vaj.); словен. Edinost, sreča, sprava k nam naj nazaj se vrnejo (Sloven. sl. 217); ч. At' se všichni št'astně vrátí (Tr. II 1399).

Умовні речення

Єдиним і постійним формальним виразником умовної модальності речень у слов'янських мовах, починаючи з пізньопраслов'янського періоду, є умовний спосіб особових форм дієслова в складі головного речення в складнопідрядному, а згодом і в простому самостійному реченні. Праслов'янська мова раннього періоду умовної модальності як спеціальної граматичної категорії не знала. Умовна модальність речень як граматична категорія формувалась, головним чином, у рамках складнопідрядних речень з підрядними умови в процесі переосмислення форм давноминулого часу з допоміжним дієсловом *бухъ* і т. д. в формі умовного способу. Відсутність у слов'янських мовах систематичної потреби в формах плюсквамперфекта з їх давнім суто часовим значенням значно полегшила процес цього переосмислення, а в тих випадках, коли потреба в плюсквамперфекті давала про себе знати, в його ролі почали використовуватись нові аналітичні форми типу *bylъ jestъ neslъ* чи *běaxъ neslъ*.

Залишки давнього часового значення умовного способу (колишнього плюсквамперфекта) простежуються ще в архаїчному оформленні непрямих питань і взагалі непрямой мови, яке фіксується в пам'ятках різних слов'янських мов. Напр.: ст.-сл. *кънде же помышленъ еъ на, к'то ихъ кашти би былъ* (Зогр. Лук. 9. 46); ст.-укр. *Тогда их м(ило)сти пытали его, хто бы в том замочку... врядникомъ былъ* (ЦДІА, ф. 223, оп. I, 6, 1576); що ми вряд питали Мартина Яковенка, для чого би он юй збороняв (Стор. Арх. 6, 29); ст.-білор. *Я пытал того Еска Юревича, если бы он кому служил, а хто бы его пан был* (Акты В. А. К., т. 36, 2 Мин. XVI в.); ст.-п. *Pytał okrutnik Pitjasa, jeśli by to chciał uczynić* (Rey); ст.-ч. *Por povědě, Joachyma velmi uhani, proč by k uoltáři přistúpil blíz, zda by z uma vystúpil* (Levšt. 150 a) і под. Давня форма плюсквамперфекта збереглась у цих конструкціях надовго після її загального переосмислення в умовний спосіб завдяки тому, що вона тут прийняла на себе функцію вираження відтінку недослівності передачі

чужої (а іноді й своєї власної) мови. Власне умовної семантики в конструкціях такого характеру немає.

Найбільш виразним свідченням остаточного переосмислення плюсквамперфекта в умовний спосіб були зміни у вживанні допоміжного дієслова *byti* в складі форм умовного способу. Набувши в цих формах ролі звичайного показника умовної модальності, аорист дієслова *byti* почав рано втрачати здатність до узгодження з підметом у формах особи і числа, перетворюючись у незмінну частку *by* (*бы*). Напр.: давньор. Аже бы лиха хотѣлъ, то что бы ми годно, то же бы створилъ (КЛ I 306); Не дошедшимъ же имъ города Сохачева, и думахуть о взятии его, а бы въ землю глубоку не входили (ГВЛ I 885); укр. вси грековъ... были бы без утпенья шкаредною смертию побиты (Тр. в., Біл. 550); Хотяй бы килка лѣтъ их доставали, то бы их не достали (Льв. літ. 175); рос. Чтобы к той истинной вѣрѣ христьянской да правда турецкая, ино бы с нами ангели бесѣдовали (Пересв. 78); п. *Mielizby wojnę wróżyć ci jeźdźcy, te bronie?* (Mick.); ч. *Protož-li-by že někdo umře, jiní veseli býti přestali?* (Kom.); с.-х. *Da su srbi mogli pričekati još koji dan, ovi bi se turci predali* (Mil.-obr. 111). Майже одночасно з утратою словом *by* здатності до відмінювання в формах умовного способу поряд з дієприкметниками на *-l-* за аналогією до форм перфекта почали з'являтися особові форми допоміжного дієслова *byti* в теперішньому часі. Напр.: давньор. вы бы есте мнѣ повѣдали дома, же дѣтолѣ ити (КЛ I 654); укр. Если бы еси вѣд(а)ла даръ б(о)жии..., ты бы еси просила, а дал' бы ти воду живу (Перес. ев., Жит. 20); п. *Pragnąłbym woźnego lepiej się wypytać* (Mick.); ч. діал. *musela by sem* (Suš., Мор. Р., 226).

Умовна модальність здавна проявляється найбільш виразно в оформлених умовним способом головних реченнях, які мають при собі підрядні умовні, оформлені так само умовним способом. Напр. ст.-сл. *аште ви съде былъ, не ви братръ мои оумрълъ* (Мар. Іо. XI, 21); давньор. *Да же бы была рать, билися быхом* (КЛ I 647); ст.-п. *Nie byłby przywrocon ku tej czci, by był nie zgzeszył* (Pr. Fil. 5, 384, коло 1500 р.); ст.-ч. *By ty byl syn boží, pomohl by sobě i nám také* (ML 117 b) і под.

Після сформування категорії умовного способу і умовної модальності в рамках складнопідрядного речення таке умовне речення вже до появи писаних пам'яток дістало змогу функціонувати самостійно, без підрядного умови. Просте речення з формою умовної модальності уже в найдавніших пам'ятках виявляє свою умовну семантику різною мірою, залежно від того, наскільки вона підкреслюється наявними в реченні іншими засобами. Якщо в простому умовному реченні є обставина умови або коли при такому умовному реченні є сурядне речення, яке вказує на відсутність умови, необхідної для здійснення змісту умовного речення, умовна модальність даного простого речення сприймається досить виразно. Напр.: давньор. *Мьстилъся быхъ Всеволоду, но не лзъ* (КЛ I 614); Строю

мои, рад быхъ и самъ с тобою шелъ, но нѣколько емь (ГВЛ I 883—884); ст.-ч. Ty řeči tuto všecky vyčítati, bylo by velmi prodloužné (Vel.); Ale o tom vypravovati bylo by velmi dlouho (Vel.) і под. Подібні конструкції простих виразно умовних речень без підрядних умови є звичайними і для сучасних слов'янських мов.

Значно менш виразною стає умовна модальність таких не супроводжуваних умовними простих речень, у складі яких чи поряд з якими немає безпосередньої чи посередньої вказівки на умову здійснення їх змісту. Умовна модальність таких речень зводиться до семантичного відтінку можливості, непевності, некатегоричності тощо. Напр.: давньор. Лѣпо бы намъ, брате, надежю имѣти къ б(ог)у (ЖФП 28₂); Отче! Братья умножаются, а хотѣли быхомъ поставити манастирь (ПВЛ Л 106); Не взялъ быхъ тысяще серебра за то, оже еси пришелъ обычаемъ рускимъ о(тѣ)цевъ своихъ (ГВЛ I 814); укр. Я б таки, бачця, тута чогось сподѣвався (Довгал.); Чи не збігав би ти слідом за ним у волость та розслухався б, що воно за чоловік (Мирн.); рос. Комета ли идет, — не отвел бы глаз! Красота! Звезды-то уж пригляделись, все одни и те же, а это — обновка; ну, смотрел бы да любовался! (А. Остр.); п. Stał poważnie, a rad by z radości podskoczył (Mick.); ч. Proč by s tebou šel? (Br.); Kdopak by si byl na tohle pomyslíl? Kóhopak by napadlo? (Rais); словац. Mohli by sme už aj začať (Paul.— Št.— Ruž. 267); в.-луж. Tole njebudźich nihdy gjeŕła (Sm. 169, 12, Liebsch 44); болг. Много бих желал да те видя (Андр. 236); макед. Јас би сакал нешто да речам (Lunt 101); с.-х. А откуда бих ја знао, господаре, да је то Срб? (Ненад.); словен. Lakomnik bi že lastnega brata prodal (Sloven. sl. 219).

У частині таких конструкцій з умовним способом (зокрема, у зворотах типу «Хотів би», «Рад би» і под.) до спорідненої з умовністю семантики можливості долучається виразний відтінок бажальності. Цей відтінок може бути пояснений як результат злиття з формою аориста *быхъ* і т. д. (в складі умовного способу) колишньої форми оптатива *бімь* і т. д., яка в певних конструкціях весь час зберігала в собі бажальну семантику. Таким чином, речення типу «Хотів би знати» могли розвинутиись не в результаті опущення підрядних речень умови, а внаслідок взаємодії зворотів типу *Xotěľ byxъ znati і *Znaľ бімь.

Переповідні речення у болгарській і македонській мовах

Специфічним новотвором болгарської і македонської мов у галузі синтаксичної категорії модальності є сформування в них на основі колишніх форм перфекта системи так званих переповідних форм дієслова, вживаних для повідомлення таких подій і явищ, про які суб'єкт мовлення говорить на підставі слів інших осіб, рідше — для вираження подиву з приводу події, повідомлюваної самим суб'єктом.

Питання про структурні типи речень є питанням про ті найзагальніші формальні схеми, за якими в даній мові чи групі мов будуються всі речення. Структурні типи речень формуються протягом багатовікового розвитку мов у процесі взаємодії двох основних факторів: потреб відображення в думці і, відповідно до цього, в мові основних типів зв'язків між елементами осмислюваної дійсності і формальних та семантичних особливостей стихійно витворюваних у кожній даній мові елементів, які використовуються для побудови речень.

Основним засобом синтаксичного пов'язування членів речення в індоєвропейській правові були форми словозміни. Характерною особливістю індоєвропейських форм словозміни, порівняно з іншими типами мов, було те, що вони забезпечували можливість формального пов'язання будь-якого слова в реченні лише з якимсь одним іншим словом того самого речення чи, рідше, з групою слів, яка прирівнювалась за своїм значенням у структурі речення до одного слова. Тому формальні зв'язки між членами речення в індоєвропейській правові будувались за принципом послідовного формального підпорядкування всіх членів речення один одному, починаючи з такого члена речення, який сам ніякому іншому членові вже не підпорядковувався, а виконував роль граматичного центру речення чи частини цього центру. Як правило, член речення, що виступав у ролі граматичного центру, одночасно був виразником об'єктивно найважливішого елемента загального змісту речення. У переважній більшості випадків речення індоєвропейської правови мали по одному граматичному центрові, тобто були простими реченнями, поширеними і непоширеними.

Роль граматичного центру речення в індоєвропейській правові здавна виконували, як правило, або іменники — назви різних речей і явищ, або особові форми дієслів, у яких певні дії чи стани висловлювались як процеси, що відбуваються в часі. В тих випадках, коли йшлося про відображення в думці і мові самих лише предметів чи явищ без підкреслення об'єктивного зв'язку з ними їх окремих ознак, дій, станів і под. або коли йшлося лише про відображення проходження дій чи станів без підкреслення їх зв'язку з їх носіями — реальними суб'єктами цих дій чи станів, відповідний іменник (займенник) чи особове дієслово цілком задовольняли цим потребам і могли або самостійно виступати в ролі цілих речень, або, супроводжуючись синтаксично залежними від них другорядними членами, ставати одночленними граматичними центрами речень. Але в тих випадках, коли метою думки і речення було встановлення і висловлення предикативного зв'язку між відображенням предмета чи явища і якоїсь їх ознаки, дії чи стану, така структура речення з одним словом у ролі граматичного центру (а то і в ролі цілого речення), як правило, не задовольняла. Для висловлення таких думок поряд

з назвою предмета чи явища, яка в інших випадках самостійно виконувала роль граматичного центру, у речення вводилась назва тієї ознаки, дії або стану, про зв'язок з якими треба було сказати, тобто вводився ще один іменник або прикметник чи особове дієслово, які разом з першим іменником чи займенником входили до складу граматичного центру речення. Перший з членів граматичного центру такого речення ставав підметом, другий — присудком. Кожний з них міг мати при собі синтаксично залежні тільки від нього другорядні члени речення; в результаті цього речення з підметом і присудком, поширене другорядними членами, формально ділилось на дві частини — групу підмета і групу присудка, тобто було двоскладним, на відміну від односкладних речень з одним головним членом, який синтаксично підпорядковував собі всі наявні в односкладному реченні другорядні члени. Але ні підмет, ні присудок не становили якихось відособлених один від одного окремих граматичних центрів, бо перебували в нерозривному смислового і формального взаємозв'язку. У принципі відношення між підметом і присудком двоскладного речення відповідали відношенню між суб'єктом і предикатом думки, в якій відображалось відповідне явище дійсності, хоча в конкретних випадках прямої відповідності підмета речення суб'єктові думки і присудка речення предикатові думки могло й не бути.

Прості речення індоєвропейської мови — як односкладні, так і двоскладні — могли мати по декілька однорідних головних членів. Оскільки за допомогою кількох однорідних головних членів односкладного речення або за допомогою кількох однорідних присудків двоскладного речення в одному реченні відображається кілька різних явищ, які могли б бути відображені в кількох окремих висловленнях, такі речення, відомі під назвою стягнених, займали проміжне становище між звичайними простими реченнями і рядами тісно пов'язаних між собою самостійних речень.

Специфічну роль у структурі простого речення індоєвропейської мови відігравали дієприкметники — утворювані від дієслівних основ іменні форми, які, подібно до прикметників, узгоджувались із наявними в реченні іменниками — підметами, присудками чи додатками. Виникши як засіб атрибутивної характеристики підмета чи додатка шляхом вказівки на виконану чи виконувану ним дію або на його стан, дієприкметники, особливо активні, поступово набули в індоєвропейській мові функції вираження другорядних дій або станів предмета (вираженого підметом чи додатком), тобто таких дій або станів, які з певних причин не можуть бути виражені в формі присудка. Під кінець індоєвропейського періоду, коли почалось формування складнопідрядних речень шляхом смислового і формального об'єднання окремих простих речень, прості речення, поширені дієприкметниковими зворотами, які в ряді випадків відігравали роль, аналогічну щодо змісту до ролі підрядних речень, почали перетворюватись у складнопідрядні або, здебільшого, займали про-

міжне становище між простими і складнопідрядними реченнями, виділившись в окремий структурний тип ускладнених речень.

У ряді випадків до ускладнених речень з дієприкметниковими зворотами в діалектах індоєвропейської прамови наближались за своєю структурою речення з інфінітивами і інфінітивними зворотами. Але можливо, що на час розпаду індоєвропейської прамови питома вага інфінітивів і інфінітивних зворотів у синтаксичній будові різних індоєвропейських діалектів була неоднаковою.

Звичайними для індоєвропейської прамови були складні синтаксичні конструкції, які утворювалися шляхом ритмомелодичного пов'язування двох чи, рідше, кількох простих речень і вживались для вираження складної думки. За характером смислових стосунків між простими реченнями—частинами таких складних конструкцій—ці конструкції в одних випадках наближались до пізніших складносурядних, в інших — до складнопідрядних, але в граматичному відношенні не були ще ні сурядними, ні підрядними, а становили єдиний формально не диференційований структурний тип первісних складних речень. Під кінець індоєвропейського періоду з окремих слів переважно займенниково-обставинного характеру в процесі поглиблення і дальшої спеціалізації смислового зв'язку між однорідними членами речення і між простими реченнями — частинами первісних складних речень — почали формуватись сполучники і відносні слова, дальший розподіл яких за синтаксично-смисловими функціями став основою для формування двох окремих формально визначених структурних різновидів складних речень — складнопідрядних і складносурядних. Поряд із нововиниклими складносурядними і складнопідрядними реченнями в індоєвропейській прамові періоду її розпаду зберігались і первісні безсполучникові складні речення, які за своєю смисловою структурою почали тепер змикатись то з складносурядними, то з складнопідрядними.

Праслов'янська мова успадкувала з індоєвропейської прамови всі перераховані структурні типи речень і їх різновиди, дальший розвиток яких у праслов'янській мові зводився до поступових змін відносної частоти (масштабів) їх функціонування і до часткових перетворень у їх конкретних формальних особливостях.

Прості речення

На час розпаду індоєвропейської прамови і формування праслов'янської мови (очевидно, на проміжному ґрунті балто-слов'янської мовної єдності) прості речення становили основний структурний тип речень взагалі. Речення ускладнені і складні вживались у той час порівняно рідко, а їх структура відтворювала в собі всі структурні особливості простих речень лише з деякими доповненнями чи видозмінами.

Праслов'янська мова успадкувала з індоєвропейської вже добре сформовані конструкції двоскладних простих речень, які містили

в собі предикативну пару головних членів — підмет і присудок. Поряд з цим у праслов'янській мові здавна був цілком звичайним і другий структурний різновид простих речень — односкладні речення, формальні особливості яких були навіть більш різноманітними, ніж у речень двоскладних. При розподілі простих речень праслов'янської мови на односкладні і двоскладні необхідно брати до уваги можливість існування в праслов'янській мові неповних речень, які в ряді випадків формально зближаються з односкладними. Щоб уникнути змішування односкладних речень з неповними двоскладними, необхідно передусім чітко визначити істотні структурні особливості кожного з цих різновидів простих речень.

Слід насамперед виходити з того, що поняття неповних і односкладних речень є не загальносмысловими, а суто граматичними. Тому, наприклад, необхідно вважати просте речення повним чи неповним не на основі того, наскільки повно висловлюється в ньому думка при даному контексті чи ситуації, а лише залежно від того, наскільки конкретна структура даного простого речення, вжитого в контексті чи в певній ситуації, відповідає обов'язковому структурному мінімуму розглядуваної поза контекстом чи ситуацією синтаксичної схеми (моделі), за якою побудоване дане речення. Практично такий підхід зводиться до того, що неповними мають бути визнані всі прості (двоскладні чи односкладні) речення, вжиті в даному контексті чи при даній ситуації, в яких виявляються опущеними один чи обидва головні члени (у тому числі тільки особове дієслово з складеного присудка чи складеного головного члена односкладного речення) або будь-який другорядний член, якщо при цьому в складі речення залишаються залежні від нього другорядні члени (наприклад, опущено другорядний член — іменник при наявності в реченні залежного від нього означення або другорядний член — інфінітив при наявності в реченні залежних від нього додатків чи обставин). Відсутність у реченні прямого додатка при перехідному дієслові не може вважатися ознакою синтаксичної неповноти речення, оскільки речення з перехідними дієсловами без прямих додатків цілком відповідають одній із загальних синтаксичних схем простого речення (пор.: «Він веде» і «Він іде»).

Спеціального уточнення вимагає розуміння співвідношень паралельних конструкцій типу суч. укр. «Іду» — «Я йду» в усіх особах і числах та «Іди» — «Ти йди», «Ідїть» — «Ви йдїть». Спонукальні конструкції типу «Ти йди», «Ви йдїть» можуть бути розцінені лише як двоскладні, мало чим відмінні від конструкцій з дієсловами дійсного способу типу «Я йду», «Ти йдеш». Спонукальні речення без особових займенників при дієсловах наказового способу являють собою односкладні речення, в яких дієслова виконують роль головних членів односкладних речень. Від співвідношення односкладного і двоскладного різновидів спонукальних речень мало чим відрізняється співвідношення конструкцій з дієсловами дійсного способу в формах 1-ої і 2-ої особи однини і множини типу «Іду» —

«Я йду», «Ідеш» — «Ти йдеш», «Ідемо» — «Ми йдемо», «Ідете» — «Ви йдете». І тут особові форми дієслова 1-ої і 2-ої особи в будь-якій конкретній ситуації цілком виразно передають основний зміст відповідної думки, оскільки особові закінчення дієслів при відсутності особових займенників у кожному конкретному випадку повністю переймають на себе функцію вказівки на реального суб'єкта дії, яку в інших випадках виконують особові займенники. Таким чином, опущення особового займенника при дієсловах 1-ої і 2-ої особи дійсного способу фактично не залежить від ситуації чи контексту, а становить особливість однієї з загальних синтаксичних схем речення, яка належить до різновиду односкладних речень. Інакше стоїть справа із співвідношенням конструкцій з дієсловами в формі 3-ої особи однини і множини типу «Іде» — «Він іде», «Іван іде», «Вона йде» або «Ідуть» — «Вони йдуть», «Хлопці йдуть», «Дощі йдуть». У цих випадках форма 3-ої особи дієслова при відсутньому підметі сама по собі не є такою однозначною, як форми 1-ої чи 2-ої особи, і в кожній конкретній ситуації може бути співвіднесена з будь-яким із практично безмежної кількості реальних суб'єктів. Думка, висловлена реченням з дієсловом у формі 3-ої особи дійсного способу, яке стосується до якогось реального суб'єкта, може бути цілком зрозумілою для співрозмовника лише в тому разі, коли йому відомо, який саме конкретний суб'єкт мається на увазі. Тому синтаксична схема реально-суб'єктних речень з дієслівними формами 3-ої особи обов'язково включає до свого складу підмет і завжди є двоскладною, а опущення підмета в таких конструкціях можливе лише за умови, коли відповідний підмет розуміється на основі ситуації чи контексту. Таким чином, усі реально-суб'єктні речення з опущеним підметом при дієслові-присудку в формі 3-ої особи є не односкладними, як при формах 1-ої і 2-ої особи, а неповними двоскладними. Подібно до цього, неповними двоскладними є всі речення з відсутніми підметами при дієсловах минулого часу чи умовного способу, виражених формами дієприкметників на **-л** (**-в**) без особових форм допоміжного дієслова. З неповними безпідметовими реченнями не слід змішувати речення неозначено-суб'єктні (так звані безособові, напр.: «Гримить», «Світало») і узагальнено-суб'єктні (узагальнено-особові, напр.: «Уночі сплять», «Тут не розмовляють», «Колись орали сохою»), які належать до різновиду односкладних. Таке розрізнення між односкладними і неповними двоскладними конструкціями простих речень придатне для будь-якої сучасної слов'янської мови. З належною обережністю воно може бути застосоване і до реконструйованих зразків простих речень праслов'янської мови.

Успадковані праслов'янською мовою з індоєвропейської двоскладні прості речення могли бути непоширеними, тобто складатися з самих тільки головних членів — підмета і присудка, або поширеними, тобто мати в своєму складі ще й різні другорядні члени. Як поширені, так і непоширені двоскладні речення могли бути повними і неповними, причому в непоширеному двоскладному реченні міг опускатися лише якийсь один із двох головних членів, а в поширеному — і один, і обидва головні члени, а також другорядні члени, що мали залежні від себе інші другорядні члени, які залишались у складі речення.

Підмет

Роль підмета в двоскладних реченнях праслов'янської мови з самого початку виконувала, як правило, форма називного відмінка однини, множини чи двоїни іменника або, рідше, інших слів, вживаних у функції іменника. Називний відмінок іменника залишився основним засобом оформлення підмета на протязі всього дальшого розвитку праслов'янської і окремих слов'янських мов. Пор.: ст.-сл. **гла имѣ петръ** (Сав. 41, Матв. XVII 25); ст.-серб. **загнѣѣ конь воучника трѣна** (Шаф. літ. 80, 36); словен. **Na Laškem ruške rŕkaŕo** (Нар. пісн., Хостн. 271); давньор. **И изидоша деревляне противу** (ПВЛ Л 42); укр. **Взялъ у мене клепачъ 18 гривень ляцкихъ** (Роз., Гр. 35); **Жили люди тоді по всім яру** (ДАУ мат., Харк. 6); ст.-п. **Ludzie Mikołajewi pasą łąki** (Piek. 46, 1401); ст.-ч. **tomu král rád povolil** (Pass. 575) і под.

Значно рідше, ніж іменники, виступали в ролі підмета займенники різних груп — особові, питальні, вказівні, неозначені, заперечні і ін. За винятком особових займенників, усі інші займенникові підмети на протязі розвитку праслов'янської і окремих слов'янських мов ніяких істотних змін не зазнали. Пор.: ст.-сл. **се кстѣ плѣть моя** (Супр. 419, 15); **Рече же етерѣ кѣ нѣмоу** (Зогр., л. 28, Матв. XII, 47); ст.-серб. **Нитко да се не ави скрбанъ** (Раић, Поуч. 1, 26); давньор. **Се буди мати градомъ русскимъ** (ПВЛ Л 20); **Кто уже си вся исправить?** (ЖБГ, Гудз. 43); **Вси напаяются от обиля дому твоего** (Мол. Дан. Зат., Зар. 54); **Оле ти нѣкто мя удари за плече** (КЛ I 463); укр. **То ся рекло о клобуцъ** (Ів. Виш., АЮЗР II 212); **А Завадувскуй що мѣть быт?** (Кн. м. Полт. I 146); **Ой, хтось заплакав посеред поля!** (Тич.); **Каждий їздив к празнику в город** (ДАУ мат., Од. 21); рос. **С тех пор уж никто не заговаривал с Татьяной** (Тург.); **Этак всякий может петь** (Ч.); білор. **Ніхто не азваўся** (Танк); **Сѣй-той нерашуча ўстаў** (Лыньк.); п. **Czyli nie poznają wszyscy?** (Ps. Fl. 13, 8); **Czy jest kto z tobą?** (Кон.); ч. **někto zapisuje tomuto neb tomuto** (VšehK 211 a); **Ty nebyly ještě všude hotovy** (Jir.); **A co to hučí po celém dole** (Maj.); словац. **Každý žil**

na vlastnú päsť (Král'); Poniektoří sa chytiá rozumu (Kuk.); в.-луж. Za všech všitcy budza džělać (Młynk).

Особові займенники, на відміну від неособових, у ролі підмета вживалися в праслов'янській мові порівняно рідко. Ця особливість була успадкована з індоєвропейської прамови, в якій особові закінчення дієслівних форм зберігали ще, очевидно, залишки своєї колишньої особовозайменникової природи і тому при звичайних умовах робили зайвим вживання при особових формах дієслів окремих особових займенників. Лише в тих випадках, коли значення суб'єкта дії чи стану треба було особливо підкреслити в реченні (наприклад, при спеціальній вказівці на невідомий співрозмовникам суб'єкт, при зіставленні чи протиставленні різних суб'єктів тощо), вживався відповідний особовий займенник у ролі підмета, від чого речення з односкладного ставало повним двоскладним.

Незвичність особових займенників у ролі підметів і зумовленість вживання їх у цій ролі лише спеціальними смисловими потребами підкреслення чи протиставлення суб'єкта дії або стану зберігалась у всіх слов'янських мовах ще й протягом перших кількох століть після розпаду праслов'янської мови. Пор. приклади з відсутніми і наявними особовими займенниками в ролі підметів з найдавніших пам'яток окремих слов'янських мов: ст.-сл. *оучителю хощемъ от тебе знамение видѣти* (Зогр. л. 28, Матв. XII, 38); *По чьто притѣчамъ глєши имъ* (Зогр. л. 30, Матв. XIII, 10); *І гла имъ не оу ли разоумѣете* (Зогр. л. 99, Мар. VIII, 21); *аминь гла вамъ ꙗко мнози пророци и праведници вѣждаѣша видѣти ꙗже видите ꙗ не видѣша, ꙗ слышати ꙗже слышите ꙗ не слышаша. Вы же оуслышите притѣчъ сѣкъшаго* (Зогр. л. 30, Матв. XIII, 17—18); *Они же рѣша: Чьто естъ намъ? Ты оузриши* (Зогр. л. 70, Матв. XVII, 4); *не їмжъ во чьсо ꙗсти. Онъ же отъвѣштавъ рече имъ. Дадите їмъ вы ꙗсти* (Зогр. л. 93, Марк. VI 36—37); давньор. *Отъце, кланяю ти ся* (КЛ I 397); *Чему дѣти продаешъ?* (Сл. Дан. Зат., Зар. 33); *Чьто сътворимъ?* (ЖФП 22 зв.); *Братъе, почто смышляетеся?* (ГВЛ I 724); и рече Редедя къ Мьстиславу: *«Что ради губивъ дружину межъ собою?»* (ПВЛ Л 99); реч(е) Володимиру и Изяславу: *«Стоита ли, брат(а), у хр(ь)стномъ цѣловании?»* (КЛ I 328); Тако же и къ печенѣгомъ посла паволоки и злато много (ПВЛ Л 34); *И рѣкоша изыиманымъ: «Много ли вашихъ назадъ?»* И рекоша: *«Мнози суть»* (КЛ I 563); *Осе я, брате, готовъ есмь* (КЛ I 433); *Се Володимеръ по насъ идетъ, а мы сде стоимъ. Азъ, брат(и)е, молвлю вамъ: сде ли хочемъ стояти, ци ли быхомъ... поѣхали?* (КЛ I 413); *Они же рѣша: «Что суть вѣдали?»* Они же показаша мечъ (ПВЛ Л 16); ст.-п. *Rzekł jest: napirwej jemu dary poszlę* (BZ, Gen., 32, 20); *Precz pytasz mego imienia?* (BZ, Gen., 32, 25); *I przyjadą na miasto Atod* (BZ, Gen., 50, 9); *Ty będziesz mówić jemu wszystko, czso ja przykażę tobie, a on mówić będzie Faraonowi* (BZ, Ex. 7, 2); ст.-ч. *Ty-liž jsi pak syn můj Ezau?* Odpověděl: *«Já!»* (Br. Gen., 27, 24); *I řekl k nim: «Znáte-li Labana?»* A oni řekli: *«Známe»* (Br. Gen., 29, 5); dnes i ty

пřипověděls se k hospodinu (Br. Deut., 26, 17); on jest jat a silně okován, ale ty jsi prosta (GestBr. 1 b).

У західнослов'янських і південнослов'янських мовах вживання особових займенників у ролі підметів при особових формах дієслова-присудка обмежується, як правило, спеціальними випадками смислового підкреслення чи протиставлення і досі. Пор.: п. «Bo, proszę pani, on mi zabrał Robinsona»,— tłumaczył się jeden chłopiec.— «Nieprawda, bo to on...»,— zaprzeczył drugi.— «Widzisz, jak kłamiesz!»— zawołał trzeci.— «To ty odebralesz mi Robinsona» (Prus); Ja jestem w partii. A ony chasydy. Ony się musiały mnie wyrzec (Kon.); ч. Ale i já chci být spasen (Čap.); Chvillemi jej tahne on, chvílemi ona (Olbr.); Bál se. A bála se ho i ona (Svat.); словац. Už vy len chod'te na voze; my tu pozvážame na voloch (Kuk.); Já to tiež povedám (Kuk.); в.-луж. Towarś tón rjeknje towarśei: bjeť ty, ja njerodźu (Sm. 166, 17, Liebsch 28); Dočakajée na mnie, ja wokoło wiečora po was přińdu (Zejl.); н.-луж. Bur Měrtyn stawa a wobstarajo konjowu. Wonej jogo kšocenje po dworje słyšytej a witatej jogo z wjasołym rigotanim. Won sypjo jima žěnsa do sekanja wěcej wowsa ako druge dny (Rocha); болг. Аз съм български войвода, момци ми са тез (Ваз.); «Аз сам ще го избавя него». — «Ти?» — «Да, аз, аз ще го избавя него...» (Ваз.); Ние сме трима, а вие колко сте? (Багр.); Пиши ги ти, господине, ние не знаем да пишем (Ел.-Пел.); макед. «Како си, како се другарите?» — «Ти како си...» (Чаш.); с.-х. Павле (Застане): Моя последња реч; ја сам жив и ја хоу да живим! ...Спасоје...: Али и ми хојемо да живимо! (Нуш.); О, мене луде! Говорим којешта, а ти си уморан, работниче мој! (Глиш.); словен. Sestra se igra z Zorko, jaz pa rojem (Kved.). Але поряд з цим у сучасних західнослов'янських і південнослов'янських мовах нерідко зустрічаються особові займенники в ролі підметів і в таких випадках, коли вони ніякого смислового навантаження не несуть. Іноді таке вживання особових займенників у цих мовах зумовлюється лише особливостями ритмічної структури речення. Напр.: п. Jak to? Co ty powiadasz? (Kon.); Przestań no ty! (Kruczk.); «Nie jest to, niestety, racja wesola. Ani łatwa». — «To my wiemy» (Andrz.); ч. «Vaš muž je komunista?» — «Ano». — «No, vždyť já vím!» (Olbr.); словац. «Strelili ste paň?» — «My nemáme flinty» (Kuk.); в.-луж. «Sy ty komuníst?» — «Ja njejsym člónk strony» (Brěz.); болг. Колко пъти съм го минавал аз и с кола, и пеша, и... (Ел.-Пел.); Ама аз и на них не съм дал с документ (Даск.); макед. «Тешко!» — низ заби процеди Сандре. — Ама јас пак ќе се вратам (Мал.-Т.); Ти ќе ја видиш. Ние долго не сме биле заедно... (Чаш.); с.-х. Мала ствар... Знам ја ту вашу малу ствар (Бан.); Могу ја ваздан стојати, синко!... Не мораш ти све данас узорати... (Глиш.); словен. О, она se mne nič ne boji. Ali ona nikdar ne govori mnogo (Kved.).

Значно частіше, ніж у західнослов'янських і південнослов'янських мовах, особові займенники в ролі підмета вживаються в мовах східнослов'янських. Розширення підметової функції особових зай-

менників почалось уже в давньоруський період одночасно з обмеженням вживання особових форм теперішнього часу дієслова-зв'язки *быти* у складі форми перфекта (при дієприкметниках на -л-) та в іменних складених присудках. У пам'ятках давньоруської мови двоскладні речення з особовими займенниками в ролі підмета, позбавленими будь-якого істотного смислового навантаження, зустрічаються вже зрідка поряд з односкладними реченнями без особових займенників. Напр.: Рекъ имъ: «Боле не воюетеся съ Мьстиславици». И они ста-ша на воли его (КЛ I 312, 1142). Після розпаду давньоруської мови вживання особових займенників у ролі підмета набувало в усіх трьох східнослов'янських мовах дедалі більшого поширення. В сучасних східнослов'янських мовах, особливо в їх літературних різновидах, повні двоскладні речення з підметами — особовими займенниками стали більш звичайними конструкціями, ніж паралельні їм односкладні чи (при дієслівних формах 3-ої особи) неповні двоскладні речення. Напр.: рос. Не умею я, мама (Г.); А детей ты своих выучил грамоте? (Тург.); Ну, чего вы боитесь, скажите на милость? (А. Остр.); И страдайте, если вы не понимаете шуток (Ч.); укр. Гараж «Європи». Я його впізнаю (Гонч.); Куди ти носиш дитину? (ДАУ мат. I 346, Черніг. о.); Іде вона далі (ДАУ мат. I 220, Житом. о.); Ми, бувало, в п'ять фір їздимо (Фр.); Ви знаєте, як сплять старі гаї? Вони все бачать крізь тумани (Тич.); білор. Я старшыней быць не думаю (Шам.); Ды сядзь ты, папалуднуй (Мел.); Ён нават адчуваў сябе щаслівым (Мел.); Да наступлення поўнай цемры мы прайшлі возера (Шам.); Яны адразу напаўняюцца вадой (Бяд.). Але поряд з такими двоскладними реченнями у східнослов'янських мовах, особливо в їх розмовних різновидах та в близьких до них літературних стилях, залишаються звичайними і односкладні речення з дієслівними формами 1-ої та 2-ої особи дійсного способу, а також неповні двоскладні речення з особовими формами 3-ої особи та з формами дієприкметника на -л- (-в) без допоміжного дієслова. Пор. деякі приклади відповідних неповних двоскладних речень: рос. И туда в недоуменье Смотрит, полный дум (Лерм.); И всю дорогу пил, и в Москве все пил... Ни разу про дом-то и не вспомнил (А. Остр.); Ну, ладно, поползли (Сим.); Показали бы (Сим.); укр. Незчувся, як його коло лісу наздогнав Варивон. Довго йдуть мовчки (Ст.); Приходить під хату і почав кликати (Верхр., Бат. 101); Взяла ключ, тягне (Тесл.); Понад дванадцять років прожили вкупі... (Коп.); «Усе село обходив». — «Усе село обходив?» (Ст.); білор. Спіць Міколка. Нібы спіць і не спіць (Лыньк.); «Ці можа ездзіў куды?» — «Не, ездзіць не ездзіў, але, сам ведаеш, прыпар» (Хадк.).

Порівняно рідко вживались у праслов'янській мові в ролі підмета субстантивовані прикметники, дієприкметники і числівники. Таке вживання зберігається в усіх слов'янських мовах і після закінчення праслов'янського періоду. Напр.: ст.-сл. не оудовъ вкнидетъ богатъ въ цѣсарьство неβεσκое (Зогр., Матв. XIX 23); ѿмѣян оуши слышати да слышитъ (Зогр. л. 29—30, Матв. XIII 9);

седмь бо имѣша ѿ женѣ (Зогр., Лук. XX 33); давньор. Поганы есть всимъ намъ обещь ворогъ (КЛ I 637); Отъ всѣхъ бо странъ ту приходяще туне почьреплють іцѣление (ЖБГ, Гудз. 48); И бяхуся крѣпко обои (ГВЛ I 936); ст.-ч. Dobré sě dobrým vždy otplatí (AlxV. 504); Desetkrát tisíc set tisícov stojiechu při nem (Pror. 118 a); рос. Немногие пойдут этой дальней и трудной дорогой... (Г.); Может, этим летом нас ждет еще не самое тяжелое (Фед.); Только борющийся имеет право на жизнь (Сераф.); Через двадцать минут в камере осталось шестнадцать (Н. Остр.); укр. За столом старий розповідав про себе (Гонч.); І мовчали потім усю дорогу обоє (Головка) і под.

Здебільшого поряд з кількісним числівником у групі підмета здавна вживається іменник, що є назвою рахованих предметів. У праслов'янській мові такі іменники формально відігравали або роль додатків при числівниках (напр., *Рѣтъ моѡъ idetъ; *Дѣва іхъ bysta), або самі ставали підметами, а числівники *edinъ, dъva, trъje, četure набували при них ролі означень. Пізніше в слов'янських мовах у результаті втрати числівниками їх колишніх формальних особливостей, які споріднювали їх з іменниками або з прикметниками, сполучення числівників з іменниками стали настільки тісними і синтаксично нерозкладними, що почали виконувати функції складених членів речення, у тому числі й складених підметів. Подібно до цього складеними підметами стали в слов'янських мовах сполучення іменників з кількісними прислівниками типу: укр. *мало, багато, трохи, скільки, стільки*; рос. *мало, много, немного, сколько, столько*; п. *mało, dużo, wielu, trocha, ile, tyle*; ч. *malo, mnoho, trochu, kolik, tolik* і т. д., які в праслов'янській мові належали до категорії прикметників, іменників чи узгоджуваних займенників і тому виступали або в ролі узгоджуваних означень при підметах-іменниках, або, як іменники чи субстантивовані прикметники, в ролі підметів, при яких іменники — назви рахованих предметів ставали додатками. Очевидно, вже в праслов'янський період у ролі складених підметів почали закріплюватись вирази типу «батько з матір'ю», «Петро з Іваном», які в таких випадках вимагають від присудка форми двоїни чи множини. Але в тих самих виразах за підмет досі може прийматись і самий лише іменник у називному відмінку, тимчасом як другий іменник залишається при ньому додатком. Присудок у такому разі узгоджується з підметом в однині. Пор.: давньор. И ѣхаста къ с(вя)тои Софѣи на обѣдную Изяславъ же с(ы)н(о)мъ Ярославом (КЛ I 369); Изяславъ же съ женою своею выручиста С(вя)тослава в половець (КЛ I 475); укр. И пань Олехно съ паномъ Юрьемъ много мовили передъ нами о тую землю (АЮЗР I 22, 1483); Кіт з лисицев забралісі та й пішли в своаясі (ДАУ мат., Станісл. 3); А Иванъ Губька и своемъ братомъ купилъ есть тотъ мунастырь (Роз., Гр. 26); На світанку рушив Михайло з товаришами (Мик.); рос. Дед с матерью шли впереди всех (Г.); Встали и Воропаев с Корытовым (Павл.); Старик-крестьянин с Батраком шёл, под вечер, леском (Кр.); білор. Маці з Зінай працавалі ў калгасе (Кав.); У супрацьлеж-

ны бок пайшоў Рыгор з Зосяй (Гартны); п. Podsedek z swą synowicą był w pokoju (Hube Sier. № 152, 1399); Asesor z Rejentem wyskoczyli z boków (Klem., Skł. op. 97); словац. Kaša so Zuzou vzpínali sa ako odpočinuté kone (Jil.); болг. Челек с жена станаха бързо (Erben, Cit. 208).

Крім іменних частин мови в формі називного відмінка, в тому числі і супроводжуваних іншими словами чи перетворених у незмінні слова, у праслов'янській мові пізнішого періоду під впливом спонукальних речень із звертаннями в формі кличного відмінка зрідка почали вживатись іменники в кличному відмінку в ролі підметів при формах 3-ої особи дієслів дійсного способу. Залишки такого оформлення підметів, що, як правило, є назвами осіб, зустрічаються ще в архаїчних народнопоетичних творах сербських, українських, зрідка словенських. Напр.: с.-х. Jedno бјеше Вукашине краљу (Пјес. 2. 26); Те је Вуче књигу проучио (Пјес. 2. 43); укр. Тоді ж то Хвилоне, Корсунський полковниче, із намету вихождає (Метл. 418, 420, 421, 422); Тоді ж то Івасю Вдовиченку на доброго коня сідає (Метл. 418); Ой заплаче молодий козаче по своїй дівчині (Метл.); словен. *mi odpisal je Adame* (Slov. pesmi 2, 54). Вживання кличного відмінка в ролі підмета в народній поезії викликає припущення про те, що заміна форм називного відмінка формами кличного зумовлювалась тут потребами віршованого розміру. Але факти показують, що кличний відмінок стоїть замість називного і в таких випадках, коли розмір від цього не міняється або коли в рядку зовсім не обов'язково повинна бути якась певна кількість складів (351, I—II, 102). Це явище відоме і деяким польським говорам.

В період відокремленого існування слов'янських мов деякі з них стали допускати зрідка в ролі підметів іменні звороти в непрямо-му відмінку. Так, зокрема, в польській мові і в західних говорах української та білоруської мов, починаючи з XVII ст., роль підмета виконують іноді числівники типу *двох* (*двух*, *dwu*, *dwóch*), *п'ятьох* (*пятьх*, *pięciu*), *десятьох*, узгоджувані з родовим відмінком назв рахованих предметів. Напр.: п. *idzie poguczników dwóch* (Skł. hist. 397); *Pięciu ludzi zginęło w bitwie* (Klem., Skł. opis. 97); укр. Тих трьох повідають: «Што нам даш...» (Верхр., Гал. л. 167). Очевидно, ці конструкції підмета є результатом тенденції числівників у слов'янських мовах до змішування і втрати відмінкових форм. Пор. форми орудного відмінка числівників у ролі підметів чи означень у складі підметів, відомі в західноукраїнських говорах: Але то́ти дво́ми повідають: «Ай ми піде́ме» (Паньк. 522); Были раз трьо́ми брата́ (Паньк. 517). Ця особливість числівників дає підставу розглядати форми типу *двох*, *п'ятьох*, *трьо́ми* як еквіваленти форм називного відмінка і вважати вирази типу *двох братів*, *pięciu ludzi*, вжиті з суб'єктним значенням, справжніми підметами. В інших випадках форми непрямих відмінків із значенням суб'єкта дії чи стану (напр., «Води прибуває», «Наїхало гостей») з граматичної точки зору слід вважати додатками в рамках односкладних речень.

Очевидно, лише під кінець праслов'янського періоду, після того як слов'янський інфінітив остаточно позбувся своєї колишньої семантики давального відмінка віддієслівного імені, з'явилась можливість вживання інфінітива в ролі підмета. Аналогічні за формальним складом конструкції могли вживатися й раніше, але інфінітив у них осмислювався на тому етапі як непрямий додаток або обставина. В тих слов'янських мовах, які зберегли інфінітив і вільно його вживають, функціонування інфінітива в ролі підмета як зовсім рідке явище продовжується досі. Напр.: ст.-сл. **Не токмо разбивати скарадо есть и страшно... но и анхонимствовати** (Номок., Вост. Сл. 171); словен. *Le otroka ga viditi mu že veselje dela* (Ravn. 36); *Bob ob steno metati je nehvaležno in dolgočasno delo* (Sloven. sl. 285); рос. А не в пору купити — твои деньги дати (Домострой О. 109—110); исчислять колонны, статуи, вазы, трофеи — не есть описывать (Карамз. II, 600); Написать его биографию было бы делом его друзей (П.); В этом городе знают три языка — ненужная роскошь (Ч.); Поймать ерша или окуня — это такое блаженство! (Ч.); укр. Газету не читать — значить бути темному чоловіку (ДАУ мат., Херс. 6); В поле втікати, то напевно пропадати (Фр.); Першою думкою Остапа було довідатись про місце (Коц.); білор. Гора гараваць — ня век каратаць (Ляцк. посл. 2 Борис.); п. *Tak ja zagrabieć, dotknać ja zbrojna ręką byłoby ja zabić* (Mick.); *Walczyć o sprawiedliwość jest obowiązkiem* (Gr. op. II 182); ч. *I pěkně lháti jest hřích* (ČMudr. 167); *Pěkná jest věc mítí pěknou biblioteku* (KomLab. Bš); *oškliví-li se vám sloužiti mu* (Olbr.); *Být politikem je věc odpovědná* (Kop., 159); словац. *Hovorit' striebro, mlčať zlato* (Prisl.); в.-луж. *Jěsć a pić je poľ žiwjenja, w heli ležeć cyłe* (Přisl. 7, Liebsch 8); *Slubić a dać je wjele* (Přisl. 12). Двоскладні речення з інфінітивами в ролі підметів змикаються з складними безсполучниковими реченнями, складові частини яких — односкладні інфінітивні конструкції пов'язуються між собою смисловим зв'язком здебільшого умовного характеру. Щодо конструкцій типу «Працювати приємно», то, незалежно від порядку слів, з граматичної точки зору вони в слов'янських мовах є реченнями односкладними.

Двоскладні речення в праслов'янській мові здавна могли мати по два і більше однорідних підметів, які в своїй сукупності, разом узяті, виконували функцію підмета даного речення. Однорідними підметами могли бути або тільки слова якоїсь одної частини мови (самі тільки іменники, самі займенники і т. д.), або впереміш представники різних іменних частин мови (займенники з іменниками і т. д.), причому іменні частини мови, як у першому, так і в другому випадках могли мати різні форми числа. Усі ці формальні особливості вживання однорідних підметів збереглись у слов'янських мовах досі без будь-яких змін. Напр.: ст.-сл. **Се отецъ твои и азъ скръбѣща искаахуѣ тебе** (Мар., Лука 2, 48); болг. *Откъм полето лъхаше влага и мириз на трева* (Йовк.); с.-х. *Krpež i trpež pō svijeta drže* (Posl. 161, Maret. 411); словен. *Sonce, zemlja, mesec vrtē se*

brez kolesc (Sloven. sl. 288); давньор. И тако новгородни и плесковичи снидошас(я) на вѣче (КЛ I 370); рос. А на отводе земли былъ Васильи Филимоновичъ, да Иванъ Федорович(ь), да Степанъ Омонович(ь) (Дв. 104); Слышатся кашель и стук (Ч.); укр. нехай же тебе teraz король и лист его заручный з рук моих одоймет (ВУСР I 389); білор. Маці і бабуля пачалі вячэраць (Мел.); п. Pasek a Władław obeszali (Leksz. I 2059, 1395); Konie i jeźdźcy zniknęli w obłokach (Gr. op. II 197); ч. Domáci chléb, plátno a rozum nejlepší (ČMudr. 203); словац. Hory, doliny, voda, brehy, lúky, háje dopĺňajú sladkú uspokojujúcu tichosť (Ivan.) і под.

Щодо неповних двоскладних речень з опущеним підметом, то вони можуть виникати лише в результаті опущення особового займенника 3-ої особи однини, множини чи двоїни або опущення таких іменників, які в даному контексті чи при даній ситуації без шкоди для розуміння речення можна було б замінити особовим займенником. Таким чином, речення з підметами в формі особових займенників 3-ої особи можна розглядати як проміжні конструкції між повними двоскладними реченнями з більш повнозначними підметами і двоскладними реченнями неповними.

Присудок

Як один з двох обов'язкових головних членів двоскладного речення присудок у праслов'янській мові міг бути представлений словами з різних частин мови. Найбільш загальною ознакою присудка в реченні була лише його безпосередня смислова і синтаксична пов'язаність з підметом даного речення і разом з тим таке граматичне оформлення, яке надавало б його синтаксичному зв'язку з підметом рівноправності і взаємної непідпорядкованості. Роль присудка в праслов'янській, як і раніше в індоєвропейській, правові найчастіше виконували особові дієслова, але поряд з цим присудками могли бути і слова різних іменних частин мови — іменники, прикметники, займенники, числівники, пізніше також дієприкметники. За своїм складом присудок міг бути простим, коли він складався з самого особового дієслова чи з самої іменної форми, і складеним, коли особова форма дієслова в присудку супроводилась інфінітивом іншого дієслова чи ще одним іменним присудком. Просте двоскладне речення могло містити в собі або один присудок — простий чи складений, — або два чи декілька однорідних присудків, як простих, так і складених. Речення з однорідними присудками прийнято називати стягненими¹⁰.

Основною особливістю індоєвропейського і праслов'янського особового дієслова, істотною для його функціонування в ролі

¹⁰ До категорії стягнених належать також односкладні речення з однорідними головними членами і спільними для них другорядними. Іноді під стягненими розуміють також і речення з однорідними підметами або й деякими другорядними членами.

присудка, була його здатність виражати в своїх особових закінченнях граматичні значення особи і числа суб'єкта повідомлюваної дії чи стану. Оскільки відповідний суб'єкт при двоскладній будові речення знаходив спеціальне вираження у вигляді підмета, виникав, як правило, паралелізм граматичних значень особи і числа в підметі і в присудку, що з формальної точки зору становило звичайне узгодження присудка з підметом. Таке узгодження дієслівного присудка в формах особи і числа з підметом в основному зберігається в слов'янських мовах на протязі всього періоду їх розвитку. Пор.: ст.-сл. **Язъ вѣкижъ жръжъ богуу своемоу жрътвѣ хвалѣ** (Супр. 20, 26—27); **Вы же оуслышите притѣжъ сѣвшаго** (Зогр. 31, Матв. XIII 18); болг. И ази техния тържествен химън чух (Слав.); Те пият и пият (Яв.); Вътре бръмчат като пчели учениците (Ел.-Пел.); давньор. А язъ тоє же любви хочю с вами (РЛ А 23, 1300); Онъ же воли ихъ не учини (КЛ I 313); Зоветь вы Ольга на честь велику (ПВЛ Л 41); Воюють половци около города (КЛ I 613); укр. Я зараз їду на НП (Гонч.); А де ж ти тоді дінешся? (В.); Надходить літо (Тич.); Тече вода із-за гаю Та попід горою. Хлюпочуться качаточка Поміж осокою (Ш.); п. Ja się nie boję. Ja nie mam złego przeczucia (Dabr.); Jakaś dama w jedwabnym płaszczu kręci się nerwowo (Was.); «Czołgi idą!» — ryknął (Pytl.) і т. д. Певний виняток у цьому відношенні становлять східнослов'янські мови, у яких дієслова минулого часу і умовного способу втратили особові форми і через це, будучи присудками, не міняються при зміні особових значень підмета. Напр.: рос. Я стоял да молчал, говорить не хотел (Некр.); Что ты сделал, Сурин? — спросил хозяин (П.); Он утомлял себя, безумно много ходил по степи в жару, в палящий зной... (Сераф.); Вы бы меня угостили, что ли (Кат.); Рыбаки в шалаше пробудилися (Ник.); укр. Отак я думав (Козл.); Чого ж ти, братику, сюди і забігав? (Гл.); Як упав же він з коня та й на білий сніг (Тич.); І розказала я їм усе... (Корн.); Але вона сказала правду (Верш.); По радіо, каже, ми слухали все! (Ол.); І скинули вони мовчки ружжа, помили руки і поклали комісара на стіл (Корн.); білор. Я яго разу-меў (Маз.); Дзе-ж ты дастаў солі? (Чорны); Ён нават не глянуў у жончыны вочы (Чорны); А мы цябе, Саўка, чакалі, думалі аб табе, непакоіліся за цябе (Кол.); А як вы думалі? (Пестр.); Яны задзівілі тады ўсіх людзей... (Пестр.). Як видно з прикладів, замість утрачених форм особи дієслова минулого часу і умовного способу в східнослов'янських мовах набули форм роду, в яких, виступаючи в ролі присудка, узгоджуються з родовими значеннями підметів.

Одна з давніх особливостей узгодження дієслівного присудка з підметом у формі числа в праслов'янській мові полягала в тому, що при іменникових підметах у формі однини із значенням збірності дієслівний присудок вживався в формі множини. Ця особливість зберігалась у слов'янських мовах ще досить довгий час після розпаду праслов'янської єдності, а в ряді говорів слов'янських мов зберігається й досі. Пор.: ст.-сл. и многъ народъ отъ галилеи по

нѣмь ідоша (Зогр., Марк. III 7); болг. Несговорна дружина не могат си почина (P. R. Slav., Mlad. 278); с.-х. Она čeljad divja jedva hotijahu vjerovati (Orbin., Vondr. II 433); давньор. По Володимирѣ же под Даниловым намѣстником под Дмитромъ взяша Батыи Киевѣ (ПВЛ I 2); Рѣша же дружина Игорева (ПВЛ Л 34); Другая же рать воеваша тоє же недѣль около Мѣлицѣ (ГВЛ I 855—856); рос. И многие наша братья от него разорились и разбрелись розно (Хоз. Мороз., I, № 36); А воровское твое собранье побиты многие (Мат. Раз., IV, № 23); Но и купечество знатное парижское повсевременно едят на серебре (А. Матв.); діал. Бригада придуть (Ряз., Шапиро 179); А нивестина родня гулять приходят (Кар.-Греб. Шапиро 180); Тут фся изба над ней заплачють (Гв.-Пенз., Шапиро 180); укр. Итакъ голота тиранско забили и замордовали Бруховецкого (Літ. Сам.); діал. Ланка всю площу палоли (ДАУ мат. I 103, Черніг. о.); Каждє село посилали своїх вершників (ДАУ мат. I 304, Київ. о.); білор. войско Кестутево перевезлися (Крас. 251); Сядзіць звяр'є між буралома і знаку жыцця не пакажуць (Кол.); діал. хай нас волюсть разбяруть (Ром. IV, Гомельск. 107); п. *Przeło lud spowiadać ci się będą* (Ps. Fl. 44, 20); i *kłaniać się będą przed nim proknia czeładź ludzka* (Ps. Puł., Gr. hist. 400); *Chłopstwo tamto tak grubo i hardzie na tę odpowiedzieli legację* (Bohom.); *Kompańja się będą śmiali* (Sienk.); суч. позм. *Państwo przyszli; Wujostwo wyjechali; ч. má rodina budú mě navštěvovati* (Otc. 190^b); *potom taž obec staroměstská svolili se k daní šacuňku* (Let. 962); *Všecken lid té krajiny šli do lesa* (Br.); *Všeliký národ pod nebem svými zákony se zpravují* (Mudr.). Таке оформлення присудка, відоме й іншим індоевропейським мовам давніших періодів [382, 156—157], свідчить про те, що граматичне узгодження присудка з підметом у формах числа розвинулось в індоевропейських мовах не на ґрунті зовнішнього уподібнення граматичних форм, а на ґрунті вираження в формі присудка реального значення кількості, приписуваного суб'єктові дії чи стану, що відображались присудком. Але вже в найдавніших пам'ятках при збірному значенні іменника в ролі підмета зустрічається вживання присудка не в множині, а в однині, відповідно до граматичної форми однини збірного іменника. Пор.: ст.-сл. **Отъвѣща кмоу народъ** (Остр. 42 г.); давньор. Посла ны Дерьевска земля, рекущи сице: «Мужа твоего убихомъ...» (ПВЛ Л 40); ст.-п. *Niechać się tento lud przed tobą spowiada* (K. Gn. 50); ст.-ч. *shřěšil jest lid* (Lit. Jos. 7, 11); *v cestu vyšel jemu zástup* (EvOl. 250 b) і ін. Поступово частота узгодження присудків з підметами, що являли собою збірні іменники, в формі однини в усіх слов'янських мовах збільшувалась, в результаті чого, за винятком окремих говорів деяких слов'янських мов (у тому числі деяких українських говорів), таке узгодження для сучасних слов'янських мов стало єдино можливим. Ця зміна становила помітний етап на шляху дедалі більшого абстрагування формально-синтаксичної структури двоскладного речення від конкретних значень членів речення і від конкретного характеру відобра-

жуваних у реченні об'єктивних відношень, дальшого узагальнення і формалізації схеми синтаксичної структури речення. Дія цієї тенденції не досягла остаточного завершення лише в таких двоскладних реченнях слов'янських мов, у яких роль підмета виконують сполучення числівників або кількісних прислівників з іменниками, а також деякі специфічні вирази типу «одним з одним», «один одного», «більшість із них», «частина їх» тощо. В таких реченнях присудки на всьому протязі історичного розвитку різних слов'янських мов зустрічаються як у формі однини, узгодженій з первісною граматичною формою однини числівників і прислівників типу *petь, desetь, tьpного, koliko*, що функціонували в минулому як прості підмети з наявними при них означеннями чи додатками у вигляді назв рахованих предметів, так і в формі множини, що відповідає значенню цілого підметового сполучення, в якому колишня граматична форма однини числівника чи прислівника перестала усвідомлюватись, а сам числівник чи прислівник перестав виділятися з підметового сполучення як окремий член речення. Пор.: ст.-сл. *кѣре чѣтыре мѣсаци сѣхъ* (Остр. 32 а, Ю. IV 35); *не пѣть ли пѣтиць цѣнитъся пѣназема дѣтъма* (Остр. 235 б., Лука XII 6); давньор. *Выѣхали 50-ть мужъ из Ригы и убили человека, и узяли 10-ть бѣрковъсковъ воску* (РЛА 18, 1281—1297); *Половецъ же приде 6000 селелукомъ* (КЛ I 290); рос. *Собиралися, сходилися тридцать мѳлодцев без единого* (Древн. русск. стих. 76); *Мало ли нашей сестры от них плачутся* (А. Остр.); *Несколько советских военных с любопытством оглянулись на Воропаева* (Павл.); *И гонѣбных у него три мѣрины естъ* (Акты Юр. 287, № 278, 1601); *У него было два сына* (Ч.); *За огородами темнѣло несколько изб* (Ч.); укр. *Сем бо их имѣли еи собѣ женою* (Перес. єв., Жит. 68); *В нашого пана сут три соколи* (Головац. НП ГиУР II 2); *Три чорні танки з-за горба Вилазять з трѳох сторін* (Б.); *Біля берега паслось два буйволи і підійшли води питъ* (Драг. МНП 106); *Бодай тя, сину, три недолі спіткали!* (Головац. НП ГиУР I 10); *У Тулчині много панства погинуло* (Хм. літ. 1648); *Несколько сараїв згоріло* (ДАУ мат. I 173); *білор. Трое інших дзяцей азіраліся навокал* (Мел.); *Імчаліся да фронта некалькі грузавікоў* (Мел.); *Маўкліва стаяла двое дзяцей* (Шам.); *Каля іх стаяла некалькі танкістаў у камбінезонах* (Мел.); п. *Dziesię niewiast będą chleb swój piec w jednym piecu* (Kałużn. 24, XV ст.); *Trzy strzelby huknęły od razu* (Gr. op. II 201); *u nas było siedm bracienców* (R. Przem.); *Z pyska wielkiego, czerwonego dwa rzędy kłków błyska* (Mick.); ч. *biechu tu šest honcův* (EvOl. 215 а); *Jedenácte pak učedníkův šli do Galilee* (Br., Zikm. 39); *Šest synů se Davidovi zrodilo v Hebronu* (Br., Zikm. 38); *v tom městě něco Turkův bydlí* (Har., Zikm. 38). Вживання однини чи множини в таких випадках залежить в окремих слов'янських мовах від різних додаткових стилістично-сміслових факторів.

Ще в балто-слов'янський період інфінітивні форми на *-tei* (згодом *-ti*), які до того вживались як окремі іменні члени речення і ви-

конували роль додатків або обставин, почали тісніше примикати в реченні до особових форм деяких дієслів-присудків, утворюючи поступово разом з цими особовими дієсловами дієслівні складені присудки. Найбільш вільно і часто вступали інфінітиви в зв'язок з дієсловами модальної семантики типу *hotjō, *imějō*, *mogō*, а також такими широко вживаними дієсловами, як *jymō*, *roybō*, *paibō*, пізніше *stanō*, *bōdō* тощо. Інфінітиви при особових формах таких дієслів позначали дію того самого суб'єкта, до якого стосувались і особові форми. У тих випадках, коли інфінітиви вказували на дію суб'єкта, відмінного від суб'єкта дії, висловлюваної в особовій формі дієслова (напр., при дієсловах типу *veljō*, *dam* у значенні «дозволю», *rogōjō* і под.), інфінітив залишався окремим членом речення — непрямым додатком, який після занепаду відмінювання віддієслівних імен на -t- став пов'язуватися з дієсловом-присудком синтаксичним зв'язком прилягання.

У пізньопраслов'янський період, очевидно, вже після втрати простих (сигматичних) форм майбутнього часу, найчастіше вживані конструкції дієслівних складених присудків — з особовими формами дієслів *hotjō, *jymō*, згодом також *bōdō*, *paibō* — почали набувати функцій описового вираження семантики майбутнього часу. Після розпаду праслов'янської мови такі описові конструкції перетворилися у слов'янських мовах у звичайні складені (аналітичні) форми майбутнього часу, причому в різних слов'янських мовах окремі з названих допоміжних дієслів набули в цій функції неоднаково широкого застосування (див. розділ «Морфологія»). Інші конструкції дієслівних складених присудків, які не зазнали перетворення в складені форми майбутнього часу, продовжують широко вживатися в слов'янських мовах протягом усього періоду їх існування. Пор. окремі приклади з найдавніших пам'яток і з сучасних джерел: ст.-сл. како можеть чакъ родитиса старъ сы (Остр. ев., Іо. III 4); продиа же гнѣваша на нь и хотѣаше и оубити и не можааше (Остр., Марк VI 19); с.-х. Ja вам то не умем казати (Нуш.); Ветрић поче пиркати (Доман.); словен. Znanost in umetnost morata služiti ljudstvu (Sloven. sl. 288); давньор. И тако король нача ставити полкы своя на бродѣхъ (КЛ I 448); Всеволодъ же не хотѣ учинити волѣ ихъ (КЛ I 306); рос. Где-где начинал сверкать огонек (Гог.); Мартышка вздумала трудиться (Кр.); укр. Почав Дударик переходить (Тич.); Та ми збирались вам сказати (Ст.); Обідати Маковей відмовився (Гонч.); п. Može li murzyn promienić skorę swą? (BZ, Jos. 13, 23); Na zaraniu wyjeżdżać mieli (Krasz.); ч. Každý musí dobré skutky dělati (Alb. 85a); A tehdy se počaly měniti také modré oči Anniny (Olbr.); словац. Ja musím vyčkávať od rána do večera (Tim.); On jednako chcel mať istotu v tejto veci čím skôr (Kuk.); в.-луж. A što móžu ja činić? (Břéz.); н.-луж. Brunika možaštej dlej wotpocywaś (Rocha).

Окремий різновид складеного присудка з інфінітивом, який сформувався в слов'янських мовах за зразком тільки що розглянутого різновиду, становлять конструкції, що складаються з дієслова-зв'яз-

ки, прикметника з модальним значенням типу *рад, повинен* і інфінітива. Ці конструкції розглядаються далі у зв'язку з дієслівно-іменними присудками.

Вживання простого іменного присудка без особової форми дієслова було успадковане праслов'янською мовою з індоевропейської разом з уживанням простого дієслівного і складеного присудків. Але, очевидно, вже на час розпаду індоевропейської прамови структурні різновиди речень з простими іменними присудками були значною мірою витіснені різновидами, які характеризувались особовими формами дієслів у складі присудка [382, 59, 62, 72]. Протягом дальшого розвитку праслов'янської мови вживання чисто іменних присудків без особових дієслів продовжувало скорочуватись. Під кінець праслов'янського періоду різновид двоскладних речень з простим іменним присудком був представлений, мабуть, уже тільки такими висловами, в яких не було потреби виражати граматичне значення часу, зокрема деякими фразами з узагальнюючим змістом типу прислів'їв. Можливо, залишками цих конструкцій є такі засвідчені в різних слов'янських мовах вирази, що вживаються як самостійні речення: ст.-сл. *Дѣхъ бо бѣдрѣ а плѣть немощьна* (Зогр. 67, Матв. XXVI 41); *ч'то има твоѣ* (Супр. 34, 2); *блажені кротци* (Ас., Матв. V 5); давньор. Глаголетъ бо в мирскихъ притчах: не скот в скотех коза; ни звѣрь въ звѣрех оужь; ни рыба въ рыбахъ ракъ; ни потка в поткахъ нетопырь (Сл. Дан. Зат., Зар. 26); рос. Старость — не радость (присл.); Молодо — зелено (присл.); укр. Голод — не тітка (присл.); п. *Wiek człowieka krótki, dni jego wątle i niepewne* (Korzen.); *Pszczółki na ziemi pierwsze gospodynie* (Brodz.); *Babska rzecz narzekać* (Mick.); ч. *Dobry soused nejlepsi ohrada* (Vel.); Младост — радость (присл.); словац. *Mladost' — pochabost'* (присл.); *Staroba — choroba* (присл.); с.-х. *Mladost — ludost* (присл.) і под. З огляду на зовсім незначну питому вагу таких прикладів серед конструкцій двоскладних речень у сучасних слов'янських мовах і на можливість розглядати їх серед випадків опущення допоміжного дієслова, більш або менш звичайних для різних слов'янських мов, є підстави вважати, що архаїчна категорія простого іменного присудка в сучасних слов'янських мовах фактично вже не має місця.

Вживання дієприкметника без зв'язки в ролі присудка розглядається далі.

Поряд з простими іменним і дієслівним присудками вже в індоевропейській прамові стало звичайним вживання складених дієслівно-іменних присудків. У таких складених присудках іменна форма як виразник основного змісту присудка супроводилась дієсловами, що уточнювали конкретний спосіб прояву присудкової ознаки або її відношення до певного часу. Найчастіше в ролі складових частин дієслівно-іменного присудка виступали дієслова із значенням існування, становлення (типу *існувати, жити, робитись, ставати, обертатись*), а також дієслова на позначення різних видів стану (типу *лежати, стояти, ходити, спати* тощо).

У ви́до-часових формах цих дієслів, як і у відповідних формах простих дієслівних присудків, виражались істотні для загального змісту речення видові і часові значення, тобто відображалась конкретна співвіднесеність основного змісту речення з дійсністю в часовому плані. Найбільш чіткими виразниками цих значень були дієслова існування (наявності) і становлення (зокрема, дієслова з коренями *'es- і *bhū-). Лексична семантика цих дієслів мала настільки загальний характер, що поступово в складі присудка взагалі перестала сприйматись як істотний елемент його значення. В результаті дієслова з коренями *'es- і *bhū- набули суто допоміжного характеру дієслівних зв'язок, ставши формальними засобами вираження ви́до-часових значень при іменному присудку. У зв'язку з цим стало можливим вживання дієслівно-іменного присудка і в таких випадках, коли не було ніякої потреби вираження в присудку будь-яких дієслівних значень, крім граматичних значень виду і часу. Це привело до значного збільшення частоти вживання дієслівно-іменних присудків порівняно з простими іменними присудками. Таким чином, уже в пізньоіндоевропейський період існувало два різновиди дієслівно-іменних присудків: з повнозначними дієсловами типу *родитись, жити, рости, сидіти, стояти, ходити, називатись* і дієсловами-зв'язками типу *бути, ставати (робитись)*.

Праслов'янська мова успадкувала з індоевропейської вживання в ролі зв'язок у складі дієслівно-іменних присудків дієслів з коренями es- і bū-, перше з яких мало семантичний відтінок буття, а друге — становлення. Згодом у праслов'янській мові форми цих обох коренів об'єднались в одну суплетивну парадигму дієвідмінювання одного дієслова. Одночасно в праслов'янській мові продовжували вживатись дієслівно-іменні присудки з повнозначними дієсловами конкретної семантики *žiti, ходiti* і т. д. Під кінець праслов'янського періоду дієслівно-іменна структура присудка стала основним способом присудкового вживання іменних частин мови, тимчасом як сфера вживання простих іменних присудків звузилась на цей час до крайнього мінімуму.

Роль іменної частини дієслівно-іменного складеного присудка здавна могли виконувати іменники, прикметники, займенники і числівники, які в минулому не становили окремої частини мови, а належали або до іменників (*peť, šest' і т. д.*), або до прикметників (*děva, děvě, trije, tri, peť-jь, šest'-jь і т. д.*). Окрему категорію прикметникових форм, вживаних у ролі іменної частини складеного присудка, становили активні дієприкметники на -l- і пасивні дієприкметники на -m-, -n-, -t-. Поступово обмежуючи свої синтаксичні функції роллю іменної частини складеного присудка, переважна більшість прикметникових форм на -l- набула характеру активного дієприкметника минулого часу, вживаного в супроводі дієслівної зв'язки для описового вираження минулого часу, умовного способу тощо. Під кінець праслов'янського періоду конструкції складеного присудка з дієслівною зв'язкою і дієприкметником на -l- стали на-

стільки звичайними і систематично вживаними, що перетворились у складені форми минулого часу (так званий перфект і плюсквам-перфект), умовного способу і другого майбутнього часу (див. розділ «Морфологія»). Що ж до конструкцій складеного присудка з пасивними дієприкметниками, то вони були в праслов'янській мові порівняно рідкими, і це стало єдиною перешкодою для їх перетворення в граматичні форми. Справжні активні дієприкметники — минулого часу на **-(v)ъ**, **-(v)ъš-** і теперішнього на **-nt(j)-** — у праслов'янській мові зберігали свої давні атрибутивні і напівпредикативні (у дієприкметникових зворотах) функції, які детальніше розглядаються далі. В ролі іменної частини складеного присудка простого двоскладного речення дієприкметники на **-(v)ъ**, **-(v)ъš-** у праслов'янській мові не вживались зовсім, — очевидно, тому, що потреба в подібному вживанні цілком задовольнялась дієприкметниками на **-l-**. Але активні дієприкметники теперішнього часу на **-nt(j)-** в ролі іменних частин складених присудків з дієслівними зв'язками під кінець праслов'янського періоду набули більш-менш широкого застосування.

Усі іменні форми, які виступали в складеному присудку, за винятком збірних іменників, назв речовин тощо, подібно до особових форм присудкових дієслів, узгоджувалися з підметом у формі числа, а при наявності двох чи кількох однорідних підметів набували форми двоїни чи множини відповідно до кількості підметів. Прикметникові форми в складі присудка узгоджувалися із підметом також у формі роду, але в окремих випадках такого узгодження могло й не бути — прикметники виступали в формі середнього роду однини при будь-якому родовому і числовому значенні підмета. Очевидно, єдиною відмінковою формою іменної частини складеного присудка в праслов'янській мові була форма називного відмінка. Припущення про вживання в праслов'янській — і навіть ще в балто-слов'янській — період в іменному складеному присудку форми орудного відмінка (Ф. Міклошич і ін.) даними найдавніших писаних пам'яток слов'янських мов не підтверджується.

Найдавніші писані пам'ятки окремих слов'янських мов більш або менш послідовно зберігають ще ті особливості структури дієслівно-іменного складеного присудка, які можуть бути приписані праслов'янській мові. Так, у пам'ятках є звичайними дієслівно-іменні складені присудки з дієслівною зв'язкою *byti* (*бути*) в різних формах часу, способу і особи або з окремими повнозначними дієсловами і різними іменними частинами мови. Напр.: ст.-сл. *такъ же не бѣ ракъно съвѣдѣтельство ѡхъ* (Зогр., Марк. XIV 59); *вы есте соль земли* (Зогр., Матв. V 13); *мнози же вѣдѣхъ прѣви послѣднии и послѣднии прѣви* (Асем., Матв. XIX 30); *къто естъ мати моѣ і къто сѣтъ братриѣ моѣ* (Зогр., Матв. XII 48); *оученици падажници* (Мар., Матв. XVII 6); *давньор. Азъ есмь велми боленъ* (КЛ I 320); *А се естъ сынъ Рюриковъ* (ПВЛ Л 20); *Сии убо о(ть)ць нашъ Феодосии с(вя)тыи побѣдоносѣць показася въ пещерѣ на злыя духы*

(ЖФП 8₂); а друзии съдоша межю Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи (ПВЛ Л 11); ст.-п. Grob utworzony gardło ich jest (Ps. Fl. 13, 5); A przetoć to iste wiesiele byłoć jest ono wielikie (K. Gn. 32); ст.-ч. tak jest tento svět kluzek a bieden (HusE. 3, 133); země jest mati každého (DalC. 67); Bracislav vynide z dvoru zdráv (DalC. 42). Зустрічаються в пам'ятках також випадки вживання в складених присудках пасивних дієприкметників для описового вираження пасивного зв'язку. Напр.: ст.-сл. не дѣѣ ли пѣтици на (а)ссарин вѣнимѣ есте (Зогр., Матв. X 29); вѣ же і написанѣ нап'сано надъ н'имъ (Зогр., Лука XXIII 38); давньор. И погребенъ бысть Игорь (ПВЛ Л 40); Кдѣ есть убить г(осподи)нѣ? (КЛ I 590); ст.-п. Pak li by kradziezem odjęto było (BZ, Ex. 22, 12); ст.-ч. základové smúcení sú i pohnutí jsú (ŽWittb. 63); vévoda i biskup od papeža bychu pohnání (Pulk. 46a). Пор. вживання пасивного дієприкметника в складеному присудку разом з особовим повнозначним дієсловом: ст.-сл. тѣшта же **Силонова лежалаше огнемъ жегома** (Зогр., Марк I 30). Значного поширення в ранніх пам'ятках більшості слов'янських мов набули конструкції дієслівно-іменних складених присудків з активними дієприкметниками теперішнього часу при дієслові-зв'язці *быти* (byti), вживані для вираження постійної або тривалої (в тому числі й тривало повторюваної) дії чи стану. Напр.: ст.-сл. и **всѣ мно- жество люди вѣ молише дѣя** (Зогр., Лука I 10); и **вѣахъ сѣдаше фарисей** (Мар., Лука V 17); **И вѣ Иосифъ и мати его чю- даша са о глаголемыхъ о немъ** (Лука II 33); давньор. Блаженный же бѣ въскрай его сѣдя и долу нича (ЖФП 35₁); Володимеръ же бѣ назадъ стоя у города своим полкомъ (ГВЛ I 882); Володимиръ же бѣ велми негома (КЛ I 546); ст.-ч. proč sem jáz hi mój muž hupa (LMar 26); bez boha jako bez hlavy tělo jsme a sem i tam se klátíce (ŽerKat I, 148). У старослов'янських, давньоруських і старочеських пам'ятках такі звороти є настільки звичайними, що сприймаються вже майже як складені форми часу і способу, вживані на позначення тривалої чи постійної дії. Разом з тим зустрічаються і складені присудки, в яких активні дієприкметники теперішнього часу поєднуються з повнозначними особовими дієсловами, в т. ч. přestati, *перестати*. Пор.: ст.-сл. **Ты же... непрестаиши вѣ зыскаи повелении юго** (Іо. Екз., Пролог); **И прѣжде бо вѣ оумѣ непрѣсташе сѣгрѣшаа** (Ізб. Св. 1073, 58); давньор. Рать татарская не престаєть злѣ живущи с нам(и) (ГВЛ I 826); ст.-ч. tři sta muží v trúby hlučies nepřestachu (Ol. Súdč. 7, 22) і под.

Послідовне вживання всіх особових і часових форм дієслівної зв'язки в дієслівно-іменному складеному присудку продовжується в південнослов'янських, чеській і словацькій мовах досі. Напр.: болг. Аз съм съдия-изпълнител... (Ел.-Пел.); Това е птица, господине, не е човек (Конст.); макед. Патот е долг... (Мал.-Т.); с.-х. Jedan je spasen! Jedan je spasen! (Кум.); Ја сам жив! (Нуш.); словен. То је сама играча (Levst.); «Ali je vaša mama še lepa in mlada?»— «O, da, ona je še jako lepa» (Kved.); ч. То је kostel? (Јир.); A všechno

je tu vlhké (Maj.); Já su chudobné, ty seš chudobné (Mršt.); словац. Juro je tesár (Kuk.); Deň je krásny (Taj.); To je nič (Kuk.). В цих мовах рідко вживані конструкції з власне іменними присудками (без зв'язок) виразно виділяються як залишки архаїчного вживання окремого в минулому структурного різновиду присудка. Серед західнослов'янських мов окреме місце в цьому відношенні займають польська і серболужицькі мови, в яких поряд з конструкціями, що зберігають у складеному присудку особову форму теперішнього часу зв'язки, набули значного поширення випадки опущення зв'язки в формі 3-ої особи однини і множини теперішнього часу. Пор. польські приклади з наявною і опущеною зв'язкою: *Praca nasza jest to walka ze śmiercią* (Żer.); «*To nieważne*»... «*A co jest ważne*» (Andrz.); *Zarobki u Niemców dobre*... (Kr.); *Lekarz dzisiejszy — to lekarz ludzi bogatych!* (Żer.). Пор. також в.-луж. *Słaba-li ruka, tola kruta kralowskej' dżowki wutroba* (Přib. 51, Liebsch 25); *Strowa-li ta hłowa* (Lužičan 1861, 141, Liebsch 25) і под. Випадки опущення дієслівної зв'язки в 3-ій особі теперішнього часу спостерігаються вже в найдавніших пам'ятках польської мови починаючи з XIV ст. Напр.: *Moab garniec nadzieje mojej* (Ps. Fl. 63, 10); *Srebro ogniem wypławiono* (Ps. Fl. 11, 7); *Znan w żydostwie bog, w Izrahel wielkie imię jego* (Ps. Fl. 75, 1) та ін. Таким чином, архаїчні конструкції з власне іменним присудком змішались у польській і серболужицьких мовах з новими конструкціями іменного присудка без зв'язки, утвореними в результаті опущення дієслівної зв'язки в формі 3-ої особи теперішнього часу. Очевидно, цей процес опущення зв'язки відбувся не без впливу з боку архаїчних конструкцій з власне іменним присудком.

Історичний процес витіснення зв'язки в формі теперішнього часу, який у польській і серболужицьких мовах лише намітився, в східнослов'янських мовах пішов значно далі. Уже в пам'ятках давньоруської мови поряд з випадками вживання дієслівної зв'язки в формі теперішнього часу (приклади наведено вище) здебільшого вживаються конструкції з опущеною зв'язкою. Опущення зв'язки в давньоруських пам'ятках є цілком послідовним при підметах-іменниках і досить частим при підметах-займенниках, у тому числі при особових займенниках 1-ої і 2-ої особи. Напр.: *Не добра дань, княже!* (ПВЛ Л 16); *Кн(я)зь у нас Изяславъ* (КЛ І 356); *Брате, а про что? А кое вина?* (КЛ І 541); *Язь имъ противень всимъ* (ПВЛ І 192); *Ты намъ братъ старишии* (КЛ І 311); *А се чара кня Володимерова Давыдовча* (Напис на чарі Волод. Дав.). Збільшення частоти випадків опущення дієслівної зв'язки в формі теперішнього часу в давньоруській мові порівняно з польською мовою і поширення цього процесу також на форми 1-ої і 2-ої особи всіх чисел було викликане зростанням у давньоруській мові частоти вживання особових займенників у ролі підметів порівняно з іншими слов'янськими мовами і з попереднім (праслов'янським) станом. В сучасних східнослов'янських мовах дієслівна зв'язка в формі теперішнього часу вживаєть-

ся лише в тих рідких випадках, коли на неї припадає логічний наголос (як правило, в супроводі частки *i*) або коли іменна частина присудка є повторенням підмета. Напр.: рос. Это и есть наша улица; Война есть война (розм.); білор. А у нас толькі праца і ёсць мера вартасці чалавека (Краўч.); Дзіця ёсць дзіця (Шам.); укр. Я він і єсть, бо кажу правду (Ш.); Справа є справа (розм.). Дуже рідко зв'язка *є(сть)* у східнослов'янських мовах зустрічається в поетичних творах. Напр.: рос. Это есть наш последний и решительный бой (Интернационал); укр. Я есть народ (Тич.). Крім того, в українській літературній мові зв'язка *є* вживається в наукових визначеннях понять відповідно до російського допоміжного дієслова *являются* і білоруського *з'яўляцца*. Витіснення зв'язки *є(сть)* із складеного присудка в східнослов'янських мовах потягло за собою випадіння форми теперішнього часу допоміжного дієслова *бути* також і з складеної форми минулого часу (колишнього перфекта).

Помітні зміни відбулися в слов'янських мовах після розпаду праслов'янської мовної єдності і в характері та оформленні іменної частини складеного присудка. Так, узв'язку з занепадом флексивних форм активних дієприкметників і перетворенням їх у дієприслівники протягом перших століть писемної історії слов'янських мов припинилося вживання дієслівно-іменних складених присудків з активними дієприкметниками теперішнього часу (типу «Володимиръ бѣ немога»). У східнослов'янських мовах такі звороти вийшли з ужитку приблизно після припинення давньоруської літературної традиції. В чеській мові, за свідченням Я. Благослава, вони вживались ще в XVII ст. навіть в усному мовленні, в інших слов'янських мовах могли зникнути й дещо раніше.

У зв'язку з переоформленням предикативних (не атрибутивних) словосполучень з кількісними числівниками (зміною колишньої форми називного відмінка назв рахованих предметів при числівниках *два, три, чотири*, а також *дванадцять, тринадцять* і *чотирнадцять* на форму родового відмінка, як при решті кількісних числівників) у деяких слов'янських мовах зникла можливість вживання в ролі присудків кількісних числівників, крім числівника *один*. Назви рахованих предметів, які раніше виступали в ролі підмета при таких числівниках, тепер стали відігравати роль непрямого додатка при числівнику або й просто роль компонента синтаксично нерозкладуваного сполучення, а речення в цілому замість колишньої двоскладної структури з числівником у присудку набуло характеру односкладного (пор.: прасл. *Synove byše trýje і суч. укр. Синів було три; Було три сини). Вживання кількісних числівників у ролі присудка зберігається лише при оперуванні в абстрактними поняттями чисел, напр.: укр. Два та три — п'ять.

Після втрати колишнього граматичного значення інфінітива як форми непрямого відмінка віддієслівного імені і набуття ним можливості заміняти в окремих випадках (напр., у ролі підмета) форму називного відмінка іменника інфінітив почав зрідка вживатися (крім

тих слов'янських мов, які його втратили) також у ролі присудка, найчастіше — коли інфінітив виступав і в ролі підмета. Напр.: укр. Газету не читать — значить бути темному чоловіку (ДАУ мат., Херс. 6); В поле втікати — то напевно пропадати (Фр.); рос. Наша братия — ругаться. Драка (Пом.); Ка-а-ак! Ты подкупать меня! (Щ.); білор. Падтрымліваць крытыку — значыць быць патрабавальным да сябе і іншых (Курс суч. белар. м. Сінтаксіс, 38); Я за імі цікаваць, а потым калі трахнуў (Бяд.); п. W przeszłym wieku umieć po francusku — było to umieć wszystkie języki świata, żyjące i umarłe (Witw.); Pisać dobrze nie jest to jeszcze pisać wymownie (Sniad.); ч. Učeným býti jest znáti věcí rozdily (Kom.); Pochybovaťi jest chybovaťi (Ros.) і т. д. Як видно з російських і білоруських прикладів, частина конструкцій з простим інфінітивним присудком могла утворитись і шляхом опущення особової форми дієслова при інфінітиві.

Певних змін зазнало в історії слов'янських мов після розпаду праслов'янської єдності і граматичне оформлення вживаних у складеному присудку іменних слів. Після того як дієслівно-іменна структура складеного присудка набула характеру синтаксично нерозкладної групи, поряд з формою називного відмінка в присудку почали все частіше вживатись деякі інші відмінкові форми, в тому числі й з прийменниками або іншими службовими словами. Найбільшого поширення в цій предикативній функції поряд з називним відмінком набув орудний відмінок. У ранніх пам'ятках старослов'янської мови орудний відмінок у присудку зовсім не зустрічається, а в пізніших відзначається лише в поодиноких випадках, напр.: и сиротоуж дѣтишть не вждетъ (Супр. 237, 16); не вжди никтоже нудож тоу (Супр. 420, 5); дѣвоуж во вѣ еѹа (Супр. 489, 9); и пльти твоа въса сѣкьрѣтъ и сокомъ са сѣкторѣтъ (Супр. 233, 23—24). Порівняно рідко вживається орудний відмінок з предикативною функцією також і в пам'ятках давньоруської мови. Напр.: У Ярополка же жена грекини бѣ, и бѣше была черницею (ПВЛ Л 53); и бысть [Судислав] чернцемъ (ПВЛ Л 109); и поставленъ быс(ть) Никола Грѣчинъ еп(и)с(ко)помъ (КЛ I 629). У пам'ятках польської і чеської мов, починаючи з найдавніших, орудний відмінок у присудку вживається досить часто, але значно рідше, ніж у пізніші періоди розвитку цих мов. Напр.: ст.-п. Smierni będą dziedzicmi ziemie (Ps. Fl. 36, 11); ty będziesz księżciem (BZ, Gr. Hist. 403); ст.-ч. zloba zlým sě vždy obrátí (AlxV. 503); já sem ostal dědicem té dědiny (OtcA 391a). На сучасному етапі орудний відмінок досить широко вживається з присудковою функцією в усіх слов'янських мовах, які зберегли відмінкові форми, за винятком серболужицьких, але найбільш характерним таке вживання є для польської мови.

Поряд з формою орудного відмінка в складеному присудку слов'янські мови здавна почали допускати звороти з прийменником *за* і знахідним відмінком імені, з прийменником *безъ* і родовим відмінком імені, з сполучником *акы* (*яко*) і називним відмінком імені

і інші, переважно прийменникові, конструкції. Напр.: давньор. а богатъ несмыслен — аки паволочито возголовие, соломою наткано (Мол. Дан. Зат., Зар. 56); ст.-ч. to prvé bylo za obyčej (VšehK. 233 b); to vám bud' za prikázanie (Otc. 13a); Božej a Mutyně v zemi za starosty ostasta (DalJ. 56); bychů všichni bez naděje (AlxV. 464) і под. Такі конструкції іменного складеного присудка вживаються тепер в усіх слов'янських мовах, але порівняно з формами називного і орудного відмінків без службових слів у присудку мають зовсім незначну питому вагу. Окремо в цьому відношенні стоять серболужицькі мови, в яких повністю витіснений орудний предикативний, що вживався лише з прийменником *z*, здебільшого був замінений виразом з прийменником *za*.

Певних змін в окремих слов'янських мовах зазнало оформлення вживаних у складеному присудку прикметників. Після сформування в праслов'янській мові членних (повних) форм прикметників, які у відповідних семантичних умовах почали вживатися в функції означень паралельно з нечленними (короткими) формами, вживаними як означення в інших семантичних умовах, у складі іменного присудка в усіх випадках продовжували вживатись лише нечленні прикметникові форми. Таке вживання зберігається ще як норма і в найдавніших писаних пам'ятках частини слов'янських мов. Пор. ст.-сл. **вѣсе тѣло твоє свѣтло бѣдетъ** (Мар., Матв. VI 22); **не вы ли паче нхъ лоучьши есте** (Мар., Матв. VI 26); **милъ ми естъ народосъ** (Марк VIII 2); давньор. Такъ бо бѣ блаженыи тѣ правдивъ и щедръ, тихъ, крѣтъкъ, смѣренъ, всѣхъ милуя и всѣя набдя (ЖБГ, Гудз. 41); Сии же бл(а)говѣрнии князь Володимѣрь возрастомъ бѣ высокъ, плечима великъ, лицемъ красенъ (ГВЛ I 920); ст.-ч. tam i jeden chud nenie ani slep ani belhav ani kterým neduhem nezdráv ani proč truchel (ŠtitMus 52a); tento člověk nebyl jest hluch a něm (HusPost 147b); kopie bieše rudno krví jeho (BrigF 61). Але в давньоруських і старочеських пам'ятках як винятки зустрічаються вже в присудку й членні форми прикметників. Напр.: давньор. Се же бл(а)говѣрнии кн(я)зь Д(а)в(ы)дъ возрастомъ бѣ середнии, образомъ лѣпъ, всею добродѣтелью украшенъ, бл(а)гонравенъ, хр(и)столюбивъ (КЛ I 703); ст.-ч. dóm byl by neužitečný (HusPost 195a) і под. У старопольській мові нечленні форми в присудку зустрічаються значно рідше, ніж у старослов'янській, давньоруській чи старочеській. Напр.: bądź przebytek ich pust (XIV ст., Gr. Hist. 324); Gospodne bosze nasz ti milosciw ies bil gim (Ps. Fl. 98, 9); sierce jich prozno jest (XIV ст., Gr. Hist. 325); syn ma być podobien matce (XVI ст., Gr. Hist. 324); Wyerny gospodyn we wszecz slowech swogych y swóty we wszecz dzelech swogych (Ps. Fl. 144, 17); Znan w żydostwie bog, w Izrael wielkie imię jego (Ps. Fl. 75, 1); Komory ich pełne, owce ich płodne, opłwite w chodziech swoich, wołowię ich tłusci (Ps. Fl. 143, 16). Вживання нечленної форми прикметників у складі присудка досі зберігається з частковими винятками в південнослов'янських і в російській мовах. У білоруській і чеській мовах нормою є вжи-

вання в присудках іменних форм прикметників, але в частині випадків допускаються і членні форми. В українській, польській і словацькій мовах нечленні форми вживаються лише від кількох прикметників (укр. *ладен, певен, повинен, варт*, польськ. *pewien, gotów* тощо). Зникли нечленні форми прикметників і в серболужицьких мовах.

В окремих випадках деякі писані пам'ятки слов'янських мов виявляють архаїчні конструкції складених присудків з прикметниковою формою середнього роду однини, не узгодженою з підметом. Напр.: ст.-сл. *скравьно кстѣ грѣхѣ широкимѣ и пространнимѣ моремѣ вѣкоуа вѣ пагоубѣ* (Супр. 350, 23—25); *паче вѣсего благаго житиа оутодно бѣи кротость* (Супр. 545, 12—13); давньор. Глаголеть бо в мирских притчах: рѣчь продолжена не добро, добро продолжена паволока (Сл. Дан. Зат., Зар. 35); Не льпо бо усеряз злат в ноздри свинии ни на холопехъ добрых портѣ (Мол. Дан. Зат., Зар. 60). Такі конструкції є залишками більш давнього, ще ранньоіндоевропейського періоду розвитку мови, коли формальне узгодження присудка з підметом було необов'язковим. Сліди такого вживання зберігаються досі в архаїчних конструкціях деяких російських прислів'їв (напр.: Ум хорошо, а два лучше; Грех сладко, а человек падко).

Деякі дієслівно-іменні присудки, подібно до особових дієслів модальної і видо-часової семантики, в процесі розвитку складених дієслівних присудків з інфінітивами, можливо, ще в праслов'янській мові почали набувати здатності приєднувати до себе інфінітив як виразник основної дієслівної семантики присудка. Найчастіше інфінітив сполучався з таким іменним присудком, який мав у своєму складі прикметники з модальним відтінком семантики типу **dъlъzъpъ, chytrъ* і под. Напр.: ст.-сл. *по законуу нашемоу даѣжнѣ естѣ оумѣрѣти* (Зогр., Іо. XIX 7); *хытри сѣтѣ зѣло сѣткорити* (Ізб. Св. 1073, 141); давньор. Мы недужи противу вамъ стати (ПВЛЛ 50); ст.-укр. А ту дѣднину панѣ Кола вольнѣ продати, или замѣнити, или тунѣ отдати, у своѣ льпышиѣ ужитки оборотити (Роз., Гр. 74); Мои люди вси и бояре мои старые за мою отчизну готови присягнути (АЮЗР I 22, 1483); ст.-білор. Теперь недужь есми тыхъ пенязей платити (ЛМ I РИБ XX і XXVII, 492, 1517); ст.-ч. *mocen jest hospodin od tebe mne zprostiti* (Pass. Bš.). У давніх пам'ятках слов'янських мов такі складені присудки відзначаються значно рідше, ніж у сучасних мовах. На цій підставі можна припустити, що складені присудки такого різновиду поширились у слов'янських мовах, головним чином, уже в період їх самостійного відокремленого існування.

Уже в ранній період розвитку індоевропейської прамови при одному підметі, як і при ряді однорідних підметів, у реченні могло бути два або декілька однорідних присудків. Вживання однорідних присудків було властиве також праслов'янській мові; воно відзначається і в усіх окремих слов'янських мовах починаючи з найдавніших писаних пам'яток.

У розмовній мові здавна присудок міг у реченні опускатись. Найчастіше це було у відповідях на запитання, в яких вимагалась вказівка на підмет чи на якийсь другорядний член речення (напр.: Хто прийшов? — Сусід; Куди ви йдете? — Додому). При наявності в реченні другорядних членів присудок міг опускатися також у тих випадках, коли його зміст залишається зрозумілим на ґрунті загального змісту речення і контексту (напр.: Ну, ходімо. Ми в ліс, а ви до річки). Неповні речення з опущеним присудком вживаються і в усіх слов'янських мовах, починаючи з найдавніших писаних пам'яток. Напр.: ст.-сл. *аще рекътъ вамъ «се въ поустьини», не идѣте, «се въ сѣкровѣхъ», и не имѣте вѣры* (Сав., Матв. XXIV 26); давньор. Се, ки(я)же, чюжезьми угре с тобою (КЛ I 410); Я на Ярославли добръ здоровъ и с Григоремъ (Бер. гр. 69, XIII ст.); п. *Kto tę karczme zbudował? — Pan Podstoli. — Kto tak dobrą groblę usypał? — Pan Podstoli* (Kras.); ч. *A žádná pomoc?* (Rais); словац. *Čo je to? Mladost'?* (Taj.) і под.

Другорядні члени речення

Праслов'янська мова успадкувала з індоєвропейської прамови всі основні засоби поширення простих речень другорядними членами — додатками, означеннями і обставинами. Принаймні дві з цих трьох категорій другорядних членів — додатки і означення — існували вже на ранньому етапі розвитку індоєвропейської прамови, тимчасом як обставини могли відокремитись від додатків і предикативних означень у пізніші періоди, головним чином, у результаті формування категорії прислівника як типового виразника обставин у структурі речення.

Додаток, як окремий член речення, з'явився в ранньо-індоєвропейській чи, можливо, ще доіндоєвропейський період одночасно з виділенням у структурі речення підмета і присудка. З точки зору смислової структури речення в ролі додатка виступали назви предметів, явищ чи абстрактних понять, яких так чи інакше стосувалась дія, стан чи інша предикативно осмислювана ознака, повідомлювана в присудку речення і приписувана суб'єктові, що відображався в підметі. На тому етапі, коли настало розрізнення імені і дієслова, всяка іменна форма в складі речення, яка не виконувала роль підмета або присудка (в тому числі його іменної частини) і разом з тим осмислювалась у зв'язку з присудком, ставала додатком. Після появи відмінкових форм і закріплення за підметом називного відмінка всі форми непрямих відмінків стали ознаками додатків. У процесі диференціації відмінкових форм, зокрема після встановлення серед непрямих відмінків протилежності знахідного відмінка іншим відмінковим формам, сформувалось протиставлення так званого прямого додатка непрямим додаткам. В основі смислової функції прямого додатка, за яким закріпилась у більшості випадків форма знахідного відмінка, лежало значення об'єкта, на який безпосе-

редньо переходить дія, повідомлювана в присудку речення, тимчасом як непрямі додатки, позначувані іншими відмінками, пізніше також і в супроводі прийменників, означали об'єкти, які перебувають до повідомлюваної в реченні дії в різних інших, більш спеціальних, опосередкованих, вільних і т. д. стосунках. Безпосередній характер стосунку об'єкта, що оформлявся у вигляді прямого додатка, до дії, висловленої в присудку, здавна знаходив свій прояв і в тому, що назва такого об'єкта при повідомленні того самого об'єктивного змісту думки могла бути подана як підмет у називному відмінку, в результаті чого активна конструкція речення перетворювалась у пасивну (з відповідною зміною форми присудка), тимчасом як назва реального суб'єкта дії замість називного відмінка в разі її збереження в реченні оформлялась одним з непрямих відмінків і приймала на себе роль непрямого додатка. Але розрізнення прямого і непрямих додатків за допомогою відмінкових форм ніколи не було цілком послідовним: з одного боку, знахідним відмінком оформлялись додатки, які виконували в реченні смислові функції, зовсім не характерні для типових прямих додатків, а з другого боку, додатки, які за своєю смисловою роллю в реченні нічим не відрізнялися від прямих додатків, оформлялись не знахідним, а іншими непрямыми відмінками. Синтаксичну роль додатків виконували також і форми непрямих відмінків різних віддієслівних імен, які формувалися на пізніших етапах розвитку індоєвропейської прамови, в тому числі й ті форми, які згодом перетворилися в інфінітиви і суніни.

Успадковані праслов'янською мовою з індоєвропейської загальні принципи вживання і оформлення прямого і непрямих додатків зберігаються без істотних змін і протягом історичного розвитку окремих слов'янських мов. Але в ході розвитку праслов'янської і окремих слов'янських мов способи оформлення прямого і непрямих додатків зазнавали деяких структурних перетворень. Так, очевидно, вже в період перед розпадом праслов'янської мови форма знахідного відмінка прямого додатка при заперечному присудку (як і форма називного відмінка підмета при заперечному дієслові існування і семантично споріднених з ним у присудку) почала замінюватись формою родового відмінка, яка на час появи слов'янської писемності мала вже виразну перевагу в такому вживанні над формою знахідного відмінка. Пор.: ст.-сл. *нѣ не почѣтѣтъ оѣца ли матере своѣа* (Мар., Матв. XV 5); *нѣ не имѣтъ вѣры* (Мар., Марк XVI 16); *не оумываѣтъ бо рѣкѣ сконхѣ* (Мар., Матв. XV 2); давньор. *И да не имѣють власти русь зимовати въ вустѣи Днѣпра* (ПВЛ Л 37); *и не да собѣ упокоя день и ношѣ* (ПВЛ Л 105); *не распустьяста полку своего* (КЛ I 640); ст.-ч. *nikto jeho obluditi moci bude* (Pass. 10). Історичні пам'ятки різних слов'янських мов свідчать про дальше поступове витіснення знахідного відмінка в цій функції родовим відмінком, хоча в частині випадків знахідний відмінок прямого додатка при запереченні зберігається (в окремих слов'янських мовах

з неоднаковою частотою). Можна було б відзначити і деякі інші зміни в оформленні додатків протягом історичного розвитку слов'янських мов — заміну одних відмінкових форм у певних типах додатків іншими відмінковими формами або прийменниковими конструкціями, заміну прийменникових конструкцій непрямих додатків безприйменниковими формами непрямих відмінків тощо. Так, наприклад, у всіх слов'янських мовах спостерігаються історичні зміни в оформленні непрямого додатка, що є виразником суб'єкта дії в пасивних зворотах, часткове витіснення родового відмінка непрямих додатків (як, зокрема, при дієсловах сприймання) знахідним відмінком або (як при дієсловах з префіксом **do-**) прийменниковими конструкціями і т. д. Особливо глибоких змін зазнало оформлення додатків у болгарській і македонській мовах у зв'язку з цілковитою втратою цими мовами відмінкових форм (за винятком форм особових займенників).

Можливо, що вже одночасно з додатком у структурі ранньоіндоєвропейського (або й доіндоєвропейського) речення в окрему категорію членів речення виділилось *о з н а ч е н н я* як такий член речення, що виражає якісну (в широкому розумінні, в тому числі й кількісну) характеристику предмета, відображуваного будь-яким іншим наявним у реченні членом — підметом, присудком (з предметним значенням) чи додатком, — з яким означення вступає в атрибутивне сполучення. Як і первісний додаток, означення в цей період виділялось виключно на основі своїх смислових функцій у структурі речення і могло зовсім не відрізнятись у формальному відношенні від підмета, іменного присудка чи додатка. Певні можливості для формального виділення означень, зокрема того їх різновиду, який у сучасних граматиках прийнято називати прикладками, давало виникнення в індоєвропейській прамові відмінкових форм, за допомогою яких у деяких випадках почало здійснюватись узгодження означаючого імені з означуваним. Тільки після виділення в складі індоєвропейського імені прикметників (у тому числі віддієслівних) і прикметникових займенників з їх основною ознакою — здатністю до узгодження з іменниками в формах роду — з'явилась можливість формального відмежування означень від інших членів речення і, таким чином, категорія означення набула нової, більш спеціалізованої граматичної природи. Але й після цього в ролі означень продовжували вживатися неприкметникові (неузгоджувані) іменні форми і прийменникові вирази, які з формального боку нічим не відрізняються від непрямих додатків. Паралелізм узгоджуваних і неузгоджуваних означень, з виразною кількісною перевагою узгоджуваних, зберігається і в слов'янських мовах на всьому протязі їх історичного розвитку.

На відміну від присудкової функції, в якій після сформування в праслов'янській мові членних (займенникових) форм прикметників продовжували вживатися, як правило, нечленні форми, прикметники в ролі означень могли виступати як у членній, так і в

нечленній формі залежно від конкретного смислового відтінку висловлюваного в реченні змісту, зокрема означеності чи неозначеності іменника, до якого стосується прикметник. Такий паралелізм у вживанні членних і нечленних прикметникових форм у функції означень засвідчується ще й ранніми писаними пам'ятками слов'янських мов. Пор.: ст.-сл. **видѣтъ же нѣкъжъ вѣдовицъ оубога вѣмѣтажцѣ тоу дѣтѣ лептѣ и рече. вѣ истинѣ глѣ камѣ яко вѣдовица си оубогаи болю вѣсѣхъ вѣверѣже** (Остр., Лука XXI 2—3); давньор. Бяше около града лѣсъ и борѣ великъ (ПВЛ Л 13); Заложѣша великыи мость выше старого моста (1 НЛ 216); ст.-ч. **nebo plno město lidí bjěše a proto chud muž hospody nejmějěše** (ML 45 b); **jest veliká púšť až do Arabie a do mrtvého moře** (Otc. 350 b).

В ході дальшого історичного розвитку окремих слов'янських мов старе розрізнення функцій членних і нечленних прикметникових форм, вживаних як означення, здебільшого втратилось і членні форми (в тому числі стягнені, подібні в ряді випадків до нечленних) закріпились як звичайні форми майже всіх узгоджуваних означень. Істотний виняток у цьому відношенні становлять болгарська і македонська мови, в яких зберігається розрізнення старих членних і нечленних форм прикметників у ролі означень, пов'язане з вживанням нового члена (-т, -та, -то і т. д.) при них. Залишки вживання нечленних прикметникових форм у функції означень зберігаються також у сербо-хорватській і словенській мовах, зокрема і в говорах цих мов; пережитки такого вживання відзначаються в архаїчних конструкціях східнослов'янського фольклору, звідки потрапляють іноді і в мову пізніших поетів; пор.: укр. І шумить і гуде, дрібен дощик іде (фолькл.); Пливе човен води повен (Ш.); рос. Он взял Федосью, повел за белы руки из горницы вон, Посадил Федосью на добра коня (Былины Севера I 301); И бел-ясен день Затуманится (Кольц.). Пор. також залишки нечленних форм прикметників з означальною функцією в закам'янілих зворотах типу «среди бела дня», «на босу ногу», «сыр-бор загорелся» і т. д.

У праслов'янській мові до атрибутивних сполучень з узгоджуваними або неузгоджуваними означеннями належали всі сполучення з кількісними (як і з порядковими) числівниками. При цьому кількісні числівники **edínъ, dъva, trъje, četvrye**, а також складені з цими числівниками і виразом **na desete** і диференціюючі числівники типу **dvojъ, trojъ, četvergъ** і т. д., як і порядкові числівники, виконували роль узгоджуваних означень при пов'язуваних з ними назвах рахованих предметів, тимчасом як решта кількісних числівників (**petъ, šestъ** і т. д.) мали іменникову природу і в атрибутивних сполученнях вони самі відігравали роль означуваних, а назви рахованих предметів — роль означень при них. Такий стан до певної міри відображається ще в ранніх писаних пам'ятках слов'янських мов. Напр.: ст.-сл. **никыи же рабѣ не можетъ дѣтѣма господиномъ работати** (Остр., Лука XVI 13); **и приобрѣте дръгоужѣ талантѣ** (Остр., Матв. XXV 16); **четырьми десатыи шестинѣ лѣтъ сѣзъдана бысть**

църкы сѣ а ты ли трѣми днѣми въздвиженши ж (Остр., Іо. II 20); давньор. Ярославичи же триє — Изяславъ, С(вя)тославъ, Всеволодъ, совокупивше вои, идоша на Всеслава (ПВЛ Л 111—112); Песъ родися о шести ногъ (1 НЛ, 6573); и оковаша и въ двои оковы (ПВЛ Л 172); ст.-ч. třie králi přijeli (Štít. ř. 76 b); ve stě let nenarážel sě gytiel taký (DalJ. 110); sedmeři jsů manželé zlí (ŠtítV. 39); čtverem činem můž býti člověk pyšen (Štít. uč. 133a). Поступово, в результаті зростання абстрактного характеру числових понять у суспільній свідомості слов'ян, сполучення іменників з кількісними числівниками почали наближатись до цілісних нерозкладних виразів, в середині яких синтаксичні зв'язки стали втрачати свою первісну природу. Наслідком цього було поширення на всі сполучення іменників з кількісними числівниками тенденції до перетворення іменника в провідний компонент сполучення, яким він був раніше лише при числівниках *edínъ, двѣа, trije, četyre*. Істотний вплив на таке перетворення могли мати сполучення з цими чотирма кількісними числівниками, а також, можливо, усі сполучення з порядковими і збірними (груповими) числівниками. Наслідком цієї тенденції було те, що іменники в сполученнях з кількісними числівниками *рѣтъ, šestъ* і т. д. замість властивої їм раніше форми родового означального почали набувати тієї відмінкової форми, яка вимагалась у реченні від провідного в минулому компонента цілого сполучення, тобто в даних випадках від кількісного числівника. Приклади таких конструкцій фіксуються вже в пізніших пам'ятках старослов'янської і в ранніх пам'ятках давньоруської і польської мов. Напр.: ст.-сл. *почто се мѹро не выстѣ продано на трехѣхъ сѣтѣхъ динарихѣхъ* (Супр. 425, 20—21); давньор. *яко быти лѣтома двемадесѣтѣма* (КЛ I 279); ч. *bieše Mojžieš u osmidcát letech* (Ol. Ex. 7, 7); *šesti poslóm oči zbodú* (AlxV. 2080); п. *sześcią groszmi, dziesięcią grzywnami, w pięci kopach, we dwudziestu dniach* (XV ст., Gr. H. 409—410). Форма родового відмінка іменника при кількісних числівниках *рѣтъ, šestъ* і т. д. продовжувала вживатись лише в тих випадках, коли числівник мав форму називного або знахідного відмінків. Таким чином, формально кількісні числівники *рѣтъ, šestъ* і т. д. в сполученнях з іменниками перетворилися з означуваних в узгоджуванні означення, ставши в цьому відношенні в один ряд з першими чотирма кількісними числівниками.

Пізніше від інших категорій другорядних членів речення виділилась в індоєвропейській прамові категорія *о б с т а в и н*. Одним з найважливіших джерел формування обставин були спеціальні семантичні різновиди додатків з відтінками просторової, часової, причинної і цільової семантики. Ці семантичні відтінки могли проявлятись у додатках і до виділення обставин в окрему категорію, але поки не було ніяких формальних ознак, якими такі другорядні члени відрізнялися б від інших додатків (як у способах їх оформлення, так і в їх синтаксичних зв'язках з дієсловом-присудком), вони залишались у складі єдиної загальної категорії додатків. Перший

етап формування обставин був, мабуть, пов'язаний з розвитком іменної словозміни, при якому певна частина давніх слів з обставинними значеннями могла залишитись поза системою відмінювання і таким чином стати основою для формування окремої частини мови — прислівників як морфологічного відповідника і формального виразника синтаксичної категорії обставин. Після такого формального виділення слів, якими стала передаватись в індоєвропейському реченні частина обставинних значень, відмінювані імена, будучи вжиті з аналогічними обставинними значеннями, незважаючи на свою формальну подібність до додатків, почали змикатись у семантично-функціональному відношенні з прислівниковими обставинами, утворюючи разом з ними єдину загальну категорію обставин. У ході дальшого розвитку індоєвропейської і праслов'янської мов кількість прислівників як формальних виразників обставин продовжувала зростати за рахунок періодичного випадіння з системи словозмінних парадигм окремих відмінкових (у тому числі лексикалізованих з прийменниками) форм іменників і субстантивованих прикметників з різними обставинними значеннями і перетворення їх у невідмінювані прислівникові форми (прасл. *gorě, okolo, poslědě* і под.). Другим важливим джерелом формування обставин, особливо в пізньоіндоєвропейський і в праслов'янський період, були прикметникові означення і прикметникові члени дієслівно-іменного складеного присудка. Так сформувались, головним чином, прислівники на *-o/-ě* (типу *tího, malo, dobrě, jasně*), які стали основними засобами вираження обставин способу дії і частково інших обставин (пор. *daleko, vysoko, gupo, davŭpo*), а також деякі сучасні прислівники з кінцевим приголосним (від форми наз.-знах. відм. чол. р. однини, напр.: *blízь, píсь*). Роль обставини мети виконували з часу свого утворення також інфінітиви і супіни.

На період появи писемності категорія обставин у слов'янських мовах була представлена прислівниками, інфінітивами, супінами і відмінковими формами іменників та субстантивованих слів з інших частин мови (в тому числі з прийменниками). Напр.: ст.-сл. *искони вѣ слово* (Мар., Іо. I 1); *и кѣторицеж кокоутъ кѣзигѣтъ* (Мар., Марк XIV 72); *тако оубо молите сѧ вы* (Мар., Матв. VI 9); *и близъ вѣ пасха юденска* (Остр., Іо. II 12); *очи же юю држимѣ вѣста не познати юго* (Супр., 474, 21); *да не вѣдетъ вѣстко ваше зимѣ* (Мар., Матв. XXIV 20); *и изиде вѣсткъ по ексеи земли* (Мар., Матв. IX 29); давньор. *И изидоша деревляне противу* (ПВЛ Л 42); *И бяхуся крѣпко обои* (ГВЛ I 936); *Посла мужи свои Олегъ построити мира и положить рядъ межю Русью и Греky* (ПВЛ Л 25); *В то же вереме Володимеръ стояше верхъ Олшаниць полкы своими* (КЛ I 400); ст.-ч. *svatŭ Prokop dnem i počí všem spomáháše* (Hrad. 10 b); *Albrecht z Čech během vynide* (DalC. 97); *cizozemec nepřišel hlédat dobra tvého* (DalJ. 68); *vycházejí ženy vážití vody* (Br. Gen. 24, 11); *svatŭ Petr bral sě do toho ostrova* (Pass. 289). Як видно з прикладів, супінін уже в ранніх слов'янських пам'ятках витіснявся в функції

обставини мети інфінітивом. Згодом у переважній більшості слов'янських мов (за винятком словенської і нижньолужицької) супін остаточно зник. У болгарській і македонській мовах зник також інфінітив, який був заступлений здебільшого підрядними конструкціями з сполучником *да*, близькими до описових дієслівних виразів. У зв'язку з занепадом іменного відмінювання (за винятком особових займенників) у цих двох мовах припинилось також оформлення обставин відмінковими формами. В інших слов'янських мовах давні способи вираження обставин, за винятком форми супіна, протягом останнього тисячоліття істотних змін не зазнали.

Прості речення односкладні

З найдавніших часів поряд з двоскладними реченнями, які містять у собі підмет (чи групу підмета) і присудок (чи групу присудка), в мові існують також речення односкладні, в яких може бути виділений лише один головний член, що не є ні підметом ні присудком, причому, на відміну від неповних речень з опущеним головним членом, другий головний член не мається на увазі як якесь конкретне слово, що могло б бути відновлене в даному реченні. Первісні односкладні речення дофлексивної стадії розвитку мови були, очевидно, здебільшого однослівними (одночленими). Вони являли собою морфологічно неформлені позначення предметів чи явищ, про наявність, можливість або необхідність яких повідомляв чи запитував носій первісної мови, доповнюючи свої одночленні вислови пантомімічними посиленнями на ситуацію, до якої вони стосувались. Односкладними за своєю смисловою структурою могли бути в частині випадків також первісні речення двочленні, тричленні і т. д., коли між жодною парою їх членів не встановлювались предикативні смислові зв'язки і всі їх члени пов'язувались між собою атрибутивними смисловими зв'язками.

В процесі дальшого ускладнення структури речення, пов'язаного з дедалі частішим відривом мовлення від конкретної ситуації, про яку йшла мова, і з виділенням у словниковому складі мови розрізняваних за допомогою флексії частин мови, частота вживання односкладних речень набагато зменшилась порівняно з первісним етапом розвитку мови. При цьому в результаті дальшого іманентного розвитку формально-граматичної структури простого речення стався помітний розрив між суто смисловою (логічною) і формально-граматичною структурою, так що речення, односкладні за смисловою структурою, дістали змогу в частині випадків оформлятися формально двоскладною синтаксичною конструкцією (пор. укр. «Настає вечір» — «Вечоріє») і, навпаки, двоскладні за смисловою структурою речення оформляються іноді як формально односкладні (пор. «Іванові не спиться» — «Іван не спить»; «Сьогодні холодно» — «Сьогоднішній день холодний»). Але потреба і доцільність вживання граматично односкладних речень (частина яких є односкладними

і в смисловому відношенні) не зникають і на вищих етапах розвитку слов'янських мов.

Після встановлення в індоєвропейській правові флексії основною формальною ознакою поширеного односкладного, як і двоскладного, речення стало формально-синтаксичне групування всіх його членів навколо одного синтаксичного центру, яким в односкладному реченні є його єдиний головний член. За винятком не характерного для односкладного речення формально предикативного зв'язку, всі інші типи синтаксичних стосунків між членами односкладного речення — означальні, додаткові і обставинні — сформувались так само, як і в двоскладному реченні. Роль головного члена односкладного речення може виконувати повнозначне слово з будь-якої частини мови, в тому числі й вигук. Оскільки в цій ролі часто виступають особові форми дієслів, а також іменники в формі називного відмінка, виникає формальна подібність односкладних речень до неповних двоскладних з опущеним підметом або присудком, а це викликає потребу у виробленні чітких критеріїв для відмежування односкладних речень від неповних двоскладних. Враховуючи найбільш істотні граматичні відмінності односкладних і неповних двоскладних речень, повним односкладним реченням слід вважати таку синтаксичну конструкцію, яка при відповідній ситуації, поза будь-яким контекстом у вигляді інших речень, не може бути доповнена новим членом, що вніс би зміну у зміст речення і перетворив би формальну структуру речення в двоскладну або відтіснив би головний (у тому числі й єдиний, не поширений іншими) член даної конструкції на становище другорядного, але може бути доповнена таким другим головним членом, який, вступаючи в предикативний зв'язок з наявним головним членом і перетворюючи речення в двоскладне, не додає до об'єктивного змісту односкладного речення ніяких нових понять. Так, наприклад, з одного боку, речення типу «Вперед», «Води» або «Скоріше вперед», «Більше води» не можуть вважатися повними односкладними, бо легко доповнюються наказовими формами дієслів «біжи» («біжіть» і т. д.) і «неси» чи «давай» («несіть», «давайте» і т. д.), при яких слова «вперед» і «води» стають другорядними членами речення. Так само речення типу «Слухає» чи «Уважно слухає» не належать до повних односкладних, бо вони піддаються доповненню займенниками «він», «вона», «воно» і необмеженою кількістю різних іменників та субстантивно вживаних слів інших частин мови, які, вступаючи в предикативний зв'язок з формою 3-ї особи дієслова і, таким чином, перетворюючи дане речення в двоскладне, вносять до його об'єктивного змісту кожного разу нове конкретне поняття. З другого боку, речення типу «Смеркає», «Слухаю», «Слухай», «Вечір» і под. є повними односкладними реченнями, бо перше з них не може бути доповнене ніяким другим головним членом, а інші можуть бути перетворені лише в такі двоскладні, як «Я слухаю», «Ти слухай», «Є (був, настав і под.) вечір», які своїм об'єктивним змістом не відрізняються від відповідних їм односкладних.

Успадковані праслов'янською мовою з індоєвропейської односкладні речення поділялись на дієслівні, іменні (в тому числі прислівникові) і вигуківі. Протягом історичного розвитку праслов'янської і окремих слов'янських мов у них шляхом формальних перетворень двоскладної в минулому структури речень виникали деякі нові різновиди односкладних речень і, можливо, зникали старі.

Одним з найдавніших і найбільш поширених в індоєвропейській і праслов'янській мовах різновидів дієслівних односкладних речень були спонукальні речення з особовими формами 1-ої і 2-ої особи наказового способу дієслів. Лише в деяких спеціальних випадках, зокрема при протиставленні різних суб'єктів разом з їх різними діями чи станами, а також при пом'якшеному наказі чи пораді поряд з особовою формою наказового способу дієслова могли вживатись форми називного відмінка особових займенників 2-ої і, зрідка, 1-ої особи, які при цьому ставали підметами і тим самим перетворювали речення в двоскладне.

Найдавніші писані пам'ятки слов'янських мов відображають в основній масі випадків односкладний характер конструкції спонукальних речень з формами наказового способу 1-ої особи множини і двоїни та 2-ої особи всіх чисел. Напр.: ст.-сл. *гдѣ помози ми* (Мар., Матв. XV 25); *не дадите стаго псомъ ни помѣтите енскръ вашихъ предъ свиньѣми* (Мар., Матв. VII 6); давньор. Брате, мирися (КЛ I 393); Онъ же рече: «Побѣгните!» (ЖБГ, Гудз. 46); Пришлита ми стрѣльць (ГВЛ I 811); И лежавъ въ немощи, въскопився, глаголаше: «Побѣгните!» (ЖБГ, Гудз. 47); Не оружьеъ ся бѣеъ, но борьбою (ПВЛ Л 99); ст.-ч. *jed' s bohem* (DalC. 14); *plod'te ž se a množte se* (Br. Gen. I, 22); *nechtěj toho prominúti* (NRada 903). Поряд з цим у давніх пам'ятках зустрічаються і двоскладні конструкції з займенниками 1-ої і 2-ої особи в ролі підметів при відповідних формах наказового способу. Пор.: ст.-сл. *ты же постася помажи глаж твож и лице твоѣ оумли* (Остр., Матв. VI 17); *дадите їмъ вы ѣсти* (Зогр., Марк VI 37); давньор. Ты зри готова (ПВЛ Л 192); Кн(я)же, ты ся на нас не гнѣвай (КЛ I 344); ст.-ч. *jděte vy sami muži a služte Hospodinu* (Br., Ex. 10, 11); *vyjděte z prostředku lidu mého i vy i synové izraelští* (Br., Ex. 12, 31). Факультативне вживання двоскладних конструкцій спонукальних речень з займенниковими підметами при наказовій формі дієслова в присудку поряд з більш звичайними односкладними конструкціями продовжується і в сучасних слов'янських мовах.

Звичайною для індоєвропейського і праслов'янського періодів була односкладна конструкція і в розповідних реченнях з дієсловами в формах 1-ої і 2-ої особи дійсного способу, що мали означено-особове значення. Відсутність підмета у вигляді окремого особового займенника при таких дієслівних формах пояснювалась тим, що особові закінчення дієслів, які вказували на відповідне суб'єктне значення, в далекому минулому самі були підметами, вживаними постпозитивно при дієслівних основах. Лише в спеціальних випад-

ках, аналогічних до тих, які відзначено в двоскладних конструкціях спонукальних речень, розповідні означено-особові речення з дієслівними формами 1-ої і 2-ої особи дійсного способу допускали в своєму складі підмети у вигляді особових займенників і таким чином ставали двоскладними. У найдавніших писаних пам'ятках слов'янських мов перевага односкладних конструкцій означено-особових речень з дієсловами в формах 1-ої і 2-ої особи над двоскладними конструкціями з цими ж дієслівними формами зберігається. В ході дальшого історичного розвитку слов'янських мов, як уже зазначено, частота вживання односкладних конструкцій розповідних речень з дієслівними формами 1-ої і 2-ої особи скоротилась на користь двоскладних, особливо виразно в східнослов'янських мовах.

Можливо, що вже в пізньопраслов'янський період неповні двоскладні речення з відсутнім підметом при формі 3-ої ос. мн. дієслова, яке означало дію певної, іноді точно не визначеної групи осіб у якійсь постійній чи звичайній ситуації, почали перетворюватись в односкладні речення з неозначено-особовим значенням. У ранніх пам'ятках слов'янських мов, особливо в церковнослов'янських, приклади односкладних неозначено-особових речень є зовсім рідкими. Напр.: ст.-сл. *аще рекътъ вамъ: се къ поустыни, — не идѣте* (Сав. 76, Матв. XXIV 26); *Блаженн есте ꙗкогда поносать вамъ и ижденътъ и рекътъ всакъ зъкъ глѣ на ны* (Остр. 212 в, Матв. V 11); давньор. *Игореви же възрастъю, и хожаше по Олзѣ, и слушаша его; и приведоша ему жену от Пьскова, именемъ Олгу* (ПВЛ Л 23); *Охъ, брате, камо мя ведуть?* (КЛ I 351); *Побѣгните! Осе женуть по насъ!* (ЖБГ, Гудз. 47); ст.-ч. *těmto knihám Světlost dějí* (Lucid.); *Kněz Oldřich umře; vložíchu jej v rov* (Hrad.); *potom na ní semena sejí* (Chelč.); *od Sočavy k Dunaji počítají mil šedesát* (Kab.). У пізніших пам'ятках слов'янських мов і в сучасному їх стані односкладні неозначено-особові речення є цілком звичайними синтаксичними конструкціями.

Зрідка, починаючи з найдавніших пам'яток слов'янських мов, поряд з неозначено-особовими реченнями з дієсловом у формі 3-ої особи множини зустрічаються неозначено-особові односкладні речення з дієсловами в формі 3-ої особи однини. Частина таких конструкцій має форму підрядних речень (має при собі підрядні сполучники або відносні слова), хоч ці конструкції можуть функціонувати і як самостійні прості речення. Очевидно, такі неозначено-особові конструкції виникли з підрядних речень, у яких роль підмета виконувало відносне слово *иже*, на місці якого згодом почали вживатись підрядні сполучники. Напр.: давньор. *Оже станеть без вини на разбои. Будеть ли сталь на разбои* (РП Тр. I 7); *Аже свержеть виру. А иже свержеть виру, то грив(на) кунъ сметная отроку* (РП Тр. I 20). В інших випадках неозначено-особові речення з дієсловом у формі 3-ої особи однини своїм значенням наближаються до безособових речень, у яких повідомляється сама дія без будь-якої уваги до її суб'єкта. Напр.: ст.-сл. *въ сѣвѣтъцѣ къні(ж)нѣмъ*

пишетъ о миѣ (Пс. 39, 8); **пишетъ**—не о **хлѣбѣ** единомъ **поживетъ** **чловеѣкъ** (Зогр., Матв. IV 4; в Ас. і Сав. кн. на відповідному місці безособове речення **пісано естъ**); давньор. Глаголетъ бо в мирских притчах: не скот в скотѣх коза (Сл. Дан. Зат., Зар. 26); Тѣм же и из Руси можетъ ити по Волзѣ в Болгары и въ Хвалисы и на вѣстокъ дойти въ жребий Симовъ (ПВЛ Л 12). Відтінок значення безособовості в останньому прикладі доповнюється відтінком значення, характерним для узагальнено-особових речень.

Поодинокі випадки вживання неозначено-особових речень з дієсловами в формі 3-ої особи однини зустрічаються в окремих слов'янських мовах і пізніше, але при цьому відповідні конструкції зовсім тісно змикаються з конструкціями узагальнено-особовими. Напр.: укр. діал. Ето така була безграмотность. До церкви шоб ішов (ДАУ мат. I 144, Черніг. о.); Восени прийшов, меду нарізав ведро й зачинив знов же тую бортъ. І пчоли не перевів, і мед є (ДАУ мат. I 247, Київ. о.); ч. Bez kuráže malo dokáže (присл., Zub. II 438); Zde ani nemůže orat pluhem (Zub. II 457).

Категорія односкладних речень з узагальнено-особовою семантикою сформувалась у слов'янських мовах ще пізніше, ніж категорія речень неозначено-особових. Можливо, що початок процесу формування цих речень припадає на розпад праслов'янської мови. Разом з тим, є підстави вважати, що цей процес не завершився в слов'янських мовах і досі. Про це свідчить, насамперед, наявність у кожній слов'янській мові різних варіантів граматичного оформлення речень відповідної загальної семантики. Найбільш звичайними в усіх сучасних слов'янських мовах є узагальнено-особові речення з дієсловами дійсного і наказового способів у формі 2-ої особи однини. В ранніх пам'ятках слов'янських мов ці конструкції ще зовсім рідкі. Пор.: ст.-сл. **егда молиши сѧ не бѣди ѿко и лицемѣри** (Сав. 58, Матв. VI 5); давньор. **жельзо уваришь, а злы жены не научишь** (Сл. Дан. Зат., Зар. 31); Мужа лукава бѣгаи и наука его не слушай (Мол. Дан. Зат., Зар. 65); ст.-ч. **čím častěji ji obrúbáš, tiem' hůstě se obalí** (Štít.). На підставі цих найдавніших прикладів можна припустити, що узагальнено-особові речення з дієсловами в формі 2-ої особи однини виникли в контекстах типу повчань і наказів, які звертались до великих груп слухачів, у тому числі й до осіб, відсутніх при даній розмові, але стилістично оформлялись так, ніби адресувались кожному слухачеві, що посилювало їх вплив на індивідуальну свідомість слухачів. Набуття такими реченнями узагальнено-особової семантики було лише результатом стирання їх первісної експресивно-стилістичної функції. В міру наближення до сучасного періоду частота вживання цих узагальнено-особових односкладних конструкцій дедалі більше зростає.

Поряд з формою 2-ої особи однини в узагальнено-особових реченнях слов'янських мов зустрічаються форми 2-ої особи множини, 1-ої особи однини і множини, а також 3-ої особи однини і множини. Пор.: укр. **можетъ быти кожемяка отъ васъ лѣпший и цнотливый**.

Откуда то познаемо? Отсюду (Ів. Виш., АЮЗР II 239); Чистим зерном сійте поле, вродить хліб як море (присл.); Моя хата з краю, нічого не знаю (прик.); Цілив у ворону, а попав у корову (прик.); рос. А ведь ворон ни жарят, ни варят (Кр.); Что имеем — не храним, потерявши — плачем (присл.); білор. Аб чалавеку мяркуюць па яго справах (присл., Купс 132); п. Brak czyli niedostatek uwagi nazywamy roztrągnięciem (Sniad.); Na wołowej by skórce nie spisał (Krasz.); ч. Dnes by ani psa nevyhnal (Zub. II 438); Krve by se v něm nedořezal (Кор. 301); Hleďte a naleznete (Кор. 301); болг. По дрехите посрещат, по умá изпращат (присл.); словен. Gore ljubimo zaradi lepote (Sloven. sl. 314). Як видно з прикладів, узагальнено-особові речення з дієсловами в формі 3-ої особи множини безпосередньо змикаються з неозначено-особовими реченнями такої ж форми, а в реченнях з дієсловами в формі 1-ої особи множини значення узагальненості особи є одним з часткових проявів значення множини, до якої зараховує себе і сам мовець. Найближче до узагальнено-особових конструкцій з формою 2-ої особи однини стоять узагальнено-особові речення з формою 3-ої особи однини, в тому числі при значенні минулого часу.

Окремий різновид дієслівних односкладних речень становлять успадковані ще з індоєвропейської правови так звані безособові речення, в яких дія або стан позначається дієслівною формою 3-ої особи однини, що не може бути пов'язана ні з яким підметом як виразником суб'єкта відповідної дії чи стану. Найчастіше в таких реченнях ідеться про деякі явища природи, фізіологічні і психічні стани або процеси, ситуації і стосунки етичного характеру тощо. Деякі конструкції безособових речень розвинулись у праслов'янській мові на ґрунті двоскладних структур у результаті змін, яких зазнала граматична природа їх окремих структурних компонентів. Так, наприклад, безособові речення з дієсловами типу *jestь*, *podobajetь*, *dostoitь*, *ključitь se*, **xotjetь se* і залежним інфінітивом іншого дієслова (наприклад, *jestь to viděti*, *podobajetь to tvoriti*), в яких іменний член речення, в разі його наявності, виступає в ролі прямого додатка при інфінітиві, виникли з двоскладних речень, у яких відповідне ім'я виконувало роль підмета. Ця зміна сталася після того, як праслов'янський інфінітив остаточно втратив свою іменну природу разом з властивим йому в минулому відтінком семантики призначення і набув властивої дієсловам здатності підпорядковувати собі прямі додатки. Пасивні конструкції типу *rečeno jestь*, *rysano jestь*, *slyšano jestь*, а також *mynitь se*, *sъnitь se* і под. перетворилися в безособово-односкладні в рамках головного речення в складнопідрядному після того, як підмет відповідного простого речення було замінено підрядним реченням підметовим. Частина односкладних конструкцій безособових речень з'явилась в результаті перетворення прикметникових (у тому числі займенникових) форм, які могли виконувати роль підмета, в прислівники (пор. *Bođetь sice; Tako rožьbo jestь izъ davьna*).

Безособові речення зберігають односкладну структуру досі в усіх слов'янських мовах починаючи з їх найдавніших писаних пам'яток. Там, де складена форма з дієприкметником на -І- втрачає допоміжне дієслово, формальною характеристикою безособовості речення стає форма середнього роду однини дієприкметника на -І-. Напр.: ст.-сл. *посъла тѣмъ и мръче* (Пс. 104, 28); *аште достоитъ въ сьботы добро творити* (Зогр., Лука VI 9); давньор. *Тое же зимы погремъ мѣсяца декабрия в 10* (СЛ Л 303); Тако, кн(я)же г(осподи)не, пошло от дѣдъ и от о(т)ць (Дог. гр. Новг. з Яр. Яр., О.—Б. 54); *Отъ сего ли лба смърть было взяти мнѣ* (ПВЛ Л 30); *Абы нынѣ земля своя устеречи* (КЛ I 676); *Не подобаетъ намъ убити посла* (ГВЛ I 718); ст.-п. *stało się jest tako* (Gr. Hist. 399, XV); *marznie na drodze* (Gr. Hist. 398, XVII); ст.-ч. *viel mi vás jest neviděti* (DalH. 30); *žžádalo sě jemu víry křest'anské* (Pass. 362); *Synům jeho též nešť'astně se vedlo* (Vel.).

Уже в період, відображений давнішими писаними пам'ятками, в окремих слов'янських мовах сформувалась нова категорія односкладних речень, близьких до безособових, на ґрунті двоскладних у минулому речень з підметами в формі кількісних числівників і інших слів з числовим чи кількісним значенням. Основними причинами, які привели до перетворення таких двоскладних речень в односкладні, були втрата кількісними числівниками *п'ять, шість* і т. д. їх колишньої іменникової природи і злиття кількісних числівників з назвами рахованих предметів у синтаксично нерозкладні вирази, що не виявляли ніяких структурних ознак, за якими присудок повинен був би узгоджуватися з цими виразами як з підметами. Через це колишній дієслівний присудок почав виступати в нейтральній формі 3-ої особи однини, а при формах на -І- — у середньому роді однини, після чого вирази з числівниками і семантично близькими до них словами факультативно почали набувати форм непрямих вімінків, як у звичайних безособових реченнях, іноді з опущенням кількісного слова. Пор.: давньор. *И перебъже ихъ 300* (КЛ I 497); *Много ихъ есть, яко 7 тысячъ* (КЛ I 557); укр. *У Тулчинѣ много панства погинуло* (Хм. літ. 79); *Нас було п'ятьох у семні* (ДАУ мат. I 443); *Потым козаков що ден прибывает* (Льв. літ. 169); *Али лишилося ще соломи* (К. та опов. з Под. 66); *Усякої роботи перейшло через мої руки* (ДАУ мат., Дніпроп. 40); *Висипало ж їх на баштаница!* (Мик.); п. *Od ognia zgorzało Dobrogostowi za 20 grzywien* (Leks. I, 2393, 1394); *Tak upłynęło parę godzin* (Sienk.); *Ludzi skrzętnych się namnożyło* (Kochan.); ч. *leží ho skoro polovici v moři* (Lobk. 58 b); *Zůstalo kopu vajec* (позм., Geb. 12); *hromadu jich uteklo* (Kop. 300).

Своєрідний різновид односкладних безособових речень з'явився в праслов'янський період на місці колишніх двоскладних конструкцій з заперечним дієсловом буття *пѣсть* (ne bѣ, ne bōdetъ), давньор. *нѣту*, ч. *nenie* (není) і т. д. в результаті узвичаєного опущення неозначеного займенника *ѣто* чи заперечного *нѣто(же)*, який ви-

конував раніше роль підмета при присудку *něstь* і керував формою родового відмінка назви предмета, відсутність якого стверджується. В найдавніших пам'ятках слов'янських мов простежуються ще залишки двоскладної структури таких речень: ст.-сл. **И без него ничто же не бысть** (Зогр., Остр., Іо. I 3), **и нѣстъ кто милуѣи и нѣстъ кто милосръдоуѣи** (Супр. 57, 9—10); давньор. *нѣс(ть) кто избавляя и от руку моею* (ГВЛ I 760); ст.-ч. *nenie kto pomoha* (ŽWittb. 21, 12); ст.-п. *Nie jest zbawienie w ciele mojem* (Ps. Fl. 37, 3); *nie była nijedna imowa* (Piek. 13, 1400). Паралельне вживання в давніх пам'ятках назви суб'єкта буття при заперечному дієслові буття в формі називного і родового відмінків робить частоту вживання односкладних безособових речень із заперечним дієсловом у цих пам'ятках відносно невеликою. Напр.: ст.-сл. **И не бѣ има чада** (Остр., Лука I 7); **И без него ничесо же не бысть** (Асс., Іо. I 3); давньор. Тако ли мнѣ части нѣту в Руской земли и моимъ дѣтемъ? (КЛ I 374); Юрья же князя великого Суждальского не бы в томъ свѣтѣ (ГВЛ I 741); ст.-п. *nie zdrowia w mięsie mojem* (Ps. Fl. 37, 7); ст.-ч. *toho jest dřeve nebývalo* (DalKřiž. 83); *tu t' mé rady nikakž nenie* (NRada 958); *Žádného domu celého nezůstalo* (Vel., Zikm. 11). В пізніші періоди розвитку слов'янських мов односкладні речення з заперечними дієсловами буття і семантично спорідненими їм стали більш звичайними, ніж у ранніх пам'ятках. В українській, білоруській, польській, болгарській, македонській і сербо-хорватській мовах замість заперечної форми дієслова *бути* в теперішньому часі (в болгарській і македонській мовах — в усіх часах) поширилась не відмінювана за особами заперечна форма дієслова *мати* (в українській, білоруській, болгарській, македонській і сербо-хорватській мовах — у 3-й особі однини; в польській, староукраїнській і старобілоруській — у 3-ій і 2-ій особі однини без розрізнення значення), яка так само вживається як головний член безособового речення. Форма родового відмінка назви суб'єкта існування при цьому дієслові за походженням є формою прямого додатка при переходному дієслові з запереченням. Пор.: укр. Немашъ, мовлю, волности южъ и за гроши! (Діар. Афан. Філ.); Дадже, правда, тепера нема добра всюди (Довгал.); білор. чи нимашъ жены (Бібл. кн. XVII в. 130 б., Толст. 158); хлеб ѣсь, соли нема (Ром. III, 359 Сенн.); с.-х. нема вина; нема га код куће; нема ништа (Кар., Рјечн.); п. *Prostoty i szczerości między ludźmi niemasz* (Skarga); *Chwili niema do stracenia* (Krasz.). Але поряд з односкладними конструкціями такого характеру в сучасних слов'янських мовах вживаються зрідка і двоскладні конструкції з тим самим значенням. Окремі різновиди таких двоскладних конструкцій збереглись ще з доісторичного періоду, інші поширились на місці односкладних у пізніші періоди розвитку слов'янських мов. Пор.: укр. Він завтра тут не буде (Укр.); рос. Я здесь не был (Совр. р. яз. Синт. 1957, 291); ч. *Do té zahrady žádný tok vody nebýval* (Svěd.); *Není žádný bůh nežli jeden* (Zyg.); словац. *Mátohy predsa nie sú* (Čaj.); *To nie je potiaľ'* (Vaj.).

Результатом порівняно пізньої видозміни двоскладної структури речень з пасивнодієприкметниковим присудком у формі середнього роду (на -по, -то) під впливом дещо давніших за походженням безособових пасивних зворотів типу *Tako bystь řečeno i pod. є* вживані в частині сучасних слов'янських мов безособові односкладні речення з дієприкметниковими формами на -по, -то, що допускають при собі прямі додатки. Першим кроком у переході від припідметово-присудкового до безособового вживання дієприкметників на -по, -то з прямими додатками при них було, очевидно, поширення на місці підмета при таких дієприкметникових виразах форм інфінітивів, які відразу ж, під впливом свого функціонування при особових дієсловах, могли почати осмислюватись як додатки. Пор. давньор. *И от тѣх заповѣдано обновити (|| тѣх заповѣдали обновити) вѣтъхъи миръ... и утвердити любовь межю греки и русью* (ПВЛ Л 35); *Велено ми своимъ кн(я)земъ Ярославомъ пять д(ь)новъ стѣяти у Вышегорода ити домови* (КЛ I 548—549). Далі зрушення в напрямі до переосмислення форм на -по, -то в безособові вирази, що керують прямими додатками, було закріплення за виразниками суб'єкта пасивного стану при заперечному характері речення форм родового відмінка, в результаті чого виразник пасивного суб'єкта переосмислювався в звичайний прямий додаток, залежний від заперечної дієприкметникової форми на -по, -то. Напр.: ст.-ч. *žádněho díla nebude děláno v těch dnech* (Вг. М. 365). При таких умовах усі колишні конструкції з підметом у формі називного відмінка середнього роду однини (тотожній з формою знахідного відмінка) при дієприкметниковому присудку на -по, -то легко почали переосмислюватись в односкладні безособові конструкції, в яких іменник середнього роду набув функції прямого додатка в формі знахідного відмінка. Напр.: давньор. *спанье есть от бога присужено полудне* (ПВМ Л 158); *а господину колико будетъ возъ украдено* (РП Тр. I, 78); ст.-п. *Srzebro ogniem wupławiono* (Ps. Fl. 11, 7). Пізніше такого ж осмислення набували конструкції з підметом у формі складених виразів з числівниками, які після втрати своїх давніх іменникових властивостей (зокрема, граматичного значення жіночого роду) почали вимагати від іменного узгоджуваного присудка форми середнього роду. Напр.: *и оубито быс(ть) князии с(о)рокъ* (ГВЛ I 799). Остаточним результатом таких переосмислень була поява в частині слов'янських мов (давньоруській, українській, білоруській, польській, частково в чеській і російській) безособових конструкцій з пасивними дієприкметниковими формами на -по, -то, які, подібно до дієслівних форм активного стану, керують прямими додатками. Напр.: давньор. *Звѣрье разноличнии, и птица, и рыбы украшено твоим промыслом, господи* (ПВМ Л 156); укр. *А той ярлыкъ писано у Ордѣ* (Роз., Гр. 49); *Азали не посылаю пророковъ по всѣ часы?* (Перест., АЗР IV 222); 1597. *Наливайка згублено* (Льв. літ. 1649, 165); *Будапешт було оточено* (Гонч.); білор. *ино того Сурмина за то вжо скарано* (ЛМ РИБ XXVII 532, 1494); *мене порублено в Полоцку* (ЛМ

РИБ XXVII 699, 1498); а того Лаврина пограблено (ЛМ РИБ XX 493, 1517); А бадай їх забіта (Чорны); п. а Adamowi było nalezione pomocnika podobnego jemu (Gr. Hist. 433, XV ст.); Tam było raniono Judasa (Leop. Mach. I 16, 9); Dano trzecią potrawę (Mick.); ч. prošeno mne i mého otcě (Hrad. 128 a); Naší výzvy bylo uposlechnuto (Kop. 302); Není toho dbano (Trávn. 1374). Як видно з прикладів, у чеській мові додаток, близький за значенням до прямого, вживається при дієприкметниках на -по, -то лише в тих випадках, коли він оформляється не знахідним відмінком. Щодо російської мови, то в ній прямий додаток у формі знахідного відмінка при формах на -но, -то вживається лише в історичних пам'ятках і в деяких говорах, тимчасом як в основній масі говорів і в літературній мові прямий додаток при формах на -но, -то допускається лише в конструкціях, де він виступає в формі родового відмінка, зокрема в заперечних. Напр.: И огурцы и лимоны и сливы так же бы очищено и перебрано (Домостр. 49); С Степашем послано на Вологду на соль рубль (Прих.-расх. кн. XVI ст. 6); А подволоки у полать выписано травами (Мат. пут. Ив. Петл. 288); Любовь послано ей свыше (Лаж.); У волков јйдено корову (М.—Ш., Шап. 143); так из избы не вынесено сору (Кр.); Не сказано лишнего слова, наружу не выдано слез (Некр.); Накуплено цветов (розм.).

Деякі зміни в структурі дієслівних безособових речень сталися після того як дієслово *бути* в слов'янських мовах набуло в переважній більшості випадків його вживання характеру допоміжного дієслова. При цьому в усіх відповідних конструкціях роль структурного центру односкладного речення перейшла з дієслова *бути* на член речення, безпосередньо пов'язаний з цим дієсловом. Так, зокрема, з дієслівних безособових речень з інфінітивами при дієслові *jestь* (типу *jestь viděti*) утворились безособові речення інфінітивні, в яких допоміжне дієслово при значенні теперішнього часу нерідко (в сучасних східнослов'янських і в словацькій мовах завжди) опускається. Напр.: давньор. И бысть видѣти страшно чюдо (ПВЛ Л 33); От чего ми есть умрети? (ПВЛ Л 29); Нама ихъ не перебороти (ПВЛ Л 55); Намъ ихъ не перемочи (КЛ I 544); рос. А мужу на жену не гнѣватися (Домостр. 37); Уж над тобою быть греху (Кр.); Нет, тебе не сдобровать (П.); Как черепахе было отказатьсь? (Мих.); укр. Въ томъ безъ жадной особы голосъ вдячний слышати было таковий (Діар. Аф. Філ.); Чи не чувати твого Василя? (Кн. м. Полт. I 71, 1665); Та вже роздерли його, приговоруючи: «Було хитрим не бути» (Чуб. II 52); Іще довго було чути музики та співи між вербами та поміж хатами (Неч.); Куди тікають? Де сховатися од вітру? (Тич.); білор. Не бываць (ей) на моей землі ані в моему домі (Пол. гр. 1533, БА II 200); Мне заўтра ехаць (Танк); Пракапаць-бы ўсяго метраў сто (Кул.); п. Słyszał było bzykanie much i baków (Sienk.); Słyszał krzyk w karczmie, widać w plebanji swiece (Mick.); ч. však jest smrti neutěci (Vit. 34a); co mi učiniti (Hrad. 124 a); už to nevidět (Trávn. II, 1413); словац. Bolo ti nespát' (Kuk.); Z dial'ky

počut' temné hučanie (Chrob.); Akože ho nemilovat'? (Jes.); в.-луж. Nieje pak tu widzieć, zo su žně a zo jich stawy bola (Zejl.); с.-х. Да је теби стати погледати (Пјес. 4. 76); Jedan пут ми је умријети (Посл. 111); словен. Slisat' tudi ni zvonova (Sloven. pesmi I, 70); V desetinu ti bô it' (Sloven. pesmi 4. 25).

Один із своєрідних способів вживання інфінітивних безособових речень, який розвинувся в слов'янських мовах порівняно недавно, становлять інфінітивні речення спонукальні (приклади див. в розділі «Спонукальні речення»).

З іменних односкладних речень за своїм загальним семантичним характером до безособових дієслівних примикають речення з головними членами прислівникового характеру, які виділяються деякими мовознавцями в окрему частину мови — так звану категорію стану. Прислівникові головні члени в таких реченнях супроводяться, як правило, формою 3-ої особи (середнього роду) допоміжного дієслова *бути*, вживання якого в формі теперішнього часу для деяких мов (головним чином східнослов'янських) не характерне. Але в основній своїй масі сучасні односкладні прислівникові речення є результатом видозміни дієслівних односкладних або й двоскладних речень, пов'язаної з перетворенням повнозначного дієслова *буття*, при якому прислівник виконував роль обставини або (на стадії субстантивованого прикметника) і роль підмета, в допоміжне дієслово, позбавлене ролі самостійного члена речення.

У давніх пам'ятках сліди колишнього дієслівного характеру односкладних речень з прислівниками простежуються вже зовсім слабо — головним чином у порівняно більшій семантичній ваговитості допоміжного дієслова в деяких випадках. При цьому частота вживання даного різновиду речень у старих пам'ятках є дуже малою, напр.: ст.-сл. *іко поздѣ вьсть* (Остр., Іо. VI 16); *нѣ ли ти тажъко славимоу нѣ ли ти печально* (Супр. 330, 19—21). При цьому вже в найдавніших пам'ятках давньоруської мови переважають конструкції з опущеним допоміжним дієсловом. Пор.: Пуше ны Игоревы смерти (ПВЛ Л 41); Любо лихо, любо добро всимъ намъ! (КЛ I 596). У пізніші періоди розвитку слов'янських мов частота вживання односкладних безособових речень з головними членами в формі прислівників набагато зросла.

До односкладних безособових прислівникових речень здавна близько примикають безособові речення з головним членом у формі іменника абстрактної семантики типу *треба* (*потреба*), *час*, *горе*, *сором*, *ганьба*, *гріх*, *шкода* тощо. Речення такого типу своєю, як правило, оціночною семантикою і наявністю в їх складі допоміжного (в минулому повнозначного) дієслова *бути*, за винятком форм теперішнього часу, відрізнялися від називних речень, завжди бездієслівних. Напр.: ст.-сл. *горе же neprazdъnimъ и dozâcnimъ вѣ ты дни* (Остр., Матв. XXIV 19); *слава вѣ вышньихъ в(с)оу* (Остр., Лука II 14); давньор. Рѣша же кияне: «Намъ неволя» (ПВЛ Л 41); А коньць вьсьмъ книгамъ (ІС 1073, кінц. прип.); укр. Тобъ ли по-

каяння не треба? (Ів. Виш., АЮЗР II 213); Чого жъ еще въ доводъ болшъ потреба? (Палінодія, РИБ IV 425); Чи мало ж на таку сім'ю треба? (М. В.); Бѣда, бѣда проклятымъ и невѣрнымъ (Діар. Аф. Філ.); Беда з оцією діворою (ДАУ мат., Харк. 12); рос. И горе, и смѣхъ (Авв.); Жаль тятеньку, ей-богу жаль-с (А. Остр.); Мне стало жаль моей напрасной поездки и семи рублей, издержанных даром (П.); білор. ино намъ тое пригоды твое... есть жаль (ЛМ РИБ XXVII, 458, XV ст.); Мне не трѣба багатыхъ другоу (Куп.); п. *Żal mi było* (Klem. 119); *Strach mi o niego* (Klem. 119); *Szkoda było zachodu* (Klem. 119); ч. *Běda mně tebe, má krásu* (Pass. 369); *Je škoda času* (Geb. IV 14); *Bylo ještě tma* (Geb. IV 14); *Toho mi není třeba* (Geb. IV 14); словац. *Je mi zima* (Orl. 29); болг. Мечка страх, мене — не (прик.); словен. *Škoda je dela in truda* (Bunc II 62). Як видно з прикладів, іменниковий характер головних членів таких речень у деяких випадках виявляється вже значною мірою стертим; такі слова як українське *треба*, *шкода*, польське *żal*, чеське *třeba* і т. д., наближаються в цих випадках до прислівників; у сербо-хорватській мові колишній іменник *треба* в функції головного члена безособового речення перетворився в дієслово *требати*.

Вживані в ролі головних членів безособових односкладних речень прислівники й іменники в праслов'янській мові здавна допускали при собі інфінітивні форми, які в минулому виконували при них функції додатків. Після того як інфінітиви остаточно втратили свою іменну природу і більше зблизилися з дієсловами, їх синтаксична роль у безособовому реченні з головним членом у формі прислівника або іменника посилилась. Інфінітиви в таких реченнях вступили в тісніший синтаксичний зв'язок з головними членами односкладних конструкцій, утворивши разом з ними складений прислівниково-інфінітивний чи іменниково-інфінітивний головний член, у якому прислівникова чи іменникова частина нерідко виконує функцію допоміжних слів з різними модальними значеннями. Напр.: ст.-сл. *Достонно ли ксть дати кинсѣ кесареви или ни* (Остр., Матв. XXII 17); *оу не ксть єдиномоу чѣкоу оумрѣти за люди* (Остр., Іо. XVIII 14); с.-х. Ласно е говорити, али је тешко творити (присл.); Дужност нам је захвалити вам на љубазном дочеку (Стев. 430); давньор. *Лѣпо естъ съдѣти намъ* (ГВЛ I 812); Кн(я)же, не лѣзъ ти поити на нь (КЛ I 412); И на томъ на всемъ нужна быс(ть) Дюргеви цѣловати хр(ь)стъ (КЛ I 443); укр. А до Угоръ и до Бесарабъ свободно имъ вивозити сукна (Гол., Пам. Гал.-Волод. кн. 29, 1407); У сему жупанъ добре косити (Стор. Арх. 6, 244, 1712); Не гріхъ було б і ліпшого принести (Укр.); рос. Соловушку любо слушать (Даль); Весной легко расставаться (Тург.); Однако пора спать (П.); Ей-ей, не жаль отдать души за взгляд красоти чернобровой (Бр.); білор. бояромъ Витебскимъ тымъ годъно тыи волостыи держать (ЛМ, РИБ XXVII 373); Трѣба паспець да вечара дайснї да месца (Пестр.); Часъ уже ўставаць (Куп.); п. *Łatwo powiedzieć!* (Bogusz.); *Wstyd mi (jest) powiedzieć* (Benni, Łoś... 351); ч. *lépě píti čistú vodu* (Štít. ř.

84 b); Snáze mi bude utíkati (Kom. Bš); o tom hanba praviti (Let. Bš); Pravdě nelze zahynouti (Rožn.); Bylo radost ho poslouchat (Kop. 87); словац. Darma rozprávati' (Jes.); T'ážko pomysliet' (Jes.); Treba odniest' balíček (Jes.).

У ряді таких конструкцій відбулось перегрупування смислових стосунків між інфінітивом і пов'язаним з ним прислівником чи іменником, в результаті чого інфінітив за своєю смисловою роллю в структурі речення став виразником логічного суб'єкта, а прислівник чи іменник — виразником логічного предиката. Напр.: укр. Ано фалшемъ заробляти на добро трудно! (Палінодія); Гріх довго плакати за мертвим (Гринч., Етн. мат. II 92); рос. Жутко было оставаться в потемках (Ч.); білор. Цяпер мне тут аставацца нельга (Чорны); Ісці Васільку было вельмі цяжка (Лыньк.); ч. slyšeti ji ohýzdno jest a břidko (ŠtítE. 102); nenie t' bezpečné súditi takových věcí (ŠtítV. 326); с.-х. Ратовати с моїмним неприятелем није лако (Стев. 431); словен. Iti navkreber je parogno (Bunc II 59); Stati moker na prepihu je nevarno (Bunc II 59). Але при цьому формальнограматична структура відповідних речень залишається односкладною, нічим не відмінною від формальної структури тих односкладних речень, у яких інфінітив і далі пов'язується з прислівником чи іменником у єдиний смисловий комплекс. Про одночленний характер таких речень з інфінітивами, залежними від іменників, свідчить зокрема вживання допоміжного дієслова *бути* в різних слов'янських мовах без узгодження в роді з відповідним іменником, тимчасом як при двоскладній структурі речень аналогічного складу таке узгодження має місце.

Окремий різновид іменних односкладних речень, успадкований праслов'янською мовою з індоєвропейської, становлять односкладні речення номінативні, в яких назва певного предмета чи явища в називному відмінку вживається з метою повідомлення про наявність чи існування даного явища в відповідний момент (речення екзистенціальні) або з метою найменування чи визначення наявного предмета (речення називні). До певної міри вони зближаються з безособовими реченнями з головним членом у формі іменника (типу «Лихо мені» і под.). Через те що такі речення властиві, як правило, розмовній (діалогічній і внутрішній) мові, в писаних пам'ятках слов'янських мов вони майже зовсім відсутні. Пор. поодинокі, не завжди типові приклади: ст.-сл. се црь вашь (Остр., Іо. XIX 14); жено се снъ ткои (Зогр., Іо. XIX 26); болг. Бели стени, бяло кюмбе, в един ъгъл сух босилек на иконостаса (Йовк.); Низка стаичка (Слав.); макед. Убав сончев ден (Иљоски); с.-х. Дубока, страховита тишина (Коч.); давньор. Осе рать (КП I 416); Поклоно от Якова ко [...]силью и ко Васильеви (Бер. гр. 67, XIII ст.); Поклонъ от Петра к Марьѣ (Бер. гр. 53, XIII—XIV ст.); укр. Слово Тактамышево къ королеви Польскому (Роз., Гр. 48); Дело спижаное вдоль польсеми пяди. Куля до него з яйцо курячое (Оп. Кан. з.); З ким це вона забалакалась? Либонь Прокіп Кандзюба? Таки він (Коц.); Дівчина на призъ-

бі: ціпу-ціпу-ціпу!.. Собака на цепу (Тич.); Небо! Багрянний високий простір! (Гонч.); рос. Тишь. Безлюдье вокруг (Ник.); Лютий мороз (Ииб.); Какое прекрасное местоположение! (Пис.); білор. Вясна. Красавік (Броўка); Школьные парты. Глобус. Карты (Панч.); п. Znowu żółto-złoty błysk (Żer.); Tchu brak! w oczach płaty... Płaty krawawe i czarne. Dymy... (Żer.); ч. Válka, pláč, loučení... (Kop. 297); словац. Taká biela, mákká, široká slovenská tvár (Taj.); «Pošta, pošta!» skríkli slečny zelektrizované (Tim.). Як видно з прикладів, номінативні речення, особливо екзистенціальні, можуть мати окличний характер.

Близько до називних речень номінативних примикають різні односкладні речення в формі непрямих відмінків іменників, у тому числі й з прийменниками, а також у формі прислівників, вживані здебільшого як назви різних творів літератури, мистецтва тощо. Напр.: давньор. О поклепѣи вирѣ (РП Тр. I 18); О челяди (РП Тр. I 32); О сводѣ (РП Тр. I 36); рос. В овраге (Ч.); Однажды осенью (Г.); укр. Без праці (Фр.); Увечері (Вас.); білор. Без споведзі (Бяд.); У добры час (Шам.); п. Ogniem i mieczem (Sienk.); ч. O jazyku českém (Jungm.); болг. Под игото (Ваз.); макед. Во поход (Бошк.); с.-х. На Балкану (Šepoa). На відміну від інших різновидів односкладних речень, цей різновид односкладних називних речень сформувався в слов'янських мовах, як і в інших мовах світу, порівняно недавно — одночасно з закріпленням звичаю давати творам літератури і мистецтва певні строго фіксовані назви.

До односкладних речень мають бути віднесені також самостійно вживані речення-звертання, які в слов'янських мовах оформляються кличною формою або називним відмінком іменника чи субстантивно вживаних інших частин мови. Речення цього різновиду, основною функцією яких є привернення уваги співрозмовника, існували в праслов'янській і індоевропейській мові з найдавніших часів, ще тоді, коли імена не розрізнялись за відмінками.

Окреме місце в системі різновидів односкладних речень слов'янських мов займають так звані еквіваленти речень, утворені з вигуків або часток (у тому числі й слів інших частин мови, вживаних у ролі вигуків або часток), у яких передаються емоції або модальні аспекти думки, тимчасом як основний (предметний) зміст думки залишається невисловленим. Напр.: ст.-сл. Рече: еи (Остр. 72 б, Матв. XVII 25); **Прркъ** ли кси ты; и отъвѣшта: ни (Остр. 3 г, Іо. I 21); болг. Ух! Много се забавиха, бре Тошо! ...Ба! Няма мечки да ги изядат! ...Е, хайде, хайде! (Карасл.); макед. Не. Това е свршено (Иљоски); Трайко: Бре? (Иљоски); с.-х. Padaju tanjiri! Plis! Plis! (Krl.); словен. Aló, aló !Le brž odpri (Sloven. sl. 280); Pst! Otrok spi (Sloven. sl. 281); давньор. Увы мнѣ, улы мнѣ (ЖБГ, Гудз. 40); Побѣгнѣмы! Еще женуть! Ох мнѣ! (ЖБГ, Гудз. 47); укр. Ет! то не можи бути, щоби він без голови ходив (К. та опов. з Под. 51); Чуеш? Ну? (Коц.); Гар'я! Триш-триш!.. Гей! (Коц.); К л. То й горшки украл? С т. Так (Гав.); рос. Шш... Сват никак (Л. Т.); Эхма!.. —

безнадійно вздохнув Гаврила... (Г.); А ну его (Ч.); Обещаешь? Твердо?— Ага... (Пан.); Я нечаянно... — Ничего, ничего... (Ч.); білор. «Ты думаў пра гэта?»— «Не-е» (Пасл.); «Праверыў назіральнікаў?»— «Так» (Хадк.); «Скажы, нябога, ты з гэтай вёскай?»— «Эге ж» (Кол.); п. Ej! ty na szybkim koniu gdzie pedzisz, kozacze? (Malcz.); Aha! To trzeba posłać konie do miasteczka (Prus.); «To ta nie zbójnik». — «No?» — «To jakisi sponiewierany ceper» (Żer.); ч. On řekl: Ovšem (Kom.); Byl-lis' dnes ve škole? Ne (Zikm. 395); «Albinka byla s ní». — «Ale?» (Rais); словац. Ajajaj! Kol'ko vas je (Timr.); Uf! Už mi bylo do zúfania! (Čaj.); Tak hajda do práce (Král'); No nie? (Fig.). Односкладні речення цього типу становлять один з найбільш архаїчних шарів синтаксичних конструкцій слов'янських мов. Характерні в основному для розмовної діалогічної мови, ці речення в пам'ятках писемності зустрічаються зовсім рідко.

Ускладнені речення

Успадковані праслов'янською мовою з індоєвропейської прамови, а частково й розвинуті на власне слов'янському мовному ґрунті ускладнені речення були результатом поступової зміни синтаксичних функцій деяких віддієслівних іменних форм — дієприкметників, інфінітивів і супинів, які сформувались в індоєвропейській прамові як звичайні віддієслівні прикметники й іменники. Рушійною силою цієї зміни була зростаюча потреба у вираженні за допомогою єдиного речення дедалі складніших думок, у яких поряд з основною дією чи станом, відображуваними в особоводієслівній формі присудка чи головного члена односкладного речення, відображались ще й інші дії або стани, безпосередньо пов'язані думкою з основною дією чи станом. Під тиском цієї потреби певні категорії іменних віддієслівних утворень, вживані спочатку лише як непоширені означення при підметі чи додатку або як непоширені додатки чи обставини при дієслівному присудку, почали все частіше уточнюватись залежними від них другорядними членами, у тому числі прямими і непрямыми додатками, які вступали з ними в такий самий синтаксичний зв'язок, як і з звичайними особовими формами. Після того як віддієслівні прикметники й іменники набули здатності підпорядковувати собі такі самі форми другорядних членів, як і особові дієслова, вони помітно відірвались від звичайних іменних форм і ще більше наблизились за своїми функціями в реченні до особоводієслівних форм. При цьому намітилось виразне розходження між різними типами віддієслівних прикметникових і іменникових утворень. Рідко поширювані залежними членами дієприкметники на *-m-*, *-n-*, *-t-*, які набули в праслов'янській мові пасивного значення, набагато стійкіше зберігали за собою власне атрибутивні функції і відповідну їм власне прикметникову природу, ніж активні дієприкметники на *-nt(j)-*, *-(v)ъs*, *-(v)ъsj-*, які частіше зустрічались у супроводі залежних від них членів. Щодо посилення дієслівних

функцій у частини віддієслівних утворень іменникових, то воно відбулось після того, як відповідні віддієслівні утворення в певних відмінкових формах, втративши інші відмінкові форми або, принаймні, парадигматичний зв'язок з ними, стали найбільш звичайними в ролі окремих другорядних членів речення — додатків і обставин з лексичними значеннями дії чи стану — і, таким чином, перетворились у інфінітиви і супіни. Ці віддієслівні форми набували здатності власне дієслівного керування, зокрема керування прямими додатками, головним чином, у результаті історичного зміщення синтаксичних функцій тих членів речення, які вступали в залежність від інфінітивів і супінів.

Дієприкметникові, інфінітивні і супінні звороти, тобто синтаксичні об'єднання другорядних членів речення навколо дієприкметників, інфінітивів і супінів як своїх синтаксичних центрів, після набуття цими центрами здатностей власне дієслівного керування своєю загальною структурою помітно наблизились до структури простих речень, поширених другорядними членами. Але між дієприкметниковими, інфінітивними і супінними зворотами, з одного боку, і простими поширеними реченнями — з другого, зберігалась і досить істотна відмінність: синтаксичний центр самостійного простого речення — сполучення підмета з присудком (предикативна група) чи головний член односкладного речення — не перебував у синтаксичній залежності від будь-якого іншого члена речення, тимчасом як синтаксичний центр зворота — дієприкметник, інфінітив чи супін, керуючи залежними від себе членами, у свою чергу, синтаксично підпорядковувався якомусь (головному чи другорядному) членові основної частини речення. Тому, на відміну від присудкової (неточно «предикативної») функції особового дієслова в самостійному реченні, функцію дієприкметників, інфінітивів і супінів у складі відповідних зворотів іноді звуть напівпредикативною.

Речення, ускладнені дієприкметниковими, інфінітивними і супінними зворотами становили значний крок вперед у напрямі до дальшого ускладнення синтаксичної структури речення, до збільшення його структурних типів.

Речення, ускладнені дієприкметниковими зворотами

Як уже відзначено, дієприкметникові звороти здавна утворювались в основному за допомогою активних дієприкметників теперішнього і минулого часу (в праслов'янській мові — на *-nt(j)-* і на *-(v)ъs(j)-*). Лише зрідка в дієприкметникових зворотах, фіксованих у ранніх пам'ятках слов'янських мов, зустрічаються й дієприкметники пасивні на *-m-*, *-n-*, *-t-*.

Вираження супровідної, другорядної для даного ускладнюваного речення дії, яке лежало в основі зближення синтаксичних особливостей первісно атрибутивної форми дієприкметника з особливостями дієслова, не стало в праслов'янській мові єдиною семантико-

синтаксичною функцією дієприкметникових зворотів. Поряд з цим дієприкметникові звороти нерідко зберігали ще свою давню чисто атрибутивну функцію вираження якісної характеристики предмета за його дією чи станом.

У праслов'янській мові було три основних різновиди дієприкметникових зворотів, які визначалися їх формальною синтаксичною залежністю від наявного чи опущеного підмета, іменної частини присудка, прикладки, прямого додатка і непрямого додатка ускладнюваного речення¹¹. Оскільки дієприкметник з дієприкметникового звороту продовжував у праслов'янській мові синтаксично узгоджуватись із тим членом ускладнюваного ним речення, від якого він формально залежав, дієприкметники в зворотах, формально залежних від підметів, іменних присудків і пов'язаних з ними прикладок ускладнюваних речень, завжди оформлялись називним відмінком, у зворотах, пов'язаних з прямим додатком, оформлялись знахідним чи, у відповідних випадках, залежно від форми прямого додатка, родовим відмінком, а серед зворотів, пов'язаних з різними формами непрямих додатків, функцію вираження другорядної дії чи стану з різними обставинними відтінками («напівпредикативну» функцію) закріпили за собою лише звороти, пов'язані з слабо керованим додатком у формі давального відмінка — так звані звороти з давальним самостійним, тимчасом як звороти і непоширені дієприкметники, залежні від інших різновидів і форм непрямих відмінків, зберігали в праслов'янській мові в основному давню атрибутивну функцію.

Ускладнені речення з дієприкметниковими зворотами були укладковані всіма слов'янськими мовами після розпаду праслов'янської єдності. Ці речення виявляються ще досить звичайними в найдавніших пам'ятках слов'янських мов, зокрема старослов'янської, давньоруської, старочеської, деякою мірою старопольської.

Дієприкметникові звороти з дієприкметниками в формі називного відмінка, тобто з суб'єктами, спільними і для основної частини ускладнюваного речення, в усіх пам'ятках слов'янських мов є найбільш звичайним різновидом дієприкметникових зворотів. В основній масі випадків ці звороти зовсім позбавлені власне атрибутивних функцій і виконують функцію вираження дії (чи стану), супровідної щодо змісту основної частини речення. Здебільшого ця основна функція вираження супровідної дії ускладнюється додатковими синтаксичними значеннями різних обставин — часу, способу, умови і т. д.

¹¹ Питання про давність дієприкметникових зворотів, формально залежних від називного відмінка іменника, що не є членом основного речення, і про походження таких зворотів, засвідчених у слов'янських і балтійських мовах [351, I—II, 197—207, та ін.], залишається остаточно не розв'язаним. Є підстави всі такі звороти вважати результатом контамінації між зворотами, формально пов'язаними з підметами, і зворотами, пов'язаними з непрямыми додатками. Пізніше аналогічні звороти виникали в слов'янських мовах внаслідок розкладу зворотів з давальним самостійним (тобто пов'язаних первісно з непрямыми додатками основного речення).

Власне атрибутивна функція, яка була первісною функцією дієприкметників і дієприкметникових зворотів у минулому, може бути проілюстрована такими малочисельними прикладами вживання активних дієприкметників у називному відмінку з давніх пам'яток окремих слов'янських мов: ст.-сл. **ѣкоже прѣдаша намъ бывъшеи** **искони самовидци** (Зогр., Мар., Лука I 2); **посъла ма жикан оцъ** (Зогр., Мар., Io. VI 57); **авик же зъбави ко бѣсѣ възлѣзе на брѣмѣ** (Супр. 41, 13—14); **бѣахъ съматени и отъверъжени ѣкоже овца не имаште пастоуха** (Зогр., Мар., Матв. IX 36); давньор. Се же ни единъ ни двѣ видѣста, нъ мнози людие, видѣвъше сия, съповѣдаху (ЖФП 31 зв.₂); Си бо звѣзда акы кровава, проявляючи крови пролитьє (ПВЛ I 153); ст.-ч. zjeví sě dět'átko pesa v košíku ovoce (Vít 90 b). Звороти з активними дієприкметниками називного відмінка в другорядноприсудковій функції без будь-яких відтінків обставинних значень зустрічаються в давніх пам'ятках слов'янських мов досить часто (в давньоруських пам'ятках — близько 37% усіх дієприкметникових зворотів). Напр.: ст.-сл. **и извезъше корабли на земаж и оставаше есе, вѣсѣдъ ко идоша** (Остр. 90 в, Лука V 11); **вѣведъше же а нагы, поставиша посрѣдѣ езера** (Супр. 76, 12—13); давньор. И ту стоявше, и шедше к Зарытому, и ту пожегше, и много зла створивше, възвратишас(я) у свояси (КЛ I 508); Даниль же оружився, поемъ вое свое, поиде рѣцъ Сяну (ГВЛ I 802); и стоявъ подь Мосальскомъ и въспятися въспять, истративъ обилия много (I НЛ 48); ст.-ч. žena světlo zažehši duom zpřevracela (ChelčP. 180 b.); dva medvědy přišedše zdávila je (ŠtítV 42); příduce Řiměné v paši sě zemi uvieží (Hrad. 74 b). Найчастіше (понад 60% випадків) дієприкметникові звороти з активними дієприкметниками називного відмінка в давніх слов'янських пам'ятках виконують синтаксичні функції різних обставин в рамках ускладненого речення або мають виразні семантичні відтінки відповідних обставин. Особливо часто зустрічаються такі дієприкметникові звороти з обставинним значенням способу дії. Напр.: ст.-сл. **въ четверѣтѣхъ же стражъ поити иде къ нимъ ис. хода по морю** (Зогр., Мар., Матв. XIV 25); **сѣгрѣшихъ прѣдавъ крѣкъ непоинишъ** (Зогр., Мар., Матв. XXVII 4); давньор. Игорь же нача княжити въ Киевѣ, миръ имѣя ко всѣмъ странамъ (ПВЛ Л 39); И тако молваху, плачущеся (КЛ I 610); Он же ѡха к ним, изволочивъся въ бронь подь порты, и не смѣша на нь дръзнути (КЛ I 495); ст.-ч. budeš... darov svých poživati, jeda a pije s pocestnými a vdovami (ŠtítV 295); dcery sionské chodily vzdvihše hrdla (Štít. ř. 91 b); tehdy otázá jich Pilat řka (Nikod. 4a). Майже так само часто, як з обставинним значенням способу дії, вживаються в давніх слов'янських пам'ятках дієприкметникові звороти з активними дієприкметниками називного відмінка в функції обставин часу. Напр.: ст.-сл. **исхода же из дому родителей своихъ ни хлѣба възати вѣсхота** (Супр. 547, 6—7); давньор. Глѣбъ же увѣдавъ то, посла с(ы)новца своего Гюрьгевича на Ольга (КЛ I 602); И тако дошедъ С(вя)тославъ Чернигова, ту оста (КЛ I 478); ст.-ч. Ježíš

skončav svú modlitvu k svým sě apostolóm vráti (Hrad. 80 b.); přijal křest od sv. Jana, jsa již v třicátém létu (ŠtitV 188). Підше зустрічаються в давніх пам'ятках дієприкметникові звороти з називним відмінком дієприкметника, що мають семантичний відтінок причини. Напр.: ст.-сл. **бози ваши того сътворити не могхтъ, каменьк бездоуш'но и коумрик сжште** (Супр. 536, 8—9); давньор. Видѣвше же многое мноство полкомъ устремление, не стерпѣша, но предашася (ГВЛ I 825); ст.-ч. (had) nemoh samomu nic sdiēti zjēdovi j'mu jeho dēti (Jid. 3). Зовсім рідко зустрічаються в ранніх слов'янських пам'ятках активні дієприкметники називного відмінка і звороти з ними в функції обставин мети. Пор. ст.-сл. **прѣходитъ сквозѣ безднѣмѣ мѣста ншта покоѣ** (Зогр., Матв. XII 43); давньор. Се же рече, грозя имъ (ПВЛ Л 48); И нача роскопывати городъ, назнаменуя образъ побѣды (ГВЛ I 850); Доѣди, добръ сътворя (Бер. гр. 9, XI ст.). Зрідка звороти з активними дієприкметниками в формі називного відмінка виявляють відтінок допустової семантики. Напр.: ст.-сл. **очи имжште не видите и оуши имжште не слышите** (Зогр., Мар., Марк VIII 18); давньор. Како же можемъ мол(и)тву чисту приносити къ б(ог)у, съкровища имѣнию държаще въ келии своеи...? (ЖФП 24₂); ст.-ч. ráni berúc lichvu nechtie slúti lichevníci (ŠtitV 91); mohvše zlē voliti volili dobrē (Štit. ř. 97a). Зовсім рідко зустрічаються в давніх пам'ятках такі дієприкметникові звороти з відтінком умовного значення. Напр.: ст.-сл. **ли како можеши рещти братроу твоемоу. Братре остави да изъмж бжцьцъ иже естъ въ оцѣ твоємъ. самъ врькѣна въ оцѣ твоємъ не вида** (Зогр., Мар., Лука VI 42); давньор. З добрымъ бо думцею думая, князь высока стола добудеть, а с лихимъ думачю думая, меншего лишенъ будетъ (Сл. Дан. Зат., Зар. 26); ст.-ч. uslyšav múdrý řēč múdrý múdrějī bude (DalC úv. 4). У деяких випадках звороти з дієприкметниками в формі називного відмінка виявляють обставинну семантику місця і наслідку. Напр.: давньор. И не дошѣдъше Ольшья, и сташа на Днѣпръ (1 НЛ 40); Они же, яко земля, жажущия воды, тако приимаху словеса его, приносяще трудовъ своихъ плоды къ господу (ЖФП 14 зв.).

Серед дієприкметникових зворотів з дієприкметниками в формі знахідного і родового відмінків окреме місце займали звороти, синтаксично пов'язані з прямими додатками — так звані звороти з другим знахідним (інакше, знахідним напівпредикативним) і другим родовим. Як правило, такі звороти пов'язувалися з прямими додатками, залежними від дієслів знання — мислення, говоріння — демонстрації, чуттєвого сприймання і деяких дієслів на позначення психічних процесів, споріднених з процесами мислення і сприймання. В таких випадках дієприкметники виражали дію або стан, суб'єктом якої був прямий додаток, а відповідні дієприкметникові звороти за своєю функцією наближались до підрядних речень додаткових, залежних від дієслів психічної діяльності. Напр.: ст.-сл. **еуаггелинско бо писанък глаголетъ мала быкъша зак'х'е'а по въ здрастоу** (Супр. 545, 27—28); **азъ бо чоу'хъ снаж ишъдъкъш из мене**

(Остр. 101 а, Лука VIII 47); *видѣша и оуже оумъръкъ* (Остр. 193 г, Io XIX 33); давньор. Печеньзи же мнѣша князя пришедша, побѣгоша разнo от града (ПВЛ Л 48); и увѣда Всеволодъ Ярополка умерша, а Вячѣславъ сѣдять в Києвъ (КЛ I 302); Идущу же ему, повѣдаша ему отца умерша, а брата старѣишаго Святополка сѣдша на столѣ отчи (ЖБГ 15); Изяславъ же видѣ полкъ бежаче побѣжены, побѣже (КЛ I 382—383); И наидоша я козарѣ сѣдѣщая на горахъ сѣхъ в лѣсѣхъ (ПВЛ Л 16); ст.-ч. Každý z nás znal jeho súdcí jsúc spravdným (Jerom. 90 b); Josue uzře muže proti sobie stojec (Comest. 113 a); (Drusilla) slyšela Pavla mluvíce (Comest. 269a); nalezl krále Assyrského bojící proti tomu městu (ProrOk. Isa. 37, 8). Звороти з дієприкметниками в формі знахідного і родового відмінків, пов'язані не з прямими додатками, залежними від дієслів знання — мислення, говоріння — демонстрації, чуттєвого сприймання і под., зберігали в основному атрибутивну функцію, але в частині випадків виявляли відтінки напівпредикативної і обставинних функцій. Пор.: ст.-сл. *приведохъ снѣ мои къ тебѣ имѣхъ дѣхъ нѣмъ* (Остр. 133а-б, Марк IX 17); *пѣрта кънѣмъшася не оугасить* (Остр. 246 а, Матв. XII 20); давньор. Видѣв же Андрѣи бѣжавше половыци всѣ, б(ог)а похвали, укрѣпльшаго и (СЛ Л 324). Як і в формі називного відмінка, нечленні (особливо активні) дієприкметники в формах знахідного і родового відмінків з атрибутивною функцією зустрічаються в давніх пам'ятках досить рідко.

Дієприкметникові звороти з давальним самостійним, тобто з дієприкметниками, узгодженими з формою давального відмінка іменника чи займенника, яка фактично не керується ніяким членом ускладненого речення, розвинулись у праслов'янській мові на основі різних відтінків значення давального відмінка непрямого додатка. У ранніх слов'янських пам'ятках відзначається цілий ряд конструкцій з давальним самостійним, у яких іменник чи займенник у формі давального відмінка може ще разом з тим осмислюватись як додаток при дієслові основної частини речення. Напр.: *исходашю емоу отъ цркъкѣ глѣ емоу єдинѣ* (Зогр., Марк XIII 1); *народомъ же съвиразиштемъ са начатъ глати* (Зогр., Лука XI 29); *іджшю же емоу постиаахъ ризы своѣ по пжти* (Зогр., Лука XIX 36); *стоѣшю емоу нынѣ прѣдъ тобоѣ. къзерани емоу в'сѣхъ пжтеи* (Сін. тр. 42a2—42b22); давньор. и нѣсть бо ти льпо, отроку сущо, таковааго дѣла дѣлати (ЖФП 4 зв.); Оному же не восхотѣвшю обратитися ни послушати, и дасть ему зелье (ГВЛ I 716); ст.-ч. jemuž minujícímu se povědě Mojžíš (Ol. Ex. 34, 6); jědúcím jedenácte učenníkuom zjevil se jim (EvSeitst. Mark. 16, 14). Є підстави припускати, що на формування зворотів з давальним самостійним у праслов'янській мові найбільшою мірою вплинули конструкції з слабо керованим давальним відмінком центрального об'єкта, напр.: Уже все се имъ акы не было николи же (ЖБГ Гудз. 40) і под.

Зміна синтаксичної функції атрибутивного сполучення діє-

прикметника з означуванім ім'ям у формі давального відмінка, яке спочатку було звичайним додатком, почалася з того, що дієприкметник, як і в сполученнях з іншими відмінковими формами, почав дедалі виразніше проявляти своє другорядноприсудкове значення, долучаючи до нього здебільшого різні додаткові синтаксично-семантичні відтінки. Найбільш звичайним для форми давального відмінка дієприкметника здавна став додатковий відтінок обставинного значення часу. Про це свідчить насамперед вирішальна перевага в пам'ятках часової функції зворотів з давальним самостійним над усіма іншими обставинними функціями. Напр.: ст.-сл. **ютроу же выкъшу, съвѣтъ сътвориша вси архiereи** (Зогр., Матв. XXVII 1); **дѣни оуже пришѣдъшоу повелѣ въсѣ вести а** (Супр. 105, 24—25); **свѣштамъ оугасъшамъ. отъхождаахъ** (Супр. 374, 23); давньор. Суботь же святаючи, посла митрополитъ игумена Онанью с(вя)т(о)го Федора (КЛ I 354); По сем же долгу времени минушю, мятежь быс(ть) межи братома и Володимеромъ и Романомъ (ГВЛ I 719); Ятвеземъ вытекъшимъ на нь изо осъка, сущии же с нимъ снзнии возбъгоша (ГВЛ I 827); ст.-ч. *vcházejícím vám do města střetne t' vás člověk* (EvOl. 256 b). Значно рідше, ніж часова семантика, у зворотах з давальним самостійним (головним чином, у пізніших пам'ятках) відзначається семантика причини. Напр.: ст.-сл. **Іоаннъ не хотѣаше ити тамо. отцоу нашемоу не сжнтоу тоу савѣ** (Супр. 290, 8—10); **не можааше оуже напръждаъ поспѣшити. ази лютеиши кемоу прибыкъши и тѣжъши** (Супр. 561, 5—7); давньор. Днѣпру же наводнившюся, не могоша переити (ГВЛ I 748—749); Падшю снѣгу и серену, не могоша ити и воротишася на Нуръ (ГВЛ I 808). Ще рідше зустрічаються звороти з давальним самостійним, що мають відтінок умовної семантики. Напр.: ст.-сл. **отвращишю же тебе лице възмзятжтъ сѧ** (Сін. пс. 103, 29); ст.-ч. *břichu nad(m)úcie-nci vzhni lóno* (Ol., Num. 5, 22). В окремих випадках дієприкметникові звороти з давальним самостійним виявляють допустову і наслідкову семантику, а також семантику способу дії. Напр.: ст.-сл. **много ж кемоу глаголюшюу к нимъ и оучашюу никакоже покорѣахъ сѧ** (Супр. 30, 12—14); давньор. То же тако повелѣвшю Никону по обычаю творити келарю, онъ же, прѣслушанию творя, съльга (ЖФП 27 зв.); ст.-сл. **и вѣдѣтъ знаменѣ въ сѧнцѣхъ і мѣсѣхъ і звѣздахъ. і на земан тѣга ѧзыкомъ отъ нечаанѣ шюма морьскаго. і възмзштеньѣ. іздмѣаштемъ чюмъ отъ страха** (Зогр., Лука XXI 25—26); **како сълѣзе не чювъшоу ни кдиномоу** (Супр. 458, 28—29); давньор. и прошедьше валъ, ту стаха, зрящимъ на ся, стрѣлцемъ же бующимъся межи полком(а) (КЛ I 381). У ряді випадків (особливо в пам'ятках давньоруської мови) звороти з давальним самостійним не виявляють ніякого різновиду обставинної семантики, а вживаються просто для вираження супровідної дії чи стану, які повідомляються у зв'язку з основною дією чи станом. Напр.: **и повелѣ принести свѣшта гораша и прижгати лице пауле. проповѣднику въпнжшюу. не вѣди досадитель**

(Супр. 13, 1—4); въ полоуношти пришьдъишоу кнѣзюу изведеиъ выстѣ (Супр. 252, 24—25); давньор. Се бо вѣсемъ странамъ пограбленомъ от ратьныхъ, въ монастыри блаженааго боле умножается (ЖФП 40₁); Онъ же шедъ, съде на столѣ Черниговѣ, Ярославу сущю Новѣгородѣ тогда (ПВЛ Л 99); поидоша къ граду полкы и начаша битися, исъ града крѣпко бьющимся (КЛ I 358—359).

Як видно з прикладів, майже в усіх випадках другорядноприсудкового вживання дієприкметників (як активних, так і пасивних) у давніх ускладнених реченнях дієприкметники виступали в нечленній формі (у нечленній формі дав. в. множ. на -чемъ, -щемъ з давньоруських пам'яток буква е могла замінюватись переписувачами пізніших списків на букву и, характерну для членної форми). В цьому полягала істотна формальна відмінність дієприкметників з другорядноприсудковою («напівпредикативною») функцією від рідко вживаних дієприкметників з функцією атрибутивною (у тому числі й активних дієприкметників на -і-), які могли вживатись і в членній формі. Напр.: ст.-сл. глаголаше же исходациимъ народомъ крестити сѧ отъ него ницадина кудина (Остр. 258 в, Лука III 7); давньор. Что бо рещи или что глаголаути о бывшей на нас от б(о)га казни (1 НЛ С 226, 1); ст.-ч. od protivenství nepřátel všech, vidících i nevidících (ŽKlem. 139 a); jenž si ustavil hory nehýbajícíe (Modl. 61 b); by umřelý člověk opět ožil (Ol. Job. 14, 14).

Однією з особливостей синтаксичного вживання дієприкметників і дієприкметникових зворотів з другорядноприсудковими функціями в давніх слов'янських пам'ятках є те, що у великій кількості випадків вони поєднуються за основною частиною ускладненого речення за допомогою сурядних сполучників *i, a, ti, nъ (no), že* та ін. Напр.: ст.-сл. въ оно врѣмѣ сѧхъишѣхъ предъ тетрархъ. сѧоухъ хѣхъ. и рече отрокомъ своимъ (Зогр., Матв. XIV 1—2); тако идѣаше на повелѣніи стааго. и ни єдиному пакости творѧ (Супр. 558, 21—22); и сѧкрѣхъ ризы къ нагнимъ сѧ примѣхъ. а вѣниа тожде зъваніи свѧтыхъ (Супр. 93, 20—22); вѧажени бо кже не видѣхъише ти вѣроваши (Супр. 506, 10); се же сѧткимъ глаголюштемъ. и цркъкниште вѧиштемъ разори сѧ (Супр. 180, 21—23); и гласъ выстѣ к'нимъ. и вѧенкъшоу сѧ имъ боу. и глаголюшитоу (Супр. 75, 24); і не оу вѣ пришьдѣхъ къ нимъ іс. по морю же вѣтроу великоу дѧхѧишю (Зогр., Іо. VI 17—18); давньор. Онъ же обѣщавъся ити, и не иде (СЛ Л 319); И тако накладше огни, а сами поидоша черес нощь к Мицьску (КЛ I 413); Таче въ утрѣи д(ь)нь призъвавъ я, нъ не ту абие обличааше ихъ (ЖФП 13 зв.₂); а вы раздравше, та прочь (1 НЛ 43); Бѣжашю же ему, и вжада воды (ГВЛ I 744); многашьды бо рабомъ моимъ устроишемъ различная брашня, ти не суть така сладька (ЖФП 23 зв.₁); ст.-ч. přida chudý i bude tak řeci (Hrad. 127 b); Jidaš šed i oběsil se (ML 102 b); sta Vladislav a boj bera (DalC 20); tu jsem stala a plačící (Vít 50 a). Таке вживання сурядних

сполучників, яке перебуває в явній суперечності з суто підрядним характером дієприкметників і дієприкметникових зворотів по відношенню до основної частини ускладненого речення, лише частково підтримувалося смисловими стосунками між дієприкметником як другорядним присудком і основним присудком речення. Основне пояснення цього вживання полягає в тому, що воно є пережитком того давнішого стану розвитку праслов'янської і навіть індоєвропейської мови, коли слова *i*, *a*, *ti*, *že* і под. не мали ще сполучникових функцій, а були вказівними займенниками і прислівниками (типу сучасних *те*, *тут*, *так*, *тоді*), які виконували роль окремих повнозначних членів речення, у тому числі членів дієприкметникових зворотів. Чисто сурядні сполучникові функції цих слів розвинулись, головним чином, в умовах їх функціонування між однорідними членами речення, а також між сурядними реченнями. Другорядноприсудкова функція дієприкметників і дієприкметникових зворотів, яка розвивалась паралельно з розвитком сурядносполучникових функцій слів *i*, *a* та ін., хоч і незалежно від нього, сприяла тимчасовому затриманню сформованих сурядних сполучників при дієприкметникових зворотах як факультативних (не обов'язкових) засобів пов'язування зворотів з основною частиною ускладнюваного речення. Таке вживання сурядних сполучників при дієприкметникових зворотах відоме й іншим індоєвропейським мовам (балтійським, грецькій, латинській). Частково в такий самий спосіб затримувались сурядні сполучники і на межі між підрядними і наступними головними реченнями на ранніх етапах розвитку складнопідрядних речень у слов'янських мовах.

Всі розглянуті вище синтаксично-смислові функції дієприкметникових зворотів другорядноприсудкового характеру, зокрема їх різноманітні обставинні чи напівобставинні функції, здебільшого не мали ніяких спеціальних формальних показників у складі звороту і визначались лише загальним змістом звороту, смисловою структурою всього ускладнюваного речення і характером контексту. Але в ряді випадків цих чисто смислових умов виявлялось недосить для однозначного розуміння синтаксично-смислової функції дієприкметника чи дієприкметникового звороту — зворот, який висловлювався як виразник часової обставини, міг сприйматися як вказівка на обставину причини і т. д. Тому для уточнення синтаксично-смислових стосунків між дієприкметниковими зворотами і основними частинами ускладнюваних речень у складі зворотів здавна почали вживатись окремі вказівні слова займенникового і прислівникового характеру, загальна семантика яких відповідала характерові повідомлюваної обставини чи додатка (як сучасні займенники і прислівники типу *те*, *того*, *там*, *тоді*, *так* і под.). Поступово ці вказівні слова, які

вживалися також і для уточнення аналогічних синтаксично-смыслових стосунків між суміжними простими реченнями — частинами первісних складних речень, а також між однорідними присудками і присудковими групами, втратили свою вказівну самостійно-лексичну семантику і перетворились у відносні слова і підрядні сполучники, тобто в службові слова, вживані для оформлення зв'язку підрядного речення з головним і для уточнення типу підрядності. Так серед колишніх безсполучникових ускладнених речень з дієприкметниками і дієприкметниковими зворотами з'явилися речення, в яких дієприкметникові звороти різних типів приєднуються до основної частини речення за допомогою підрядних сполучників і відносних слів. Пор. речення з дієприкметниками в називному відмінку: ст.-сл. *вѣлѣзѣ, ѿкоже кдѣнѣ вѣды самѣ* (Супр. 501, 8); *въземѣши, идеже не положѣ* (Зогр., Лука XIX 21); *жѣнѣши егоже не сѣвѣѣ* (Зогр., Мар., Лука XIX 21); *и нѣстѣ кто милоуѣа и нѣстѣ к'то милосрѣдоуѣа* (Супр. 57, 9—10); давньор. Аче та к нама не шла, ѿкоже рекша, но абы с нама б(ог)ъ былѣ (КЛ I 371); Да приходячи русь слюбное емлют, елико хотячи (ПВЛ Л 24); Его же умѣючи, того не забываюте доброго, а его же не умѣючи, а тому ся учите (ПВМ Л 158); По см(ь)рти же великаго князя Болеслава не быс(ть) кто княжа в Лядской земли (ГВЛ I 881); а друзии розбѣгошася, камо кто видѣ (ГВЛ I 861); ст.-ч. *aspoň tu divnosť, jakž mohúce, opatřeme* (Štít. ř. 22 b); *nenie kto dobuda dušě mé* (ŽWittb. 141, 5); *utiekal, kam kto věda* (Pass. 232); *dáváš, komu co ráče* (LMar. 66). Оскільки підрядні сполучники і відносні слова є основними формальними показниками підрядних речень, то такі конструкції з дієприкметниками, що вводяться засобами підрядного зв'язку, фактично належать уже до категорії складнопідрядних речень і мають бути детальніше розглянуті у відповідному розділі.

Одночасно з появою складнопідрядних речень з підрядними дієприкметниковими, тобто з дієприкметниковими зворотами, які вводились підрядними сполучниками і відносними словами, у праслов'янській мові з'явилися і складнопідрядні речення з підрядними особоводієслівними, які вживались частіше, ніж дієприкметникові, а також з підрядними інфінітивними та, можливо, супінними. Як засоби вираження підрядної частини речення, більш зручні і виразні порівняно з безсполучниковими дієприкметниковими зворотами, сполучникові підрядні речення почали поступово витіснити з мови дієприкметникові звороти в цій самій функції. У ранніх писаних пам'ятках відносна частота вживання ускладнених речень з дієприкметниковими зворотами є ще досить значною, але на дальших етапах розвитку слов'янських мов вони вживаються дедалі рідше, а в сучасних розмовних мовах майже зовсім зникли.

Вже на час появи перших писаних пам'яток закріплення за активними дієприкметниками теперішнього і минулого часу майже виключно функцій присудкових (у сполученні з допоміжним дієсловом *byti*) і другорядноприсудкових і пов'язане з цим переважне

вживання їх у називному і меншою мірою в знахідному та давальному відмінках стало початком занепаду системи відмінювання активних дієприкметників (насамперед у формах орудного і місцевого відмінків, а згодом і в усіх інших непрямих відмінках). Це призвело до втрати в усіх живих слов'янських мовах здатності активних дієприкметників узгоджуватися з співвідносними їм у реченні іменниками і до зміни самої категорії дієприкметника в категорію невідмінюваної частини мови — дієприслівника. Окремі з колишніх дієприкметників, які зберегли в слов'янських розмовних мовах здатність відмінювання, стали звичайними прикметниками (укр. *гарячий, колючий, спілий*; рос. *горячий, колючий, спелый*; п. *gorący, dbały, umarły*; словен. *stoječa, tekôča (voda), zrel* і под.). Щодо пасивних дієприкметників, які не набули такого поширення в присудкових і другорядноприсудкових функціях, як активні, то вони більшою мірою зберегли в слов'янських мовах свої давні атрибутивні функції і відповідно до цього здатність відмінювання.

У процесі перетворення активних дієприкметників у дієприслівники дієприкметникові звороти в розмовних слов'янських мовах перетворювалися в дієприслівникові звороти. При цьому дієприслівникові звороти зберігали протягом довшого чи коротшого часу різні синтаксичні функції, хоч і в значно зміненому співвідношенні, і навіть деякі формальні особливості, властиві в минулому дієприкметниковим зворотам. Найменше структурних змін зазнали в слов'янських мовах дієприкметникові звороти, в яких дієприкметник мав форму називного відмінка. Місце цих зворотів зайняли дієприслівникові звороти, в яких дієприслівники, що являють собою залишок однієї з відмінкових форм колишнього дієприкметника, семантично пов'язуються як з підметом, так і з присудком основної частини речення, хоча, на відміну від дієприкметників, формальний зв'язок дієприслівника перемістився від підмета до присудка. Напр.: укр. *А онъ, выподши изъ соборища, в'шоль до дому Симонова* (Перес. ев., Жит. 33); *можетъ на некоторыхъ мѣстахъ чловѣкъ, на земли стоячи, бланъкованья а подѣсябитья киемъ досягнути* (Оп. Черк. 3.); рос. *и ѣвши и пивъ, царь царевну отпустить* (Котоших.); білор. *ты самъ тотъ записъ зрезавшы, и въ огонь вкинулъ* (ЛМ, РИБ XXVII, 619, 1495); п. *człowiek jest postawy wzrosłe, krasne a wdzięczne, oblicze mając poczciwe* (XVI ст., GrH 431); *wystąpiw święty Błażej, przywitał je, arzkąc im* (XV ст., GrH 431); ч. *často padúchové k němu přijdúc jediný ten chléb, jehož požíváše, jemu odejmíchu* (Otc. 125 b); с.-х. *она јему плачућ одговара* (Пјес. Кар., Mikl. 826); словен. *po vrtu hodeč je hruške pobiral* (Krizt. 174, Mikl. 826). Встановлення синтаксичного зв'язку дієприслівника з основним присудком речення не вступило в суперечність із тим, що дія чи стан, висловлювані дієприкметником, належать до підмета, бо ця належність зберігається і при посередництві основного присудка.

Інакші стосунки склалися після перетворення дієприкметників у дієприслівники в ускладнених реченнях із зворотами, в яких

колишній дієприкметник узгоджувався з прямим додатком. Стосуючись семантично до прямого додатка, дієприслівник, утративши відмінкові форми, перестав з ним узгоджуватися і фактично порвав з ним синтаксичний зв'язок, але разом з тим не зміг увійти в синтаксичну залежність від основного присудка речення, не маючи з ним будь-якого смислового зв'язку. Так виникли розмовні конструкції, досить своєрідні з точки зору загальних норм синтаксичної структури слов'янських мов. Напр.: укр. и наши посла нашли вас под городомъ под Троки стоячи (Роз., Гр. 48); явно чинимъ тымъ-то листомъ нашимъ, кому будетъ потреба того вѣдати або чтучи его вслышати (АЮЗР I 84, 1534); А ішов май далі а найшов чоловіка орючі також (Паньк. 427); рос. и потомъ царь поздравляетъ ихъ сочетався законнымъ бракомъ (Котош., XIII); только видели молодца сядучись, а не видели удалого поедучись (Олон. был., Бусл. § 275. 2); білор. але оувидиш ли ихъ с'варечися (Тайна Тайныхъ 546, XVI ст.); попавъ мужичка худаčka, на поли оручі (Ром. VI, 426 Сenn.); п. *Y uszrzal proch gydøcz wsgorø jako dym* (BZ 22 b); *Drugiego bym rad widział sobie panujac* (Pisma polit. XVI ст.); *jażam go widział stojac; ostawieł flintę na ziemi leżac* (діал., GrH 432); ч. *viděch křiž svatý rostúce* (Marg. 362); *vidáchu obličeј Mojžiesóv súce rohat* (Ol. Ex. 34, 35); с.-х. *Gospa sinka čuvši tako govoreči reče mu* (Marul. 179); *najdoše njega v crikvi sideči* (Pist. Mikl. IV 824); *Našla sam miloga pod borom stoječi* (Jač. 31, Mikl. IV, 824); *vide i nas oboje sasvim budne i s prekrštenim nogama sedeči* (діал., Stojanović, Južn. Fil. 8, 1928, 10). У сучасних слов'янських говорах такі конструкції зустрічаються ще рідше, ніж конструкції з дієприслівниками на місці дієприкметників у називному відмінку.

Так само як конструкції з дієприслівниками на місці колишніх дієприкметників, узгоджених з прямим додатком, виявились незвичними для синтаксичної структури слов'янських мов дієприслівникові звороти на місці зворотів з давальним самостійним. Правда, в різних слов'янських мовах протягом деякого часу, в окремих говорах досить довго, такі конструкції з дієприслівником при слабо керованому додатку в формі давального відмінка зберігались як особливність розмовної мови, що відображалась і в писаних пам'ятках. Напр.: давньор. И ту перепочивше конемъ своимъ, и ѣхаша ко Боровому (КЛ I 669); И пришедши же Володиславу ко граду, и реч(е) имъ (ГВЛ I 724); Друзии же смерды избъени быша, и никому же утекши (ГВЛ I 738); укр. Идучи мнѣ до Вилна, ... на дорозѣ придалъ ми ся человекъ барзо хорый (Діар. Аф. Філ., РИБ IV, I, 85); Трафилось еще живымъ будучи Муръмарцѣ, купилъ былъ в попа Иванковского, отца Хведора, пляцъ (А. Бор. м. ур. 91, 1678); рос. Намъ бо во юности детства играюще, а князь Иван Васильевич Шуйский сидитъ на лавке (Посл. Иоанна Гр. кн. Курбск., Бул. 403); Идущи же царю ис церкви, сие едино слово прорекъ (Пересв., Соч. 43 зв.); білор. потомъ будучи намъ въ отчинѣ нашої великомъ князствѣ Литовскомъ, на великомъ вальномъ соймѣ, они жѣ били

нама̋ чолома̋ (АЗР II, 207, 1529); Косячы мне траву баляць руки (Дзев., Ваўкавыск. р., Нарысы 329); ч. *sediece Ježíšovi na hoře Olivetskéj, přistupili k němu* (EvOl., Mat. 24, 3); *jdúce Ježíšovi jidechu po něm dva slepá* (EvOl. 290 b). Але в більшості випадків форма давального відмінка іменника чи займенника з колишнього звороту з давальним самостійним після перетворення дієприкметника в невідмінювану дієприслівникову форму замінювалась формою називного відмінка, або, особливо якщо те саме слово в давальному відмінку було і в основній частині ускладнюваного речення, воно з дієприслівникового звороту зовсім опускалось. Напр.: укр. Бо то ішов чоловік із Жванчика до Нифидовиц пізно, і, доходячи до ліска, прикро ему було самому іти через ліс (К. та опов. з Под. 22); Не сіявши, не оравши, не буде жито родити; Козака не чарувавши, не буде й ходити (Метл. 86); Побачивши тебе учора, світ мені повернувся (Кв.); рос. И вшед Третьяк в вече, и посадники псковские и псковичи начаша ему говорити (Сказ. о Пск. вз. 10); едуци дорогою, и говорит ему чорт (Вельск. р. Волог. г., Обн. 216); Я выехал, уже солнце закативши (Петроз., Обн. 233); п. *Idac, chciało mi się spać* (Benni, Łoś... 358); ч. *mnějíce tehdy lid i myslíce všichni v srdcích svých. . odpověď Jan* (EvOl., Luc. III, 15); с.-х. *вечерајући они, важе Исус круг* (Vondr., Vergl. Gr. II 404). В такий спосіб з'явилися нові конструкції ускладнених речень з дієприслівниковими зворотами, суб'єкт яких є відмінним від підмета основної частини речення. Ці конструкції, очевидно, приєдналися у говорах різних слов'янських мов до аналогічних конструкцій давнішого походження, які, мабуть, існували ще в праслов'янський період. В окремі періоди розвитку нових літературних мов (наприклад, у російській літературній мові кінця XVIII — початку XIX ст.) вживання таких конструкцій посилювалось завдяки підтримці з боку французької літературної мови, в якій аналогічні конструкції є звичайними.

На відміну від розмовних слов'янських мов, у яких внаслідок розширення сфери вживання складнопідрядних речень ускладнені речення з дієприкметниковими і похідними від них дієприслівниковими зворотами зазнали крайнього обмеження або й зовсім вийшли з ужитку, в усіх літературних слов'янських мовах широко використовуються ускладнені конструкції з дієприслівниковими зворотами (причому в чеській літературній мові підтримується штучне розрізнення форм дієприслівника залежно від форм роду і числа, властивих підметові ускладненого речення), а в частині слов'янських мов (особливо в російській, меншою мірою і частково під впливом російської мови — в чеській, словацькій, білоруській, польській, болгарській, серболужицьких) продовжується вживання активних дієприкметників теперішнього і минулого часу в членній формі, як одиноких, так і в складі дієприкметникових зворотів, з чисто атрибутивною функцією. Менш звичайним є вживання активних дієприкметників у літературних мовах українській, македонській і значною мірою сербо-хорватській.

Як одна з колишніх віддієслівних іменних форм (очевидно, форма давального відмінка давніх віддієслівних основ на *-i*-) праслов'янський інфінітив спочатку не міг керувати прямим додатком у реченні. Найдавніші праслов'янські конструкції, в складі яких були прямі додатки і первісні інфінітиви, будувалися так, що прямий додаток залежав від особової форми дієслова-присудка, а інфінітив виконував роль непрямого додатка чи обставини при тому ж дієслові або при прямому додатку. Напр.: **Xŏtjŏn rūbŭ jĕstai* — 'Хочу риби їсти (власне, 'Хочу риби для їди)'; **Jimŏn vŏdŏn pĕitai* — 'Беру воду пити (для пиття)'; **Rŏcinŏn kāmāni bāitai* — 'Почну камінь бити (Почну камінь для розбивання)' і т. д. У реченнях з дієсловами-присудками, які прямих додатків не допускали, не вживались прямі додатки і при наявності в реченні первісних інфінітивів. Напр.: *Bŏndŏn sŭpātai — 'Буду спати (Роблюсь готовим, близьким і под. до снання)'; *Bŏndŏn jĕstai — 'Буду їсти (Роблюсь готовим до їди)'; **Vālŭjŏn vāmŭ pĕitai* — 'Велю вам пити (Велю вам до пиття)'; *Sā sākūrā sāktai — 'Ось сокира для рубання' і т. д. Поступово, у зв'язку з втратою інфінітивними формами парадигматичного зв'язку з іншими відмінковими формами тих самих іменних основ (можливо, у зв'язку з занепадом відмінювання цих іменних утворень) і більшим зближенням їх у такий спосіб з власне дієслівними формами, прямі додатки, залежні від дієслів-присудків, у реченнях з інфінітивами почали переходити в синтаксичну залежність від інфінітивів (**Xŏtjŏn jĕstai rūbŏn*; **Jimŏn pĕitai vŏdŏn*). Набувши здатності керувати прямими додатками, інфінітиви стали допускати їх при собі і в таких реченнях, у яких раніше прямі додатки зовсім не вживались (**Bŏndŏn jĕstai rūbŏn*; **Vālŭjŏn vāmŭ pĕitai vŏdŏn*; **Sā sākūrā sāktai dārvo* і т. д.). Таким чином, інфінітиви дістали змогу групувати навколо себе в основному такі самі комплекси другорядних членів, які були можливими й при дієсловах-присудках. При цьому в частині конструкцій — з дієсловами-присудками типу *хотіти*, *могти*, *починати* і т. д., при яких інфінітиви могли означати лише дію того самого суб'єкта, до якого стосувались і самі ці дієслова, — інфінітиви входили здебільшого безпосередньо до сфери присудка, утворюючи разом з відповідними особовими дієсловами дієслівні складені присудки типу *хочу робити*. Що ж до конструкцій з дієсловами типу *веліти*, *навчати* і под., при яких інфінітиви означали, як правило, дію суб'єкта, не тотожного з суб'єктом дії відповідних дієслів, то тут інфінітиви ставали граматичними центрами зворотів, які, ускладнюючи просте речення, використовувались як один із засобів вираження другорядної для даного речення частини думки. Аналогічні інфінітивні звороти могли мати місце і в разі синтаксичної залежності інфінітивів від окремих іменних членів основної частини речення.

Інфінітивні звороти залишились одним із засобів формування ускладнених речень також і в різних слов'янських мовах після розпаду праслов'янської єдності. Пор.: ст.-сл. и абиѣ поспѣла црь мечьника повелѣ принести главеж юго (Остр. 288 а, Марк VI 27); даѣаше оученикомъ прѣдѣложити народоу (Лука IX 10); власть иматъ сынъ члечъ на земли отъпоущати грѣхы (Остр. 676, Матв. IX 6); давньор. На утрии же д(ь)нь повелѣ Гюрги устроити обѣдъ силенъ (КЛ I 340); и раздая мужемъ своимъ волости и города рубити (ПВЛ I 14); Изяславъ же проси у нихъ помощи ити на Галичъ (ГВЛ I 829); Якоже се и при насъ ныне половци законъ держать отецъ своихъ кровь проливати (ПВЛ Л 16); ст.-ч. (biskup) dva korce ustavi dávati orači každému (Dal., Trávn. 3, 170); byl přikázán velikonoční beránek jísti (Štít. ř. 150 b); myrru a žluč jemu píti dali (Štít., Trávn. 3, 170); tohot' se nelekám mluvití (OD, Trávn. 3, 171); Prokop neměl práva zapsati toto zboží (ArchČ. 1. 190); aby bylo lehko nésti břiemě (Štít. ř. 100 a); ст.-п. Siana im dał a wody wielbłądom nogi zmyć (BZ Gen. 24, 32).

Серед давніх інфінітивних зворотів були такі, що залежали повісно від неозначеного займенника чи прислівника *щто, како, кѣде* і под. (в значенні «щось», «якось», «десь» і т. д.) як члена основної частини ускладнюваного речення, особливо при дієсловах-присудках типу *бути, мати, знати, знаходити* тощо. Напр.: *Jimāmi čito (j)āstāi — «Маю щось для їди»; *Znājon māsto kŭdā svpātāi — «Знаю місце десть для спання» і т. д. В процесі набуття такими неозначеними займенниками і прислівниками функції відносних слів в інших конструкціях, які перетворювались у складнопідрядні, ця функція розвивалась у них і в рамках інфінітивних зворотів, які в результаті цього перетворювались у інфінітивні підрядні речення. Зв'язок таких підрядних речень з їх попередниками — безсполучниковими інфінітивними зворотами, залежними від неозначених займенників чи прислівників основних частин речення, можна ще виявити на прикладах деяких із цих специфічних підрядних конструкцій, відомих починаючи з найдавніших слов'янських пам'яток. Напр.: ст.-сл. имѣли быша что отъѣштакати и глаголати (Супр. 443, 27—28); сынъ чловѣчскы не иматъ кѣде главы подъклонити (Матв. VIII 20); не имамъ чесо положити прѣдъ нимъ (Остр. 275 б., Лука XI 1); давньор. и не быс(ть) имъ куда переѣхати (КЛ I 629); Амбале, вороже, сверзи коверъ ли, что ли, что постылати (КЛ I 590); ст.-ч. nejámám se nic zpoviedati ani jmám co tobě dáti (Hrad. 127 b); neviem tomu co řeci (Baw. 143); že byste mi mnoho co více psāti měly (ŽerKat. 196); mam s svou bídou co činiti (ŽerKat. 294). В усіх таких прикладах відносне слово ще й зараз легко може бути осмислене як неозначений займенник чи прислівник.

Оскільки інфінітив, як іменна форма за походженням, здавна міг вступати в синтаксичну залежність від іменника (пор. суч. місце стояти 'місце для стояння', ключ відмикати двері, час виходити і т. д.), він легко міг закріпитися як виразник другорядної

для даного речення дії (чи стану), суб'єктом якої є прямий додаток основної частини ускладнюваного речення. Такі конструкції знахідного з інфінітивом поширились у південних і західних слов'янських мовах, очевидно, під впливом інших європейських мов — грецької, латинської, німецької. Напр.: ст.-сл. *кого ма гла҃жѣ чловѣци быти* (Остр. 134 г, Марк VIII 28); *оубогъ же нѣкы тѣгда пришедъ въ манастирь плача и рыдаа глаголааше даѣжника имѣти близъ не мошти же сѧ кмоу чимъ искоупити* (Супр. 551, 24—29; прямий додаток себе чи сѧ тут опущений); с.-х. *ту се виде напожити овце* (Petr. 174); *vidla je junaka pod brigom ležati* (Jač. 157); словен. *viděl sem ga bēžati* (Mikl. 858); ч. *mněl sem vás snopy vazati* (EvOl. 115 a); *vidím mnohé k soudu přicházeti* (KomLab. 69 Bš); *viděl bratra stát ve dveřích* (Kop. 251); словац. *Brata našel v stajni kone hřímit'* (Vaj.); п. *też ustawiamy i mowimy onego być przezećciwego* (XV ст., GrH 435); *tedy chcemy jego być karanego* (XV ст., GrH 435); *Słyszałem go tak mówić* (діал., GrH 436); в.-луж. *ja widžach łódź tam sjezdzić* (Volksl. 1, 113). Очевидно, іншомовним впливом пояснюються і випадки вживання зворотів з інфінітивами при знахідному відмінку в пам'ятках східнослов'янських мов, особливо в XVI—XVIII ст. Пор.: укр. *а онъ... повѣдает себе Хр(и)ста ц(а)ремь быти* (Перес. єв., Жит. 74); *Которое навпоминанье остатнимъ южь быти черезъ послы свои оповѣдѣли есмо* (Апокр.); *знайшли-смо быт винѣним Павла и Якова Патиценков* (Кн. м. Полт. I 60, 1665); рос. *Мняше насъ яко безплотныхъ быти* (Переп. Ив. Грозн. с Курбским); *Того ради каждой себя пред другимъ щастливейшимъ быти мнил* (Ист. Ал. рос. 168); білор. *знали есмо того чорнокнижника быти с(ы)на Ёзопа тесле из Марии нароженного* (Зб. XV ст. 16 б); *они увидѣвши его ходячого по морю домѣнимали облуду быти* (Єв. Тяпин. к. 1580, 52); *свѣдѣтва оказались быти вѣри годные* (Псалт. XVII ст., 8). На сучасному етапі подібні звороти зустрічаються лише як рідкісні явища в окремих, переважно західних говорах української і білоруської мов. Напр.: укр. *а вшитка челядь утікла з хати, як виділа вмерлого встати* (Паньк. 474); *Нашол там кральовну на постелі спаті* (Паньк. 524); білор. *зачуў — пачуў сиву зазюльку каваци* (Малев. 113, Слуцк.). Факти вживання конструкцій знахідного з інфінітивом у різних говорах живих слов'янських мов свідчать про те, що, поряд з іншомовним впливом, їх появі могла до певної міри сприяти і семантико-синтаксична природа самого слов'янського інфінітива.

З розвитком складнопідрядних конструкцій, особливо інтенсивним у перші кілька століть після розпаду праслов'янської мови, частота вживання ускладнених речень з інфінітивними зворотами в слов'янських мовах значно зменшилась. Звуження синтаксичних функцій інфінітива в болгарській і македонській мовах привело до остаточного занепаду самих інфінітивних форм. Поступовий занепад інфінітива спостерігається і в східних штокавських говорах сербохорватської мови. Значно частіше, ніж у інших слов'янських мовах,

заміняються інфінітивні звороти підрядними реченнями також і в сербо-хорватській літературній мові. Зникнення інфінітива в слов'янських мовах Балканського півострова, характерне також і для сусідніх балканських мов (румунської, південного наріччя албанської), частково могло бути зумовлене і впливом балканського мовного субстрату. У решті слов'янських мов інфінітивні звороти залишаються ще цілком звичайними конструкціями, вживаними як у літературній практиці, так і в живих говорах. При цьому в окремих говорах простежуються ще залишки давніх конструкцій, які відбивають колишні граматичні властивості інфінітива, видозмінені в основній масі сучасних слов'янських говорів. Так, наприклад, у північних говорах російської мови досі зберігаються засвідчені також і найдавнішими пам'ятками конструкції, в яких залежний від інфінітива (особливо при словах *надо*, *нужно*, а також у самостійно вживаному інфінітивному безособовому реченні з опущеним допоміжним дієсловом *есть*) прямий додаток у формі іменника жіночого роду однини на -а вживається не в знахідному відмінку, а в називному. Напр.: *Надо картошка обделать* (Арх., Ш. 142); *Мерка тут не надо снимать* (Арх., Ш. 142); *Трава косить нужно* (М.-Н., Ш. 142). Пор. приклади з пам'яток давньоруської і російської мов: Такова правда узяти русину у Ризѣ и на Гочкомь березѣ (Дог. гр. Мст. дав. з Риг., О.—Б. 46); а та грамота, кн(я)же, дати ти назад (Нов. 7, Борк. 338); а та земля оцистити Матфею и Самуили (Дв. 17, Борк. 339); и тебе ему исправа учинити (Моск. 10, Борк. 339). Ці конструкції відбивають ще той стан розвитку граматичної природи інфінітива, при якому інфінітив пов'язувався з іменником не як з прямим додатком, а як з підметом речення, виконуючи при ньому роль означення чи додатка.

Одна з форм колишніх віддієслівних іменників з основою на -*tu*- (очевидно, форма знахідного відмінка на -*tum*) у праслов'янський період, відірвавшись від інших відмінкових форм цих основ, які перестали вживатись, набула спеціальної функції позначення дії чи стану як мети руху чи переміщення. Ця форма—супін—у найдавніших пам'ятках слов'янських мов закінчується на -*ть* і, подібно до інших іменних форм, не допускає при собі додатка в формі знахідного відмінка (відповідні додатки вживаються при ньому, як і при сучасних віддієслівних іменниках, у формі родового відмінка). Напр.: ст.-сл. *не мьните, како придохъ разоритъ закона или прркъ не придохъ разоритъ нъ напакънитъ* (Остр. 229 а, Матв. V 17); *приде Мариа Магдалини и дру҃гаи Мариа видетъ гроба* (Остр. 202 г, Матв. XXVIII 1); давньор. и о то чина въѣхаша берендици взятъ полку съ саблями и почаша я съчи (КЛ I 326); И посла Вячеславъ и Изяславъ Мьстиславичъ послы свои къ Всеволоду с рѣчими рядится (КЛ I 306); а Ростиславича Мстислава въведоша Смоленску княжить (КЛ I 598); ст.-ч. *vyněde král krátit chvíle* (Jid. 63); *(dievky) jedú bránit svého dvoru* (DalH 11); *Faustinian plúl hledat své panie* (Pass. 288); *přijide Maria vidět hrobu* (EvZimn., Rozb. 709).

Як форма, в ряді відношень зовсім близька до інфінітива, супін у більшості слов'янських мов досить рано починає змішуватись з інфінітивом. Уже в пам'ятках старослов'янської і давньоруської мов на місці форми супіна нерідко зустрічається звичайний інфінітив, між тим як додаток при супіні може залишатися в родовому відмінку. Пор.: ст.-сл. *мните ли чѣко мира придѣ дати на земљѣ* (Зогр., Лука XII 51); давньор. *Да поидѣте княжить и володѣти нами* (ПВЛ Л 18); и *посласта подвоискѣи и биричѣ по улицамъ кликати* (КЛ I 369); ст.-ч. *když přideš súdit* (ŽKlem. 141 b); *jide na zahradu dělati* (Otc. 365 b). Відхиленнями від старої схеми супінної конструкції є випадки вживання при супіні прямого додатка в формі знахідного відмінка. Напр.: ст.-сл. *посѣла ма исцѣлитѣ съкроушениа срьдцемъ* (Мар., Лука IV 18); давньор. А в Русу ти, кн(я)-же, *ездити осень, а лѣт(о) не ездити ездити на Озвадо звѣри гонить* (Дог. гр. Новг. з Яр. Яр.); ст.-ч. *přide súdit živé i mrtvé* (ŽMus. Athan. 4 b); *přišli jsme chválu vzdávat bohu* (Nikod. 43 b); *sama vyjide kupovat okrasu ženskú* (Comest. 41 b). Інфінітивні конструкції, якими були в більшості слов'янських мов замінені конструкції з супіном, пізніше частково замінявались підрядними реченнями мети з сполучником *da* і особовою формою дієслова або з сполучниками на *-би* (*-by*) і дієприкметниковою формою на *-і-*. У східнослов'янських мовах такі інфінітивні звороти перетворювались у підрядні речення без зміни форми інфінітива, лише за допомогою введення в інфінітивний зворот підрядних сполучників на *-би*.

Вживання супінних конструкцій зберігається досі в нижньолужицькій і частково в словенській мовах. У чеській мові стара форма супіна зберігається лише у виразі *jíti spat* (з коротким *a*, на відміну від інфінітива *spáti, spát*). Залишки давніх супінних конструкцій з не вмотивованим інакше родовим відмінком прямого додатка при інфінітивах, залежних від дієслів переміщення, досі зберігаються в ряді говорів української і білоруської мов. Напр.: укр. *а ходять озеръ тыхъ волоčiti старосте козаки с Черкасѣ* (Оп. Черк. з. Арх. ЮЗР, VII, I, 87); *послалъ ихъ... палити городовъ* (Стор. Арх. 6, 2, 1683); *почала мене кликати конопел терти до своєї господи* (Стор. Арх. 6, 204, 1702); *Піду я, каже, мамо, кишок прать* (Рудч. II 45); *На великдень пішли люде пасок съватить* (Гринч., Етн. мат. II 126); *ідить токів стругать* (Дівички, Пер.-Хм. р.); *десь силосних ям копать піду* (Строкова, Пер.-Хм. р.); *пішов скоту пасти* (Бобриця, Пер.-Хм. р.); білор. *камяни, идитя топоров тупить* (Ром. III, 13 Рогач.); *пошла баба на лядо свойго овса глядзець* (Ром. III, 7 Сенн.); *паехаў мой мужык гароду пахаць* (Раст. 123).

Складні речення

У структурному відношенні всі складні речення слов'янських, як і інших індоєвропейських, мов поділяються на три основні групи: складносурядні, складнопідрядні і складні речення безсполучнико-

ві, які в смисловому відношенні зближуються частково з складно-сурядними і частково з складнопідрядними реченнями. Така класифікація структурних різновидів складних речень знаходить собі відповідність і в співвідношенні основних етапів історичного розвитку складних речень, починаючи з індоєвропейської промови.

Складні речення безсполучникові

Безсполучникові складні речення є первісним типом складних речень. Вони виникли в результаті смислового і інтонаційного пов'язування в єдину цілісну конструкцію двох чи кількох простих речень з метою висловлення єдиного акту багаточленної думки. Смислові стосунки між окремими простими реченнями, з яких утворювались первісні складні речення, могли бути досить різноманітними: стосунки простої однорідності з відтінком переліку, стосунки зіставні, протиставні, розділові, часові, причинно-наслідкові, умовні, порівняльні, допустові і т. д. Конкретний характер цих смислових стосунків у окремих випадках більш чи менш виразно відображався в інтонаційному оформленні первісних складних речень, у взаємному розташуванні простих речень — його частин, але основною передумовою розуміння синтаксично-смислової структури таких складних речень був безпосередній зміст простих речень і загальний контекст чи ситуація, в яких складні речення висловлювались. Оскільки співвідношення відомих інтонаційних типів складних речень не відповідає сучасному членуванню складних речень на складносурядні і складнопідрядні, а інші засоби формального розрізнення синтаксичних типів складних речень у минулому були відсутні, первісні безсполучникові складні речення становили єдиний і неподільний у граматичному відношенні структурний тип речень, у якому лише за чисто семантичними (не граматичними) ознаками могли розрізнятися різновиди, відповідні сучасним складносурядним і сучасним складнопідрядним реченням.

Безсполучникові складні речення продовжують функціонувати в слов'янських мовах досі, особливо в розмовному вжитку. Але з появою складносурядних і складнопідрядних типів речень, розрізнення яких ґрунтується на застосуванні спеціальних формальних засобів сурядного і підрядного зв'язку — сполучників і відносних слів — частота вживання первісних складних речень безсполучникових, як менш досконалих у цілому способів оформлення смислових стосунків між окремими частинами єдиної складної думки, значно зменшилась порівняно з досполучниковим періодом розвитку складних речень. Особливо рідкими стали безсполучникові складні речення в письмових різновидах слов'янських мов, де потреба в чіткому вираженні характеру смислових стосунків між частинами повідомлюваної думки відчувається набагато гостріше, ніж у розмовній мові. Разом з тим, наявність у мові значної кількісної переваги сполучникових складносурядних і складнопідрядних речень

над реченнями безсполучниковими зумовила зближення відповідних смислових різновидів безсполучникових складних речень за чисто семантичними (не граматичними) ознаками з сполучниковими реченнями — складносурядними чи складнопідрядними. Але й у цих умовах цілковите ототожнення багатьох прикладів безсполучникових складних речень з певними синтаксичними різновидами сполучникових складних речень, особливо складнопідрядних, виявляється неможливим.

Найдавніші пам'ятки слов'янських мов відображають уже такий стан розвитку безсполучникових складних речень, який створився в умовах їх співвідношення з окремими синтаксичними різновидами власне складносурядних і складнопідрядних речень. Зустрічаються безсполучникові складні речення, головним чином, у пам'ятках оригінальних, між тим як для перекладних пам'яток вони зовсім мало характерні. Напр.: давньор. Михалко бѣ еще болень бѣшетъ, несяху на носилицахъ (КЛ I 601); Руси веселье питье, не м(о)жемъ безъ того быти (ПВЛ I 72); Отступита вы от брату моею, азъ ваю надѣлю (КЛ I 312); Ужика ми и сватъ еси, помози ми на Чехы (ГВЛ I 821); От(ь)це, кланяю ти ся, нѣ лѣзъ ми ся с тобою рядити (КЛ I 397); Поиди вонъ, посѣди, опятъ взовемъ (КЛ I 346); Поиди, кн(я)же, к намъ, хощемъ тебе (КЛ I 322—323); Убиетъ мужъ мужа, то мьстѣтъ брату брата (РП Арх. I 1); В то же время приде вѣсть к Ростиславу: Глѣбъ Дюргевичъ съ множествомъ половець идуць к Переяславлю (КЛ I 471); Лев рыкнет, кто не устрашится; а ты, княже, речеши, кто не убоится (Мол. Дан. Зат., Зар. 66); Кн(я)же, велико зло дѣется в городъ: хотять тя людие яти (КЛ I 510); Кр(ьще)ние же его лъстиво быс(ть): жряше б(ог)омъ своимъ в тайнѣ (ГВЛ I 817); Стоита ли, брат(а), у хр(ь)стьномъ цѣловании, се есми цѣловали пятомъ д(ь)ни? (КЛ I 328); Ото за городомъ первыи лѣсъ, ту перея вѣсть на тя, ту же и ста (КЛ I 411—412); Посли к нему дары, искусимъ и (ПВЛ Л 50); И разидошася и вьлегоша грабить, — страшно зрѣти (КЛ I 590); ст.-ч. mnozí němí jsú mluvili, k tomu hluší jsú slýšeli (Hrad. 18 b); lehčējet' tepe dievčie ruka, ot mužské ruky bývá veliká muka (DalL 4, 15—16); ve mnozě sem zemiech byl, nikdá sem lepšieho nepil (Hrad. 7a); byls nad málem věren, nad mnohými věcmi tebe ustanovím (ŠtítVrt'. 238); brzo masti natluc dosti, po čas budem mieti hosti (MastMus. 195); přihodi sě toho času, věč Pilát na ščěpy zřieti (LegJid. 165—166); pomni synu, vzal si dobré věci za života svého (HusErb. 2. 245); chceš mi odplatu dáti, chcít' slúžiti (MastDrk. 137—138); ст.-п. we łbie i na kołnierzu pierza pełno wszędy, boty spuścił do kostek prawie we trzy rzędy (XVI ст., GrH 437); kupisz jej dziś koszulkę, jutro chce rañtuszka (XVI ст., GrH 440); ja to wiem Ondrzej nie zabił Janowí konia (XV ст., GrH 456); on tego jeszcze domawia, przyszedł Judasz (XVI ст., GrH 476); poprzędz ich ręką: tobie poprzędzić się godzi (XVI ст., GrH 491).

Звичайні для сучасних розмовних мов безсполучникові складні речення в літературному вжитку на сучасному етапі зустрічаються

порівняно рідко,— головним чином, у мові художньої літератури. В різних слов'янських літературних мовах безсполучникові складні речення вживаються з неоднаковою частотою і з дещо відмінними стилістичними функціями. Так, у східнослов'янських літературних мовах безсполучникові складні речення, відповідні складнопідрядним, зустрічаються значно частіше і є більш різноманітними, ніж у західнослов'янських, особливо в чеській.

Складносурядні речення

До категорії складносурядних речень належать речення, утворені з двох чи кількох частин, формально тотожних простим реченням і пов'язаних сурядними сполучниками¹². Вживання сурядного сполучника є основним формальним показником синтаксичної єдності складносурядного речення, оскільки ті самі сурядні сполучники вживаються і для пов'язування членів простого речення, але, як правило, не застосовуються для зв'язку зовсім самостійних суміжних речень у контексті (там, де це правило порушується, сурядні сполучники на початку самостійних речень або значною мірою позбавляються власне сполучникової функції, або перетворюють самостійне речення в неповне, навмисне відірване від попередньої частини контексту). Сурядні сполучники були вирішальним елементом складносурядних речень також і в історичному плані: саме формування сучасних складносурядних речень з первісних складних безсполучникових речень зводилось до поступового становлення в рамках простих і безсполучникових складних речень сурядних сполучників.

Основним фактором, який привів до витворення сурядних сполучників у індоєвропейській і потім у праслов'янській мовах, була постійна необхідність якомога чіткішого вираження тих смислових стосунків між однорідними частинами простих чи первісних складних речень, які мислились при висловленні думки. У первісних простих і складних реченнях того періоду, коли сполучників ще не було, для вираження відповідних смислових стосунків, поряд із засобами ритмомелодики і взаємного розташування частин речення, нерідко застосовувались окремі члени речення, лексична семантика яких уточнювала смислові стосунки в межах речення. Особливо часто з цією метою в речення вводились різні за лексичною семантикою вказівні слова — займенники і прислівники типу *те, такий, так, тоді* і под., які, виступаючи при якійсь певній частині речення або повторюючись при двох чи кількох частинах речення, визначали характер смислових стосунків між відповідними частинами приблизно в такий спосіб: «Так день так ніч іде дощ»; «Дощ ішов день так (само) ніч»; «Ішов тоді дощ, тоді сніг»; «Дощ тоді йде, тоді

¹² Деякі зарубіжні граматисти до складносурядних речень зараховують і прості речення з однорідними присудками.

перестає»; «Пішов дощ, тоді ми сховались»; «Так ви сказали, так ми зробили» і под. Здавна, вже в ранньопраслов'янський період, для такого уточнення смислових стосунків між частинами простих і первісних складних речень застосовувались вказівні слова займенникових коренів на ларингальний приголосний, на *l-*, *b-*, пізніше на *t-*. Поступово ці займенникові і прислівникові форми втрачали своє самостійне лексичне значення в складі речення і перетворювались із членів речення в допоміжні засоби синтаксичного зв'язку між частинами речення — сполучники. Ті самі слова в інших випадках могли вживатися і не для уточнення зв'язку, а для підкреслення якоїсь іншої сторони семантики речення. В таких випадках після втрати своєї лексико-семантичної самостійності в реченні ці слова перетворювались у частки.

Спочатку одні й ті самі сполучники могли вживатись для оформлення зовсім відмінних один від одного типів синтаксично-смислових стосунків у реченні, навіть в одних випадках сурядних, у других — підрядних. Але поступово різні сполучники закріпились більш або менш послідовно за якимись певними типами синтаксичних стосунків. Найбільш чіткий розподіл стався між двома основними групами сполучників — сурядними і підрядними, залежно від того, чи вживаються вони для оформлення зв'язку сурядного, тобто такого, при якому пов'язувані частини мисляться як рівноправні з точки зору даного відношення, не підпорядковані одна одній, чи зв'язку підрядного, тобто такого, при якому одна частина з точки зору даного висловлення семантично доповнює чи уточнює іншу і синтаксично її поширює. За найранішими простими сполучниками закріпились переважно функції сурядні, як більш прості і часті в мові, звичайні не тільки в складносурядних, а і в простих реченнях, тимчасом для вираження зв'язків підрядних стали використовуватись переважно сполучники, похідні в словотворчому відношенні від первісних простих.

Як окремий тип складних речень складносурядні речення здавна поділились на декілька різновидів залежно від специфіки відображуваного в них сурядного зв'язку. Кожний з таких різновидів ставав самостійним синтаксичним явищем лише після того, як за ним закріплювались певні сурядні сполучники, специфічні чи принаймні найбільш звичайні саме для нього. Вже досить рано в праслов'янській мові оформились три різновиди складносурядних конструкцій, які характеризувалися відповідно трьома різновидами властивого їм сурядного зв'язку: єднального, зіставно-протиставного і розділового. При цьому є деякі підстави припускати, що розділовий зв'язок оформився пізніше, ніж перші два.

В найраніших пам'ятках слов'янських мов усі три різновиди складносурядних речень виступають як уже давно сформовані синтаксичні конструкції. Найбільш звичайним різновидом сурядного зв'язку в складносурядних реченнях здавна виявляється зіставний зв'язок, при якому прості речення — частини складносуряд-

ного (як правило, в кількості двох) — кожне членується на дві синтагми — вихідну, яка в окремих випадках може бути й опущена, і основну, причому вихідна синтагма першого часткового речення зіставляється в смислового відношенні з вихідною синтагмою другого часткового речення а основна синтагма першого речення — з основною синтагмою другого речення. Іноді вихідна синтагма другого речення зіставляється з основною синтагмою першого. Відповідні одна одній синтагми різних часткових речень є в таких випадках, як правило, відмінними за своїм змістом, але не взаємно протилежними. Основним засобом оформлення зіставного зв'язку в складносурядних реченнях здавна є сполучник *а* і сполучна частка *же* (енклітика), зрідка деякі інші сполучники (*і, пѣ, да* тощо). Напр.: ст.-сл. азъ оубо крѣстихъ въ водоужь, а тѣ крѣститъ въ доухомъ скатымъ (Зогр., Марк I 8); онъ вѣ сѣтильникъ гора и сѣтъ въ же хотѣсте вѣзрадоватиса вѣ годинѣ свѣтѣниа ко (Остр. 14—15, Іо. V 35); рожденъ бо отъ пѣти пѣтъ ксть и рожденъ отъ дѣа дѣхъ ксть (Остр. 8 а, Іо. III 6); давньор. Се Володимеръ на насъ идетъ, а мы сѣде стоимъ (КЛ I 413); Ты ми братъ есь, а други ми братъ Левъ, а синовечъ ми Юрьи (ГВЛ I 900); Мънози же того от несмыслъныхъ укаряхуть, то же сии съ радостію та приимаше (ЖФП 36 2); тудъ бо съдятъ кривичи, та же съверъ от нихъ (ПВЛ Л 13); князь нашъ убьенъ, и княгини наша хочеть за вашъ князь (ПВЛ Л 41); Дьяволь мя изблазни, да, г(осподи), прости мя (Новг. служ. мін., прип. вересн. л. 84); ст.-ч. oni sú Kapadočené a si pak sú Ažiené (LegDuch. 13—14); slyšal jsem o pěti blázních mluvíce, ano jich jest po hřiechu více (Vít 41 b); niekterého svůj pán volá, an dřiemě leze pod kola (AlxV 2445); já vás křtím u vodě, ale on vy bude křtíti v duše svatém (EvZim, Mc I 8); ст.-п. popowie ich w mieczu spadli a wdowy ich nie płakany (XV ст., GrH 438).

Близький до зіставного, здавна засвідчений у пам'ятках протиставний зв'язок у складносурядних реченнях може розглядатись як один з відтінків зіставного зв'язку. Відмінність його від решти відтінків зіставного зв'язку полягає в тому, що основні синтагми обох зіставляваних часткових речень мають виразно протилежний один одному зміст. Одна з особливостей протиставного зв'язку порівняно з власне зіставним полягає в тому, що протиставляти можуть і такі часткові речення, кожне з яких складається з однієї єдиної синтагми. Нерідко протиставний сурядний зв'язок супроводиться запереченням в одному з протиставлюваних часткових речень. Специфічно протиставним сполучником у найдавніших слов'янських пам'ятках є *пѣ* (по); в цій же функції часто вживаються сполучники, звичайні в зіставній функції (*а, же*), а також зрідка інші сурядні сполучники. У старочеській і серболужицьких мовах у зв'язку з поширенням функцій сполучника *а* з зіставного зв'язку на єднальний обмежилось його функціонування в протиставних конструкціях, де замість нього поширились сполучники *však, avšak, ale, alebŕ*. Напр.: ст.-сл. не вы мене избърасте, нѣ азъ избърахъ

ѣмъ (Остр. 169 в, Io. XV 16); жатеа оубо мѣнога, а дѣлатель мало (Зогр., Матв. VIII 37); рабѣ не прѣбывають въ домоу въ вѣкы сынѣ же прѣбывають въ вѣкы (Остр. 29 б, Io. VIII 35); азѣ хошѣхъ отѣ тебе кръстити са, али ты къ мнѣ идещи (Сав., Матв. III 14); знаменіѣ 'штетѣ, і знамение не дастѣ са емоу (Зогр., Матв. XVI 4); неволѣ бо естѣ прити скандаломѣ, обаче горе чловекоу томоу, нмѣже скандалѣ прихѣдитѣ (Мар., Матв. XVIII 7); давнѣор. Не ходи ты, но поидемѣ мы (КЛ I 318); Съдѣши во Киевской волости, а мнѣ достойтъ (КЛ I 310); Галичани же вси и Судиславѣ послашася по Данила, Данил же не утяже ѣхати (ГВЛ I 731—732); И посла ихъ Всеволодѣ звать на обѣдѣ, и не ѣхаша (КЛ I 310); ст.-ч. *tyś měl dobré bydlo na světě, a Lazar zlé; již má Lazar utěšení, a ty jsi v mukách* (ŠtítBarl. 46a); *dobře bě umyslíl tako, ale však se sta jinako* (AlxV 1445); ст.-п. *tako lud boży wiciezstwo odzirżeli, a pogani śmirę podjęli* (XIV ст., GrH 441); *bo zna bóg drogę prawych, a droga złosnych zaginie* (XV ст., GrH 441).

Значно рідше, ніж складносурядні речення зіставно-протиставного різновиду, зустрічаються в давніх слов'янських пам'ятках складносурядні речення з єднальним зв'язком, при якому часткові прості речення виступають як однорідні цілісні смислові комплекси без врахування їх внутрішнього синтагматичного членування. Основним засобом оформлення єднального зв'язку в складносурядних реченнях у давніх пам'ятках майже всіх мов (за винятком чеської і, пізніше, серболужицьких) є сполучник *i* (в заперечних реченнях — *ni*), значно рідше інші сполучники (*ti*, *da*, *že*, в питальних реченнях *li* тощо). Щодо чеської і серболужицьких мов, то в них уже на ранніх етапах розвитку писемності єднальні функції сполучника *i* почав переймати на себе сполучник *a*, який згодом набув вирішальної переваги над *i* в цій функції. Напр.: ст.-сл. і оустани і оулеже кѣтрѣ і вистѣ тишина кельѣ (Зогр., Марк IV 39); и скѣтѣ къ тѣмѣ скѣтитѣся и тѣма ко не обатѣ (Остр., Io. I 5); давнѣор. Пошто еси приѣхалѣ, и кто тя позвалѣ (КЛ I 469); И сякова не бошѣ(ть) преже в Руси, ни по немѣ не будетѣ такии (ПВЛ I 200); Брату твоєму не удержати Киева, да не будетѣ его ни тобѣ, ни оному (КЛ I 394); ст.-ч. *ten bude veliký a syn vrchnieho bude slúti, i dá jemu hospodin buoh stolice Davida, a bude kralovati v domu Jakubovu na věky, a jeho kralovství nebude dokonání* (EvZim. L I 32—33); *jenž ještě netvrd v nohy, ni mu došel zúbek mnohý* (AlxV 187); *nepotopuj mne búrě vodná, ani pohlcuj mne hlubokost, ani rozjevuj na mě propast úst svých* (ŽaltKlem. 68, 16); *ba i kdo vy je sém poslal, kto-li vám toto město dal?* (Hrad. 25 b); ст.-п. *pomagali krolowe ziemscy i książęta zesзли się w jedno przeciwko bogu* (XV, GrH 437); *weszli byli w morze aniż zaiste ośtał z nich nijeden* (XV, GrH 438); *złamę je, ni będa mogli stać* (XIV, GrH 439). З власне єднальними конструкціями тісно споріднені приєднальні конструкції, які оформляються в пам'ятках тими самими сполучниками.

Ще рідше, ніж складносурядні речення єднальні, фіксуються в

ранніх слов'янських пам'яток складносурядні речення з розділовим зв'язком при якому дії чи стани часткових речень подаються як такі, що взаємно виключають один одного за певних умов чив будь-якій ситуації. Найдавнішим слов'янським сполучником, вживаним для оформлення розділового зв'язку, є енклітика *li*, яка може вживатись у складі всіх пов'язуваних часткових речень або лише в останньому з них, а також сполучники *ili*, *ali*, *či* (в тому числі й повторюваний), *čili*, повторюваний *to*, пізніше в чеській мові *nebo*, *neboli*, *anebo*, повторювані *jednak*, *brzo* (*brzy*) і *in.*, в польській або, *alibo* (*albo*), *lub* (*lubo*), в українській і білоруській *альбо*, *або* тощо. Напр.: ст.-сл. **о сѣѣ ли се гакши или ини рекоша теѣѣ о мѣнѣ** (Остр. 182 а, Io. XVIII 34); давньор. Брата! Намъ ли от града погинути, или граду от нас пленену быти? (Сл. Дан. Зат., Зар. 18); А промышляимы о собѣ, али начнутъ о насъ людие промышляти (КЛ I 537); ст.-ч. *ty-li jsi, jenž máš přijíti, čili jiného čakámy?* (EvZim., Mat. XI 3); *Ženo, proč tak plačeš silně neb která j' věc smutka tvého?* (Hrad. 36 а); *nemluviž mnoho, neboť mě bude hněv z toho* (Hrad. 126 а); *nebo aj tot' jednak s jedné strany padnieše jich mnoho, jednak s oné, jednak s této ranění ležiechu* (Pulk. 95 а); ст.-п. *modlcie się naszym bogom, alboć was każę wszyscy ścinać* (XIV, GrH 446).

Як окремі різновиди складносурядних речень деякими дослідниками виділяються складні речення з стосунками наслідковими і пояснювальними (причинними), але фактично такі конструкції належать частково до складносурядних приєднальних, частково до складних безсполучникових.

Зберігаючи в основному свою сурядну природу, пов'язану, головним чином, з виключно сурядними функціями майже всіх сполучників, застосовуваних у цих конструкціях в історичний період, складносурядні речення, починаючи з найдавніших пам'яток, у ряді випадків виявляють відтінки смислових стосунків між частковими простими реченнями в їх складі, характерні для речень складнопідрядних. Найчастіше в таких випадках на власне сурядні стосунки — еднальні і приєднальні — нашаровуються підрядно-часові стосунки. Напр.: ст.-сл. **крѣстѣ вѣстааше и дѣволѣ сила разорена быкаше, крѣстѣ вѣдръженѣ быкаше и юдѣиска грѣдыни падааше** (Клоп. 608—612); давньор. И быс(ть) полуд(ь)не, и побѣже пересекѣ от Гюргя ис полку (КЛ I 381); азъ уже бородатъ, а ты ся еси родиль (КЛ I 430); ст.-ч. *doplňichu se dnové, aby porodila, i urodí svého syna prvorozeného* (EvZim. L II 7); ст.-п. *wezrzeli na puszcze, ano sława boża zjawiała się jest na puszczy w obłocie* (XV, GrH 439). В ряді випадків під сурядним зв'язком часткових речень простежуються смислові стосунки наслідковості, означальності, з'ясувальності (об'єктності) тощо. Пор.: ст.-сл. **и се изношаахъ оумьръшь сынъ, иnochдъ матери скоен, и та вѣ вѣдова** (Зогр., Лука VII 12); давньор. Се есмы села их пожгли вся и жизнь их всю, и они к намъ не выидуть (КЛ I 361); И от тѣхъ варягъ прозвася

Руская земля, новугородьци, ти суть людье ноугородьци от рода варяжьска, преже бо бѣша словѣни (ПВЛ Л 18); ст.-ч. *kaž komo píkŏm*, а *tí provedú třetí róhon* (Rožmb. 78). Переважна більшість складних речень з протиставним зв'язком містить у собі разом з тим відтінок семантики підрядного стосунку допустового.

Окремо слід виділити відомі в давніх пам'ятках випадки застосування сурядного сполучника *а* для оформлення смислових стосунків виразно підрядного типу — умовних, з'ясувальних (додаткових), означальних, цільових та ін. Напр.: давньор. Како ты могу, ятры, пустити, а пришла ми вѣсть нощьсѣ, оже Мьстиславъ въ Василевъ? (КЛ I 547); Быюче же Михаила, отторгоша хр(ь)сть на нем и с чепми, а в немъ гривна золота (КЛ I 352); А вѣсть ны есть, а половци восе лежать за полъ д(ь)не (КЛ I 654); а едеши по корову, а възѣ три гривны (Бер. гр. 8); ст.-ч. *kam má dušě pŏjĕ*, а *já jsem ještě nekršćená?* (PasMA Výb. 529); *kterak se můž to státi*, а *já muže nechci poznati* (EvPraž. L I 34); *proč prosíte odpočinitie*, а *vy ste nic neučinili?* (ModLeg. 20a); *paniče milý, náhle běž pryč*, а *se mnu tuto nesendeš!* (PasMB Výb. 528); *co chcete mi dáti*, а *jat' vám kostel posvěťm?* (HusSvat. 122a); ст.-п. *wiecie*, а *samem od siebie nie przyszedł* (R. przem.). Такі конструкції, за формою сурядні, а за функцією підрядні, становлять проміжну ланку між складносурядними і складнопідрядними реченнями. Вони є залишками того давнього періоду, коли один і той самий сполучник міг виконувати ще як сурядні, так і підрядні функції.

Розглянуті основні різновиди власне сурядних конструкцій збереглися у всіх слов'янських мовах без істотних змін до сучасного періоду. Деякі зміщення відбулись в окремих мовах лише у складі і функціях сполучників, які оформляють певні різновиди сурядного зв'язку між частинами складносурядних речень. Так, до групи еднальних і приєднальних сполучників в українській мові долучився сполучник *та*, в російській — *да*, в білоруській — *ды*, в польській — *ogaz* (рідкісне), в чеській, словацькій, верхньолужицькій ще більше зросла частота вживання в еднальній і приєднальній функціях сполучника *а*. в словацькій розвинулись сполучники *aj*, *tiež*, у болгарській і македонській *па*, *та*, у сербо-хорватській — *те*, *па*, *нити*, у словенській — *ра*, *ter*, *nití*, загальнослов'янське *і* замінено похідним *ип*. Подібного характеру зміни стались також у групах зіставно-протиставних і розділових сполучників.

Складнопідрядні речення

Слов'янські складнопідрядні речення є історично найпізнішим з усіх структурних типів речень, властивих сучасним слов'янським мовам.

Складнопідрядне речення є таким структурним типом речення, в якому частина висловлюваного ним змісту, що могла б бути виражена в формі якогось певного члена речення — непоширеного чи

поширеного,— оформляється у вигляді цілого простого речення, яке синтаксично підпорядковується за допомогою спеціальних службових слів решті складнопідрядного речення як підрядне головному. Наявність у складі (як правило, на початку) підрядного речення спеціального засобу вираження підрядності — підрядного сполучника, відносного слова або зрідка сполучного слова чи виразу, функціонально близького до підрядного сполучника,— є основним формальним показником синтаксичної підпорядкованості підрядного речення і його належності до єдиної складнопідрядної конструкції. Відносні слова і, за рідкими винятками, підрядні сполучники ні в яких інших конструкціях, крім підрядних речень, не вживаються. У значній частині випадків підрядні сполучники і відносні слова — чи самостійно, чи у взаємодії з структурою головного речення — є вирішальними формальними показниками конкретної синтаксичної ролі підрядного речення в складнопідрядному, його належності до певного різновиду підрядних речень. Значну роль у цьому відношенні можуть відігравати факультативно вживані в складі головного речення співвідносні з підрядними реченнями вказівні слова. Але в ряді інших випадків конкретна синтаксична роль підрядного речення в складнопідрядному визначається за змістом цілого складнопідрядного речення і контексту та за граматичною структурою головного речення, тимчасом як роль підрядного сполучника чи відносного слова зводиться лише до вказівки на підрядний характер конструкції. Оскільки кожне підрядне речення виконує в складнопідрядному синтаксичні функції, в цілому аналогічні до тих, які виконуються в простому реченні різними членами простого речення, основні синтаксичні типи підрядних речень, незалежно від їх формальних особливостей, виділяються на підставі їх конкретної синтаксичної ролі по відношенню до цілого складнопідрядного речення, аналогічної тій ролі, яку виконують відповідні члени простого речення.

Змістом підрядного речення, подібно до змісту його структурного прототипу — самостійного простого речення,— є, як правило, більш або менш докладне відображення певної дії чи стану. З цієї точки зору різниця між підрядним і простим самостійним реченням полягає лише в тому, що самостійне речення виражає відповідну дію або стан поза безпосереднім зв'язком з іншими діями чи станами, тимчасом як у підрядному реченні дії і стани виражаються як пов'язані певним об'єктивним зв'язком з діями і станами, висловлюваними в головному реченні, причому осмислюються як другорядні по відношенню до змісту головного речення. Як видно з попередніх розділів, підрядні речення в слов'янських мовах — далеко не єдиний засіб повідомлення дій і станів, які осмислюються в подібній підпорядкованості іншим діям або станам. Для вираження аналогічних смислових стосунків у слов'янських мовах здавна використовуються складні речення безсполучникові, прості речення з однорідними присудками (в тому числі поширені другорядними чле-

нами, як у ст.-сл.: *и приде и оверѣте ѿ сѣпашта и глагола петрови* — Зогр., Марк XIV 37), ускладнені речення з дієприкметниковими, інфінітивними і супінними зворотами, а також конструкції з віддієслівними іменниками типу давньор. Михайль же увѣдѣвъ приятеє Киевское, и бѣжа (ГВЛ I 783—784). Всі ці синтаксичні конструкції в різній мірі використовувались для вираження відповідних смислових (і синтаксичних) стосунків ще до появи складнопідрядних речень. Усі вони в тому чи іншому відношенні стали основою для формування складнопідрядних речень у пізньоіндоєвропейській і в праслов'янській мові. По відношенню до всіх цих конструкцій складнопідрядне речення становить нове синтаксичне утворення, яке відрізняється від складного безполучникового і складносурядного речень більшою мірою граматичної єдності і компактності, а від простих речень з віддієслівними іменниками чи однорідними присудками і від ускладнених речень — більшою розчленованістю і складністю. Таким чином, складнопідрядне речення є результатом взаємодії і взаємного формального зближення, з одного боку, складних речень безполучникових і складносурядних, а з другого — простих і ускладнених.

Поява складнопідрядних конструкцій у праслов'янській мові не була викликана ніякими особливими зрушеннями в характері мислення носіїв мови. Основним суспільним фактором, який викликав появу складнопідрядних конструкцій, було характерне для всіх етапів мовного розвитку постійне прагнення носіїв мови до якомога чіткішого вираження думки в кожному конкретному випадку користування мовою. Разом з тим, вирішальною передумовою, яка привела до виникнення складнопідрядних конструкцій під впливом загального прагнення до чіткості висловлення, була надмірна багатозначність (багатофункціональність) тих синтаксичних конструкцій, що використовувались раніше для вираження дій або станів, осмислюваних у залежності від інших дій і станів. Жодна з цих старих конструкцій не мала формальних засобів для передачі конкретного характеру об'єктивних зв'язків між пов'язуваними діями чи станами і, відповідно, конкретного характеру смислових зв'язків між окремими частинами таких конструкцій.

З метою надання висловлюваній складній думці більшої виразності відповідні формально недиференційовані конструкції, особливо групи простих речень, речення з однорідними присудками і ускладнені конструкції (переважно з дієприкметниковими зворотами) раз у раз уточнювались спеціальними вказівними, рідше неозначено-вказівними словами займенникового і займенниково-прислівникового характеру. В одних випадках такі займенникові елементи входили до складу лише якоїсь одної частини відповідної синтаксичної конструкції; так, наприклад, вказівне *јако* входило до складу простого речення, що означало дію, зміст чи конкретний характер якої викладався в наступному простому реченні чи дієприкметниковому звороті (**Опъ гѣща јакѡ: vsi priidoše*), а вказів-

не *ѣ* (*žā*) > *і*že — до складу простого речення, в якому висловлювалась характеристика названого в попередньому реченні предмета (**Sā kən'ъ, ѣ žā robādžā zъ nasъ*). В інших випадках ці елементи виступали попарно в обох частинах синтаксичної конструкції, причому різні етимологічно-семантичні категорії займенникових елементів спеціалізувались на функціонуванні в певних частинах конструкції, залежно від загального значення частин у складі цілих конструкцій і від семантики займенникових елементів; так, наприклад, при вираженні смислового стосунку уподібнення між двома частинами конструкції в одній з частин могло вживатись вказівне слово *jakъ, в другій — *takъ, залежно від того, яка з двох частин, відповідно до відтінку значення одного з цих двох слів, означала безпосередньо сприймане чи більш приступне для спостереження явище, а яка, навпаки, більш віддалене і под. Поступово певні категорії вживаних у такий спосіб займенників і займенникових прислівників (насамперед частина вказівних, дещо пізніше — неозначені), які вживались спочатку лише як звичайні члени семантично і просодично пов'язуваних простих речень, синтаксичних груп однорідних присудків, а також дієприкметникових і інфітивних зворотів, стали набувати функції формальних показників конкретного характеру смислової залежності одного несамостійного висловлення про дію чи стан від другого, тобто перетворюватись у відносні слова і підрядні сполучники. При цьому в частині випадків могли відбуватись переміщення таких допоміжних елементів з однієї частини складного висловлення, яка набувала характеру головної, до іншої, що ставала підрядною; так, наприклад, слово *jakъ, що вказувало на зміст чи характер дії, висловленої в попередній частині конструкції, яка ставала головним реченням, перемістилось на початок наступної частини: **Opъ gāčā jakъ: vsi priidoše* → **Opъ gāčā, jakъ vsi priidoše*. Відбувались і деякі інші зміни формального і семантичного характеру, як у природі самих займенникових елементів, так і в структурі виникаючих складних речень.

Факти з історичних пам'яток слов'янських мов, особливо найдавніших, дають можливість відтворити досить виразну картину процесу перетворення колишніх вказівних слів у підрядні сполучники і відносні слова і, відповідно до цього, первісних складних безсполучникових речень — у складнопідрядні. На початковий етап цього процесу проливають деяке світло такі конструкції з давньослов'янських пам'яток: давньор. И на ту осень быс(тъ) зима зла велми, такой же в нашу память не бывала николи же (КЛ I 653); И просто рещи, такъ бѣ богатъ всѣм, такъ ни единъ п(и)с(ку)пъ бывъ в Суждальстѣи области (СЛ Л 452); ц.-сл. и постави ма срѣдѣ пола, се же бѣаше плъно костѣи члѣчскѣ (Бібл. 1499, Іез. 37, 1); ст.-п. bo ja tam poszaf dziewkę, taż pocznie krola niebieskiego (XV, GrН 458) та ін. Подібні приклади є пережитками того стану, коли до остаточного закріплення відносної функції за певною частиною вказівних слів ця функція могла виконуватись фа-

культативно будь-яким вказівним словом і саме тому була недостатньо виразною. Аналогічний стан, характерний для початкового етапу формування складнопідрядних конструкцій, легко відновити і в зафіксованих давньослов'янськими пам'ятками власне складнопідрядних реченнях з найдавнішими слов'янськими підрядними сполучниками і відносними словами з займенниковими коренями на *j-* і на *'-* (ларингальний приголосний, який пізніше зник, залишивши похідні від нього займенникові утворення з відкритим початковим голосним), якщо тільки надати цим сполучним засобам їх колишнього вказівного значення. Напр.: давньор. В то же лѣто быс(ть) буря велика, ака же не была николиже около Котельничъ (КЛ I 314); Ако мнѣ Гюрги о(ть)цѣ, тако мнѣ и ты о(ть)цѣ (КЛ I 395); Толи не будетъ межю нами мира, оли камень начнетъ плавати, а хмель почнетъ тонути (ПВЛ Л 59); тако ми вошло во уши, оже мя ведете мя лъстью (КЛ I 346); и створитъ обътъ, его же за множество весь не списахомъ (ГВЛ I 821); великая ц(ь)ркви С(вя)тая б(огороди)ца, якоя же не было николи же ни будетъ (КЛ I 512); Вѣси, княже, яко своего никто же не хулитъ, но хвалитъ (ПВЛ Л 74); ст.-сл. вѣсѣко дрѣво, еже не сѣтворитъ плода добра, посѣкайтъ (Зогр., Матв. VII 19); Ёко таетъ воскъ отъ лицѣ огнѣ, тако погывитъ грѣшнѣици отъ лица бжѣ (Сін. пс., Сев. р. 80); вѣ то же вѣрѣма, кгда сѣатыа мжчаахъ. вѣаше стоудень велика (Супр. 76, 10—12); нѣ глаголю вамъ, ёко нилѣ приде (Зогр., Марк IX 13); ст.-серб. егда и вѣсь миръ приобрѣтемъ, тогъда и въ гробъ вѣселим се (Сав. 4); повѣдаше царствоу ми, како естъ мѣсто на Прѣвлацѣ (М. 126); ст.-ч. a to vše v takém veselí, jakéhož nikdy nejměli (AlxB 204); jadyž šel, tady piršě před ním běhal přeč l'ud (AlxB 170); bě obyčej časa toho, jakože doma nikoho své čeledi neostavili (AlxV 1272); píše se v jedněch starých knihách, jež byl jeden člověk v Jeruzalémě (PasMA, Výb. 200); ст.-п. Błogosławiony mał, jen jest nie szedł po radzie niemiłosciwych (Ps. Fl. 1, 1); Ty także na krzyżu musisz umrzeć, jakociem ja umarł był (Kaz. Gn. 56). Найпростішим, хоч і не абсолютно точним засобом відновлення попереднього, допідрядного характеру цих конструкцій, може бути заміна в них кожного відносного слова чи підрядного сполучника на *'-* (зниклий ларингальний) чи *j-* відповідним за формою сучасним вказівним словом на *t-* (*t-*): *ака — така, ако — тако, оже — то(же), яко — так(о)* і т. д.

Ще більш виразно відтворюється допідрядний характер тих складнопідрядних речень з різних пам'яток слов'янських мов, у яких функцію підрядного зв'язку виконують відносні слова на *k-* (*č*), що в минулому були звичайними неозначеними займенниками і прислівниками в складі одного з поєднуваних часткових речень. З такою семантикою неозначеності ці слова продовжують вживатися в складі підрядних речень, особливо умовних, уже й після того, як у них розвинулись справжні підрядні сполучники і відносні слова. Напр.: ст.-сл. ідж по тѣбѣ, ёможе колиждо ідеши

(Зогр., Лука IX 57); аште к'то оукрадетъ главно ч'то..., да покаетъ сѧ (Сін. тр. Гейт. 189); давньор. И аще кто умряше, творяху тризну надъ нимъ (ПВЛ Л 15); Аче кдѧ на будетъ мочно обѣима ѣхати, а оба ѣдевъ (КЛ I 419); Оже кто гостить в корѣлу — или нѣмци или гтяне, — а что ся учинить, а то Новугороду тяжя не надобе (Дог. гр. Ол. Невськ. з німц.); ст.-ч. všěcky vlasti, jěž si koli učinil, přídú (ŽaltWittb. 85, 9); a moci-li budu kdy s ní býti, nelžě jí bude živu býti (DalL 10, 71); ст.-п. Aczli czo Abram vczinil, to vczinil za gego poczŏtkem (Hube Zb. 55, 1411). Такі неозначено-вказівні слова займенникового і прислівникового типу вживались і в складі часткових простих речень, які пов'язувались первісним безсполучниковим зв'язком. У давніх пам'ятках зустрічаються ще залишки таких конструкцій, у яких неозначений займенник чи прислівник на к-, ч-, будучи вжитим у складному безсполучниковому реченні, близькому за характером смислових стосунків між його частинами до складнопідрядного, зберігає ще, з одного боку, свою семантику неозначеності, але, з другого боку, частково наближається вже за своєю синтаксичною функцією до категорії відносних слів. Напр., давньор.: То блуд въ блудехъ, кто поиметь злообразну жену прибытка дѣля или тестя дѣля богата (Мол. Дан Зат., Зар. 69); что ся удѣть, то вы виновати, то на васъ буди кровь (КЛ I 196); послу и попу что учинять, за двое того узяти, два платежя (Дог. гр. Мст. Дав. з Риг.). В таких умовах неозначені слова зовсім непомітно перетворювались у слова відносні, як, наприклад, у давньоруських конструкціях типу: Кто сядеть княжити во Краковѣ, то нашъ князь (ГВЛ I 934); Како еста была у брата моего, тако же будете у мене (КЛ I 324), — особливо при наявності в мові вже інших відносних слів і підрядних сполучників (чи хоча б їх початків), тимчасом як, вживаючись у складі підрядних речень сполучникових, вони зберігали свою семантику неозначеності.

Значна частина слов'янських складнопідрядних конструкцій виникла в результаті ущільнення смислових і синтаксичних зв'язків між двома суміжними простими реченнями, друге з яких мало питальний характер і містило в собі питальне слово, а перше являло собою спонування до відповіді на це питання або повідомляло про те, ким ставилось чи в кого виникало і як проявлялось таке питання. За аналогією до цих конструкцій з непрямыми питаннями сформувались і складнопідрядні конструкції, в яких підрядні речення додаткові (зрідка означальні) і підметові вводяться питальними словами при повній відсутності прямого питального значення в головному чи підрядному реченні, в тому числі після дієслів знання — мислення, говоріння — демонстрації і чуттєвого сприймання. Напр.: ст.-сл. и невѣдѣаше, отъ кждоу естъ (Зогр., Іо. II 9); давньор. а гадаите на нь, братъ(е), како на нь поити (КЛ I 370); ст.-ч. vizte, kakt' na nich zlato hoří (AlxV 1508); ale slyš, co se potom učini (Hrad. 24 b); již můžeš rozeznati, kteří sú dědicové Balámovi (Hus-Svat. 123 a) і т. д.

Але, як уже зазначено, первісні складні речення були не єдиним типом конструкцій, які лягли в основу формування складно-підрядних речень. Займенникові і прислівникові елементи, перетворення яких у підрядні сполучники привело до утворення складно-підрядних речень, вживались у минулому не тільки між простими реченнями в рамках складних, а й між однорідними присудками і присудковими групами в складі стягнених речень з єдиним підметом. Так сформувались складнопідрядні речення типу ст.-сл. *обрѣте... грѣѣшица гнѣздо сѣвѣ, ижеже положи пѣтеньца своѣ* (Сін. пс. 83, 4); *жъи'ж, ижеже не сѣѣхъ, и събираж, ижеже не расто-чихъ* (Зогр., Матв. XXV 26); ст.-серб. *егда и вьсь мирь приобрѣштемь, тогьда и вь гробь вьселим се* (Сав. 4); давньор. и помяну Олегъ конь свои, иже бѣ поставил кормити и не вседати на нь (ПВЛ Л 29); На томъ бо пути разболѣся Володимеръ Глѣбовичь болѣстью тяжкою, еуже скончася (КЛ I 652); ст.-ч. *svatý Kristofor dokad viery nepřijal, dotad slůl Reprobis* (PasMA 357); *sluneční poprsek, skrze kteréž projde sklo, toho barvu na se vezme* (ŠtítKlem. 104, 42); ст.-п. *Piotrasz wrócił listy biskupowi, jako mu ślubil* (Leksz. 1, 1544, 1393); *Siedzi na prawicy Boga ośca, odjad, przydzie* (Ps. Fl. Athan. 37). Численні в давніх пам'ятках приклади таких складнопідрядних конструкцій із спільним підметом для головного і підрядного речень, звичайні для всіх слов'янських мов і досі, є свідченням того, що стягнені прості речення з однорідними присудками зазнавали перетворення в складнопідрядні речення нарівні з первісними складними безсполучниковими реченнями.

Давні вказівні слова (займенники і прислівники), які згодом перетворилися у відносні слова, в таких самих масштабах, як у складі простих речень — частин складного, могли вживатися і в складі дієприкметникових зворотів. Тому, коли розпочався процес перетворення вказівних слів у відносні в рамках первісних складних речень і стягнених речень з однорідними присудками, цей процес поширився одночасно і на вказівні слова в складі дієприкметникових зворотів, оскільки функції вказівних слів в усіх цих типах конструкцій з самого початку були майже тотожними. При цьому виразна синтаксична підпорядкованість дієприкметникового звороту могла сприяти прискоренню загального процесу формування власне підрядних функцій відносних слів у всіх випадках їх вживання значно більше, ніж формально не виражена смислова підпорядкованість простого речення в рамках первісного складного. Результатом формування відносних слів на ґрунті ускладнених конструкцій з дієприкметниковими зворотами стали широко відомі з давніх пам'яток різних слов'янських мов складнопідрядні речення, в яких на місці особових форм дієслів у підрядних реченнях виступають дієприкметникові форми без допоміжних дієслів. При цьому давньослов'янські дієприкметникові підрядні речення не обмежуються конструкціями з формами називного відмінка дієприкметника, а включають до свого складу й конструкції з непря-

мими відмінками дієприкметників, зокрема підрядні речення з давальним відмінком дієприкметника, які відповідають дієприкметниковим зворотам з давальним самостійним, і підрядні з дієприкметниками в формі знахідного відмінка. Безпосередній генетичний зв'язок усіх цих різновидів складнопідрядних речень із звичайними ускладненими реченнями, що склалися ще в індоевропейській мові на ґрунті синтаксичного вживання дієприкметника як звичайного атрибутивного члена простого речення, легко виявити шляхом зіставлення найближчих за смисловою структурою конструкцій обох типів. Пор.: ст.-сл. *да яко и семуу чьстѣнѣж глаже отъсѣкъше, оставиша и въ темници* (Супр. 64, 16—17) — *видѣкъше же се мѣжи мнози отъ крѣстианъ, въсхваляша бога* (Супр. 64, 24—26); *егда отверъзъши са пѣти тако въ сѣмрѣтъ родъ чскъ въпаде* (Клоц. 595—597) — *и дѣръмъ отверъзъшамъ са кмѣна дѣло доуховънок ... ни о кѣномъ ихъ никакоже са попече* (Супр. 546, 23—26); давньор. *Таче потомъ, яко же дошѣдъ мѣста того, и обрѣте въ немъ пещеру* (ЖФП 31₂) — *Игорь же пришедъ, нача совкупляти воѣ многи* (ПВЛ Л 33); *И яко же пришьдъши суботъ и д(ь)ни осви-тающе, пославъ блаженни, призъва вѣсю братию* (ЖФП 38₂) — *Суботъ же свитающе, посла митрополитъ игумена Онанью с(вя)т(о)го Федора* (КЛ I 354); ст.-ч. *když i chciece, budem je bíti* (DalC 10) — *a druží šnad z závisi, chtiec jedné sami slúti mŕdŕi, budú prvé hyzditi knihy* (ŠtítV. 4) і под. Пор. давньоруські приклади з дієприкметником у знахідному відмінку: *оного же епитимією утвѣрди, яко же прѣслушание сѣтвориша* (ЖФП 27₁); *начать того обличати, яко неправдѣно сѣтворивъша и не по закону сѣдыша на столѣ томъ* (ЖФП 33₂).

Підрядні речення дієприкметникові не можна розглядати як результат звичайної контамінації між безсполучниковими дієприкметниковими зворотами і сформованими вже підрядними реченнями, бо така контамінація можлива була б лише при умові абсолютної синонімізації категорій дієприкметникових і підрядних конструкцій. Тим часом історія синтаксичної структури слов'янських мов свідчить про збереження граматичної специфіки колишніх дієприкметникових зворотів по відношенню до підрядних речень навіть після перетворення дієприкметників у дієприслівники. З другого боку, особливості вживання в дієприкметникових підрядних реченнях з найдавніших пам'яток відносних слів і підрядних сполучників (зокрема, виразне переважання в них у цій функції колишніх вказівних слів з займенниковими коренями на *ъ-* (ларингальний) і на *ј-* і відносно мала питома вага випадків з генетично не вмотивованими в цих конструкціях підрядно-питальними словами, частота яких зростає лише в пізніших пам'ятках під впливом підрядних речень особоводієслівних) дають підстави твердити, що ці конструкції є прямим результатом самостійного розвитку дієприкметникових зворотів з первісно вказівними і неозначеними словами, який відбувався паралельно з перетворенням у складнопідрядні речення

відповідної частини первісних складних речень і стягнених речень з однорідними присудками.

У багатьох випадках вживання відносних слів і підрядних сполучників на *j-* у дієприкметникових підрядних реченнях зберігаються сліди досполучникової функції цих слів як членів безсполучникових дієприкметникових зворотів. Напр.: ст.-сл. **вѣлъѣзе ѡкоже кѡднѣ вѣды самѣ** (Супр. 501, 8); **вѣземѣши, идеже не положи** (Зогр., Лука XIX 21); давньор. Бѣ бо Болѣславѣ великѣ и тяжекѣ, яко и на кони не могы сѣдѣти (ПВЛ Л 97); и егда пакы воду вѣливая вѣ котль, гл(агол)еть старѣшинѣ: «Бл(а)г(о)с(ло)ви, о(ть)че» (ЖФП 23 зв. 2); ст.-ч. *jakž chtě, dary své dělíš* (LMar. 49). У кожному з цих прикладів відносне слово чи сполучник ще й тепер може бути більш або менш вільно переосмислене у вказівне слово, яким воно було до перетворення в засіб підрядного зв'язку. Особливо тісний зв'язок між старою вказівною і новою підрядною функцією спостерігається у відносного слова *іже*, яке зберегло в непрямих відмінках здатність виражати вказівне (згодом також особове) значення уже й після того, як воно набуло функцій відносної підрядності. Напр.: ст.-сл. **жыѣши коже не сѣавѣ** (Зогр. Лука XIX 21); **и съпоѣдаѣше комоу вѣса ѡже сѡмѣавѣше отъ с(вѣ)таго Бѡгина** (Супр. 152, 11—13); давньор. их же емше, овѣхъ растиаху. другия аки странѣ поставляюще и стрѣлаху вѣ ня (ГВЛ Л 33), Его же умѣючи, того не забываите доброго, а его же не умѣючи, а тому ся учите (ПВМ Л 158); оттоль послалися кѣ Гюргеви съ хр(ь)стомѣ, на негоже с тобою сдумавше (КЛ I 345). У більшості цих і подібних до них прикладів з непрямыми відмінками слова *іже* досить перемістити відносне слово з його початкового місця в підрядному реченні, щоб це речення набуло властивого раніше таким конструкціям характеру звичайного дієприкметникового звороту з вказівним займенником у ролі свого повноцінного члена.

Не менш показовими для характеристики доісторичних шляхів розвитку слов'янських складнопідрядних речень є спільнослов'янські конструкції дієприкметникових підрядних з відносними словами займенникового кореня *k-* (č-). Найбільш важливою в цьому відношенні є конструкція типу **єсть (нѣсть) кѣто милоуѣа**, зафіксована в пам'ятках ряду слов'янських мов усіх трьох груп. Пор.: ст.-сл. **и нѣсть кѣто милоуѣа и нѣсть кѣто милосръдоуѣа** (Супр. 57, 9—10); давньор. нѣ кто ни конь доведа, ни стяга донеса (КЛ I 547); нѣс(ть) кто избавляя и от руку моею (ГВЛ I 760); аще не будет(ь), кто мѣстя, то 40 гривенѣ за голову (РП Арх. I 1); ст.-ч. *nenie kto pomoha* (ŽaltWittb. 21, 12); *nenie kto dobuda dušě mé* (ŽaltWittb. 141, 5); *by nebyl kto poslúchaje, nebyl by také kto zpravuje* (Štit. uč. 110 b); ст.-п. *bo ich nie będzie, kto dojżrzac* (Bibliot. star. III 114); *Nie, kto się smiújąc nade mną* (Rozm. 527). З одного боку, ці конструкції можуть бути віднесені до складнопідрядних, оскільки функція слова *кѣто* в них значною мірою нагадує функцію *кѣто* в інших дієприкметникових підрядних реченнях, як напр.: давньор.

кѣто мало чѣто похвativ, выбѣжа изъ своего двора (1 НЛ 66); ст.-ч. *ktož kadu chtě, jde do města* (AlxV 486). Але, з другого боку, легко помітити, що слово кѣто в конструкції типу *jestь кѣто miluje* ще не стало справжнім відносним словом, і тому ця конструкція значною мірою наближається до звичайних простих речень з дієприкметником у ролі підмета. Пор.: *нѣстѣ кѣто милуѣа* (Супр. 57, 9) — *нѣстѣ творѣи добра* (Сін. пс. 52, 2). Зіставлення обох цих конструкцій показує, що первісно різниця між ними полягала лише в тому, яке слово виконувало роль підмета при дієслові-присудку *jestь* (пѣсть): в одній з них (*нѣстѣ творѣи добра*) підметом був сам дієприкметник, у другій — місце підмета займав неозначений займенник кѣто (відповідний суч. *хто-небудь, хтось*), тимчасом як дієприкметник спочатку відігравав при ньому роль означення чи, можливо, прикладки; атрибутивні відношення між цими словами могли бути й зворотними, оскільки слово кѣто саме могло виконувати при ад'єктивних формах функцію означення (як суч. *якийсь* у виразі «прийшов якийсь незнайомий, якийсь поранений» тощо).

Початкове осмислення слова кѣто в розглядуваних конструкціях як неозначеного займенника підтверджується рядом фактів. Окремі слов'янські говори, зокрема закарпатсько-українські, досі зберігають характерне для праслов'янського періоду вживання неозначеного займенника *хто* як підмета при дієслові *бути* з запереченням. Напр.: Люди своє ратовали, а ту не был *хто* (Паньк. 519). Архаїчний вираз *пѣсть кѣто* з неозначеною семантикою займенника вже в давніх пам'ятках слов'янських мов замінювався виразами *пѣсть нікѣто* і *пѣсть нікого*, подібно до того як аналогічний вираз *пѣсть чѣто* замінювався виразами *пѣсть нічѣто* і *пѣсть нічѣсо* (*ничеґо*), причому в заперечних словах *нікѣто*, *нічѣто* зберігається відтінок неозначенозайменникової семантики наявних у їх складі слів кѣто і чѣто. У зв'язку з цим поряд з конструкціями типу *пѣсть* (*ne bě, ne bodeť*) кѣто *miluje* в давньослов'янських пам'ятках зустрічаються синонімічні їм конструкції, в яких на місці слова кѣто вживається слово *нікѣто* (*nikogo*). Пор.: ст.-сл. *егда не бѣ никѣтоже оуча его* (Клоц. I 226); *нѣ съде никого съа бесѣды слыша* (Супр. 240, 29—30). На фоні цих конструкцій стає особливо виразним первісний неозначенозайменниковий характер слова кѣто в звороті типу *пѣсть кѣто miluje*. Про це ж переконливо свідчить і приклад з давньочеської пам'ятки XIV ст., в якому дієприкметниковий зворот при слові *kto* замінено підрядним реченням особоводієслівним з відносним словом *jenž* при збереженні слова *kto* в головному реченні: а *nebude kto, jenž zproští* (ŽaltWittb. 49, 22). Очевидно, остаточне переосмислення слова *kto* в конструкціях типу *пѣсть кѣто miluje* у відношенні і наступне перетворення цих конструкцій у дієслівні відбулось лише після того, як слово *kto* набуло яскраво вираженої відносної функції в інших підрядних конструкціях.

Не менш виразним є генетичний зв'язок інших, більш поширених різновидів дієприкметникових підрядних речень з безсполуч-

никовими дієприкметниковими зворотами. В ряді випадків дієприкметникові підрядні речення з відносним словом чи підрядним сполучником, як і багато підрядних особоводієслівних в історичних пам'ятках слов'янських мов, мають у своєму складі неозначені займенники або прислівники, які вносять у підрядне речення відтінок узагальненості. Напр.: давньор. И от тѣхъ словенъ разидошася по землѣ и прозвашася имени своими, гдѣ сѣдше на котормъ мѣстѣ (ПВЛ Л 11); а друзии разбѣгошася, камо кто видя (ГВЛ I 861); ст.-ч. utiekal, kam kto věda (Pass. 232); kdož kady chťě, jde do mĕsta (AlxV 486). При цьому нерідко функція неозначеного займенника або прислівника настільки зближується з функцією відносного слова, що буває важко встановити між ними будь-яку відмінність. Пор.: давньор. Ини же мѣхъ ядыху, ушь, сосну, кору липову и листъ ильмъ, кто чѣто замысля (1 НЛ 70); ст.-ч. dáváš, komu so gáče (LMag. 66). Найчіткіше сприймається неозначенозайменникова і неозначеноприслівникова функція цих слів у таких дієприкметникових підрядних реченнях, які вводяться не відносними словами, а підрядними сполучниками, зокрема в підрядних умовних. Напр.: аще бо кто не видѣвъ ея ти слышавъше ю бесѣдующю, то начѣняше мѣнѣти мужа ю суша (ЖФП 3₂); Аще кѣде видѣвъше такого отрока, да придышѣше, възвѣстите м(а)т(е)ри его (ЖФП 6 зв.₂). Але і в цих реченнях досить опустити сполучник, щоб неозначений займенник чи прислівник тут же перетворився у відносне слово, а підрядне речення перейшло до відповідного іншого типу. Це штучне перетворення показує, як тісно примикає функція неозначеного займенника чи прислівника в підрядному реченні до функції відносного слова.

Не всі конкретні зразки конструкцій дієприкметникових підрядних речень, які зустрічаються в письмових пам'ятках слов'янських мов, слід розглядати як безпосередні результати перетворення безсполучникових дієприкметникових зворотів. Деякі засоби підрядного зв'язку, які виникали в процесі злиття в єдине складне речення двох первісно більш самостійних простих речень, не знаходили ґрунту для свого розвитку в умовах дієприкметникового звороту, який з самого початку становив частину єдиного речення. Зокрема, в дієприкметниковому звороті не було умов для вживання власне питальних слів, які могли б перетворитися згодом у підрядно-питальні слова. Але після того як питальні слова поряд з власне відносними почали виконувати підрядні функції в підрядних реченнях особоводієслівних, вони почали проникати і в підрядні конструкції з дієприкметниками. Доказом відносно пізнього поширення дієприкметникових підрядних речень з підрядно-питальними словами свідчить той факт, що в старослов'янських і давньоруських пам'ятках частота цих конструкцій становить лише 8% від загальної частоти підрядних дієприкметникових, до того ж вони зустрічаються майже тільки при одному дієслові věděti (згідка (po)znati, čujati) в головному реченні. Напр.: ст.-сл. не вѣста сѧ, чесо просашта

(Зогр., Марк X 38); *въ какъ вѣѣтъ себе вѣѣтъ, не чюѣше* (Клоц. 36, 4—5); давньор. не вѣдаху ся, камо бѣжаче (ПВЛ I 139); не знаеть, у кого купивъ (РП Син. I 37). Лише в старочеських пам'ятках, які відображають пізніший етап розвитку цих конструкцій, частота їх помітно збільшується (у зафіксованих Я. Гебауером прикладах — до 15%).

Стихійний процес формування дієприкметникових підрядних речень, який відбувався в тісному зв'язку і взаємодії з формуванням підрядних особоводієслівних, привів до того, що в слов'янських мовах з'явилися три структурно близькі синонімічні типи синтаксичних конструкцій, вживаних для вираження залежної частини складної думки: безсполучниковий дієприкметниковий зворот, дієприкметникове підрядне речення і підрядне речення особоводієслівне. При цьому між даними трьома типами конструкцій не відбулось ніякого розподілу синтаксичних функцій, так що вибір у вживанні того чи іншого з них весь час визначався лише потребами в чіткості і зручності висловлення думки і, можливо, деякими іншими стилістичними моментами. В таких умовах тип дієприкметникових підрядних речень, який займав проміжне положення між підрядними особоводієслівними і звичайними дієприкметниковими зворотами, зразу ж після свого стихійного утворення не міг не виявитися надлишковим у синтаксичній будові слов'янських мов. Тому він з самого початку набув характеру звичайного формального варіанта загального типу підрядного речення. В свою чергу, єдиний тип підрядного речення, який охоплював і особоводієслівні і дієприкметникові і, в меншій мірі, інфінітивні та супінні конструкції, формально протистоячи типові безсполучникових дієприкметникових конструкцій, поступово почав узагальнювати в себе єдину особоводієслівну конструкцію речення, що вело до поступового витіснення дієприкметникових форм з підрядних речень. У цьому проявилась дія характерної для розвитку структури мови відомої тенденції до узагальнення саме тієї одної з двох чи кількох формальних ознак мовної категорії, яка найвиразніше відрізняє дану категорію від іншої протиставлюваної їй категорії [351, I—II 221—222; 133, 8—12].

Витіснення дієприкметникових підрядних речень особоводієслівними тривало в слов'янських мовах протягом ряду століть. Факультативне вживання цих конструкцій поряд з підрядними особоводієслівними зустрічається в пам'ятках слов'янських мов аж до XIX ст., а окремі пережитки цих конструкцій, переважно у вигляді закам'янілих фразеологізмів, зберігаються й досі: Пор.. рос. *Иже бо (кто) не видѣвъ тоя радости въ той день, то не иметь вѣры ска-зующему о всемъ томъ видѣнии* (Хожд. Дан., Нор. 144); *И они межъ себя, кто свѣдавъ у кого невѣсту, посылають къ отцу тоѣ невѣсты* (Котоших. 123); *Кто кого смога, тот того в рога (разм.)*; укр. *въ нихъ они мають справовати и радити, какъ сами налѣпей розумѣючи* (АЮЗР I 38 1509); *Итакъ козаки и москва, яко могучи, переправо-*

валися (Літ. Сам. 137); Баба, як почувши це, чуть не упала в сінях—давай кричать (Гринч., Из уст н. 249); якомога (лексикалізований прислівник); п. U nas wolno każdemu co chce czynić (XVII ст., Linde, Słownik); umyslił się bronić, jako mogąс (Linde, Słownik, **modz**); ч. nebyl kto bráně (Háj. 64b, 1541); aby jim byl kdo slauže (Břez. 8, 1609); aby tu berni spravil, odkud moha (ŽerKat 1, 152 Bš, 1631—1633) та ін. У східнослов'янських мовах тривале функціонування дієприкметникових форм як звичайних варіантів особоводієслівних форм у підрядних реченнях стало найважливішим із тих факторів які викликали поширення дієприкметникових форм минулого часу на **-(в)ъ, -(в)ъш-** в функції самостійного присудка синтаксично незалежних речень. Пор. укр. Він ніс; Він упав; білор. Ён аслаб; Ён хадзіў; рос. діал. Он ушодши; Он приехавши і под. [344, 153—154]. Що ж до сучасної структури складнопідрядних речень у слов'янських мовах, то ніяких безпосередніх слідів існування в минулому підрядних речень дієприкметникових вона не виявляє.

Ще одним типом давніх синтаксичних конструкцій, які в частині випадків одночасно з формуванням відносних слів і підрядних сполучників могли зазнавати безпосереднього перетворення в підрядні речення, був тип інфінітивних конструкцій, залежних від особового дієслова. В давніх пам'ятках слов'янських мов простежується ще в деяких випадках паралельне вживання безсполучникових інфінітивних конструкцій і підрядних речень з інфінітивами без особоводієслівних форм для вираження приблизно однакових стосунків між частинами складної думки. При цьому один із шляхів перетворення ускладнених конструкцій з інфінітивами в складнопідрядні речення з підрядними інфінітивними (при дієсловах *byti*, *iměti*, *obrětati*, **mogti* і под. в головній частині речення) виявляється особливо своєрідним, оскільки в процесі цього перетворення неозначені займенники і прислівники на **k-** (**č-**) могли зазнавати переосмислення в непрямопитальні. Пор. ст.-сл. **не оупонте са отъ оубиваиштинихъ тѣло и по томъ не можышетмъ лиха чесо сътворити** (Зогр., Лука XII 4); **аще вѣдєть оврѣсти ѿ** (Остр., Матв. XVIII 13) — **не имѣтъ чесо ѣсти** (Остр., Матв. XV 32); **не имамъ чесо положити прѣдъ нимъ** (Остр., Лука XI 6); **не оврѣтъше каждоу кънєсти и** (Остр., Лука V 19); давньор. **Не буди мнѣ възняти руки на брата своего старѣишаго** (ПВЛ Л 90); **И бысть видѣти страшно чюдо** (ПВЛ Л 33); **и не може что створити** (КЛ I 403) — **и не бысть имъ куда переѣхати** (КЛ I 629); **есть ей чимъ ся пострици** (Дух. зап. Клим); **уже намъ нѣкамо ся дѣти** (ПВЛ Л 50); ст.-ч. **mnogo by bylo jiněho mluviti** (DalJ 106); **snad jsi chud, že nejmás dāti** (AlxV 278) — **nejmámť co dāti** (Hrad. 127 b).

Формування інфінітивних підрядних речень на ґрунті інфінітивних зворотів у рамках ускладненого речення відбувалось і при інших різновидах інфінітивних конструкцій шляхом перетворення наявних у їх складі займенникових і прислівникових форм, а та-

кож сурядних сполучників у відносні слова і підрядні сполучники. Пор.: ст.-сл. *очи же ю дръжимѣ вѣста не познати юго* (Супр. 474, 21); *власть иматъ отпоуштати грѣхы* (Зогр., Марк II 10); *озирааше ся видѣти* (Зогр., Марк V 32) — *сѣвѣтъ сѣтвориша архикери и старьци на Иисуса, яко оубити и* (Остр., Матв. XXVII 1), *и додаты знамения и чюдеса, яко прѣлѣстити избѣраныма* (Остр., Матв. XXIV 24); *а кже сѣсти о десьнѣхъ мене и о лѣбѣхъ, нѣсть мѣнѣ дати* (Зогр. Марк X 40); давньор. половци законъ держать отецъ своихъ кровь проливати (ПВЛ Л 16); раздвиже земля уста своя прияти кровь брата твоего (ГВЛ I 747); То чему ты не казаше сыновъ своихъ и роду своего не преступати роты (ПВЛ Л 184): Отверженъ бо ему бѣста отъ бога *очи с(ь)рд(ь)чнѣи*. . оже пещися *ц(ь)рк(ь)вными* вещьми и клирики (СЛ Л 411); Не есть того в законъ, яко ставити еп(и)с(ко)помъ митрополита безъ патриарха (КЛ I 341); Игрю, *цѣлуи кр(ь)сть*, яко имѣти братью въ любовь (КЛ I 318). Сформовані в такий спосіб підрядні речення інфінітивні в південних і західних слов'янських мовах досить рано вийшли з ужитку, зате в східнослов'янських мовах набули значного поширення, особливо при сполучниках типу *щоб, аби*. Початки вживання інфінітивних підрядних при сполучниках з *-бы* відзначаються вже в давньоруській мові. Напр.: *Язъ пакъ уставлиаю на нѣ ловчее за ихъ коромолу, абы мѣ не позрѣти на нихъ кровь* (ГВЛ I 932) З XVI ст., можливо, не без впливу з боку східнослов'янських мов, інфінітивні підрядні речення при сполучниках з *-бу* поширюються і в польській мові.

Певну, хоч і зовсім другорядну, роль у формуванні підрядних речень відіграли також супінні конструкції, які при перетворенні в підрядне речення могли міняти форму супіна в інфінітив. Пор. давньор. *И посла Вячеславъ и Изяславъ Мъстиславичъ послы свои къ Всеволоду с рѣчими рядится* (КЛ I 306) — *и посла и во Володимѣрь с тозѣмъци в челнох воз верхъ рѣкы Лосны, абы кдѣ изнаити таково мѣсто, городъ поставити* (ГВЛ I 876).

Формування перших відносних слів і підрядних сполучників, а значить, і формування підрядних речень могло розпочатися в той період, коли ще й сурядні сполучники перебували на початковій стадії формування і зберігали ще в основному свою первісну вказівнозайменникову чи прислівникову природу і свої функції окремого члена речення. Такі вказівні займенники чи прислівники могли вживатися в складі другої частини первісного складного речення і в тих випадках, коли в першій частині містився вказівний займенник чи прислівник, який виявляв тенденцію до перетворення у відносне слово чи підрядний сполучник. Процес формування сурядних сполучників (особливо пізніших — таких, як *ті, пѣ*) міг відбуватися паралельно з формуванням перших відносних слів і підрядних сполучників, і тому на період виникнення справжніх підрядних речень головні речення могли містити в собі колишні вказівні займенники і прислівники, які тепер уже під впливом їх функцій у справжніх сурядних конструкціях стали осмислюватись і тут, у припідряд-

ному вживанні, як сурядні. Але значна кількість відносних слів (особливо похідних від неозначенозайменникових і прислівникових слів на *к-, ě-*) формувалась у складі таких первісних складних речень, які вже поєднувались первісними сполучниками *і, а* та ін., що на той час могли оформляти смислові стосунки як сурядного, так і підрядного характеру. Після того, як відносні слова чи підрядні сполучники в таких складних реченнях ставали справжніми засобами підрядного зв'язку, сполучники типу *і, а*, які на цей час в інших конструкціях набували вже більш спеціалізованих власне сурядних функцій, нерідко продовжували вживатися в складнопідрядних реченнях, вводячи головні речення, що йшли за підрядними. Такі складнопідрядні речення з сурядними сполучниками між підрядним і наступним головним реченням є цілком звичайними в давніх слов'янських пам'ятках, а в діалектно-розмовних різновидах слов'янських мов вони зустрічаються й досі. Напр.: ст.-сл. *ѣко грады приближи са къ домоу, и слыша пѣнии и лики* (Зогр., Лука XV 25); *егда же снѣ твои приде, и закла емоу тельць* (Зогр., Лука XV 30); давньор. *И яко же стаѣ на Лѣѣ, и реч(е) Изяславъ Вячеславу* (КЛ I 459); *Оже ти самому нѣ лѣѣ, а помочь ми пусти* (КЛ I 408); *Рюрикъ же аче побѣду возма, нѣ ничто же горда учини* (КЛ I 623), укр. *бо коли был у Варшавѣ у кроля, и крол ему мовил* (Льв. літ 1649, 167); *Як поздумував усе, і посилає норця в море* (Чуб. II 18); *Коли цар учув це, і почав питати царівни* (ДАУ мат., Чернів. 18); ст.-ч. *a když on umřě, i sjidechu sě bratřie k němu* (OtcB. 68 b); *ktož sě sám vzhuru výší, a buoh jej pak doluov níží; a ktož sebe ponižuje, a buoh jeho povyšuje* (Vít 38 a); ст.-п. *Kiedy dokonał pokus, i odstąpił od niego Lucyfer* (Rozm. 197); *Kiedyżby jeden anioł... zabił 8 tysięcy mężów bronných, a cóżby uczyniła 12 ciem aniołów?* (Rozm. 642). Збереження сурядних сполучників у складнопідрядних конструкціях цього типу було підтримане наявністю тих самих сполучників також у складі конструкцій з дієприкметниковими зворотами без підрядних сполучників, що було пережитком досполучникових (займенникових і прислівникових) функцій слів типу *і, а* тощо. Разом з тим, можна припустити, що наявність сурядних сполучників у рамках складнопідрядних конструкцій пізнішої формації (з відносними словами на *і-* і особливо на *к-, ě-*), зумовлена походженням цих конструкцій з первісних складних сполучникових речень, у свою чергу, підсилила традицію вживання сурядних сполучників при дієприкметникових зворотах.

Специфіка одного з шляхів перетворення первісних безсполучникових складних речень у складнопідрядні — ущільнення синтаксичного зв'язку між попереднім простим реченням з вказівними словами *ако, якщо, еже/оже* при дієсловах говоріння, мислення та ін. і наступним простим реченням, що відтворювало висловлення чи думку, на які вказувалось у попередньому реченні, — досі зберігає свої сліди в так званому релятивному (інакше, внутрішньосинтаксичному) вживанні часових форм слов'янських мов у додаткових,

підметових і зрідка деяких інших підрядних реченнях, залежних від головних з дієсловами знання — мислення, говоріння — демонстрації, чуттєвого сприймання і психічних процесів, споріднених з мисленням. Спочатку речення, в якому розкривався зміст названого в попередньому реченні процесу мовлення, мислення, знання, будувалось у вигляді прямої мови з усіма її формальними особливостями, в тому числі із збереженням тієї часової форми, яка відображала часове відношення змісту даного речення до моменту часу, коли відбувався процес мовлення чи мислення. Очевидно, в більшості випадків так само оформлялись і речення, в яких відображались явища як об'єкти чуттєвого сприймання, повідомлюваного в попередньому реченні. В ході поступового злиття таких двох простих речень у єдине складнопідрядне вказівні слова типу *еже, jako*, переосмислившись у підрядні сполучники, перейшли з попереднього речення на початок наступного, яке ще довго зберігало всі характерні для прямої мови особові і часові форми. У такий спосіб сформувалась звичайна для ранніх періодів розвитку слов'янських літературних мов рецитативна функція давніх з'ясувальних сполучників, яка полягає у введенні підрядними сполучниками звичайної прямої мови. Напр.: ст.-сл. *вы глаголете, ꙗко «власнимъ еши»* (Зогр., Лука X 36); *И етери въставъше лѣжъ съвѣдѣтельствовахъ на нь, глаголюще ꙗко «мы слышахомъ и глаголющъ ꙗко «азъ разорѣ цр(ь)квъ снѣ ржотворенѣжъ»* (Остр 291 а, Марк XVI 57—58); *И естъ ли писано в законѣ вашемъ ꙗко «азъ рѣхъ бози ксте»* (Остр 37в, Іо. X 34); давньор. *Что глаголеши брате Анастасе, ꙗко «не имамъ чимъ купити братии требованія?»* (ЖФП 20₂); Идяху слово рекуче Олговичи, ꙗко «вы начали есте перво насъ губити» (КЛ I 297); ст.-ч. *poznal sě jest, že «nejsem já Kristus»* (EvZim); *zapřel, že «poznal jsem člověka toho»* (EvOl). Дальшою відоміною складнопідрядних конструкцій цього типу стали складнопідрядні, в яких підрядні речення відрізняються від прямої мови зміщенням особових форм, але зберігають у собі здебільшого часові форми, характерні для прямої мови, тобто відзначаються релятивним (внутрішньосинтаксичним) функціонуванням часових форм підрядного речення. Справжнє (абсолютне) часове значення таких релятивно вживаних часових форм підрядних речень визначається часовими формами головних речень. Пор. ст.-сл. *ослѣпи ѿ и не вѣдѣахъ, камо идѣтъ* (Супр. 3 10—11), и глагоше имъ ꙗко с(ы)нъ члвчскыи прѣданъ бѣдетъ въ рѣцѣ члвччстѣи и оубиенъ быетъ въ третии днь въскрьснетъ (Остр. 134 в, Марк IX 31), дадите ми м'аатъ желѣзнъ, и съкроушъ ко, и видимъ. може ли пакы въ образѣ своемъ быти (Супр. 27, 24—27), давньор. *Глаголааху, ꙗко въ полатахъ ц(ь)рквныхъ ту естъ имѣние ихъ съкръвено* (ЖФП 21 зв.); *И быс(ть) ему вѣсть, ꙗко не дождали половьци соньма его, ѣхалъ воевать и воюють* (КЛ I 566); *Анкадъ же вождь ему бѣ, и обѣща ему, да село его не пожьжено будетъ* (ГВЛ I 832); *Игореви же бѣшетъ не любо, оже ему тако молвять дружина* (КЛ I 637). Таке

релятивне вживання часових форм у підрядних реченнях при відповідних головних, за винятком деяких специфічних умов переважно стилістичного характеру, залишається звичайним для слов'янських мов і досі [328; 329; 380].

Та обставина, що, поряд з контекстними сполуками простих речень, основою для формування складнопідрядних конструкцій стали також певні структурні різновиди простих і ускладнених речень, відразу визначила розподіл підрядних речень за типами, які в цілому відповідають категоріям членів простого речення (підрядні підметові, присудкові, додаткові, означальні і різного характеру обставинні). Цей розподіл не витворювався поступово, а існував уже на час появи перших складнопідрядних конструкцій, бо підрядне речення, як правило, не могло приєднуватись до головного інакше, як тільки займаючи місце якогось простого члена головного речення. Найдавніші письмові пам'ятки, зокрема старослов'янські і давньоруські, фіксують уже всі ті типи підрядних речень, які виділяються і в сучасних слов'янських мовах. Вся відображена писаними пам'ятками майже тисячолітня історія складнопідрядних конструкцій у слов'янських мовах свідчить про сталість типів підрядності в них, зумовлену сталістю синтаксичної структури простого речення, і про підпорядкованість розвитку функцій і складу підрядних сполучників і відносних слів чіткому розподілу підрядних речень між усталеними типами. Найбільш показовим у цьому відношенні є характерний для всіх слов'янських мов постійний процес диференціації засобів підрядного зв'язку, вживаних для оформлення відмінних типів підрядності, і спеціалізації окремих засобів на оформленні лише певних окремих типів підрядних речень чи певних різновидів у рамках одного типу. Особливо характерним є цей процес для літературних різновидів слов'янських мов. У цьому відношенні літературні слов'янські мови помітно відрізняються від діалектно-розмовної практики, в якій нерідко залишаються досі цілком звичайними архаїчні способи вживання підрядних сполучників, давно відкинуті або істотно обмежені літературними нормами.

Розходження між літературними і розмовними мовами в сфері функціонування і історичного розвитку складнопідрядних конструкцій з усією виразністю свідчить про те, що активне прагнення носіїв мови до якомога чіткішого висловлення думки, особливо відчутне в письмовій практиці, являє собою той вирішальний фактор, яким зумовлюється весь процес розвитку і вдосконалення складнопідрядних речень. Це розходження становить одну з найбільш загальних тенденцій розвитку складнопідрядних речень у слов'янських мовах. Один з аспектів цієї тенденції проявляється в тому, що структура складнопідрядних конструкцій давніх пам'яток слов'янських мов, писаних поза істотним впливом з боку іншомовних зразків, у ряді відношень стоїть ближче до структури сучасних складнопідрядних конструкцій розмовних мов, ніж складнопідрядні конст-

рукції сучасних літературних мов. Другий важливий аспект відзначеної тенденції зводиться до того, що в історії літературних мов формальні особливості складнопідрядних речень зазнають інтенсивних змін, здебільшого не характерних для діалектно-розмовних різновидів тих самих загальнонародних мов.

Засоби вираження синтаксичних стосунків

За винятком порядку слів і інтонації, до якої належить і смисловий наголос, основні групи засобів синтаксичного зв'язку в слов'янських мовах (відмінкові форми іменних частин мови, особові форми дієслів, прийменники, сполучники, частки) мають морфологічну та службоволексичну природу і служать для вираження об'єктивно-смислових стосунків між компонентами речення. Значна частина властивих сучасним слов'янським мовам засобів вираження синтаксичних стосунків була успадкована праслов'янською мовою ще з індоевропейської прамови, інші засоби формувались протягом існування праслов'янської і окремих слов'янських мов. Кількість можливих різновидів синтаксичних стосунків у мові завжди набагато більша, ніж кількість наявних засобів оформлення цих стосунків. Тому майже кожний конкретний формальний засіб синтаксичного зв'язку виявляє здатність до виконання в тій самій мові різних синтаксичних функцій, іноді навіть зовсім не споріднених між собою. Протягом історичного розвитку слов'янських мов обсяг і характер синтаксичних функцій, виконуваних різними формальними засобами, зазнавали численних змін.

Синтаксичні функції відмінків

Категорія відмінка як один з найголовніших типів синтаксичних засобів була успадкована праслов'янською мовою з індоевропейської. Відмінкові форми були властиві всім іменним словам праслов'янської мови (іменникам, прикметникам, діеприкметникам, займенникам, числівникам) і служили для вираження конкретних синтаксичних стосунків відповідних слів до інших слів у структурі словосполучення і речення або безпосередньо до предметів дійсності. Конкретні синтаксичні функції відмінкових форм у різних конструкціях виявляють двоякий характер: у тих випадках, коли вони належать словам іменних частин мови, синтаксично не узгодженим з іншими іменними словами, вони виражають характер смислових стосунків даних слів до інших частин речення і до об'єктивної дійсності, тимчасом як у слів синтаксично узгоджених роль відмінкових форм зводиться лише до загальної вказівки на тісний синтаксичний зв'язок даного слова з тим, яке в синтаксичній конструкції є основним носієм відповідної відмінкової форми. У праслов'янській мові здавна розрізнялись сім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний. Кожний з

них мав по одному чи по кілька найбільш загальних синтаксичних значень, з якими він використовувався в різних синтаксичних конструкціях. Переважна більшість давніх основних синтаксичних функцій відмінків збереглася в слов'янських мовах досі. Виняток у цьому відношенні становлять болгарська і македонська мови, які в ході тривалої і складної взаємодії з іншими мовами — головним чином, романськими і тюркськими — втратили, за незначними залишками, в основній масі своїх говорів відмінкові форми.

Називний відмінок

Здавна і досі називний відмінок у слов'янських мовах є насамперед формою простого називання предметів і явищ, синтаксично не підпорядкованого ніяким іншим компонентам висловлення. Тому називний відмінок з часу його виділення у відмінковій системі є формою головного члена односкладних називних речень типу «Весна»; «Теплий травневий ранок»; «Центральний універмаг» і под. Власне називна функція називного відмінка зберігається в чистому вигляді в складі таких речень сучасних слов'янських мов, у яких форма називного відмінка вживається в прикладці — власній назві, пов'язаній з іменником, оформленим непрямим відмінком. Напр.: укр. «Ми передплатуємо газети «Правда» і «Радянська Україна»; «Мій знайомий плавав на атомоході «Ленін», ч v okrese Vyškov; v kraji Brno (Trávní. II, 1194) і т. д. З цією власне називною функцією називного відмінка безпосередньо пов'язана його присудкова функція при підметах — вказівних займенниках, які можуть розглядатися як еквіваленти вказівних жестів. Напр.: «Це дуб»; «Це Іван»; «Це наш новий співробітник»; пор.: «Ось наша вулиця» і под. Називна функція називного відмінка лежить в основі і найбільш звичайної для нього в сучасних слов'янських мовах підметової функції.

Близькою до називної функції є оклична функція називного відмінка, яка в частині індоєвропейських, у тому числі й праслов'янських, іменних основ дістала спеціальне оформлення у вигляді кличного відмінка. В тих основах і словесних формах, яким кличний відмінок був невластивий (наприклад, в іменах з основами на приголосний, в іменах середнього роду всіх основ, у формах множини і двоїни всіх основ), окличну функцію здавна виконує називний відмінок. На пізніших етапах розвитку слов'янських мов називний відмінок почав факультативно вживатися замість кличного і в тих випадках, коли форма кличного відмінка залишалась можливою. Згодом у російській і словенській мовах форма називного відмінка остаточно витіснила форму кличного в усіх випадках вираження оклику чи звертання.

Діалектне вживання називного відмінка замість знахідного в функції прямого додатка при інфінітивах у російській мові розглянуто в розділі про синтаксичні функції інфінітива.

Під формою родового відмінка в праслов'янській мові, як і в деяких інших індоєвропейських мовах, а частково вже і в індоєвропейській прамові, об'єднувалось два найбільш загальних відмінкових значення: генетивне, центральним різновидом якого була вказівка на походження чи приналежність, і аблативне (віддільне). Між обома цими значеннями в деяких їх різновидах простежується виразний семантичний зв'язок, який не дозволяє різко відмежовувати аблативне значення від генетивного. Залежно від того, чи вживалась форма родового відмінка при дієслові чи при імені, в деяких різновидах як генетивного, так і аблативного значень розрізнялись певні смислові відтінки.

Власне генетивна функція вказівки на походження, приналежність і присвійність є звичайною для родового відмінка, починаючи від найдавніших пам'яток слов'янських мов і кінчаючи сучасним етапом їх розвитку. Ця функція є виключно приіменною. Напр.: давньор. Аже буд(у)ть двою мужю дѣти, а одиноѣ матери (РП Тр. I 104); Романъ же съде въ Киевѣ на столѣ дѣда своего и о(т)ца своего (КЛ I 600); рос. Зарева пожаров вставали то там, то здесь по горизонту (Фад.); Пронесется белый колпак повара (Гайд.); укр. А син Угорщини дивився в світлу даль (Мал.); ст.-сл. **доухъ отьца вашьго** (Зогр., Матв. X 20); с.-х. kuća strica Miloša (Maret. 522); словен. Modre so besede moža, ki je veliko skusil (Sloven. sl. 321); ст.-п. żony cudzego rodu (BZ II Esdr 8, 93); Synowie człowiekow (Ps. Fl. 17, 12); ст.-ч. nebude dědičem syn děvky (ChelčPost. 58 a); ч. to je strýca pole (BartD 1, 37); словац. Poznával hlas svojej matky (Ondr.); в.-луж. Wšitcy ludźo praja, zo sy ty wódnjej' żony syn (Sm. 34, 20). У ряді випадків родовий присвійний замінюється присвійними прикметниками, утвореними від відповідних іменників. Для чеської, польської, серболужицьких, не говорячи вже про болгарську і македонську мови, які втратили відмінкові форми, така заміна є особливо характерною.

Близько до вказівки на походження примикає здавна властива родовому відмінкові приіменна функція оформлення назви речовини чи матеріалу, з якого складається названий у зв'язку з цією формою предмет. Пор. давньор. и сапози зеленого хъза, шити золотом (ГВЛ I 814); укр. Були й свити простого уразівського і мильного сукна (Кв.); рос. Синий, жесткого шелка кафтан расшит золотыми мордами и цветами (А. Н. Толст.); ст.-сл. **мошти въ гробѣ мрамора положише** (Савв. 84); с.-х. А на коѣу бојно седло рога јелена, А за седлом мала узда зуба змијина (Ковч. 50, Данич. 60); словен. prvi venec jerena, drugi venec drobnih rož, tretji venec žalbeljna (Sloven. pesmi 3, 39); ст.-ч. prsten nebeského zlata (Kath. 1097); plášť aksamita nový (AlexV. 1341). Вживання родового речовини (матерії) протягом історичного розвитку слов'янських мов зазнало сильного обмеження. В західнослов'янських мовах цей різновид родового від-

мінка вже зовсім витіснений приименниковими (з приименником *z, ze*) і прикметниковими формами; в східнослов'янських і сербохорватській та словенській мовах родовий матерії вживається, як правило, лише при наявності залежного від нього прикметникового означення.

Похідним від вживання родового матерії (речовини) було звичайне для праслов'янської мови приименне застосування його для оформлення назви якості предмета і для загальної характеристики предмета. Напр.: давньор. занеже бѣ мила има и млада, суци осми льть (КЛ I 658); укр. На їх обійсті ведеться лишень худоба рябої масті (Коц.); рос. Здания дымчатого цвета не казались красивыми (Павл.); Это были муж, жена, их мальчик лет семи необыкновенной красоты (Фед.); ст.-сл. ископати ровъ въ земли двѣати лакътъ (Супр., 5, 10); с.-х. al je Rade srca junačkoga (Pjes. 2, 51); словен. žene so dolzih las, pa kratkih misli (Met. 278); ст.-п. ukazał się tępego rozumu (Chwal. 1, 27); п. Była to osoba średniego wzrostu (Sienk.); ст.-ч. člověk středně vysosti (Pass.); словац. Ináče dobrá osoba, mákkého, dobrého srdca, ale tvrdej, ostrej reči (Taj.); в.-луж. Čłowjek kruteho charaktera (L. S. 1878, 1) та ін.

Близько до родового ознаки примикає властивий формі родового відмінка семантичний відтінок загального стосунку чи відношення. Напр.: давньор. И тако отпусти я, нарекъ имъ д(ѣ)нь прѣставления своего (ЖФП 38); и остася по слѣду его знамение въ образѣ змѣя великаго (КЛ I 314); укр. В часі погоди бійся великої води (Етн. зб. XXIV 559); рос. Горе разлуки раздирало их сердца (Фад.); ст.-п. Minęła trzy lata tym rokom płacenia (Piek. 359); ч. dar výmluvnosti (Vondr. II 232); с.-х. Дође дан растанка (Д. Обрад.).

На ґрунті родового походження і приналежності розвинулось в індоєвропейській правові суб'єктне вживання родового відмінка при віддієслівних іменниках, успадковане праслов'янською мовою і збережене всіма сучасними слов'янськими мовами, які розрізняють відмінкові форми. Напр.: давньор. се слышавъ онъ, ужасеса о проповѣданіи пр(ѣ)п(о)д(о)бнааго (ЖБГ 23₂); яко да бы не видиль падения брата своего (КЛ I 651); рос. Я слышу треск кузнечиков, жужжанье пчелы (Гарш.); с.-х. oranje Marka Kraljevića (Maret. 521); словен. Čuj prhanje konj, čuj orožja ženket (Sloven. sl. 320); п. Słuchać rżenie koni i gwar myśliwców (Mick.).

З іншим відтінком синтаксичної функції родового відмінка — з родовим загального стосунку — пов'язане об'єктне вживання родового відмінка при віддієслівних іменниках відповідно до вживання знахідного відмінка прямого додатка (зрідка й інших непрямих відмінків) при дієсловах. Напр.: давньор. но се бѣ ему не любо обрѣзание удовъ и о яденнѣ свиныхъ мясъ (ПВЛ I 72); укр. збирання врожаю, розщеплення атома, збереження миру; рос. Вагоны были готовы к приему раненых (Пан.); ст.-сл. вѣскрешенькъ мрътвыхъ (Супр. 479, 17); с.-х. u pisanju pripovijedaka (Maret. 521); п. Dzień zszedł na kowaniu koni, karmieniu psów, zbieraniu i czyszczeniu broni

(Mick.); ст.-ч. ani bázeň ztraty, ani naděje zisku (ŠtítMus. 39 b); в.-луж. spočatk džěła (Liebsch 96).

Одним з давніх різновидів об'єктного вживання родового відмінка при віддієслівних іменах було оформлення родовим відмінком прямих додатків, залежних від супіна. Напр.: давньор. И о то чина вѣхаша берендици взять полку (КЛ I 326); Иде Гюрги воевать Новгородской волости (КЛ I 339 із заміною форми супіна інфінітивною); ст.-сл. **приде пролитъ крѣе своея** (Клоц. I 233) та ін. Родовий присупінний зберігався в різних слов'янських мовах деякий час і після того, як форма супіна була витіснена інфінітивом. У деяких українських говорах родовий присупінний вживається при інфінітивах і досі. Напр.: Пашли саломи скиртавать (ДАУ мат., Черн. о.); Десь силосних ям копать піду (Пер.-Хм. р., Київ. о.).

Одним з найчастіше вживаних функціональних різновидів родового відмінка, пов'язаних із значенням походження і присвійності, є родовий відмінок з семантикою подільності. На відміну від розглянутих досі функціональних різновидів родового відмінка, родовий подільності може вживатися як при іменах, так і при дієсловах, залежно від чого зазнає дальших видозмін і його функція. Родовий подільності при іменах вживається для оформлення назви цілого, від якого береться названа керуючим ім'ям частина. Ця частина може бути виражена іменником, числівником, прислівником з числовим значенням, займенником, а також прикметником у формі найвищого ступеня. Напр.: давньор. Сего ра(ди) покуша(х)ся написать всякъ съузъ с(ь)р(дъ)ца моего (Сл. Дан. Зат.); и вдамъ ти полъ земли Нѣмъцкой (ГВЛ I 837); оже емлетъ въ треть куны (РП Тр. I 53); у Києве бо бѣше перевозъ тогда с оной стороны Днѣпра (ПВЛ Л 13); И оттуда въ пятькъ вѣрьбѣныя не(дѣ)ля къ братии излазяше (ЖФП 32); Аже за кобылу 7 кунъ, а за волъ гри(вна), а за корову 40 кунъ, а за третѣяку 30 кунъ (РП Тр. I 45); А кто на(с) будетъ живъ, а прибѣгнетъ к тобѣ (КЛ I 467); ст.-сл. **многы тѣмъ мѣжъ и женъ събираахъ сѧ** (Супр. 26, 17); **зѣрни множество** (Супр. 515, 22—23); **ни кѣьномуу мимо идѣхшихъ пѣтьмъ пакости сътвори** (Супр. 558, 14); **коликоу нанѣмникъ изываѣтъ хлѣби** (Зогр., Лука XV 17); **что ти приѣтъка выстѣ** (Супр. 307, 16) і под. За винятком конструкцій типу «кѣто васъ», витіснених у більшості сучасних слов'янських мов прийменниковою конструкцією (укр. «хто з вас»), родовий цілого, від якого береться частина, продовжує широко вживатися в різних слов'янських мовах.

При дієсловах родовий подільності оформляє назву речовини чи групи предметів, які лише в певній своїй частині зазнають дії, вираженої дієсловом. Конструкції з родовим частиною цілого (партитивним) можна розглядати як результат скорочення конструкцій з родовим цілого, від якого береться частина, шляхом опущення назви тієї частини, яка береться від цілого. Напр.: давньор. и вдасть мяса воємъ на путь (ГВЛ I 830); И тамо его осякоша и языка уръзаша (КЛ I 552); ст.-сл. **вѣкоу си вина быѣшааго отъ воды** (Зогр.,

Іо. II 9); **напѣхните водоносы воды** (Зогр., Іо. II 7); **мѣхы вина напихомъ** (Иис. Нав. IX 13). Значення партитивності залишається виразним також при дієсловах дотику, досягнення внаслідок переміщення і под. Напр.: давньор. **Игорь же, дошедъ Дуная, созва дружину** (ПВЛ Л 34); ст.-сл. **къто прикоснѣ сѧ ризѣ мѡихѣ** (Зогр., Марк IV 30). Досить затертим уже є відтінок партитивності в формах родового відмінка, вживаних у давніх пам'ятках при дієсловах чуттєвого сприймання, бажання, жалю, а також при дієсловах типу *дати, взяти, мати* тощо. Очевидно, при цих дієсловах на певному етапі розвитку слов'янських мов форма родового відмінка стала звичайною і в тих випадках, коли значення партитивності було відсутнім. Напр.: давньор. Они же слышавше гласа, возворотишася опятъ на нь (КЛ I 587); вси вои хотяху взяти града приметомъ (ГВЛ I 825); ст.-сл. **свѣтъихѣ словесѣ да слышимѣ** (Супр. 452, 26); **виждѣ правоты мѡихѣ** (Пс. 36, 37); **имѣти живота вѣчѣнаго** (Мар. 10 раз). Поряд з формою родового відмінка в ранніх слов'янських пам'ятках у таких випадках були звичайними і форми знахідного відмінка прямого додатка. На сучасному етапі розвитку слов'янських мов партитивна функція родового відмінка при дієсловах зберігається. Пор.: укр. Батько з сином думав, де б то взяти грошей (Н.-Лев.); рос. Говядинки, что ли прикажете отвесить? (Пис.); п. *Zjadł chleba ze słoniną* (Krasz.). Але при дієсловах чуттєвого сприймання і інших з відсутнім значенням партитивності родовий відмінок все частіше замінюється знахідним. При дієсловах дотику і досягнення родовий безприйменниковий нерідко замінюється конструкціями з прийменниками *до* (do), *к* (ke, ku) та ін. При дієсловах переміщення ці прийменники з родовим відмінком, який вживався тут раніше безприйменниково, стали тепер майже всюди обов'язковими.

Партитивна функція родового відмінка лежить в основі вживання його при деяких прикметниках і прислівниках (*повний, повно*), а також при дієприкметниках (пізніше і дієприслівниках), утворених від відповідних дієслів.

Деякі різновиди придієслівного вживання родового відмінка виникли в праслов'янський період на ґрунті його приіменного функціонування і стали результатом узвичаєного опущення тих залежних від дієслова іменних слів, які первісно керували формою родового відмінка. Так, на ґрунті зворотів типу «в понеділок цього тижня був дощ», «влітку цього року підемо в похід» і под. з родовим приналежності або родовим цілого, від якого береться частина, в результаті опущення або синтаксичного відриву в реченні таких більш точних позначень, як «у понеділок», «влітку», розвинулось загальнослов'янське часове вживання родового відмінка, як у виразах «цього тижня був дощ», «цього року підемо в похід». Напр.: давньор. Того же лѣта потрясѣся земля м(ѣ)с(я)ца августа въ 2 (КЛ I 290); Тое же весны приходиша половци к Переяславлю (СЛ Л 435); ст.-сл. **сѣврашѣ же сѧ мѣсѧца маиа епископи же и цѣсарѣ**.

(Супр. 201, 22—23); ст.-ч. toho léta ciesař jide na Boleslava (DalH 31) і под. З деякими обмеженнями родовий часу зберігається в слов'янських мовах і досі.

Іншим результатом опущення керуючого імені в зворотах з колишнім родовим цілого, від якого береться частина, стало вживання родового відмінка прямого додатка при перехідних дієсловах із запереченням, а також на місці називного відмінка підмета при заперечних дієсловах існування, наявності і деяких інших у ролі присудка. Родовий відмінок при заперечних дієсловах у минулому був родовим цілого при пов'язуваних з дієсловами заперечних займенниках *ничѣто*, *никѣто* і, можливо, деяких інших, подібних до них. Про це свідчить, зокрема, той факт, що в найдавніших слов'янських писаних пам'ятках заперечні займенники *ничѣто*, *никѣто* вживаються при заперечних дієсловах, як правило, в формі називного чи знахідного відмінка, тимчасом як інші імена при заперечних дієсловах, а також імена, залежні від займенників *ничѣто*, *никѣто*, майже завжди виступають у формі родового відмінка. Напр.: давньор. и не оставиша ничтоже княжа, но все раздѣлиша (КЛ I 333—334); ничто же горда учини (КЛ I 623); Они же ничтоже могоша отвѣщати (КЛ I 346); ст.-сл. и о себѣ ничѣтоже не творж (Остр. 221 г, Іо. VIII 28); и без него ничѣто же не бысть (Остр. 2 а, Іо. I 3); *ничѣтоже боак повелѣнаго вамъ творите* (Остр. 259 а—б, Лука III 13); ст.-серб. И нищо веке пѣнеси нашихъ не оста оу комоунъ (Спом. 221); ст.-ч. nic naděje nejměla (Hrad. 43 b); nejmějieše ničs myšlenie (там же); oni nic těch věcí nerozuměli sú (HusPost 37 а). Пізніше, особливо в тих випадках, коли при слові *ничѣто* не було залежного імені в формі родового цілого, слово *ничѣто* в ролі прямого додатка і на місці підмета при заперечних дієсловах буття все послідовніше стало вживатись у формі родового відмінка. Але в серболужицьких мовах називний і знахідний відмінок слів *što*, *pěšto*, *ničo* при заперечних дієсловах і досі вживається частіше, ніж родовий. Напр.: Tam jeje luby číše spi a njewě ničo wo swěci (Sm. 114, 13); Moj rak čí njechamój ničo wzač (Sm. 289); Ničo sym dobreho nječiniła (Sm. 287, 50). Показово, що в верхньолужицькій мові при заперечних дієсловах вживається і знахідний відмінок іменника, якщо від нього залежить родовий цілого, від якого береться частина. Напр.: Skupu wotpalenemu ani walčk syna njeda (Liebsch 112—113). В найдавніших слов'янських пам'ятках відхилення від правила про вживання родового відмінка при запереченні відзначаються зовсім рідко. Чим ближче до сучасності, тим частіше на місці родового відмінка прямого додатка при заперечному дієслові, який зберігає тут свою перевагу й далі, зустрічається знахідний відмінок. У серболужицьких мовах під впливом німецької поряд з родовим суб'єкта при запереченні став звичайним також називний.

Аблативна (віддільна) функція родового відмінка в історії слов'янських мов найтісніше пов'язана з тими різновидами генетивної функції, які зводяться до вказівки на походження (отже, вихід) і

подільність (партитивність). З цією функцією родовий відмінок вживався насамперед при дієсловах із значенням віддалення, відокремлення, позбавлення, звільнення, уникнення, утаєння, сорому, страху тощо. Напр.: давньор. нъ паче радуяся отхожю свѣта сего (ЖФП 39); Ту же Марцель хоругве своее отбѣже (ГВЛ I 725—726); съступис(я) ему старьшиньства и Киева (КЛ I 623—624); Тѣмъ же и мы, братие, отърекъшеися мира, отъвръзѣмъся и сущиихъ въ немъ (ЖФП 14₂); избави ны томителя сего Бенедикта (ГВЛ I 723); И ни понѣ единого словесе постыдѣшася (ЖБГ Гудз. 45); Но боюся, г(о)с(поди)не, похуления твоего на мя (Сл. Дан. Зат.); а того ся каю (ПВМ Л 165); ст.-сл. бѣжимъ кычєнїа (Супр. 340, 6—7); вѣдѣ събождєни быша (Супр. 531, 8); еда чєсо лишєни бытє (Зогр., Лука XXI 35); не потаи мєнє кже ти са сѣлоучи (Супр. 240, 28—29); трєпєштѣ юго крѣпости (Супр. 115, 18); иже бо постыдитѣ са мєнє и моиуѣ словєсѣ (Зогр., Марк VIII 38); ст.-ч. tétó chvály neběhajmy (Štít. uč. 55 b); aby mohl tohoto světa odstúpiti (Túl. 85 b); aby nebyli odlúčeni toho pokrmu (Štít. uč. 120 b); musíš se hřiechuov omyti (Vít 33 b); že odřieče se diábla (ŠtítV. 184); ktož chce škody zbýti (DalC. 8); chovaj se ženy lahodné (Kruml. 4a); ktož se strěže hřiechu (Štít. uč. 62 b); ст.-п. puszczej Synai wyszedwszy (BZ Deut. 3, 4); aby mię obronił krzywdy złościwego (Rej Wizer.). В ході історичного розвитку слов'янських мов придієслівне вживання родового відмінка з аблативним значенням зазнало помітних обмежень. Особливо інтенсивні зміни в уживанні родового аблативного відбулися при дієсловах з конкретним значенням переміщення (віддалення), при яких аблативне значення родового відмінка мало просторовий характер. Майже в усіх таких випадках форма родового безприйменникового була витіснена різними прийменниковими конструкціями з просторовою семантикою. Цей процес був зумовлений значним розширенням граматичних функцій просторових прийменників у історії слов'янських мов. При дієсловах з більш абстрактною семантикою (позбавлення, страху, сорому тощо) колишній родовий аблативний у сучасних слов'янських мовах, як правило, зберігається.

На ґрунті давнього аблативного вживання родового відмінка у праслов'янській мові розвинулось функціонування родового відмінка при вищому ступені порівняння прикметників і прислівників як форми імені, що береться за основу порівняння. Найраніше таке припорівняльне вживання родового відмінка з аблативним значенням могло поширитись при прикметниках і прислівниках, які означали просторові стосунки, типу *дальший, далі, ближчий, ближче, вищий, вище, нижчий, нижче*. При таких формах родовий аблативний оформляв назви предметів, на віддалення від яких вказувалось у прикметниках чи прислівниках. Згодом за аналогією до цих часто вживаних конструкцій родовий аблативний став звичайним і при формах вищого ступеня інших прикметників і прислівників. Напр.: давньор. В то же время Глѣбъ стояше выше города Пересопнищи (КЛ I 395);

и стаха ниже града (ГВЛ I 823); и гна и дале поприща (ГВЛ I 734); То есть было преж(е) дѣдъ нашихъ (КЛ I 364); Брате, кланяю ти ся, ты еси мене старѣи (КЛ I 365); ст.-сл. **ѣко прѣѣи мене бѣ** (Зогр., Io. I 15); **ничтоже боле повелѣнаго вамъ творите** (Мар., Лука III 13); **вѣсѣлого зѣѣрѣ тажи** (Супр. 49, 22—23); ст.-ч. *sukně* (наз. в.) *košile* (род. в.) *bližší nebývá* (DalC. 36); *múdrost jeho bude nižší tebe* (Ol. Job. 15, 8); *lehčejší pardov koni jeho a ručejší vlkův* (Ol. Hab. 1, 8); ст.-п. *zęby jego bielsze mleka* (BZ Gen. 49, 12); *uczynił jeś j małem mniej wszech angiełow* (Ps. Fl. 8, 6). Вживання родового аблативного при вищому ступені порівняння продовжується і в сучасних слов'янських мовах, але протягом історичного розвитку слов'янських мов на місці родового безприйменникового тут ставали все частішими конструкції з прийменниками *от, од, від, за* (ot, od, za), сполучником *ніж* (pež, nežli, niželi) тощо

В результаті поступового перетворення деяких найчастіше вживаних з різними відтінками родового відмінка іменних форм (прислівників і іменників) у прийменники розвинулось вживання родового відмінка з багатьма новими прийменниками і прийменниково вживаними словами інших частин мови (типу ст.-сл. **близъ, мѣсто, кромѣ**; давньор. *близъ, выше, вънизъ, вънутрь, далече, кромѣ, обополы* і т. д.).

Таким чином, в історії слов'янських мов безприйменниковий родовий відмінок при дієсловах був до певної міри витіснений, головним чином, знахідним відмінком (особливо в конструкціях, пов'язаних з партитивним значенням родового, частково при запереченні) і різними прийменниковими конструкціями (особливо в випадках з колишнім родовим аблативним). Але в цілому це не відбилося на частоті вживання родового безприйменникового відмінка, бо в сучасних слов'янських мовах (особливо літературних, не рахуючи, звичайно, болгарської і македонської мов) набагато зросла порівняно з давніми пам'ятками частота приіменного вживання родового безприйменникового відмінка в ряді його різновидів.

Давальний відмінок

Загальна синтаксична функція давального відмінка в праслов'янській мові полягала в оформленні назви об'єкта, якого стосується дія (чи стан) як така, що відбувається на користь чи на шкоду даному об'єктові, спрямовується до нього або просто здійснюється в сфері його сприймання. Семантика стосунку зберігається в формах давального відмінка і тоді, коли вони вступають у синтаксичну залежність від іменних частин мови.

При всій своїй однорідності загальне значення давального відмінка в праслов'янській мові складалося з ряду пов'язаних між собою різновидів значень. Система цих значень і особливості вживання давального відмінка на протязі історичного розвитку слов'янських мов зазнали помітних змін.

Основним і найбільш типовим для давального відмінка в слов'янських мовах здавна є різновид значення, який може бути названий власне давальним. Давальний відмінок з цим значенням оформляв назви об'єктів, залежних від дієслів із значеннями «давати», «платити», «мстити», «нести», «залишати», «доручати», «брати» (для кого), «шукати», «знаходити», «допомагати», «служити», «робити», «показувати», «говорити», «обіцяти», «веліти» і под. Напр.: давньор. Не дайте козаромъ, но мнѣ дайте (ПВЛ Л 20); Платите намъ дань (ПВЛ Л 16); и приведоша ему жену (ПВЛ Л 23); мы хотимъ выверечи псомъ (КЛ I 590); Язъ Киева не собѣ ищю (КЛ I 429); Створи же Рюрикъ Ростиславу велми силну свадьбу (КЛ I 658); И повелѣ Олегъ воемъ своимъ колеса издѣлати (ПВЛ Л 24); Всеволодъ же нача ся молити Мъстиславу (КЛ I 291); А от гривни е мечнику куна, а в десятину 15 кунъ, а князю 3 гривны (РП Ак. I 41); ст.-сл. не отдазь нашего тоу змѣ (Київ. л. IV в 10—11); аште кѣто мнѣ слоужитъ (Зогр., Io. XII 26); не придѣ бо да сжжаж мироу (Зогр., Io. XII 47); и оутоди Иродови (Зогр., Матв. XIV 6); ст.-ч. cěstu ukaž jim (Mast. 228); já tobě chcu řeci (Mast. 295); nepokloníš sě jim (HusE. I, 72); křivdu mi činíš (Hrad. 11a); ст.-п. Nie będzie, ktoby wspomogł tobie (BZ Deut. 28, 31). З цим самим значенням давальний відмінок міг виступати і при іменниках та інших іменних частинах мови, словотворчо чи семантично пов'язаних з відповідними дієсловами (напр. *служба, відповідь, відповідний* і под.). Власне давальна функція давального відмінка збереглася без істотних змін протягом усього історичного розвитку слов'янських мов. По окремих мовах відбулось лише розширення або звуження деяких груп дієслів, які допускають при собі давальний відмінок з цим його центральним значенням.

Найближчим до власне давального різновидом значення давального відмінка в праслов'янській мові був давальний мети руху (напрям). У найдавніших писаних пам'ятках слов'янських мов давальний напряму оформляє здебільшого назви місцевостей та інших просторових понять, що виконують у реченні роль обставини місця, причому частина давніх форм давального відмінка з цим значенням виступають уже як прислівники; рідше, ніж назви з просторовими значеннями, давальним мети руху в пам'ятках оформляються додатки, що є назвами осіб, у напрямі до яких відбувається рух. Як частковий різновид значення мети руху в давальному відмінку можна розглядати різноманітні відтінки значення наближення і дотику. Напр.: давньор. В то же время иде Юрьи Ростову (КЛ I 300); Даниль же воружився, поемъ вое свое, поиде рѣць Сяну (ГВЛ I 802); и поймавъ ъ, переведе ъ Переяславлю (КЛ I 398); Увѣдавъ же Изяславъ, оже послалъ опять Гюрги Суждалю, и пославъ перекры мужи своя, и поя и к собѣ Чернигову (КЛ I 488); и ходи Игорь ротѣ...; а крестеяную русь водиша ротѣ в церкви святаго Ильи (ПВЛ Л 29); устремишася боеви (КЛ I 298); Идѣте съ данью домови (ПВЛ Л 40); и оттолѣ поиде по Днѣпру горѣ (ПВЛ Л 12); Видихъ

яко князя идуша съ сѣнии доловъ (КЛ I 587); И придоша ему половци мнози (КЛ I 515); И С(вя)тославъ поима лутшѣи мужѣ Киянѣ и ѣха с ними брату своему Игореву (КЛ I 322); Лѡа бо преже отрядилъ бѣ королеви (ГВЛ I 830); яко не прикоснется ему смърть (ЖФП 40); и книгамъ прилежа и почитая е часто (ПВЛ Л 102); Имемся своимъ толстинамъ, не даны суть словѣном прѣ паволочиты (ПВЛ Л 25); искахуть бо вои, ѣздяще сѣмо и сѣмо дрѣва и соломы што бы приврещи граду (ГВЛ I 825); ст.-сл. **се цѣсарь градетъ тебѣ кроткѣ** (Мар., Зогр., Матв. XXI 5); **Въкоупѣ противѣныа силы вѣстоу сѡ ашѡ** (Супр., 466, 5—6); **отъ належаштихъ емоу зѣлкѣ** (Супр., 483, 19); ст.-ч. **aj král tvoj jde tobě** (Hus Post. 3b); **aby dvoru královu přěš i jiezden přišel** (Gesta Kl. 52); **poče spáti dřěvu sě kloně** (AlxV 734), **slunce chýlēše se západu** (Troj. 20b); ст.-п. **Przylnęła jest kość moja mięsu mojemu** (Ps. Fl. 101, 6). Протягтом історичного розвитку слов'янських мов неприйменниковий давальний відмінок з просторовим відтінком семантики напряду руху здебільшого остаточно вийшов з ужитку, будучи замінений у цій своїй колишній функції різними прийменниковими конструкціями. Залишки давального напряду відзначаються у верхньолужицькій мові. Пор. **By běžal staremu panej dom** (Sm. 311, 8); **Běžalo je to hoľčo do Khrósćic, do Khrósćic sprawnemu rychartej** (Sm. 112, 19—20) та ін. Так само припинилось майже в усіх слов'янських мовах і неприйменникове вживання давального відмінка з семантикою наближення і дотику, за винятком зворотів з дієсловами переносної семантики типу *підлягати*, *належати*, *настати* і под. У верхньолужицькій мові ця функція давального відмінка теж зберігається. Напр. **Bratřikaj hajkej so přibližowaštai** (Sm. I, 47); **Zajac hač horje doběža** (Bajki 57). Відмирання давньої функції вираження напряду руху, наближення і дотику в давальному неприйменниковому відмінку слов'янських мов є результатом інтенсивного розвитку граматичних функцій прийменників з просторовими значеннями. Адвербіалізовані форми колишнього давального напряду типу укр. діал. *домів*, *долів*, *горі*, рос. *домой*, *долой* зберігаються в різних слов'янських мовах і досі.

З давальним мети руху в праслов'янській мові був тісно пов'язаний давальний із семантичним відтінком призначення — причини. На час появи писаних пам'яток це значення давального відмінка в слов'янських мовах уже втрачалось. Напр.: давньор. **Изяславъ же поя ю собѣ женѣ и учини сватбу** (КЛ I 468); **Пришедшимъ же имъ льсѣ Болдыжъ, и ту бяхуть стали обѣду** (КЛ I 336); **Чему тобѣ наша от(ь)чина? Тобѣ си сторона не надобѣ** (КЛ I 578); **а чему есте не молвили ко мнѣ...?** (КЛ I 495); **но нѣлзѣ бо бяшеть ити, зане бяху бо тогда налегли половци на Русь, и тому стояшеть, бѣся, с ними ся перегагая** (КЛ I 303); ст.-сл. **не смърти осжденъ вѣдн** (Супр. 60, 29); **вѣхомъ поношению сжседомъ нашимъ** (Сін. пс. 78, 4); **донѣдеже положж врагы твоѣа подъ козну ногама твоима** (Зогр., Лука XX 43); ст.-ч. **pojal sobě ženě hpannu** (LMar. 16); **donědž ne-**

položiu nepřátel tvých podnožíů nohám tvým (ŽKlem. 109, 1); jemu sv. Jakub svu huolku znameň dal (Pass. 352); čemu mi jest tato čest? (Hrad. 3a); čemu s' přivedl tohoto mníška? (Růž. 2); ст.-п. Raczcie mi byé wspomozeniu (Nawojka 81). За винятком досі влас- тивих деяким слов'янським мовам прислівників причини *чому* (czemu) й *тому*, які давно вже втратили смисловий зв'язок з грама- тичною категорією давального відмінка, давальний призначення в усіх слов'янських мовах витіснений різними прийменниковими конструкціями (з прийменниками *на, для, за* тощо).

Звичайним для форми давального відмінка в давніх писаних пам'ятках слов'янських мов є значення об'єкта психічної реакції (при дієсловах і виразах із значенням подиву, віри, сподівання, заздрощів, насмішки, глузування, навчання, розуміння і под.). Напр.: давньор. и сему чюду дивуемъся (ПВМ Л 156); Се посла ны царь, радъ есть миру (ПВЛ Л 39); Олговичем вѣры не ими (КЛ І 344); и ту види Петра ядуша, и поругася ему (КЛ І 462); то не мози зазърѣти мнѣ грѣшному (Остр., прип. 29—30); а его же не умѣючи, а тому ся учите (ПВМ Л 159); Не разумѣмъ бо ни гречьскѣ языку, ни латынскѣ (ПВЛ Л 22); ст.-сл. не дивите сѧ сѣмоу (Зогр., Іо. V 28); по чѣто оубо не вѣровасте емоу (Зогр., Марк XI 31); ст.-ч. aby lidé jim sě dívali (Štít. uč. 111a); kak sě jest čemu nadieti (Štít. uč. 7a); ktož všem lidem dobře úfá (Kruml. 159a); kterak tomu uvěříme (HusE. 1, 410); jižto jemu závidiechu (Kat. 4); ст.-п. Bo się dziwili jej krasie (BZ Jud. 10, 14); Aza na wieki gniewaę się będziesz nam? (Ps. Fl. 84, 5); Jobowi nasmiewali się krolowie (BZ Job. 2, 15). Давальний психічного об'єкта продовжує вживатися в слов'янських мовах досі, зазнавши проте в ході їх історичного роз- витку помітних обмежень: при дієсловах типу *сміятися, розуміти* і деяких інших давальний відмінок був більш або менш послідовно витіснений різними прийменниковими конструкціями.

З власне давальним значенням давального відмінка, вживаного при дієсловах типу *робитися* та інших конкретних дієсловах дії, пов'язується здавна вживаний давальний центрального об'єкта (інакше *dativus commodi* і *dativus incommodi*), що оформляє назви об'єктів, у сфері сприймання чи в сфері інтересів яких відбувається певна дія або має місце певний стан чи відношення. У конструкціях з давальним центрального об'єкта суб'єкт повідомлюваної дії або стану залишається, як правило, на задньому плані, в результаті чого об'єкт у формі давального відмінка набуває смислової ролі в реченні, близької до долі виразника реального суб'єкта. Напр.: давньор. Нынѣ же, брате, и моему сынови и твоему Мъстиславу тако ся потѣкло, ажъ вязить у Волговичъ (КЛ І 695); Намъ суть князи муромьскыи и рязанскыи (и)въ сусѣдѣх (КЛ І 595); родися Игорю с(ы)нѣ (КЛ І 600); Нача ему гнити исподняя устна (ГВЛ І 914); Веремѧ ны есть, поѣдѣмъ на Половци; ажъ о(ть)цю моему будетъ путь, а мы дотолѣ съѣздимъ (КЛ І 677); Не ес(ть) льпо боя- рину княжити в Галичи (ГВЛ І 731); ст.-сл. чловеѣкоу единомуу

оговѣзи са нѣка (Зогр., Лука XII 16); клячи са емоу покадити (Зогр., Лука I 9); да намъ не достойтъ тебѣ сѣгрьшати (Київ. л. IV 20); ст.-ч. až jemu srdečko usědāše (Hrad. 91a); hoře mně (Túl. 30b); již jim nebude do spānie (Hrad. 141 b); právě se jim jako žabám stalo (DalJ 55); neb mi ještě e penie padesāti let (Hus E. 3, 254). Протягом історичного періоду давальний центрального об'єкта в слов'янських мовах (зокрема, в східнослов'янських) зазнав деякого обмеження в тих конструкціях, де він був пов'язаний з семантичними відтінками присвійності чи приналежності (родися ему сынъ). У таких конструкціях замість давального безприйменникового поширились прийменникові звороти (наприклад, у нього). В цілому ж давальний центрального об'єкта є звичайним і в сучасних слов'янських мовах.

З давальним центрального об'єкта безпосередньо змикається давальний суб'єкта, в якому значення реального суб'єкта, відчутне вже і в давальному центрального об'єкта, проявляється з усією виразністю. Давальний суб'єкта здавна є характерним для конструкцій із словами типу *хочеться, здається, спитися, сниться, видно, треба, можна* і под. Напр.: давньор. Игоревѣ же бѣшеть не любо, оже ему тако молвять дружина (КЛ I 637); Князем же рускимъ нѣ лзя бѣ ѣхати по них (КЛ I 652); яко же изволися ему о мнѣ, тако да сѣтворить (ЖФП 37 зв.₁); Се бо, мнится намъ, привидѣние бысть въ ц(ь)ркви (ЖФП 22—23); ст.-сл. **изволи са и мнѣ** (Зогр., Лука I 3); **чѣто ти са мьнитъ** (Зогр., Матв. XVII 25); ст.-ч. *vzchotě sě jemu ovosě* (Jid. 78); *toho sě jiej zželi veru* (Kat 68). Давальний суб'єкта продовжує вживатися в слов'янських мовах без істотних змін порівняно з даними давніх пам'яток.

Близько до давального із значенням центрального об'єкта стоїть і здавна вживаний давальний аблативний, або давальний позбавлення (головним чином, при дієсловах типу *брати, красти, відрізати, відходити, відпадати, цуратися* і под.). Напр.: давньор. и языка урѣзаша яко злодѣю еретику, и руку правую отсѣкоша, и очи ему выняша (КЛ I 552—553); И абие вѣсѣмъ весла отъ руку испадоша (ЖБГ, Бугосл. 128); И опада ему все мясо с бороды (ГВЛ I 916); ст.-ч. *utě ucho sv. Václavovi* (DalH. 300); *jima oběma hlavu stěchu* (Pass. 353); *vypade meč z ruky Boleslavovi* (DalJ. 30); *ktož chutně neotme se tomu, tiem sě nesnáze vydře tomu* (ŠtítV. II) і под. Давальний аблативний вживається і в сучасних слов'янських мовах, хоча на східнослов'янській території його вживання дещо звузилося на користь прийменникових конструкцій.

Головним чином, з давальним центрального об'єкта пов'язаний і давальний особових і зворотного займенників, що виконують у реченні роль підсилювальних часток — давальний неповнозначний (інакше, давальний етичний). У давніх пам'ятках слов'янських мов (давньоруської, старочеської) у формі давального неповнозначного найчастіше виступає енклітичний займенник 2-ої особи однини, значно рідше зворотний займенник і ще рідше — займенники 2-ої

особи множини і 1-ої однини. Напр.: давньор. Не лежи, княже: Глѣбъ ти пришелъ на тя (КЛ I 360); Ино бо есть лодия, а иное корабль; ино ти кон, а иное лошакъ; а ин ти есть умен, а ин безумен (Мол. Дан. Зат.); Ту же стаща на ночь опочивать собѣ (ГВЛ I 879); Изведи ми, старьче, с(ы)на моего. да си его вижду и (ЖФП 7 зв. 1); а како вы поидет мои полкъ, тако же и вы поидите (КЛ I 437); ст.-сл. сѣмотри же ми зѣлоудѣство ихъ (Супр. 443, 7—8); ст.-ч. byl tvého otce zpovědníkem a jest ti muž svatých činův (Hrad. 14 b); jsem ti dvorný holomek (Mast. 7); věrný t' jest bůh, nemůže t' sebe zapřieti (HusE. 2, 49); vstal t' jest, není t' ted' (HusE. 2, 133); pane milý, jak se máš? jak mi nevesele vzhledáš (Hrad. 141 b); půjdu sobě k hoře mirry (HusE. 3, 48). З форми давального неповнозначного сі від зворотного займенника себе утворилась частка сі (укр. *сь*), яка стала приєднуватись до питально-неозначених у минулому займенників типу *кѣто*, *чѣто*, *кѣде* і т. д. майже в усіх випадках їх вживання з семантикою неозначеності (*кѣтосі*, укр. *хтось*, ч. *kdosí* та ін.; пор. суч. «хтось собі прийде» і под.). З цією ж часткою — за походженням формою давального відмінка — могли утворюватися зворотні дієслова. Напр.: давньор. Король же, словеса приимъ, сжалиси о бывшемъ (ГВЛ I 719); потом же, видѣвше, стужиси о неприяты град(а) (ГВЛ I 824). Пор. аналогічний вираз з неенклітичною формою давального неповнозначного *собѣ*: Гюрги же, в соромѣ с(ы)на своего сжаливъ собѣ, рече (КЛ I 374). В історії слов'янських мов займенникові форми давального неповнозначного зазнали різноманітних видозмін як у своїх синтаксичних функціях, так і в відносній частоті вживання різних особових і зворотного займенників.

З давальним центральним об'єктом і особливо з давальним суб'єктом безпосередньо пов'язується також давальний приінфінітивний, який здавна вживався в праслов'янській мові для оформлення назви реального суб'єкта дії чи стану, що передаються в формі інфінітива. У минулому давальний приінфінітивний залежав не від інфінітива, а від вживаних спочатку в таких зворотах з інфінітивами дієслів буття, призначення тощо, які згодом стали здебільшого опускатися. Давальний приінфінітивний не слід змішувати з власне давальним при дієсловах типу *веліти*, *дати* (= *дозволити*) і под., які вимагають інфінітива. Приклади давального приінфінітивного: давньор. аже Гюрги проминеть Черниговъ, а тобѣ поити ко мнѣ (КЛ I 377—378); Аже убиеть мужъ мужа, то мстити брату брата, любо отцю, ли сыну, любо братучадо, ли братню сынови (РП Тр. I 1); Отъ сего ли лба смърть было взяти мнѣ? (ПВЛ Л 30); И бысть рать велика, якоже наполнити болота ятвяжская полкомъ (ГВЛ I 831); Любо си ся на мя о(ть)цю гнѣвати, не иду с ворогом своим (СЛ Л 319); ст.-сл. се полѣ сѣтворено бѣ конемъ тешти (Супр. 90, 5—6); не добро кстѣ многомъ богомъ быти (Супр. 100, 26—27); ^глѣжше еѣскрѣшенъю не быти (Зорг., Мар., Лука XX 27); ст.-ч. jáz nevědě, jak samému prŕvod pěti (Vít 35 b); jest slušné dāti almužnu a samomu něco utrпěti

(Štít. uč. 140 a); ст.-п. Aby mu za to šmieré podjáé (Kaz. Gn. 56). В тих випадках, коли інфінітив, що керував давальним відмінком, був лексично неповнозначний, наближаючись за своєю роллю до дієслівної зв'язки, при ньому виступав так званий другий давальний, який узгоджувався в формі відмінка з давальним приінфінітивним першим і мав предикативне значення. Напр.: давньор. промьчеся вѣсть, еже на поточение осужену быти блаженому (ЖФП 33 зв.₁); жадаше бо зѣло еже поточену быти (ЖФП 33 зв.₂); ст.-ч. živu jemu býti neběše (DalC 27). В усіх тих конструкціях, де в слов'янських мовах зберігається вживання інфінітива, виразник реального суб'єкта дії чи стану при інфінітиві продовжує оформлятися давальним відмінком. Але в зв'язку з загальним скороченням вживання самих інфінітивів у слов'янських мовах частота вживання давального приінфінітивного протягом історичного розвитку слов'янських мов помітно зменшилась. Замість другого давального відмінка в сучасних східнослов'янських, польській, чеській і сербохорватській мовах виступає, як правило, орудний предикативний.

Поряд з придієслівними функціями давального відмінка, в результаті їх тривалого розвитку, у нього вже здавна виявилася здатність виступати й при іменних частинах мови, позбавлених безпосереднього функціонального зв'язку з дієсловами. Однією з таких приіменних функцій давального відмінка є його синтаксична залежність від деяких прикметників, семантично в більшій або меншій мірі пов'язаних з різними групами дієслів, які керують давальним відмінком. Як правило, давальний відмінок залежний від прикметників, оформляє назву особи чи предмета, по відношенню до яких проявляється ознака, виражена прикметником. Тому давальний, залежний від прикметників, може бути названий давальним відношення до ознаки. Напр.: давньор. Аже кто многимъ долженъ будеть (РП Тр. I 55); Жена бо злообразна подобна перечесу (Мол. Дан. Зат.); И не угоденъ быс(ть) кияномъ Игорь (КЛ I 322); Свои ми еси сестричичь (КЛ I 327); и положиша тѣло его въ отни ему ц(ь)ркви (КЛ I 518); воротишася въ своя си (КЛ I 312); ст.-сл. милъ ми естъ народъ (Сав. 40, Матв. XV 32); сътвори ны... причастъи смьтѣи вогородици (Київ. л. VII b 15); и чловеѣкъъ являше сѧ съобразъиъ и равнокъствоу оцѹ (Супр. 480, 10—11); кѣто естъ искръни ми (Зогр., Лука X 29); сътворити кже хоужъ въ сконъ ми (Остр. 269 a, Матв. XX 15); въ своѣ си (Зогр., Io. XIX 27); ст.-ч. bud' dobrotivý svému lidu (NRada 909); uží, že j' každému míl a vzácen (Štít. ř. 213 b); nebud' sama sobě tak ukrutna (Hrad. 57 a); ст.-п. Imienie słuszne otcu (BZ Num. 36, 2); Kako dobry bog tym (Ps. Fl. 72, I); podobien pelikanowi (Ps. Fl. 101, 7). Давальним відношення до ознаки був у минулому давальний відмінок при слові protivô, яке спочатку було формою знахідного відмінка жіночого роду від прикметника *protivъ, а згодом стало прийменником, що вимагав давального відмінка. Пізніше в частині слов'янських мов, зокрема в східнослов'янських, давальний відмінок при цьому прийменнику

замінився родовим за аналогією до конструкцій з більшістю інших приїменників. У сучасних слов'янських мовах частина давніх конструкцій з давальним безприїменниковим, залежним від прикметників, зберігається. Але в ряді відповідних випадків більш звичайними або навіть єдино можливими на місці колишнього давального виявляються інші форми — здебільшого з приїменниками *до* (do), *к* (ke, ku), *для*, *щодо* і ін.

Друга синтаксична функція давального приїменного в праслов'янській мові полягала в тому, що він залежав безпосередньо від наявного в реченні іменника, виконуючи при ньому роль означення. Давальний означальний виступав у давніх пам'ятках слов'янських мов як більш рідкий синтаксичний синонім більшості різновидів родового приїменного. Напр.: давньор. Начальници же быша свѣту злomu тому, о нихъ же переже рекохомъ (КЛ I 325); Се буди мати градомъ русьскимъ (ПВЛ Л 20); А коньць вьсьмъ книгамъ (IC 1073, прип.); Таче повелѣ на трапезу братии ити, бѣ бо годъ обѣду (ЖФП 17 зв. 1); и не можаху умѣститис(я) во ворота, зане мость бяше узокъ воротомъ (ГВЛ I 853); Видѣвше же многое мноство полкомъ устремление, не стерпѣша, но предашася (ГВЛ I 825); и видѣ ту люди суущая, како естъ обычаи имъ (ПВЛ Л 12); Дюрги же посла к нему помощь — Андрѣя, брата ему (КЛ I 398); Анкадъ же вождь ему бѣ (ГВЛ I 832); Ты ми братъ есь, а други ми братъ Левъ, а сыновечъ ми Юрьи (ГВЛ I 900); А мы есмы по бозѣ все кр(е)стьяне, одна брат(ь)я собѣ (КЛ I 387); И оттуда же иде в Каменецъ с м(а)-т(е)рью си (ГВЛ I 729); и поиде в домъ си (ГВЛ I 839); а Левъ ѣхав домовъ си (ГВЛ I 839); ст.-сл. *дрoугъ мьгтаремъ и грѣшникомъ* (Зогр., Лука VII 34); *цѣсръ слаге* (Сін. пс. 23, 7); *къ вѣкъ вѣкомъ* (Сін. пс. 83, 5); *дрoугъ ми приде съ пѣти къ мѣнѣ* (Остр. 117 а, Лука XI 6); ст.-ч. *netbali ozdob tělóm svým* (ŠtitV. 119); *pro lepší jistotu té smlúvě* (ArchČ. 1, 192); *až do tisíce člověkóm* (Lit. 1, Mach. 2, 38); *Zamut te se věky věkóm* (ŽWittb. 82, 18); ст.-п. *Bogu rodzica* (поч. XV ст.); *Grzechom kębłanie jest próżnowanie* (Rozpr. XXII, 241, поч. XV ст.); *na wieki wiekom* (Ps Fl. I, 9); *stajnie wszemu dobytku* (BZ II Paral. 32, 28); *cebrowie kościołu bożemu* (BZ IV Reg. 12, 13); *gwałt przyrodzeniu* (Rej Żyw.). В пізніші періоди розвитку слов'янських мов давальний означальний поступово зник, замінившись іншими формами означення або злившись з іншими значеннями давального відмінка. В окремих слов'янських мовах (південнослов'янських: чеській, словацькій, у деяких західних українських говорах) зберігається вживання давального означального віденклітичних особових і зворотного займенників (болг. *майка ми* «моя мати», словац. *otec ти* «його батько», укр. діал. *брат ім* «їх брат»).

Здавна в історичних пам'ятках слов'янських мов фіксується давальний відмінок, що відзначається подвійним синтаксичним зв'язком у реченні — з дієсловом і належною до дієслівної конструкції іменною частиною мови, переважно іменником. Давальний подвійної

залежності являє собою в історичному відношенні одну з проміжних ланок між власне придієслівним вживанням давального відмінка і більш пізнім приіменним його вживанням. Напр.: давньор. и еже въ уши слышасте, проповѣдите въ домѣхъ на успѣхъ и на устроение бѣсѣдующимъ (ЖФП 1—2); И створи ц(ь)рк(ъ)въ сию в память собѣ (КЛ I 581); и иде шюрину своему в руцѣ (КЛ I 292); и вложи б(ог)ъ въ с(ь)рд(ь)це Мьстиславу мысль бл(а)гу (КЛ I 607); не огонь творить ражежение желѣзу, но надымание мѣшное (Сл. Дан. Зат.); ст.-сл. сѣтьникоу же естероу рабѣ вола зылѣ оумирааше (Зогр., Лука VII 2); и не обрати насѣ въ плѣнѣ народомѣ поганьскымъ (Київ. л. IV b 11); ст.-ч. penieze mēnnikóm rozmeta (Pr. Ev. 9 a); učīñ rozumem strážī ustóm svým (ŠtítV. 66); ст.-п. ku pocieszeniu ludziom (Pr. Fil. 1, 75, поч. XVI ст.). На пізніших етапах розвитку слов'янських мов синтаксичне вживання давального відмінка подвійної залежності стало дещо рідшим, ніж у давніх пам'ятках. Пор. укр. Ходім,— сказала та й пішла На Ніл сороченнята прати В дорогу синові (Ш.); Робота неважка, саме припала йому до вподоби (Мирн.) і под.

Зовсім окреме місце серед різних синтаксичних функцій давального відмінка в праслов'янській мові займав так званий давальний самостійний, який вживався для оформлення другорядноприсудкових і обставинних зворотів, що мали своїм центром іменник, займенник чи інше субстантивізоване слово в давальному відмінку і узгоджений з цим словом дієприкметник (зрідка прикметник або навіть іменник). З найдавніших пам'яток різних слов'янських мов давальний самостійний є найбільш поширеним у старослов'янських текстах. Досить звичайним є він і для деяких давньоруських пам'яток. Сліди вживання давального самостійного простежуються також у пам'ятках старочеської мови. В основній масі випадків семантико-синтаксична функція давального самостійного здається найближче спорідненою з функцією давального центрального об'єкта, але в ряді випадків можна простежити безпосередній зв'язок його і з іншими функціональними різновидами давального безприйменникового, зокрема і з власне давальним. Давальний самостійний вийшов з ужитку в перші століття після появи слов'янської писемності в результаті розвитку підрядних речень, які поступово зайняли місце дієприкметникових зворотів у синтаксичній структурі слов'янських мов. Залишки його у вигляді специфічних дієприкметникових конструкцій з суб'єктами, відмінними від основних суб'єктів у реченнях, зберігаються в слов'янських мовах досі. Докладніше про історію давального самостійного йдеться в розділі про ускладнені речення.

Таким чином, на протязі історичного розвитку слов'янських мов помітно зменшилась загальна кількість тих синтаксичних функцій давального безприйменникового відмінка, які були властиві йому в праслов'янській мові. За цей час повністю зникли такі функціональні різновиди давального відмінка, як давальний призначення — причини і давальний самостійний (за винятком деяких

північноросійських говорів); лише незначні залишки збереглися від давального мети руху (напрям), давального означального і давального відношення до ознаки. У великій мірі скоротилися функції давального приінфінітивного, давального подвійної залежності, а також, меншою мірою, давального об'єкта психічної дії, давального центрального об'єкта і давального аблативного. По суті без помітних змін збереглися у слов'янських мовах (крім, звичайно, болгарської і македонської) тільки функції власне давального відмінка і давального суб'єкта. Змінились у різних напрямках функції давального неповнозначного. Скорочення сфери синтаксичного функціонування давального відмінка в історичний період розвитку слов'янських мов відбувалось як результат відпадиння окремих функцій, найбільш віддалених від його основного власне давального значення, не пов'язаного з конкретно-просторовими та іншими стосунками, для вираження яких розвивались або все послідовніше застосовувались інші відмінкові форми, прийменники і підрядні конструкції.

Знахідний відмінок

У праслов'янській мові, як і в інших індоєвропейських, знахідний безприйменниковий відмінок вживався, головним чином, для оформлення субстантивних членів речення, які, порівняно з членами, що оформлялись іншими відмінками, зазнавали найближчого і найповнішого синтаксичного впливу з боку дієслівних членів речення. У найдавніших слов'янських пам'ятках синтаксичне підпорядкування імені, оформленого знахідним відмінком, дієслівній формі зводиться, як правило, до виконання відповідним ім'ям ролі прямого додатка при дієслівній формі, тобто ролі виразника об'єкта, на який безпосередньо скеровується дія, відображена перехідним дієсловом. Зокрема, в пам'ятках давньоруської мови лише 5—6% від загальної кількості вжитих форм знахідного відмінка є не прямими додатками, а обставинами часу або місця.

Синтаксичне значення прямого додатка, оформлюваного знахідним відмінком, було в давніх пам'ятках досить однорідним. Окремі різновиди цього значення можуть бути виділені лише в залежності від характеру самої перехідної дії і відношення до неї об'єкта, що позначається формою знахідного відмінка. З цієї точки зору знахідний прямого додатка поділяється на знахідний зовнішнього об'єкта, який охоплює основну масу випадків синтаксичного вживання знахідного прямого додатка в пам'ятках (близько 90%) і оформляє назви об'єктів, що існують поза тією дією, впливу якої вони на собі зазнають, і знахідний внутрішнього об'єкта, вживаний для оформлення назв об'єктів, які виникають, створюються в результаті дії, вираженої перехідним дієсловом. Напр.: давньор. И приде Олегъ к Киеву, неся злато, и паволоки, и овощи, и вина, и всякое узорочье (ПВЛ Л 25); Роман же созва боляре и сановники (ПВЛ Л 34); Без льпа о немь печаль имѣши (КЛ І 354); даша князю Мьстиславу го-

родъ свои Вольковыескъ, абы с ними миръ держаль (ГВЛ I 933); утла лодиа порты помочит, а злая жена всю жизнь мужа своего погубить (Сл. Дан. Зат., Зар. 31); И побѣди Болеславъ Ярослава (ПВЛ I 130); и греци замкоша Судъ, а градъ затвориша (ПВЛ Л 24); И нача роскопывати городъ (ГВЛ I 850); и повелъ дружинъ своей съчи деревляны (ПВЛ Л 42); И начаста города его жечи и села (КЛ I 371); Дивно видѣхъ Словенскую землю (ПВЛ Л 12); Се, нальзохомъ дань нову (ПВЛ Л 16); разумю я твою хитрость (ГВЛ I 914); и помяну Олегъ конь свой (ПВЛ Л 29); Он же сказа ему все по ряду бывшее и иные рѣчи многи повѣсти с нимъ (ГВЛ I 902); Испроси ны у зяте Новѣгородъ Великий брату своему С(вя)тополку (КЛ I 309); славяху бо Игоревича (ГВЛ I 718); И аще кто умряше, творяху тризну надъ нимъ, и по семь творяху кладу велику, и възложашуть и на кладу, мертвеца сожъжаху (ПВЛ Л 15); И повелъ Олегъ воемъ своимъ колеса издѣлати (ПВЛ Л 24); Се же Олегъ нача города ставити, и устави дани словѣномъ, кривичемъ и мери (ПВЛ Л 20); Ольга же повелъ ископати яму велику и глубоку (ПВЛ Л 41); Потом же Воишелкъ створи миръ с Даниломъ (ГВЛ I 830); ст.-сл. **чѣто хочете ми дати азъ вамъ прѣдамъ** и (Зогр. 64—65, Матв. XXVI 15); **примѣ водъ оумъ рѣцѣ прѣдъ народомъ** (Зогр. 72, Матв. XXVII 24); **раздѣлѣвште ризы его метахъ жрѣбьямъ** (Зогр. 219 зв., Лука XXIII 34); **пилятъ же слышавъ та словеса изведе въ нѣ іса** (Зогр. 283 зв., Іо. XIX 13); **помѣнѣхъ петръ глаголѣ исусовъ** (Зогр., Матв. XXVI 75); **напѣса же і титѣлѣ пилятъ** (Зогр. 284, Іо. XIX 19); **въ себѣ бо земаѣ плодитъ са прѣждѣ трѣвѣхъ по томъ же класѣ по томъ же пшеницѣ въ класѣ** (Зогр. 80, Марк IV 28); ст.-ч. *jemu ten dar šele* (Štit. ř. 48 a); *plášč složiv prostieráše jeho nohám* (EvOl. 5 a); *vzieti chléb synovský a vrci psom* (HusE. 2, 95); *kámen hlavě za podušku kladiechu* (DalC. 37); *vzvěstuji vám radost velikú* (HusE. 2, 24); *učinil si jí hanbu* (HusE. 2, 406); ст.-п. *Tegdis nagle bog uslusal modlituq luda sm[ierne]go i posłał jim na pomoch angela suego* (Kaz. św. I, k. a); *a zatym wzrzly wylka, a on wyeprza sasyo nyesye* (Żyw. Błaz. 2); *A p(re)stocz svōty Lukasz thato slova (on) movy* (Kaz. Gn. I) і под. Окреме місце серед різновидів знахідного прямого додатка здавна займає знахідний тавтологічний, що оформляє прямі додатки, словотворчі основи яких більш чи менш повно повторюють основи керуючих дієслів. У деяких дослідженнях саме до цього різновиду застосовується назва «знахідний внутрішнього об'єкта», хоча в дійсності серед прикладів знахідного тавтологічного зустрічаються і конструкції з знахідним зовнішнього об'єкта. Пор. давньор. Тако жє въ единѣ вечерѣ, дѣлающема има кѣждо свое дѣло, и се въниде икономѣ (ЖФП 19 зв. 2); Кому данъ даєте? (ПВЛ Л 20); Яко инде гл(оголе)ть: Скрытъ рѣка злу игру сыгра гражаномъ, — тако и Днѣстръ злу игру сыгра угромъ (ГВЛ I 761); Приде же и Давыдъ с ним, акы нѣкакъ уловъ уловивъ (ПВЛ Л 173); Спиши списокъ с купной грамотѣ (Бер. гр. 53, XIII—XIV ст.); помостивше мостъ,

взяти от 10 локоть по ногать (РП Тр. 97); ст.-сл. дѣлати дѣла (Зогр., Io. IX 4); **бес'печально и бескр'вно житиє живы** (Супр. 492, 16—17); **вѣахъ пастыри... вѣдаште і стрѣгаште стражъ поштыньж** (Зогр., Лука II 8); ст.-ч. spravedlivý soud sud'te (Br. Z. 89); vyznal s' dobré vyznání (там же); bojuj ten dobrý boj víry (там же); ст.-п. Spali są sen swój (Ps. Fl. 75, 5); **Блажеју, жыуа оферє мние оферцј** (Жyw. Блаж. 1); Byscie kazali kazanie (Pr. Fil. III, 449, XVI в.). Всі розглянуті різновиди знахідного прямого додатка збереглись, за винятком незначних часткових змін, протягом усього історичного періоду розвитку слов'янських мов (крім болгарської і македонської). Як уже відзначено в розділі про родовий відмінок, у ході історичного розвитку слов'янських мов знахідний відмінок прямого додатка набув дальшого поширення за рахунок окремих різновидів родового придієслівного (колишнього партитивного при дієсловах чуттєвого сприймання, при запереченні), на місці родового присупінного та ін. Поряд з цим у частині українських говорів і в літературній українській мові знахідний відмінок прямого додатка в назвах неживих предметів чоловічого роду став замінюватись родовим відмінком (*написати листа, поламати ножа* і под.).

Специфічну групу функціональних різновидів знахідного прямого додатка в праслов'янській мові утворювали випадки вживання знахідного відмінка, який може бути названий знахідним напівпредикативним. Сюди належали насамперед усі конструкції з так званим другим знахідним. Основна функція другого знахідного полягала в оформленні дієприкметника (пізніше, в ранніх пам'ятках, зрідка прикметника чи іншої іменної форми), що був виразником тієї ознаки, яка через посередництво перехідного дієслова приписувалась як смисловий предикат імені, що виконувало роль прямого додатка при цьому самому дієслові і оформлювалося першим знахідним. Значення другого знахідного не обмежувалось напівпредикативністю, а доповнювалось також тими самими смисловими відтінками, які були властиві в кожному окремому випадку першому знахідному і зумовлювались, головним чином, значеннями керуючих дієслів. У найдавніших писаних пам'ятках другий знахідний вживався, як правило, при виразниках зовнішнього об'єкта перехідної дії, найчастіше при дієсловах чуттєвого сприймання. Напр.: давньор. **Аще бо кто не видевъ ея ти слышавъше ю бесѣдующю, то начъняше мнѣти мужа ю суца** (ЖФП 3₂); **И наидоша я козарѣ сѣдящая на горахъ сихъ в лѣсѣхъ** (ПВЛ Л 16); **нарекль бо бѣшетъ Василка о(ть)ца собѣ и господина** (ГВЛ I 862); ст.-сл. **овѣрте отроковицѣ лежаштѣ на одрѣ и вѣстѣ ішѣдъшь** (Зогр., Матв. VII 30); **сѣтворѣ ка ловѣца чловекомъ** (Зогр., Матв. IV 9). Інші приклади див. у розділі про речення, ускладнені дієприкметниковими зворотами. На пізніших етапах розвитку слов'янських мов у зв'язку з поширенням складнопідрядних конструкцій вживання другого знахідного майже зовсім припинилось. У малочисленних діалектних залишках цих конструкцій на місці знахідного відмінка

дієприкметника виступають невідмінювані дієприслівники. Другий знахідний іменників здебільшого був замінений орудним предикативним, рідше — іншими формами, в деяких випадках (наприклад, у серболужицьких мовах) зберігся.

Поряд з другим знахідним у пам'ятках давньоруської мови відомі й такі конструкції, в яких напівпредикативність проявляється не в пов'язаному з додатком дієприкметнику, а в самому прямому додатку, що сполучає в собі, таким чином, семантику прямого додатка і напівпредиката. Вживання такого знахідного напівпредикативно-об'єктного мало місце в двох основних типах конструкцій. В одному з цих типів знахідний відмінок оформляв назви дій або станів, тобто різні віддієслівні іменники, які вимагали до себе означень для вираження суб'єктів відповідних дій чи станів. Такий знахідний напівпредикативний назви дії або стану був можливий лише при дієсловах знання, чуттєвого сприймання і говоріння. Напр.: И егда хотяху страннии отъити, възвѣстиша уноши свои отходъ (ЖФП 3 зв.); и ту присла к нему Володимир, повѣдая ему Игореву убиство (КЛ I 354); Нѣмцѣ же видѣвше устремленье руское крѣпко, и побѣгоша (ГВЛ I 824). У другому типі конструкцій із знахідним напівпредикативно-об'єктним знахідний відмінок оформляв прямий додаток, який на фоні загального змісту речення виступав як носій якоїсь словесно не вираженої дії або стану — здебільшого простої наявності або появи. Як і в конструкціях попереднього типу, знахідний напівпредикативно-об'єктний носія дії або стану виступав також тільки при дієсловах знання, чуттєвого сприймання і говоріння. Напр.: увѣдавъ же Ярополка в Переяслави, вратишася на Посульє воевать (КЛ I 290); И слышавше Ростислава Рюриковича в Терьскомѣ, и возвратишася к ватагамъ своимъ (КЛ I 669); В то же время прибѣгоша из Руси дѣцкы и повѣдаша ему Володимера в Черниговѣ, а Изяслава у Стародубѣ (КЛ I 341—342). Конструкції останнього типу виникли, очевидно, в результаті характерного для східнослов'янської мовної галузі опущення дієприкметника *сы* від допоміжного дієслова *быти*, що мав би стояти в таких реченнях у формі другого знахідного. Цим можна пояснити і відсутність подібних конструкцій в інших слов'янських мовах. Уже через три-чотири століття після появи перших пам'яток давньоруської мови ці конструкції і тут були повністю витіснені підрядними реченнями.

У конструкціях з прямими додатками, залежними від дієслів типу *просити*, *змушувати* (давньор. *нудити*), *хотіти*, здавна були можливі інфінітиви із значенням мети. Напр.: давньор. А прислали мя любовници, хотятъ князя Кондрата княжить во Краковѣ (ГВЛ I 909). При наявності таких власне слов'янських зворотів стало можливим поширення в перекладах з грецької і латинської мов первісно не властивих слов'янським мовам конструкцій знахідного з інфінітивом, у яких інфінітив виконує роль виразника дії чи стану суб'єкта, що виступає в реченні в синтаксичній функції прямого до-

датка. Напр.: ст.-сл. кого ма непыштюжтъ народи быти (Зогр., Лука IX 18); глаголаше длѣжника имѣти близъ, не мошти же са кмоу чимъ искоупити (Супр. 551, 28—29); ст.-ч. mým to dobré býti (EvOl. 197 b); viděv se býti velikého člověka a pěkného (ROIC, 278 b); ст.-п. Wierzysz też syna Jezusa być boga też i człowieka (Pr. fil. III, 324, XVI v.); poznawam czas mój być blizki (Jadw. 144); давньор. и яко же съ свѣта въсѣхъ Стефана игумена в себѣ нарекоша быти (ЖФП 37—38). Пізніше в західнослов'янських мовах конструкції знахідного з інфінітивом, можливо, були підтримані впливом німецької мови. Звідси вони могли поширитись і на деякі західноукраїнські говори. В цілому ж конструкції знахідного з інфінітивом, які набули особливого поширення в писаних пам'ятках різних слов'янських мов XVI—XVIII ст., у сучасних слов'янських мовах вважаються ненормативними.

Очевидно, на ґрунті об'єктної функції знахідного відмінка розвинулось відоме в давньоруських і старослов'янських пам'ятках вживання знахідного відмінка питального займенника *что* в причинному значенні. Пор.: давньор. Чѣто стоите зѣряще? (ЖБГ, Гудз. 43); ст.-сл. *чѣто трюждаете женѣ* (Зогр., Матв. XXVI 10). Таке вживання питального *що* (*что*, *што* та ін.) зустрічається і в сучасних слов'янських мовах, зокрема в розмовних.

З об'єктним вживанням знахідного відмінка досить тісно пов'язане рядом перехідних ступенів обставинне вживання знахідного відмінка на позначення місця. Власне місцева функція знахідного відмінка в давніх пам'ятках слов'янських мов уже не була продуктивною, зберігшись, головним чином, у поодиноких закам'янілих формах типу *конѣць*, *върхъ*, *близъ*, що стали виконувати функції прийменників або прислівників. Але зрідка в пам'ятках зустрічається й зовсім вільне вживання знахідного місця в повнозначних членах речення. Пор.: давньор. а хрестеяную русь водиша ротѣ в церкви святаго Ильи, яже естъ надъ Ручаемъ, конецъ Пасынчѣ бесѣды (ПВЛ Л 39); Посълании же приидоша отъ Святопѣлка ночь и подѣступиша близъ (ЖБГ, Гудз. 42); И яко приближися Игорь к полкомъ своимъ, и переѣхаша поперекъ и ту яша, единѣ перестрѣлъ одале от полку своего (КЛ I 642); С(вя)тославъ же, не любуя на свою братью, поиде, поспѣшая, путь свои (КЛ I 631); ст.-сл. *гради вѣнѣ* (Супр. 317, 5); и самѣ отъѣстжи отъ нихъ *ѣко вѣрже-нѣ каменѣ* (Зогр., Лука XXII 41); *странж сѣвера от града обраште-те тѣла мокго* (Супр. 154, 23); ст.-ч. *peklo konec světa jest stvořeno* (Vít 12 b); *klášter křižovníčí konec mosta kázal špižovati* (Pulk. 148 a); *(múcha) jest kraj potokův* (Pernšt. Isa. 7, 18); *vidieše, co sě prostřed jistby dějieše* (Mast. 291). В сучасних слов'янських мовах вільне вживання знахідного відмінка з просторовим значенням збереглося лише в випадках оформлення ним назв відрізків простору чи відстаней, якими вимірюється чи визначається дальність переміщення. Напр.: Їхав усю дорогу мовчки; рос. Итти нужно целую версту; п. Szedłem dwie mile (Benni, Łoś, 301). Більш звичайним є

просторове значення знахідного відмінка для давніх пам'яток і сучасних мов у тих випадках, коли він синтаксично залежить від префіксованих дієслів переміщення, при яких знахідний відмінок значною мірою зберігає в собі відтінок об'єктного значення. Напр.: давньор. И заутра переидоша рѣку (КЛ I 315); и преиде рѣку Одру, и проиде землю Володиславлю (ГВЛ I 825—826); и тако удумавша, ту перебредоста Днѣпръ (КЛ I 378); и одва домъ своя доѣхавша пѣши (КЛ I 560); укр. Гнат перейшов греблю і подався у вуличку (Коц.); Усе село обходив (Ст.); рос. Сел Балда на кобылу верхом, Да версту проскакал, так что пыль столбом (П.); ст.-ч. veliký ho strach objide (Pass. 275); obchod'te město (Ol., Jos. 6, 3); přepluv moře (Mand. 25 a); ч. přebřísti řeku (Geb. 318); п. ujechałem kawał drogi (Benni, Łoś 301); с.-х. За неколико минута је прешао целу једну миљу (Стев. 383). Колишніми формами знахідного просторового є ряд сучасних прислівників і прийменників типу *далеко*, *близько*, *високо*, *глибоко*, *кінець*, *край*, *верх*, давній прийменник *мѣсто* (město, пізніше *вмѣсто* «замість») та ін.

Як видно з розглянутого матеріалу, знахідний місця вже в доісторичний період зазнав істотного обмеження. Очевидно, він був витіснений місцевим відмінком, який виконував ту саму функцію. Але на ґрунті просторового значення знахідного відмінка, а можливо, й одночасно з цим значенням у нього розвинулось ще одне обставинне значення, тісно споріднене з місцевим, а саме — значення часу. Знахідний часу в цілому є далеко більш звичайним у давніх пам'ятках слов'янських мов, ніж знахідний місця. При цьому виділяються два основні типи конструкцій із знахідним часу. В одному з цих типів виступав знахідний означеної тривалості, вживаний для оформлення назви відрізка часу, який повністю охоплюється дією чи станом, відображуваними в дієслівній формі; у другому типі виступав знахідний неозначеної тривалості, вживаний для оформлення назви відрізка часу, в межах якого відбувається відповідна дія чи стан, не охоплюючи всього відрізка в цілому. Пор. приклади знахідного означеної тривалості: давньор. Феодосии... молитву творяшеть надъ нимъ ношъ и д(ь)нь (ПВЛ I 185—186); Тотъ д(ь)нь весь идоша оли до ночи Кърачеву (КЛ I 336); И держа послы нед(ѣ)лю (КЛ I 375); и тако воевастася лѣто цѣло (ГВЛ I 871); и бишася оль 3 нед(ѣ)лѣ (КЛ I 317); и пребы нѣколико лѣтъ, не видѣ его (ПВЛ I 29); ст.-сл. Бѣ іона въ чрѣкѣ китекѣ три дни три же ношти (Зогр., Матв. XII 40); ст.-ч. mají se v lázni mýti hodinu orlojovou (List Poř. 1443); v tu dobu diábel ve ň vstúpil, tři hodiny jím v orloji lomožil (Pass. 377); Neklan dni své přebyl (Pulk. Z. 88); ст.-п. Пѣлаѣ саѣа нос (BZ, Num. 14, 1). Формами знахідного означеної тривалості були за походженням і прислівники типу *мало*, *дѣлго*, *вѣчьно* і под., які розвинулись в результаті опущення іменника *vāgme (врѣмѣ) при відповідних прикметниках. Приклади знахідного неозначеної тривалості: давньор. Утрии же д(ь)нь вѣставъ Изяславъ, и переиде Случъ (КЛ I 411); И ставшимъ имъ у Мурави-

ци, и бы ночь пополохъ золь (КЛ I 389); И прииде въ село то и вечеръ въниде единъ въ хлѣвину ту (ЖФП 23 зв.); А в Русу ти, кн(я)же, ездити осень, а лѣт(о) не ездити (Дог. гр. Новг. з Яр. Яр.); ст.-сл. і оубижитъ і и трети день вѣстанетъ (Мар., Матв. XVII 23); **пришѣдъшоу кмоу вечеръ** (Супр. 275); ст.-ч. třetí den to dět'átko umřelo (Svěd. Z. 47); letos den sv. Jana činil sem tuto mast (Mast. 347); sjídechu sě den nového měsíce (Ol. 3. Esd. 9, 16); ст.-п. Kmiotowna nię podziękowała panu łowczemu ni pirzwy, ni wtory, ni trzeci, ni czwarty, ni piąty dzień po godziech (Piek. 39, 1401). В результаті лексикалізації атрибутивних сполучень типу дьнь сь, що були оформлені знахідним неозначеної тривалості, уже в праслов'янський період виникли прислівники дьньсь, *nokъsi (давньор. *ночьсь*), lětose і под. Напр.: давньор. Д(ь)ньс(ь) того казнилъ, а насъ завутра (КЛ I 585, 1175); А пришла ми вѣсть ночьсь, оже Мьстиславъ въ Василевъ (КЛ I 547); ст.-сл. **видѣхомъ прѣславьна дьньсь** (Остр. 91 в, Лука V 26); ст.-ч. jak sě i dnes v Litvě děje (AlxH. 7, 1); letos den svatě Mařie přinesl sem tuto mast z zámorie (Mast. 323). Сюди ж за походженням належать і прислівники часу типу давньор. *другое, второе, переже*. Знахідний означеної тривалості, який досить тісно примикає до знахідного прямого об'єкта, зберігається в своїй давній часовій функції і в сучасних слов'янських мовах без істотних змін порівняно з даними давніх писаних пам'яток. Що ж до оформлення неозначеної тривалості, то ця часова функція знахідного відмінка не була особливо продуктивною вже і в давніх пам'ятках, у яких далеко частіше з аналогічним часовим значенням виступали форми родового безприйменникового і різні прийменникові конструкції. На пізніших етапах розвитку слов'янських мов часове вживання знахідного з відтінком неозначеної тривалості зазнало дальшого обмеження і в літературних мовах майже зовсім припинилось. Залишки такого вживання зберігаються більшою мірою в діалектах деяких мов. Пор. укр. діал. Потом царь другой день свой ад'ютанты загнав (Паньк. 452); Сю ніч на тій стороні села хтось запалив сарай (ДАУ мат., Харк. обл.); Але прийшов тоту ніч, кед она его ся не сподівала (Верхр., Гал. л. 180); Прийшли вони вечер додому (ДАУ мат., Черніг. 12); Той год ще школи не було (ДАУ мат., Київ. обл.); Бачите ж, яка сей рік зима (Гринч., Из уст н. 7); Кумкають в них жаби рано й вечір (Мирн.); рос. Нынешний год из Москвы одна только княгиня Лиговская с дочерью (Лерм.); с.-х. Свако јутро рано устају (Стев. 383). Найбільш звичайними залишаються форми знахідного відмінка в часовій функції з відтінком неозначеної тривалості в чеській і словацькій мовах.

Порівняно рідко вживається знахідний відмінок у пам'ятках і в сучасних мовах (як правило, в діалектах) з обставинною семантикою міри чи відношення. Напр.: ст.-сл. **плешти и оутровъсьжеженъ** (Прол. Март.); с.-х. Камен око три аршина висок, један аршин широк и једну пед дебео (Кар., Дан. 411); ст.-ч. propadli sme polovici (peněz) rápnóm smlúvcém, druhú polovici straně pánuov smlúvci

(Lún. list. 1441); svázán pohy i rucě motovúzy (EvOl. 239 b); укр. діал. ліс... частину вигорів, а то вирубали на постройку (ДАУ мат., Київ. о.); льон... вже того крошку виросте, полють льон (ДАУ мат., Вол. 36). Грунтом для розвитку знахідного міри і відношення міг бути як знахідний прямого додатка, так і знахідний місця або часу.

Таким чином, вживання знахідного відмінка протягом історичного розвитку слов'янських мов, не говорячи про болгарську і македонську, зазнало лише деяких часткових змін: знахідний прямого додатка майже зовсім утратив такий різновид з напівпредикативною функцією, як другий знахідний, а знахідний часу в більшості сучасних літературних мов і місцевих діалектів перестав виконувати функцію вираження неозначеної тривалості. З другого боку, в сучасних мовах порівняно з давніми пам'ятками дещо розширилась функція знахідного прямого додатка в результаті заміни знахідним ряду різновидів родового (а в окремих випадках і давального) відмінка. В цілому історичні зміни функцій знахідного безприйменникового відмінка в слов'янських мовах проходять у напрямі дедалі послідовнішої спеціалізації його на оформленні прямого додатка і поступової втрати ним інших функцій, насамперед обставинних.

Орудний відмінок

Численні синтаксичні функції орудного відмінка в праслов'янській мові легко можуть бути згруповані навколо центральної, найбільш звичайної в пам'ятках і сучасних мовах і найбільш виразної його функції — оформлення назви знаряддя чи засобу. Дещо відокремлене становище займає при цьому соціативна функція, яка спочатку, можливо, належала окремій відмінковій формі і лише згодом долучилася до інших значень орудного відмінка.

В найдавніших пам'ятках слов'янських мов зустрічаються вже тільки залишки соціативної функції орудного відмінка. В одній частині відповідних випадків орудний соціативний вживається для оформлення назв осіб і їх об'єднань, які супроводять інших осіб, будучи їм підпорядковані. Напр.: давньор. И тако Ростиславъ поиде полкы своими Смоленську (КЛ I 372); Ста же полкы своими об ону сторону Трубеша (КЛ I 379); а я по другои сторонѣ подлѣ твои стремень ѣждю всими своими полкы (КЛ I 465); Даниль же изрядивъ полкы и кому полкомъ ходити, самъ изииде напередъ (ГВЛ I 831); Приде Батыи Киеву в силѣ тяжкѣхъ многомъ множьствомъ силы своеи (ГВЛ I 784); Того же лѣта пришедъ Боякъ на Зарубѣ торкы и берендѣхъ (ПВЛ I 257); аче ны ся и дѣтьми бити за тя, а ради ся бѣмъ за тя (КЛ I 493); ст.-сл. ~~ноужда кмоу вѣташе ити вои~~ (Супр. 215, 6); и ~~веселѣхъ сѣ вѣсѣмъ домомъ~~ (Супр. 541, 16). Менш виразними є такі приклади, в яких можна припускати наявність соціативного прийменника *с(ъ)*, що злився

у вимові переписувача і на письмі з початковим *с-* слова, вжитого в орудному відмінку: давньор. Володимеръ же бѣ назадъ стоя у города своим полкомъ (ГВЛ I 882); и ту приде к нему брат его Ростиславъ силою мноюю (КЛ I 378); Се думалъ есмь ... поити на стрѣя своего на Гюргя и васъ есмь собою вабилъ (КЛ I 348); Нынѣ же ловци се побѣдилъ Игоря и брата его с(ы)н(о)мъ (КЛ I 646); ст.-сл. **кѣдинъ же нѣкынъ стѣимъ мѣченикомъ василеемъ вывынъ по сѣконъчанинъ кѣ прѣшѣдъ въ ѣлансонъскыя страны** (Супр. 538, 7—9). Пор. з орудним назви речі: давньор. Аже латинескии усхочеть ехати и Смольнеска своимъ товаромъ (Дог. гр. Мст. Дав. з Риг., О.—Б. 47).

У другій частині випадків, властивих переважно давньоруським пам'яткам, орудний соціативний вживався для оформлення назв постійних чи тимчасових ознак особи, про яку йде мова в реченні. У таких випадках оформлюване орудним відмінком ім'я майже завжди супроводиться узгоджуваням означенням. Напр.: давньор. Аще бо будяше братъ лѣгкѣмъ с(ь)рд(ь)цѣмъ и теплѣ на любѣвь б(о)жюю (ЖФП 13 зв.₂); и быти вамъ въ единомъ тѣлѣ и единѣмъ д(у)хѣмъ (ЖФП 38 зв.₁); И поиде радѣстѣмъ сѣрдцѣмъ (ЖБГ, Гудз. 41); Не добра дань, княже! Мы ся доискахомъ оружѣемъ одиною стороною, рекше саблями, а сихъ оружѣе обоюдо остро, рекше мечъ (ПВЛ Л 16); аще и весь миръ совокупить, не вси в одинъ образъ, но кый же своимъ лицѣмъ образомъ (ПВМ Л 156); Явися звѣзда на востоцѣ хвостатая, образомъ страшнымъ (ГВЛ I 863); ст.-сл. **вѣ на сѣнѣхъ миштихъ ихъ чѣкъ нечистомъ дѣхомъ** (Зогр., Марк I, 23); **пионни свѣтломъ лицемъ откѣштаеъ рече** (Супр. 126, 4); **излѣзе мрътѣмъ сѣказанама рѣкама и ногама** (Супр. 317, 6). У старослов'янській мові (Супрасльський рукопис) близькі до цих конструкції з орудним соціативним, як правило, мають значення обставини способу дії, причому ім'я в орудному відмінку може вживатися і без означення. Пор.: **и пакы имъ за оуздѣ концѣ цѣсара рече къ цѣсарю дръзостъ ж** (Супр. 194, 7); **и оужасомъ възвизъ прѣси къзпи къ вѣстѣмъ** (Супр. 468, 14); **иже чистомъ оумомъ и незѣловиемъ сѣрдцѣмъ прихѣдатъ** (Супр. 338, 5); **вѣса любѣвъ таже о возѣ к нему прихѣдаштаа приимааше** (Супр. 557, 14—15).

У переважній більшості слов'янських мов соціативна функція орудного відмінка давно вже відмерла. У пам'ятках західнослов'янських мов вона взагалі не відзначена, а в східнослов'янських пам'ятках зустрічається в поодиноких випадках ще в XIV—XV ст. Пор. укр. язъ самъ есмь готовъ за того тобѣ на помощь всею моею силою (Роз., Гр. 49); пришедъ предъ наше обличье на имя Ходоро Шидловоскыи своею доброю волюю, здоровымъ животомъ (Роз., Гр. 61). Окремі залишки орудного соціативного в сучасних східнослов'янських мовах приєдналися до інших живих функцій орудного відмінка (орудного інструментального від назв осіб, орудного способу дії, орудного матеріалу — змісту тощо). Але в деяких окраїн-

них говорах української мови ще й тепер зрідка зустрічаються приклади орудного соціативного: укр. діал. І тогді вже в неділю збираюця у молодце буяри і вже молодцем і музикою їдуть до дівки (ДАУ мат., Вол. о.). На відміну від інших слов'янських мов, вільне вживання орудного соціативного зберігається в сербо-хорватській мові,— головним чином, у функції обставини способу дії. Напр.: Ми се сви разбегосмо, и он обореном главом оде сам кући (Лаз.); Она га дочека поуздано, благим осмјехом (ґип.).

Центральне для орудного відмінка в давніх пам'ятках слов'янських мов інструментальне значення проявляється в оформленні орудним відмінком назв речей, а також осіб і явищ, які розглядаються як знаряддя або засіб дії, висловлюваної в наявній у даному реченні дієслівній формі. Напр.: давньор. Аще утнеть мечемъ, а не вынемъ его, любо рукоятю, то 12 гривнъ за обиду (РП Ак. I 4); Русину не упирати латинина однемъ послухоомъ (Дог. гр. Мст. Дав. з Риг.); Где хочеть, ту ѳздышетъ и ястрыбомъ ловышетъ (КЛ I 649); И тако побѣди я Х(ристо)вою силою (ЖФП 13₁); хотяше премолвити его словесы многыми (ГВЛ I 791); не имамъ чимъ купити братии требованія (ЖФП 20₂); И тако положи вы и въ притворѣ (у божниці), прикрывы и корьзномъ (КЛ I 591); и Викынтъ же убѣди я се-ребромъ и дарми многими (ГВЛ I 815—816); Андрѣи же князь... погуби смыслъ свои и невоздержаниемъ (КЛ I 574); И се богъ... симъ казньны ны нахоженіемъ поганыхъ (КЛ I 603); ст.-сл. аште оударимъ пожемы (Мар., Лука XXII 49); нѣжъ въ поусто мѣсто кораблемъ єдини (Мар., Марк VI 32); нѣсть господъ нынагаголаа мьнож (Супр. 195, 8—9); нсаерьскимъ языкомъ отвѣшта (Супр. 49, 1—2); чимъ купимъ хлѣбы (Зогр., Io. VI 5); ст.-ч. řezáchu sě požmi a kopíčkami (HusE. 2, 290); jako by lučil kamenem (Koř. Luk. XXII 41); udeř naň mečem (HusE 1, 179); ktož jazykem dobrého nemluví (HusE. 1, 232); ne zlatem ani stříbrem, ale svú krví vykúpil nás (Štít. uč. 101 b); velikými penězmi dobyl kněžství (HusE. 1, 418); ст.-п. Kgdysz kto zelazem urazi kogo (BZ 129, 3); On to był duchem świętym przewiedział (Kaz. Gn. 24, 3). За винятком орудного знаряддя від назв осіб і живих істот, орудний інструментальний у ході історичного розвитку більшості слов'янських мов не зазнав істотних змін порівняно з станом, відображенням у найдавніших пам'ятках. Щодо орудного знаряддя від назв осіб і живих істот, то він, за винятком орудного засобу переміщення і передавання, в усіх слов'янських мовах замінився іншими зворотами — переважно з прийменниками і прийменниковими виразами. В українській мові таке вживання орудного інструментального було звичайним ще в XVII ст. Напр.: а Хома слущьними свѣдками помененними доказал Хведору Бутку, що краль сѣно в Хведора Демьченка (Кн. м. Полт. II 93, 1671); доводилъ того своего шкодованя челядникомъ Петра Максимовича, меновите Матвѣемъ (Сул. арх. 26, 1688); Отшуковалем я з паськи рибу свою Кириковим Резниковим ко-немъ (Кн. м. Полт. I 131, 1668); пор. у записі XIX ст.: чоловік

орав шістьома волами, плугом, погоничом (К. та опов. з Под. 2). Але в частині слов'янських мов — словенській, обох серболужицьких і кашубському наріччі польської мови, не говорячи вже про болгарську і македонську мови, безприйменниковий орудний інструментальний, як і всі інші пов'язані з ним різновиди орудного безприйменникового, замінилися конструкціями з прийменником *s*, що вимагає орудного відмінка.

У тісному генетичному зв'язку з орудним інструментальним перебуває орудний суб'єкта в пасивних зворотах. Пор.: давньор. болящую, вельми огньмъ жегому (ЖФП 40—41); Вижу вся челоуѣки, яко солнцем, грѣмыхъ милостию твоею (Мол. Дан. Зат., Зар. 54); побѣже, гонимъ б(о)жымъ гнѣвомъ (СЛ Л 384); И ятъ быс(ть) величавый Филя паробкомъ Добрыниномъ (ГВЛ I 737); Семеонъ иде на храваты и побѣженъ бысть храваты (ПВЛ Л 33); Послании же сли Игоремъ придоша к Игореву (ПВЛ Л 39); ст.-сл. трѣсть вѣтромъ движема (Зогр., Лука VII 24); вѣгаахъ акы огнемъ пакы гонимы (Супр. 39, 21); да съѣдѣтъ сѧ реченое пророкомъ ісанемъ (Зогр. 9, Матв. VIII 17); придѣ къ нѣмоу носаште ослабленъ жилами носимъ чѣтырьми (Мар. 120, Марк II 3); да прославить сѧ нмѧ тѣмъ мнозъ оубогимъ рабомъ тѣмъ (Супр. 103, 21); ст.-ч. o němž Danielelem prorokem jest pisáno (AlxB. 2 a); zákon potvrzen jest papežem (Štít. uč. 74 a); kdyby někdo byl přemožen svědky křivými (Štít. uč. 806); ст.-п. any sobye smyeszana bōdō pokolenya, ale tak ostanō, iakos sō bogem rozlōczona (BZ 130, 14); a nye ucziniche li tego, czosz jest ustawyono mno (BZ 94, 4); a nawroczon bōdze sōdem do myasta (BZ 129, 24). Поряд з орудним суб'єкта в давніх пам'ятках досить часто в цій функції зустрічається конструкція з прийменником *отъ* (ot) і родовим відмінком суб'єкта дії. В ході дальшого розвитку східнослов'янські мови поступово позбавились цих конструкцій і орудний безприйменниковий, за незначними винятками діалектного характеру, остаточно закріпився в них як єдиний носій суб'єктної функції в пасивних зворотах. На протилежність східнослов'янським мовам, південнослов'янські мови поступово втратили суб'єктну функцію орудного відмінка, властиву їм у минулому так само, як і іншим слов'янським мовам, і тепер у них основним засобом вираження суб'єктної функції є конструкції з прийменником *от*. Різними прийменниковими конструкціями витіснено колишній орудний суб'єкта у серболужицьких і, значною мірою, в польській мовах. У чеській мові прийменникові конструкції вживаються лише зрідка при переважному вживанні орудного суб'єкта. В словацькій мові орудний суб'єкта виступає майже з такою ж послідовністю, як і в східнослов'янських мовах.

Близько до орудного інструментального за своїм значенням приймає також орудний знаряддя чи засобу неперехідної дії, який вживається здебільшого для надання оформлюванам за його допомогою іменам поруч із значенням засобу, використовуваного для здійснення неперехідної дії, семантичного відтінку об'єкта перехід-

ної дії. Напр.: давньор. И сънемъшемся объма полкома на скупь, суну копьемъ Святославъ на деревляны (ПВЛ Л 42); и единъ от злодѣи тѣхъ съвязаныхъ, покывавъ главою на село то, гла(гол)аше (ЖФП 32 зв.₁); Брате, тобѣ было не лѣпо измясти нами (КЛ I 654); Поищемъ собѣ князя, иже бы володѣль нами (ПВЛ Л 18); а черныи клобукъ нами лестить (КЛ I 549); съблазни мною дѣволь (Новг. служ. мін., прип., верес. л. 124); ст.-сл. **якоже листомъ въстѣмъ кстѣстствомъ двизаше** (Супр. 472, 17—18); **потрасъ имъ ржкож** (Супр. 35, 12—13); и **ржкама плештА ликоуѣа** (Супр. 332, 23); ст.-ч. zdvihna mne hodil s' mпои (Br. žalm 102, 11); vlny metáchu korábem (Výb. 2, 56); diábel tepe člověkem (HusE. 1, 125); kostečníci... bohem a svatými spílejí (Hrad. 115); nemohu toho vymyslit, by t' hříech nebyl bohem lúdití a svatými (ŠtítV 77); ст.-п. Wściagni ręką swą nad wody (BZ Ex. 7, 19); Władali są przebywaczmi (BZ Num. 21, 32). В усіх сучасних слов'янських мовах, які зберігають безприйменникове вживання орудного відмінка, вживання орудного знаряддя і засобу неперехідної дії продовжується без істотних змін. У серболужицьких і словенській мовах з цією ж функцією вживається конструкція з прийменником s (z), який керує орудним відмінком. Багато з цих конструкцій здавна і досі мають паралелі у вигляді конструкцій із знахідним відмінком при тих самих дієсловах, уживаних з перехідною семантикою.

Виразний зв'язок з орудним інструментальним і особливо орудним знаряддя чи засобу неперехідної дії виявляє в частині своїх конструкцій орудний обмеження або відношення. Функція цього семантичного різновиду орудного відмінка в давніх пам'ятках полягає в оформленні назв частин тіла, рідше інших предметів, на яких обмежується дія чи стан, що є змістом керуючого дієслова, або таких назв, які служать уточненнями при наявних у реченні виразниках ознаки, здебільшого прикметниках, показуючи, до якої саме частини чи сторони означуваного предмета (особи) стосується дана ознака. Напр.: давньор. Сразившима же ся челома, и тако поломиша полкъ Шварновъ (ГВЛ I 866); И въступи ногою на лобъ (ПВЛ Л 30); аще и тѣлѣмъ отхожю от васъ, нѣ д(у)хѣмъ присно буду съ вами (ЖФП 38 зв.₂); Обратитесь ко мнѣ всимъ с(ь)рд(ь)цѣмъ вашимъ (ПВЛ I 157); Да лучше есть на своей землѣ костью лечи (ГВЛ I 716); Они же словомъ суще по нихъ, а дѣломъ суще далече (КЛ I 599); Си слышавъ бл(а)женны Феодосии, възрадовася д(у)хомъ (ЖФП 8₁₋₂); Данило бо бѣ очима напрасно боля (ГВЛ I 824); Азъ, братие, и зълوبيемъ и въздрастѣмъ еще младенъствую (ЖБГ Гудз. 45); Быша бо обри тѣломъ велици и умомъ горди (ПВЛ Л 14); Володимеръ же бяше тогда хромъ ногою (ГВЛ I 888); бѣ бо С(вя)то-славъ старѣи лѣты (КЛ I 623—624); Поставиша еп(иско)па Чернигову именемъ Онофрѣя (КЛ I 313); И послаша деревляне лучьшие мужи, числомъ 20, въ лодѣи к Ользѣ (ПВЛ Л 40); ст.-сл. **оумрѣ палтиж** (Супр. 155, 18); **обязанъ ногами и ржкама** (Зогр., Іо. XI 44); **чловѣкъ богатъ... именемъ носифъ** (Зогр., Матв. XXVII 57);

высокъ саномъ (Супр. 63, 8—9); ничимъже мнѣши еси (Сав., Матв. II 6); колицѣмъ дѣлѣхъ еси господину моему (Зорг., Лука XVI 5); ст.-ч. Josef byl tělem v Egyptě, ale myslí v zemi svatě (Štít. uč. 76); tam všechna srdcem bieše (Hrad. 30 b); jsem rodem z Egypta (Pass. 324); mnoho jest kněží jmenem, ale málo jich vskutku (HusE. 1, 182); po němžto jsem srdcem vadla (Kat. 62); Kto odpočívá tělem, odpočívaj i duchem (HusE. 1, 121); vdova mláda letmi (Štít. uč. 50 a); ст.-п. Zapłakachą wszem sircem (Kaz. Św.); niewinowaty rękama (Ps. Fl. 23, 4); większym liczbą cię uczyni (BZ, Deut. 30, 5); Nieprzyjaciele moje dał jeś mnie tyłem (Ps. Fl. 17, 44). Форми орудного обмеження і відношення від деяких праслов'янських прикметників із значенням розміру чи обсягу вже в дописьмовий період перетворилися в прислівники. Такими прислівниками були *больми* (*больма*), *большими*, *вельми*, *маломъ*, *многомъ*, *кольми*, *тольми* та ін.; відтінок обмеження зберігається також у деяких прислівників на *-скы*, що були застиглими формами орудного множини від прикметників на *-скъ*. Орудний обмеження і відношення, особливо при дієсловах, продовжує вживатися і в сучасних слов'янських мовах, які зберегли орудний неприйменниковий. Помітного скорочення шляхом заміни іншими конструкціями, здебільшого прийменниковими, зазнало вживання орудного обмеження при іменах, особливо в ролі виразника точної міри, і при дієприкметниках. Зберігаються в сучасних мовах і деякі прислівники, похідні від форм орудного обмеження чи відношення (укр. *цілком*, *повністю*, *вельми*, рос. *целиком*, *полностью*, *весьма*, п. *całkiem*, *małem* та ін.). До орудного обмеження чи відношення зводиться і порівняльний сполучник *чем* (*чым*, *чим*) у східнослов'янських мовах.

Тісно зв'язаний за своїми функціями з попередніми різновидами орудного в давніх пам'ятках був орудний речовини (матеріалу) або змісту, вживаний у конструкціях двох семантичних різновидів: для оформлення назв предметів, що приєднуються або вводяться до складу інших видозмінюваних у зв'язку з цим предметів або осіб, і для оформлення назв речовин і явищ, виявлення яких є метою або результатом повідомлюваної в реченні неперехідної дії чи стану. Перший з указаних різновидів значення орудного речовини (матеріалу) був звичайним при перехідних дієсловах типу *кувати*, *шити*, *прикрашати*, *обливати*, *сіяти*, *мазати*, *одягати*, *крити*, *озброювати*, *зміцнювати*, *годувати*, *поїти*, *дарувати*, *наділяти*, *наповняти*, *женити*, *платити*, *виготовляти* і под. Напр.: давньор. Тако ж и у Бѣлску поустрои ц(б)рквъ иконами и книгами... и икону пр(ѣ)с(вя)тыя б(огороди)ца окова сребром и каменiem дорогомъ, и завѣсы золотомъ шиты (ГВЛ I 925); и облѣются водою студеною, и тако ожиуть (ПВЛ Л 12); и покрывша поле лѣтское множествомъ вои (ЖБГ, Бугосл. 132); дѣти, яже въспитахъ д(у)ховнымъ твоимъ брашнемъ (ЖФП 2 зв.₁); яко водою студеною напоит в день зноинны (Мол. Дан. Зат., Зар. 63); отпусти слы, одаривъ скорою, и челядью, и воскомъ (ПВЛ Л 39); а братьи не надѣли ни-

чимъ же (КЛ I 310); что ся останеть кунъ, тѣм же ся подѣлять (РП Тр. I 55); И об(ог)атишас(я) дружина его оружьемъ и кони (КЛ I 525); И ту ловы дѣявша, и обловишася множествомъ звѣрѣи (КЛ I 668); Того же лѣта С(вя)тославъ ожени внука своего Д(а)в(и)да Ол(ь)говича Игоревною (КЛ I 482); ст.-сл. **испѣвъиша сѧ стрѣхомъ** (Зогр., Лука V 26); **тацѣми сѣдѣчними оукрашена сѣхѣта** (Супр. 48, 6); **и жении сѧ подѣвѣгож прѣлюбы творитѣ** (Зогр., Матв. XIX 9); **одѣждаж водоуж и доухомъ истыканж** (Супр. 348, 8); ст.-ч. **knihy zlatem okované** (HusE. 1, 369); **tukem a tučností naplně** (ŽWittb. 62, 6); **kněžství jest pln svět** (HusE. 2, 323); **každá věc, něčím zaneprázdněna, nemůže jiné přijeti** (Hug. 277); **rozum nasycen bude poznáním** (HusE. 3, 125); **nebudeš mazati se olejem** (HusE. 1, 56); **radostí se skály opášív** (ŽWittb. 64, 13); **lidé ozdobují jej oponami** (ŠtítV. 260); ст.-п. **Przepasał jeś mie mocą ku bojowi** (Ps. Fl. 17, 43); **Pomazał cię Bog olejem wiesiela** (Ps. Fl. 44, 9); **Tukiem żyta nasycia się** (Ps. Fl. 147, 3); **chowajcie ji chlebem zamętka a wodą truchłości** (BZ III Reg. 22, 27). Другий з різновидів орудного речовини — власне орудний змісту — зустрічається в давніх пам'ятках значно рідше, ніж перший, і вживається при неперехідних дієсловах типу *текти, купити, горіти, віяти, пахнути, хвалитись, клястись* і под. Напр.: давньор. **Изяславъ... ишелъ бѣ кровию** (КЛ I 439); **и слъзами разливаяся** (ЖБГ, Гудз. 40); **С(вя)тославъ располься гнѣвомъ и раждь(гъ)ся яростью** (КЛ I 614); **И тако тѣмъ величаяся ходяше** (ЖФП 37₁); **кляшася оружьемъ своим, и Перуном, богомъ своим, и Волосомъ, скотьемъ богомъ** (ПВЛ Л 25); **Нашъ царь богатыи тебе не множествомъ злата, но множествомъ воя** (Сл. Дан. Зат., Зар. 17); ст.-сл. **огнемъ дышеши** (Ном. Mih.); **доушетѣ гнѣвомъ** (Супр. 45, 26); **клати сѧ небомъ** (Зогр., Матв. V 34); ст.-ч. **řeč, ješto bude hněvem smrděti** (ŠtítV. 197); **ten (voz) veš hoříeše zlatem** (AlxH I a); **ne tak se lesknú náboženstvím** (ŠtítV. 72); **kněz má vzněti slovem božím** (HusE. 2, 168). У переважній більшості конструкцій обидва різновиди безприйменникового орудного речовини і змісту зберігаються в відповідних слов'янських мовах досі. Нові, переважно прийменникові конструкції з'явилися на місці орудного безприйменникового при дієсловах і віддієслівних формах із значенням одягання і виготовлення.

До орудного змісту найтісніше примикає орудний об'єкта психічної реакції, вживаний у пам'ятках при дієсловах типу *турбуватися, пишатися, тишитися*, а також при ад'єктивних формах типу *печальнъ, довольнъ* тощо. За частотою вживання цей різновид орудного відмінка займає в давніх пам'ятках зовсім незначне місце, як і орудний порівняння. Приклади: давньор. **Иди потърпи мало, моля б(ог)а, нехъли тѣ попечеться нами** (ЖФП 25₂); **Но егда веселишися многими брашны, а мене помяни сух хлѣбъ ядуща** (Сл. Дан. Зат., О.—Б. 101); **Петръ же тѣмъ печаленъ быше велми, оже ему быше опять въ городъ поѣхати** (КЛ I 463); **но своими дѣлы довьльномъ быти** (ЖФП 26₁); ст.-сл. **аште сѧ не печеть богъ мноуж** (Супр. 292,

14—15); **Радѹжшѣї сѧ зълѡмъ моїмъ** (Сін. пс. 44а 13); ст.-ч. smrt nebojí se bohatého ani se stydí chudým (Štít. uč. 150 a); môže se radovati odpuštěním hříchův (Štít. uč. 129 a); král se tím nic nerozpačí (AlxV. 2034). Цей різновид значення орудного відмінка протягом історичного розвитку слов'янських мов, які зберігають безприйменникове вживання орудного, зазнав лише незначних часткових змін.

Генетично в найбільшій мірі з орудним інструментальним, а семантично й з орудним змісту та орудним об'єкта психічної реакції пов'язується широко вживаний у давніх слов'янських пам'ятках орудний причини і підстави. Напр.: давньор. И оттолѣ цвѣтяше и мѣножашеся мѣсто то правѣдника м(о)л(и)твою (ЖФП II зв. 2); ходи Всеволодъ въ Русь Переяславлю повелѣниемъ Ярополцѣмъ (I НЛ 6); Олександръ же свѣтомъ Лестьковымъ прия Володимерь (ГВЛ I 721); Галичане же всю недѣлю бишася по Иванъ с Володимиром и нужею отворишася (КЛ I 317); Потом же б(о)жьєю м(и)л(о)стью приде в землю свою (ГВЛ I 835); уби Воишелка завистью (ГВЛ I 868); а у Выри не могу голодомъ мерети (КЛ I 517); се бо творите невѣдиньемъ (КЛ I 351); свѣтлостью же нѣ како зрѣти (КЛ I 581); Се съ симъ ны ся полкомъ нѣлзѣ бити сею рѣкою (КЛ I 362); Тобою есмь, господине, княжилъ (ГВЛ I 906); У Киева бо бяше перевозъ тогда с оной стороны Днѣпра, тѣмъ глаголаху: на перевозъ на Киевъ (ПВЛ Л 13); ст.-сл. азъ гладомъ гыбамъ (Зогр., Лука XV 17); не можахъ бесѣдовати къ немуъ народомъ (Зогр., Лука VIII 19); **Оучинениемъ твоимъ прѣбываеъ день** (Сін. пс. 118, 91); **не быша достонни сѡмъж зълѡбѡж ни съ своими оученики къ радѹ стати** (Супр. 333, 14—16); и вѣдета ова къ пакъ къдннъ тѣмъ же оуже нѣсте дѣла нъ пакъ къдина (Остр. 74 б, Матв. XIX 5—6); ст.-ч. strachem vešken se třesieše (Pass. 341); hořem sam nečuju sebe (Mast. 280); hladem sotně pohy vleku (AlxV 1415); utekli sú pryč hanbú (Chelč.); ст.-п. Tam są drżeli strachem (Ps. Fl. 13, 9); Umarł jest tam Mojżesz... przykazaniem bożym (BZ Deut. 34, 5); Ludzie Mikołajewi pasą łaki... Mikołajewą kaźnią (Piek. 46, 1401); Nieprzyjaciele zginęli są mieczem do końca (Ps Fl 9, 6). В наступні періоди історичного розвитку слов'янських мов синтаксичне вживання орудного причини різко обмежується і на сучасному етапі простежується, як правило, вже лише в вигляді рідких архаїзмів. Виняток у цьому відношенні становить чеська мова, яка ще зберігає вживання орудного причини в досить широких масштабах. Напр.: Standa by plakal strachem, ale musí dál (Čap.); Kapitán lehce vykřikl radostí (Čap.); A sedláci otevřeli ústa podivením (Jir.). Прийменникові і складно-підрядні конструкції, які в сучасних слов'янських мовах замінили собою звороти з орудним причини, вживались як синоніми до цих зворотів уже в найдавніших письмових пам'ятках.

Певною своєю стороною з орудним інструментальним змикається і орудний місця, що здавна вживався в слов'янських мовах для оформлення назви простору, в якому відбувається переміщення.

Загальне значення орудного місця в давніх пам'ятках може бути розподілене на два різновиди: значення обмеженої частини простору, переміщення в якій становить лише один з часткових етапів руху, і значення частини простору, в межах якої відбувається рух. Напр.: давньор. и пущати нача трубами огонь на лодь руския (ПВЛ Л 33); не бо его видъ двьрми излѣзъша ни паки двьрми вълѣзъша (ЖФП 21₁₋₂); изыиде дырею градною (ГВЛ I 719); И поиде на Опаву путемъ своимъ (ГВЛ I 821); Михайлъ царь изиде с вои берегомъ и моремъ на болгары (ПВЛ Л 17); а сами лѣсом обидоша ихъ около (СЛ Л 451); ст.-сл. не вѣхъодати двьрми вѣ дворъ (Зогр., Io. X 1); вѣнидѣте жъзъкими враты (Зогр., Матв. VII 13); двьрцами сѣмоштрахъ ж долоу (Супр. 184, 8); сѣхъождаше пѣтъмъ тѣмъ (Зогр., Лука X 31); ст.-ч. přišel jest Ježíš dveřmi zavřenými (HusE. 2, 155); vyrazil dveřmi neb okny (ŠtítV. 122); jde cestama dvěma (ŠtítV. 149); ст.-п. Patrzy okieńcem (BZ I. Paral. 15, 29); Droga, którażto był przyszedł, wrócił się (BZ Num. 24, 25). Вживання орудного місця продовжується у відповідних слов'янських мовах досі, лише з незначними відмінками. Особливо широко вживається орудний місця в сучасній чеській мові; майже зовсім виїшов з ужитку цей різновид орудного відмінка в російській, а також у серболужицьких і в словенській мовах, замінившись тут конструкціями з прийменником *по* (з дав. відм.), *přez* «через» (із знах. відм.). У решті слов'янських мов прийменникові конструкції вживаються паралельно з орудним безприйменниковим і, здебільшого, частіше від нього. У деяких слов'янських мовах (українській, польській) орудний місця вживається не тільки при дієсловах переміщення, а й при дієсловах перебування чи дії. Залишки такого значення орудного відмінка, властивого йому й раніше, простежуються в прислівниках типу рос. *кругом*, *рядом*, давньор. *передомъ*. Очевидно, формами орудного множини із значенням місця пересування, є теперішні українські прислівники *куди*, *туди*, *сюди*.

Паралельне до значення місця і похідне від нього значення часу в орудного відмінка зустрічається в давніх пам'ятках порівняно рідко. При цьому орудний часу міг означати як відрізок часу, в межах якого дія відбувається, не охоплюючи його в цілому, так і відрізок часу, який повністю охоплюється дією, виступаючи, зокрема, мірою тривалості дії. Напр.: давньор. Онъ же вѣставъ ношью и не вѣдущю никомуже та изиде из дому своего (ЖФП 3 зв.₁); и преложи вся книги исполнь от гречьска языка вѣ словѣньскѣ 6-ю мѣсяць (ПВЛ Л 23); ст.-сл. отъведе воины ноштинъ (Супр. 15, 9); трѣми дньми созъдати (Мар., Матв. XXVI 61); ст.-ч. jenž dnem svielí, nocí mraží (Kat. 148); když jest oněmi třmi dny v hrobu ležal (ŠtítBud. 82); ст.-п. Dam vam deszcz czasy svymi (BZ Lev. 26, 3); Radowali jeśmy sie za dni, imiż jeś nas uśmierzył (Ps. Fl. 89, 17). Орудний часу міг вказувати і кінцеву часову межу дії: давньор. Аже буд(у)ть робы дѣти у мужа, то задници имъ не имати, но свобода имъ смертию (РП Тр. I 98). На ґрунті орудного часу виник прислівник ст.-сл. *єдинож*,

ст.-ч. *jednú, jedinú*. В ході дальшого розвитку слов'янських мов, які зберегли безсполучникове вживання орудного відмінка, орудний часу набув дещо більшого поширення, особливо у випадках позначення часового відрізка, в межах якого відбувається дія. Значення часового відрізка, який повністю охоплюється дією, навпаки, в більшості мов зазнало деяких обмежень.

Специфічний різновид орудного часу, пов'язаний з орудним відношення і обмеження, полягає у вживанні орудного відмінка для оформлення назв вікових і деяких інших тимчасових станів людей та інших істот при вираженні обставинно-часового значення. Напр.: укр. Коли воно прибіга уже до його здорове, стригунцем (Гринч., Етн. мат. I 163); Ще малим хлопцем він зробив маленьку скрипочку й сам вивчився грати козачка (Неч.); Не зазнаєш того щастя дитиною, не зазнаєш його й виріши (Коц.); Мабуть чи не малим умре (Р.). Такі звороти були одним з відгалужень від орудного предикативного, який розвивався на ґрунті орудного відношення і обмеження.

Всі перераховані досі різновиди значень орудного відмінка здавна вже могли набувати, залежно від загального змісту речення, додаткового відтінку значення способу дії, створюючи таким чином окремий функціональний різновид орудного відмінка. Найбільш звичайним у пам'ятках був орудний способу дії, що виник на ґрунті орудного інструментального. Напр.: давньор. *кликоста великомъ гл(а)с(о)мъ* (ГВЛ I 832—833); И *нача Ростислава звати льстью у братьщину* (КЛ I 495); и князя Рязаньского Костянтина нѣкакою хитростью ялъ (СЛЛ 486); ст.-сл. *кдинемъ гласомъ рѣша* (Супр. 59, 20—21); ст.-ч. *to město Římané chytrostí dobyli* (Har., Bartoš 35); ст.-п. *list.. pisany tymi słowy* (Soph. Bib. Neh. 6 5). У деяких випадках ім'я, вжите в орудному відмінку з відтінком способу дії, похідним від інструментального, має ту саму основу, що й керуюче дієслово, тобто виступає орудний тавтологічний. Напр.: давньор. *унѣ есть мольбою того молити* (ЖФП 34₁₋₂); не слухомъ бо слышавъ (ПВЛ I 201); и казниша казною злою (КЛ I 364); и ч(ь)стью великою почтивъ его (ГВЛ I 738); тѣм же судомъ судити (РП Тр. I 88); ст.-ч. *bude nás súditi súdem upříemným* (ŠtítOb. v. 186, 7); ст.-п. *Wzwola wszistek lud wolaniem przewyeliikim* (BZ 164, 23); *Każnią kaźnił mie pan* (Ps. Fl. 117, 18).

Звичайним було також вживання орудного способу дії, що утворився з орудного змісту: давньор. И *си услышавъ блажении, възпи плачъмъ горькимъ и печалию сърдъчною* (ЖБГ, Гудз. 44); То *луче бы ми трясею больти, ни со злою, с нелюбою женою быти* (Мол. Дан. Зат., Зар. 69); ст.-сл. *оубоѣша сѧ страхъмъ велимъ* (Остр. 250 б, Лука II 9). У переважній більшості таких випадків орудний способу дії набуває характеру орудного тавтологічного. Напр.: давньор. И *плакашася людие вси плачем великим* (ПВЛ Л 30); и *взрадовашас(я) радостью великою* (КЛ I 369); Нынѣ же *клятвоу клену ти сѧ* (ГВЛ I 783); На томъ бо *пути разболѣся Воло-*

димеръ болѣстью тяжкою (КЛ I 652); Игорь же нача молитис(я) къ Всеволоду молбою (КЛ I 316); и дочерь свою Анну даривъ великими дарми (ГВЛ I 746); ст.-сл. оужаснѣша сѧ оужасомъ великъмъ (Зогр., Марк V 42); желѣниемъ въждеахуъ (Зогр., Лука XXII 15); възрадовахаша сѧ радостию великою зѣло (Сав., М., II 142, 138); ст.-ч. že se na ně nágamně hněvá velikým hněvem (Chelě.).

Досить частими, але переважно в давньоруській мові, були також випадки орудного способу дії, що розвинувся на базі орудного соціативного, головним чином, у вигляді таких небагатьох зворотів, як давньор. *ити ратью (пѣлкомъ), битися пѣлкомъ, стати товары (вежами, силою)*. Напр.: давньор. Я есмь не ратью пришелъ к вамъ (КЛ I 487); и тако не удумаши ити противу имъ полкомъ ити битися (КЛ I 428). В то же вереме Глѣбъ стояще выше города Пересопниці на Стублѣ товары (КЛ I 395); Даниль же мудростію рѣчь створи (ГВЛ I 819); И тако сгадавше еп(и)с(ко)пи, славою с(вя)того Климента поставиша митрополитомъ (КЛ I 341); ст.-сл. *рече къ цѣсарюу дрѣзость ѡж* (Супр. 194, 7); *живѣшта въдрѣжаннимъ великомъ и ништетою* (Супр. 547, 16).

Зрідка в давніх пам'ятках слов'янських мов зустрічається орудний спосіб дії, що виник в результаті перетворення орудного відношення чи обмеження: давньор. А древляне живяху звѣриньскимъ образомъ (ПВЛ Л 15); Андрѣи же Гюргевичъ и Володимеръ Андрѣевичъ с половци налегоша силою (КЛ I 431); Аче кто конь погубить, или оружье, или портъ, а заповѣсть на торгу, а послѣ познаеть въ своемъ городѣ, свое ему лицемъ взяти (РП Тр. I 34).

Здебільшого зовсім невиразно проступають у частині прикладів орудного способу дії сліди давнішого значення місця. Напр.: давньор. А Днѣпръ втечетъ в Понетъское море жереломъ (ПВЛ Л 12); и сталъ бѣ на Лѣтъ шатры (ЖБГ Гудз. 42); То же есмь не даромъ далъ (Дух. зап. Клим., О.—Б. 55); оже еси пришелъ обычаемъ рускимъ о(тъ)ц(е)въ своихъ (ГВЛ I 814); ст.-ч. *těmi cestami život sodomský konajíce* (Chelě.); *ješto všemi cestami mrtví Jezukrista* (Chelě.).

Частина давніх прикладів орудного способу дії виявляє початкове значення причини: давньор. А кто пакошами конь порѣжетъ или скотину (РП Тр. I 84); аже не поедешъ добромъ, а зломъ пакъ поѣдешъ же (ГВЛ I 929); С(вя)тославъ не хотяше отступити от уя своего Изяслава, но неволею ѣха (КЛ I 377); ст.-сл. *мыѣти начѣнхѣ шко сѣлоучаеми пѣккимъ ожи лазаръ* (Супр. 314, 4).

Дальший розвиток слов'янських мов не привів до помітних якісних змін у функціонуванні орудного способу дії. Можна відзначити тільки деякі зміщення в семантичній основі орудного способу дії, що виявляються в історії слов'янських мов уже досить рано. Так, дещо збільшилась частота вживання орудного способу дії, розвиненого на базі інструментального і місцевого значень, за рахунок помітного скорочення орудного способу, що має в своїй основі інші значення. Досить показовим фактом є пізніша поява в слов'янських

мовах орудного способу дії, що має в основі свого значення семантику предикативності і порівняння, які в давніх пам'ятках ще не переходили у значення способу дії. Напр.: укр. *пришоль ко мнѣ Федоръ Колонтаевъ а паль передо мною крыжомъ* (АЮЗР I 35, 1508); тая козацькая слава, *Що по всьому світу дибом стала* (Макс., УНП I 18); все прахом пошло (ДАУ мат. I, Київ. о.); Вода ставом стала (Ш.); Стояв він тоді пустою (Вас.); рос. *Шел к тебе гоголем* (Ч.); *А что говорили, так у меня волоса дыбом подымались* (А. Остр.); ч. *Vše bleskem okolo nich vzad ubíhalo* (Jir.); *Stanislav vyrazil střelou za ním* (Pujm.); п. *Spisy pójdą piogunem* (Sienk.); *Czarne oczy Filipa pod gęstymi brwiami słupem stały* (Orz.). Кінцевим результатом процесу стирання в семантиці орудного способу дії залишків різних інших значень, особливо значення місця, є ряд прислівників, які мають форму орудного відмінка іменника або субстантивованого прикметника, але не виявляють уже ніяких інших значень, крім значення способу дії (ст.-укр. *чергою, чергами, тим обичаем, жадним skutком жартом, гвалтом назирцем*; укр. *даром, дарма, покотом нишком, самотою, похапцем, прожогом, раптом, разом, мовчки*; рос. *верхом, даром, пешком*; п. *sladem, czasem, razem, milczkiem*).

Очевидно, на ґрунті орудного відношення і обмеження, який оформляв назву однієї з сторін чи властивостей предмета (особи), розвинувся в слов'янських мовах новий різновид орудного відмінка, відомий також балтійським мовам — орудний предикативний. Найдавнішими конструкціями з цим різновидом орудного є випадки його вживання в значенні перетворення (перевтілення), напр.: «крига розтеклась водою», «чарівниця побігла кішкою, стала вербою» тощо. Пізніше орудний предикативний став пов'язуватись і з семантично недостатніми допоміжними дієсловами типу «робитись», «бути», виступаючи при них у ролі звичайної іменної частини складеного присудка. Походженням орудного предикативного з орудного відношення і обмеження, який вказував на одну з сторін предмета, як правило, нестійких чи непостійних, пояснюється той факт, що орудний предикативний здавна вживається в основному для оформлення предиката, що виражає тимчасову, випадкову і подібну ознаку суб'єкта — посаду, стан тощо. Напр.: давньор. *Сего мати преже бѣ чърницею* (ЖБГ Гудз. 38); *Та два была послѣмъ у Ризѣ* (Дог, гр. Мст. Дав, з Риг., О.—Б. 45); *егоже слѣпивъ, а самъ цесаремъ ста* (I НЛ 46), і в Києвъ мя посадиль и отц(е)мъ мя назваль, а я его с(ы)номъ (КЛ I 430), а ты мя имѣи отц(е)мъ (КЛ I 470); *Того же лѣта поставиша Семеона еп(и)с(ко)помъ Володимерю* (КЛ I 287); *И посла с ними с(ы)на своего Юрья и Бориса Жидиславича воеводою* (КЛ I 573); ст.-сл. *бѣ оученикъ сотонинъ... иже прѣтварѣше са оюгда тоу ромъ бикъ. оюгда же крилатамъ п'тицамъ подоба са* (Супр. 7, 15—25); *и пль'ти твоа въ са съкъ'ратъ ѥ сокомъ са сътворатъ* (Супр. 233, 23—24); *и сиротож дѣтиштъ' не вждетъ* (Супр. 237, 16); *не вжди никтоже нудож тоу не вжди никтоже зълъ* (Супр. 420, 10—11); *дѣвож во бѣ еуа* (Супр. 489, 9); *де-*

єрѣ ти єсть маломоштниѣ въ живєтъ єѣнити (Зорг., Марк IX 43); ст.-ч. zloba zlým se vždy obrátí (AlxV 503); prut at' se obrátí hadem (Ol. Ex. 7, 9); Abel jinoší bieše (MZ 42 b); nebrzo kto bude trhovcem, by nebyl lichevníkem (HusE. 1, 219); vítěz smrti ukázal se novým člověkem (HusE. 2, 138); at' kamení toto chlebem se stane (Mat. 47); učíš se bláznem (Vít 52 b); kanovníci ho rádi biskupem jmiechu (DalJ. 40); ст.-п. Šmierni będą dziedzicmi ziemie (Ps. Fl. 36, 11); Nędznym jeśm sie uczynił (Ps. Fl. 37, 6); Nie znalazłem jej panną sąc (BZ Deut. 22, 17). У давніх пам'ятках орудний предикативний вживається порівняно рідко; особливо рідкісним є він у старослов'янській мові, в якій він представлений майже тільки прикладами з Супрасльського рукопису. Здебільшого у відповідних випадках давні пам'ятки мають другий називний або другий знахідний. Із сучасних слов'янських мов орудний предикативний найширше вживається в польській і східнослов'янських мовах, рідше в чеській і словацькій, ще рідше в сербо-хорватській. Словенська і серболужицькі мови, які взагалі втратили орудний безприйменниковий, замінивши його здебільшого конструкцією з прийменником *s*, не знають тепер у предикативній функції і цієї конструкції. У польській мові орудний предикативний виступає навіть при відсутній дієслівній зв'язці. Таке вживання відоме також сучасним західноукраїнським говорам і відповідним пам'яткам. Можливо, що з цим пов'язані і усталені вирази типу «жарти жартами», «сам собою», «один одним». Орудний предикативний став основою для розвитку деяких, зовсім поодиноких, прислівників: укр. *живцем*, *прахом*, діал. *лоском*, *ніворотом*, рос. *прахом*.

Майже зовсім не відбивають давні пам'ятки тісно пов'язаний з орудним предикативним орудний порівняння. Вживання орудного порівняння фіксується, головним чином, у фольклорних записках ХІХ—ХХ ст. і в сучасному розмовному та літературному вжитку. Пор.: укр. Я хочу сказати їм слово, дак вовком і зареву (Гринч., Етн. мат. I 47); І наше войско так ся било, що кров на тій горі текла річков (ДАУ мат., Льв. 25); Високі крислаті верби зеленою банею нависли над вуличкою (Коц.); Хвилюю зеленою здійсмається Навесні Батиева гора (Р.); рос. учала кричать и вопить, собакою лаять, и козою блекотать, и кокушкою коковать (Авв.); Живучи за бабою квакать жабою (Сим. 100); Пой лучше хорошо щегленком, чем дурно — соловьем (Кр.); п. siadał na skrzynce i patrzał wilkiem w ziemię (Sienk.); Myśl o widzeniu się z nim sam na sam gwóździem w mózgu siedziała i warem toczyła się w żyłach Franki (Orz.); с.-х. Istina suncem sja (Дан., Посл.); Ovi jam ti se zmijom oko grdla (Дан., Посл.). Матеріали слов'янських мов приводять до висновку, що орудний порівняння є наймолодшим з функціональних різновидів орудного відмінка, який розвинувся в результаті взаємодії орудного предикативного з орудним способом дії.

Порівняно з іншими відмінками, орудний відмінок протягом історичного розвитку окремих слов'янських мов зазнав найбільш

інтенсивних змін — в одних мовах у напрямі відмирання його безприйменникових функцій, в інших — у напрямі їх збагачення або видозміни.

Місцевий відмінок

Найдавніші пам'ятки слов'янських мов (в основному давньоруської, старослов'янської і старочеської) містять ряд прикладів вільного безприйменникового вживання місцевого відмінка. Основною і, очевидно, первісною функцією місцевого безприйменникового відмінка в слов'янських мовах слід визнати оформлення назв місця відповідної дії чи стану. В пам'ятках давньоруської і старочеської мов місцевий відмінок з цією функцією найчастіше оформляє власні назви населених пунктів. Напр. давньор. Самъ же Изяславъ князь правляше столъ о(ть)ца своего Ярослава Кыевъ (Остр., прип. 11—12). Посади убо того оканънааго Святоплъка въ княженіи Пиньскъ, а Ярослава Новѣгородъ, а Бориса Ростовъ, а Глѣба Муромъ (ЖБГ Гудз. 38). Томъ же мѣстѣ прислашася к нему бѣлогородъчи и василевци (КЛ I 323); Не могу с тобою жити однимъ мѣстѣ (КЛ I 537). Не подобаетъ ми видитися с вами чюжеи земли (ГВЛ I 826). ст.-сл. стаго оца нашоу фео́дора архіе́ппа цриграде́ (Acc. fol. 135) вѣща вѣнчана наизнанзніи (Acc. fol. 141); како сѣтъ съхранены кости наша сѣмъ мѣстѣ (Супр. 81, 3); ст.-ч. Pavel dal jest Ploskovicich zemu (List. Litoměř 1057 XIII ст.); Dlaskouicich, Pocraticich, Sitinicich (List. Lit. 1218); kazal jeho jeti a žaláři zamknúti (PassZ. 170); těchto stupniech chod' tieinto řádem (Alb. 105 a). Деякі давні форми місцевого відмінка просторового в давніх пам'ятках слов'янських мов виступають уже як прислівники місця: давньор. *передъ, върху, горѣ, долѣ, кромѣ*; ст.-сл. *горѣ, долѣ, зади, кромѣ, разѣ*; ст.-ч. *vně, kromě, dole, hlavách* та ін.

З власне просторовим функціонуванням місцевого відмінка було безпосередньо пов'язане використання його для вираження стосунку просторового наближення чи спрямування, а також для оформлення назв непросторових об'єктів які вступають у синтаксичні стосунки напівпросторового (в тому числі переносного), напівоб'єктного характеру. Напр. давньор. не съмѣти имъ ни приближитися емъ (ЖФП 13); ни власъ огнь не прикоснуса (1 НЛ, Срезн. II 1416); и данъ даша и обѣщевахуса работъ быти ему (ГВЛ I 835); прилежаще дѣлѣхъ (Пов. Дм. Ив., Гудз. 164); надѣяся б(ог)аствъ (ПВЛ I 147); надѣяся б(о)зѣ и силѣ животворящаго х(ръст)а (КЛ I 329); ст.-сл. *прикоснѣ сѧ емѣ* (Зогр., Мар., Лука VIII 47); *животѣ мои адѣ прівлѣжі сѧ* (Сін. пс. 87, 4); *мынѣ же прилѣплѣти сѧ бѣѣ благо естѣ* (Сін. пс. 72, 28); *сѧ не бѣ пристаѣ съвѣтѣ и дѣлѣ нѣхъ* (Зогр., Лука XXIII 51); *належащю емѣ народуу* (Зогр., Лука V 1); *вълежшии книгахъ* (Супр. 334, 29); *закръѣти глаголѣ его* (Зогр., Лука XX 26); ст.-ч. *zle porobenství žiti* (Kat. 10); *to Pilát káza hřešsky, židovsky, latině napsati* (Hrad. 90 a).

Самостійним функціональним різновидом місцевого безприйменникового відмінка, сформованим на ґрунті просторової функції, був у давніх слов'янських пам'ятках місцевий часу. Напр.: давньор. *Томъ же лѣтъ быс(тъ) знамение въ с(ъ)лнци* (КЛ I 288); *Тои же зимъ Владиславъ, лядьскый кн(я)зь, емъ мужа своего Петрка, ислѣпи* (КЛ I 319); *И послуша его Всеволодъ, томъ же д(ь)ни створи миръ* (КЛ I 316); *Стоита ли брата у хр(ьс)тномъ цѣловании, се есми цѣловали пятомъ д(ь)ни?* (КЛ I 328); ст.-сл. *и исцѣлѣ отрокъ томъ часѣ* (Мар., Зогр., Матв. XVII 18); *полоу ношти вѣпалъ бысть* (Зогр., Матв. XXV 6); *иже вѣ архіереі томъ лѣтѣ* (Сав., Іо. XVIII 13); ст.-ч. *hospodin náš dřevniem létě poslal* (GalKI 17 b); *to již bude pozdě hoďe* (AlxVM. 4, 12); *inhd té hodině* (ROIC. 249 a). Вживаючись без означень, форми місцевого відмінка з часовим значенням у давніх пам'ятках виступали вже в функції, близькій до прислівникової. Напр.: давньор. *Сторожеве же прибѣгоша к нему полъночи* (КЛ I 442); *отбившимся городу имъ, свѣтъ створиша вечеру* (ГВЛ I 764); ст.-сл. *поздѣ, оутрѣ, нынѣ, лани*; ст.-ч. *zimě, letě, dne, posi, jutře*.

Безприйменникове вживання місцевого відмінка в слов'янських мовах періоду появи писемності перебувало вже в процесі занепаду. У деяких конструкціях (наприклад, при дієсловах із значенням дотику, приєднання і наближення) давні пам'ятки виявляють ознаки змішування місцевого відмінка з давальним із заміною першого другим. Приблизно в XIV ст. вільне вживання місцевого безприйменникового майже в усіх слов'янських мовах зовсім припиняється. Слідами колишнього безприйменникового вживання місцевого відмінка в сучасних слов'янських мовах є, головним чином, окремі прислівники, які генетично являють собою форми місцевого відмінка (рос. *кроме, вне*; укр. *годі*; ч. *vně, skrzě, dole, pozdě, časně, napě*). У сучасних територіальних діалектах деяких слов'янських мов зберігається вживання близьких до прислівників форм місцевого безприйменникового відмінка, не властивих іншим говорам і літературним мовам. Напр.: укр. діал. Там, горі, де є ріки (Паньк. 447); Брат у сусіди, в свого тестя роботі помагає (Паньк. 512); Воно і правді страшне (ДАУ мат., Сум. о.). Іноді в західних і північних говорах української мови зустрічаються пережитки справжньої форми місцевого безприйменникового з часовим значенням, які не виявляють ніяких ознак адвербіалізації. Напр.: Я роджена тисяча вусімсот семдесят другому році (ДАУ мат., Ров. 19); Тому місяцю згорів оборіг і пошта (ДАУ мат., Чернів. 23); Два сини оцій війніе убили (ДАУ мат., Черніг. о.).

Кличний відмінок

У праслов'янській мові іменники чоловічого роду основ на -о-, -й-, -ї-, -а- і жіночого роду на -а- (-ї-), -ї-, а також нечленні прикметники чоловічого та жіночого роду, виступаючи в синтаксичній ролі

звертання, в однині діставали спеціальну форму—кличний відмінок. Напр.: давньор. Брате и свату (КЛ I 676); Господине мой и свѣте очию моею! (Сл. Дан. Зат., Зар. 29); Увы мнѣ, кнѣже нашъ милыи, и драгыи, и блаженныи, водителю слѣпыимъ, одеже нагымъ, старости жьзле, казателю не наказанымъ! (ЖБГ Гудз. 43); а быхъ с нимъ рядъ учинилъ о землю, и о городаы, и о тобѣ, княгини моа мила Олго (ГВЛ I 901); Безумне, въ сию ночь д(у)шою твою изьму (ЖФП 24₂); ст.-сл. ѿ оумѣ правыхъ вѣры испакнѣнъ ѿ лѣстнице небесе доходѣшти (Супр. 63, 27—29); се бо то ти кетъ маріє днево и тано (Супр. 238, 26—27); не диви са въ з'любкѣне (Супр. 495, 18—19); ст.-п. Gospodnie, przecz są się rozplodzili, jizto mię maca? (Ps. Fl. 3, 1); Panie Ubiście, rzeknęć to słowo (Leksz. I N 2479, Pozn. 1397).

Вже в найдавніших слов'янських пам'ятках зустрічаються випадки заміни форм кличного відмінка формами називного. Напр.: ст.-сл. їсѹ хѣ снѹ бжии иночадын, живаа сила (Супр. 143, 3—4); о велиа тайна (Супр. 483, 6—7); ги помощьниче мон избавитель мон (Сін. пс. 18, 15); давньор. потягнѣте, дружина, по князь (ПВЛ Л 42); Братья, сего есмы искалъ (КЛ I 639); Василко, розмечи городъ (ГВЛ 850); Василко, се городъ брата твоего (ГВЛ I 851); ст.-ч. bratr mlě (Otc. 373 b); aj bratr Mariane chovajž svěho syna (Otc. 79 a); nezamucij sě, matka má, neb sě k tobě vráci (Krist 32 a); sestra milá! buoh tě požehnaj (Pass. 27). У пізніші періоди розвитку слов'янських мов частота випадків заміни кличного відмінка в ролі звертання називним відмінком помітно зросла. У російській і словенській мовах цей процес закінчився цілковитим витісненням кличного відмінка з структури речення і остаточною втратою цієї форми. Інші слов'янські мови, в тому числі болгарська і македонська, які втратили відмінювання іменників і прикметників (діеприкметників), зберігають кличний відмінок з тими чи іншими формальними змінами досі.

Зрідка в окремих слов'янських мовах (головним чином, у сербохорватській і українській) форма кличного відмінка вживається в ролі підмета замість називного. Докладніше про це йдеться в розділі про оформлення підмета.

Найголовніші підсумки історичних змін у галузі безприйменникового функціонування відмінків

Історичні зміни функцій і складу безприйменниково вживаних відмінків у слов'янських мовах визначалися двома типами факторів: з одного боку, вони залежали від загальних, у тому числі й зовнішніх (екстралінгвістичних), умов розвитку граматичної структури, які в окремих мовах могли бути глибоко своєрідними, а з другого боку, ці зміни були проявами спільних для всіх слов'янських мов, успад-

кованих значною мірою ще з праслов'янського періоду тенденцій розвитку системи синтаксичних функцій безприйменникових відмінків і інших засобів вираження синтаксичних стосунків.

Дія загальних умов розвитку граматичної структури мови на особливості синтаксичного функціонування відмінків з найбільшою виразністю проявилась в історії болгарської і македонської мов. Своєрідні напрями історичного розвитку голосних звуків у цих мовах, які привели до змішування цілого ряду відмінкових закінчень (ж і а, ж і ѡ, ѡ і е, ѡ і і та ін.), з одного боку, і інтенсивний процес контактування слов'янських говорів, що лягли в основу болгарської і македонської мов, з іншими мовами, які в різний час були поширені на тій самій території, особливо з романськими мовами, — з другого боку, привели до остаточного відмирання в більшості говорів болгарської і македонської мов усіх відмінкових форм іменників і прикметників, за винятком форми кличного відмінка, який за своїми функціями фактично випадає із загальної системи відмінків слов'янських мов. Вбачати в цій глибокій граматичній зміні болгарської і македонської мов лише найбільш послідовне здійснення властивої їй іншим слов'янським мовам тенденції до заміни безприйменникових відмінкових конструкцій прийменниковими, нібито тільки посилене змішуванням з іншими мовами, як це пробували робити деякі дослідники, немає ніяких підстав, оскільки в даному разі йдеться не про заміну безприйменникового вживання відмінків вживанням відмінків з прийменниками, а про цілковитий занепад відмінків як морфологічної категорії іменників і прикметників.

Тісніше пов'язаним з успадкованими особливостями вживання відмінків, ніж із зовнішніми мовними впливами, є занепад безприйменникового вживання орудного відмінка в словенській і серболужицьких мовах, частково також у чеських і польських, а зрідка і в українських говорах, у яких орудний відмінок в усіх без винятку функціях, де він не був замінений іншими відмінками, почав обов'язково супроводитись прийменником *s* (z). Ця зміна може розглядатися як поширення на всі випадки вживання орудного відмінка у відповідних мовах характерного для всіх слов'янських мов витіснення безприйменникового вживання орудного відмінка прийменниковим у функції соціативній. Але поряд з цим, враховуючи особливе географічне положення серболужицьких і словенської мов, а також відповідних чеських і польських говорів, слід припустити, що певний вплив на утворення таких прийменникових конструкцій з орудним відмінком має німецька мова, в якій прийменник *mit* є обов'язковим засобом вираження як соціативного, так і інструментального стосунків.

Виключно дією внутрішніх факторів граматичного порядку зумовлені численні зміни в характері синтаксичних функцій відмінків у слов'янських мовах, причому частина цих змін об'єднується в досить виразні загальні тенденції. Одна з загальних тенденцій

розвитку синтаксичних функцій безприйменникових відмінків, характерна для всіх слов'янських мов, які зберігають відмінювання іменників, полягає в послідовному відмиранні в усіх відмінках власливих їм у минулому просторових функцій. Так, родовий відмінок досягання, який вживався в минулому без прийменника при дієсловах типу *доходити, добігати, долітати, допливати* і под., а також давальний відмінок наряду і мети переміщення були замінені конструкціями з прийменниками *до (до), к (ке, ку)*, родовий аблативний при дієсловах типу *бігти, виходити, утікати* — конструкціями з прийменниками типу *від (од, от), із* та *ін.*, знахідний місця без супровідного значення об'єкта дії, головним чином, уже в доісторичний період, був витіснений конструкціями з прийменниками типу *на, в*, значних обмежень зазнало просторове вживання безприйменникового орудного. Найбільш виразним проявом цієї тенденції є цілковитий занепад безприйменникового вживання місцевого відмінка, у якого просторове значення було основним. Причина цієї загальної тенденції полягає в постійному прагненні носіїв мови до якомога чіткішого висловлення численних можливих різновидів просторових стосунків, які передавались за допомогою безприйменникових відмінків лише дуже загальною. Зазначене прагнення з ходом історичного розвитку слов'янських мов дедалі повніше задовольнялося прийменниками, які розвивались і поповнювались, головним чином, саме як виразники просторових стосунків.

Інша досить виразна тенденція в історичному розвитку функцій безприйменникових відмінків слов'янських мов зводиться до поступового обмеження численних функцій різних безприйменникових відмінків шляхом витіснення насамперед тих із них, які найменш безпосередньо пов'язані з основним, центральним значенням чи відповідною групою значень даного відмінка. Так, у давального відмінка відмерли такі найбільш віддалені від власне давальної функції різновиди, як давальний призначення — причини і давальний самостійний, і майже повністю припинилось функціонування давального означального і давального відношення до ознаки; виразно скоротились обставинні функції знахідного відмінка, мало споріднені з основною для нього функцією оформлення прямого додатка; в орудному відмінку зовсім відпала не споріднена з інструментальною соціативна функція. Ряд фактів свідчить про те, що й місцевий відмінок у праслов'янській мові мав більше різноманітних функцій, ніж основна для нього місцева і тісно пов'язана з нею часова, з якими він зберігся в останній період свого безприйменникового вживання. Ця тенденція, так само, як і попередня, теж була проявом взаємодії функцій безприйменникових відмінків і прийменників та сполучникових підрядних конструкцій у процесі історичного розвитку слов'янських мов, протягом якого прийменники і підрядні конструкції все більше узвичаювались у найменш характерних і типових функціях багатofункціональних безприйменникових відмінків.

Заміна безприйменникового вживання відмінків у окремих синтаксичних функціях прийменниковими конструкціями є проявом поступового розвитку всіх слов'янських мов у напрямі до більшого аналітизму. Але прийменникові конструкції в слов'янських мовах, крім болгарської і македонської, не можна вважати цілком аналітичними, оскільки в них прийменники обов'язково сполучаються з певними формами непрямих відмінків керованих імен.

Поряд з більш загальною тенденцією до скорочення синтаксичних функцій безприйменникових відмінків, у історії слов'янських мов мало місце також становлення деяких нових їх функцій і збільшення частоти вживання безприйменникових відмінків у деяких їх давніх синтаксичних функціях.

Основні лінії розвитку синтаксичних функцій прийменників

Як окрема категорія службових слів, що вживаються для вираження різних смислових різновидів синтаксичного підпорядкування іменників і займенників у реченні, прийменники сформувались уже в індоевропейській прамові. Основний шлях їх формування полягав у втраті деякими з найчастіше вживаних у зв'язку з іменниками повнозначних членів речення переважно прислівникової семантики їх самостійної синтаксичної функції і перетворенні їх у супровідні граматичні елементи при керованих ними в минулому іменах.

У праслов'янській мові прийменники, поряд з відмінковими формами, становили основний засіб оформлення синтаксичного зв'язку другорядних іменних членів з іншими частинами речення. Праслов'янська мова пізнішого періоду мала до двадцяти прийменників у власному розумінні, тобто таких слів, які в інших функціях, крім суто прийменникових, не вживались. Багато з них повторюються як словотворчі елементи дієслів у вигляді дієслівних префіксів. Такими прийменниками у власному розумінні були, зокрема, *bez*, *čarъzъ, *do*, *dělja*, *iz*, *kъ*, *na*, *nadъ*, *o(bъ)*, *otъ*, *po*, *podъ*, *pārъzъ, *pri*, *pro*, *radi*, *sъ*, *u*, *vъ*, *vъzъ*, *za*. Переважна більшість цих прийменників має етимологічні відповідники серед прийменників інших індоевропейських мов, що свідчить про спільне успадкування їх цими мовами з індоевропейської прамови. Поряд з власне прийменниками в праслов'янській мові з прийменниковою функцією могло виступати не менше сорока інших слів — прислівників і іменників, які залежно від контексту були здатні виконувати і роль повнозначних членів речення. Так, у прийменниковій функції вживались прислівники (прикметники) *blizъ*, *daleče*, *kromě*, *mimo*, *niže*, *odaly*, *okolo*, *okръstъ*, *oproče*, *pače*, *pārdje, *popārкъ, *podylě*, *posārdě, *poslědy*, *postornъ, *promedji (*promedju), *protivъ*, *proče*, *prjamo*, *razvě*, *vyše*, *vъnizъ*, *vъnотrъ*, *vъně*, *vъskrajъ*, а також іменники *konьsъ*, *medji (*medju), *město*, *pārdъ, *sārdě, *vъgъxъ, *zadъ*. У ході даль-

шого розвитку частина давніх прийменниково вживаних слів (кгомѣ, оргоѣ, газвѣ та ін.) в усіх слов'янських мовах чи в якійсь частині з них перейшла до категорії власне прийменників, тимчасом як склад прийменниково вживаних слів поповнювався за рахунок нових лексичних одиниць.

Кожний власний і невласний прийменник праслов'янської мови мав певне основне значення — синтаксичну функцію, яка була найбільш конкретно і найбільш звичайною для даного прийменника в мовному вжитку. Навколо основної синтаксичної функції прийменника нашаровувались більш або менш численні похідні функції, кількість яких здебільшого перебувала у прямо пропорціональній залежності від частоти вживання відповідного прийменника.

Основними функціями переважної більшості власних і невласних прийменників у праслов'янській мові були функції просторові, які зводились до передачі різноманітних способів розташування в просторі одних предметів і явищ відносно інших або різних аспектів переміщення одних предметів відносно інших. Це пояснюється тим, що просторові стосунки, як найбільш актуальні в фізичній трудовій діяльності і повсякденному житті людей і тому найчастіше враховувані носіями мови, першими серед усіх усвідомлюваних людьми і відображуваних різними мовними засобами об'єктивних стосунків діставали собі пряме і чітко диференційоване відображення в вигляді оформлюваних прийменниками граматичних стосунків. Після того як була в основному сформована система прийменникових засобів для вираження просторових стосунків, решта об'єктивних стосунків дійсності (часові, причинні, цільові, різного роду об'єктні та ін.), які до того передавались лексично повнозначними елементами або лише засобами ритмелодики і порядку слів, почали здебільшого відображатись за допомогою переносного вживання тих самих просторових прийменників. Так, уже в праслов'янській мові значна частина первісно просторових прийменників могла виконувати також функції вираження різних відтінків часових стосунків (прийменники *do, iz, na, o, obъ, otъ, po, съ, vъ, za* і деякі інші в тому числі, окремі прийменниково вживані слова). Деякі просторові прийменники після розвитку в них переносних непросторових функцій втрачали свої просторові функції, наприклад, у слов'янських мовах прийменники і прийменниково вживані слова *рго, mѣsto (въмѣсто), *rǫdje* (ст.-сл. **прѣжде**, давньор. *переже*) та ін. У поодиноких випадках прийменники для вираження непросторових стосунків могли розвинутиись і поза безпосереднім зв'язком з прийменниками просторовими (у слов'янських мовах *dělja, radi*).

Для передачі деяких відтінків просторових, часових і інших об'єктивних стосунків, які в минулому не знаходили спеціальних прийменникових засобів вираження або виражались нечітко, за допомогою прийменників з іншими синтаксичними функціями, в кожній слов'янській мові на різних етапах розвитку з'являлись

нові прийменники і, особливо, прийменниково вживані слова і вирази. Так, в українській мові після її виділення з давньоруської набули прийменникових функцій такі слова, як *недалеко, обабіч, побіч, поруч, ззаду, позаду, навколо, довкола, круг, навкруг, навкруги, кругом, всередині, вдовж, вздовж, навздогдж, подовж, назустріч, протягом, на протязі, внаслідок, щодо, всупереч, за винятком, відносно, з приводу, згідно з, відповідно до, замість* та ін. Аналогічні явища мали місце і в історії інших слов'янських мов, причому частина нових слів і виразів набувала прийменникових функцій в окремих слов'янських мовах під впливом відповідних зразків інших слов'янських, а частково й неслов'янських літературних мов. Зокрема, деякі слова і вирази набули прийменникових функцій в українській, білоруській, болгарській літературних мовах під впливом відповідних зразків російської літературної мови (пор. відповідники в цих мовах до рос. *вследствие, вопреки, за исключением, относительно, по поводу, согласно (с), соответственно* та ін.).

На пізніших етапах розвитку слов'янських мов (приблизно з XIV—XV ст.) у них почали формуватися специфічні складені прийменники з просторовими функціями, що, на відміну від прийменників, утворених шляхом лексикалізації синтаксичних сполук типу *вниз, посеред* і под., являють собою результат злиття двох самостійних прийменників, один з яких може бути й невластним або, в свою чергу, складеним, напр.: укр. *з-під, понад, з-понад, з-перед* та ін. Причина такої комбінації різних прийменникових елементів полягає в необхідності уточнення і більшої спеціалізації синтаксичного зв'язку, який відображає відповідний просторовий стосунок. Найбільшого розвитку складені прийменники досягли в українській, білоруській, польській і словацькій мовах; деякі з прийменників цього типу відомі в російській мові і ще меншою мірою в інших слов'янських мовах.

Як правило, в ролі першого елемента складних просторових прийменників у слов'янських мовах виступають прийменники *по* (po) або *із* (iz). Зокрема, з прийменником *по* (po) в ролі першого елемента утворено такі складні прийменники, як укр. *по-біля, повз (поуз, поз), повище, поза, помежи (поміж), понад, пониже, понід, попри*, діал. *попроз, почерез*; білор. *па-за, паміж, па-над, поуз*; п. *po między, po mimo, ponad, poro d, porzecz, poza, poniżej, powyżej*; словац. *podl'a, pomedzi, ponad, poro d, porred, porri, povedl'a, poza*; рос. *помимо, по-над*, застар. *по между*. Всі прийменники з початковим *по* (po), за винятком переносно вживаного *помимо* (po mimo), вказують на місце розташування чи проходження, причому елемент *по* майже в усіх випадках надає цим прийменникам відтінку переміщення чи поширення в межах відповідної території. Основна семантико-синтаксична вага в складених прийменниках з початковим *по* припадає на другий елемент, і тому всі такі прийменники в усіх слов'янських мовах вимагають від керованого імені тих

самих відмінків, якими вони керують і поза сполученням з *по* (пор. укр. *за чим* — *поза чим*, *під що* — *понад що* і под.).

Прийменник (*i*)з (*z*) виступає початковим елементом у таких складених прийменниках, як укр. *із-за*, *з-поза*, *з-межи*, *з-поміж*, *з-над*, *з-понад*, *з-перед*, *з-поперед*, *з-під*, *з-понад*, *з-посеред*; білор. *з-за*, *з-над*, *з-над*, *з-па-над*; п. *z między*, *z nad*, *z pod*, *z ponad*, *z pośród*, *z poza*, *z przed*; словац. *spod*, *spodod*, *spomedzi*, *znad*, *sponad*, *spred*, *spopred*, *spopri*, *sproza*; рос. *из-за*, *из-под*; с.-х. *йзза*, *йзмеђу*, *йзнад*, *йспод*, *йспред*; словен. *izmed*, *iznad*, *izpod*, *izpred*, *izza*; болг. *иззад*, *измежду*, *изпод*. На відміну від складених прийменників попереднього типу, прийменники з початковим *із* у своїх основних просторових функціях завжди вказують на те, що позначуваний керованим ім'ям предмет є початковим етапом переміщення. В цих прийменниках елемент *із* є провідним у семантико-синтаксичному відношенні, він ніби керує цілим сполученням наступного прийменникового елемента з іменником. Тому всі прийменники, складені з початковим *із*, завжди керують родовим відмінком, як і в тих випадках, коли *із* виступає самотійно в ролі простого прийменника.

Крім складених прийменників з початковими елементами *по* і *із*, в окремих слов'янських мовах сформувались поодинокі складені прийменники з іншими початковими компонентами (укр. *напроти*, *насупроти*, діал. *проз* < *проуз*, рос. *напротив* та ін.).

У різні періоди розвитку слов'янських мов, починаючи з праслов'янського, склад і функції прийменників зазнавали різноманітних змін, які відбувалися в результаті взаємодії звукової структури різних прийменників або їх синтаксичних функцій. Так, уже в ранньопраслов'янський період два колишні індоєвропейські прийменники — **k'om*, який керував орудним відмінком і вживався для вираження сумісності, і *som, вживаний для вираження просторового стосунку розташування, віддалення і под., — в результаті закономірної фонетичної зміни *k'* в *s* злились в один прийменник *son > *съ(n)*, вживаний в різних випадках з різними синтаксичними функціями, в яких продовжуються функції колишніх двох окремих прийменників. Згодом після розпаду праслов'янської єдності в ряді окремих слов'янських мов (українській, білоруській, польській, обох серболужицьких, словенській) в результаті редукції голосного *i* в давньому прийменнику *iz* (*із*) цей прийменник більш або менш послідовно злився з прийменником *s*, причому властивість *із* пов'язуватися з родовим відмінком збіглася з такою ж властивістю прийменника *s*, який сполучався, крім цього, також з орудним і знахідним відмінками. Подібно до прийменників *із* і *s*, в частині слов'янських мов (українській, білоруській, сербо-хорватській) прийменник *в* через стадію нескладового *ў* перейшов у голосний *у*, злившись таким чином з давнім прийменником *у* (*у*). При цьому давнє розрізнення відмінкових форм, властиве колишнім прийменникам *въ* і *у* (знахідний і місцевий при *въ*; родовий при *у*) зберігаються у відповідних конструкціях з єдиним прийменником,

який в сербо-хорватській мові виступає лише в формі *y* (*и*), а в українській і білоруській мовах, залежно від позиційних умов, то у вигляді *y*, то у вигляді *в* (*ў*). У словенській мові, а також у деяких говорах української і польської мов відбулось змішування прийменників *bez* (*без*) і *przez* (*przez*, *перез), яке в словенській мові привело до утворення прийменника *brez* у значенні «без», а в українських і польських говорах спричинилось до факультативного вживання прийменника *без* (*bez*) замість *через* (*przez*), а прийменників *брез*, *przez* — у значенні «без».

Близькість або й більш чи менш виразна тотожність синтаксичних функцій окремих прийменників, викликана стихійним розвитком прийменників різними шляхами, на всіх етапах розвитку слов'янських мов зумовлювала безперервну взаємодію між функціональними сферами різних прийменників з цілковитим відмиранням чи частковим обмеженням функцій одних прийменників і переходом цих функцій до інших. Так, у частині слов'янських мов (сербо-лужицьких, словенській, до певної міри в українській) давній прийменник *и* (*y*) зазнав повного або часткового витіснення іншими прийменниками (*коло*, *при* і под.). У більшості українських говорів і в літературній українській мові зовсім вийшов з ужитку прийменник *к*, витіснений тут прийменником *до*.

У сфері зв'язку прийменників з різними непрямыми відмінками історія ряду слов'янських мов виявляє помітну тенденцію до скорочення кількості непрямих відмінків, можливих у минулому при окремих прийменниках у різних випадках їх вживання. Так, майже зовсім припинилось вживання знахідного відмінка з колишнім прийменником *съ*; в серболужицьких мовах зазнало різкого обмеження вживання знахідного відмінка з прийменником *w* (*we*) та ін.

Специфічним явищем у вживанні прийменників, яке протягом історичного розвитку слов'янських мов зазнало помітних змін, було характерне для давніх слов'янських пам'яток факультативне повторення прийменників при різних членах атрибутивних груп (при означуваному і при означеннях, у тому числі прикладках), а також при таких іменниках, які утворюють ряди однорідних членів. Напр.: давньор. Волхомъ бо нашедшемъ на словѣни на дунайския (ПВЛ Л 11); послашася галичане по Ивана по Ростиславича (КЛ I 316); И ту заяша стада многа половецкая в лузѣ в Днепрескомъ (КЛ I 671); взяша имѣнья много в домехъ и в монастырехъ (КЛ I 328); и взяста ю к дѣду и к бабѣ (КЛ I 708); ст.-сл. ни отъ крѣви ни отъ похоти пачѣтскыа ни отъ похоти мжжьскы нѣ отъ ба роднишася (Остр. 3 а, Io. I 13); ст.-ч. *za života za zdravého* (Alb. 54 b); *v ni v čem v takovém* (Štít ř. 86 a); *páně Bernartovo dítě po sestře po jeho mnišce* (Půh. 1, 289); *z ran z otvoritých* (Kn. Rožmb. 172); *na cestě na bezprávnej* (Kn. Rožmb. 277); *po všech po těch vlastech* (Otc. 117 a); ст.-п. *Co pozwał Jakób między mną a między Bodzechną* (JA 14, 179, 1387) і под. Повторне вживання прийменників при однорідних іменах у давніх пам'ятках слов'янських мов пояснюється

характерною для давніх періодів розвитку мови відносною вільністю сурядного зв'язку між однорідними членами, які через це не могли бути охоплені синтаксичною сферою одного прийменника. Щодо повторення прийменників у атрибутивних сполученнях, то воно мало місце майже виключно в таких випадках, коли означення не становило тісної смислової єдності з означуваним, а приєднувалось до нього як додаткове уточнення або й як важливе, але спочатку, при вимові означуваного, вчасно не згадане визначення. Таким чином, і в цих випадках мала місце недостатньо тісна смислова пов'язаність окремих членів синтаксичного сполучення, яка не допускала поширення синтаксичної сфери одного прийменника на все сполучення в цілому.

В ході історичного розвитку слов'янських мов частота повторного вживання прийменників при однорідних іменниках помітно зменшилась (особливо в конструкціях з єднальним зв'язком між однорідними членами), а повторення прийменників при окремих членах атрибутивних конструкцій звелось до рідких випадків, характерних лише для розмовного і народнопоетичного стилів деяких слов'янських мов звідки воно проникає і в художню літературу на відповідних мовах. Пор. укр. Та за дівчиними та за ворогами Покидаю нещасну (Метл. 24); Я не був у хатах у тих (ДАУ мат. I, Черніг. о.); На мішках лише Давид сидів із Гордієм, з поважним, борода-тим (Головка); білор. няўдосуг сядзець на том на суччу (Ром. III, 37 Клим.); тогды под яблonyaю под булаву поповз (Ром. III, 312 Бых.); рос. Будто сосенка во сыром бору, Под смолистый под корень подрубленная (Лерм.); ч. já za hogoú za vysokou, ty za vodou za hlubokou (Vondr. II 299). Найбільше залишків колишнього повторного вживання прийменників при різних членах атрибутивних сполук зберігається в східнослов'янських мовах.

Обмеження в історії слов'янських мов повторного вживання прийменників при однорідних членах речення і майже цілковите припинення такого вживання при окремих членах атрибутивних сполучень є єдиним історичним процесом. У ньому знаходить свій вияв характерне для літературної мови розширення синтаксичної сфери прийменника в складі речення внаслідок ущільнення семантико-синтаксичних зв'язків між однорідними членами і між компонентами атрибутивних сполучень.

Основні лінії розвитку синтаксичних функцій відносних слів, сполучників і часток

Початок формування найдавніших сполучників і омонімічних з ними часток (а, і, же, бо, лі), а також деяких відносних слів слов'янських мов припадає на останній період існування індоєвропейської прамови, але основні процеси розвитку цих класів службових слів відбувалися вже в рамках праслов'янської і окремих слов'янських мов. Усі первісні сполучники і омонімічні їм частки, як і всі

відносні слова, є результатами переродження синтаксичних функцій займенників і займенникових прислівників, які до набуття ними службових синтаксичних функцій виконували роль самостійних членів речення. При цьому одні займенники чи прислівники перетворювалися в сполучники, частки чи відносні слова в усіх випадках їх вживання в мові, тимчасом як інші займенники в частині випадків зберігали свою давню займенникову функцію поряд з новою для них службовою функцією в певних типах конструкцій. Такий паралелізм давніх займенникових і нових суто службових функцій у окремих слів займенникових основ спостерігається іноді і на пізніших етапах розвитку слов'янських мов, відображених уже в письмових пам'ятках; це дає змогу чіткіше відтворити шляхи доісторичного формування всіх слов'янських сполучників, часток і відносних слів. Так, наприклад, різні флексивні форми займенникового кореня *t-*, очевидно, вже в період розпаду праслов'янської мови почали набувати сполучникових або близьких до них функцій: форма *ti* почала вживатися в ролі еднального сполучника, *to* — в ролі, проміжній між вказівною часткою з часовим або умовним значенням і сполучником з наслідково-приєднальним відтінком (у тому числі для приєднання головного речення до попереднього підрядного), *ta* — в ролі проміжній між прислівником місця або часу, часткою з часовим значенням і приєднальним сполучником; поступово ці нові функції слів з коренем *t-* зазнавали в них дальших видозмін, але поряд з цим у відповідних випадках вживання власне займенникова природа слова *ta* (*ta*, *to*) в усіх формах відмінювання збереглась у слов'янських мовах досі без істотних порушень. Сліди подібного розгалуження синтаксичних функцій давніх займенників можна простежити і на співвідношеннях сполучників і часток значно давнішого походження з відповідними їм власне займенниковими елементами (наприклад, *a*, *i*, *o-by*, *eže* || *оже*). Подібні співвідношення проливають світло і на походження таких сполучників і часток, при яких власне займенникові відповідники були втрачені, пор. *пъ*, *по*, *па*; *bo*, *ба*; пізніше до (укр. діал. *до*), *да*.

Перетворення займенників і займенникових прислівників у сполучники або частки зумовлювалось особливостями синтаксичних конструкцій, у яких вони функціонували. Там, де займенникові слова виступали в ролі означення до іменника, в ролі підмета чи додатка або логічно наголошеної обставини, вони зберігали свою синтаксичну самостійність як члени речення. Але в тих випадках, коли займенникові члени речення виступали як логічно не наголошені слова між повнозначними членами речення, що мали синтаксично однорідний характер, або на початку цілих простих речень, які виявляли певні смислові зв'язки з попередніми реченнями, займенникові елементи втрачали самостійну синтаксичну роль у структурі речення і поступово набували характеру формальних засобів вираження відповідних смислових стосунків між сусідніми членами речення чи цілими реченнями. Найчастіше це були стосунки однорід-

ності з відтінками єднальності, протиставності, розділовості, а також часового, причинного, умовного та інших зв'язків, якими часто супроводились стосунки однорідності. Якщо займенникові слова, втрачаючи самостійну синтаксичну роль у реченні, разом з тим не знаходили умов для перетворення в сполучники, вони ставали частками, тобто такими службовими словами, які надають сусіднім з ними словам чи цілим реченням, у рамках яких вони вживаються, певних смислових відтінків поза безпосереднім зв'язком з іншими словами чи реченнями (пор. укр. Він устав і пішов — Він і не встав). У ряді випадків займенникові елементи при відповідних синтаксичних умовах перетворювалися у вигуки (пор. ба! па! а! о! і! та ін.).

Найдавніші слов'янські сполучники і споріднені чи омонімічні з ними частки утворились від різних займенникових коренів індоєвропейської прамови: **bh-** (bo, ba) **l-** (le-i > li), **g-** (že), **n-** (пъ, по, па), **d-** (da, укр. діал. до). Значну роль у формуванні первісних сполучників і часток праслов'янської мови відіграли різні флективні форми займенникового кореня, що являв собою ларингальний приголосний ' (а, о, е-i > і). Пізніше сполучники і частки утворились з різних форм займенникового кореня **t-** (te-i > ti, ta, to).

Первісні сполучники, здебільшого невивідної словотворчої будови, не розрізнялись за своїми функціями як сурядні і підрядні, оскільки в різних випадках їх вживання вони могли набувати різних синтаксично-смислових відтінків — від чистої сурядності через різноманітні комбінації сурядних і підрядних стосунків до чистої підрядності. При цьому на перших етапах функціонування первісних сполучників їх службові синтаксичні функції ускладнювались ще залишками властивої їм у минулому більш конкретної лексичної семантики. Але вже в період розпаду індоєвропейської прамови за деякими найбільш актуальними підрядносполучниковими функціями, не характерними для простих речень, почали закріплюватись окремі спеціальні сполучники і відносні слова, як правило, похідні від основ із займенниковим коренем на ларингальний, які перед цим вживались у ролі вказівних слів (*'ако, *'е-же, *'ато і т. д.). Після сформування цієї групи власне підрядних сполучників і відносних слів, яке завершилось уже на ґрунті праслов'янської мови, частина первісних сполучників (і, а, пъ і под.) почала обмежуватись власне сурядними чи переважно сурядними функціями, деякі первісні сполучники (типу bo) прилучились в основному до групи підрядних сполучників, а деякі інші (наприклад, li, da) продовжували вживатись в одних конструкціях з сурядними функціями, в інших — з підрядними; згодом вони розщепились на два ряди омонімічних сполучників — сурядних і підрядних.

Дещо пізніше, ніж підрядні сполучники і відносні слова, сформовані на основі вказівних слів, похідних від займенникового кореня ' (ларингальний), у період розпаду індоєвропейської прамови почали формуватись відносні слова з вказівних слів, похідних від

займенникового кореня *j-* (*яко*, *jь-že*, *ja-že*, *je-že*, *јато*, *jегда* і т. д.). Будучи більш численними, ніж відносні слова з коренем на ларингальний, і через це більш придатними для застосування в різних підрядних функціях. Відносні слова на *j-* у праслов'янській мові пізнішого періоду стали основними засобами вираження підрядних стосунків у рамках складнопідрядних речень, тимчасом як відносні слова з колишнім ларингальним ставали в підрядних реченнях все рідшими.

Нарешті вже о період розпаду праслов'янської мовної єдності почався процес формування третьої етимологічної групи відносних слів — на основі неозначених займенників і прислівників, похідних від займенникового кореня *k-* (*ѣ-*). Конкретні шляхи умови цього процесу розглянуто в розділі про складнопідрядні речення.

В ході історичного розвитку складнопідрядних конструкцій деякі найбільше вживані відносні слова в певних семантико-синтаксичних умовах втрачали ознаки відносності (узгоджувані слова насамперед здатність до узгодження в роді і числі з відповідним ім'ям головного речення, а потім і роль члена підрядного речення, неузгоджувані — своє первісне лексичне значення і роль члена підрядного речення) і перетворювались у підрядні сполучники. Так, у значній частині конструкцій підрядних речень порівняльних відбувся перехід у підрядний сполучник відносного слова *яко* (*яко*); при заміні часової семантики умовною переходило в підрядний сполучник відносне слово *jегда* (*егда*) при порушенні узгодження відносного слова *iže* (*иже*) в роді і числі з відповідним ім'ям головного речення створювались умови для переходу в підрядний сполучник слова *ježe* (іноді *iže*, *jaže*); пізніше такого ж переходу в підрядний сполучник зазнало відносне слово *čyto* (*ѣто*, *ѣсо* > *со*), головним чином, у результаті стирання характерного для нього в частині випадків його вживання кількісного відтінку семантики, а також шляхом набуття словом *čyto* здатності співвідноситись із словами чоловічого і жіночого роду.

Неозначені слова з займенниковим коренем *k-* (*ѣ-*) були останньою лексичною групою, яка в усій своїй сукупності, слідом за словами з займенниковим коренем *ʹ-* (ларингальний) і словами з займенниковим коренем *j-*, стала основою для творення відносних слів і підрядних сполучників. У слов'янських конструкціях підрядних речень відносні слова і сполучники цієї етимологічної групи досі найбільш повно зберігаються, тимчасом як відносні слова і підрядні сполучники з коренем *j-* в російській мові зовсім вийшли з ужитку, в українській і білоруській мовах від них збереглись лише відносні слова *який*, *як* і підрядний сполучник *як*, а в інших слов'янських мовах відносні слова і підрядні сполучники цього кореня залишаються більш або менш звичайними. Щодо сполучників (і відносних слів) з колишнім ларингальним коренем, то вони в усіх слов'янських мовах зберігаються, головним чином, у вигляді сурядних тепер сполучників *а*, *і* та в похідних від них сполучникових утвореннях

переважно підрядного характеру типу *аби* (aby), *аж* (až), *ati*, укр. діал. *ож* тощо. Залишки давньої системи відносних слів і підрядних сполучників, похідних від займенникового ларингального кореня, слід вбачати в підрядних сполучниках *ако* (в усіх південнослов'янських, словацькій і нижньолужицькій мовах), *ає* (у західнослов'янських, у тому числі в ролі елемента складного сполучника), *є* (з'ясувальний і причинний сполучник сербо-хорватської мови).

Основні процеси історичного розвитку сурядних і підрядних сполучників та відносних слів у слов'янських мовах полягали в поступовій спеціалізації певних засобів синтаксичного зв'язку на виконанні певних синтаксичних функцій (тобто обмеженні багатфункціональності сполучників і відносних слів) та в диференціації наявних і сформуванні нових засобів зв'язку з метою розрізнення окремих різновидів синтаксичних стосунків. Поряд з цим спостерігається виразна тенденція до обмеження синонімії сполучників і відносних слів, у результаті чого за певними синтаксичними функціями поступово закріплювались окремі сполучники чи відносні слова як основні носії цих функцій, тимчасом як інші можливі в цій функції засоби стали допускатись, як правило, лише в певних стилістичних умовах. Так, у переважній більшості слов'янських мов у ролі виразника єднального зв'язку закріпився сполучник *і* (в словенській мові *ip*, у чеській і словацькій — *a*), інші ж сполучники і сполучникові вирази (укр. *та, а також, не тільки... а й*; рос. *да, а также, не только... но и*; ч. *i*, *peje*... *půbřz* і т. д.) можуть бути застосовані в єднальній функції лише з певними семантичними відтінками і за певних стилістичних умов. Якщо в старослов'янській і давньоруській мовах сполучник *іако* нормально вживався для введення підрядних речень шістьох різних типів чи їх певних різновидів — підметових, додаткових (у тому числі в формі прямої мови), порівняльних, часових, причинних і наслідкових, — то в пізніші періоди розвитку слов'янських мов подібна багатфункціональність підрядних сполучників (напр., східносл. *што, що*; п., ч., словац. *že*) виступає вже здебільшого лише як супровідне, стилістично нерівнозначне явище поряд з диференційованим вживанням у кожному окремому типі підрядних речень спеціалізованих сполучників і сполучних виразів.

Одним з основних шляхів удосконалення формального розрізнення типів і різновидів сурядного і підрядного зв'язку на пізніших етапах історії слов'янських мов було формування складених сполучних виразів, у яких колишні багатфункціональні підрядні і сурядні сполучники доповнюються диференціюючими елементами в формі вказівних слів різної семантики, часток і под. Особливого поширення набули такі складні сполучникові вирази в літературних слов'янських мовах. Пор. ст.-сл. *не тѣниж ... нѣ и, іако да, прѣжде даже, прѣжде донѣдеже, прѣѣк даже*; болг. *не само... но и, преди да, като да, като че, сякаш че, затова че, при всичко че, въпреки че, макар че*; с.-х. *не само... него и, као што, место што, осим што*;

рос. не только... но и, потому что, оттого что, из-за того что, несмотря на то что, вопреки тому что, так что, тогда как, между тем как, в то время как, с тех пор как, до тех пор как, до тех пор пока, по мере того как; укр. не тільки... а й, тому що, через те що, всупереч тому що, незважаючи на те що, відтоді як, до того часу поки, в міру того як; ч. nejen... nýbrž, protože, přestože, jestliže, než že, zatím co, právě než; п. nie tylko... ale i, w miarę jak, podczas gdy, mimo że, wrzód nim i т. д.

Розвитком цілих систем складених сполучникових виразів сучасні слов'янські літературні мови помітно відрізняються від розмовної практики, в якій нерідко залишаються досі цілком звичайними архаїчні способи вживання сполучників, давно відкинуті або істотно обмежені літературними нормами. В цьому розходженні між літературною і розмовною практиками проявляється вирішальний фактор, яким зумовлюється весь процес розвитку і вдосконалення синтаксичних конструкцій, а саме активне прагнення носіїв мови до якомога чіткішого висловлення думки. Цілком природно, що дія цього фактора стає особливо помітною в літературній мові, в якій кожна конкретна синтаксична конструкція розрахована на безпомилкове сприймання і однозначне розуміння читача без можливості перепитування і додаткових пояснень.

Порівняно нечисленними і рідко вживаними в слов'янських мовах, але досить виразними за своєю граматичною специфікою є так звані сполучні слова, тобто окремі представники повнозначних частин мови (здебільшого прислівників, іноді іменників), які можуть виконувати функцію введення підрядних речень. Такими є ст.-сл. **тъкмо**; рос. *только, лишь только, едва, раз*; укр. *ледве, тільки, скоро, раз*; ч. *jedno, jedva, sotva*; п. *skoro, ledwo, zaledwie, jedno* і под. Характерно, що майже всі вони вживаються з часовою або похідною від неї умовною функцією.

Переважає більшість історичних змін у галузі синтаксису слов'янських мов становить безпосередній прояв загальної тенденції до постійного уточнення і вдосконалення формальних способів вираження смислових зв'язків між компонентами висловлюваних думок і смислових відношень висловлюваних думок до ситуації мовлення. Ця тенденція виявляється насамперед у постійній видозміні функцій наявних засобів синтаксичного зв'язку і в поступовому розвитку нових засобів. Конкретним проявом цієї загальної тенденції було поступове витіснення чи обмеження морфологічних засобів синтаксису, як менш диференційованих і не придатних до швидкого поповнення, засобами службоволексичними, як більш рухливими, порівняно легко видозмінюваними і поповнюваними. Цей процес охопив досить широкі сфери колишнього застосування обох типів морфологічно оформлюваного синтаксичного зв'язку — безприйменникового

керування і узгодження. Результатом цього в галузі керування була заміна ряду безприйменникових конструкцій прийменниковими, а в галузі узгодження — заміна узгоджуваних форм активних дієприкметників у функції виразників супровідної дії чи стану сполученнями особових форм дієслів з підрядними сполучниками чи відносними словами, заміна синтаксичного зв'язку узгодження, нездатного до формальної диференціації смислових відтінків, синтаксичним зв'язком більш різноманітного, в своїх формах керування (в тому числі й безприйменникового) тощо. Процес зростання питомої ваги службоволексичних засобів синтаксичного зв'язку продовжується в слов'янських мовах і на сучасному етапі їх розвитку.

Розділ V

ЛЕКСИКА

Праслов'янська лексика

Лексика праслов'янської мови є продовженням індоєвропейської лексики на слов'янському ґрунті.

Праслов'янська лексика дістала в спадок і зберегла значну частину індоєвропейської лексики. Про це свідчать, напр., назви спорідненості і родинних стосунків (отьсь, *mati*, *synъ*, *dъkti, *bratrъ*, *sestra*, *dědъ*, *baba* та ін.), назви органів і частин людського тіла та організму тварини (*srъdъse, *oko*, *językъ*, *kry*), назви мешкання (*domъ*, *dvorъ*), назви тварин і, зокрема, домашніх (*vъlkъ, *goveдо*, *ovъsa*, *agne*), назви виробничих процесів, робіт. дій (дієслова *orati*, *šiti*, *plesti*, *melti, *vezti*, *tesati*, *pekti, *iti*, *hoditi*), прикметники (*běľъ*, *čьrpъ*, *žьltъ*, *soldъkъ, *kyslъ*), займенники (*jazъ*, *ty*, *тъ*, *јь, *сь, *къ, *къto*, *čьto*), числівники (*dъva*, *trъje*, *četyre*), прийменники і префікси (*vъ*, *сь*, *къ*, *do*), сполучники і частки (*a*, *пъ*, *ne*, *ni*) та ін.

Багато цих слів функціонує і зараз у слов'янських мовах без істотних фонетичних і семантичних змін, напр., прасл. *mati* — укр. *мати*, рос. *мать*, білор. *маці*, *матка*, п. *matka*, ч. *matka*, словац. *matka*, болг. *майка*, с.-х. *mājka*, словен. *māti*, прасл. *synъ* — укр. *син*, рос. *сын*, білор. *сын*, п. *syn*, ч. *syn*, словац. *syn*, болг. *син*, с.-х. *сѣн*, словен. *sīn*; прасл. *srъdъse — укр. *серце*, рос. *сердце*, білор. *сэрца*, п. *serce*, ч. *srдce*, словац. *srдce*, болг. *сърце*, с.-х. *srъce*, словен. *srсê*; прасл. *ovъsa*, укр. *вівця*, рос. *овца*, білор. *авечка*, п. *owса*, ч. *ovсе*, словац. *ovса*, болг. *овца*, с.-х. *ovъca*, словен. *ovса*; прасл. *běľъ* — укр. *білий*, рос. *белый*, білор. *белы*, п. *biały*, ч. *bílý*, словац. *biely*, болг. *бял*, с.-х. *běo*, *běll*, словен. *bêl*.

Слов'янська мова не тільки успадкувала, а й розвинула далі успадкований нею індоєвропейський лексичний фонд. При зіставленні індоєвропейського лексичного фонду праслов'янської мови з лексичними фондами інших індоєвропейських мов — західноіндоєвропейських (балтійських, германських, італійських і кельтських), східноіндоєвропейських (індійських, іранських і тохарських) і південноіндоєвропейських (хеттських, грецької і вірменської)

виявляється характерна різномірність індоєвропейської лексики слов'янської мови.

З генетичного боку в індоєвропейському лексичному фонді праслов'янської мови доцільно розрізняти шість основних лексичних пластів: 1) загальний індоєвропейський пласт праслов'янської мови, куди відносяться слова, що зустрічаються в різних індоєвропейських мовних групах — в усіх мовах або, принаймні, в більшості; 2) західноіндоєвропейський пласт, слова якого зустрічаються також у германських, італійських, кельтських і іллірійських мовах; 3) східноіндоєвропейський, слова якого зустрічаються в індійських, іранських і тохарських мовах; 4) південноіндоєвропейський, слова якого знаходять собі паралелі у вірменській, грецькій, хеттських та інших анатолійських мовах; 5) балтослов'янський, обмежений тільки балтійськими і слов'янськими мовами, і 6) праслов'янський пласт, який становить лексичні новотвори, що виникли на праслов'янському ґрунті з успадкованих і запозичених індоєвропейських елементів.

Поняттю лексичного пласта близьке поняття лексичного ареала, тільки що в пласті на передньому плані стоїть хронологічний момент, а в ареалі — географічний. Визначення лексичних пластів означає встановлення їх часової послідовності, тобто з'ясування того, який пласт якому прийшов на зміну. Однак ми цього не можемо сказати відносно західно-, східно- і південноіндоєвропейського пластів, оскільки кожний з них характеризується рядом дуже давніх слів (назв для важливих предметів і явищ навколишнього світу, відомих людям з глибокої давнини), а також слів явно або видимо пізнішого утворення, тому дані лексичні пласти може краще називати лексичними ареалами.

Про балтослов'янський пласт можна сказати з певністю, що він був хронологічно пізнішим за попередньо названі [64; 66, 52—53].

Найпізнішим, наймолодшим пластом індоєвропейської лексики у праслов'янській мові є слов'янський лексичний пласт — продукт самостійної творчості праслов'янської мови, який є її характерною особливістю поряд з особливостями фонетики і граматики.

Індоєвропейська лексика — основна, найважливіша частина праслов'янського словника. Більша її кількість була прямо успадкована з індоєвропейської мови-предка в час її єдності, в складі тих чи інших діалектних груп цієї прамови. Наявність різних індоєвропейських пластів у праслов'янській лексиці свідчить про різну діалектну приналежність предків праслов'ян у різні епохи існування індоєвропейської прамови, свідчить про те, що ці предки з часом відривалися від одних індоєвропейських племен і приєднувалися до інших на більш або менш тривалий період. Картина цих сходжень (конвергенцій) і розходжень (дивергенцій), судячи з даних лексики, була складною, строкатою і суперечливою.

Менша кількість індоєвропейської лексики у праслов'янській мові була запозичена праслов'янами з інших індоєвропейських мов

у різні часи після розпаду індоєвропейської прамови — запозичення з іранської, кельтської, грецької, латинської, германської, іллірійської, балтійської та інших мов. Контакти праслов'ян із своїми індоєвропейськими сусідами протягом трьохтисячолітньої історії (приблизно 2500 р. до н. е. — 600 р. н. е.) являли собою також у багатьох відношеннях складну і суперечливу картину. Шляхом цих контактів передавався праслов'янам не тільки індоєвропейський лексичний запас сусідів, а й запас інших індоєвропейських народів, які не мали прямих контактів з праслов'янами. Так проникали до праслов'янської мови грецизми, латинізми та кельтизми за посередництвом германців (та, можливо, іллірійців) [44, 3, 168; 66, 71—78, 82; 470; 472].

У нас мало даних про праслов'янські запозичення з венетської, фракійської, фрігійської, іллірійських та інших індоєвропейських мов, які безперечно мали місце в ті далекі часи. Крім того, треба рахуватися з можливістю праслов'янських запозичень із невідомих, безслідно зниклих індоєвропейських мов.

Індоєвропейській лексиці як основній частині праслов'янського словника протистоїть неіндоєвропейська лексика. Неіндоєвропейську лексику праслов'янської мови можна поділити, принаймні, на два періоди — за часів індоєвропейської спільності (приблизно до 2500 р. до н. е.) і після розпаду цієї спільності (2500 р. до н. е. — 600 р. н. е.) [1; 44; 57; 64].

У нас дуже мало даних про неіндоєвропейські впливи на лексику індоєвропейської прамови взагалі і на лексику діалектних груп цієї прамови зокрема. Пояснюється це насамперед тим, що багато неіндоєвропейських мов, з якими індоєвропейська прामова стикалася в різні часи своєї історії, зникли безслідно або залишили по собі невиразні лексичні сліди у вигляді топонімічних, етнімічних та інших назв.

Одним із характерних неіндоєвропейських запозичень в індоєвропейській прамові можна вважати індоєвропейську назву для вина *uoin, продовжену гр. oĩnos, хет. wi, алб. vēnë, вірм. gini, лат. vīnum, д.-ірл. fīn, гот. wein, д.-в.-нім. wīn, прасл. vīno, лит. vūnas — усі слова з значенням «вино». В одних індоєвропейських мовах слово було успадковане прямо з індоєвропейської прамови (в хеттській, грецькій, латинській), в інших — опосередковано: праслов'янське, германське і кельтське слова були взяті з латинської мови, литовське — з слов'янської. Очевидно, що в індоєвропейський період слово було міжнародним терміном, поширеним і в неіндоєвропейських мовах, пор. ассірійське ʔnu, гебрайське jātī, арабсько-єфіопське waīn, грузинське gvino, сванське gvinal тощо. Можна думати, що це слово належить мові якихось носіїв так званої егейської культури, витвореної виходцями з Малої Азії десь у III—II тисячоліттях до н. е. на середземноморських островах і на континенті (див. словник готської мови З. Файста).

Запозичення з невідомих неіндоєвропейських мов об'єднуються

в певні тематичні групи. Це, насамперед, назви металів і виробів з них, напр., прасл. *želězo* «залізо» (з давнішою **geleǵh-*), що має певні відповідності тільки в балтійських мовах, пор. лит. *geležis*, д.-прус. *gelso*, далі, може, гр. *χαλκός* «мідь, бронза». Прасл. *tědъ* «мідь» — слово цілком ізольоване, якщо не вважати на мало ймовірну відповідність ірл. *tēi(n)* «руда». Прасл. *teŕь*, *tъь* «меч» і гот. *tēki* «т. с.» запозичені з якоїсь невідомої мови (В. Кипарський шукає джерела в кавказьких мовах, М. Фасмер це заперечує, див. 479; 501). Невідомого походження також ряд назв для дерев і рослин, напр., прасл. *tiŕь* «тис» (походить, очевидно, з *tik'so-*, пор. лат. *taxus* «т. с.»), що має відповідність тільки в латинській мові, прасл. *smęrkъ і *smęrkъ «сосна, ялина» (укр. *смерека*, п. *świerk* «ялина»), якому близьке, можливо, гр. *σμίλαξ* «тис», тощо. Чеський дослідник В. Махек відносить до запозичень з якоїсь невідомої субстратної мови (т. зв. праєвропейської мови) чимало інших назв рослин з непрозорою етимологією, напр., праслов'янські *bukъ* «бук», *jasenъ* «ясен», *javogъ* «явір», *glogъ* «глід», *malina* «малина», **xъrb-* «волошка» (звідси ч. *chrpa*, п. *chaber* «т. с.») та ін., що, однак, залишається проблемою [479].

Запозиченням з невідомої доіндоевропейської мови дехто вважає також прасл. *skotъ* «скот», яке має відповідності тільки в германських мовах (гот. *skatts* «монета, динарій», д.-фриз. *skett* «гроші, скот»).

У досить пізній час, але ще в період праслов'янської єдності, з невідомої східної мови запозичено назву для хмелю. Прасл. *xъmelъ відповідає чуваському *xumla*, татарському *xomlak*, вогульському (мансійському) *qumlix*, угорському *komló*. Назву цієї в багатьох відношеннях важливої культури слов'яни передали західноєвропейським народам, пор. сер.-лат. *humulus* «хміль».

Загальний індоевропейський пласт праслов'янської лексики (тематична характеристика)

Назви спорідненості і родинних зв'язків

Сюди відносяться, насамперед, назви спорідненості і родинних зв'язків отьсь «батько», маті «мати», сунъ «син», *dъkti «дочка», *bratъ*, *sestra*, *svekrъ* «свекор», *svekrу* «свекруха», *spъxa* «невістка» (рос. *сноха*), *dъvegъ* «дівер, чоловіків брат», *jeŕtry* «ятрівка, жінка чоловікового брата», *zъlva «зовиця, братова жінка» та інші [450; 424].

З двох індоевропейських слів для батька, *pātér і *atta, праслов'янська мова успадкувала останнє. І.-е. *pātér* продовжується у д.-інд *pitā*, гр. *πατήρ*, лат. *pater*, гот. *fadar*, тох. А *pācar*, Б *pāser*. І.-е. *atta*, від якого походить прасл. *otъ і суфіксальний новотвір

отсь, зберігається в хет. *attaš* «батько», гр. *ἄττα*, лат. *atta* «батенько, тато», гот. *atta* «батько», алб. *at*, осет. *āda* «т. с.». У мовах, які зберегли обидві індоєвропейські назви (грецька та ін.), *ater* було нейтральним терміном, а *atta* — пестливим, насамперед дитячим словом. Відомий хеттолог Й. Фрідріх вважає *atta* спільним для індоєвропейських і передньоазіатських мов словом дитячої мови, пор. шумерське *ada* «батько», еламське *atta*, баскське *aíta* «т. с.».

Індоєвропейського походження і прасл. *tata* «тато» (укр. *тато*, п. *tata*, ч. *táta*, с.-х. *tāta*, рос. *тятя*) — йому відповідають хеттське ієрогліфічне *tata* «батько», лувійське *tati* «т. с.», д.-інд. *tatā-*, гр. *τάτα*, *τέττα* «батьку!» (звертання до старої людини), лат. *tata* «тато» (дитяче), алб. *tat* «батько, дід», корн. *tat*, англ. (фамільярне) *dad* «тато, батько», лит. *tėtis* «тато».

І.-е. **mā* «мати» лежить в основі індоєвропейського подвоєного *matra* «мати» і суфіксального **mātér*. І.-е. **mā* збережене в д.-інд. *mā* «мати», гр. дор. *μα* кличн. відм. «мати». Подвоєння *matra* продовжується у прасл. *matra* (укр. рос., білор. *мама*), лит. *matà*, латиськ. *matā*, д.-інд. *māma* кличн. «дядьку», хет. *Matma* «назва богині», гр. *μάμη* «мама, бабуся», лат. *matma* «мама» (дит.), ірл., кімр., корн., брет. *mat* «мати», д.-в.-н. *muoma*, алб. *memë* «т. с.».

Прасл. *matī* «мати» продовжує і.-е. **mātér*, пор. д.-інд. *mātā*, тох. А *māsar*, Б *māser*, гр. *μήτηρ*, лат. *māter*, вірм. *mair*, д.-в.-нім. *muoter*, д.-ірл. *māthir*, прус. *mūti*, латиськ. *māte*, лит. *motė* (литовське слово набуло нового значення «дружина, жінка») та ін.

Прасл. *synъ* походить із спільної для ряду індоєвропейських мов праформи **sūpnus*, пор. д.-інд. *sūpnú-*, авест. *hūnu-*, гот. *sunus*, д.-ісл. *sunr*, *sonr*, д.-англ., д.-фриз., д.-сакс., д.-в.-нім. *supu-*, лит. *sūnūs*, прус. *soūns* «син».

Прасл. **dъkti* «дочка» продовжує і.-е. форму **dhughētér*, пор. д.-інд. *duhitā*, авест. *duḡdar-*, тох. А *ckāsar*, Б *tkāser*, гр. *θυγάτηρ*, вірм. *dustr*, гот. *daūhtar*, д.-в.-н. *tochter*, лит. *duktė*, прус. *dukti* «дочка».

Прасл. *bratrъ* «брат» (пор. ч. *bratr*) продовжує індоєвропейську форму **bhrāter*, пор. д.-інд. *bhrāta*, авест., д.-перс. *brātā-*, гр. *φράτηρ* «член братства (фратрії)», тох. А *prasar*, Б *proser*, вірм. *eibair*, лат. *frāter*, г.-ірл. *brāthir*, гот. *broþar*, д.-в.-нім. *bruoder*, прус. *brote*, *brati*, лит. *brólis* «брат», *broterėlis* «братик», латиськ. *brālis* «брат».

Прасл. *sestra* «сестра» продовжує і.-е. **suesōr*, складеного з займенника **sue-* «свій» (прасл. *svojъ*, укр. *свій*) і коренеслова **sor* «жінка», що зустрічається в лат. *uxor* (тобто *uk-sor*) «дружина» і в авест. *hāirišī* «жінка, самиця», лит. *sesuõ* «сестра», прус. *swestro* «т. с.», д.-інд. *svāsa-*, авест. *xvařhar-*, тох. А *šar* (з **šāšar*), вірм. *k'oir* (з **k'ehur*), лат. *soror*, д.-ірл. *siur*, гот. *swistar*, д.-в.-н. *swestar* і т. д.

Назви кровної спорідненості (батька, матері, сина, дочки, брата, сестри, діда, баби) належать до найбільш сталого індоєвропейського

лексичного фонду, який в основному зберігся в індоєвропейських мовах, стародавніх і сучасних, причому майже не зазнав семантичних змін. В окремих мовах зміни подекуди трапляються, напр., гр. *φράτηρ*, «член братства», лит. *motė* «дружина, жінка».

Назви для некровної спорідненості (для свекра, свекрухи, дівера, зовиці, ятрівки) також належать до сталого індоєвропейського фонду і також в основному збереглися в індоєвропейських мовах, але менш послідовно, особливо в сучасних мовах. Деякі з назв цієї групи виникли вже після розпаду індоєвропейської прамови. Так і.-е. *spusós, прасл. *spъxa* збереглось у ст.-сл. *снѣхъ*, рос. *сноха*, болг. *снаха*, с.-х. *снѣха*, словен. *snáha*, ч. *snacha* і втрачене в українській (*невістка*), в польській (*synowa*), у словацькій (*nevesta*).

До групи слів на означення некровної спорідненості належить також праслов'янська назва для дружини *ѣпа*. Праслов'янське слово суміщало в собі значення «дружина» (і тим самим воно було елементом родинної термінології), а також більш загальне значення «жінка», і можна думати, ці обидва значення були властиві також і.-е. *gʰenā/*gʰnā*, пор. д.-інд. *jāni*, авест. *jainiš* «жінка, дружина», д.-інд. *ganā*, *gnā* «божественна жінка», авест. *gəpā*, *znpā* «жінка»; тох. А *šān*, Б *šāpa* «жінка», вірм. *kīp* «жінка», гр. *γυνή* «жінка, дружина», гот. *qīpo*, «жінка, дружина», д.-ірл. *bep*, д.-прус. *geppa* «жінка».

Індоєвропейська назва для чоловіка (і чоловіки) **u̯t̥ros*, збережена в д.-інд. *vīṭás*, авест. *vīṭo* «герой», лат. *vir*, у праслов'янській мові була втрачена. Прасл. *mqъ* «чоловік, чоловічина» є власним новотвором на основі індоєвропейських елементів **mon-gʰjo-*, пор. д.-інд. *mānu-* «чоловік, людина», гот. *manpa* «чоловік, людина», д.-в.-нім. *mann* «т. с.».

Назви органів і частин людського тіла та організму тварин

Ці назви належать також до найдавніших індоєвропейських слів у праслов'янській мові і свідчать про добрі, як на ті часи, знання анатомії в індоєвропейців. Люди віддавна споживали м'ясо тварин у сирому і печеному вигляді, крім того, лікування ран і хвороб людей, а також обряди жертвоприношення тварин, що існували задовго до приручення тварин — все це сприяло таким знанням. Люди дуже рано зауважили відповідність органів людини органам тварин, особливо ссавців, а тому давали для них одні й ті ж назви, крім тих випадків, де були зауважені істотні відмінності, пор. руки у людей, передні ноги у ссавців і крила у птахів, волосся у людей і пір'я у птахів і т. д. Разом з тим спостерігаються в індоєвропейській мові різні назви для органів і фізіологічних функцій людини і для цілком аналогічних органів і функцій тварини. Це слід пояснювати своєрідним світоглядом давніх індоєвропейців і, зокрема, вірою в магічну силу слова, внаслідок якої поширення певних назв людських

органів на відповідні органи тварини (або навпаки) рішуче заборонялося. Існування заборони (табу) на певні слова викликало появу інших, семантично еквівалентних слів-евфемізмів, які вважалися магічно нейтральними. Це призводило до поповнення і збагачення індоевропейського словника, до зростання його синонімічних запасів.

Зокрема, для крові існувало кілька індоевропейських синонімів. Це *ēśǵ, слово давньої основи на г/п, що збереглося в д.-інд. áśǵ, хет. ešhar (род. одн. ešharas), тох. A ysār, гр. гомер. εἶαο, εἶαο «кров», лат. aser «т. с.», латиськ. asins, можливо також вірм. aḡiwn «кров», і *qreu-, *qreu- «густа кров (і криваве, сире м'ясо)», що збереглося у прасл. kгу «кров», лит. kraujas, д.-прус. krawian «кров», д.-інд. kṛavī- «сире м'ясо», kṛugá- «кривавий», авест. xṛū- «криваве, сире м'ясо», xṛūga- «кривавий, жорстокий», гр. κρέας «м'ясо», лат. sanguis «кров, що витекла» (кров у тілі — sanguis), ірл. sú, кімр. saui «кров», д.-ісл. hrár «сирий», д.-в.-нім. (h)ro «сирий». Крім того, в деяких індоевропейських мовах зустрічаються інші назви крові, невідомі праслов'янській мові, напр. гр. ἵχρ «кров богів», а також αἷμα, лат. sanguis і гот. blor «кров», і цілком можливо, що деякі з них ще індоевропейської давнини. В усякому разі ці етимологічно ізольовані слова свідчать, що назва для крові була особливим об'єктом для табу.

Давність індоевропейських назв для органів людини і тварини підкреслюється різноманітністю нерегулярних флексій у слів цієї групи, пор. хет. ešhar «кров» (наз. одн.) і ešharas «крові» (род. одн.), д.-інд. áśǵ «кров» і asnāh «крові».

Крім слова кгу, праслов'янська мова успадкувала з індоевропейської прамови, подекуди з незначними відхиленнями в семантичному або словотворчому планах, такі важливі слова, як назви для м'яса, серця, мозку, черепа, ока, брови, вуха, уст, носа, зубів, ясен, язика, грудей, вим'я, дійки, утроби (нутрошів), молока, члена, ліктя і, можливо, для жили і кишки, а також для таких процесів, як їсти, пити, доїти, ссати і, можливо, для такої фізичної аномалії, як рана і для фізичної слабості (хвороби) тощо.

Праслов'яни відрізняли męso «м'ясо» тварин, яке було передусім продуктом харчування, від тіла людини tělo. І.-е. *menso- означало м'ясо тварин і було продовжене, крім прасл., також д.-інд. mānsām, тох. B misa, вірм. mis, алб. miš, гот. mīmz «м'ясо», д.-прус. mēnsā «т. с.», латиськ. mīesa «живе м'ясо», звідси походить також лат. membrum «член». Що ж до прасл. tělo «тіло», то походження його невідоме; йому відповідає тільки латиськ. tēls «образ», але останнє могло бути запозиченим у слов'ян.

Прасл. sьrdьse (з *sьrdьko) є слов'янським поширенням індоевропейського кореня *k̑̑d- суфіксом -ьse (-ьko), а тому логічно допустити праслов'янську форму *sьrdь, якій безпосередньо відповідають лит. širdis «серце», латиськ. sirds «серце, відвага, гнів», д.-прус. seyr «серце», далі д.-інд. hṛdī, hṛd, авест. zəṛəd-, осет. zārdä

«серце», хет. kar(a)z, род. відм. kardiaš, kartaš «серце, бажання», гр. καρδία «серце, душа, почуття, бажання», лат. cor, род. відм. cordis «серце, душа, почуття, мужність», д.-ірл. críde (з *kṛdī-om), гот. hairto «серце». Крім первинного значення «серце як орган людини і тварини» праслов'янське слово мало вторинне значення «гнів» (від нього утворене прасл. *sŕditi, *sŕditi se, укр. *сердити, сердитися*), також успадковане, бо як видно з даних латиської, хеттської, грецької, латинської та інших мов, індоєвропейська назва для серця означала також «душа, почуття». Крім того, з поняттям серця віддавна поєднувалося поняття середини (прасл. *serda «середина», звідки укр. *середа*, пор. латиськ. seīde «знак, зерно», давньогрецька назва для серця означала також середину).

Прасл. mozgъ «мозок, включаючи кістковий, шпик» мав відповідності у лит. smāgen(ė)s «мозок» (із mazgen-), д.-прус. muzgeno «шпик», д.-інд. majjān-, авест. mazga «мозок» (головний і кістковий), д.-в.-нім. mark «шпик», тох. A māśśunt.

У прасл. *segrъ поєднувалися значення «череп» і «шкаралупа, посуд» (очевидно тому, що черепні коробки використовувалися як посуд), ці ж значення були властиві й іншим індоєвропейським мовам. Пор. д.-інд. kaṛaga- «черепок, шкаралупа, мозкова коробка», вірм. kaṛar'p «череп, голова», д.-в.-нім. scirbi, нім. Scherbe «черепок», д.-прус. kerpetis «череп».

Праслов'янському око відповідають: лит. akis «око», латиськ. acs, д.-прус. askis, д.-інд. ākṣī «око», авест. aši «очі», тох. A ak, Бек «око», вірм. akn «т. с.», гр. гомер. ὄσσε «очі» (з *okje), лат. oculus, гот. augo, д.-в.-нім. ouga «око» та ін.

Прасл. *bry (род. відм. *brъve) «брова», успадковане з і.-е. *bhrū-, відповідає в формальному і семантичному планах лит. bruvis, д.-інд. bhrū-, гр. ὄφρως тощо.

Прасл. uxo має індоєвропейські відповідності: лит. ausis, латиськ. auss, д.-прус. āusins (знах. відм. одн.), авест. uši (наз. відм. дв.), гр. οὖς, лат. auris, ірл. ó, алб. vesh, гот. auso, д.-в.-нім. ōgi «вухо» та ін.

Прасл. usta «рот, уста» відповідають: д.-прус. austo «рот», д.-інд. oṣṭhas «губа», авест. aošta- «губа», лат. ausculum «ротик» та ін.

Прасл. nosъ «ніс» відповідають: лит. nosis, латиськ. nāss, д.-прус. nozu «ніс», д.-інд. nāsā «ніс» (наз. відм. дв.), авест., д.-перс. nāh- «ніс», лат. nāris «ніздрия, ніс», д.-в.-нім. nasa «ніс».

Прасл. zqbъ «зуб» продовжує одну з індоєвропейських назв для зуба, пор. д.-інд. jāmbha- «зуб, паща, кілок», тох. A kam «зуб», Б keme, гр. ὀμφος «кілок, гвіздок», ὀμφίος «кутній зуб», алб. dhëmb «зуб», д.-в.-нім. kamb «гребінь, гребінець», лит. žaĩbas «гострий предмет», žaĩbis «рало» (пор. *зуб* в українському ралі), латиськ. zūobs «зуб».

Інша індоєвропейська назва для зуба *dent- // *dont- // *dnt- «зуб» збереглася також у праслов'янській і слов'янських мовах, але змінила дещо семантику — стала означати «ясна», тобто «тіло»,

що покриває корені зубів» — прасл. *dešna i dešlo* «ясна», д.-рус. *дясна* «т. с.», укр. *ясна* і діал. *ясла*, рос. *десна*, білор. *дзясна*, п. *dziaśło*, с.-х. *děsni* (мн.), словен. *dlésna* «т. с.» та ін. Інші і.-е. мови добре зберегли первісне значення слова: д.-інд. *dán*, авест. *dantan-*, вірм. *atamn*, гр. *ἰὸν ὀδόν* «зуб», лат. *dēns*, д.-ірл. *det*, кимр. *dant*, гот. *tunpus*, д.-в.-нім. *zan(t)*, лит. *dantis* «зуб». Прасл. *dešna*, *dešlo* спочатку також означало «зуб», але внаслідок семантичного конфлікту з синонімом *zъbъ* «зуб» змінило своє значення на «ясна» [492].

Прасл. *(j)ęzykъ* «язык» (а також «мова» і «народ») є поширенням первісного прасл. **jezy-* за допомогою суфікса *-ko*. Найближчі відповідники: д.-прус. *insuwis*, лит. *liežūvis* «язык», лат. давнє *dingua*, нове *lingua*, гот. *tuggo*, д.-ісл. *tunga*, д.-в.-нім. *zunga* «язык».

Прасл. **ръгъ* «груди», **ръrsi* (дваїна, пор. укр. *перса, перси*) має відповідності в лит. *pīršys* «груди коня», д.-інд. *pārśu-* «ребро», авест. *paṛəsu-* «ребро», осет. *fars* «бік», тох. А *pratsak*, Б *pratsāk* «груди».

Прасл. *vumę* «вим'я» є поширенням індоєвропейської основи **ūdhg* // п-суфіксом *-men*, пор. д.-інд. *ūdhar* (род. відм. *ūdhnas*), гр. *οὔθαρ* (род. відм. *οὔθατος*) «вим'я», лат. *uber*, д.-в.-нім. *ûtar*, нім. *Euter* «т. с.».

Прасл. *qtroba* «утроба, живіт, нутрощі» є поширенням індоєвропейського кореня **qtr-* суфіксом *-oba* на слов'янському ґрунті; цьому слов'янському новотворові передувало давніше **qtro-* «нутрощі», пор. укр., рос. *нутро* з приставним *н-*. Цьому слову відповідають д.-інд. *antrām*, авест. *antara-*, вірм. *ənderk'*, гр. *ἐντέρεα* «нутрощі», лат. *interior* «внутрішній», д.-ісл. *íðrag* (мн.) «нутрощі».

Назва для молока, прасл. **melko*, теж відноситься до цієї групи як продукт певних органів тварини і людини. Більш або менш точні і.-е. відповідності: гот. *miluks*, д.-англ. *mīlc*, д.-в.-нім. *miluh*, *mīlih*, тох. А *malke* «молоко», ірл. *melg*, гр. *μῆλγω* «дою», лат. *mulgeo* «дою», алб. *mjel* «дою» тощо.

Прасл. **čelpъ* «член, частина тіла, кінцівка (наприклад, нога)» є суфіксальним новотвором на базі і.-е. кореня, того ж, що і в прасл. *kolěno*, пор. лит. *kelys* «коліно», гр. *κῶλον* «член людського тіла, насамперед нога», *σκέλος* «нога, стегно», д.-інд. *kāta-* (**kol-to*) «бедро».

Прасл. **olkъtъ* «лікоть» також продовжує з деякими словотворчими змінами індоєвропейську назву, пор. найближчі відповідності у лит. *uolektis*, латиськ. *uõlekts*, д.-прус. *alkunis*, *woaltis* «лікоть», далі гр. *ὀλένη*, вірм. *oľn* «плече», лат. *ulna* «лікоть», гот. *aleina*, д.-англ. *eln*, д.-в.-нім. *elina*, нім. *Elle* «лікоть» тощо.

Прасл. *ěsti* «їсти», що без істотних семантичних змін продовжується в сучасних слов'янських мовах, само було продовженням, також без істотних семантичних змін, індоєвропейського праслова **ēd-* «їсти». Давнину цього дієслова підтверджує його атематична морфологічна структура, пор. хет. *edmi* (*etmi*) «їм»; д.-інд. *ádmi* «їм», *atti* «їсть»; гр. *ἐδμεναι* «їсти»; лат. *ēs* «їси», *ēst* «їсть», *ēstis* «їсте»; кимр. *esu* «їсти», в інших випадках з набутою тематичністю:

гр. ἔδω, лат. edo «їм», гот. itan «їсти», лит. ėdu (давніше було ėmi) «їм, пожираю» тощо.

Прасл. piti «пити» також без істотних семантичних змін продовжує і.-є. *pōi- // *pī- «пити», пор. д.-інд. pibati «п'є», pītā- «п'яний», гр. πῖνω «п'ю», лат. bibo (з *pibō) «п'ю», алб. pi, ірл. ibim «п'ю», лит. puotà «пир, пиятика».

Індоевропейське *dhē(i)- «ссати, доїти(ся), годувати грудьми (дитину)» продовжується у праслов'янських словах dojiti «доїти, ссати, годувати грудьми», dojьka «дійка, сосок, годувальниця», а також dēti «діти» (буквально «ті, які ссуть»), dēva «дівчина»; пор. д.-інд. dháyati «ссе», dhēna-, dhēnū- «дійна корова», авест. daēnu- «жінка» (тобто «годівниця»), гр. θηλή «груди матері», θῆλυ «жінка», лат. fēlāre «ссати», fēmina «жінка», гот. daddjan «ссати», латиськ. dēt «т. с.».

Прасл. гапа «рана» зближується з д.-інд. vḡpa «рана» і алб. vaḡe «т. с.», прасл. xvogъ, xogъ «слабий, хворий» — з авест. xvaga- «рана, поранення», д.-в.-нім. swegan «причиняти біль, ятритися», і, можливо, з тох. Б kwār «старіти, нездужати».

Назви тварин

Праслов'янська мова успадкувала ряд давніх індоевропейських назв для свійських і диких тварин і для комах. Дані індоевропейського словника, як і інші археологічні дані, свідчать, що тваринний світ для стародавніх індоевропейців мав величезне значення, насамперед, як джерело продуктів харчування — м'яса, молока, яєць, і одягу — шкіри та вовни. Давнина цих слів підтверджується нерегулярністю їх відмінювання.

До цієї групи слів відносяться, передусім, загальна назва для звіра, а також назви для їх продуктів — м'яса, молока, яєць, вовни, меду, і більш конкретні — для рогатої худоби, для вівці, ягняти, тура, свині, поросяти, оленя, лося, вовка, бобра, вевірки (білки), їжака, миші; з птахів — для орла, журавля, гуски, утки (качки), тетерюка; з риб — для вугра і, можливо, піскаря, далі назва для змії, а також назви для комах (мурахи, оси, мухи, блохи) і назва для черв'яка [415; 451].

Прасл. zvěgъ «звір, дика тварина» продовжує і.-є. *ǵhvēg «т. с.», пор. гр. θῆρ // φῆρ «хижак, тварина», лат. fēgus «дикий», лит. žvēgīs, латиськ. zvēgs «звір», д.-прус. swīgins (знах. відм. мн.) «т. с.».

Індоевропейська назва для птаха *auis, яка збереглася в індіранських (д.-інд. ví-, авест. vaу- «птах»), латинській (avis) і грецькій (ἄετός) мовах, зникла у балтослов'янській, германських та інших мовах внаслідок омонімічних конфліктів з іншим індоевропейським словом, а саме з *ouis «вівця». Але у слов'янських мовах збереглося похідне від утраченої назви для птаха — це назва яйця, прасл. *aje (п. jāje), яка продовжує і.-є. *ōuīō- «яйце» (з *auis «птах» з подовженням початкової голосної фонемою) [492. 490].

Індоевропейська назва для вовни **u̯nā* продовжується у праслов'янському *u̯lna* (укр. *вовна*), д.-інд. *ūpnā*, гр. *λῆνος*, лат. *lāna* «вовна», гот. *wulla*, д.-в.-нім. *wolla*, лит. *vilna*, латис. *vilna* «т. с.», д.-прус. *wilna* «каптан», вірм. *gełmn*, хет. **hulana-* «вовна».

Індоевропейська назва для меду *médhu, давність якої підтверджується особливостями відмінювання, продовжується у прасл. *medъ*, а також д.-інд. *mádhu* «мед, солодкий напій», авест. *mađu* «ягідне вино», тох. Б *mit* «мед», гр. *μέθυ* «вино», д.-англ. *medu*, д.-в.-нім. *metu* «мед (напій)», ірл. *mid* «т. с.», лит. *medūs* «мед», д.-прус. *meddo* «т. с.».

Прасл. *govędo* «скот (корова, бик)» продовжує з деякими словотворчими змінами дуже давнє індоевропейське слово *gʷōus, пор. д.-інд. *gau-*, авест. *-gāuš*, вірм. *kov* «корова», гр. *βοῦς* «бик, корова», лат. *bōs* «бик», ірл. *bó*, д.-в.-нім. *chuo*, нім. *Kuh* «корова», латис. *govs* «корова».

Прасл. *ovъsa* «вівця», *ovъpъ* «баран» також з певними словотворчими змінами продовжує і.-є. **o̯vis* «вівця», пор. д.-інд. *ávi-*, гр. *ὄις*, лат. *ovis*, д.-ірл. *ōi*, гот. *awī-*, д.-англ. *ēowu*, англ. *ewe* «вівця», лит. *avis*, латиск. *avs* «т. с.».

Прасл. *tuŗъ* «тур» відповідає лит. *taĩras* «тур, буйвол», д.-прус. *tauris*, гр. *ταῦρος*, лат. *taurus* «віл, бик», ірл. *tarb* «бик», а також авест. *staora-* «велика рогата худоба», гот. *stiur* «теля, бичок», д.-в.-нім. *stior*, нім. *Stier* «бик».

Прасл. *svini, *svinъja* «свиня» (і.-є. *sūs) відповідає д.-прус. *swintian*, авест. род. відм. одн. *hū* (= *huvō*) «свині», лат. *sus* «свиня», д.-в.-нім. *sū* та ін. Прасл. *porъ «порося» (і.-є. **por̥kos*) відповідає лит. *paĩšas*, д.-прус. *parstian* «порося», гр. *πόρκος*, лат. *porcus* «свиня», ірл. *orc* «свиня», д.-в.-нім. *far(a)h* «порося», курд. *purs* «т. с.».

Прасл. (j)*elenъ* «олень» має найближчі відповідності у лит. *ėlnis* «олень», гр. *ἐλλός* «т. с.», вірм. *ełn* «лань», д.-ірл. *elit* «сарна». Того ж походження і праслов. *lapъ* «лань» (з *ōlpъ) і *losъ* «лось» (з *ōlsъ), пор. лат. *alcēs* «лось», д.-в.-нім. *elah*, нім. *Elch* «лось», сюди відноситься також д.-інд. *śśya-* «самець антилопи».

Прасл. *vъlkъ* «вовк» продовжує і.-є. **u̯lkʷos*, пор. д.-інд. *vṛka-*, авест. *vəhrka-*, гр. *λύκος*, лат. *lupus*, алб. *ujk*, гот. *wulfs*, лит. *vilkas*, латиск. *vilks*.

Прасл. *bobŗъ* «бобер» відповідають: авест. *bawra-* «бобер», лат. *fiber*, корн. *befer*, д.-в.-нім. *bibar*, нім. *Biber*, лит. *bėbras*, фрак. *βεβρυ-* «бобер» та ін.

Прасл. *věverica* «вевірка» знаходить відповідності в лит. *vėveris* «т. с.», д.-прус. *weware*, кімр. *gwywer*, н.-перс. *varvara*, англосакс. *ácweorna* та ін.

Прасл. *jeъъ* «їжак» знаходить відповідності в лит. *ežys*, латиск. *ezis*, фрігійськ. *ēz̥is*, з іншими суфіксами — гр. *ἐχῖνος*, д.-в.-нім. *igil*, нім. *Igel*, вірм. *ozpi* «їжак».

Із птахів загальноіндоевропейськими виступають назви для ор-

ла, журавля, гуски, тетерюка та ін. Праслов'янському огыль відповідають лит. *agēlis*, латиськ. *ērglis*, д.-прус. *agelie* (l-основа), хет. *ḡagaš* «орел», род. відм. одн. *ḡaganaš* (n-основа), гр. *ὄρνις* «птаха», вірм. *ogog*, угур «чайка, шуліка», гот. *aga* «орел», д.-ірл. *ígaḡ*, кімр. *egug* «т. с.» та ін.

Праслов'янському *žegavь* відповідають лит. *gėrvė*, латиськ. *dzērve*, д.-прус. *gerwe*, гр. *γέρωνος*, лат. *grūs*, д.-в.-нім. *kranuh*, англосакс. *crōnuc*, вірм. *křunk*.

Прасл. *gōšь* «гуска» відповідає д.-інд. *hamsá-*, гр. *χίψ* «гуска», лат. *anser* (з **hanseḡ*) «т. с.», ірл. *géis* «лебідь», д.-в.-нім. *gans* «гуска», лит. *žąsis*, латиськ. *zūoss*, д.-прус. *sansy* та ін.

Прасл. *qty* «качка» (пор. д.-прус. *уты*, род. *утъве*, укр. *утка*) відповідає д.-інд. *ātí-*, гр. *νῆσσα*, лат. *apas*, д.-в.-нім. *anīt*, лит. *antis* з тим же значенням.

Праслов'янська назва тетерюка **teterьvь*, очевидно, є також індоєвропейською, утвореною з подвоєння **teg*, імітуючого пташиний крик, пор. лит. *tetervà*, д.-прус. *tatarwis* «т. с.», д.-інд. *tittira-* «куріпка», перс. *taḡarv* «фазан», гр. *τέτραξ* «глухар», д.-ісл. *þírugg* «т. с.», д.-ірл. *tethra* та ін.

Характерно, що назв для риб з індоєвропейської епохи збереглося дуже мало. Пояснюється це тим, що індоєвропейські народи, займаючись полюванням на звірів і дичину, збиранням плодів, землеробством і скотарством, не надавали риbam особливого значення, забували або змінювали старі назви, а для деяких видів риб окремих назв може й не мали ніколи. Крім того, бідності індоєвропейської рибної термінології сприяли й великі переселення індоєвропейських народів (а риби, як відомо, локалізовані певними водними басейнами).

До збережених назв належить прасл. *ogogь* «вугор», лит. *ungurys*, д.-прус. *angurgis*, гр. *ἐγγεῦλος* «вугор», лат. *anguilla* «т. с.». Можливо, прасл. *piskogь* «в'юн, пискар» є продовженням і.-е. назви для риби, пор. лат. *piscis* «риба», гот. *fisks*, д.-в.-нім. *pisc* «т. с.», ірл. *iasc* «т. с.». Назва лосося є діалектною індоєвропейською, балто-слов'янсько-германсько-тохарською; прасл. *lososь* відповідає лит. *lašiša* «лосось», д.-прус. *lasasso*, д.-ісл. *laḡ*, д.-англ. *leax*, д.-в.-нім. *lahs*, нім. *Lachs* «лосось *Salmo salar*» і тох. Б *läks* «риба».

До загального індоєвропейського пласта праслов'янської мови належать також деякі назви для комах. Прасл. **morgvi-* «мураха» споріднене з д.-інд. *vamṛí*, авест. *maviri-*, гр. *μόρμηξ*, лат. *formica*, ірл. *moirb* з тим же значенням.

Прасл. *osa* виникло з старішої форми **vopsā*, якій відповідають лит. *varpā*, латиськ. *varpene*, д.-прус. *wobse*, д.-в.-нім. *wafsa*, лат. *vespa* (із **verpa*) з тим же значенням, а також дані кельтських та іранських мов.

Прасл. *тиха* «муха» має відповідності в лит. *musė*, латиськ. *mūsa*, *muša*, д.-прус. *muso*, вірм. *muḡ*, гр. *μύια*, лат. *musca* «т. с.», д.-в.-нім. *mucka*, нім. *Mücke* «комар», алб. *mizë* «муха».

Прасл. blъxa «блоха» відповідає лит. blusà, латиськ. blusa, а також дещо зміненим у звучанні гр. φύλλα, лат. rūlex, д.-в.-нім. floh, д.-англ. fléah з тим же значенням.

Індоевропейською була також праслов'янська назва черв'яка, ѣгвѣ і ѣгвѣ, пор. д.-інд. kṛmī- «черв'як», авест. kərəmī-, н.-перс. kirm, алб. krimb, ірл. cnuim, лит. kirmis «т. с.» та ін.

Таким чином, праслов'янська мова успадкувала чимало загальноіндоевропейських назв у галузі тваринного світу. Разом з тим деякі індоевропейські назви цієї групи були з тих чи інших причин праслов'янською мовою втрачені. Серед цих причин не останнє місце займає табу — заборона на вживання того чи іншого слова в тих чи інших випадках і, насамперед, під час полювання, певних обрядів тощо. Причинами, які призводили до зникнення слів, були також конфлікти між омонімами і конфлікти між синонімами.

До втрачених праслов'янською мовою загальноіндоевропейських слів належать загальні, родові назви для птаха, риби, змії, а також назви для коня, ведмедя, зайця та ін. (див. стор. 529).

Назви рослин

На відміну від назв тварин, небагато є назв рослин, що збереглися в усіх індоевропейських мовних групах. Сюди належить назва для дерева-дуба (в індоевропейській мові ці різні предмети позначалися одним словом), берези, верби (вітлини), а також для таких предметів як солома, кора тощо. Частина давніх назв цієї тематичної словесної групи збереглася в багатьох мовах індоевропейської сім'ї, але не зустрічається в окремих мовах або в окремих групах мов, і немає певності, чи там вони були раніше. Так, конкретні назви для дуба-жолудя, для іви, ясена, моху, зерна, сім'я (насіння), властиві багатьом індоевропейським мовам, не зустрічаються у східних індо-іранських мовах. Проте не можна запевнювати, що їх там не було раніше. Назва для осики, наприклад, збереглася в балто-слов'янських і германських мовах: прасл. *opsa, osa, поширене суфіксом osika, osina, д.-прус. abse, латиськ. arse, лит. āriušė, д.-в.-нім. і д.-сакс. aspa, нім. Espe «осика», але це індоевропейське слово потрапило також у різні тюркські мови (напр., алтайське arsak, тобольсько-татарське awsak «тополя», чуваське ёвёс «осика»), що дає підстави думати про давнє запозичення цього слова тюрками з іранської або, можливо, вірменської мови.

Назви для полови і сука, властиві балто-слов'янським, індо-іранським та іншим мовам, відсутні у південноіндоевропейських мовах (грецькій вірменській, хеттській). Інші назви так або інакше обмежуються європейськими індоевропейськими мовами, наприклад, назва для клена — балто-слов'янськими, грецькою, кельтськими і германськими мовами, назва для яблука-яблуні — балто-слов'янськими, італо-кельтськими і германськими, назва для граба — балто-слов'янськими, італійськими та іллірійською, назва для ялів-

ця — балто-слов'янськими, грецькою і вірменською, назва для липи — балто-слов'янськими і кельтськими (грецький відповідник сумнівний), назва для горіха — балто-слов'янськими, грецькою і албанською (В. Махек вважає слово «праєвропейським», 479), назва для колоса — слов'янськими і албанською, назви для бору, лісу, сливи обмежуються слов'янськими і германськими мовами.

Локальна обмеженість того чи іншого слова не завжди має свідчити про його індоєвропейський діалектний характер. Частина таких локалізованих назв, наприклад, назви для дуба-жолудя і яблуні-яблука, виявляє сліди того нерегулярного відмінювання, яке було характерним для індоєвропейської мови в давню добу. В усякому разі, треба вважати на можливість утрати слова в тій чи іншій індоєвропейській мові або в тій чи іншій групі індоєвропейських мов, тим більше, що індоєвропейські народи, носії своїх мов, змінювали місце свого перебування протягом історії, і відповідно змінювалась навколишня флора. Отже, назви для відсутніх рослин могли забуватися як непридатні, зокрема це стосується індоіранських мов як найбільш віддалених.

Індоєвропейська назва для дерева взагалі і дуба зокрема *dǵu означала також «тверде, міцне» (звідси прасл. *sъdorǫv «здоровий», лат. durus «твердий»), а всюди поширений, з міцною деревиною дуб вважався характерним представником дерев. Прасл. *dervo «дерево» знаходить собі відповідники у лит. dervà «смолисте дерево», д.-інд. dāru-, dṛu- «дерево», авест. daṛtu-, dṛu- «т. с.», хет. taṛu «дерево», гр. δῶρον «дерево, спис», δρῶς «дерево, дуб», алб. dṛu «дерево», галльське dervo- у Dervus «дубовий ліс», д.-ірл. daug «дуб», кімп. derwen «дуб», гот. triu «дерево», д.-ісл. trē «т. с.» тощо [492, 174; 501, 342].

Для берези в індоєвропейській правові існував термін *bhérǵb- букв. «білий, блискучий», мотивований світлою корою дерева. Пор. гот. baírhts «світлий», алб. bardhë «білий» і з іншим суфіксом прасл. bělъ «білий». Праслов'янському *berza відповідають д.-інд. bhūrja- «порода берези», осет. bārz(ä) «береза», д.-в.-нім. birihha, нім. Birke, лит. bėržas, д.-прус. berse.

Прасл. *vьtьla «верба» має відповідності в лит. žilvītis «вид верби», латиськ. vītols «верба», д.-прус. -witwo, гр. ἵτυς, ἰτέα, д.-в.-нім. wīda, нім. Weide з тим же значенням. Корінь слова також у лат. vītis «виноградна лоза», п. wić «прут, лозина», укр. віть, вітка «гілка». Прасл. *solma «солома» споріднене з д.-прус. salme «солома», латиськ. salms «т. с.», д.-інд. śālāka- «стебло, колос», тох. kulmānts «очерет», гр. κάλαμος, κάλαμη «стебло», лат. culmus «стебло, солома», д.-в.-нім. hal(a)m.

У індоєвропейській правові існувала окрема назва для дуба і жолудя *gʷələs, з якої походять прасл. *gelǫdъ > želǫdъ «жолудь», лит. gile, латиськ. dzile «т. с.», д.-прус. gile, вірм. kaḷin «жолудь», гр. βάλανος «жолудь, дуб», лат. glans «жолудь».

Прасл. *zьgno «зерно» відповідає лит. žirnis «горох», латиськ. zirnis, д.-прус. syrne «зерно», гр. ῥιγᾱρτον «виноградне зерно», лат.

grānum «збіжжя, зерно», д.-ірл. grān «зернина», гот. kairn «зерно, збіжжя, пшениця», д.-в.-нім., д.-сакс., д.-ісл. korn «зерно».

Індоевропейські назви рослин характеризуються більшою семантичною мінливістю, ніж назви тварин. Одна й та ж індоевропейська назва для рослини в різних мовах може означати різні рослини. Пояснюється це не тільки міграцією індоевропейських народів — рослинний світ був менш відомий у деталях, ніж світ тваринний. Цими причинами можна пояснити той факт, що прасл. *iva* «верба, іва» відповідає лит. *ievà* «черемуха, крушина», латиськ. *ieva* «черемуха», д.-в.-нім. *twa* «тис», ірл. *eo*, кімр. *uwep* «тис», гр. *οἴη* «горобина», вірм. *aigi* «виноградний кущ».

Прасл. *(j)asenъ* «ясен» є поширенням індоевропейського кореневого слова *ōs за допомогою суфікса *-n-*. Відповідає йому лит. *uošis*, латиськ. *osis*, д.-прус. *woasis* «ясен», алб. *ah* «бук», вірм. *haçi* «ясен», гр. *-ωῖς* в *ἄχερωῖς* «біла тополя», лат. *opnus* «порода ясена», кімр. *opnep* «ясен», д.-в.-нім. *ask* «т. с.».

Прасл. *sokъ* «сік» має відповідники в балтійських, грецькій, албанській і латинській мовах.

Прасл. *pelva «полова» має відповідники в балтійських, давньоіндійській і латинській мовах.

Для прасл. *sokъ* «сук» існують відповідники в д.-інд. *śaṅkú-* «гостра палиця, кілок, дерев'яний гвіздок», ірл. *géc* «сук», кімр. *cainc* «т. с.», д.-ісл. *hágr* «кілок».

Назви житла, господарських знарядь і занять, предметів харчування тощо

До загального індоевропейського фонду праслов'янської лексики належать також назви для житла, точніше для дому і дверей, для таких господарських знарядь, як віз, колесо, вісь, ярмо (іго), жорна, для такого важливого заняття, як молоти зерно, для таких предметів харчування, як м'ясо, мед, молоко, юшка, сіль, назва для поселення тощо. Про деякі з цих назв, а саме про назви для м'яса, меду, молока, мова була попередньо (стор. 506, 508, 510).

Прасл. *domъ* «дім, житло» має відповідності в д.-інд. *dāma-* «дім», авест. *dam-* «т. с.», гр. *δῶμος*, вірм. *tun*, лат. *domus* «т. с.». Слово збереглося не в усіх мовах, але представлене в усіх групах індоевропейських мов — східній, південній і західній. Щодо балтійських і германських мов, то слово там відсутнє, лит. *pāmas* «дім» викликає сумніви.

Ще краще збереглася назва для дверей: прасл. *dvьrī*, лит. *dūrys*, латиськ. *dūrvīš*, д.-інд. *dvāras*, гр. *θύρα* «двері», вірм. *durkh*, алб. *derë*, лат. *forēs*, кімр. *dor*, гот. *daúr*, д.-в.-нім. *turi*, нім. *Tür* «т. с.» та ін. Аблаутну форму цього слова *dvogъ* праслов'яни використали для назви двора.

Прасл. *vozъ* «віз» має відповідності в д.-інд. *vahanam* «віз, корабель», гр. *ὄχος* «віз», д.-ісл. *vagn* «віз», нім. *Wagen* «т. с.». Того самого походження прасл. *vezti* «везти».

Прасл. *kolo* «колесо» відповідає д.-прус. *-kelan* «колесо», д.-інд. *sakrá-*, авест. *ṣaxša-* «т. с.», тох. А *kukāl* «віз», тох. Б *kokale* «т. с.», гр. *κόχλος* «т. с.», д.-ісл. *hvel* «колесо», англ. *wheel* «т. с.».

Прасл. *osъ* «вісь» відповідає лит. *ašis* «вісь», латиськ. *ass*, д.-прус. *assis*, д.-інд. *ákṣa-*, авест. *aša-* «вісь воза», гр. *ᾰξων*, лат. *axis* «вісь», ірл. *aiss* «віз», д.-в.-нім. *ahsa*, нім. *Achse* «вісь».

Прасл. **jъgo* «ярмо» (з **jъgo*) має відповідності в лит. *jūngas* «ярмо», д.-інд. *yugám*, н.-перс. *juṇ*, хет. *jugaṇ* «т. с.» (можливо, давньоіндійське запозичення), гр. *ζυγόν* «ярмо», вірм. *luc*, лат. *iugum*, д.-кімр. *iou*, гот. *juk*, д.-в.-нім. *juh*, нім. *Joch* «т. с.».

Прасл. **žьgnu* «жорна» має відповідності в лит. *gìrna* «млиновий камінь», латиськ. *dzirna* «жорна», д.-інд. *grāvan-*, вірм. *erkan* «млин», кімр. *brecan* «жорна», ірл. *bró* «млиновий камінь», гот. *-gaírnus* «млин, жорна».

Добре збереглося загальноіндоевропейське дієслово *молоти*: прасл. **melti*, лит. *málti*, латиськ. *malt* «т. с.», д.-прус. *malunis* «млин», *meltan* «борошно», хет. *mallai* «меле», тох. А *malyw*, Б *mely* «гнітити, товкти», гр. *μύλλω* «розтираю», вірм. *malem* «розтовкую», лат. *molō* «мелю», д.-ірл. *melim*, кімр. *malu* «т. с.», гот. і д.-в.-нім. *malan* «молоти».

Також добре збереглася індоевропейська назва для юшки і солі: прасл. *juxa*, лит. *jūšė* «юшка з рибою», д.-прус. *juse* «юшка з м'ясом», д.-інд. *yūṣ-* «юшка», гр. *ζῆμη* «дріжджі», лат. *iūs* «юшка», д.-ісл. *ostr* із зміненним значенням «сир»; прасл. *solъ* «сіль», латиськ. *sāls* «т. с.», тох. А *sāle*, Б *sālyi*, гр. *ᾰλς*, лат. *sāl* «т. с.», д.-ірл. *salann*, гот. *salt*, д.-в.-нім. *salz* «т. с.» тощо.

Загальноіндоевропейського походження і назви для поселення. Прасл. *въсь* «село» (пор. п. *wieś*, ч. *ves* «т. с.») відповідає латиськ. *vīesis* «прибулець», д.-інд. *viś-* «поселення, дім», авест. *vis-* «житло село», д.-перс. *viθ-* «царський двір», гр. *οἶκος* «дім», алб. *vise* «місця», лат. *vicus* «хата, село», гот. *weihs* «село, поселення». І.-е. **ǵik* означало «житло» і «поселення».

Назви сонця, місяця, неба, дня, ночі, весни, зими, вогню, диму, води та інших предметів і явищ природи

До найдавнішого пласта індоевропейської лексики відносяться також назви небесних світил — сонця, місяця, назва неба і залежні від них назви часу і пір року — дня, ночі, вечора, весни, зими, місяця, назви вогню, диму, води, роси, граду тощо. Як і попередні назви, ці слова також характеризуються своєю словотворчою та словозмінною нерегулярністю — ознакою глибокої давнини.

Прасл. *sъlньсе «сонце» — пестливо-зменшувальна форма до давнішого *sъlнь «т. с.» (пор. укр. *навсонні* «на сонячній стороні», рос. *посолонь* «за сонцем, із сходу до заходу»), що в свою чергу є поширенням і.-е. *sūl- (або *s_l̥-) «сонце» на слов'янському ґрунті. Відповідності: лит. *saulė* «сонце», латиськ. *saule*, д.-прус. *saule*, д.-інд. вед. *súvar*, авест. *hvarə* «сонце», гр. ἥλιος «т. с.», алб. *yll* «зірка», лат. *sōl* «сонце», кимр. *haul*, гот. *saui* і *sunno* «т. с.», англ. *sun* і т. д.

Прасл. *тѣсѣсь* «місяць» із давнішого **тѣsьko-* є подібним суфіксальним новотвором на слов'янському ґрунті. Чергування фаз місяця віддавна служило людям за точне мірило часу, і можливо, що і.-е. *тѣs «місяць як світило» утворено від і.-е. **тѣ-* «міряти» (звідки прасл. *тѣга*, укр. *міра*). В усякому разі в індоєвропейській правові назви для місяця і для міри виступали як семантично споріднені. Відповідності: лит. *тѣпуо* «місяць небесний», *тѣnesis* «місяць календарний», латиськ. *тѣnesis* «місяць небесний і місяць календарний», д.-прус. *tenius* «місяць небесний», д.-інд. *mās-* з обома значеннями, авест. *mā*, н.-перс. *māh* з обома значеннями, тох. А *таñ* «місяць календарний», Б *теñе* «т. с.», *теñ* «місяць небесний», гр. *μῆς*, *μῆν* «місяць календарний», *μῆνῃ* «місяць небесний», вірм. *amīs* «місяць календарний», алб. *muai* «т. с.», лат. *tēp-sis* «т. с.», ірл. *mī* «т. с.», гот. *тѣпа* «місяць небесний», *тѣпоrs* «місяць календарний».

Прасл. *nebo* «небо» продовжує давню індоєвропейську назву для неба і хмари, пор. лит. *debesis* «хмара», латиськ. *debesis* «хмара», *debess* «небо», д.-інд. *nābhas-*, авест. *nabah-* «небо», хет. *переш* «т. с.», гр. *νέφος* «хмара», лат. *nebula* «хмара, туман», д.-ісл. *nifl-* «тьма».

Прасл. *днь* «день» має відповідності в лит. *dienà*, латиськ. *diena*, д.-прус. *deinan* (знах. відм. одн.) «день», д.-інд. *dyaú-* «небо», *divā* «вдень», гр. *Ζεύς* «Зевс», алб. *ditë*, лат. *dies* «день», д.-ірл. *denus* «проміжок часу», гот. *-teins* «день». Форми походять від і.-е. **dej-* «світити, сяяти».

Прасл. *поктъ «ніч» має відповідності в лит. *paktis*, латиськ. *pakts*, д.-прус. *paktin* (знах. відм. одн.), д.-інд. вед. *pák*, хет. *pekuz-*, гр. *νύξ*, алб. *natë*, лат. *nox*, д.-ірл. *-nocht*, гот. *nahts*, англ. *night*, нім. *Nacht* тощо.

Прасл. *вѣсегъ* «вечір» має відповідники в лит. *vākaras*, латиськ. *vakars*, гр. *ἑσπέρα*, лат. *vespera*, ірл. *fescor* тощо.

Поняття «весна» виражалось у праслов'янській мові двома і.-е. словами — *vesna* і *jaгъ*. Перше—слово давньої основи на -т// -п, пор. лит. *vasarà* «літо», латиськ. *vasara*, д.-інд. *vasantá-* «весна», авест. *vaŋtī-* «навесні», гр. *ἔαρ*, вірм. *garun*, лат. *vēr*, д.-ісл. *vár* «весна». Друге слово продовжує давнє і.-е. **jōgo-* (**jēgo-*) «рік, весна», пор. авест. *yāgə* «рік», гр. *ῥα* «пора року, насамперед весна», лат. *hōgnus* «цьогорічний» (з *hō jōgō* «цим роком»), гот. *jer* «рік», англ. *year* «т. с.».

Прасл. *zima* «зима» споріднене з лит. *žiema*, латиськ. *ziema*, д.-прус. *seto*, д.-інд. *hēman* «взимку», авест. *zuā, zimō* «мороз, зима», хет. *gimtanza*, гр. *χειμα* «зима», лат. *hiems* «зима, сніг».

Праїндоевропейська мова мала дві назви для вогню — *ognis // *egnis і *рецог // *руг, які відбивають, можна думати, давні діалектні відмінності. Перша назва характерна в основному для балто-слов'янських мов (прасл. *ognь*, лит. *ugnis*, латиськ. *uguns*), давньоіндійської (*agnī-*), хеттської (*agniš*) і латинської (*ignis*). Друга назва характерна також для хеттської (*rahhur*), тохарських (А *rog*, Б *ruwar*), грецької (*πῦρ*), вірменської (*hur*), італських (умбр. *pir*), германських (гот. *fōn*, д.-ісл. *fūg* тощо) і подекуди для балтійських (д.-прус. *раппо*) і слов'янських мов (п. *perz*, *perzupa* «пожар, зграйще», ч. *рůй* «присок», укр. діал. *пирій* «солом'яний попіл»).

Також індоєвропейська назва для диму *dhumos успадкована балто-слов'янськими (прасл. *dytь*, лит. *dūmai*), давньоіндійською, грецькою, латинською і давньоверхньонімецькою мовами.

Індоєвропейська назва для води продовжується у прасл. *voda*, лит. *vandũs*, д.-інд. *uda-*, хет. *uatar* «вода», гр. *ὕδωρ* «т. с.», вірм. *get* «річка», лат. *unda* «хвиля», алб. *ujë* «вода», гот. *wato* «т. с.» та ін. Інші назви більш обмежені: прасл. *gosa* «роса» має відповідності в балтійських, індо-іранських і латинській мовах, прасл. *gradь* «град» — в балтійських, латинській і вірменській, прасл. *želdь «град, ожеледь» — в балтійських, новоперській і грецькій, прасл. *more* «море» — в балтійських, італо-кельтських і германських. Назва для льоду (прасл. *ledь*) є балто-слов'янською.

Назви дій, робіт, процесів

До найдавніших слів індоєвропейського пласта у праслов'янській мові належать також дієслівні назви на означення пересування, руху і спокою, напр. прасл. *iti* «йти», *tekti «бірти, текти», *vezti* «везти», *рхати* «рухати, пхати», *stojati* «стояти», *sěděti* «сидіти», *ležati* «лежати», на означення кваліфікованої або суспільно корисної роботи — *pekti «пекти», *tesati* «тесати», *orati* «орати», споживання їжі — *ěsti*, *piti*, *lizati*, психічних процесів і мислення — *viděti* «бачити», *věděti* «знати», *znati* тощо. Сюди належать дієслова *žiti* і *merti, дієслова *dati*, *měriti* та інші. Формальною ознакою деяких з цих давніх дієслів виступає їх нерегулярна словотворча будова і словозміна.

Для поняття ходіння існували в індоєвропейській прамові два дієслова, **ei-* // **iā-* і **gъem-* // **gъā-*. Обидва дієслова збереглися в балтійських, індо-іранських, тохарських, грецькій, латинській та германських мовах, інші мови успадкували тільки одне з них. Перше дієслово успадкували праслов'янська і хеттська (*ija-* «ходити»). Відповідності в інших мовах: лит. *eiti* «іти», д.-інд. *ēti* «іде», тох. А *yām* «іду», гр. *εἶμι* «піду», лат. *eo* «іду», гот. *iddja* «я йшов» та ін. І.-є. *iā-* означало, власне, «їхати» (на возі, на коні),

від нього утворене прасл. *jati «їхати» (пор. ст.-сл. прѣѣвъ «перейшовши»), д.-інд. yāti, авест. yaiti «іде», лит. jōti, латиськ. jāt «їхати на коні» тощо. Прасл. jaxati, пізніше jēxati — поширення на слов'янському ґрунті за допомогою форманта х.

Ітеративною формою до прасл. iti стало xoditi, утворене з і.-е. *sed-, пор. д.-інд. asad- «приступати, йти», гр. ὁδός «дорога» тощо.

Прасл. sēdēti «сидіти» має відповідності в балтійських, індоіранських, грецькій, вірменській, італо-кельтських і германських мовах.

Поняття швидкого або безперервного руху виражалось у праслов'янській мові дієсловом *tekti «бігти, текти» (укр. *тікати, текти, точити, потік*), пор. лит. tekėti «бігти, текти», д.-інд. tākti «спішити», тох. Б sake «річка», алб. ndjek «женусь», ірл. techim «тікаю» та ін.

Прасл. рхати «рухати, пхати» має паралелі в балтійських, індоіранських, грецькій, латинській та інших мовах.

Поняття статичності, нерухомого, особливо вертикального положення предметів виражалось віддавна індоєвропейським *sthā- // sthā- «стояти», щедро представленим у різних мовах: прасл. stati, stojati, лит. stōti «ставати», далі д.-інд. tisthāti «стоїть», гр. ἵστημι «ставляю», лат. stō «стою», гот. standan «стояти» та ін. Горизонтальне положення виражалось прасл. ležati, пор. споріднені тох. A lāk «лежати», гр. λέγω «ліг», лат. lectus «ліжко», гот. ligan «лежати» тощо.

Виробничий досвід і практичне вміння індоєвропейців підтверджуються наявністю дієслів з такими значеннями, як «пекти», «тепати», «орати» тощо. Прасл. *pekti відповідають лит. kėpti «т. с.», д.-інд. pácati «пече», тох. Б rapakṣu «варений», гр. λέσσω «варю», лат. соquō «т. с.», алб. pjek «печу» та ін. Прасл. tesati «тепати, обробляти сокирою дерево, камінь» споріднене з лит. tašyti «тепати», д.-інд. ved. tāṣṭi «обтісує, виготовлює», лат. texō «тчу, будую», гр. τέχνη «ремесло», д.-в.-нім. dehsala «сокира» тощо. Прасл. ogati, утворене від первісно атематичного індоєвропейського слова, підтверджується багатьма фактами з інших мов (лит. ariù, гр. ἀρόω, лат. arō, ірл. airim «орю», гот. arjan, пор. також тох. A āre «плуг», вірм. aḡaḡ «т. с.» та ін.).

Поняття «бачити що» було пов'язане з поняттям «знати що», і і.-е. *deid- сумішало ці значення, але в праслов'янській мові похідні від нього дієслова стали розрізнятися: vidēti «бачити» і vēdēti «знати». В інших мовах по-різному: д.-інд. véda «я знаю», гр. οἶδα, вірм. gitem «т. с.», лат. vidēre «бачити», гот. witan «бачити», д.-англ. witan «знати» тощо. Прасл. vēdēti «знати» було синонімом іншому праслов'янському дієслову znati, яке продовжило інше, також давнє індоєвропейське слово *genē- // genō- // gnō- «знати», пор. лит. žinau «знаю», д.-інд. jānāti «знає», тох. А knān «знати», гр. γινώσκω «т. с.», вірм. sapeau «знав», лат. pōscō «знаю», гот. kunnan «т. с.» та ін.

До найдавніших слів належать також назви для понять життя і смерті. Прасл. žiti «жити» має відповідності в балтійських (лит.

gyvas «живий»), індо-іранських (д.-інд. jīváḥ «живий»), тохарських, грецькій, вірменській, італо-кельтських (лат. vīvere «жити») і германських мовах; прасл. *mertī «мерти» — в балтійських (лит. mirtī «т. с.»), індо-іранських (д.-інд. mārātē «помирає»), грецькій, вірменській, італо-кельтських (лат. mori «помирати») і германських мовах (гот. maírfr «убивство»).

Дієслово dati «дати» має відповідності в різних індоєвропейських мовах.

Назви якостей

Загальноіндоєвропейськими за своїм походженням були праслов'янські якісні прикметники на означення величини. Прасл. дълъг «довгий» знаходить відповідності в балтійських (лит. ilgas «т. с.» з випадінням початкового приголосного), індо-іранських (д.-інд. dīrghá-), хеттській (dalugaš, але тут можливе індо-іранське запозичення, див. готський словник З. Файста), латинській і германських мовах. Прасл. oзъкъ «вузький» має паралелі в балтійських (лит. aīkštas), індо-іранських (д.-інд. aṁhú-), вірменській (anjuk), грецькій, італо-кельтських і германських мовах. Менше паралелей у прасл. malъ «малий», пор. д.-англ. smael, англ. small «малий», вірм. mal «вівця» (тобто дрібна тварина в порівнянні з великою худобою), гр. μῆλον «дрібна худоба, вівця», д.-ірл. mīl «тварина» (первісно «дрібна тварина»), лат. malus «поганий».

Загальноіндоєвропейське походження було у ряду праслов'янських назв кольорів. Індоєвропейська кольорова номенклатура, звичайно, була значно біднішою за номенклатуру сучасних мов.

Поняття кольору в індоєвропейців було набагато конкретніше, ніж поняття сучасних європейців та інших народів, воно було тісно зв'язане з поняттям предмета — носія цього кольору. Поняття світлого — білого кольору бралось від саява сонця, ясного неба, яскравого вогню тощо. Індоєвропейські *bhē-, *kʷeīt- і *leuk- // louk- синкретично поєднували значення світла та білості і дали в окремих і.-є. мовах відповідні терміни: прасл. bělъ «білий», лит. báltas «білий», д.-інд. bhālam «блиск», л.-ісл. bāl «вогнище»; прасл. světъ «світ, світло», světlyъ «світлий, ясний», лит. šviesūs «ясний», д.-інд. śvitra- «білий», гот. heits «білий», англ. white «т. с.», вірм. šek «червонястий, жовтогарячий»; прасл. lučъ «промінь», lūpa «місяць» (з *loukspā), укр. луна «заграва», лат. lux «світло, саяво» — гр. λευκός «білий» тощо.

І навпаки, поняття темного — чорного кольору бралось від тьми і ночі. Прасл. тъмъль споріднене з латиськ. tīma «тьма», д.-інд. timirā- «темний», д.-ірл. tēpen «т. с.», лат. tenebrae «темрява».

Індоєвропейське *skei- було енантіосеміним словом, тобто поєднувало в собі протилежні значення «світло» і «тінь», пор. д.-інд. chāyā «тінь, відблиск», авест. xšaēta- «світлий», гр. σκιά «тінь», гот. skeinan «сяяти» тощо. Звідси прасл. sijati «сяяти», звідси і назви сірого кольору šęgъ // sęgъ (пор. п. szary «сірий» і укр. сірий) і šędъ // sędъ (пор. п. szady «сивий» і укр. рідк. сідий «т. с.»). Від

цього ж кореня або від етимологічно з ним спорідненого утворено прасл. *sinь* «темний, синій» (пор. д.-рус. *сини* ако сажа «чорна як сажа»), *siwь* «сивий», *sizь* «сизий». Паралелі в інших мовах: д.-інд. *śyatá-* «чорний, темний», *śyāvā-* «бурий, чорнобурий», *śyeta-* «рудавий, білий», лит. *šėmas* «сивий» та ін.

Для різних відтінків червоного кольору праслов'янська мова мала назви *gudъ*, *gъdгъ* «червоний, червонястий», **gъdъ* «рудий», *gusъ* (із **gudsъ*) «жовтавий, русий», *gumьnъ* «рум'яний», тобто зберегла з певними семантичними змінами і.-е. **reudh-* // *roudh-* // *rūdh-* «червоний», пор. д.-інд. *rudhirá-* «червоний», тох. Б *rätre(m)*, гр. *έρυθρός*, лат. *guber* «т. с.» та ін. (пор. ще стор. 555).

І.-е. **ghel-* «жовтий, жовто-зелений» збереглося у прасл. *žltъ* «жовтий», лат. *fulvus*, *helvus* «жовтий, кольору меду», гр. *χλωρός* «жовто-зелений», д.-в.-н. *gêlo* «жовтий» та ін. Від варіанта цього слова **gholt-* утворена назва для золота — прасл. **zolto*, пор. латиськ. *zēlts* «золото» (із **ghelt-*), д.-фриз., д.-сакс. і д.-в.-н. *gold* «т. с.» (із **ghl̥t-*) і д.-інд. *hīraṇya-* «т. с.» (до д.-інд. *hāriṣ* «жовтий» із і.-е. **ghel-*).

Відтінок жовтого кольору виражався праслов'янським **rolvъ* «половий», пор. лит. *raĩvas* «т. с.», д.-інд. *palitá-* «сірий», *pāṇdu-* «жовтавий», гр. *πολύς* «сірий», лат. *pallidus* «блідий», д.-в.-н. *falo* «т. с.» [464; 428; 503].

Західноіндоевропейський (європейський) пласт

Сюди відноситься праслов'янська лексика, спільна з лексикою балтійських, германських, італо-кельтських та маловідомих нам іллірійської і венетської мов. Група неоднорідна: балтійські мови становлять певну єдність із слов'янськими, італо-кельтські — іншу єдність, до якої тяжіють венетська й іллірійська, а германські — ще іншу. Германські мови можна вважати окремою, північноіндоевропейською мовною групою.

У західноіндоевропейському лексичному пласті розрізняються верстви давніші й пізніші. До найдавніших верств цього пласта відноситься, безумовно, західноєвропейська лексика праслов'янської мови, спільна з тохарською лексикою, оскільки тохарська мова одною з перших відокремилась від індоевропейської прамови. Сюди відноситься, зокрема, назва для поняття політичної влади, спільна у слов'ян, західних індоевропейців і тохарців, пор. прасл. **voldti* «володіти, керувати», лит. *veldėti* «володіти (чим)», *valdyti* «керувати», гот. *waldan* «панувати», д.-ірл. *flaith* «панування» і тох. А *wāl* «король». Цього ж кореня д.-рус. *волотъ* «велетень», укр. *велет*, *велетень*, лат. *valere* «бути сильним» та ін. Інший приклад — це спільна балто-слов'янсько-германська і тохарська назва для лосося (див. стор. 511).

Пізніші верстви не мають тохарських паралелей. До давніх слів західноіндоевропейського лексичного фонду належить назва для

моря, пор. прасл. *morje «море», лит. (мн.) mārės «лагуна», гот. marei «море», д.-ірл. muir, лат. mare «т. с.».

Давніми є також назви для яблука-яблуні, моху і сім'я. Прасл. *(j)ablo «яблуко», *(j)abolнь «яблуня» має відповідності в лит. obuolys «яблуко», obelis «яблуня», д.-в.-нім. arful, д.-ірл. ubull «яблуко», лат. Abella — назва міста (букв. «яблучне») та ін. Прасл. тьхъ «мох» відповідає лит. mūsos «пліснява», лат. muscus «мох», д.-в.-нім. mos «мох, болото». Прасл. sēme «насіння, сім'я» — лит. sėmens, лат. sēmen, д.-в.-нім. sāmō «т. с.» та ін. Від цього ж кореня *se(i-)—прасл. sējati «сіяти», лит. sėti «сію», гот. saian «сіяти» тощо (пор. хет. šījanzi «кидати на землю» і укр. *посіяти* «згубити що»).

З другого боку, давня і.-е. назва граба збереглася тільки у слов'янських (прасл. grabъ, grabъ, укр. *граб*), балтійських (д.-прус. wosi-grabis «бруслина») та іллірійській (ῥοῤῥιον «факел, дубина»), а назва липи (прасл. lipa) збереглася в балтійських (лит. liepa) і кельтських (кімр. llwyf) мовах.

Очевидно, пізнішими є прасл. sliva «слива», bogъ «сосна, сосновий ліс» і lěsъ «ліс», які мають відповідності тільки в германських мовах: д.-в.-нім. slēha, slēwa «терен», д.-ісл. bogr «дерево», д.-англ. beagu «ліс», д.-англ. leswe, lēse «луг».

Серед птахів західноіндоевропейську назву має дрізд: прасл. drozdъ, лит. strāzdas, прус. tresde, д.-ісл. þrqrstr «дрізд», лат. turdus «т. с.», ірл. truid «шпак».

До давніх слів належить також прасл. gostь «приходень, гість», якому відповідає гот. gasts «чужинець», лат. hostis «ворог» (давніше також «чужинець»). Ст.-сл. тать «злюдій» відповідає д.-ірл. taid «т. с.».

Серед назв для частин людського тіла спостерігаються такі відповідності: прасл. *borda «борода» — лит. barzdà, лат. barba, д.-в.-нім. bart «т. с.»; прасл. *lędvьja «поперек, стегно» — лат. lumbus «поперек», д.-в.-нім. lenti «стегно»; прасл. *červo «черево» — д.-прус. kērmens «тіло», д.-ісл. hqrund «т. с.»; прасл. lice, likъ «обличчя» — д.-прус. laugnap «щока», д.-ірл. lecco «т. с.»; прасл. kostь «кістка» — лат. costa «ребро» та ін.

Балто-слов'янсько-кельтські лексичні ізоглоси (напр., назви для липи і обличчя) і балто-слов'янсько-італійські, зокрема слов'янсько-латинські (напр., назва для кістки) відбивають певні зв'язки між даними народами. Ці ізоглоси необхідно відрізняти від пізніших кельтських і латинських впливів на праслов'янську лексику. Але це не легка справа. Давність слов'янсько-кельтських лексичних ізоглос може бути підтверджена третьою мовою, пор. прасл. tēsto «тісто», д.-ірл. táis «т. с.» і гр. σταῖς «пшеничне тісто» (див. стор. 531).

Однак з усіх західноіндоевропейських мов найближчими до слов'янських і балтійських у лексичному і в інших відношеннях є мови германські. І тут давні балто-слов'янсько-германські і слов'янсько-германські лексичні відповідності слід відмежовувати від набутих пізніше.

До давніх балто-слов'янсько-германських лексичних паралелей відносяться суспільні і сільськогосподарські терміни, ряд абстрактних слів і числівник *тисяча*, що свідчать про відповідний суспільно-економічний розвиток балто-слов'ян і германців. Пор. прасл. *ljudъ*, *ljudje* «люди», лит. *liáudis* «народ» і д.-в.-нім. *liuti* «народ»; прасл. *selo* «поселення», лит. *salà* «т. с.», д.-ісл. *salg* «житло», прасл. *gъзь* «жито», лит. мн. *gugiaĩ* і д.-ісл. *rugr* «т. с.»; прасл. *stado* «стадо», лит. *stódas* «стадо коней» і д.-в.-нім. *stuot* «т. с.»; прасл. *voskъ* «віск», лит. *vāškas* і д.-ісл. *vax* «т. с.»; прасл. *děľъ* «частина», *děľiti* «ділити», сх.-лит. *dailyti* «ділити» і гот. *dails* «частина»; прасл. *blōditi* «блукати, блудити», лит. *blandyti* «мружити очі» і д.-в.-нім. *blendan* «осліпити» тощо.

Балто-слов'янсько-германським словом є числівник *тисяча*, пор. прасл. **tysetja* (**tysojtja*, **tysojtjъ*) «тисяча», д.-прус. *tūsintons* «тисячам», гот. *þūsundi* «тисяча».

З тварин слов'янсько-германською є назва лебедя, прасл. **olbedь* // **olbedь* // **olbōdь*, що відповідає д.-ісл. *elptr* «т. с.» та, можливо, риби, пор. прасл. *gyba* і нім. *-gaupe* в *Aalgaupe* «минь» [479, 430]. Однак імовірніше, ще *gyba* постало з **ūrba*, пор. гр. *οοφος* «рід морської риби».

З назв для частин тіла звертають на себе увагу паралелі: прасл. *pęstь* «п'ять, кулак» — д.-англ. *fýst* «т. с.», англ. *fist*, прасл. *gebro* «ребро» — д.-фриз. *gibb* «т. с.».

Східноіндоевропейський пласт

Сюди відноситься праслов'янська лексика, спільна з лексикою індо-іранських (арійських) і тохарських мов. Предки тохарців, як відомо, одними з перших відірвались від індоевропейської прабатьківщини і попрямували на схід, і з того часу тісних або тривалих зв'язків з балто-слов'янськими племенами, очевидно, не мали. В залежності від цього балто-слов'янсько-тохарські лексичні паралелі можна розглядати як дуже давні (з III тисячоліття до н. е. і, можливо, раніше). Після відриву тохарських, а згодом індійських племен балтослов'яни, зокрема слов'яни жили в тривалому сусідстві з іранськими племенами. В залежності від цього балто-слов'янсько-арійські лексичні паралелі необхідно відрізняти від пізніших, слов'янсько-іранських.

Попередньо вже була мова про давніші балто-слов'янсько-тохарські лексичні верстви, спільні з іншими індоевропейськими мовами, зокрема з германськими (стор. 511, 520). Тут треба вказати на балто-слов'янсько-тохарську верству, куди належать між іншими назви: прасл. **vogna* «ворона» — лит. *várpa*, тох. А *wṡauṡa* «т. с.»; прасл. *ľъbъ* «голова, лоб» — тох. А *lap* «голова, череп»; прасл. *гёьъ* «мова» (пор. укр. *річ*) — тох. А *gake*, Б *geki* «слово, мова»; прасл. *velikъ* «великий» — тох. А *walke* «довго»; пор. також прасл. **ěspъ* «ясний» і тох. Б *yeśān* «ясний, очевидний» [5].

До найдавніших балто-слов'янсько-арійських паралелей належать з певністю ті, які мають ті чи інші відголоски в інших групах мов, напр. прасл. *rygъ* «груди» (див. стор. 508).

Балто-слов'янсько-арійський пласт не вивчено належним способом. Даних небагато, зате вони досить виразні і відбивають не тільки конкретне, а й духовне життя і культурні зв'язки між народами-сусідами. Пор. прасл. **volъ* «волос», лит. *valaĩ* «волосся кінського хвоста», авест. *varəṣō* «волосся»; прасл. *dōti* «дути», лит. *dūmti* «т. с.», д.-інд. *dhāmati* «дме»; прасл. *mōtiti* «мутити», лит. *mēsti* «т. с.», д.-інд. *mānthati* «мутить, мішає»; назви кольорів: прасл. *čьpnъ* «чорний», д.-прус. *kirsnan* «т. с.», д.-інд. *kṛṣṇā-* «чорний»; прасл. *bьpnъ* «половий, білий», д.-інд. *bradhñā-* «червонясто-жовтий, половий»; праслов'янський термін з громадського життя *sqdъ* «суд, вирок, право» пор. з близьким за значенням лит. *samdà* «аренда», д.-інд. *samdhā* «умова, угода». Зокрема, характерні в цьому відношенні спільні слов'янсько-арійські терміни релігійно-обрядового характеру і відповідного світогляду, напр., прасл. *bogъ* «бог», *bogatyъ* «багатий», *ubogъ* «убогий», д.-інд. *bhaga-* «багатство, бог багатства, бог», д.-перс. *bağa* «бог». Праслов'янське слово *svetъ* «святий», що вказувало первісно на надприродну, магічну силу певних людей або об'єктів, відповідає лит. *švėĩtas*, д.-прус. *swenta-*, авест. *srənta-* «святий» (пор. д.-інд. *śvāntā-* «gedeihend») (див. стор. 529, 530).

Крім того, спостерігається (балто-) слов'янсько-арійська спільність у ряді службових слів, напр., прасл. *bezъ* «без» (прийм.), лит. *bè* «т. с.», д.-інд. *bahí-* «окремо»; прасл. *radī* «ради» (прийм.), д.-перс. *rādiu* «т. с.»; прасл. *ovъ* «той» (займ.), д.-інд. *avó-* (род. двоїни) «т. с.», авест. і д.-перс. *ava-* «т. с.» та ін. [62, 77—97; 66, 59—64].

Південноіндоевропейський пласт

З усіх індоевропейських пластів праслов'янської лексики цей пласт кількісно найменший. Це пояснюється тим, що південноіндоевропейські народи — хетти, греки, фракійці, фрігійці, вірмени і албанці — рано відірвалися від балто-слов'ян і переселилися на південний схід і південь, а між балто-слов'янами і цими народами вклинилися і проживали інші індоевропейські (західні та східні) і різні неіндоевропейські народи.

З таких міркувань південноіндоевропейський пласт праслов'янської лексики слід розглядати як дуже давній. Насамперед, показово в багатьох відношеннях є невелика група слов'янсько-хеттських паралелей, оскільки хетти відокремились від решти індоевропейців приблизно в кінці 3 тисячоліття до н. е. Прасл. *dьlgostъ* «довжина» з великою точністю відповідає хеттському *dalugašti* «довжина». прасл. *modliti* «різати скот за обрядом» (пор. рос. діал. *молить* «різати тварин за обрядом») відповідає хет. *malda-* «молити», *malda(i)-* «обіцяння жертви богів» [8]. Слід відзначити також відсутність

у слов'ян і хеттів індоєвропейського дієслова *g^hem- // g^hā- «приходити», яке збереглося в інших і.-е. мовах, напр., тох. А kām- «приходити», д.-інд. gámantī «вони йдуть», гр. βαίνω «іду», вірм. екп «він пішов», лат. venire «приходити», гот. qiman «т. с.», лит. gĩmĩti «приходити на світ» (народитися).

Хеттське ієрогліфічне la-ta-a-as «жінка, дружина», лікійське lada «т. с.», можливо, споріднені з д.-рус. *лада* «т. с.» (пор. укр. *лаго* «коханий, кохана»), а можливо, це різні слова, що випадково збіглися у звучанні — факт міжмовної омонимії.

Слов'янсько-хеттські і балто-слов'янсько-хеттські паралелі спостерігаються й серед морфем, пор. прасл. префікси *po-*, *pa-*, лит. і д.-прус. *po-*, *pa-* і хет. *pe-*, *pa-*, напр., прасл. *poidetъ* «пиде» — хет. *paizzi* «т. с.», а також прасл. суфікси *-ostъ* і *-telъ* та хет. суфікси *-ašti*, *-talía* [8].

Небагато паралелей і в інших групах. Балто-слов'янсько-грецько-албанською є назва горіха — прасл. *ogěxъ*, лит. *giešutas*, алб. агтє «т. с.»; балто-слов'янсько-грецько-вірменською є назва ялівця — прасл. *jalovъsъ*, лит. *ėglius* «т. с.», гр. *ἐλάτη* «сосна, червона ялина», вірм. *elevin* «кедр» (деякі вчені заперечують ці паралелі і вважають праслов'янське слово новотвором, див. 492, 495—496).

Балто-слов'янсько-вірменські паралелі: прасл. *žila* «жила», лит. *gýsla* «т. с.», вірм. *žil* «т. с.»; прасл. *želza «залоза», лит. *gẽle-žaupės* «т. с.», вірм. *gełjk'* «т. с.».

Балто-слов'янський пласт

Спільний лексичний фонд слов'янських і балтійських мов досить великий і охоплює різні сфери конкретного і духовного життя народу, а в багатьох випадках семантична спільність супроводжується однаковою словотворчою будовою [64; 66, 52—58].

Однак слов'янська лексика характеризується також багатьма важливими особливостями, семантичними і формальними, які протиставляють її лексиці балтійських мов, насамперед литовській і латиській (давніопруська лексика в ряді випадків ближча до слов'янської). Лексичні різниці, разом з фонетичними і граматичними, свідчать про досить тривалий самостійний розвиток обох діалектних груп, слов'янської й балтійської, який почався ще в складі індоєвропейської прамови. Можна думати, що балто-слов'янська єдність відноситься до третього тисячоліття до н. е. Протягом другого і першого тисячоліття до н. е. стосунки праслов'ян і балтів були, очевидно, перерваними, їх розділяли якісь інші народи. Балти проживали певний час у сусідстві з германськими народами, з якими поділяють багато інновацій у лексиці, граматиці й фонетиці, а також із фінно-угорськими народами, у яких запозичили ряд слів — чого немає у слов'янській мові. І навпаки — слов'янсько-іранські лексичні та інші паралелі, яких немає у балтів, свідчать про тривале співжиття слов'ян з іранцями. Тільки на початку нової ери

відновлюються прямі зв'язки слов'янських і балтійських народів [64, 112].

Серед слів, спільних слов'янам і балтам, насамперед відзначаються назви частин тіла і явищ, пов'язаних з ними. Ось приклади (обмежимося відповідником з однієї балтійської мови, переважно литовської): прасл. *golva «голова» — лит. galvą «т. с.», прасл. rōka «рука» — лит. rankà «т. с.», прасл. *dolnъ «долоня» — лит. dēlnas «т. с.», прасл. rьstъ «палець» — лит. pirštas «т. с.», прасл. noga «нога» — прус. nage «т. с.», прасл. plъtъ «тіло людини, поверхня тіла» — лит. plūtà «кора», прасл. gluxъ «глухий» — лит. жем. klūsas «глухуватий» та ін.

Спільні назви і для ряду тварин. Насамперед, назва корови прасл. *korva — лит. kàrvė і назва серни прасл. sьgna — лит. stirna утворені з одного і.-е. кореня *kēr- «rīg» (пор. хет. клинописне kaṣaṣar «rīg» і хет. ієрогліфічне šigna «т. с.»), далі назва теляти прасл. telę — лит. tēlias і поняття яловості скоту прасл. jalovъ «яловий», латиськ. ālava «ялівка» (пор. лит. діал. olava «незаміжня»), а також назва куниці прасл. kuna — лит. kiūnė. З птахів спільні назви мають: слуква — прасл. slōka — лит. slankà, зозуля — прасл. žegъzulja — лит. gegužė, лебідь — кашубсько-словінське kołr «лебідь» (пор. укр. колник, колниця «косар (птах)», рос. колница «т. с.») — лит. gujbė «лебідь». З риб прасл. назва осетра *esetrъ відповідає д.-прус. esketres «т. с.».

Спільні назви для предметів і явищ навколишнього світу: прасл. *gvězda «зірка» — лит. žvaigždė «т. с.», прасл. (j)ezero «озеро» — д.-прус. assaran «т. с.», прасл. ledъ «лід» — лит. lėdas «т. с.», прасл. duxъ «повітря та ін.» — лит. dūšos (мн.) «повітря», прасл. *smordъ «сморід» — латиськ. smaīds «т. с.», прасл. drobiti «дробити» — лит. trūpinti «т. с.», прасл. bьrзъ «швидкий» — лит. burzdūs «рухливий», прасл. jupъ «молодий» — лит. jāunas «т. с.», прасл. *soldькъ «солодкий» — лит. saldūs «т. с.» та ін.

Спільні назви для абстрактних понять: прасл. *dolja «доля» — лит. dalià «т. с.» (утворено від конкретного dolja «частина»), прасл. *sьrdь «гнів» — латиськ. sīds «т. с.» (утворені від назви серця), прасл. dobьrъ «добрий, якісний» — лит. dabnūs «гарний» (з іншим суфіксом) тощо.

Назва хлібороба прасл. *ratajъ (з *ortajъ) точно відповідає лит. artōjis «т. с.».

Необхідно відзначити і негативні відповідності, тобто відсутність і.-е. слова в балто-слов'янських мовах при наявності його в інших мовах. Так балто-слов'яни втратили і.-е. назву батька *rētēr, збережену в багатьох мовах, дієслово *gēnə- «родити» (пор. д.-інд. jānati «родить»), назву поля *ağros (пор. лат. ager «поле, земля»), назву ноги *ped- (залишок у прасл. рєшь «піший»), назву плеча, збережену в гот. amś, д.-інд. āṃśa- та ін.

Вище зазначалося, що давньопруська лексика здається ближчою до слов'янської, ніж литовська або латиська, пор. прасл. *moldenьсь

«хлоп'я, юнак» (ст.-сл. *младѣнѣць* «хлоп'я», п. *młodzieniec* «юнак») і д.-прус. *malDENIKIS*; прасл. *jьgla* «голка» — д.-прус. *ausulo* «т. с.»; прасл. *debelъ* «дебелій» — д.-прус. *debīkan* «великий»; прасл. *въпъ* «геть» — д.-прус. *wīppa* «т. с.». Праслов'янські *ѣпа* «жінка» і *въдова* «вдова» серед балтійських мов мають відповідності тільки в давньопруських *geppa* і *widdewū* (вони поширені також в інших індоєвропейських мовах).

У багатьох випадках праслов'янська лексика відрізняється від лексики балтійських мов. У ряді випадків праслов'янська лексика відбиває давніший стан, напр., прасл. **отъ*, *отсь* «батько», споріднене з гр. *ἄττα* тощо, протиставиться етимологічно неясному лит. *tėvas* «батько». Не засвідчена в балтійських мовах і -е. назва весни і року **īđo-*, що продовжується у прасл. *јагъ* «весна» та в авестійській, грецькій, латинській і германських мовах, назви гостя **ghostis*, що продовжується у прасл. *gostъ* та в латинській і германських мовах. Немає в балтійських мовах відповідника праслов'янському дієслову *ходити* при наявності відповідників у грецькій та індійській мовах, а також словам *гадъ* «радий», богъ «сосна, бір» і *слива* «слива» при наявності германських паралелей.

І навпаки, в балтійських мовах збереглися давні індоєвропейські назви для бога, чоловіка, коня, собаки і риби, втрачені праслов'янською мовою. Пор. лит. *dīėvas* «бог» і д.-інд. *dēva-*, лат. *deus* «т. с.»; лит. *vūgas* «чоловік» і лат. *vir* «т. с.»; лит. *ašvā* «кобила» і д.-інд. *áśvā*, лат. *equa* «т. с.»; лит. *šuo* «собака» і вірм. *šun*, гр. *ῥῶν* «т. с.» (однак, словінське *kupa*—див. стор. 537); лит. *žuvis* «риба» і вірм. *jukn*, гр. *ἰχθῦς* «т. с.».

В окремих випадках спостерігається значне розходження в значеннях первісно єдиного слова, пор. лит. *šagmā* «іней» і прасл. **sornъ* «сором». Хоч праслов'янському слову відповідають авест. *fšagəma-*, перс. *šerm*, тадж. *шарм* «сором» і д.-норв. *hagmr* «печаль, шкода», але литовське значення як конкретне безумовно давніше і відбиває індоєвропейський стан [430, 156—157].

Слов'янський пласт

Цей кількісно великий пласт лексики складається з слів, які зустрічаються тільки у праслов'янській мові. Серед них доцільно розрізняти етимологічно ізольовані слова і праслов'янські лексичні новотвори.

Етимологічно ізольованими називаємо слова без установленної етимології. Зв'язок таких слів з іншими словами праслов'янської мови або з словами якої-небудь іншої мови з певністю не визначений. Деякі з них могли мати індоєвропейське походження, але зазнали таких різких фонетичних або семантичних змін, що індоєвропейський характер знайти у них важко. Інші, навпаки, могли бути запозиченнями з неіндоєвропейських мов, але джерело запозичення залишається невідомим. Цим пояснюється той факт, що подібні сло-

ва часто мають по кілька непереконливих, суперечливих етимологій. Напр., важливий сільськогосподарський праслов'янський термін *skotъ* «скот, худоба» етимологізується по-різному.

Кілька сумнівних етимологій існує для прасл. *belověкъ* // *čьlověкъ* «людина», терміна цілком слов'янського на вигляд, пор. *čelo* «чоло» і *věкъ* «вік».

До етимологічно непрозорих праслов'янських слів належить назва людського тіла *tělo* і назви окремих його частин *čelo* «чоло, лоб», *gъba* «рот, губа», *gъtъ* «рот», *stegno* «стегно», назва вола *volъ* і назви собаки *sobaka* і *рьсъ* (остання зіставляється то з лат. *pecus* «скот», то з д.-інд. *piśāṅga-* «червонуватий, золотистий»). З риб сюди належать *ščuka* і *okupъ*, з дерев — *dъbъ* «дуб», *bъzъ* // *buz-* «бузина, бузок», а також назва гаю *gaйъ*, з інших рослин *jeбъту «ячмінь», *proso* «просо», *kovуль* «ковила» та ін., з абстрактних, наприклад, *bustrъ* «швидкий, бистрий» тощо.

Власне кажучи, етимологічно ізольовані слова не можна вважати слов'янськими новотворами. Справжніми слов'янськими новотворами треба вважати власні твори праслов'янської мови на ґрунті успадкованої індоевропейської лексики, напр., *plēme* «плем'я», первісно «потомство» (з **pledmen-*) на базі кореня *plod-* «плід» (пор. ірл. *loth* «лоша») та і.-є. суфікса *-men-*, а також на ґрунті запозичень, напр., *тебьнікъ* // *тъбьнікъ* «мечник» від *тебь* // *тъбь*. В залежності від цього доцільно розрізняти дві групи лексичних новотворів.

У праслов'янській лексиці було дуже багато новотворів у різних галузях лексики, що надає їй специфічного характеру, відмінного від інших мов. З погляду на стосунок між формою і змістом лексичні новотвори поділяються на формально-семантичні, в яких нове значення виражається новою формою (новою морфемною будовою), і семантичні, в яких нове значення виражається старою формою. Так прасл. *dolъ* «яма, долина, низина» є успадковане і.-є. слово, пор. гот. *dals* «долина, яма», а прасл. *dolina* «долина, балка» є формально-семантичним новотвором завдяки конкретизуючому суфіксові *-ina*. Прасл. *bergъ у значенні «берег» буде вже семантичним новотвором, оскільки відповідне і.-є. слово означало «гора, висота», пор. д.-в.-нім. *berg* «гора» (див. стор. 536).

У тематичному плані праслов'янські новотвори розподіляються дуже нерівномірно. Їх мало у групі назв спорідненості і в групі назв органів та фізіологічних функцій людини і тварини, їх також мало в групі назв свійських тварин, в тому числі домашніх птахів. Більше новотворів у назвах диких тварин і птахів, особливо риб, у назвах рослин, предметів навколишньої природи і в галузі господарства та ремісництва, а також у галузі громадського життя.

У групі назв спорідненості звертає на себе увагу оригінальний праслов'янський новотвір *nevěsta* «невістка» (з *pe-* «не», *-věd-* «знати» і суфікса), а також утворення від займенника *svojъ* «свій»: *svojakъ* «свояк, сестрин чоловік», *svěstь*, *svъstь* «свість, жінчина

сестра», svatъ «сват» і сваха «сваха». Дещо подібне є в балтійських мовах, пор. лит. sváinė «свість». Серед назв для органів і частин тіла треба відзначити новотвори: šija «шия», спочатку «комір» (від šiti «шити»), vežu «в'язи, потилиця» від vezati «в'язати», žolėdžkь «шлунок», названий за зовнішньою подібністю до жолудя žolėdž (інші заперечують цю етимологію), далі *palь «палець» і зменш. palьсь, перенесені з слова *palь або *pala «палиця» і т. д. Семантичним неологізмом є прасл. bolь «біль, хвороба», якому відповідають германські слова з значенням «зло, шкода», напр., д.-сакс. balo «зло». Від цього новотвору походять bolь «хворий», bolėti «боліти, хворіти», bolėšька «болячка». У групі тварин — medvėdь «ведмідь» з давнішого *meduēdь букв. «медоїд», *solvьjь «соловейко», утвор. від *solvь «сивий, сірий» (пор. укр. соловий), zmьja «змія» від zemja «земля», окупь, можливо, від око, plotica «плітка» від *plotь «плоский» та ін. У групі рослин — рьєпо «пшона» і рьєпіса «пшениця» від рьєпь, що є діеприкметником дієслова рьхати «штовхати, товкти», trava «трава» і сьtrava «страва» від trav- «вживати, споживати», пор. укр. травлення. Новотвори в інших тематичних групах: ostrovь «острів», букв. «той, що обтікається», від того самого кореня, що й струмь, струга (пор. лит. srauja «течія»), potokь «потік» від tokь, *tekti «текти», veslo «весло» і vėža «рухомий дім» (пізніше вежа «укріплений дім, укріплення») від дієслова vezti «везти», далі sadь «сад, город» і sadlo «сало» від дієслова saditi «садити, сідати», lojь «лій» від liti «лити», šidlo «шило» і šьvьсь «швець» від šiti «шити», kovalь, kovaгь або kovaьь «коваль» (в залежності від діалектів) від kovati «кувати» і т. д. Громадське життя: *vėtje «віче» від vėtati «говорити» (пор. д.-прус. waitiāt «говорити»), сьпнь, сььмь «збори» (пор. ст.-сл. сѣньмь, п. sejm) від сьпньмь «збираю», posьlь «посол» від posьlati, sqdiji «суддя» від sqdь, сьvėdькь «свідок» від -vėd- «знати» тощо [66, 117].

Як видно з прикладів, багато нових слів утворено від дієслівних коренів індоєвропейського походження. Кількість слів, утворених на базі успадкованого слова, могла бути чималою, напр., від прасл. *rьta «птаха» (пор. латиськ. putns «птаха») утворено рьtica, рьтаха, рьтахь, рьтакь, рьтька «птаха», рьтеньсь «пташення», пор. ст.-сл. пѣтиць «горобець» та ін., від дієслова šiti — šьvь «шов», šьvьсь «швець, кравець», šьvаьька «швачка», šьvаьька «швайка», šidlo «шило», rodьšьva «підшва», šija «шия» і т. д.

Праслов'янська мова протягом своєї історії створила власний словник абстрактних термінів. Часто від одного й того самого слова виводилось і конкретне, і абстрактне слово, напр., від дієслова *menk- «давити, м'яти» утворено конкретне mьkа «тісто», згодом «борошно» і абстрактне mьkа «тортури, страждання» (укр. м'яка), від gniti «гнити» — gnojь «гній» і gnєvь «гнів», від gorėti «горіти» — qgorь «місце після випалення лісу», gorькь «гіркий» і gorje «горе», від čitati, čisti «рахувати, вважати» — čislo (з *čitslo) «число» і čьсть «честь», від studь // stydь «холод, мороз» — studь // stydь «стид, сором»,

від *platъ* «кусок полотна як одиниця торгового обміну» — **platja* // *plata* «плата» і т. д.

Щодо семантичних новотворів, то, крім прасл. **bergъ* «берет», належать сюди прасл. *ругъ* «пирій» замість «пшениця», пор. лит. жем. *riga* і «озима пшениця», гр. *πῦρος* «пшениця» та ін., далі прасл. *пога* «нога» замість «копито, ніготь», пор. прасл. *погъть* «ніготь», лит. *pagà* «копито» (пор. однак д.-прус. *page* «нога»). Прасл. *gojiti* спочатку означало «живити, сприяти життю» (пор. прасл. **gojъ* «живий, здоровий», авест. *gaуа-* «життя»), а згодом «гоїти, лікувати». Прасл. *šeiгъ* «щирий, справжній» є також семантичним новотвором праслов'янської мови, пор. гот. *skeiгs* «ясний», і.-е. **skei-* «світити».

Семантичні зміни відбувалися постійно протягом довгої історії праслов'янської лексики. Виникання і розвиток нових слів і нових значень супроводжувались певним занепадом старих слів і значень. Праслов'янська мова втратила первинні індоєвропейські назви для коня **ekъos*, пор. д.-інд. *ásva-*, лит. *ašvà*, ведмедя **íkъtos*, пор. д.-інд. **kṣa-*, гр. *ἄρκτος*, собаки **kuъon-*, пор. д.-інд. *śvâ*, гот. *hunds*, птаха **auis*, пор. лат. *avis*, д.-інд. *ví-*, змії **eǵhis*, пор. гр. *ἔχis*, вірм. *iž*, риби, що збереглася в гр. *ἰχθῖς* і лит. *žuvis*, бога **deiъos*, пор. д.-інд. *dēvâ-*, лит. *diēvas* та ін. Серед назв для дерев утрачено і.-е. назву дуба **gъelъs*, залишком чого є прасл. *želъdъ* «жолудь», а також **perkъus* «дуб», пор. лат. *quercus* «дуб», залишком чого є, можливо, прасл. *Регунъ* «Перун». Від третьої і.-е. назви дуба **aig-*, пор. д.-ісл. *eik* «дуб», слідів у слов'янських мовах не залишилось. Утрачено також і.-е. назви тиса (прасл. *tisъ*, лат. *taxus* запозичено з невідомої мови), сосни та інших дерев (прасл. *sosna* є вторинною, утвореною з і.-е. **kasъos* «сірий», пор. д.-прус. *sasins* «заець») та ін.

Причини для зникнення слів бувають різні — внутрішні і зовнішні. Внутрішні причини не залежать від реалій, тобто від предметів і явищ, названих словами. Це всякого роду конфлікти між окремими словами і окремими значеннями слів у системі лексики, зокрема омонімічні. Внаслідок таких конфліктів слово виявляється так або інакше незручним, неоднозначним або невиразним (блідим, неточним і т. д.) і поступається місцем перед іншим, однозначним, більш виразним, точним або експресивно забарвленим. Внаслідок випадкового збігу і.-е. **auis* «птаха» і **ouis* «вівця» у прасл. **овъ* «птаха» і **овъ* «вівця» перший омонім поступився перед словом **рѣта* «птаха» і випав з мови (див. ще стор. 509).

У взаємних конфліктах двох слів має вагу також ступінь семантичної мотивованості конфліктуючих слів і наявність словотворчих зв'язків з іншими словами даної мови. Можна думати, що прасл. *богъ* «бог» витіснило давню і.-е. назву бога почасти тому, що воно було семантично зв'язане з словами **dolja* «доля», *съсѣстьє* «щастя», а генетично з рядом слів на означення багатства, напр., *bogatъ* «багатий», *ubogъ* «убогий», *събожьє* «багатство, збіжжя».

Зовнішні причини залежать від предметів і явищ. Певні назви тварин і рослин у праслов'янській мові зникли у зв'язку з пересе-

леннями праслов'ян і змінами навколишнього оточення, насамперед фауни і флори. Можливо, така була причина втрати і.-є. назви коня. Обмеженню і зниканню слова особливо сприяла віра в магічну силу слова, властива нерозвиненим народам. Назви предметів і явищ часто ототожнювалися з відповідними предметами і явищами, і в залежності від цього на вживання небезпечних або шкідливих предметів і явищ (хижих звірів, хвороб, демонів, тьми і ночі і т. д.) накладалася заборона — табу, особливо під час обрядів, полювання тощо. А оскільки потреба називання даних предметів все ж таки залишалася, для них створювалися заміни — описові назви, т. зв. евфемізми, як *medvǣdъ* «медоїд» замість первинної назви ведмедя. Так виникав конфлікт між словами-табу і евфемізмами, який міг призводити до витіснення перших другими і до перетворення других з назв-еквівалентів у справжні назви. Очевидно, це було причиною витіснення праслов'янськими новотворами і.-є. назв ведмедя, собаки, змії, риби тощо. Щодо назви риби *zъvъ, гіпотетично відтвореної на підставі лит. *žuvīs* «т. с.», то причина табу могла ускладнюватися кореневою омонімією з *zъv-* «звати» (пор. стор. 557 і наст.).

Лексичні запозичення у праслов'янській мові

Лексичні запозичення у праслов'янській мові необхідно відрізнити від успадкованих індоєвропейських слів і від праслов'янських неологізмів. Мало що можна сказати певного про лексичний взаємобмін праслов'ян і давніх балтів, а згодом іранців, хоч очевидно, що він був значним і тривалим. Наприклад, можливо, що етимологічно ізольоване прасл. *goka* «рука» є балтійським словом, оскільки в балтійських мовах воно зберігає етимологічні зв'язки з іншими словами, пор. лит. *gankà* «рука» і *ragankà* «збір колосків». Можливо також, що прасл. *bogъ* «бог» є іранським впливом з огляду на культурну перевагу іранських народів у ті давні часи і на наявність цього слова у не менш культурних, територіально далеких стародавніх індійців. Є думка, що іранськими впливами зумовлені прасл. *vatra* (укр. *ватра*), пор. авест. *ātar*-«вогонь», *kurъ* «півень», пор. перс. *xuγās* «т. с.», *sobaka* «собака», пор. перс. *sabāh* «т. с.», *torogъ*, пор. перс. *tabar* «т. с.». Ці слова, однак, пояснюються й інакше: *kurъ* як утворення від звуконаслідування *ku*, *torogъ* — від кореня *tor-* «тіпати», пор. укр. *відтяпати* [66, 64; 501—І, 697; 451, 29—31].

Серед праслов'янських запозичень доцільно розрізняти запозичення з індоєвропейських і неіндоєвропейських мов і потрібно їх хронологізувати. Встановлення джерел запозичення розкриває нам шляхи збагачення праслов'янської лексики і стосунки праслов'ян з іншими народами, а хронологія конкретизує ці моменти в часовому відношенні. Запозичення з індоєвропейських мов могли сприйматися в багатьох випадках як знайомі, близькі слова, вони могли вступати безпосередньо в тісні семантичні і словотворчі сто-

сунки з існуючими праслов'янськими словами, втрачати свій іншомовний вигляд і розчинятися в лексичній системі праслов'янської мови. І саме тому важко визначати такі запозичення і їх час. Запозичення з неіндоевропейських мов, навпаки, входили в систему як немотивовані слова, довгий час залишалися ізольованими в словотворчому відношенні і зберігали свій чужий, неіндоевропейський вигляд, завдяки якому порівняно легко виділяються зараз із середовища індоевропейських слів, однак джерела їх походження нам у більшості випадків невідомі

З індоевропейських треба відзначити кельтські, грецькі, латинські, іллірійські, венетські, фракійські і германські запозичення.

Кельтські впливи відносяться до періоду IV ст. до н. е. — II ст. н. е. Сюди належать, очевидно, *braga* «солод, брага», пор. ірл. *braich* «солод»; може, *těsto* «тісто», пор. д.-ірл. *táis* «т. с.»; може, *sluga* «челядь, слуга», пор. д.-ірл. *sluag* «товпа»; *černъ «щелепа», пор. кімр. *segn* «т. с.»; *ljutъ* «лютий, злий», пор. кімр. *llid* «гнів» тощо. Кельтські слова також могли попадати до праслов'янської мови через германське (або іллірійське) посередництво, напр., прасл. *tъnъ* «стіна, тин» з кельт. *dūn-* «городище» (пор. гал. *dunom* «городище») через германське **tūn-* (пор. д.-сакс. *tūn* «тин»), прасл. *lěкъ* «ліки, лікар (?)» з кельт. *liaig* (пор. д.-ірл. *liaig* «лікар») через гот. *lekeis* «лікар» або через іллірійську мову [66, 78].

Давньогрецькі слова доходили до праслов'ян також через посередництво інших народів, оскільки до V—VI ст. н. е. безпосередніх контактів з греками праслов'яни не мали. Це прасл. *korabъ «корабль» з гр. *καράβιον* «т. с.» і, можливо, *ogigъсь* «огірок» з гр. *ἄγιος*. Однак, не всі дослідники вважають ці слова давньогрецькими [44, 168; 66, 70—71; 501].

Латинські слова могли проникати до праслов'янської мови безпосередньо і через посередництво сусідів, зокрема германців. Це прасл. *vinо* «вино» з лат. *vinum*, *roganъ* «поганин, поганий» з лат. *pāgānus*, *osъlъ* «осел» з лат. *asinus*, *kotъlъ* «котел» з лат. *catillus*, *osъtъ* «оцет» з лат. *acitum* та ін. Можливо, словен. *bek* «вогнище» зумовлене іллірійським посередництвом (з лат. *focus* «т. с.»).

Германські слова проникали до праслов'янської мови протягом довгого часу, майже тисячу років, починаючи з III ст. до н. е. і кінчаючи VI—VIII ст. н. е., коли праслов'янська мова остаточно розпалася на окремі мови. Але й після розпаду праслов'янської мови германські слова продовжували проникати в окремі слов'янські мови.

Германізми входили до праслов'янської мови в цілому або до її окремих діалектів різними шляхами: з прагерманської мови від III ст. до н. е. до II ст. н. е., з готської в III—IV ст. н. е., з західнонімецької мови в V ст. і пізніше, з балкансько-готської в VI—VII ст. і, можливо, з давньоверхньонімецької мови в період остаточного розпаду праслов'янської мови (VIII ст.) та після цього розпаду.

Приклади прагерманських запозичень: *duma* «думка, слово»,

пор. гот. *doms* «судження, слава», *hlēbb* «хліб», пор. гот. *hlaifs* «т. с.», *xlmt* «горб», пор. д.-ісл. *holmi* «підвищення», *hus* або *хузъ* «хата» (укр. *хижа*), пор. гот. *-hus* «дім», *kъnēdz* «князь», пор. д.-в.-нім. *kuning* «т. с.», *luk* «цибуля», пор. д.-ісл. *laukr*, *šelm* «шолом», пор. гот. *hilms* «т. с.» та ін.

Готські слова у праслов'янській мові: *bljudo* «миска» з гот. *biups* «стіл», *styklo* «скло» з гот. *stikls* «кеlex», *lixva* «позика» з гот. *leiha* «позичати», *xōdog* «розумний, спритний» з гот. *handugs* «розумний» та ін. При цьому германські слова іноді істотно змінювали своє значення, напр., прасл. *xōsa* «розбій, ватага розбійників» (пор. д.-рус. *хуса*, ст.-п. *chasa* «розбій, грабунок») походить, очевидно, з гот. *hansa* «дружина». Деякі праслов'янські слова були скальковані з готських, напр., *studenъsь* «колодязь», букв. «холодильник», з гот. **kaldiggs* «колодязь» від *kalds* «холодний» (прасл. **koldēdzь* «колодязь» також вважається готизмом).

Західногерманського походження є сьрку «церква», роръ «піп», що генетично є грецькими словами, а також *рēnēdzь* «монета», пор. д.-фриз. *repping* «т. с.», *myto* «мито», пор. д.-в.-нім. *mūta* «т. с.», *dъska* «дошка», пор. англосакс. *disk* «стіл, миска» (з лат. *discus* «диск, тарілка») та ін.

За балкано-готські слова вважаються *buku* «буква», *skutъ* «край одягу», *smoku* «смоква» та ін. Давньовірхньонімецькими словами є, очевидно, **korlъ* «король» (від імені франкського імператора Карла Великого, що правив 768—814), назви риб **kogrъ* «короп» і *vizъ* «виз» (д.-в.-н. *kargo*, *karpfo*; *hūso*), назви предметів господарства *plugъ* «плуг», *stodola* «стодола», *skrinja* «скриня» (д.-в.-н. *pfluoc*, *stadal*, *skrīni*) та ін. Скандинавські впливи почалися з VIII—IX ст. і поширювались на давньоруські діалекти.

Окремі дослідники з тих чи інших міркувань, об'єктивних або суб'єктивних, перебільшували впливи германської лексики на праслов'янську і вважали германськими чимало слов'янських слів, успадкованих з індоєвропейської мови незалежно від германської, напр., **bergъ* «берег», богъ «сосна, бір», *dъlgъ* «довг, борг», **gordъ* «загорода, город», *gōsъ* «гуска», *kotъ* «хата», *ljudъ* і *ljudije* «люди», *guda* «руда», *stълъ* «стовп», **volsti* «володіти» та ін. Так деякі дослідники відносять до германізмів прасл. **gordъ*, **bergъ*, *gōsъ*, виходячи з факту наявності задньоязичного *g* замість *z* на місці і.-е. палатального *ǵ*, але дані праслов'янської та інших індоєвропейських мов свідчать про чергування палатального *ǵ* з велярним *g* в ряді і.-е. слів, тобто прасл. **gordъ* продовжує не форму **ǵhordhos* (збережену, напр., у д.-прус. *sardis* «пліт»), а форму **ghordhos*.

Через готське посередництво до праслов'янської мови ввійшов ряд латинських слів, напр., *сѣсаръ* «кесар», *котъль* «котел», *осель* «осел», *купити* «купити» з лат. *caesarius* «кесарівський», *catillus* «мисочка», *asinus* «осел», *сауро* «крамар» через гот. *kaisar*, **katils*, *asilus*, *каурон*.

Через германське посередництво до праслов'янської мови про-

ник ряд явно негерманських слів нестановленого джерела, напр., *vylbōdъ* «верблюдо» з гот. *ulbandus* «т. с.» [501—I, 184].

Щодо фінно-угорських запозичень у праслов'янській мові, то про них мало що можна сказати конкретно. Переважає думка, що слов'яни зіткнулися з фіннами вже після розриву праслов'янської єдності, у праруський період (приблизно після VII ст. н. е.), але фінно-угорські і взагалі урало-алтайські слова могли проникати в праслов'янську мову через мови інших народів, наприклад, балтів, скіфів тощо.

У праслов'янській лексиці останньої доби могли бути також тюркські слова. Вони могли появлятися ще в IV ст. н. е., коли тюрко-татарські народи почали проникати в Європу, особливо в другій половині VI і в VII ст., коли тюркський народ аварів завоював і пригнобив південних і частину західних слов'ян. Після ліквідації аварського гніту в VIII ст. аварські слова вийшли з ужитку і забулися, за винятком назви обгіпъ «авар», збереженої в ч. *obg* і п. *olbrzum* «велетень».

Тюркські впливи посилюються після розпаду праслов'янської єдності, на початку і в час формування окремих слов'янських народностей. Нашестя волзьких булгар на південнослов'янські племена в кінці VII ст. н. е., заснування ними й існування тюрко-слов'янської держави в басейні Дунаю супроводжувалось у VII—IX ст. засвоєнням з боку слов'янського населення цієї держави ряду тюрко-булгарських державних, урядових і політичних термінів, напр., *ханъ*, *кавханъ*, *волатинъ*, *вила* та ін. Сюди ж відносять і суфікс *-чин*, напр., у слові *самъчин* «префект», слова *капъ* «образ, ідол», *капиче* «ідол, його святиня», *висъръ*, *висеръ* «бісер (перли)», *вѣлаѣръ* «знак» (також д.-рус. *бѣлаѣтъ*), *съръ* «сірий» та ін. Тюрки-булгари, засимільовані численнішим слов'янським населенням, залишили для нього свою племінну назву *болгари* і ряд особових назв. Але пізніших тюркських запозичень, хазарських, печенізьких і половецьких (куманських)— не завжди легка справа.

Загальна характеристика лексики праслов'янської мови

Праслов'янська лексика була результатом дальшого розвитку індоєвропейської лексики на слов'янському ґрунті. Індоєвропейська лексика праслов'янської мови історично складалася двома шляхами: шляхом прямого успадкування в переважній більшості випадків і шляхом запозичення з інших індоєвропейських мов у порівняно обмежених кількості випадків. Як показують факти, основна маса індоєвропейської лексики збереглася у праслов'янській мові, причому в багатьох випадках без істотних або навіть без помітних семантичних змін. Очевидно, цьому сприяло центральне положення праслов'янської мови в колі інших індоєвропейських мов, незначні мігра-

дії слов'янського населення протягом всієї історії праслов'янської мови і, треба думати, незначна кількість засимільованого неіндоєвропейського населення. Саме добрим збереженням індоєвропейської лексики відрізняється праслов'янська мова від тих індоєвропейських мов, які з ряду причин розгубили свою індоєвропейську лексику, наприклад від вірменської та інших південних, зокрема анатолійських мов. Характерними з цього погляду є факти, що загальноіндоєвропейський, західноіндоєвропейський і балтослов'янський пласти праслов'янської лексики є кількісно великими, східноіндоєвропейський — меншим, а південноіндоєвропейський — найменшим, зовсім незначним пластом

У тематичному плані індоєвропейська лексика праслов'янської мови розподіляється нерівномірно. Вона зосереджена головним чином у тематичних групах конкретної лексики, причому також нерівномірно; і її мало в групах абстрактної лексики, де основну масу становлять праслов'янські новотвори. Новотвори — надбання праслов'янської мови, її власна творчість але основним матеріалом для неї послужила знову ж таки конкретна лексика, успадкована з індоєвропейської мови. Збагачення абстрактної лексики, поява нових слів і словосполучень були викликані потребами громадського життя слов'ян, розвитком їхньої суспільної свідомості.

Зміни в навколишньому оточенні в матеріальному і духовному житті слов'ян і розвиток мислення зумовили появу також багатьох нових слів з конкретними значеннями. Базою для них були також успадковані індоєвропейські слова. Нові слова поповнювали і збагачували тематичні групи лексики; деякі з цих груп, напр. назви рослин, риб, сільськогосподарські, ремісницькі, військові та інші терміни, стали великою мірою укомплектовані з нових слів. Завдяки новим словам збагачувалися синонімічні запаси лексики і можливості більш точного вираження думки.

Індоєвропейські слова стали, так би мовити, наріжним каменем для будівництва праслов'янської лексики. В системі праслов'янської лексики вони були немотивованими словами, центрами словотворчих гнізд, ядрами системи. Ці ядра виявилися найбільш сталими елементами системи. Протягом історії праслов'янської лексики вони, звичайно, зазнавали змін структурно-семантичного характеру, а частина їх випала з словника зовсім. Крім того, частина мотивованих слів протягом історії втратила свою мотивованість і перетворилася в центри нових словотворчих гнізд, напр., прасл. *požь* «ніж, меч», який втратив свій етимологічний зв'язок з дієсловом **poziti* «проколювати» (пор. укр. *зано́за*, *пронизати*) і дав початок похідним *požikъ* «ножик», *požьpica* «піхва (для меча)» тощо. Багато праслов'янських слів індоєвропейського походження з тими чи іншими істотними структурно-семантичними змінами або й без істотних змін увійшли в лексику сучасних слов'янських мов, що й надає їй індоєвропейського характеру, незважаючи на всі її відмінності від лексики інших індоєвропейських мов.

У праслов'янській лексиці були й неіндоєвропейські елементи. Давніші з них успадковано разом з індоєвропейськими словами. Крім того, протягом своєї історії праслов'янська мова ввбирала ряд неіндоєвропейських слів прямо або через посередництво сусідів. Важко визначити їх кількість. Слів, яким бракує індоєвропейської етимології і які тому можуть бути запідозреними в неіндоєвропейському походженні, у праслов'янській мові було чимало, однак можливості етимологічної науки вичерпані далеко не всюди. Неіндоєвропейські слова зайняли стійке місце в системі праслов'янської лексики, стали центрами словотворчих гнізд і т. п. і ввійшли в лексику сучасних слов'янських мов.

Праслов'янська лексика склала основу для формування і розвитку лексики окремих слов'янських мов.

Лексика окремих слов'янських мов

Діалектна диференціація праслов'янської лексики.

Лексика слов'янських мовних груп

Очевидно, праслов'янська лексика в останні сторіччя свого існування, приблизно в III—IV ст. н. е., помітно диференціювалася в діалектному відношенні. Однак діалектна диференціація праслов'янської лексики вивчена слабо. Лексичні ізоглоси часто не збігаються з фонетичними і граматичними.

Факти свідчать, що праслов'янські діалектні групи в лексичному відношенні не були монолітними. Особливо це стосується південнослов'янської групи, що складалася з трьох різних у лексичному відношенні підгруп—болгарсько-македонської, сербо-хорватської і словенської, і в меншій мірі західнослов'янської, куди входили лехітська (польсько-поморсько-полабська), чесько-словацька і лужицька підгрупи. Щодо східнослов'янської, то лексична диференціація всередині цієї групи була порівняно незначною, що залежало, очевидно, від етнічно-культурної і політичної єдності східнослов'янських племен. Це й зумовило високий процент спільної лексики сучасних східнослов'янських мов, вищий, ніж в інших мовних групах. Але ця спільність не завжди є цілковитою, тобто далеко не завжди поширюється вона на всі східнослов'янські мови і їх діалекти. В багатьох випадках вона обмежується двома мовами, українською і білоруською, українською і російською, російською і білоруською або українською, білоруською і південно-західними (рідше — північними) діалектами російської мови і т. п.

Характерними для південнослов'янських мов і, можна думати, для їх праслов'янських предків є, напр., ст.-сл. **бракъ** «шлюб, весілля», **врачъ** «лікар», **вѣжда** «повіка», **ланита** «щока», **слана** «іней», **жица** «нитка», **рѣснота** «правда, істина», **грасти** «приходити», **горюшнѣ** «гірчичний», **страннѣ** «чужий»; болг. **свила** «шовк», с.-х.

свіла, макед. *свила*, словен. *svíla* «т. с.»; болг. *брой* «число», с.-х. *брѣј*, словен. *brōj* «т. с.»; болг. *лош*, с.-х. *лѣш* «поганий», словен. *lošep* «т. с.»; болг. *каня* «запрошую», с.-х. *канити* «мати намір», словен. *kāniti* «т. с.» та ін. Чимало старослов'янських слів попало в давньоруську літературну мову, напр., *бракъ*, *супругъ*, *врачь*, *ланиа*, *ковъчегъ* «ковчег», а звідти і в сучасні східнослов'янські мови. Деякі південнослов'янські слова взяті з невідомого субстрату (можливо, фракійського), це болг. *газя* «броджу (по воді, траві)», с.-х. *гѣзити* «т. с.»; болг. *рид* «горб», с.-х. *хрѣд* «скеля»; болг. *карпа* «скеля» та інші. До найдавніших тюркізмів (булгаризмів) південнослов'янських мов відносяться ст.-сл. *чрътогъ* «чертог, палац», *болкѣринъ* «боярин», *капъ* «образ, ідол», *сынъ* «башта, вежа».

У ряді випадків єдність південнослов'янської лексики підтверджується відсутністю лексичного елемента; напр., їй невідомі *баран*, *багно*, *гриб*, *пил* «порох» та інші східно- і західнослов'янські слова.

Ряд слів існує тільки в двох південнослов'янських мовах, що вказує на давні діалектні різниці. Болгарську і сербо-хорватську мову на відміну від словенської характеризують болг. *мома* «дівчина», *момък* «хлопець» (с.-х. *мѣмак*), *гуя* (с.-х. *гѣја*) «змія, отруйна змія», болг. *забравам*, с.-х. *забѣравити* «забувати» та ін. На відміну від болгарської для сербо-хорватської і словенської мов спільні: с.-х. *срѣћа* — словен. *sreča* «щастя», с.-х. *бѣјуца* — словен. *bujića* «бурхливий потік».

Лексика сербо-хорватської мови займає, таким чином, центральне положення в системі південнослов'янської лексики.

Деякі давні слова зустрічаються тільки в одній із південнослов'янських мов. Так, болгарській мові властиві *баща* «батько» з прасл. *batja «братик» (від *bratъ*), *кака* «старша сестра» — редуплікація типу *мама*, *мома*, далі *бозка* «молочний орган жінки, вим'я у тварин», *бозая* «ссати» та ін. [421, 63]. Тільки сербо-хорватській мові властиві *дѣмача* «глибока долина», пор. латиськ. *dāmis* «прірва», *двѣзак* «дворічне ягня (козля)», пор. лит. *dveigys* «дворічна свійська тварина», хет. *dāiuga-* «дворічн(а тварина)». У ряді випадків сербо-хорватські слова зберігають давніші, індоевропейські значення, напр., *стијѣна* «скеля, камінь», пор. ст.-сл. *стѣна* «стіна» (нім. *Stein* «камінь»), *брѣјег* «гірка», пор. болг. *бръг* «берег» (нім. *Berg* «гора»), с.-х. діал. *грѣва* «шия, потилиця», пор. болг. *грива* «грива» (д.-інд. *grīvā* «шия, потилиця»). Багато особливостей у словенській лексиці — відмінності між словенською і сербо-хорватською мовами значніші в лексиці, ніж у граматиці. Для словенської мови характерні *sfd* «гнів» — пор. болг. *яд* «гнів» і с.-х. *јѣд* «жовч, гнів», *ѣгн* «карбункул» (пор. ст.-сл. *чръвъ* «т. с.»), *гдѣс* «червоний» — пор. болг. *червен* і с.-х. *црвѣн* «т. с.»). Крім того, лексика словенської мови відзначається рядом спільних елементів з лексикою західнослов'янських мов і, насамперед, з чеською, пор. словен. *vas* «село», ч. *ves* і п. *wies* «т. с.» (пор. ст.-сл. *въсь* «т. с.»), словен. *pedra* «груди» і ч. *ňadra* «т. с.» і т. п. Словенська лексика, будучи

безперечно південнослов'янською, становить разом з тим своєрідний місток між лексикою південних і західних слов'ян.

Інші південнослов'янські мови більш віддалені від західнослов'янських, і спільних слів між ними менше, однак є надзвичайно важливі, напр., південнослов'янським словам *храна* «харчі» і *хранити* «годувати» точно відповідають полабські *hogpə* «харчі» і *horni* (se) «годує». Пор. також с.-х. *gnāt* «голінка (кістка)» і п. *gnat* «кістка»; болг. *būza* «щока, обличчя» і п. *buzia*, *buziak* «уста або обличчя дитини або дівчини»; болг. *vъbel*, с.-х. *ѡбао* «колодязь», ч. *úval* «долина» і полаб. *vq̄bāl* «колодязь»; болг. і с.-х. *zид*, словен. *zid* і ч. *zed'* «стіна».

Звичайно, у південних слов'ян є ряд слів спільних із східними слов'янами, пор. ст.-сл. *kъшта* «хата, житло», болг. *къща*, с.-х. *кѣѣа* «т. с.», словен. *kôša* «хата, намет» і укр. *куча* «хлів для свиней, клітка для птахів» [479, 244], пор. також болг. *юдя* «спокушати, обдурювати», с.-х. *ѣдѣти* «шкодити», словен. *júdati* «знущатися» і укр. *юдити* «спокушати, підбурювати», білор. *юдзіць* «лукавити» (слово походить із прасл. діал. *juda* «русалка, нечиста сила») [492, 587—588].

Єдність західнослов'янської лексики підтверджується багатьма спільними моментами в різних тематичних групах, напр. п. *piemowĕ*, *piemowię*, ч. *nenlůvně* «немовля», п. *warkocz*, ч. *vъкоѣ* «(жіноча) коса»; п. *ogon*, ч. *ohon* «хвіст»; п., в.-луж. і н.-луж. *rap*, ч. і словац. *rán* «пан»; п. *dbaé*, ч. *dbáti* «дбати»; п. *mylié*, ч. *myliti*, н.-луж. *mo-liš* «обдурювати, вводити в оману»; п. *kochaé* «кохати», ч. *kochati se* «кохатися (в чому)»; п. *piéknu* «гарний», ч. *pěkný*, словац. *pekny*, в.-луж. *pěknu* «т. с.» (з і.-е. *poikros «гарний», пор. лат. *pulcher*). Частина таких слів у той або інший час поширилася і на східнослов'янські мови, зокрема на білоруську та українську.

Ряд західнослов'янських слів обмежується окремими мовами, напр., *botěpъ «чорногуз» існує в п. *bošap*, н.-луж. *bošop*, в.-луж. *bašop* і полаб. *būt'əp* «т. с.», а прасл. *reḡupъ* «грим» зберігся в п. *riogup* і полаб. *reḡep-* у слові *reḡendan* «четвер». Полабське *slepaičə* «курка» відповідає чеському *slepice* «т. с.». У лехітській (польсько-поморсько-полабській) групі немає відповідника чеському *vaňap*, білор. *ваган*, укр. *вагани*, с.-х. *vāgan* «дерев'яна миска». Тільки польській мові властиві *bark* «плече», *warga* «губа», *zdun* «гончар» (пор. д.-рус. *зѣдъ* «глина»), *trzymać* «тримати», *tani* «дешевий». У словінськ. *kupa* «сучка» збереглась, очевидно, давня назва для собаки, пор. латиськ. *kupa* «т. с.», фрак. *Κανδαων* «душителі собак» та ін. Тільки чеській мові властиві *tcháp* «тесть», *tchyně* «теща», далі *prasa* «праця», оскільки відповідні в.-луж. *prósa* і н.-луж. *prósa* означають тільки «зусилля» (це чесько-словацьке слово проникло в польську, а звідти і в східнослов'янські мови). Деякі давні слова належать лужицьким мовам, напр. в.-луж. *baé so* «тліти», н.-луж. *bajaš se* «т. с.», пор. гр. *φαίνειν* «світити», д.-інд. *bhāti* «світить» [474, 13].

Окремі західнослов'янські слова знаходять собі ті чи інші, повні або часткові відповідності в інших мовних групах. Вище наведено приклади південнослов'янської і західнослов'янської лексичної спільності. Спільними для західнослов'янських і східнослов'янських мов є слова: п. *bagno*, ч. і словац. *baňno*, укр. *багно*; п. *bagé*, ч. *brt*, укр. і рос. *борть*; п. і ч. *jeles*, словац. *jales*, в.-луж. *jelc*, укр. *ялець*, рос. *елец* «риба *Leuciscus leuciscus*»; п. *szczery* «щирий», ч. *čistý* «ясний, чистий», укр. *цирий* і білор. *ицъры* «щирий»; п. *chory*, ч. *chorý*, укр. *х(в)орий*, рос. *хворый* та ін. Обмежене поширення спостерігається у назв для нерідних дітей — п. *pasierb*, *pasierbica*, укр. *пасерб*, *пасербиця*, білор. *пасерб*, *пасербица* і рос. діал. (півд.) *пасерб* «пасинок», а також у назви для піскаря — п. *kiełb*, укр. діал. *кобл*, *коблик*, *ковблик* (з прасл. *къльбъ), рос. діал. (півд. і зах.) *кольб* «т. с.». Кашуб. *коір* «лебідь» відповідає рос. *колпица* «косар, птах *Platalea leucorodia*» і укр. *колпиця*, *коллик* (див. стор. 525).

Єдність східнослов'янської лексики простежується також у всіх тематичних групах. На відміну від західно- і південнослов'янських мов для неї характерні, напр., укр. *батько*, білор. *бацька*, рос. *батя* (пор., однак, болг. *баща*); д.-рус. *бѣла*, *бѣл(ѣ)ка* «білка», укр. *білка*, *білиця*, рос. *белка* (з огляду на давність хутряного промислу у слов'ян слово має бути давнім), укр., рос. *собака*, білор. *сабака* (з іншим значенням і в західних мовах, напр., словінськ. *soba*ка «підла людина»). Укр. і білор. назва літаючого ссавця *кажан*, рос. діал. *кожан* виникла як евфемізм до загальнослов'янського петоругъ, на яке існувало, очевидно, табу; слово *кажан* є субстантивованою формою короткого (нечленного) прикметника *кожапъ* букв. «кожаний», а тому може бути досить давнім. Східнослов'янські назви птахів: укр. і рос. *селезень* (укр. ще *селех*); укр. і рос. діал. *зозуля*, білор. *зяюля*; укр. *жайворонок*, рос. *жаворонок*, пор. однак полаб. *zewógnâk*, що протистойть п. *skowronek* «жайворонок». З інших тематичних груп східнослов'янськими є *брага*, *дев'яносто*, рос. і укр. діал. *бросить*, укр. *тямити*, білор. *цяміць* і рос. діал. *тямить* «т. с.», укр. *гребати*, *гребувати*, білор. *грэбаваць*, рос. діал. *грѣбать*, *грѣбовать* «т. с.» та ін.

Далеко не вся давня східнослов'янська лексика однаково збереглась у східнослов'янських мовах. Частина її зникла, напр., ряд давньоруських термінів з галузі родинного і суспільного життя, як *веденица* «законна або головна жінка», *лада* «чоловік (у подружжі)», *отѣника* «батько й син (як одно поняття)», *вьръвь* «община», *вира* «грошова кара за вбивство», далі *комонь* «кінь» — слово, що виходило за межі східнослов'янських діалектів (пор. ч. *котой*), та ін. Деякі праслов'янські терміни збереглися переважно в українській мові, напр., *велет*, *велетень*, пор. білор. *волат* і рос. діал. *волот* з тим же значенням, *мороква* «трясовина», *озніця* «отвір для диму в даху хати».

В ряді випадків українські слова зберегли первинні праслов'янські значення, втрачені іншими мовами, напр., *дивитися* «глядіти»

є первинним по відношенню до рос. *дивиться*, білор. *дзівіцца*, п. *dziwić się* «дивуватися» [492, 209].

Ряд давніх слів зберігся в російській мові, напр., *ребёнок* «дитина», діал. *робя* «т. с.», пор. д.-рус. *робя* «т. с.» з і.-є. **orgbh-* «маленький, дитина», звідки також укр. *парубок*, п. *parobek* «наймит» і нім. *Erbe* «спадкоємець»; *врать* «брехати, обдурювати» і похідне від нього *вор* — спочатку «дурисвіт», потім «лиходій» і «зłodій»; *забота* «піклування» та інші. Слова білоруської мови мають, як правило, відповідності в українській, російській і менше — в польській мові або, принаймні, в діалектах цих мов. Цей факт до певної міри може свідчити про те, що праруські діалекти, з яких склалася білоруська мова, були проміжними серед східнослов'янських діалектів.

Спільні риси в лексиці сучасних слов'янських мов

Спільність і єдність лексики сучасних слов'янських мов виявляється насамперед при розгляді важливих словесних тематичних груп — таких, як назви спорідненості і родинних стосунків, назви органів і частин людського тіла, їх функцій і хвороб, назви тварин, зокрема свійських і птахів, господарських знарядь, хліборобського інвентаря і відповідних занять, назви предметів харчування, посуду, одягу і взуття, назви небесних світил, дня, ночі, місяця та інших календарних понять, назви предметів і явищ найближчого оточення, як вода, вогонь, дим і т. д., назви понять із галузі громадського життя, людських взаємовідносин і почуттів, назви кольорів, смаків, розмірів та інших якостей, назви важливих дій, робіт, процесів і т. д., назви кількостей, займенникові, прийменникові, сполучникові та інші службові слова.

Нижче подаються тематично впорядковані списки слів, властивих для праслов'янської, старослов'янської і для сучасних слов'янських мов. У переважній більшості випадків ці слова характеризуються й зараз праслов'янськими значеннями або, точніше кажучи, значеннями, більш-менш близькими до праслов'янських.

Однак не можна говорити, що значення таких сучасних слов'янських слів точно відповідають праслов'янському слову. Значення слова визначається не тільки об'єктами навколишнього світу, назвою яких слово є, а й системою слів даної мови в даний період, тобто різноманітними семантичними стосунками слова до інших у системі. А оскільки лексичні системи сучасних слов'янських мов значно відрізняються від лексичної системи праслов'янської мови, то ні одно слово з сучасних слов'янських мов у принципі не може точно відповідати праслов'янському.

Зрозуміло, що окремі мови різняться щодо окремих слів. Рос. *человек*, білор. *чалавек*, п. *człowiek* семантично ближчі до прасл.

čel(o)věkъ, ніж укр. *чоловік*, оскільки укр. *чоловік* означає не тільки людину (в цьому значенні українське слово витісняється синонімом *людина*), а й одружену особу чоловічої статі відносно протилежної статі (в цьому значенні українське слово перебуває в корелятивних зв'язках з словами *жінка*, *дружина*). Український семантичний новотвір *чоловік* «член подружжя» в сучасній літературній мові майже витіснив давній термін *муж* «т. с.», збережений в українських діалектах і в інших слов'янських мовах.

Назви спорідненості Слова *чоловік*—*люди*

Скільки-небудь серйозних семантичних відхилень від праслов'янського слова-основи в цій тематичній групі мало. Найбільшим відхиленням можна вважати польське слово *pięwiasta*, що втратило первісне значення «невістка» і стало означати «жінка взагалі» (синонім — *kobieta*), а значення «невістка» було передано новотвору *synowa*. В російській мові відбулася диференціація — *невеста* стала означати «наречену», *невестка* — «невістку». Прасл. *отьсь* збереглося в усіх слов'янських мовах, за винятком полабської

Прасл.	Ст.-сл.	Укр.	Рос.	Білор.	Болг.	Макед.
baba	баба	баба	баба	баба	баба	баба
brat(r)ъ	брат(р)ъ	✓ брат	брат	брат	брат	брат
čelověkъ	чоловѣкъ	✓ чоловік	человек	чалавек	човек	човек
dědъ	дѣдъ	дід	дед	дзед	дяло	дедо
děte	дѣтѣ	дитя	дитя	дзіця	дете	дете
děverъ	дѣверъ	дівер	деверь	дзевер	девер	девер
*dъkti	дѣшти	✓ дочка	дочь	дачка	дъщеря	кѣрка
ŕudъje	люднѣ	люди	люди	людзі	люде	луѓе
mati	матн	✓ мати	мать	маці	майка	мајка
mъžъ	мѣжъ	муж	муж	муж	мъж	маж
nevěsta	невѣста	невістка	невестка	нявестка	невеста	невеста
otьсь	отѣцъ	отець	отец	айцец	отец	отец
sestra	сестра	✓ сестра	сестра	сястра	сестра	сѣстра
synъ	сынѣ	✓ син	сын	сын	син	син
svekrъ	свекрѣ	свекор	свѣкор	свѣкар	свекър	свекор
tata	—	✓ тато	тата	тата	тате	тате
tъstъ	тѣстѣ	тесть	тесть	цесць	тъст	тест
vъnukъ	вѣноукѣ	онук	внук	унук	внук	внук
zъtъ	затѣ	зять	зять	зяць	зет	зет
žena	жена	✓ жінка	жена	жонка	жена	жена

(замість нього в полабській мові l'ol'a «батько» з давнішого l'al'a, слово з дитячої мови, пор. укр. *ляля* «дитина»). Однак в українській, білоруській і болгарській мовах цей термін фактично вибув з ужитку, його заступили укр. *батько*, білор. *бацька*, болг. *баща*. В.-луж. wótc і н.-луж. wośc набули нового значення «предок» («батько» в цих мовах зветься пап, пор. укр. діал. *неньо* «тато») [416, 10 та ін.].

Зміни в характері родинних стосунків в останній період відбиваються в системі назв спорідненості. Основні терміни системи — назви кровної спорідненості *дід, баба, батько, мати, син, дочка, брат, сестра, онук, онука* та інші залишаються без зміни, зате змінюються терміни свояцтва (пор. п. супова «дружина сина, невістка», bratowa «дружина брата, невістка»), а в деяких термінах свояцтва необхідність відпадає, і самі терміни тепер досить рідко вживаються (*дівер, шурин, свояк, свість, зовиця, ятрівка*), особливо в західнослов'янських мовах. У цих мовах слов'янські терміни замінюються багатозначними запозиченнями, пор. п. szwagier, що означає «чоловіків брат, дівер», «жінчин брат, шурин», і «сестрин чоловік, зять» [432, 54—58].

С.-х.	Словен.	П.	Ч.	Словац.	В.-луж.	Н.-луж.	Полаб.
баба	bába	baba	bába	baba	baba	baba	babə
брат	bràt	brat	bratr	brat	bratr	bratš	brot
човек	člóvek	człowiek	člověk	človek	člowjek	clowjek	clávək
дід	dèd	dziad	děd	ded	džed	žed	—
дијете	déte	dziecię	dítě	diet'a	džěco	žiše	deta
дівер	devēr	dziewierz	děver	dever	—	—	—
кхѹ	hčī	córa	dcera	dcera	—	—	—
људи	ljudjē	ludzie	lidé	l'udia	ludžo	luže	l'auđi
мајка	máti	matka	matka	matka	mać	maš	motai
муж	mōž	mąż	muž	muž	muž	muž	—
нєвєста	nevěsta	niewiasta	nevěsta	nevesta	njewjesta	—	—
отац	óce	ojciec	otec	otec	wótc	wośc	—
сестра	séstra	siostra	sestra	sestra	sotra	soťša	sestrə
син	sīn	syn	syn	syn	syn	syn	sāinkə
свѣкар	svéker	świekr	—	svokor	—	—	—
тата	táta	tato	táta	tata	tata	tata	—
таст	tāst	teśé	tchán	test'	—	—	—
унук	vnúk	wnuk	vnuk	vnuk	wnuk	—	—
зѣт	zèt	zięć	zeť'	zat'	—	—	zəťək
жєна	žena	żona	žena	žena	žona	žona	zenə

Назви органів і частин людського тіла
та організму тварин

У таблиці подано назви органів і частин тіла, які найкраще збереглися в сучасних слов'янських мовах. В окремих випадках у таблиці є пропуски слів, що означають утрату слова в даній мові або зрідка — відсутність достатньої документації (щодо полабської мови).

Так праслов'янська назва для брови втрачена в деяких сучасних слов'янських мовах і замінена іншими словами: болг. *вежда*, макед. *veđa*, н.-луж. *wobwoso*. Полаб. *selī* означає «щока, обличчя» (відбулось перенесення значення за суміжністю). Укр. *челюсть* «щелепа» майже витіснене в літературній мові синонімом *щелепа*, сучасне *челюсті* в українській мові означає, насамперед, «отвір селянської печі», подібне значення у польському *czelusié* «великий от-

Прасл.	Ст.-сл.	Укр.	Рос.	Білор.	Болг.	Макед.
*borda	брада	борода	борода	барада	брада	брада
*bry	брѣнь	брова	бровь	брыво	—	—
čelo	чело	чоло	чело	чало	чело	чело
čel'ustь	челюсть	челюсть	челюсть	—	челюст	челуст
*červo	чрѣво	черевѣ	черевѣ	чэрава	черво	црево
desna	—	ясна	десна	дясна	—	—
*dolnъ	длань	долоня	ладонь	далонь	длан	длан
*golva	глака	голова	голова	галава	глава	глава
językъ	языкъ	язык	язык	язык	език	јазик
kostь	кость	кість	кость	косьць	кост	коска
koža	кожа	кожа	кожа	—	кожа	кожа
kry	крѣвь	кров	кровь	кроў	крѣв	крв
noga	нога	нога	нога	нага	нога	нога
nogъть	ногъть	ніготь	ноготь	ногаць	нокът	нокот
nosъ	носъ	ніс	нос	нос	нос	нос
oko	око	око	око	вока	око	око
*olkъть	лакъть	лікоть	локоть	локаць	лакът	лакот
palъсь	—	палець	палец	палец	палец	палец
pęta	пѣта	п'ята	пята	пята	пета	петица
prъstъ	прѣстъ	перст	перст	—	прѣст	прст
rъka	ръка	рука	рука	рука	ръка	рака
sъrdьce	сърдѣце	серце	сердце	сърца	сърце	срце
tělo	тѣло	тіло	тело	цела	тяло	тело
vъlna	вълна	вовна	волна	воўна	вълна	волна
vymę	—	вим'я	вымя	вымя	виме	виме
zъbъ	зѣбъ	зуб	зуб	зуб	зѣб	зѣб

вір, прірва», зате в лексично близькій до польської полабській мові збереглося значення щелепи.

У праслов'янській мові існувало два фонетичні варіанти для назви ясен — *dęsna* (жін. р.) і *dęslo* (сер. р.). Укр. *ясна* (множина) виникло з давнішого *дясна* і продовжує першу форму (з деякими морфологічними відхиленнями: множина *ясна* замість *ясни* пояснюється аналогією до паралельної форми *ясла*), а укр. діал. *ясла* виникло з давнішого *дясла* (зафіксовано в XVII ст.) і продовжує другу праслов'янську форму. З другої форми постала і польська назва. У болгарській і македонській мовах термін замінено новотвором *венци* [492, 191—192; 501, 345; 432, 48—54].

Прасл. око в російській мові витіснене терміном *глаз* (первісно «камінь, кулька»), але вживається в поетичній мові як синонім останнього. Рос. *глаз* — одна з найважливіших інновацій у системі слів даної тематичної групи (назва для ока належить до найстійкіших індоевропейських термінів).

С.-х.	Словен.	П.	Ч.	Словац.	В.-луж.	Н.-луж.	Полаб.
бра́да	bráda	broda	brada	brada	broda	broda	brōda
о́брва	obr̥v	brew	brva	brva	brjowka	—	brávoi
че́ло	čélo	czoto	čelo	čelo	čoto	čoło	celū
ча́луст	čeljŭst	czeluść	čelist	čel'ust'	čelesno	—	cil'auſt
цре́во	črevō	trzewo	střevo	črevo	črjewo	crjowo	crevū
де́сни	dlěsna	dziąsto	daseñ	d'asno	džasna	žesna	d'qsna
дла́н	dlān	dłoń	dlañ	dlañ	dłón	dłoń	dlān
гла́ва	gláva	głowa	hlava	hlava	hłowa	głowa	glāva
је́зик	jézik	język	jazyk	jazyk	jazyk	język	jqzēk
ко́ст	kōst	kość	kost	kost'	kósć	kosć	t'ust
ко́жа	kóža	koża	kŭže	koža	koža	koža	t'ūzə
крѣ́в	kri	krew	krev	krv	krej	kšej	k(a)rāi
но́га	nóga	noga	noha	noha	noha	noga	nūgə
но́кат	nōhet	nogieć	nehet	necht	nochć	nokś	nūd'et
но́с	nōs	nos	nos	nos	nós	nos	nūs
о́ко	okō	oko	oko	oko	woko	woko	—
ла́кат	lakāt	łokieć	loket	laket'	łochć	łokś	lūt'et
па́лец	pālec	palec	palec	palec	palc	palc	polac
пе́та	péta	pięta	pata	pāta	pjata	pěta	pōta
прѣ́ст	přst	—	prst	prst	porst	—	—
ру́ка	róka	ręka	ruka	ruka	ruka	ruka	rōkə
срѣ́це	crcē	serce	srđce	srđce	—	—	—
ти́јело	telō	ciało	tělo	telo	čěto	šěto	—
вѣ́на	vólna	welna	vlna	vlna	wołma	wałma	vāuno
ви́ме	víme	wymię	výmě	vemeno	wumjo	wumje	voina
зѹ́б	zōb	ząb	zub	zub	zub	zub	sumb

Праслов'янська мова мала дві назви для пальця — *paľсь* і *pyľstь*, що розрізнялися, можна думати, діалектно і семантично. У східнослов'янських мовах, а також у польській і нижньолужицькій усталилася назва *палець*, а в південнослов'янських мовах та в чеській, словацькій і верхньолужицькій — назва *перст*. Очевидно, слово *перст* колись було властиве також східнослов'янським мовам, пор. утворені від нього укр. *перстень*, *наперсток*, п. *pięścień*, *naparstek*. І навпаки, *палець* зустрічається у другій групі мов, але тільки зі значенням «великий палець», пор. болг. *прѣст* — *палец*, макед. *прст* — *палец*, с.-х. *пѣст* — *пѣлац*, словен. *přst* — *pālec* та ін. (пор. укр. карпат. *перст* «вказівний палець»).

Назва серця належить до найбільш стійких слів в індоєвропейських мовах, а тому викликає подив відсутність його в лужицьких мовах, де воно замінене: в.-луж. *wutroba* «серце, нутрощі» і н.-луж. *wutšoba* «серце», пор. укр. *утроба* «нутроші». Ці лужицькі факти є іншою важливою інновацією в даній системі слів.

Назви тварин

З таблиці видно, що родові назви тварин *звір*, *скот*, *риба*, *змія*, *черв'як* і видові назви важливих свійських і диких тварин у сучасних слов'янських мовах збережені добре. До цього треба додати, що від-

Прасл.	Ст.-сл.	Укр.	Рос.	Білор.	Болг.	Макед.
(j)agne	агна	✓ ягня	ягненок	ягня	агне	јагне
(j)aje	аице	яйце	яйцо	яйцо	яйце	јајце
bobъ	—	бобер	бобр	бабѣр	бобър	—
bьčela	бьчела	✓ бджола	пчела	пчала	пчела	пчела
byкъ	быкъ	бик	бык	бык	бик	бик
*čьgvъ	чрькъ	черв'як	червь	чарвяк	червей	црвец
(j)elenъ	ѣлень	✓ олень	олень	алень	елен	елен
(j)esetrъ	—	осетер	осѣтр	асетр	есетра	есетра
gъsъ	гъсь	гуска	гусь	гусь	гъска	гуска
jeъ	ѣжъ	їжак	ѣж	вожык	еж	еж
kobyла	кобыла	кобила	кобыла	кабыла	кобила	кобила
konъ	конь	✓ кінь	конь	конь	кон	конь
*korva	крака	✓ корова	корова	карова	крава	крава
koza	коза	коза	коза	каза	коза	коза
kurъ	күръ	(кур)	(кур)	курыца	кур	—
medvѣdъ	медвѣдъ	✓ ведмідь	медведь	мядзведзь	—	—
*morvi	мравий	мураха	муравей	мурашка	мравка	мрава
*olbъdъ	лебедъ	✓ лебідь	лебедь	лебедзь	лебед	лебед
oryль	орьль	орел	орел	арол	орел	орел
osa	оса	оса	оса	аса	оса	оса

повідні назви не зазнали істотних семантичних змін. Із свійських тварин це *бик, вепр, вівця, віл, жеребець, кінь, кобила, коза, корова, порося, свиня, теля, ягня*, в тому числі домашні птахи *гуска, курка* (назва *утки* витіснена в західнослов'янських мовах новішими словами — п. *kaszka*, ч. *kačepa, kašpa*, в.-луж. *kaška*, н.-луж. *kaska*, укр. *качка* також більш уживане, ніж *утка*). *Пес* не був дуже важливою твариною у господарстві слов'ян, але його праслов'янська назва одна з найкраще збережених; у східнослов'янських мовах це слово існує поряд з новішим словом *собака*. З диких, хижих або шкідливих звірів і з тварин, корисних як предмет полювання або цікавих з іншого погляду, маємо: *бобер, ведмідь, вовк, їжак, олень, тур*, крім того *заєць, лисиця, миша* та інші, а також дикі птахи *ворон, ворона, лебідь, орел, сорока* (крім того, *горобець, журавель, соловей* тощо) [432, 43—46].

Гірше збереглися назви риб, насамперед річкових. У таблиці подано *осетер* і *вугор* і опущено *лосось, окунь, пискір* або *коблик* та ін. Риби не відігравали в житті слов'ян того значення, що тварини-ссавці. Праслов'янських термінів на означення морських риб не залишилось зовсім: відмежовані від морів іншими народами, праслов'яни могли бути обізнаними з деякими видами морської риби шляхом торгівлі, але спеціальної термінології не розвинули. Назва *оселедець*, рос. *сельдь*, п. *śledź* є германізмом, засвоєним після роз-

С.-х.	Словен.	П.	Ч.	Словац.	В.-луж.	Н.-луж.	Полаб.
јагње	jágnje	jagnię	jehně	jahňa	jehnjo	jagnje	jogna
јаје	jájce	jaje	vejce	vajce	jejo	jajo	joji
дабар	bóber	bóbr	bobr	bobor	bobr	bobr	—
(п)чѣла	b(е)čēla	pszczoła	včela	včela	pčoła	(p)čoła	celə
бѣк	bik	byk	býk	býk	byk	byk	—
цѣв	čřv	czerw	červ	červ	čerw	cerw	carv
јѣлѣн	jélen	jelen	jelen	jeleň	jeleň	jeleň	—
јѣсетра	jesēter	jesiotr	jeseter	jeseter	jasotr	jesotr	—
гѣска	gōs	gęs	husa	hus	hus	gus	gqs
јеж	jěž	jeż	ježek	jež	jěž	jež	jiz
кобила	kobíla	kobyła	kobyła	kobyła	kobla	kobyła	t'übāla
коњ	kónj	koń	kůň	kōň	kón	koń	t'ün
крава	kráva	krowa	kráva	krava	kruwa	krowa	korvo
коза	kóza	koza	koza	koza	koza	koza	t'ōza
—	kūr	kur	kur	kura	kura	kura	t'aurā
мѣдвед	médved	niedźwiedź	medvěď	medved'	mjedwjédź	mjadwjež	—
мрāv	mrávlja	mrówka	mravenec	mravec	mrowja	mroja	morvi
лабūd	labód	łabędź	labut'	labut'	—	—	—
орао	ōrel	orzeł	orel	orol	worjoł	jerjeł	vũřāl
оса	ósa	osa	osa	osa	wosa	wosa	vāso

Прасл.	Ст.-сл.	Укр.	Рос.	Білор.	Болг.	Макед.
ovьsa	овьца	вівця	овца	авечка	овца	овца
qgorь	—	вугор	угорь	вугор	—	—
pьsь	пьсѣ	лес	лес	пѣс	лес	лес
*porse	прасѣ	поросѣ	поросенок	парасѣ	прасе	прасе
ryba	рыба	риба	рыба	рыба	риба	риба
skotь	скотѣ	скот	скот	скаціна	скот	—
svinьja	свинина	свиня	свинья	свиння	свиня	свинья
*s(v)orka	(сврака)	сорока	сорока	сарока	сврака	—
tele	тельцѣ	теля	теленек	целя	теле	теле
turь	турѣ	тур	тур	тур	тур	тур
verь	вепрь	вепр	вепрь	вяпрук	вепър	вепар
vьlkь	влькѣ	вовк	волк	воўк	вълк	волк
volь	волѣ	віл	вол	вол	вол	вол
*vogna	врана	ворона	ворона	варона	врана	врана
*žegbьsь	жрѣкъсѣ	жеребець	жеребец	жарабец	жребец	ждебец
*zmbьja	змина	змія	змея	змяя	змяя	змія
zvьgь	звѣръ	звір	зверь	звер	звяр	свер

паду слов'янської єдності (до XII ст., пор. північногерманське *sild* «оселедець»).

З трьох праслов'янських назв для змії *qъzь*, *zmbьja* і *gadъ* (останні дві виникли як евфемістичні еквіваленти першої), друга назва зберігається майже в усіх слов'янських мовах як родова. Перше слово продовжується в н.-луж. *wuż* як родова назва, у п. *waż* «змія, вуж» як родова і видова назва, і в укр., білор. *вуж* та рос. *уж* як видова назва. Прасл. *gadъ* означало, насамперед, щось бридке, огидне (пор. рос. *гадкий*, укр. *гидкий*, лит. *gėda* «сором, ганьба»), а потім рептилії і все, що викликало огиду, звідки укр. *гад*, *гадина* «змія» і *гадюка* «вид змії», п. *gad* «змія», ч., словац. і в.-луж. *had* «змія».

Продовжуються у слов'янських мовах праслов'янські назви *бджоли*, *мурахи*, *оси*, а також *блоти*, *дзмія*, *жука*, *комаха*, *мухи* [432, 37—40].

Назви рослин

Серед праслов'янських назв рослин, що продовжуються без істотних семантичних змін у сучасних слов'янських мовах, найбільше назв дерев — великих за розміром та цінних з огляду на деревину або корисних як паливо тощо, напр., *береза*, *бук*, *верба*, *вільха*, *граб*, *дуб*, *клен*, *липа*, а також *берест*, *в'яз*, *осика*, *сосна*, *тис*, *явір*, *ялина*, *ясен* та ін., яким у таблиці не стало місця. Це ж треба сказати і про назви плодово-ягідних дерев, як *горіх*, *груша*, *слива*,

С.-х.	Словен.	П.	Ч.	Словац.	В.-луж.	Н.-луж.	Полаб.
овца	óvca	owca	ovce	ovca	wowca	wojca	vŭcā
ўгор	ogór	węgorz	úhoř	úhor	wuhor	wugor	vqđ'or
пас	pēs	pies	pes	pes	pos	pjas	řās
пра́се	prase	prosię	prase	prasa	proso	prose	porsa
ры́ба	ri̯ba	ryba	ryba	ryba	ryba	ryba	rájbo
скот	skòt	skot	skot	—	skót	skot	st'ót
сви́ня	svin̩ja	świnia	sviňe	sviňa	swinja	swinja	svaiňā
свра́ка	sráka	sroka	straka	straka	sroka	sroka	svorko
те́ле	téle	ciele	tele	tel'a	čelo	šele	t'ila
ту́р	tūr	tur	tur	tur	tur	tur	tāur
вє́пар	vēper	wieprz	vepř	vepor	wjapř	japś	vipər
вѹ́к	vōlk	wilk	vlk	vlk	wjelk	wjelk	vāuk
вѵ́	vōl	wół	vůl	vōl	woł	woł	vāl
вра́на	vra̯na	wrona	vra̯na	vrana	wro̯na	garona	vorno
ждре́бац	žrēbec	žrebiec	hřebec	žrebec	žrěbc	žrěbc	zribēc
зми́ја	zmija	zmija	zmije	zmija	zmija	zmija	—
звє́р	zvēr	zwierz	zvěř	zver	zwěrjo	zwěrje	—

яблуня, а також вишня, калина, ліщина, терен, черешня, які залишилися поза таблицею. Українському і східнослов'янському слову *бузина* відповідає зах.-укр. *боз* — безсуфіксальне слово того ж кореня з іншим кореневим голосним, так і в інших мовах (див. таблицю). Праслов'янські назви кущових ягідних рослин продовжуються в словах *малина*, *ожина* (рос. *ежевика*, білор. *ажына*, п. *ježupa* і т. д.) і *суниця*, що в сербо-хорватській мові (*сѹница*) має значення «малина».

Збереглися також праслов'янські назви хлібних злаків — *овес*, *просо*, *ячмінь*, рос. *рожь*, витіснене в українській мові словом *жито*. *Жито* означало спочатку «зерно, збіжжя», це ж значення залишилось і в сучасних південнослов'янських мовах, а також у лужицьких, де воно суміщує значення «зерно» і «жито». Є дані про розвинену культуру обробітку проса у стародавніх слов'ян; очищене від луски зерно проса звалось у праслов'янській мові *рьєпо* (від *рьхати* «товкти»), звідки утворено назву *рьєпеніса* спочатку для якогось виду (товченого) зерна, а потім для різновиду цінного хлібного злака. Термін *пшениця* відомий усім слов'янським мовам.

Такі ж давні назви *бобу*; *гороху*, *маку*, назва коренеплоду *ріпа*, назви технічних культур *льон*, *коноплі*, *хміль*, а також більш загальні назви *билина*, *зілля*, *трава*, *лист*, *цвіт*, *корінь*, *стебло*, *колос*, *полова*, *ліс*, *гай* та інші добре збереглися в сучасних мовах [432, 28—37].

Прасл.	Ст.-сл.	Укр.	Рос.	Білор.	Болг.	Макед.
*(j)abolъnъ	ѡѡлѡнъ	✓ яблуня	яблоня	яблыня	ябълка	јаболкница
*berza	ѡрѣза	✓ береза	береза	бяроза	бреза	бреза
bobъ	—	біб	боб	боб	боб	боб
bukъ	—	бук	бук	бук	бук	бук(а)
bъzъ	—	боз	—	—	бъз	боз
*dervo	дрѣво	дерево	дерево	дзерава	дърво	дрво
dъbъ	дѣбъ	✓ дуб	дуб	дуб	дъб	даб
(j)еѣmy	—	ячмінь	ячмень	ячмень	ечмик	јачмен
(j)ельха	ѡельха	вільха	ольха	вольха	елха	—
grab(r)ъ	—	✓ граб	граб	граб	габър	габер
gruša	—	груша	груша	груша	круша	круша
kleпъ	—	клен	клен	клѣн	клен	клен
kvѣtъ	цвѣтъ	цвіт	цвет	цвет	цвят	цвет
lѣsъ	лѣсъ	✓ ліс	лес	лес	—	—
lipa	—	✓ липа	липа	ліпа	липа	липа
lъnъ	—	лен	лен	лѣн	лен	лен
malina	—	малина	малина	маліна	малина	малина
orѣxъ	—	(r)оріх	орех	арѣх	орех	орев
ovъsъ	—	овес	овес	авѣс	овес	овес
proso	просо	просо	просо	проса	просо	просо
гъzъ	—	—	рожь	—	ръж	’рж
sliva	—	слива	слива	сліва	слива	слива
trava	трава	✓ трава	трава	трава	трева	трева
vъrba	врѣва	верба	верба	вярба	върба	врба
želqđъ	желѣдь	жолудь	желудь	жолуд	желъд	—
zyto	жито	✓ жито	—	жыта	жито	жито

*Назви землі, небесних світил, вогню, води
та інших явищ і предметів природи.
Назви житла та окремих знарядь праці*

У таблиці згруповано тематично різнопланові слова на означення важливих предметів і явищ природи і найближчого оточення, в тому числі деякі слова з галузі виробництва. Це назви таких об'єктів, як земля, гора, берег, діл, долина, озеро, ріка, поле та ін. (що не ввійшли в таблицю за браком місця). Слово *рілля* з прасл. *orъlja «оране поле, нива» (пор. *орати*) властиве в першу чергу західнослов'янським мовам (п., в.-луж. і н.-луж. гола, ч. голе, словац. гола, полаб. гйла). Семантичні відхилення в порівнянні з праслов'янським станом спостерігаються в болгарському слові *гора* «ліс», що виникло з праслов'янського гога «гора» через проміжне значення

С.-х.	Словен.	П.	Ч.	Словац.	В.-луж.	Н.-луж.	Полаб.
я́бука	jáblan	jabłoń	jabloň	jabloň	jabłoń	jabłoń	joblün
брѣза	bréza	brzoza	bříza	breza	brěza	brjaza	breza
бѡб	bòb	bób	bob	bób	bob	bob	büb
бѹк(ва)	búkev	buk	buk	buk	buk	buk	bauk
ба́за	bèz	bez	bez	baza	bóz	baz	báz
дрѣво	drevô	drzewo	dřevo	drevo	drjewo	drjewo	[drávə]
дѹб	dôb	dąb	dub	dub	dub	dub	dqb
я́чмен	jéčmen	jęczmień	ječmen	jačmeň	ječmjeń	jacmjeń	jačmen
jóва	jělša	olcha	olše	jelša	wólša	wolša	—
гра́б	g(r)āber	grab	habr	hrab	hrab	grab	grobe
крупка	grůška	gruszka	hruška	hruška	krušej	kšuška	grausai
клѣн	klèn	klon	klen	klen	klon	klon	—
цвѣт	cvět	kwiat	květ	květ	kwět	kwět	kot
лѣс	lēs	las	les	les	lēs	lēs	l'os
лѣ́па	lípa	lipa	lípa	lipa	lipa	lipa	leipo
лѣ́н	lān	len	len	l'an	len	lan	l'ān
ма́лина	malína	malina	malina	malína	malena	malina	mołainə
о́рах	óreh	orzech	ořech	orech	worjech	worjech	vrex
о́вас	óves	owies	oves	ovos	wows	wows	vūvas-
прѡсо	prosô	proso	proso	proso	proso	pšoso	prūsū
ра́ж	rž	reż	rež	raž	rož	rež	—
шлѣ́ва	slíva	śliwa	slíva	slíva	slowka	slíwa	slaiwo
тра́ва	tráva	trawa	tráva	tráva	trawa	tšawa	—
врѣ́ба	vřba	wierzba	vrba	vřba	wjerba	wjerba	—
жѣ́луд	želod	zołądź	žalud	žalud'	žoždź	žoź	zelqd
жѣ́то	žito	zyto	žito	žito	žito	žyto	zaitü

«гора, покрита лісом; гірський ліс», пор. макед. *гора* «ліс і (рідко) гора», с.-х. *gōra* «гора, ліс», словац. *hōga* «ліс, гора», словен. *gōga* «гора» (пор. також споріднене з цим словом лит. *gìgė* «ліс», що може свідчити про наявність у прасл. *goga* також значення «гірський ліс»).

Праслов'янські назви небесних світил *szlǫpsę*, *měsęcъ*, *gvězda* // *zvězda* продовжуються без важливих семантичних змін. Слово *місяць* як календарний термін відокремилось у слов'янських мовах від свого омоніма — назви нічного світила, яка в окремих мовах інтенсивно заступається синонімами — в російській словом *луна* (пор. також словен. *lúpa* «місяць»), в польській — словом *księżyc* [429, 201]. Назва сузір'я Плеяд *Баби*, властива українській, російській, давньоруській, польській і чеській мовам, була, очевидно, ще праслов'янською. До речі, значення цього сузір'я як групи жінок або дів-

Прасл.	Ст.-сл.	Укр.	Рос.	Білор.	Болг.	Макед.
*bergъ	бѣргъ	берег	берег	бераг	бряг	брег
*borна	—	борона	борона	барана	брана	брана
сѣръ	—	ціп	цеп	цѣп	цеп	—
ѣадъ	чадъ	чад	чад	чад	чад	чад
ѣынъ	—	човен	челн	човен	члун	чун
дѣнь	дань	день	день	дзень	ден	ден
долъ	долъ	діл	дол	дол	дол	дол
домъ	домъ	дім	дом	дом	дом	дом
дъждъ	дъжда	дощ	дождь	дождж	дъжд	дожд
дымъ	дымъ	дим	дым	дым	дим	дим
дверъ	дверъ	двері	дверь	дзверы	двери	двер
дворъ	дворъ	двір	двор	двор	двор	двор
(j)ezero	ѣзеро	озеро	озеро	возера	езеро	езеро
gora	гора	гора	гора	гара	гора	гора
gvězda	звѣзда	звезда	звезда	—	звезда	свезда
kamy	камь	камінь	камень	камень	камен	камен
lěto	лѣто	літо	лето	лета	лято	лето
měsєcъ	мѣсѣць	місяць	месяц	месяц	месец	месец
*nokъ	ношть	ніч	ночь	ноч	нощ	ноќ
ognъ	огнь	(в)огонь	огонь	агонь	огън	оган
osъ	ось	вісь	ось	вось	ос	оска
plugъ	плогъ	плуг	плуг	плуг	плуг	плуг
polje	поле	поле	поле	поле	поле	поле
rěka	рѣка	ріка	река	рѣчка	река	река
rosa	роса	роса	роса	раса	роса	роса
sněgъ	снѣгъ	сніг	снег	снег	сняг	снег
sylnьce	слънць	сонце	солнце	сонца	слънць	сонце
větrъ	вѣтръ	вітер	ветер	вѣцер	вятьр	ветар
voda	вода	вода	вода	вада	вода	вода
vozъ	козъ	віз	воз	воз	воз	воз
zemja	земля	земля	земля	зямля	земя	земја
*zolъto	злато	золото	золото	золата	злато	злато

чат зустрічається в різних мовах світу. Зберігаються в сучасних мовах праслов'янські назви таких об'єктів і стихій, як вода, дощ, роса, сніг, град, вогонь, дим, вітер, чад, та назви матеріалів, порід і металів, як камінь, пісок, золото, залізо, мідь, срібло та ін.

Подібне треба сказати і про назви житла і його частин *дім, двері, вікно, двір*, назви засобів пересування *віз, човен*, назви знарядь *борона, плуг, гряділь, ціп, колесо, вісь* і т. д.

З праслов'янської доби походять назви часу і календаря *день, ніч, вечір, місяць, літо, осінь, зима, весна* та ін. Деякі з таких назв

С.-х.	Словен.	П.	Ч.	Словац.	В.-луж.	Н.-луж.	Полаб.
брѣг	brêg	brzeg	břeh	breh	brjóh	brjog	brig
бра́на	brána	brona	brány	brány	bróna	brona	borna
це́п	cep	cep	cep	cep	cupy	cepy	cepoi
ча́д	čad	czad	čad	čad	—	—	cod
чу́н	čoln	czółno	člun	čln	čołm	cołn	cåun
да́н	dân	dzień	den	deñ	dzeñ	žeñ	dan
до́(л)	dol	dół	dál	dol	doł	doł	döl
до́м	dôm	dom	dũm	dom	dom	dom	dũm
да́жд	dêž	deszcz	děšt'	dážd'	dešč	dešč	dãzd
ди́м	dim	dym	dým	dym	dym	dym	dãim
двѣ́ри	dúri	drzwi	dveře	dvere	durje	drwi	dvar
дво́р	dvôr	dwór	dvůr	dvor	dwór	dwor	dör
је́зеро	jezêro	jezioro	jezero	jazero	jëzor	jazor	—
го́ра	góra	góra	hora	hora	hora	gora	d'ōra
звѣ́зда	zvêzda	gwiazda	hvězda	hviezda	hwězda	gwězda	—
ка́мен	kámen	kamień	kámen	kameň	kamjeñ	kamjeñ	komoi
ле́то	lêto	lato	léto	leto	lêto	lêto	—
мѣ́сец	mêsec	miesiąc	měsíc	mesiac	měsac	mjasec	—
но́ч	nôč	noc	noc	noc	nóc	noc	nüc
о́гань	ógenj	ogień	oheň	oheň	woheñ	wogení	vid'én
о́с	ôs	os	os	os	wóska	wos	vūs
плу́г	plũg	plug	pluh	pluh	pluh	plug	pläug
по́ље	poljê	pole	pole	pole	polo	polo	pülü
ре́ка	rêka	rzeka	řeka	rieka	rêka	rêka	rëka
ро́са	rósa	rosa	rosa	rosa	rosa	rosa	—
сне́г	snêg	śnieg	snih	sneh	snêh	snög	sneg
су́нце	sôlnce	stońce	slunce	slnce	slónco	stýnco	—
вѣ́тар	vêter	wiatr	vitř	viëtor	wêtr	wêtš	v'otër
во́да	vóda	woda	voda	voda	woda	woda	vãdã
во́з	vôz	wóz	vůz	voz	wóz	woz	vãz
зе́мля	zémľja	ziemia	země	zem	zemja	zemja	zimä
зла́то	zlatô	złoto	zlaťo	zlaťo	zloto	zloto	zlãtã

(под. од.)

семантично розійшлись у слов'янських мовах, причому українські слова знаходять собі паралелі в західнослов'янських мовах, а російські — в південнослов'янських, напр., укр. *час*, білор. *час*, п. *czas*, ч. *čas*, в.-луж. *čas*, словен. *čas* означають загальне поняття часу; рос. *час*, болг. *час*, с.-х. *čas* означають годину; укр. *година*, білор. *гадзіна*, п. *godzina*. ч. *hodina* означають годину; рос. *год*, білор. *год*, болг. *година*, с.-х. *gōdina* означають рік.

*Назви предметів харчування
і відповідних фізіологічних процесів*

У цій групі об'єднано ряд іменникових і дієслівних назв із галузі харчування і споживання їжі, як назви харчів і напоїв *вино, квас, лій, масло, мед, молоко, мукá «борошно», м'ясо, пиво, сало, сир, тісто, хліб*, назви дій *доїти, їсти, пити* і слово *ситий*.

Прасл.	Ст.-сл.	Укр.	Рос.	Білор.	Болг.	Макед.
doiti	доити	доїти	доить	даіць	доя	дои
ěsti	їсти	їсти	есть	есці	ям	јаде
xlěbъ	хлѣбъ	хліб	хлеб	хлеб	хляб	леб
kyasъ	квасъ	квас	квас	квас	квас	квас
lojъ	лой	лій	луй	луй	лой	лој
maslo	масло	масло	масло	масла	масло	масло
medъ	медъ	мед	мед	мѣд	мед	мед
*melko	малко	молоко	молоко	малако	мляко	млеко
měso	месо	м'ясо	мясо	мяса	месо	месо
mŭka	мѣка	мукá	мукá	мукá	—	—
piti	пити	пити	пить	піць	пия	пие
pivo	пиво	пиво	пиво	піва	пиво	пиво
sadlo	—	сало	сало	сала	сало	сало
syгъ	сыръ	сир	сыр	сыр	сирене	сирење
syтъ	сытъ	ситий	сытый	сыты	сит	сит
těsto	—	тісто	тесто	цеста	тесто	тесто
vino	вино	вино	вино	віно	вино	вино

Окремі слова розрізняються семантично. Укр. *доїти*, як і відповідне слово в інших східнослов'янських і в західнослов'янських мовах, означає «витискати молоко з вим'я» і відрізняється від ст.-сл. *доити* «годувати грудьми дитину», д.-рус. *доити* «т. с.», болг. *доя* «доїти» і «годувати грудьми», с.-х. *дојити* «годувати грудьми, ссати, доїти».

Слово *мукá* інтенсивно витісняється в українській мові синонімом *борошно*, а в болгарській і македонській мовах воно витіснене словом *брашно*. Але це значення новіше, ст.-сл. *брашьно* означало «харчі», д.-рус. *борошьно* «харчі, зокрема з борошна», пор. словен. *brášno* «дорожні продукти, харчі». С.-х. *брáшно* і *мѹка* — синоніми і означають «борошно», рос. діал. *борошно* означає «житнє борошно».

Розходження спостерігаються і в значенні слова *квас*: в українській мові це слово означає «кислота, кислий напій», в російській і білоруській — «вид напою», в південнослов'янських мовах «закваска (розчина), дріжджі», в польській «кислота, кислий напій, заквас-

ка», в полабській «дріжджі». Сучасне чеське kvas означає також «закваска», застар. «бенкет», а в верхньо-лужицькій мові це слово цілком набуло значення «весільний бенкет» (через перехідні значення «напій, хмільний напій, бенкетний напій, бенкет»).

Укр. *сир* відповідає російським *сыр* і *творог* «свіжий сир» (останнє неясного походження), білоруським *сыр* і *творог*, п. *ser* і *twaróg*, ч. *sýr* і *tvoroh* [429, 199].

С.-х.	Словен.	П.	Ч.	Словац.	В.-луж.	Н.-луж.	Полаб.
доїти	dojíti	doić	dojiti	dojit'	dejić	dojs	düjě
їсти	jěsti	jeść	jísti	jest'	jěsć	jěsć	jest
хлѣб	hlěb	chleb	chlěb	chlieb	chlěb	klěb	—
квѣс	kvās	kwas	kvās	kvās	kwas	kwas	kos
лѣј	lōj	lōj	lŕj	loj	lōj	lōj	lūj
мѣсло	máslo	masto	máslo	maslo	masto	masto	most'ə
мѣд	mēd	miód	med	med	měd	mjod	med
млијѣко	mléko	mleko	mléko	mlieko	mloko	mloko	mlākə
мѣсо	mesō	mięso	máso	māso	mjaso	měso	mašū
мѣка	móka	maķa	mouka	múka	muka	muka	mōkə
пїти	píti	pić	píti	pit'	pić	pis	pait
пїво	pívo	piwo	pivo	pivo	piwo	piwo	paivū
сѣло	sálo	sadło	sádlo	sadlo	sadło	sadło	sodlū
сїр	sir	ser	sýr	syр	syra	sera	sar
сїт	sit	syty	syty	sýty	syty	syty	sāitə
тїјесто	testō	ciasto	těsto	cesto	čěsto	šěsto	t'ostū
вїно	vino	wino	vino	vino	wino	wino	vainə

Назви дій, робіт, процесів

Тут згруповано дієслівні назви із значенням взагалі буття і життя, назви важливих дій, робіт і процесів, у тому числі фізіологічних і психічних. Слов'янське *бути* — дієслово з найзагальнішим поняттям буття, існування — виникло на основі індоєвропейського дієслова із значенням «рости, дозрівати, ставати» (значення «рости» збереглося в укр. *билина* «рослина, стеблина»). Особові форми цього дієслова, як д.-рус. *есмь*, *еси есть* і т. д., укр. *є*, рідше *єсть*, походять із іншого індоєвропейського дієслова *es- «бути». У праслов'янській мові ці різні слова злилися в одно.

Без істотних семантичних змін збереглися праслов'янські дієслівні назви на означення руху і пересування *іти*, *їхати*, *бігти*, *везти*, а також *ходити*, *вести*, *нести*, назви на означення практичної і виробничої діяльності *варити*, *пекти*, а також *тесати*, с.-х. *зідати* «будувати, мурувати», болг. *зидам*, словен. *zidati* «т. с.», назви

Прасл.	Ст.-сл.	Укр.	Рос.	Білор.	Болг.	Макед.
*bĕgti (bĕžati)	бѣжати	бігти	бежать	бегчы	бягам	бега
biŭti	бити	бити	бить	біць	бия	бие
bolĕti	болѣти	боліти	болеть	балець	боли	боли
byti	быти	бути	быть	быць	сьм	сум
česati	чесати	чесати	чесать	часаць	чеша	чеша
čuti	чути	чути	чуять	чуць	чуя	чуе
dati	дати	дати	дать	даць	дам	дам
dърžati	дръжати	держати	держать	дзяржаць	държа	држи
(i)ĕxati	ѣхати	їхати	ехать	ехаць	яхам	јава
xotĕti	хотѣти	хотіти	хотеть	хацець	ща	ке
iti	ити	іти	идти	ісці	ида	иде
*pekti	пешти	пекти	печь	пячы	пека	пече
variti	варити	варити	варить	варыць	варя	вари
vezti	векти	везти	везти	везці	возя	вози
žiti	жити	жити	жить	жыць	живея	живее

дій *бити, чесати, держати*, далі *дати, брати, взяти*, назви психічних процесів *боліти, чути, слухати, знати, хотіти* та ін.

Незначні семантичні розходження спостерігаються між укр. *чути* «сприймати звуки або шуми на слух» (те ж у білоруській, словацькій і в південнослов'янських мовах) і рос. *чуять* «розпізнавати чуттям (про тварин), відчувати», п. *czuć* «відчувати холод, запах тощо» (те ж у чеській і полабській мовах). Польське *dzierżyć* «держати» майже витіснене синонімом *trzymać*, відповідно білор. *дзяржаць* витіснене синонімом *трымаць*, укр. *тримати* вживається поряд з *держати*, те ж можна сказати і про чеське *třímati*. Чеське дієслово *česati* «чесати» вживається також із значенням «збирати, рвати плоди». Болг. *ща* і макед. *ке* служать для творення грама-тичних форм дієслова.

Назви кольору, смаку, розміру та інших властивостей предметів

З таблиці видно, що окремі праслов'янські прикметникові назви на означення якісних та кількісних властивостей предметів природи і характерних особливостей людської психіки в сучасних слов'янських мовах збереглися добре. Сюди відносяться назви кольору *білий, жовтий, зелений, червоний, чорний*, назви смаку *гіркий, кислий*, а також опущені за браком місця *солодкий, солоний*, назви дотику *м'який, твердий*, назви розміру та об'єму *великий, малий, повний, цілий, довгий, короткий*, назви віку *молодий, старий*, назви моральних, естетичних та інших якостей — *красний «гарний», любий, добрий, злий, живий, здоровий, слабий, чистий, чужий* і т. п.

С.-х.	Словен.	П.	Ч.	Словац.	В.-луж.	Н.-луж.	Полаб.
бѣжати	bězaŕi	biec	běžeti	bežať	běžeć	běžaś	bezat
бѣти	bíti	bić	bíti	bit'	bić	biś	bait
бољети	bolěti	boleć	boleti	boliet'	boleć	boleś	büľě
бѣти	bíti	być	býti	byť	być	byś	boit
чѣсати	česati	czesac	česati	česať	česać	cesaś	cesat
чѣти	čúti	czuć	čiti	čuť	čuć	cuś	caja
дѣти	dáti	dać	dáti	dať	dać	daś	dot
држати	držáti	dzierzyć	držeti	držať	džeržeć	žaržaś	diržet
јахати	jāhati	jechać	jeti	—	jěć	jěś	—
хѣти	htěti	chcieć	chťiti	chciet'	chcycć	kśěś	ca «хочу»
йѣти	iti	iść	jiti	ist'	hić	hyś	ait
пѣти	pěci	piec	pěci	piecť	pjec	pjac	pice «пече»
варити	váriti	warzyć	vařiti	variť	warić	wariś	vorět
вѣзити	vóziti	wozić	voziti	vozit'	wozycć	wozyś	vist
живѣти	živěti	żyć	žiti	žit'	žić	žyś	—

Крім основних назв кольорів *білий, жовтий, зелений, червоний, чорний*, в сучасних слов'янських мовах збереглися також *блідий, вороний, половий, рижий, рудий, рум'яний, русий, сивий, сизий, синій, сідий, сірий* та інші. Деякі з них означають переважно або виключно масть тварин, напр. *вороний* «чорний — про кінську масть», *половий* «солом'яного кольору — про масть корів», *єнідий* «брунатного кольору — про кінську масть» (остання відсутня в південнослов'янських мовах). Окремі назви кольорів звунили або змінили дещо семантику порівняно з праслов'янським станом. Прикметник *червоний* — пізньослов'янський новотвір, що обмежив вживання і витіснив значною мірою назви для червоного кольору, виведені від і.-є. **reudh-*// **roudh-*. У російській мові він був у свою чергу витіснений новотвором *красный* — первісно «гарний» [428, 110].

В сучасних слов'янських мовах продовжуються деякі праслов'янські назви суспільної термінології. Так, прасл. *volstь (із *voldtь) «влада, підвладна територія» продовжується у ст.-сл. **власть** «т. с.» (звідки рос. *власть*), д.-рус. *волость* «т. с.», укр. і рос. *волость*, білор. *воласць* «адміністративна одиниця», болг. і макед. *власт* «влада», с.-х. *vlāst* «т. с.», словен. *lāst* «власність», п. *włóść* «(підвладне) село», ч. *vlast* «край, батьківщина», словац. *vlast'* «т. с.». Чеське *vláda* «влада» того ж кореня, пор. ст.-сл. **владѣти** «володіти». Під чеським впливом утворене п. *władza* «влада», звідки, можна думати, укр. *влада* (занотоване вже в XVII ст., зустрічається також *владза* в укр. пам'ятках XVI ст.) і білор. *ўлада* «влада».

Прасл.	Ст.-сл.	Укр.	Рос.	Білор.	Болг.	Макед.
běľь(jь)	в'ѣлѣ	білий	белый	белы	бял	бел
cělь(jь)	ц'ѣлѣ	цілий	целый	цэлы	цял	цел
čistь(jь)	чистѣ	чистий	чистый	чысты	чист	чист
čьrnь(jь)	чрнѣ	чорний	черный	чорны	черен	чрн
čьrvєnь(jь)	чрвєнѣ	червоний	—	чырвоны	червен	чрвен
dolgь(jь)	дальгѣ	довгий	долгий	доўгі	дъльг	долг
dobь(jь)	добръ	добрий	добрый	добры	добър	добар
gorьkь(jь)	горькѣ	гіркий	горький	горкі	горьк	горок
kyslь(jь)	кыс'ѣлѣ	кислий	кислый	кіслы	кисел	кисел
krasьnь(jь)	краснѣ	красный	красный	красны	красен	красен
ľubь(jь)	любѣ	любый	люб	любы	либе (ім.)	љуба (ім.)
malь(jь)	малѣ	малий	малый	малы	малък	мал
měkьkь(jь)	мак'ѣк'ѣ	м'який	мягкий	мяккі	мек	мек
*moldь(jь)	младѣ	молодой	молодой	малады	млад	млад
plynь(jь)	пльнѣ	повний	полный	поўны	пылен	полн
*zdorogь(jь)	с'ѣдракѣ	здоровий	здоровый	здаровы	здрав	здрав
slabь(jь)	слабѣ	слабый	слабый	слабы	слаб	слаб
starь(jь)	старѣ	старый	старый	стары	стар	стар
*tjudь(jь)	штоу'жда	чужий	чужой	чужы	чужд	туѓ
velikь(jь)	веланкѣ	великий	великий	вялікі	велик	велик
zelenь(jь)	зелєнѣ	зеленый	зеленый	зялёны	зелен	зелен
zlyь(jь)	з'ѣлѣ	злий	злой	злы	зъл	зол
živь(jь)	живѣ	живый	живой	жывы	жив	жив
žyltь(jь)	жальтѣ	жовтый	желтый	жоўты	жълт	жолт

В сучасних слов'янських мовах добре збереглися також праслов'янські числівники, займенники, прийменники, сполучники і частки (див. у відповідних розділах морфології і синтаксису).

Лексична спільність проявляється також і в галузі фразеології слов'янських мов.

Фразеологічна спільність сучасних слов'янських мов також складалась історично. Деякі факти цієї спільності виникли зовсім недавно, напр., *боротьба за мир міжнародний жіночий день, будинок відпочинку*. Особливо це стосується до багатьох наукових термінів, напр., *перша (друга, третя, четверта) космічна швидкість, світловий рік, штучна нирка* тощо. Інші фразеологізми є давнішими, а деякі навіть праслов'янськими. Пор. укр. *білий день*, рос. *белый день*, білор. *белы дзень*, болг. *бял ден* с.-х. *бѣо дѣн*, словен. *beli dan*, п. *biały dzień*, ч. *bílý den*, словац. *biely deň*; укр. як *грім із (серед) ясного неба*, рос. как *гром среди ясного неба*, білор. як *гром з яснага неба*, болг. като *гръм от ясно небе*, мак. како *гром од ведро небо*, с.-х. као *грѣм из вѣдра нѣба* і под.

С.-х.	Словен.	П.	Ч.	Словац.	В.-луж.	Н.-луж.	Полаб.
бѣо	bél	biały	bílý	biely	běty	běty	b'olě
цѣо	cél	cały	celý	celý	cyły	ceły	c'ol
чѣст	číst	czysty	čistý	čistý	čisty	cysty	caistě
цѣн	črn	czarny	černý	čierny	čorny	carny	corně
цвѣн	črljèn	czerwony	červený	červený	čerwjeny	cerwjeny	carveně
дѣг	dôlg	długi	dlouhý	dlhý	dołhi	dłujki	dăud'ě
дѣбар	dóber	dobry	dobrý	dobrý	dobry	dobry	dübrě
гѣрак	górek	gorzki	hořký	horký	hórki	gorki	d'ört'ě
кѣсео	kísel	kisły	kyselý	kyslý	kisały	kisały	—
красан	krásen	krasny	krásný	krásny	krasny	kšasny	krosně
лѣуба (им.)	ljúb	luby	libý	l'úby	luby	luby	l'aibě
мѣо	māli	mały	malý	malý	mały	mały	molě
мѣк	méhak	miękki	měkký	măkký	mjehki	měki	mať'ě
мѣд	mlād	młody	mladý	mladý	młody	młody	mlădě
пѣн	pōln	pełny	plný	plný	połny	połny	păun(ě)
здрав	zdrāv	zdrowy	zdravý	zdravý	strowy	strowy	—
слаб	slāb	slaby	slabý	slabý	slaby	slaby	slobě
стар	stār	stary	starý	starý	stary	stary	storě
тѣн	tūj	cudzy	cizí	cudzí	cuzy	cuzy	caudzě
вѣлик	vélik	wielki	veliký	veliký	wulki	wjeliki	vilt'ě
зѣлен	zelén	zielony	zelený	zelený	zeleny	zeleny	—
зѣо	zél	zły	zlý	zlý	zły	zły	—
жѣв	živ	żywy	živý	živý	žiwy	żywy	zaivě
жѣт	žolt	zółty	žlutý	žltý	žołty	žotty	—

Зміни в лексиці слов'янських мов.

Висновки

Слова в мові розвиваються і функціонують нерівномірно. Частина давніх слів у слов'янських мовах дожила до теперішнього часу, а частина їх протягом історії випала з словника і могла залишитися в кращому випадку як історизми або архаїзми. Зате багато нових слів і нових значень у відомих слів з'явилося протягом історії і з'являється зараз, причому процеси зникнення і появи слів і значень характеризуються як спільними для всіх слов'янських мов тенденціями так і специфічними щодо окремих мов особливостями.

Ці процеси були зумовлені різними причинами. Як уже говорилося відносно змін у праслов'янській мові (стор. 529—530), причини випадання слів із словника були двоякого роду. Одні слова випали в залежності від зникання (невживання, відмирання) відповідних предметів і явищ, тобто внаслідок екстралінгвістичних, позамовних факторів, і в цьому відношенні спостерігається велика спільність між слов'янськими мовами. Так зникло з слов'янських мов давнє, пра-

слов'янське слово *тур*, оскільки ця тварина була винищена в Європі до XVII ст. Інші слова зникли внаслідок лінгвістичних, внутрішньомовних причин: предмет залишився, тільки став інакше називатися. Нова назва виявляється точнішою, зручнішою в якомусь відношенні, або виразнішою в експресивному плані, чи вільною від небажаних асоціацій, тобто недвозначною. Розрізняються новотвори, спільні для всіх або для більшості слов'янських мов, і новотвори, властиві меншості мов або окремим мовам. Наприклад, поширення нового терміна *качка* замість старого *утка* в ряді слов'янських мов (укр. і білор. *качка*, п. *kaczka*, ч. *kačepa*, словац. *kačica*, в.-луж. *ка́ска*, н.-луж. *каска*) можна пояснювати звуконаслідувальним характером нового утворення. Ст.-сл. і д.-рус. **вѣсь** «село» випало з східнослов'янських і південнослов'янських мов, очевидно, внаслідок омонімічних конфліктів з **вѣсь** «увесь» і залишилось у західнослов'янських мовах, де такої омонімії не було.

Як і в праслов'янській мові, в окремих слов'янських мовах протягом їх історії слова занепадали також у результаті діяння різних табу — спеціальних заборон або обмежень у вживанні слова. Зокрема, ці заборони сприяли зникненню давніх слов'янських назв богів і демонів, як *Сварог*, *Дажбог*, *Стрибог*, *Перун*, *Волос*, юда «зла русалка» та ін. У зв'язку з насадженням християнських, грецьких і латинських, особових імен і заборонаю дохристиянських слов'янських імен з боку церкви, зникали давні слов'янські імена, напр. *Упырь* (д.-рус. *Упырь Лихый* від 1047 р.), *Баженъ*, *Жданъ*, *Добрыня* (одночасно чол. і жін. ім'я) та ін.

Відпадання віджитих слів і оновлення лексики свіжими словами відбувається в усіх тематичних групах, але не всюди однаково інтенсивно. В одних групах відпадання відноситься до периферійного складу групи і мало стосується основного складу слів, який може зберігатися майже без змін протягом сторіч. Саме це спостерігається в назвах спорідненості, де збереглись основні терміни на означення прямої або ближчої спорідненості, як *мати*, *син*, *дочка*, *брат*, *сестра*, *дід*, *баба*, а в більшості мов також *отець*, і випали з активного словника другорядні терміни непрямої спорідненості, як *дівер*, *шурин*, *зовиця*, *свість*, *ятрівка*, *стрий*, *вуй*, а в чеській мові також *svekr* і *svekgiše*. Подібний стан має місце і в групі назв органів і частин тіла, де основний термінологічний склад — *тіло*, *серце*, *кров*, *голова*, *рука*, *нога*, *вуха*, *око*, *ніс*, *язик*, *зуби*, *кістка* та ін. — зберігається у слов'янських мовах. Це ж треба сказати і про назви тварин, назви рослин, назви предметів і явищ найближчого оточення, як *вода*, *вогонь*, *дим*, *камінь* і т. п.

Є, однак, групи, в яких оновлення лексичного складу, основного і другорядного, відбувалось інтенсивно і постійно, так що від праслов'янської доби і пізніших часів у них слів залишилось мало. Більшість слів у таких групах — це нові утворення, створені раніше або пізніше слов'янськими мовами на базі власного або запозиченого лексичного матеріалу.

В галузі суспільно-політичної, адміністративної і військової лексики продовжуються, наприклад, давніші терміни *суд*, *суддя*, *право*, *закон*, *стіл* «влада, правління» (звідки *столиця*), *начальник*, с.-х. *начелник* «т. с.» (пор. п. *paczelnik* «начальник», утворене від па *czele* «на чолі») та ін. І навпаки, випали з словника д.-рус. *изгой* «людина поза своїм соціальним станом», *кѣмь* «витязь», *смьрдѣ* «селянин, підданець», *пѣря* «судовий процес, позов», *пѣрьць* «стряпчий, адвокат», пор. ст.-п. *kmieć*, *smagd*, *prza*, *piegsa*, які також зникли. Зовсім недавно з активного словника слов'янських мов випали назви ліквідованих соціалістичними революціями посад, чинів і титулів, як *цар*, *князь*, *дворянин*, *пристав*, *урядник соцький* та ін. Зникли назви давньої зброї — д.-рус. *порокъ* // *праща* «механізм для пробивання стін і метання ядер», *самострѣль*, *рогати-на* тощо, а також військові терміни *станѣ* «табір», *сотьникѣ*, *сердюк*, *хорунжий*. Утрачені давні слов'янські назви грошей *скотѣ*, *гривна* та ін. Нові назви грошових одиниць часто запозичалися з інших мов разом з курсуючою на ринках монетою, внаслідок чого виникли розбіжності типу укр. *гроші* (з лат.), рос. *деньги* (з тюрк.), болг. *пари* (з перс.), п. *pieniądze* (з нім.) — всі терміни означають «гроші». Із назв посуду в російській мові утрачений *глекѣ* (пор. д.-рус. *глекѣ*, *гѣлекѣ*, *гѣлькѣ*), в українській літературній мові *жбан* (д.-рус. *чѣбанѣ*), збережений в інших мовах, напр., п. *dzban*, ч. *džbán*, с.-х. *жбан*, у польській втрачено *блюдо*.

У групі назв страв і напоїв збереглися в сучасних мовах давні слов'янські слова *млинці* *каша*, *юшка*, *сметана*, *пиво*, *вино*, а в східнослов'янських та західнослов'янських мовах також *пиріг*. Спеціальні назви страв і напоїв характеризуються великою мінливістю; тут з'явилося чимало нових слів, напр., східнослов'янське *борщ* і п. *barszcz* (з XVII—XVIII ст., перенесено з назви їстівної рослини *борщ*), укр., білор. і рос. діал. *корж*, укр. *вареники*, *галушки*, *перепічка*, *затірка* (пор. п. *zasieгка* «т. с.»), рос. *щи*, *кулебяка* «пиріг з рибою, капустою, кашею», *ряжанка*, с. х. *лѣнац* «вид бігосу», *ричет* «горох з капустою», словен. *ričet* «яшна каша» і т. д.

Особливо схильною до змін і оновлення виявилась група назв одягу і взуття. В українській і російській мовах не вживається зараз давнє слово *гачі* «штани», а слово *штани*, яке витіснило *гачі*, тюрко-татарського походження. Давня назва *сорочка* збереглась у східнослов'янських і словенській мовах, д.-рус. *рубашька* «сорочка» продовжується в російській і зникла в українській та білоруській мовах; в польській випали *gziło* «сорочка» (пор. н.-луж. *zgło* «т. с.»), *gucho* «одяг». Давній термін *сукня*, утворений від *сукно*, зник у російській і болгарській мовах (рос. *платье*) і залишився в інших мовах. Назва для сорочки запозичена в західнослов'янських і сербохорватській мовах з латинської: п. *koszula* (звідки білор. *кашуля*), ч. *košile*, в.-луж. *košla*, с.-х. *кѣшуля*. У назвах одягу і взуття чимало запозичень: утвореним на власному лексичному матеріалі укр. *спідниця*, білор. *спадніца* відповідає рос. *юбка* — східне,

арабське слово, пор. також укр. *юпка* «верхній жіночий і чоловічий одяг»; укр. *черевики* (пор. *черев*) відповідає рос. *башмаки* — тюркське слово, п. *buciki* — французьке слово. Тюркського походження також укр. *чобіт*, *сап'ян*, *башилик*, *кирея*, *килим*.

Небагато давніх слів залишилось і в групі назв житла, будівель і частин будівлі: *дім* і *хлів* збереглися в усіх слов'янських мовах, слово *изба* — в російській та інших слов'янських мовах, за винятком української та білоруської (тут його заступає *хата*), *хата* — у східнослов'янських та польській мові, *вікно* — в усіх мовах, за винятком болгарської (*прозорец*), слово *двері* відсутнє в літературній болгарській і сербо-хорватській (тут *врата*) і збереглося в інших мовах. Прасл. *kōtja «житло, приміщення» продовжується з деякими семантичними відмінностями в болг. *кѣща* «дім, житло», с.-х. *кѹѣна* «будинок», словен. *коѣа* «хата, хатина». Утрачене в сучасних мовах прасл. *stāpъ* «житло, помешкання», змінили своє значення д.-рус. *кльть* «кімната» (пор. укр. *клітка*), д.-рус. *въѣжа* «шатро» (пор. укр. *вежа* «башта»). Рідко вживається нині у східнослов'янських мовах *терем*, а в інших мовах це слово вийшло з ужитку; обмежене стилістично вживання слова *хороми*. У слов'янські мови проникли іншомовні назви цієї групи: *кімната*, *квартира*, *комин* — з латинської мови, *палата* і *комора* — з грецької, *будинок*, *будка*, *шибка*, *хвіртка*, рос. *форточка* — з німецької, *сарай* — з тюркських мов, *палац* — з італійської тощо.

Ще менше давніх назв збереглося у групі назв сільськогосподарських знарядь, напр., *плуг*, *борона*, *граблі*, *вила*. Випали або випадають з ужитку такі назви, як *рало*, *соха*, *дряпач*, *серп*, *ціп*, і появилось у зв'язку з розвитком сільськогосподарської техніки чимало нових термінів, як *молотарка*, *косарка*, в тому числі термінів міжнародного характеру, напр., *культиватор*, *комбайн*, *трактор* і т. п.

Взагалі внаслідок бурхливого розвитку науки і техніки, який став можливий у слов'янських країнах після глибоких соціальних зрушень, після перемоги соціалістичних революцій і встановлення соціалістичного способу виробництва, відбулося величезне зростання і збагачення спеціальних груп наукової, суспільно-політичної і політехнічної лексики на базі власного і міжнародного лексичного матеріалу.

З погляду на характер зв'язку між значенням і звучанням слова бувають немотивованими і мотивованими. До перших належать слова з нерозкладною єдністю значення і звучання, як *брат*, *сестра*, *око*, *ніс*, *кінь*, *корова*, *дуб*, *липа*, *вода*, *вогонь*, *білий*, *теплий*, *один*, *два*, *іти*, *бігти*, *тепер* тощо. Це прості елементи словника; питання, чому «брат» називається *братом*, «сестра» *сестрою* і т. п., не пояснюється семантичною системою сучасних слов'янських мов і практично не має сенсу. Безперечно, значення в таких словах прийшло до своїх звучань не випадково, а з тих чи інших причин, такі слова є результатом закономірного розвитку, який в міру можливості розкривається спеціальною наукою про минулі значення слова —

етимологією. Як видно з прикладів, немотивовані слова означають істотні, життєво важливі поняття. Вони є своєрідним кістяком словника, служать основою і матеріалом для творення величезних мас похідних, мотивованих слів, пор. словесне гніздо, утворене на основі слова *брат*: *братик, братусь, братан, братва, браття, братство, братчик* «член братства», *братки* (рослина), *братів, братової* «жінка брата», *братський, брататися, побрататися, побратим, розбрататися, розбрат* і т. п. У похідних слів, крім звучання і значення, є третій елемент структури — т. зв. мотивація, тобто семантичний зв'язок із своєю основою — в даному випадку з словом *брат*. У цьому проявляється залежність мотивованої лексики від немотивованої.

Розвиток немотивованої лексики проходить далеко повільніше, ніж розвиток мотивованої; частина немотивованої лексики з тих або інших причин випадає з ужитку, але більше появляється нової. Поповнення і збільшення пласта немотивованої лексики відбувається шляхом морфологічного та семантичного опрощення мотивованих слів і шляхом засвоєння етимологічно непрозорих іншомовних слів.

Тенденції переходу мотивованих слів у немотивовані в багатьох випадках були спільними для слов'янських мов. Так, укр. *черевик* «взуття, вид взуття» не асоціюється зараз з назвою частини тіла *черев*о, від якої це слово походить, те ж саме маємо в білор. *чаравік*, п. *trzewik*, словац. *črevica*, словен. *črêvelj* «черевик», полаб. *сгів* «черевик», пор. *сгеві* «черев»; укр. *сердити* кого, рос. *сердить*, болг. *сърдя*, с.-х. *срдити* ізольовані зараз від слова *серце* і т. п. Нині у слов'янських мовах *зір*, рос. *взор* «погляд», п. *wzrok* «зір» не пов'язуються з *зоря*, *дар з дати*, *пир з пити*, *пиріг з пир*, *сажа* і *сало з садити*, *погода з година*, *подушка з дух*, *черепок з череп*, *печера з піч* тощо. Опрощення — довготривалий мовний і психологічний процес, і зрозуміло, що в багатьох випадках він не доведений до кінця: *сад* ще до певної міри пов'язується з *садити*, *виноград* — з *вино*, *півень* — з *співати*, *перина* — з *перо*, *сьогодні* — з *сей* і *день*, *нема* // *немає* з *не* і *має*, *окошитися* зі словом *кіш* «козацький табір». Крім того, в цьому відношенні спостерігаються розходження щодо окремих мов: українські прислівники *заміж*, *заможем* утратили мотивацію і стали нерозкладними словами порівняно з рос. *замуж*, *замужем*. Особливо сприяють опрощенню і деетимологізації фонетичні зміни слова: укр. *вікно* не асоціюється тепер з *око*, від якого утворене, на відміну від рос. *окно* або п. *окно*, де асоціації з *око* все-таки можливі; слово *рушник* втратило семантичний зв'язок з *рука* на відміну від рос. обл. *ручник* і п. *ręcznik*, де такий зв'язок ще відчувається, у болг. *ща* і макед. *ке* важко впізнати ст.-сл. *хътѣти*.

В історії лексичного складу слов'янських мов спостерігаються спільні для всіх мов світу типи семантичних змін слова і закономірності появи нових слів і значень. Це явища перенесення назви з од-

ного предмета на інший на підставі певної зовнішньої або внутрішньої подібності даних предметів та на підставі просторової суміжності або функціонального зв'язку відповідних предметів. Мова йде про різні форми зміни значень слова, про розширення й звуження семантичного обсягу слова.

На підставі перенесення назви за зовнішньою подібністю виникають нові значення слова, напр., *корінь* дерева — *корінь* зуба, *крило* птаха — *крило* літака, і нові слова, омонімічні старим, напр., *журавель* 1 «вид птахів» і *журавель* 2 «звід колодязя», *бичок* 1 «маленький або молоденький бик» і *бичок* 2 «вид риби», *півники* 1 «зменш. від *півні*» і *півники* 2 «вид квітів», *сонечко* 1 «зменш., пестливе від *сонце*» і *сонечко* 2 «вид жучка» [429, 209—210].

Спостереження над лексикою слов'янських мов виявляють величезну різноманітність полісемічних форм, що є наслідком складної історії кожного окремого слова, наслідком багатьох семантичних зв'язків і конфліктів з іншими словами даної мови. Серед цих форм важливо розрізняти два типи — слова, що зберегли свої давні основні значення і змінили другорядні, і слова, що втратили свої давні основні значення і придбали нові. Наявність давніх основних значень у слів першого типу робить їх спільними для сучасних слов'янських мов, що видно з матеріалу поданих вище тематичних груп спорідненості, органів тіла, тварин і т. д. Утрати давніх і набуття нових основних значень, часто відмінних по окремих мовах, робить слова другого типу характерними для окремих мов і руйнує слов'янську лексичну спільність. Укр. літ. *луна* «відгук, відгомін» утратило давніші значення «сяйво, заграва, світило» і стало тому лексичною особливістю української мови. Інші приклади: *дружина* «член подружжя — жінка, рідше чоловік»; *парубок* «молода неодружена людина» (антонім — *дівчина*), пор. п. *рагобек* «наймит», *скрута* «скрутне становище, злидні», пор. рос. діал. *скрута* «святковий одяг нареченої; знаряддя для рибної ловлі» та ін. Для російської мови характерні: *уго* «гніт» (д.-рус. *уго* «ярмо; гніт»), *деревня* «село» (раніше «поле, рілля»), *красный* «червоний» та ін. Південнослов'янські мови змінили семантику прикметника *бистрий* «швидкий»: болг. *бистър* «чистий, прозорий, нескаламучений», с.-х. *бістар* «т. с.», але словен. *bíster* «чистий» і «швидкий»; пор. ще болг. *скъп* «дорогий», також с.-х. *скѹп* «дорогий» (зате словен. *skop* «скупий»); болг. *излизам*, с.-х. *излазити* «виходити»; болг. *дума* «слово», макед. *збор* «слово» (пор. укр. *збори*), с.-х. *рѣч* «слово», *сѣдво* «буква», словен. *besêda* «слово», с.-х. *пастух* «жеребець», болг. *грешка* «помилка» і багато інших. Значні семантичні зрушення мали місце і в західнослов'янських мовах: укр. *утроба* і ст.-сл. *ѡтроба* «нутроші, лоно» відповідає п. *wałtroba* «печінка», в.-луж. *wutroba* «нутроші, серце» і н.-луж. *wutšoba* «серце», пор. також п. *tesza* «веселка» і укр., д.-рус. *туча* «гроза», п. *troska* «піклування, турбота» і д.-рус. *троска* «жердка, кілок», ч. *skogo* «майже» і укр. *скоро*, полаб. *radüst* «весілля» і укр. *радість* тощо.

Крім того, словник кожної слов'янської мови характеризується властивими їй запозиченнями з інших мов і, насамперед, сусідніх: українська мова — тюркізмами та румунізмами, російська — тюркізмами, болгарська, македонська та сербо-хорватська — турцизмами, грецизмами і в меншій мірі романізмами, словенська, чеська, лужицькі, польська і полабська мови — германізмами, словацька — мадяризмами тощо, пор. укр. *чабан*, *огир*, *баштан*, *кавун*, *кобза* (тюрк.), *царина*, *хустка*, *бешиха* (рум.); рос. *хозяин* «господар», *бирюк* «вовк; відлюдько», *чучело* (тюрк.); болг. *баджанак* «свояк», *ерген* «парубок», *ат* «добрий кінь, жеребець» (турц.), *хора* «люди», *молив* «олівець» (гр.); с.-х. *дѣрат* «гнідий кінь, гнідко», *ѣдгат* «білий кінь» (турц.), *мірис* «аромат, запах» (гр.); словен. *žlahta* «рідня», пог «дурень», *kukati* «дивитися» (нім.); ч. *švagr* «свояк», *blankytný* «блакитний» (нім.); п. *trunek* «напій» (нім.); в.-луж. і н.-луж. *bur* «селянин», *šula* «школа» (нім.), в.-луж. *štom* «дерево» і н.-луж. *bot* «дерево» (нім.), полаб. *fader* «батько», *brüt* «наречена», *bâlë* «бугай», *vorst* «ковбаса» (нім.); словац. *lagan* «негідник, ледар», *beľov* «колка», *chosen* «користь, хосен» (угорські слова) та ін.

Спостереження показують різні ступені лексичної близькості окремих слов'янських мов. Так, українська мова в лексичному плані найближча до білоруської, дуже близька до російської, порівняно близька до польської, в меншій мірі до словацької, а ще в меншій мірі до чеської, лужицьких та південнослов'янських мов, лексика російської мови найближча до білоруської та української, в меншій мірі до польської та болгарської і ще в меншій мірі — до інших мов, польська лексика найближча до чеської та словацької, більш віддалена від лексики лужицьких мов, ще більш — від білоруської та української, порівняно далеко відійшла від російської, а найдалше — від лексики південнослов'янських мов.

Для встановлення ступеня лексичної близькості між окремими слов'янськими мовами необхідні статистичні дослідження, проведені послідовно, за єдиною програмою. Деякі спроби в цьому плані вже зроблено і досягнуто цікавих наслідків. Зокрема, В. Георгієв показав, що найближчою до болгарської лексики є сербо-хорватська: 80—85% слів сербо-хорватської літературної мови є тотожні або майже тотожні з болгарськими, 5—10% більш-менш зрозумілі для болгарина і тільки 5—10% залишаються незрозумілими. Більш віддалена від болгарської російська лексика — 60% тотожних або майже тотожних слів, ще більш чеська — 40—45% і польська — 35—40% [633, 25]. Ясно, що ці цифри тільки приблизно відбивають дійсний стан стосунків болгарської лексики з іншими мовами, але все ж таки дають певне, більш-менш конкретне уявлення.

Вивчення лексичного матеріалу слов'янських мов і його географічного розміщення показує, що специфічних слів, властивих тільки одній мові або тільки діалектам однієї мови, така ж обмежена кількість, як і слів, властивих усім слов'янським мовам, і значно менша, ніж властивих двом, трьом і більше мовам. Лексика сучас-

них слов'янських мов, таким чином, являє собою певного роду просторовий континуум, тобто систему безперервних елементів і явищ, оскільки лексика кожної мови в тій чи іншій мірі і формі продовжується в лексиці інших мов і, насамперед, у своїх сусідів, оскільки між мовами існують численні лексичні містки і переходи.

Лексика сучасних слов'янських мов — складне і внутрішньо суперечливе явище. З одного боку, вона становить безсумнівну єдність: наявність великої кількості слів і морфем, спільних для більшості або для частини мов (насамперед, успадкованих із праслов'янської, спільних або паралельних новотворів на базі успадкованої лексики, а також спільних запозичень), континуумний характер розміщення і спільні тенденції розвитку роблять її єдиним цілим і зараз. З другого боку, лексика кожної окремої мови являє собою самостійну, до певної міри замкнуту, внутрішньо упорядковану і оригінально організовану систему. Про це свідчать зокрема численні факти семантичної неадекватності відповідного слова в різних слов'янських мовах і адекватного співвідношення окремих тематичних або синонімічних словесних груп і рядів. Сучасні слов'янські мови є різними, але досить близькими в лексичному відношенні, ближчими, ніж, скажемо, сучасні германські чи романські мови.

БІБЛІОГРАФІЯ

І. Загальні праці з індоєвропейського і слов'янського мовознавства

1. Бернштейн С. Б., Очерк сравнительной грамматики славянских языков, М., 1961.
2. Брандт Р. Ф., Краткая сравнительная грамматика славянских языков (фонетика и морфология), М., 1915.
3. Вопросы теории и истории языка. Сборник в честь проф. Б. А. Ларина, Л., 1963.
4. Георгиев В., Балто-славянский и германский, «Slavia», год. XXVIII, 1959.
5. Георгиев В., Балто-славянский и тохарский языки, ВЯ, 1958, № 6.
6. Георгиев В., Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958.
7. Горнунг Б. В., Из предыстории образования общеславянского языкового единства, М., 1963.
8. Иванов В. В., О значении хеттского языка для сравнительно-исторического исследования славянских языков, «Вопр. слав. языкозн.», вып. II, М., 1957.
9. Иванов В. В. и Топоров В. М., К постановке вопроса о древнейших отношениях балтийских и славянских языков, М., 1958.
10. Ильинский Г. А., Праславянская грамматика, Нежин, 1916.
11. Ильинский Г. А., Проблемы праславянской прародинны в научном освещении А. А. Шахматова, ИОРЯС, т. XXV, 1922.
12. Кипарский В., О хронологии славяно-финских лексических отношений, «Scandoslavica», t. IV, 1958.
13. Коломієць В. Т., Спорідненість слов'янських мов, К., 1962.
14. Кондрашов Н. А., Славянские языки, 2-е изд., М., 1962.
15. Кравчук Р. В., З історії слов'янського мовознавства, К., 1961.
16. Курилович Е., О балто-славянском языковом единстве, «Вопр. слав. языкозн.», вып. III, М., 1958.
17. Лекон И., Общность и многообразие в грамматическом строении славянских языков, София, 1958.
18. Лекон И., Славянские языки в своей целостности и в самостоятельном развитии, «Язык и литература», год. XII, кн. I, София, 1957.
19. Мартынов В. В., Лингвистические методы обоснования гипотезы о висло-одрской прародине славян, Минск, 1963.
20. Мейе А., Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.—Л., 1938.
21. Мейе А., Общеславянский язык, М., 1951.
22. Нахтигал Р., Славянские языки, М., 1963.
23. Нидерле Л., Славянские древности, М., 1956.
24. Ниеминен Э., К вопросу о влиянии праславянского языка на прибал-

- тийско-финские языки, «Beogradski međunarodni slavistički sastanak», Beograd, 1957.
25. О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики, Х., 1962.
  26. Отре́мбский Я., Славяно-балтийское языковое единство, ВЯ, 1954, № 5—6.
  27. Поржезинский В., Сравнительная грамматика славянских языков, 2-е изд., М., 1916.
  28. Славянські текстове с пояснителни бележки и речници, София, 1958.
  29. Славянское языкознание. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов, М., 1963.
  30. Смирницкий А. И., Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства, М., 1955.
  31. Соболевский А. И., Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии, СПб., 1910.
  32. Топоров В. Н., Некоторые соображения относительно изучения истории праславянского языка, «Славянское языкознание», М., 1959.
  33. Трофимович К. К., Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов, Львів, 1960.
  34. Филин Ф. П., Образование языка восточных славян, М.—Л., 1962.
  35. Флоринский Т., Лекции по славянскому языкознанию, ч. I—II, К., 1895—1897.
  36. Флоринский Т., Славянское племя, К., 1907.
  37. Фортунатов Ф. Ф., Избранные труды, т. I—II, М., 1956.
  38. Эндзелин И. М., Славяно-балтийские этюды, Х., 1911.
  39. Ягич И. В., История славянской филологии, «Энциклопедия слав. филологии», вып. I, СПб., 1910.
  40. Браун М., Grundzüge der slavischen Sprachen, Göttingen, 1947.
  41. De Bray R. G. A., Guide to the Slavonic Languages, London, 1951.
  42. Brugmann K., Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Strassburg, 1904.
  43. Brugmann K., Delbrück B., Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, B. I—V, Strassburg, 1897—1916.
  44. Czekański J., Wstęp do historii Słowian, Poznań, 1957.
  45. Filip J., Počátky slovanského osídlení v Československu, Praha, 1946.
  46. Hartmann P., Zur Typologie des Indogermanischen, Heidelberg, 1957.
  47. Hirt H., Indogermanische Grammatik, B. I—VII, Heidelberg, 1929—1937.
  48. Horálek K., Úvod do studia slovanských jazyků, Praha, 1962.
  49. Isačenko A., Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen, «Linguistika Slovaca», t. I—II, 1939—1940.
  50. Jazdzewski K., Atlas to the prehistory of the Slavs, I, Łódź, 1949.
  51. K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků, Praha, 1958.
  52. Коре́пý F., K otázce klasifikace slovanských jazyků, «Slavia», roč. XIX, 1949.
  53. Kořínek J. M., Od indoevropského prajazyka k praslovančine, Bratislava, 1948.
  54. Kostrzewski J., Prastowiańszczyzna, Poznań, 1946.
  55. Kostrzewski J., Stosunki między kulturą łużycką i bałtycką a zagadnienie wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej, «Slavia Antiqua», t. V, 1956.
  56. Kuryłowicz J., Związki językowe słowiańsko-germańskie, «Przegląd Zachodni», N 5—6, Poznań, 1951.
  57. Lehr-Splawiński T., O pochodzeniu i praojczyźnie słowian, Poznań, 1946.
  58. Lehr-Splawiński T., Kuraszkiewicz W., Sławski F., Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich, Warszawa, 1954.
  59. Mikkoła J., Urslavische Grammatik, T. I—III, Heidelberg, 1913—1950.
  60. Miklosicz F., Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, B. I—IV, 2-te Aufl., Wien, 1875—1883.
  61. Moszyński K., Kultura ludowa Słowian, I—II, Kraków, 1929—1934; II, wyd. 2-e, 1939.

62. Moszyński K., Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego, Wrocław—Kraków, 1957.
63. Rostański, O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie słowian w przedhistorycznych czasach, «Sprawozdania Akademii Umiejętności», XII, 3, Kraków, 1908.
64. Rozwadowski J., O pierwotnym stosunku wzajemnym języków bałtyckich i słowiańskich, «Rocznik slawistyczny», t. V, 1912; передруковано в кн.: J. M. Rozwadowski, Wybór pism, t. II, Warszawa, 1961.
65. Rozwadowski J., Studia nad nazwami wód słowiańskich, Kraków, 1948.
66. Rudnicki M., Prasłowiańszczyzna. Lechia—Polska, t. I—II, Poznań, 1959—1961.
67. Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Spławińskiego, без м., 1963.
68. Trautmann R., Die slavischen Völker und Sprachen, Leipzig, 1948.
69. Ułaszyn H., Praojczyzna słowian, Łódź, 1959.
70. Vaillant A., Grammaire comparée des langues slaves, t. I—II (1—2), Lyon—Paris, 1950—1958.
71. van Wijk N., Les langues slaves. De l'unité à la pluralité, 2-me éd., Mouton—Gravenhage, 1956.
72. Vondrák V., Vergleichende slavische Grammatik, I—II, 2-te Aufl., Göttingen, 1924—1928.

II. Фонетика

73. Аванесов Р. И., Фонетика современного русского литературного языка, М., 1956.
74. Белић А., Акценатске студије, књ. I, Београд, 1914.
75. Белић А., Савремени српскохрватски књижевни језик. Д. I, Гласови и акценат, Београд, 1948.
76. Бернштейн С. И., Основные понятия фонологии, ВЯ, 1962, 5.
77. Брок О., Очерк физиологии славянской речи, «Энциклопедия славянской филологии», вып. 5, 2, СПб., 1910.
78. Бубрих Д. В., Северо-кашубская система ударения, ИОРЯС, т. XXVII, 1924.
79. Булаховский Л. А., Акцентологический закон А. А. Шахматова, «Академик А. А. Шахматов», М.—Л., 1947.
80. Булаховский Л. А., Акцентологический комментарий к польскому языку, К., 1950.
81. Булаховский Л. А., Акцентологический комментарий к чешскому языку, вып. 1 и 2—3, К., 1953—1956.
82. Булаховский Л. А., Болгарский язык как источник реконструкции древнейшей славянской акцентологической системы, М., 1958.
83. Булаховский Л. А., Восточнославянские языки как источник реконструкции общеславянской акцентологической системы, ИАН ОЛЯ, т. V, вып. 6, 1946.
84. Булаховський Л. А., Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов. Фонетика праслов'янської мови, Х., 1927.
85. Ван-Вейк Н., К истории фонологической системы в общеславянском языке позднего периода, «Slavia», гођ. XIX, сеђ. 3—4, 1950.
86. Ганцов В., Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку (без м. і р.).
87. Генсьорський А. І., Традиції південноруської (старокиївської) фонетики в літературній вимові Північної Русі кінця XVIII ст., «Питання слов'янського мовознавства», кн. 5, Львів, 1958.
88. Георгиев В. И., Вокалната система в развоја на славянските езици, София, 1964.
89. Георгиев В. И., Русское аканье и его отношение к системе фонем праславянского языка, ВЯ, 1963, № 2.

90. Даничић Б., Српски акценти, Београд, 1925.
91. Жилко Ф. Т., Фонологічні особливості української мови в порівнянні з іншими слов'янськими, К., 1963.
92. Журавлев В. К., Из истории вокализма в праславянском языке позднего периода, ВЯ, 1963, № 2.
93. Журавлев В. К., Развитие группового сингармонизма в праславянском языке, Минск, 1963.
94. Журавлев В. К., Формирование группового сингармонизма в праславянском языке, ВЯ, 1961, № 4.
95. Иллич-Свитыч В. М., Именная акцентуация в балтийском и славянском. Судьба акцентуационных парадигм, М., 1963.
96. Иллич-Свитыч В. М., Один из источников начального х- в праславянском (Поправка к «закону Зибса»), ВЯ, 1961, № 4.
97. Ильинский Г. А., Еще раз о праславянских дублетах типа *jelenъ: olupъ*, «Slavia», гоф. IV, 1925.
98. Ильинский Г. А., Звук *ch* в славянских языках, Пг., 1916.
99. Ильинский Г. А., К вопросу о чередовании гласных ряда *о, е* в начале слов в славянских языках, «Slavia», гоф. II, 1923.
100. Калнынь Л. Э., Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках, М., 1961.
101. Коломиец В. Т., Взаимодействие фонематической и просодической сфер в истории звуковых изменений славянских языков, К., 1963.
102. Кузнецов П. С., Чередования в общеславянском языке-основе, «Вопр. слав. языкозн.», вып. I, М., 1954.
103. Лампрехт А., Несколько замечаний о развитии фонетической системы праславянского языка, «Sborník prací filosofické fakulty Brněnské university», гоф. V, Вгпо, 1956.
104. Леков И., Насоки в развоја на фонологичните системи на славянските езици, София, 1960.
105. Лыткин В. И., Древнерусские *ѣ, ѝ* — зырянские *э, и*, «Доклады Академии наук СССР», 1928, № 14.
106. Мельничук А. С., Роль аналогии в переходном смягчении общеславянских *g, k, x в dz, c, s (š)*, «Питання слов'янського мовознавства», кн. 5, Львів, 1958.
107. Мельничук А. С., Следы взрывного ларингального в индоевропейских языках, ВЯ, 1960, № 3.
108. Милетић Б., Изговор српскохрватских гласова, Београд, 1933.
109. Милетић Б., Основи фонетике српског језика, Београд, 1960.
110. Онишкевич М. Й., Збіг проривних і щілиних приголосних у польській мові, «Питання слов'янського мовознавства», кн. 5, Львів, 1958.
111. Прокопова Л. І., Приголосні фонеми сучасної української літературної мови, К., 1955.
112. Редькин В. А., К вопросу о происхождении нового акута, ВЯ, 1962, № 2.
113. Славянская и балтийская акцентология, «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР», 41, М., 1964.
114. Стойков С., Български книжовен изговор, София, 1942.
115. Трубецкой Н. С., Основы фонологии, М., 1960.
116. Фалев И., О редуцированных гласных в древнерусском языке, «Язык и литература», т. II, вып. 1, Л., 1927.
117. Шаумян С. К., История системы дифференциальных элементов в польском языке, М., 1958.
118. Шахматов А. А., К истории звуков русского языка, ИОРЯС, т. I, 1886.
119. Щерба Л. В., Русские гласные в качественном и количественном отношении, СПб., 1912.
120. Callemann B., Zu den Haupttendenzen der urslavischen und altrussischen Lautentwicklung, Uppsala, 1950.
121. Chlumský J., Česká kvantita, melodie a přízvuk, Praha, 1928.

122. D ł u s k a M., Akcent i atona w języku polskim, «Studia z filologii polskiej i słowiańskiej», 2, Warszawa, 1957.
123. D ł u s k a M., Fonetyka polska, I, Artykulacja głosek polskich, Kraków, 1950.
124. E k b l o m R., Die frühe dorsale Palatalisierung im Slavischen, Uppsala, 1951.
125. E k b l o m R., Zur Entwicklung der Liquidaverbindungen im Slavischen, I—II, Uppsala, 1927—1928.
126. F r i n t a A., Novočeská výslovnost, Praha, 1909.
127. H á l a B., Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě, Praha, 1962.
128. H á l a B., Výslovnost spisovné češtiny, její zásady a pravidla, I, Praha, 1955.
129. J a g i ć V., Podmladjena vokalizacija u hrvatskom jeziku, Zagreb, 1869.
130. J a k o b s o n R., Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves, «Travaux du cercle linguistique de Prague», 2, Prague, 1929.
131. K o ř í n e k J. M., Studie z oblasti onomatopoeje. Příspěvek k otázce indoevropského ablautu, Praha, 1934.
132. K u r y ł o w i c z J., L'accentuation des langues indo-européennes, 2-e вид., Kraków, 1958.
133. K u r y ł o w i c z J., L'apophonie en indo-européen, Wrocław, 1956.
134. L e h r - S p ł a w i ŋ s k i T., O prastowiańskiej metatonii, Kraków, 1918; перевид. у кн. «Studia a szkice wybrane», Warszawa, 1957.
135. L e h r - S p ł a w i ŋ s k i T., Ze studiów nad akcentem słowiańskim, Kraków, 1917; перевид. у кн. «Studia i szkice wybrane», Warszawa, 1957.
136. L e s k i e n A., Untersuchungen über Quantität und Betonung in den slavischen Sprachen, I. Die Quantität im Serbischen, Leipzig, 1885.
137. M a r e s F. V., Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty, «Slavia», roč. XXV, 1956, seš. 4.
138. M a r t i n e t A., Langues à syllabes ouvertes; le cas du slave commun, «Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft», H. 3—4, 1952.
139. M i l e t i ć B., O srbo-chrvatských intonacích v nářečí štokavském, Praha, 1926.
140. P a u l i n y E., Fonologia spisovnej slovenčiny, Bratislava, 1961.
141. P a u l i n y E., Fonologický vývin slovenčiny, Bratislava, 1963.
142. P e c i a r Š., Kritický prehľad prác o tzv. metatéze likvid, «Jazykovedný zborník slovenskej Akadémie vied a umení», Bratislava, 1952.
143. S a d n i k L., Slavische Akzentuation, I. Vorhistorische Zeit, Wiesbaden, 1959.
144. S a f a r e w i c z J., Pochodzenie trzech szeregów spółgłosek tylnio-językowych w prajęzyku indoeuropejskim, «Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii umiejętności», t. XLVI, № 1—5, 1945.
145. S t a n g C h., Slavonic accentuation, Oslo, 1957.
146. S t a n i s l a v J., Slovenská výslovnosť, Bratislava, 1953.
147. S t a n k i e w i c z E., Towards a phonemic typology of the Slavic languages, 1958.
148. S t i e b e r Z., Rozwój fonologiczny języka polskiego, 2-e wyd., Warszawa, 1958.
149. T o r n b i ö r n s s o n T., Die gemeinslavische Liquidametathese, I—II, Uppsala, 1901—1903.
150. T r á v n í č e k F., Příspěvky k českému hláskosloví, «Spisy filosofické fakulty Masarykovy university v Brně», č. 16, Brno, 1926.
151. T r á v n í č e k F., Příspěvky k nauce o českém přízvuku, «Spisy filosofické fakulty Masarykovy university v Brně», č. 7, Brno, 1924.
152. T r o u b e t z k o y N. S., Essai sur la chronologie des certains faits phonétiques du slave commun, «Revue des études slaves», t. II, 1922.
153. V a n W i j k N., Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme, Amsterdam, 1923.
154. Z i ŧ y ŋ s k i J., Opis fonetyczny języka ukraińskiego, Kraków, 1932.

III. Морфологія

155. Аверьянова А. П., Личные существительные женского рода с суффиксом -ш-а, «Филологические науки», № 1, 1960.
156. Бевзенко С. П., Історична морфологія української мови, Ужгород, 1960.
157. Белић А., О двојнини у словенским језицима, Београд, 1932.
158. Бенвенист Э., Индоевропейское именное словообразование, М., 1955.
159. Бодуэн де Куртене И. А., Заметки об изменении основ склонения, в особенности же об их сокращении в пользу окончаний, «Сборник статей в честь Ф. Фортунатова», Варшава, 1902.
160. Бородич В. В., К вопросу о значении аориста и имперфекта в старославянском языке, «Славянская филология», вып. I, М., 1951.
161. Бородич В. В., К вопросу о формировании совершенного и несовершенного вида в славянских языках, ВЯ, 1953, № 6.
162. Бошковић Р., Развитие суффикса у јужнословенској језичкој заједници, «Јужнословенски филолог», књ. XV, 1936.
163. Булатова П. Н., Отглагольные существительные на -нье, -тье в русских говорах, «Труды Института языкознания АН СССР», т. VII, 1957.
164. Булахай М. Г., Приметник у беларуской мове, Минск, 1964.
165. Булаховский Л. А., Грамматическая индукция в славянском склонении, ВЯ, 1956, № 4; 1957, № 3.
166. Булаховский Л. А., Отношения глагольных и именных образований в чешском языке, «Научные записки КГУ», т. X, вып. 3. Филол. сборник, № 3, 1951.
167. Булаховский Л. А., Очерки по сравнительно-историческому методу в языкознании. Грамматическая аналогия и родственные явления, «Слов'янське мовознавство», т. I, К., 1958.
168. Булаховский Л. А., Славянские наименования птиц типа сложных (composita), «Наукові записки КДУ», т. VII, вып. 3. Філол. збірник, № 2, 1948.
169. Бунина Е. К., Система времен старославянского глагола, М., 1959.
170. Василевская Б. А., Словоупотребление в русском языке, М., 1962.
171. Васильев А., Из истории образования имен действия в русском языке, «Ученые зап. филол. ф-та Киргизского ун-та», вып. 5, 1958.
172. Винокур Г. О., Заметки по русскому словообразованию, ИАН СССР, ОЛЯ, т. I, 1946, вып. 4.
173. Винокур Г. О., О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии, «Труды МИФЛИ», т. V, М., 1939.
174. Вовк А., Дієслівні іменники з наростком -к- в зіставленні з іншими дієслівними іменниками, «Збірник секції граматики української мови», кн. I, К., 1930.
175. Вопросы глагольного вида. Сборник, М., 1962.
- 175а. Гадолина М. А., История форм личных и возвратного местоимений в славянских языках, М., 1963.
176. Гумецька Л. Л., Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст., К., 1958.
177. Деметьев А. А., Очерки по словообразованию имен существительных в русском языке (имена существительные с суффиксами -ок, -ка, -ко; -ец, -ца, -цо; -ица, -ице), «Ученые зап. Куйбышевского гос. пед. ин-та, каф. русск. языка», вып. 27, 1959.
178. Деметьев А. А., Суффиксы -ак, -як (-ака, -яка), -чак, -ач, -ок, -ек (др. -окъ, -екъ), -очъ, -ечь, -ук, -юк (-ука, -юка), -ык (-ыка), -ыч в русском языке, «Ученые зап. Куйбышевского гос. пед. ин-та», вып. 32, 1960.
179. Димитрова М., Nomina agentis в книжовния български език, «Известия на института за български език», кн. IX, София, 1962.
180. Захаревич Е. А., Производные основы со значением лица в современном болгарском литературном языке, «Вопросы грамматики болгарского литературного языка», М., 1959.

181. Золотова В. С., Имена существительные с суффиксом -ак в современном польском языке, «Славянское языкознание», «Ученые зап. Ленинградского ун-та», № 250, серия филол. наук, вып. 44, 1958.
182. Івченко М. П., Числівники української мови, К., 1955.
183. Ільїн В. С., Префікси в сучасній українській літературній мові, К., 1953.
184. Ковалик І. І., Вчення про словотвір (словотворчі частини слова), Львів, 1958.
185. Ковалик І. І., Категорія слов'янських демінутивів з суфіксом -иц-а (-ic-a), «Доповіді та повідомлення Львівського держ. ун-ту», вип. VII, ч. 1, 1957.
186. Ковалик І. І., Назви місця в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами (словотвір), «Слов'янське мовознавство», т. II, К., 1958.
187. Ковалик І. І., Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами, ч. 1, Львів, 1958.
188. Ковалик І. І., Про деякі питання слов'янського словотвору, К., 1958.
189. Ковалик І. І., Словотвір назв конкретних предметів в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами, «Питання українського мовознавства», кн. 3, Львів, 1958.
190. Ковалик І. І., Словотворча будова збірних і одиничних іменників у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами, (Nomina collectiva et singulativa), «Питання слов'янського мовознавства», кн. 6, Львів, 1958.
191. Ковалик І. І., Словотворча категорія слов'янських назв осіб за їх національною і територіальною приналежністю (Nomina nationalia et regionalia), «Питання слов'янського мовознавства», кн. 5, Львів, 1958.
192. Кравчук Р. В., Из истории чешской суффиксальной словообразовательной системы, К., 1958.
193. Кравчук Р. В., Функції демінутивів у старочеській мові, «Слов'янське мовознавство», т. II, К., 1958.
194. Крымский А., О малорусских отглагольных существительных на -ение и -иние, «Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера», М., 1906.
195. Кузнецов П. С., Очерк исторической морфологии русского языка, М., 1959.
196. Кузнецов П. С., Очерки по морфологии праславянского языка, М., 1961.
197. Левин В. Д., Имена действия в русском языке, «Ученые зап. Ивановского гос. пед. ин-та», т. I, вып. 2, Иваново, 1941.
198. Леков И., Праславянские глагольные формы и отражения им в днешните славянски езици, София, 1934.
199. Леков И., Словообразователни склонности на славянските езици, София, 1958.
200. Ломтев Т. П., Сравнительно-историческая грамматика восточнославянских языков (Морфология), М., 1961.
201. Лось И., Сложные слова в польском языке, СПб., 1901.
202. Лукінова Т. Б., До порівняльно-історичного вивчення словотвору слов'янських числівників, «Структура і розвиток слов'янських мов», К., 1966.
203. Лукінова Т. Б., О сложных словах в чешском языке, «Слов'янське мовознавство», т. I, К., 1958.
204. Лукінова Т. Б., Субстантивация прикметников у слов'янських мовах і власні імена, «Дослідження з української діалектології і ономастики», К., 1964.
205. Мазон А., Глагольный вид в славянских языках (принципы и проблемы), М., 1958.
206. Маслов Ю. С., Имперфект глаголов совершенного вида в славянских языках, «Вопр. слав. языкозн.», вып. I, М., 1954.

207. Маслов Ю. С., Морфология глагольного вида в современном болгарском литературном языке, М., 1963.
208. Маслов Ю. С., Роль так называемой перфективации и имперфективации в процессе возникновения славянского глагольного вида, М., 1958.
209. Мацкевич Ю. Ф., Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове, Мінск, 1959.
210. Мирчев К., За съдбата на турцизмите в български език, «Известия на института за български език», кн. II, София, 1952.
211. Михайлов М. А., Суффиксы имен действующего лица в серболужицком языке, «Ученые зап. Ин-та славяноведения», т. XVII, М., 1959.
212. Немировский М. Я., К вопросу о так называемой субстантивации, «Вопр. слав. языкозн.», кн. 3, Львов—Харьков, 1953.
213. Нешименко Г. П., Словообразование существительных женского рода со значением лица в современном чешском языке, «Ученые зап. Ин-та славяноведения», т. XIX, М., 1960.
214. Никифоров С. Д., Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI в., М., 1952.
215. Німчук В. В., Словотвір числівників у верхньонадборжавських говірках, «Діалектологічний бюлетень», вип. VIII, К., 1961.
216. Обнорский С. П., К истории словообразования в русском литературном языке, «Русская речь», 1927, № 1.
217. Обнорский С. П., Именное склонение в современном русском языке, вып. I—II, Л., 1927.
218. Обнорский С. П., Очерки по морфологии русского глагола, М., 1953.
219. Основина Г. А., Существительные с суффиксами -ка и -лк-а, названия мест, помещений в современном русском языке, «Ученые зап. Московского гос. пед. ин-та», т. 132, каф. рус. яз., вып. 8, 1958.
220. Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века, под ред. В. В. Виноградова и Н. Ю. Шведовой. Глагол, наречие, предлоги и союзы в русском литературном языке XIX века, М., 1964.
221. Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века под ред. В. В. Виноградова и Н. Ю. Шведовой. Изменения в словообразовании и формах существительного и прилагательного в русском литературном языке XIX века, М., 1964.
222. Плющ М. Я., Словотвір у сучасній українській мові. Морфологічні типи словотвору, «Наукові зап. Київського держ. ін-ту», т. 24, серія філол., 1957.
223. Погодин А. Л., Следы корней-основ в славянских языках, Варшава, 1903.
224. Романова Н. П., До питання про походження суфікса -ка (-ька) як форманта категорії назв дії на східнослов'янському мовному ґрунті, «Мовознавство», т. XV, К., 1959.
225. Романова Н. П., Из истории отглагольных существительных на -ние, -ение, -тие в русском языке XVI в., «Слов'янське мовознавство», т. II, К., 1958.
226. Романова Н. П., О взаимосвязи конкретного и абстрактного в процессе становления имен действия на -ка в русском языке XI—XVI в., «Дослідження з мовознавства», К., 1963.
227. Рыжков Н. С., Морфологические типы отприлагательных наречий древнерусских памятников XI—XIV веков, «Ученые зап. Петропавловского гос. пед. ин-та», вып. I, Петропавловск, 1957.
228. Рыжков Н. С., Морфология и семантика именных (отсуществительных) наречий в древнерусских памятниках XI—XIV вв., «Труды Института языкознания АН СССР», VIII, М., 1957.
229. Савченко А. Н., Некоторые вопросы развития местоимений в индоевропейском языке, «Rozprawy Komisji językowej», t. VI, Łódź, 1959.
230. Самійленко С. П., З історичних коментарів до української мови. Прийменник, «Українська мова в школі», 1953, № 3.

231. Самійленко С. П., 3 історичних коментарів до української мови. Прислівник, «Українська мова в школі», 1956, № 6.
232. Самійленко С. П., 3 історичних коментарів до української мови. Словотвір іменників, «Українська мова в школі», 1958, № 2.
233. Самійленко С. П., 3 історичних коментаріїв до української мови, Числівник, «Українська мова в школі», 1954, № 4.
234. Самійленко С. П., Нариси з історичної морфології української мови, ч. I, К., 1964.
235. Середа Ф. Я., Суффиксы существительных в современном украинском языке сравнительно с соответствующими суффиксами существительных русского и белорусского языков (Суффиксы, обозначающие предметы), К., 1955.
236. Современный русский язык. Морфология (Курс лекций). Под ред. В. В. Виноградова, М., 1952.
237. Супрун А. Е., О русских числительных, Фрунзе, 1959.
238. Супрун А. Е., Полабские числительные, Фрунзе, 1962.
239. Супрун А. Е., Старославянские числительные, Фрунзе, 1961.
240. Ткаченко О. Б., Українські прізвища з суфіксом -енко та споріднені утворення (питання походження), «Слов'янське мовознавство», т. II, К., 1958.
241. Ульянов Г., Значения глагольных основ в литовско-славянском языке, ч. I—II, Варшава, 1891—1895.
242. Ульянов Г., Основы настоящего времени в славянском и литовском языках, Варшава, 1888.
243. Федорук-Галкина Е. М., Наречие в современном русском языке, М., 1939.
244. Франчук В. Ю., Наречия, образованные от имен прилагательных в русском литературном языке XVIII в., К., 1961.
245. Фролова С. В., История притяжательно-относительных прилагательных с суффиксом -j-/-yj- по древнерусским письменным памятникам XI—XVII вв., «Ученые зап. Куйбышевского гос. пед. ин-та», вып. 27, Куйбышев, 1959.
246. Хацкевіч В. Б., Суфіксальнае словаўтварэнне назоўнікаў, якія абазначаюць асобу мужчынскага полу ў сучаснай беларускай мове, «Даследаванні па беларускай і рускай мовах», Мінск, 1958.
247. Цейтлин Р. М., Материалы для изучения значений приименной приставки sq- в славянских языках, «Ученые зап. Ин-та славяноведения», т. XVII, М., 1959.
248. Цейтлин Р. М., Об основных значениях приименной приставки па- в славянских языках, «Ученые зап. Ин-та славяноведения», т. IX, М., 1954.
249. Чапля І. К., Прислівники в українській мові, Х., 1960.
250. Шанский Н. М., Очерки по русскому словообразованию и лексикологии, М., 1959.
251. Шуба П. П., Прислoв'є ў беларускай мове, Мінск, 1962.
252. Andrejczin L., Kategorie znaczeniowe koniugacji bułgarskiej, Kraków, 1938.
253. Bažec A., Besedotvorje slovenskega jezika, I—IV, Ljubljana, 1950—1959.
254. Baláž G., Abstraktné deverbativa v ruštině, slovenčině a češtině, «Sovětská jazykověda», roč. 4, N 1, Praha, 1954.
255. Belić A., Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplifikativsuffixe, «Archiv für slavische Philologie», B. XXIII.
256. Benni P., Beiträge zur polnischen Wortbildung, I, Leipzig, 1905.
257. Benveniste E., Noms d'agent et noms d'action en indoeuropéen, Paris, 1948.
258. Brodowska-Honowska M., Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, Kraków — Wrocław — Warszawa, 1960.
259. Bruning A. J., De indogermanische athematische conjugatie in het Slavisch, Amsterdam, 1927.
260. Dickenmann E., Untersuchungen über Nominalkomposition im Russischen, Leipzig, 1934.
261. Dokulil M., Tvoření slov v češtině. Teorie odvozování slov, Praha, 1962.

262. Dokulil M., Vývojové tendence časování v současné spisovné češtině, «O češtině pro čechy. Jazyková příručka», Praha, 1963.
263. Doroszewski W., Monografie słowotwórcze, «Prace filologiczne», t. XIII, 1928; t. XIV, 1929; t. XV, zes. II, 1931, Warszawa.
264. Doroszewski W., Zarys ogólnej klasyfikacji znaczeniowej sufiksów w językach słowiańskich, «Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze», 1929, II, Praha, 1932.
265. Dostál A., K otázce slovtvorných typů, zvláště slovanských, «Studie a práce linguisticke», I, Praha, 1954.
266. Dostál A., Studie o vidovém systému v staroslověnině, Praha, 1954.
267. Dostál A., Vývoj duálu v slovanských jazycích, zvláště v polštině, Praha, 1954.
268. Galton H., Aorist und Aspekt im Slawischen, Wiesbaden, 1962.
269. Grappin H., Histoire de la flexion du nom en polonais, Wrocław, 1956.
270. Grappin H., Les noms de nombre en polonais, Kraków, 1950.
271. Havránek B., Genera verbi v slovanských jazycích, I—II, Praha, 1928—1934.
272. Heydzianka J., Niemieckie wyrazy złożone w języku połabskim, «Slavia Occidentalis», t. III/IV, Poznań, 1925.
273. Horecký J., Slovtvorná sústava slovenčiny, Bratislava, 1959.
274. Hujer O., Slovanská deklinace jmenná, Praha, 1910.
275. Jagić V., Die slavischen Composita in ihrem sprachgeschichtlichen Auftreten, «Archiv für slavische Philologie», B. XX—XXI.
276. Karcevskij S., Système du verbe russe, Praha, 1927.
277. Klemensiewiczówna J., Wyrazy złożone nowszej polszczyzny kulturalnej, Kraków, 1951.
278. Kopečný F., Slovesný vid v češtině, Praha, 1962.
279. Krječmar M., Tworjenje słowow w hornjoserbsčiny, «Lětopis Instituta za serbski ludospyt», r. A, č. 2, Budyšin, 1952.
280. Kurkowska H., Budowa słowotwórcza przymiotników polskich, Wrocław, 1954.
281. Mátl A., Abstraktní význam u nejstarších vrstev slovanských substantiv (kmenů souhláskových), «Studie a práce linguisticke», I, Praha, 1954.
282. Michałk F., Über den Aspekt in der obersorbischen Volkssprache, «Zeitschrift für Slavistik», B. IV, Berlin, 1959.
283. Němec I., Geneze slovanského systému vidového, Praha, 1958.
284. Polanski K., Ze studiów nad słowotwórstwem połabskim, «Studia z filologii polskiej i słowiańskiej», 4, Warszawa, 1963.
285. Ramberg J., Dzieje przyrostków -ec i -ca w nazwach osobowych, «Prace filologiczne», t. XI, Warszawa, 1927.
286. Ramovš F., Morfologia slovenskega jezika, Ljubljana, 1952.
287. Regnell C. G., Über den Ursprung des slavischen Verbalaspectes, Lund, 1944.
288. Rocher K., Gramatický rod a vývoj českých deklinací jmenných, Praha, 1934.
289. Rusek J., Ze słowotwórstwa słowiańskiego. Przyrostek -ačŭka, «Prace językoznawcze», zes. 3, Kraków, 1960.
290. Rusek J., Ze studiów nad nazwami czynności w języku bułgarskim i macedońskim, «Filologia, N 4. Prace językoznawcze», Kraków, 1958.
291. Sieczkowski A., Struktura słowotwórcza przymiotników czeskich i polskich (studium porównawcze), Wrocław, 1957.
292. Skulińska T., Słowiańskie liczebniki 11—19, «Z polskich studiów slawistycznych», seria II, Warszawa, 1963.
293. Skwarczyńska S., Słowa złożone i ich ekspresywność, Warszawa, 1954.
294. Słoboski S., Funkcje prefiksów werbalnych w języku starosłowiańskim (starobułgarskim), Warszawa, 1937.
295. Smal-Stockyj R., Abriss der ukrainischen Substantivbildung, Wien, 1915.

296. Specht F., Der Ursprung der indogermanischen Deklination, Göttingen, 1947.
297. Stachowski S., Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbo-chorwackim, Kraków, 1961.
298. Stang Ch. S., Das slavische und baltische Verbum, Oslo, 1942.
299. Steinitz W., Die russische Konjugation, 4-te Aufl., Berlin, 1954.
300. Stenbock C. M., Zur Kollektivbildung im Slavischen, Uppsala, 1906.
301. Szlifarszteinowa S., Przysiotniki dzierzawcze w języku polskim, Wrocław, 1960.
302. Taszycki W., Sufiks -isko, -iŝe w językach zachodniosłowiańskich, «Slavia», roč. IV, 1925.
303. Tokarski J., Czasowniki polskie. Formy, typy, wyjątki. Słownik, Warszawa, 1951.
304. Vaillant A., L'imparfait slave et les prétérîtes en -ē- et en -ā-, «Bull. Soc. Ling.», t. 40, f. 1, Paris, 1939.
305. Zwoiliński P., Liczebniki zespolowe typu samotrzeć w języku polskim na tle słowiańskim i indoeuropejskim, Wrocław, 1954.

IV. Синтаксис

306. Бауэр Я., К вопросу о возникновении и развитии типов сложного предложения (на материале чешского языка), «Вопр. слав. языкозн.», вып. 6, М., 1962.
307. Безпалько О. П., Нариси з історичного синтаксису української мови. К., 1960.
308. Белоруссов И., Дательный самостоятельный падеж в памятниках церковнославянской и древнерусской письменности, «Русский филологический вестник», т. 41, № 1—2, Варшава, 1899.
309. Борковский В. И., Синтаксис древнерусских грамот. Простое предложение, Львов, 1949; Сложное предложение, М., 1958.
310. Борковский В. И., Использование диалектных данных в трудах по историческому синтаксису восточнославянских языков, М., 1958.
311. Букатевич Н. И., Опыт исторического изучения предлогов и предложных сочетаний в русском литературном языке, ч. I—II, Одесса, 1957—1958.
312. Виноградов В. В., Из истории изучения русского синтаксиса, М., 1958.
313. Виноградов В. В., О категории модальности и модальных словах в русском языке, «Труды Института русского языка АН СССР», т. II, М.—Л., 1950.
314. Вопросы синтаксиса современного русского языка, под ред. В. В. Виноградова, М., 1950.
315. Галкина-Федорук Е. М., Безличные предложения в современном русском языке, М., 1958.
316. Генсьорський А. І., Значення форм минулого часу в Галицько-Волинському літопису, К., 1957.
317. Грунский Н. К., Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков, т. I—III, СПб.—Юрьев, 1910—1913.
318. Дослідження з синтаксису української мови, К., 1958.
319. Єдлінська У. Я., Питання історичного синтаксису української мови. На матеріалі листів Богдана Хмельницького, К., 1961.
320. Исследования по синтаксису русского литературного языка. Сборник статей, М., 1956.
321. Исследования по синтаксису старославянского языка. Сборник статей, Прага, 1963.
322. Истрина Е. С., Синтаксические явления синодального списка I Новгородской летописи, ИОРЯС, т. XXIV, кн. 2, т. XXVI, Пг., 1923—1925.

323. Карский Е. Ф., Наблюдения в области синтаксиса Лаврентьевского списка летописи, «Труды по белорусскому и другим славянским языкам», М., 1962.
324. Кодухов В. И., Способы передачи чужой речи в русском языке, «Ученые зап. Ленинградского гос. пед. ин-та им. Герцена», т. 104, 1955.
325. Колодяжний А. С., Прийменник, Х., 1960.
326. Коломієць В. Т., Синтаксично-стилістичні функції сполучників *i, ani* в сучасній чеській мові, «Слов'янське мовознавство», т. I, К., 1958.
327. Коломієць В. Т., Синтаксично-стилістичні функції сурядних сполучників у сучасній чеській літературній мові, «Слов'янське мовознавство», т. II, К., 1958.
328. Коломієць В. Т., Часове оформлення підрядних речень, залежних від головних із значенням майбутнього часу, в чеській і словацькій мовах, «Слов'янське мовознавство», т. III, К., 1961.
329. Коломієць В. Т., Часове оформлення підрядних речень, залежних від головних із значенням минулого часу, в словацькій мові, «Слов'янське мовознавство», IV, К., 1962.
330. Коротаева Э. И., Временное сложноподчиненное предложение, «Вестник ЛГУ», 1953, № 6.
331. Коротаева Э. И., Особые случаи употребления деепричастия в литературном языке XVII—XIX столетий, «Ученые зап. Ленинградского ун-та», № 277, серия филол. наук, вып. 55, 1959.
332. Коротаева Э. И., Союзное подчинение в русском литературном языке второй половины XVII века, М.—Л., 1964.
333. Коротаева Э. И., Условное предложение, «Ученые зап. Ленинградского ун-та», № 180, серия филол. наук, вып. 21, 1955.
334. Корш Ф. Е., Способы относительного подчинения. Глава из сравнительного синтаксиса, М., 1877.
335. Лавров Б. В., Условные и уступительные предложения в древнерусском языке, М.—Л., 1941.
336. Ломтев Т. П., Исследования в области истории белорусского синтаксиса, «Ученые зап. Белорусского ун-та, серия филолог.», вып. II, Минск, 1941.
337. Ломтев Т. П., Основы синтаксиса современного русского языка, М., 1958.
338. Ломтев Т. П., Очерки по историческому синтаксису русского языка, М., 1956.
339. Мельничук О. С., Видозміни оформлення речень непрямої модальності в історії української мови, «Слов'янське мовознавство», т. II, К., 1958.
340. Мельничук О. С., Історичний розвиток системи відносних слів в українській мові, «Слов'янське мовознавство», т. IV, К., 1962.
341. Мельничук О. С., Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові, «Слов'янське мовознавство», т. III, К., 1961.
342. Мельничук О. С., Основні лінії розвитку складнопідрядних речень у слов'янських мовах, К., 1963.
343. Мельничук А. С., Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках, К., 1958.
344. Мельничук А. С., Развитие предикативного употребления причастий на *-(e)ъ, -(e)ш-* в восточнославянских языках, «Слов'янське мовознавство», т. I, К., 1958.
- 344-а. Мельничук О. С., Розвиток структури слов'янського речення, К., 1966.
345. Овсяннико-Куликовский Д. Н., Синтаксис русского языка, СПб., 1912.
346. Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX в., под ред. В. В. Виноградова и Н. Ю. Шведовой. Изменения в системе простого и осложненного предложения в русском литературном языке XIX века, М., 1964.

347. Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX в., под ред. В. В. Виноградова и Н. Ю. Шведовой. Изменения в системе слово-сочетаний в русском литературном языке XIX века, М., 1964.
348. Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX в., под ред. В. В. Виноградова и Н. Ю. Шведовой. Изменения в строе сложно-подчиненного предложения в русском литературном языке XIX века, М., 1964.
349. Пешковский А. М., Русский синтаксис в научном освещении, изд. 7, М., 1956.
350. Попов К., Съвременен български език. Синтаксис, София, 1962.
351. Потехина А. А., Из записок по русской грамматике, I—II, М., 1958; III, X., 1899; IV, М.—Л., 1941.
352. Ройзензон Л. И., Из исторического синтаксиса чешского языка, «Труды Узб. гос. университета», Новая серия, 92, Славянский сборник, Ташкент, 1958.
353. Ройзензон Л. И., Придаточные уступительные предложения в верхне-лужицком языке, «Слов'янське мовознавство», т. IV, К., 1962.
354. Руднев А. Г., Синтаксис современного русского языка, М., 1963.
355. Современный русский язык. Синтаксис. Под ред. Е. М. Галкиной-Федорук, М., 1957.
356. Спринчак Я. А., Очерк русского исторического синтаксиса, К., 1960.
357. Стојићевић А., Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику, Љубљана, 1951.
358. Сумкина А. И., К истории относительного подчинения в русском языке XIII—XVII вв., «Труды Института языкознания АН СССР», вып. 5, М., 1954.
359. Сятковский С. И., Неопределенно-личные предложения в современных славянских языках, «Славянская филология», вып. 5, М., 1963.
360. Творительный падеж в славянских языках. Под ред. С. Б. Бернштейна, М., 1958.
361. Тимченко Є. К., Акузатив в українській мові, К., 1928.
362. Тимченко Є. К., Вокатив і інструменталь в українській мові, К., 1926.
363. Тимченко Є. К., Льокатив в українській мові, К., 1925.
364. Тимченко Є. К., Номінатив і датив в українській мові, К., 1925.
365. Тимченко Е. К., Функции генетива в южнорусской языковой области, Варшава, 1913.
366. Ткаченко О. Б., З історії модально-з'ясувальних та цільових конструкцій у польській мові, «Слов'янське мовознавство», т. III і IV, К., 1961—1962.
367. Ткаченко О. Б., З історії польських з'ясувальних сполучників, «Слов'янське мовознавство», т. II, К., 1958.
368. Ткаченко О. Б., З історії з'ясувальних сполучників у польській літературній мові (з'ясувальні сполучники а, апо, јако), «Слов'янське мовознавство», т. I, К., 1958.
369. Толстой Н. И., Значение кратких и полных форм прилагательных в старославянском языке, «Вопр. слав. языкозн.», вып. 2, М., 1957.
370. Топоров В. Н., Локатив в славянских языках, М., 1961.
371. Чередниченко І. Г., Складнопідрядні речення в сучасній українській мові, Чернівці, 1959.
372. Черкасова Е. Т., Причинные союзы и их значения в старославянском языке, «Ученые зап. Института славяноведения», т. IX, М., 1954.
373. Черкасова Е. Т., Служебное слово *бо* и его значения в древнерусском языке, «Ученые зап. каф. русск. языка МГПИ им. В. И. Ленина», т. VI, вып. 2, М., 1948.
374. Шапиро А. Б., Очерки по синтаксису русских народных говоров, М., 1953.
375. Шахматов А. А., Синтаксис русского языка, изд. 2, Л., 1941.
376. Шведова Н. Ю., Очерки по синтаксису русской разговорной речи, М., 1960.

377. Bauer J., Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků, «Československé přednášky pro IV. Mezinár. sjezd slavistů», Praha, 1958.
378. Bauer J., Vývoj českého souvětí, Praha, 1960.
379. Bauer J., Grepl M., Skladba spisovné češtiny, Praha, 1964.
380. Boeck W., Der Tempusgebrauch in den russischen Objekt- und Subjektsätzen, seine historische Entwicklung und sein stilistischer Wert, «Zeitschrift für Slawistik», B. III, H. 2—4, Berlin, 1958.
381. Bräuer H., Untersuchungen zum Konjunktiv im Altkirchenslavischen und im Altrussischen, Wiesbaden, 1957.
382. Brugmann K., Die Syntax des einfachen Satzes im Indogermanischen, Berlin—Leipzig, 1925.
383. Busch U., Die Seinsätze in der russischen Sprache, Meisenheim, 1960.
384. Daneš F., Intonace a věta ve spisovné češtině, Praha, 1957.
385. Doritsch A., Gebrauch der altpulgarischen adverbialia, Leipzig, 1910.
386. D'urovič L', Modálnost', Bratislava, 1956.
387. Fraenkel E., Zur Parataxe und Hypotaxe im Griechischen, Baltoslavischen und Albanischen, IF, B. XLIII, H. 3—4, Berlin—Leipzig, 1926.
388. Güldenstübbe O. v., Gebrauch der Kasus im Altrussischen, «Arch. für sl. Philol.», B. 38—39, 1923—1925.
389. Hausenblas K., Vývoj předmětového genitivu v češtině, Praha, 1958.
390. Havers W., Untersuchungen zur Kasusyntax der indogermanischen Sprachen, Strassburg, 1911.
391. Heydzianka J., Szczątki składni połabskiej, «Slavia Occidentalis», 6, 1927.
392. Jagić V., Beiträge zur slavischen Syntax, «Denkschriften d. kais. Akademie d. Wissenschaften. Philos.—Hist. Kl.», 46, Wien, 1900.
393. Janke G., Der Ausdruck des Passivs im Altrussischen, Berlin, 1960.
394. Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české, I—II. Studie syntaktické, Praha, 1956—1960.
395. Klemensiewicz Z., Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej, Kraków, 1937.
396. Klemensiewicz Z., Zarys składni polskiej, 2-gie wyd., Warszawa, 1957.
397. Kopečný F., Základy české skladby, Praha, 1958.
398. Krasnowolski A., Systematyczna składnia języka polskiego, Warszawa, 1897.
399. Liebsch G., Syntax der wendischen Sprache in der Oberlausitz, Bautzen, 1884.
400. Meyer K. H., Der Untergang der Deklination im Bulgarischen, Heidelberg, 1920.
401. Nieminen E., Beiträge zur altpolnischen Syntax, I—II, Helsinki, 1939—1950.
402. Orlovský J., Slovenská syntax, Bratislava, 1959.
403. Otázky slovanské syntaxe. Sborník Brněnské syntaktické konference, 17—21. IV. 1961. Red. J. Bauer a j., Praha, 1962.
404. Ružička J., Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku, Bratislava, 1956.
405. Ružička R., Zur syntaktischen Typologie moderner slawischer Literatursprachen, «Zeitschrift für Slawistik», B. VIII, H. 6, Berlin, 1963.
406. Słoiński S., Die Übertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altpulgarischen Sprachdenkmälern, Kirchhain, 1908.
407. Stanislav J., Dativ absolutný v starej cirkevnej slovančine, «Byzantinoslavica», r. V, Praha, 1933—1934.
408. Stanislav J., Slovenská historická gramatika, IV. Syntax, Bratislava, 1963.
409. Šmilauer V., Novočeská skladba, Praha, 1947.
410. Večerka R., Syntax aktivních participií v staroslověnině, Praha, 1961.
411. Zikmund V., Skladba jazyka českého, Litomyšl—Praha, 1863.
412. Zubatý J., Studie a články, sv. II, Praha, 1954.

481. Miklosich F., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae, 1862—1865.
482. Nitsch K., *Wybór pism polonistycznych*, t. II, *Studia wyrazowe*, Wrocław—Kraków, 1955.
483. Orłós T. Z., *Element prasłowiański w dzisiejszym słownictwie czeskim*, «*Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*», 3, Warszawa, 1958.
484. Poppe A., *Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X—XV w.*, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962.
485. Příruční slovník jazyka českého, t. I—VIII, Praha, 1935—1957.
486. Radewa S., *Element prasłowiański w dzisiejszym słownictwie bułgarskim*, «*Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*», 4, Warszawa, 1963.
487. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, t. I—XVII, Zagreb, 1880—1960.
488. Rozwadowski J., *O zjawiskach i rozwoju języka*, cz. I, Kraków, 1921.
489. Rozwadowski J. M., *Słowotwórstwo i znaczenie wyrazów. Studium nad ich podstawowymi prawami* (Wybór pism, t. III), Warszawa, 1960.
490. Rudnyckij J. B., *An etymological dictionary of the Ukrainian language*, pp. 1—4, Winnipeg, 1962—1965.
491. Sadnik L., Aitzetmüller R., *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg, 1955.
492. Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I, Kraków, 1952—1956, t. II, Kraków, 1958—1966.
493. *Slovník jazyka staroslověnského*, seš. 1—12, Praha, 1958—1966.
494. *Słownik języka polskiego*, t. I—V, Warszawa, 1958—1963.
495. *Slovník slovenského jazyka*, t. I—V, Bratislava, 1959—1965.
- 495 a. *Slovník spisovného jazyka českého*, seš. 1—30, Praha, 1958—1966.
496. *Słownik staropolski*, t. I—IV (zesz. 1—5), Warszawa, 1953—1965.
497. Stender-Petersen A., *Slavisch-germanische Lehnwortkunde*, Göteborg, 1927.
498. Striedter-Temps H., *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, Wiesbaden, 1958.
499. Szober S., *Życie wyrazów*, 1929—1930.
500. Śwajła B., *Dolnosербско-нѣмски словник*, Budyšin, 1961.
501. Vasmer M., *Russisches etymologisches Wörterbuch*, B. I—III, Heidelberg, 1953—1958.
502. Važný V., *O jménech motýlů v slovenských nářečích*, Bratislava, 1955.
503. Zaręba A., *Nazwy barw w dialektach i historii języka polskiego*, Wrocław, 1954.
504. Zubať J., *Studie a články*, sv. I. *Výklady etymologické a lexikální*, č. 1—2, Praha, 1945—1949.

VI. Загальні праці про окремі слов'янські мови і діалекти

Східнослов'янські мови. Давньо- руська мова

505. Баймут Т. В., Бойчук М. К., Волинський М. К., Жовтобрюх М. А., Малина Т. П., Самійленко С. П., Порівняльна граматика української і російської мов, К., 1957.
506. Белодед И. К., Борковский В. И., Горецкий П. И., *Изучение украинского и белорусского языков*, М., 1958.
507. Букатеви́ч Н. И., Грицютенко И. Е. и др., *Очерки по сравнительной грамматике восточнославянских языков*, Одесса, 1958.
508. *Вопросы диалектологии восточно-славянских языков*, М., 1964.
509. Еремин С. А., Фалев И. А., *Русская диалектология*, М.—Л., 1928.

510. Іжакевич Г. П., Питання російсько-українських мовних зв'язків, К., 1954.
511. Карский Е. Ф., Русская диалектология, Л., 1924.
512. Питання історії і діалектології східнослов'янських мов, Чернівці, 1958.
513. Шахматов А. А., Очерк древнейшего периода истории русского языка, «Энциклопедия славянской филологии», вып. 11, 1, Пг., 1915.
514. Якубинский Л. П., История древнерусского языка, М., 1953.
515. Ku gasz kiewicz W., Zarys dialektologii wschodnio-słowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych, 2-e wyd., Warszawa, 1963.

Українська мова

516. Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П., Тараненко І. Й., Історична граматики української мови, вид. 2-е, К., 1963.
517. Білодід І. К., Питання розвитку мови української радянської художньої прози, К., 1955.
518. Бузук П., Нариси з історії української мови, К., 1927.
519. Булаховський Л. А., З історичних коментаріїв до української літературної мови, НЗ КДУ, т. V, вип. 1, 1946; т. V, вип. 2, 1946; т. VI, вип. 1, 1947; т. VII, вип. 3, 1948; «Мовознавство», т. VIII, 1949; т. IX, 1951; т. X, 1952.
520. Булаховський Л. А., Питання походження української мови, К., 1956.
521. Гандов В., Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою), К., 1923.
522. Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років, К., 1957.
523. Жилко Ф. Т., Нариси з діалектології української мови, К., 1955.
524. Жовтобрюх М. А., Мова української преси (до середини 90-х рр. XIX ст.), К., 1963.
525. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М., Курс сучасної української літературної мови, ч. I—II, 2-е вид., К., 1963.
526. Крымский А. Е., Украинская грамматика, М., 1907—1908.
527. Курс історії української літературної мови. За ред. І. К. Білодіда, т. I—II, К., 1958—1961.
528. Курс сучасної української літературної мови, за ред. Л. А. Булаховського, т. I—II, К., 1951.
529. Медведев Ф. П., Нариси з української історичної граматики, Х., 1964.
530. Панькевич І., Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, І, Прага, 1938.
531. Питання історичного розвитку української мови, Х., 1962.
532. Свенцицький І. С., Нариси з історії української мови, Львів, 1920.
533. Тимченко Є. К., Курс історії українського язика, К., 1927.
534. Шахматов О. О., Кримський А. Є., Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників, К., 1924.
535. Lehg-Spławski T., Zwoliński P., Hrabec S., Dzieje języka ukraińskiego w zarysie, Warszawa, 1956.
536. Smal-Stočkyj S., Gartner T., Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Wien, 1913.

Російська мова

537. Аванесов Р. И., Очерки русской диалектологии, ч. I, М., 1949.
538. Богородицкий В. А., Общий курс русской грамматики, изд. 5-е, М.—Л., 1935.

539. Борковский В. И., Кузнецов П. С., Историческая грамматика русского языка, изд. 2-е, М., 1965.
540. Булаховский Л. А., Исторический комментарий к русскому литературному языку, изд. 5-е, К., 1958.
541. Булаховский Л. А., Курс русского литературного языка, т. I—II, К., 1952—1953.
542. Буслаев Ф. И., Историческая грамматика русского языка, М., 1959.
543. Виноградов В. В., Русский язык. Грамматическое учение о слове, М., 1947.
544. Гвоздев А. Н., Современный русский литературный язык, ч. I—II, 2-е изд., М., 1961.
545. Грамматика русского языка (ред. В. В. Виноградов, Е. С. Истрина, С. Г. Бархударов), т. I—II (ч. 1—2), М., 1952—1954.
546. Дурново Н., Очерк истории русского языка, М.—Л., 1924.
547. Иванов В. В., Историческая грамматика русского языка, М., 1964.
548. Исаченко А. В., Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким, ч. I—II, Братислава, 1954—1960.
549. Кошутин Р., Грамматика руског језика, I, Пг., 1919; II, Београд, 1914.
550. Кузнецов П. С., Русская диалектология, М., 1951.
551. Куборский С. П., Избранные работы по русскому языку, М., 1960.
552. Развитие грамматики и лексики современного русского языка, М., 1964.
553. Соболевский А. И., Лекции по истории русского языка, М., 1907.
554. Соколова М. А., Очерки по исторической грамматике русского языка, Л., 1962.
555. Финкель А. М., Баженов Н. М., Курс современного русского литературного языка, К., 1960.
556. Черных П. Я., Историческая грамматика русского языка, 2-е изд., М., 1954.
557. Шахматов А. А., Курс истории русского языка, ч. I—III, СПб., 1911—1916.
558. Шахматов А. А., Очерк современного русского литературного языка, изд. 4-е, М., 1941.
559. Isačenko A. V., Die russische Sprache der Gegenwart, T. I, Formenlehre, Halle (Saale), 1962.
560. Mazon A., Grammaire de la langue russe, 3-е éd., Paris, 1949.
561. Matthews W. K., Russian Historical Grammar, London, 1960.
562. Matthews W. K., Structure and development of Russian, Cambridge, 1953.
563. Unbegaun B., Grammaire de la langue russe, Lyon—Paris, 1951.

Білоруська мова

564. Бузук П., Спроба лінгвістичної геаграфії Беларусі, ч. I, вып. I, Мінск, 1928.
565. Грамматика беларуской мовы, т. I, Марфалогія, Мінск, 1962.
566. Дыялекталагічны атлас беларуской мовы, Мінск, 1963.
567. Карский Е. Ф., Белорусы. Язык белорусского народа, вып. I, М., 1955; вып. 2—3, М., 1956.
568. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Марфалогія, Мінск, 1957; Сінтаксіс, 1959; Фанетыка, арфаграфія, лексікалогія, 1961.
569. Ломтев Т. П., Грамматика белорусского языка, М., 1956.
570. Нарысы па беларускай дыялекталогіі, Мінск, 1964.
571. Нарысы па гісторыі беларуской мовы, Мінск, 1957.
572. Расторгуев П. А., Белорусская речь в ее современном и прошлом состоянии, М., 1920.

573. Jurančič J., Južnoslovanski jeziki, Ljubljana, 1957.
574. Sławski F., Zarys dialektologii południowosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych, Warszawa, 1962.

Старослов'янська мова

575. Беседина-Невзорова В. П., Старославянский язык, X., 1962.
576. Вайан А., Руководство по старославянскому языку, М., 1952.
577. Ван-Вейк Н., История старославянского языка, М., 1957.
578. Горшкова А. И., Старославянский язык, М., 1963.
579. Грунський М. К., Вступ до слов'янського мовознавства, К., 1946.
580. Каринский Н., Хрестоматия по древнецерковнославянскому и русскому языкам, ч. I, 2-е изд., 1911.
581. Кульбакин С. М., Древнецерковнославянский язык, изд. 3-е, X., 1917.
582. Лескин А., Грамматика древнеболгарского (древнецерковнославянского) языка, Казань, 1915.
583. Матвеева-Исаева Л. В., Лекции по старославянскому языку, Л., 1958.
584. Северьянов С., Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI в., Пг., 1922.
585. Селищев А. М., Старославянский язык, ч. I, М., 1951; ч. II, М., 1952.
- 585а. Станівський М. Ф., Старослов'янська мова, Львів, 1964.
586. Bielfeldt H. H., Altslawische Grammatik, Berlin, 1961.
587. Jagić V., Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, 2-te Aufl., Berlin, 1913.
588. Lehr-Spławiński T., Bartula Cz., Zarys gramatyki języka starocerkiewnosłowiańskiego, 4-te wyd., Wrocław—Kraków, 1959.
589. Leskien A., Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache, 7-te Aufl., Heidelberg, 1955.
590. Lunt A. G., Old Church Slavonic Grammar, 2-d ed., Haag, 1959.
591. Margulies A., Der altkirchenslavische Codex Suprasliensis. Texte und Untersuchungen, Heidelberg, 1927.
592. Rozenkranz R., Historische Laut- und Formenlehre des Altbulgarischen (Altkirchenslavischen), Heidelberg, 1955.
593. Słowski S., Gramatyka języka starosłowiańskiego (starobułgarskiego), Warszawa, 1950.
594. Trubetzkoy N., Altkirchenslavische Grammatik, Wien., 1954.
595. Vondrák W., Altkirchenslavische Grammatik, 2-te Aufl., Berlin, 1912.

Болгарська мова

596. Андрейчин Л., Грамматика болгарского языка, М., 1949.
597. Андрейчин Л., Костов Н., Мирчев К., Николов Е., Стойков С., Български език (Учебник за педагогическите училища за начални учители), София, 1955.
598. Атлас болгарских говоров в СССР. Ред. С. Б. Бернштейн, М., 1958.
599. Безикович Е. И., Гордова-Рыбальченко Т. П., Болгарский язык, Л., 1957.
600. Бернштейн С. Б., Разыскания в области болгарской исторической диалектологии. Язык валашских грамот XIV—XV вв., М.—Л., 1948.
601. Бернштейн С. Б., Учебник болгарского языка, М., 1948.

602. Дуриданов И., Към проблема за разлик на българския език от синтетизъм към аналитизъм, София, 1956.
603. Лавров П. А., Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка, М., 1893.
604. Маслов Ю. С., Очерк болгарской грамматики, М., 1956.
605. Мирчев К., Историческа граматика на българския език, 2-о изд., София, 1963.
606. Стойков С., Българска диалектология, София, 1953.
607. Теодоров-Балан А., Нова българска граматика, 2-о изд., София, 1956.
608. Цонев Б., История на българския език, т. I—III, София, 1919 (1940)—1937.
609. Щепкин В., Учебник болгарского языка, М., 1909.
610. Mladenov S., Geschichte der bulgarischen Sprache, Berlin—Leipzig, 1929.
611. Sławski F., Gramatyka języka bułgarskiego, Warszawa, 1954.

Македонска мова

612. Кепески К., Македонска граматика, 2-о изд., Скопје, 1950.
613. Конески Б., Граматика на македонскиот литературен јазик, д. I—II, Скопје, 1952—1954.
614. Селищев А. М., Очерки по македонској диалектологији, I, Казань, 1918.
615. Lunt H. G., Grammar of the Macedonian Literary Language, Skoplje, 1952

Сербо-хорватска мова

616. Белич А., Диалектологическая карта сербского языка, «Сборник по славяноведению», II, СПб., 1905.
617. Белић А., Савремени српскохрватски књижевни језик, Београд, 1951.
618. Ивић П., Дијалектологија српскохрватског језика, Нови Сад, 1956.
619. Игов А., Учебник по сръбохрватски език, 2-о изд., София, 1959.
620. Кульбакин С. М., Сербский язык, X., 1915.
621. Новакович С., Грамматика сербского языка, СПб., 1890.
622. Поповић И., История српскохрватског језика, Нови Сад, 1955.
623. Стевановић М., Граматика српскохрватског језика, изд. 3, Београд, 1957.
624. Стевановић М., Граматика српскохрватског језика за више разреде гимназије, Нови Сад, 1954.
625. Vepesić J., Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego, Warszawa, 1939.
626. Brabec I., Hraste M., Živković S., Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika, 4-to izd., Zagreb, 1961.
627. Francić V., Gramatyka opisowa języka serbochorwackiego, Warszawa, 1956.
628. Ivić P., Die serbokroatischen Dialekte, ihre Struktur und Entwicklung, Haag, 1958.
629. Leskien A., Grammatik der serbo-kroatischen Sprache, Heidelberg, 1914.
630. Maretić T., Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, 3-o izd., Zagreb, 1962.
631. Meillet A., Vaillant A., Grammaire de la langue serbocroate, 2-e éd., Paris, 1952.
632. Poljanec F., Istorija srpsko-hrvatskog književnog jezika i njegovih narječja s pregledom naših dijalekata i istorijskom čitankom, Beograd, 1931.
633. Popović I., Geschichte der serbokroatischen Sprache, Wiesbaden, 1960.
634. Rešetar M., Der štokawische Dialekt, Wien, 1907.
635. Rešetar M., Elementar-Grammatik der serbischen (kroatischen) Sprache, 4-te Aufl., Halle, 1959.

Словенська мова

636. Bajec A., Kolarič R., Rupel M., Slovenska slovnica, Ljubljana, 1956.
637. Ramovš F., Dialektološka karta slovenskega jezika, Ljubljana, 1931.
638. Ramovš F., Historična gramatika slovenskega jezika, II, Konsonantizam, Ljubljana, 1924; VII, Dialekti, Ljubljana, 1935.
639. Ramovš F., Kratka zgodovina slovenskega jezika, I, Ljubljana, 1936.
640. Slovenska slovnica, Ljubljana, 1947.
641. Svane G. O., Grammatik der slovenischen Schriftsprache, Kopenhagen, 1958.

Західнослов'янські мови

642. Селищев А. М., Славянское языкознание, т. I, М., 1941.
643. Stieber Z., Zarys dialektologii języków zachodniosłowiańskich, Warszawa, 1956.

Польська мова

644. Бодуэн де Куртенэ И. А., Польский язык в сравнении с русским и древнецерковнославянским, СПб., 1912.
645. Кульбакин С. М., К истории и диалектологии польского языка, I—II, «Сборник Отделения русского языка и словесности АН», 73, вып. 4, СПб., 1903.
646. Лер-Сплавинский Т., Польский язык, М., 1954.
647. Benpi T., Łoś J., Nitsch K., Rozwadowski J., Ułaszyn H., Gramatyka języka polskiego, Kraków, 1923.
648. Bronisch G., Kaschubische Dialektstudien, I, Die Sprache der Belöce, Leipzig, 1896.
649. Brückner A., Dzieje języka polskiego, 3-cie wyd., Lwów, 1923.
650. Gaertner H., Gramatyka współczesnego języka polskiego, Lwów—Warszawa, 1938.
651. Klemensiewicz Z., Historia języka polskiego, cz. I, Warszawa, 1961.
652. Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbanczyk S., Gramatyka historyczna języka polskiego, Warszawa, 1955.
653. Lorentz F., Geschichte der pomoranischen (kaschubischen) Sprache, Berlin — Leipzig, 1925.
654. Lorentz F., Gramatyka pomorska, t. I—III, Wrocław, 1958—1962.
655. Lorentz F., Kaschubische Grammatik, Danzig, 1919.
656. Lorentz F., Slovinzische Grammatik, СПб., 1903.
657. Łoś J., Gramatyka polska, cz. I—III, Lwów—Warszawa—Kraków, 1922—1927.
658. Małeckie A., Gramatyka historyczno-porównawcza języka polskiego, Lwów, 1879.
659. Nitsch K., Dialekty języka polskiego, Wrocław—Kraków, 1957.
660. Popowska—Toborska H., Centralne zagadnienie wokalizmu kaszubskiego, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1961.
661. Rozwadowski J., Bulla z r. 1136 jako najstarszy zabytek języka polskiego, Kraków, 1909.
662. Rudnicki M., Przyczynki do gramatyki i słownika narzecza słowińskiego, «Materiały i prace komisji językowej», 6, Kraków, 1913.
663. Szober S., Gramatyka języka polskiego, 4-te wyd., Warszawa, 1957.
664. Urbanczyk S., Zarys dialektologii polskiej, Warszawa, 1953.

Чеська мова

665. Г у й е р О., Введение в историю чешского языка, М., 1953.
666. Т р а в н и ч е к Ф., Грамматика чешского литературного языка, ч. I, М., 1950.
667. Ш и р о к о в а А., Очерк грамматики чешского языка, М., 1952.
668. Ш и р о к о в а А., Чешский язык, М., 1961.
669. G e b a u e r J., Historická mluvnice jazyka českého, d. I, III (1—2), IV, Praha, 1894—1929; III (1—2), 2-hé vyd., 1958—1960; I, 2-hé vyd., 1963.
670. H a v r á n e k B., Nářečí česká, «Československá vlastivěda», d. III, Praha, 1934.
671. H a v r á n e k B., Vývoj spisovného jazyka českého, «Československá vlastivěda», r. II, sv. I, Praha, 1936.
672. H a v r á n e k B., Jedlička A., Česká mluvnice, 4-té vyd., Praha, 1962.
673. H o š e k J., Nářečí českomoravské, I—II, 1900—1905.
674. H u j e r O., Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka, Praha, 1960.
675. H u j e r O., Vývoj jazyka československého, «Československá vlastivěda», d. III, Praha, 1934.
676. K e l l n e r A., Uvod do dialektologie, Praha, 1954.
677. K o m á r e k M., Historická mluvnice česká, č. I. Hlaskosloví, Praha, 1958.
678. L e h r - S p ł a w i ń s k i T., S t i e b e r Z., Gramatyka historyczna języka czeskiego, cz. I, Warszawa, 1957.
679. M a t h e s i u s V., Čeština a obecný jazykozpyt, Praha, 1947.
680. M a z o n A., Grammaire de la langue tchèque, 3-me éd., Paris, 1952.
681. T r á v n í č e k F., Historická mluvnice česká, č. III, Skladba, Praha, 1956.
682. T r á v n í č e k F., Mluvnice spisovné češtiny, č. I—II, 2-hé vyd., Praha, 1951.
683. V o n d r á k V., Vývoj současného spisovného českého jazyka, Brno, 1926.

Словацька мова

684. B ě l i č J. a j., Slovenština, Praha, 1957.
685. G r e g o r A., Mluvnice spisovné slovenštiny, Praha, 1955.
686. K o ř i n e k J. M., Uvod do jazyka slovenského, Velké Meziříčí, 1927.
687. P a u l i n y E., Dejiny spisovnej slovenčiny, Bratislava, 1948.
688. P a u l i n y E., R u ž i č k a J., Š t o l c J., Slovenská gramatika, 2-hé vyd., Bratislava, 1955.
689. S t a n i s l a v J., Dejiny slovenského jazyka, I—III, Bratislava, 1956—1958.
690. V a ž n ý V., Nářečí slovenská, «Československá vlastivěda», d. III, 1934.

Серболужицькі мови

691. Серболужицкий лингвистический сборник, М., 1963.

Верхньолужицька мова

692. Т р о ф и м о в и ч К. К., Серболужицька мова (лекції для студентів філологічного факультету), Львів, 1964.
693. K r á l J., Grammatik der wendischen Sprache in der Oberlausitz, 3-te Aufl., Bautzen, 1935.
694. P á t a J., Krátká příručka hornolužické srbštiny, Praha, 1920.
695. W j e l a J., Lehrgang der sorbischen Sprache, 2-te Aufl., Bautzen, 1956.
696. W o w c e r k P., Kurzgefasste obersorbische Grammatik, 3-te Aufl., Berlin, 1955.
697. Ž u r J., Wukniemy serbski, Budyšin, 1960.

Нижньолужицька мова

698. Щерба Л. В., Восточнолужицкое наречие, т. I, Петроград, 1915.
699. Mucke A., Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen Sprache, Leipzig, 1891.
700. Šwela B., Grammatik der niedersorbischen Sprache, 2-te Aufl., Bautzen, 1952.

Полабська мова

701. Lehr-Spławiński T., Gramatyka połabska, Lwów, 1929.
702. Schleicher A., Laut- und Formenlehre der polabischen Sprache, SPb., 1871.
703. Trubetzkoy N. S., Polabische Studien, «Sitzungsberichte», 211, 4, Wien, 1929.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
Розділ I, ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ	7
Слов'янські мови	7
Порівняльно-історичний метод вивчення споріднених мов . .	13
Місце слов'янських мов у індоєвропейській мовній сім'ї . . .	16
Проблема доісторичних стосунків між слов'янськими і балтій- ськими мовами	17
Доісторичні стосунки слов'янських і балтійських мов з іншими індоєвропейськими	19
Питання про територію прабатьківщини слов'ян	20
Розділ II. ФОНЕТИКА	22
Праслов'янський період	26
Початкова фонетична система праслов'янської мови, успадкована з індоєвропейської	26
Ранньопраслов'янський період розвитку фонетичної системи .	33
Позиційний перехід давнього <i>s</i> в <i>x</i>	33
Злиття <i>ā</i> і <i>ǫ</i> в один звук <i>ǣ</i> (<i>ǣ^o</i>)	34
Злиття довгих голосних <i>ā</i> і <i>ō</i>	36
Перехід індоєвропейських <i>ē</i> , <i>ě</i> в <i>ā</i> , <i>ǣ</i>	37
Поява якісних відмінностей між довгими і короткими голос- ними (перехід <i>ō</i> в <i>ā</i> , <i>ǫ</i> в <i>ǫ</i> , <i>i</i> в <i>i</i>)	38
Скорочення довготних дифтонгів і дифтонгічних сполучень .	39
Початок процесу пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду та <i>j</i>	40
Генезис протиставлення початкових (<i>j</i>) <i>e</i> — <i>o</i> в східних і в пів- денних та західних слов'янських мовах	40
Пізньопраслов'янський період розвитку фонетичної системи .	41
Злиття приголосних фонем з наступним <i>j</i>	42
Перша перехідна палаталізація задньоязичних	43
Перехід <i>z'</i> , <i>s'</i> з давніших сполучень <i>zj</i> , <i>sj</i> у <i>ž'</i> , <i>š'</i>	44
Зміна голосних заднього ряду під впливом попереднього <i>j</i> і м'яких приголосних	45
Тенденція до висхідної хвилі сонорності (закон відкритості складу)	46
Переміщення меж складів	46
Зміни в групах приголосних	47
Занепад приголосних у кінці складів	49
Монофтонгізація дифтонгів	51

Зрушення в системі голосних фонем, викликані монофтонгізацією дифтонгів. Злиття <i>ѣ</i> , <i>і</i> з <i>ъ</i> , <i>ь</i> ; перехід <i>ѣ</i> в <i>у</i>	53
Імовірний перехід кінцевих <i>э</i> , <i>я</i> перед зниклим кінцевим <i>с</i> у <i>ъ</i> , <i>ь</i>	55
Позиційна зміна <i>ѣ</i> (з <i>ѣ</i>) в <i>а</i>	55
Злиття фонем <i>ѣ</i> і <i>ѣ</i> (утворення фонем <i>ѣ</i>)	57
Злиття фонем <i>ѣ</i> і <i>ѣ</i>	57
Зміни дифтонгічних сполучень голосних з носовими приголосними. Утворення носових голосних	58
Зміни дифтонгічних сполучень голосних з плавними <i>г</i> , <i>л</i>	62
Друга перехідна палаталізація задньоязичних	65
Завершення змін колишніх звукосполучень <i>tj</i> , <i>dj</i> , <i>kt'</i>	69
Позиційне подовження голосних. Поява нових складових інтонацій	71
Дальше позиційне скорочення довгих голосних і позиційне подовження редукованих	74
Звуження <i>э</i> в <i>о</i> , <i>я</i> в <i>е</i>	76
Зміни в артикуляції приголосних фонем <i>dž'</i> і <i>g</i>	77
Фонетичні зміни слов'янських мов після розпаду праслов'янської єдності	79
Випадіння інтервокального <i>ј</i> і стягнення голосних	79
Зміни носових голосних	81
Завершення позиційних змін редукованих голосних <i>ъ</i> і <i>ь</i>	82
Безпосередні наслідки занепаду редукованих голосних у прощодичній і фонематичній сферах	86
Зміни голосних у новоутворених закритих складах	88
Асиміляція і спрощення в групах приголосних	89
Позиційний перехід <i>е</i> в <i>о</i> в частині слов'янських мов	92
Дальші зміни приголосних перед голосними переднього ряду	93
Ствердіння здавна м'яких шиплячих і свистячих приголосних	96
Занепад інтонаційних протиставлень наголошених складів у більшості слов'янських мов	97
Занепад часокількісних протиставлень голосних у частині слов'янських мов	98
Зміни в характері і розміщенні словесного наголосу. Вимова ненаголошених голосних	100
Дальший розвиток рефлексів колишнього <i>ѣ</i> (<i>ѣ</i>)	102
Зміни голосного <i>у</i> (<i>ы</i>)	104
Пізніші зміни голосних заднього ряду під впливом <i>ј</i> і м'яких приголосних у голосні переднього ряду	105
Видозміни в артикуляції фонем <i>і</i>	106
Фонема <i>і</i> (<i>ф</i>)	107
Найголовніші підсумки історичних змін у звуковій будові слов'янських мов	108

Розділ III. МОРФОЛОГІЯ 112

Словотвір	113
Іменники	113
Система іменникового словотвору в праслов'янській мові	113
Способи словотвору і словотворчі елементи, успадковані праслов'янською мовою з індоєвропейської	113
Кореневий тип словотворення	113
Похідні утворення	115
Словоскладання	117
Способи іменникового словотвору та словотворчі елементи праслов'янської мови	117
Суфіксація	117

Словоскладання	122
Префіксація	124
Розвиток праслов'янської системи іменникового словотвору у слов'янських мовах	125
Суфіксація	126
Назви осіб	127
Назви осіб чоловічого роду	127
Назви осіб за ознакою активної дії чи професії	127
Назви осіб за певною ознакою, якістю чи характером відношення до предмета, явища, поняття тощо	132
Назви осіб за походженням, національною чи територіальною ознакою	135
Назви осіб спільного роду	138
Назви осіб жіночого роду	138
Назви самок тварин і птахів	142
Назви конкретних предметів	142
Загальні назви конкретних предметів	142
Назви предметів як результатів дії	144
Назви знарядь дії	145
Назви місця, приміщень тощо	147
Абстрактні назви	148
Назви дій, стану, професій	149
Назви властивостей, ознак, явищ	152
Назви збірності (колективності)	155
Назви одиничності	157
Назви суб'єктивної оцінки	158
Зменшувально-пестливі назви	159
Збільшувально-згрубілі назви	163
Словоскладання	164
Префіксація	170
Прикметники	174
Словотвір прикметників у праслов'янській мові	175
Суфіксація	175
Словоскладання	177
Префіксація	178
Розвиток словотвору прикметників в окремих слов'янських мовах	179
Суфіксація	180
Словоскладання	190
Префіксація	193
Числівники	196
Засоби вираження числових значень у праслов'янській мові	196
Числівники і числівникові слова в слов'янських мовах	199
Прислівники	205
Дієслова	214
Дієслівний словотвір праслов'янського періоду	214
Основні особливості праслов'янського дієслівного словотвору порівняно з індоєвропейським	214
Основи теперішнього часу	214
Нетематичні основи теперішнього часу	215
Тематичні основи теперішнього часу	215
Кореневі основи теперішнього часу	216
Основи теперішнього часу на -j(e/o)-	217
Основи теперішнього часу на -n(e/o)-	218
Основи теперішнього часу на -i-	218
Словотвір дієприкметників теперішнього часу	219

Основи інфінітива, аориста і дієприкметників минулого часу	220
Інфінітив і супін	220
Аорист	221
Активний дієприкметник минулого часу	222
Дієприкметник минулого часу на -l-	222
Пасивний дієприкметник минулого часу на -n- або -t-	223
Імперфект	223
Префіксація	224
Праслов'янське видотворення	225
Праслов'янські способи дії	225
Виникнення категорії виду в праслов'янській мові	226
Утворення похідних дієслів недоконаного виду	226
Утворення дієслів доконаного виду	227
Основні тенденції розвитку дієслівного словотвору в окремих слов'янських мовах	228
Розвиток і взаємодія основ теперішнього часу	228
Нетематичні основи теперішнього часу	228
Тематичні основи теперішнього часу	229
Кореневі основи	229
Основи на -j(e/o)-	230
Основи на -n(e/o)-	231
Основи теперішнього часу на -i-	232
Розвиток дієприкметників теперішнього часу	234
Розвиток і взаємодія основ інфінітива, аориста і дієприкметників минулого часу	235
Інфінітив і супін	235
Аорист	237
Імперфект	238
Активний дієприкметник минулого часу	241
Дієприкметник минулого часу на -l-	242
Пасивний дієприкметник минулого часу на -n- або -t-	244
Особливості розвитку префіксації	245
Розвиток видотворення	249
Особливості розвитку способів дії	249
Особливості розвитку видів	253
Словозміна	256
Відмінювання імен	256
Характерні риси індоєвропейського іменного відмінювання	256
Іменники	258
Індоєвропейські типи відмінювання іменників	258
Однина	261
Множина	262
Двоїна	263
Праслов'янське відмінювання іменників	263
Відмінювання іменників в окремих слов'янських мовах	271
Втрата відмінювання іменників у болгарській і македонській мовах	277
Займенники	279
Відмінювання займенників в індоєвропейській правові	279
Праслов'янське відмінювання особових і зворотного займенників	281
Відмінювання праслов'янських неособових займенників	283
Зміни відмінювання займенників в окремих слов'янських мовах	286

Втрата відмінювання займенників у болгарській і македонській мовах	287
Прикметники	288
Індоевропейські категорії словозміни прикметників	288
Праслов'янські форми відмінювання прикметників	289
Відмінювання прикметників в окремих слов'янських мовах	292
Втрата відмінювання прикметників у болгарській і македонській мовах	298
Ступені порівняння прикметників	299
Дієприкметники	301
Числівники	302
Відмінювання числівників у праслов'янській мові	302
Розвиток відмінювання числівників в окремих слов'янських мовах	303
Відмінювання дієслів	310
Праслов'янська система дієвідмінювання	310
Категорії словозміни дієслова	310
Засоби утворення дієслівних форм	311
Праслов'янські класи дієслів	311
Форми дієвідмінювання	313
Дійсний спосіб	313
Теперішній час	313
Майбутній час	316
Минулі часи	317
Аорист	317
Імперфект	319
Перфект	320
Давноминулий час	321
Умовний спосіб	321
Наказовий спосіб	322
Зміни праслов'янської системи дієвідмінювання в окремих слов'янських мовах	323
Активний стан	323
Дійсний спосіб	323
Теперішній час	323
Майбутній час	326
Минулі часи	327
Аорист	327
Імперфект	328
Перфект	329
Давноминулий час	331
Умовний спосіб	331
Наказовий спосіб	332
Пасивний стан	334
Розділ IV. СИНТАКСИС	335
Загальні зауваження	335
Взаємозв'язок синтаксису і морфології в історичному розвитку слов'янських мов	335
Специфіка порівняльно-історичного дослідження в галузі синтаксису	339
Синтаксична структура речення	341
Модальні різновиди речень	342
Розповідні речення	343

Питальні речення	344
Спонукальні речення	346
Бажальні речення	352
Умовні речення	355
Переповідні речення у болгарській і македонській мовах	357
Структурні типи речень	358
Прості речення	360
Прості речення двоскладні	363
Підмет	363
Присудок	370
Другорядні члени речення	384
Прості речення односкладні	390
Ускладнені речення	404
Речення, ускладнені дієприкметниковими зворотами	405
Речення, ускладнені інфінітивними і супінними зворотами	417
Складні речення	421
Складні речення безсполучникові	422
Складносурядні речення	424
Складнопідрядні речення	429
Засоби вираження синтаксичних стосунків	446
Синтаксичні функції відмінків	446
Називний відмінок	447
Родовий відмінок	448
Давальний відмінок	454
Знахідний відмінок	463
Орудний відмінок	470
Місцевий відмінок	483
Кличний відмінок	484
Найголовніші підсумки історичних змін у галузі безприйменникового функціонування відмінків	485
Основні лінії розвитку синтаксичних функцій прийменників	488
Основні лінії розвитку синтаксичних функцій відносних слів, сполучників і часток	493
Розділ V. ЛЕКСИКА	500
Праслов'янська лексика	500
Загальний індоєвропейський пласт праслов'янської лексики (тематична характеристика)	503
Назви спорідненості і родинних зв'язків	503
Назви органів і частин людського тіла та організму тварин	505
Назви тварин	509
Назви рослин	512
Назви житла, господарських знарядь і занять, предметів харчування тощо	514
Назви сонця, місяця, неба, дня, ночі, весни, зими, вогню, диму, води та інших предметів і явищ природи	515
Назви дій, робіт, процесів	517
Назви якостей	519
Західноіндоєвропейський (європейський) пласт	520
Східноіндоєвропейський пласт	522
Південноіндоєвропейський пласт	523
Балто-слов'янський пласт	524
Слов'янський пласт	526
Лексичні запозичення у праслов'янській мові	530
Загальна характеристика лексики праслов'янської мови	533
Лексика окремих слов'янських мов	535

Діалектна диференціація праслов'янської лексики. Лексика слов'янських мовних груп	535
Спільні риси в лексиці сучасних слов'янських мов	539
Назви спорідненості. Слова <i>чоловік</i> — <i>люди</i>	540
Назви органів і частин людського тіла та організму тварин	542
Назви тварин	544
Назви рослин	546
Назви землі, небесних світил, вогню, води та інших явищ і предметів природи. Назви житла та окремих знарядь праці	548
Назви предметів харчування і відповідних фізіологічних процесів	552
Назви дій, робіт, процесів	553
Назви кольору, смаку, розміру та інших властивостей предметів	554
Зміни в лексиці слов'янських мов. Висновки	557

БІБЛІОГРАФІЯ 565

I. Загальні праці з індоєвропейського і слов'янського мовознавства	565
II. Фонетика	567
III. Морфологія	570
IV. Синтаксис	575
V. Лексика	579
VI. Загальні праці про окремі слов'янські мови і діалекти	581
Східнослов'янські мови. Давньоруська мова	581
Українська мова	582
Російська мова	582
Білоруська мова	583
Південнослов'янські мови	584
Старослов'янська мова	584
Болгарська мова	584
Македонська мова	585
Сербо-хорватська мова	585
Словенська мова	586
Західнослов'янські мови	586
Польська мова	586
Чеська мова	587
Словацька мова	587
Серболужицькі мови	587
Верхньолужицька мова	587
Нижньолужицька мова	588
Полабська мова	588

**Введение в сравнительно-историческое
изучение славянских языков**

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні
Академії наук Української РСР*

Редактори *Н. С. Васильєва, А. М. Власова*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Оформлення художника *В. З. Куниця*
Технічний редактор *Д. В. Вірич*
Коректор *Н. С. Редичук*

БФ 01969. Зам. № 462. Вид. № 107. Тираж 1500.
Папір № 1, 60×90¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 37,25.
Умовн. друк. аркушів 37,25. Обліково-видавн.
аркушів 39,9. Підписано до друку 16.VII 1966 р.
Ціна 1 крб. 68 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету
по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Репі-
на, 4.